❀ श्रीमहागणपतये नमः ❀

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचितं

पातञ्जलं महाभाष्यम्

MAHABHASHYA

of

PATANJALI

उद्द्योतसमलङ्कृतप्रदीपसमुद्भासितः

❀ प्रथमोऽध्यायः ❀

[तत्र द्वितीय-तृतीय-चतुर्थपादाः]

सम्पादकः—

श्रीगुरुप्रसादशास्त्री

प्रकाशक

वाणीविलास प्रकाशन, वाराणसी

MMYVV, Karoundi
* 2 4 3 0 *

2430
कटनी (म.प्र.)

MAHABHASHYA
of
PATANJALI

WITH THE COMMENTARIES

Mahabhashya Pradipodyota of **Shree Nagoji Bhatta**

&

Mahabhashya-Pradip by **Kaiyat**

Vol. I PART. II

EDITED BY—

Acharya Shree Guru Prasad Shastri

(SECOND EDITION)

Revised by

Dr. Bal Shastri M.A., Ph.d.
Vyakarana-Sahityacharya
Reader
Sagar University, Sagar (M.P.)

1987

PUBLISHED BY—

VANI VILAS PRAKASHAN

Kachauri Gali, Varanasi

Manager :
Hare Krishna Ladha
VANI VILAS PRAKASHAN
K. 8/5, Bibihatia, Varanasi-221001

Retail Centre :
Kachauri Gali, Varanasi.

Price : Rs. [redacted]
Rs. [redacted]
([redacted])

Printed by :
AJANTA PRINTERS
Jangambari, Varanasi.

* श्रीगुरुप्रसादशास्त्रि-ग्रन्थमालायाः प्रथमं कुसुमम् *

* श्रीमहागणपतये नमः *

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचितं

पातञ्जलं महाभाष्यम्

* प्रथमोऽध्यायः *

[तस्य द्वितीय-तृतीय-चतुर्थपादाः]

महामहोपाध्यायश्रीनागोजिभट्टविरचित**महाभाष्यप्रदीपोद्द्योतोद्भासितेन,**
महामहोपाध्यायश्रीकैयटोपाध्यायविरचितेन **प्रदीपेन** विराजितः ।

संस्कर्त्ता-

आचार्य श्रीगुरुप्रसादशास्त्रिणा व्याकरणाद्याचार्येण

महता परिश्रमेण संशोधितं, टिप्पण्या च संयोजितम्

(द्वितीयं संस्करणम्)

सम्पादकः

डा० बालशास्त्री एम० ए०,

व्याकरणाचार्यः, साहित्याचार्यः, साहित्यरत्नम्

विक्रमाब्द २०४४

व्यवस्थापक :
हरेकृष्ण लढा
वाणी विलास प्रकाशन
K. ८/५ बीबी हटिया, वाराणसी

विक्रय केन्द्र :
कचौड़ी गली, वाराणसी

पुर्मुद्रणाधिकारः संपादकाधीनः

मूल्यम् ७०)- रुप्यकाणां सम्प्रतिः
८२)- पुस्तकालय संस्करणम्

मुद्रक :
अजन्ता प्रिन्टर्स
जंगमबाड़ी, वाराणसी

॥ श्रीमहागणपतये नमः ॥

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिरचितं

व्याकरणमहाभाष्यम् ।

उद्द्योतपरिवृतप्रदीपप्रकाशितम् ।

तस्य चेदं

प्रथमस्याऽध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ।

गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित् ॥ १।२।१ ॥

॥ * ॥ ङित्किद्वचने तयोरभावादप्रसिद्धिः ॥ * ॥ ङित्किद्वचने तयोरभावात्—ङकारककारयोरभावात्—ङित्त्वकित्त्वयोरप्रसिद्धिः । सता ह्यभिसम्बन्धः शक्यते कर्तुम् । न चाऽत्र ङकारककारावितौ पश्यामः । तद्यथा—'चित्रगुर्देवदत्तः' इति; यस्य ता गावो भवन्ति स एवं ताभिः शक्यतेऽभिसम्बन्धुम् ॥

प्रदीपः] गाङ्कुटादिभ्यः । चत्वारोऽत्र पक्षा उपाक्षिप्ता भाष्ये—ङित्त्वकित्त्वसम्बन्धप्रतिपादनम्, भावनम्, सञ्ज्ञाकरणम्, अतिदेशश्चेति । तत्राद्यपक्षनिराकरणाय वार्तिकमुपन्यस्यति—ङित्किद्वचन इति । सता हीति । विद्यमानेन वस्तुना सम्बन्धोऽर्थस्य शक्यते कर्तुमे । न च गाङ्कुटादिभ्यः परस्य प्रत्ययस्य ङकार इत्सञ्ज्ञकोऽस्ति येन

उद्द्योतः] गाङ्कुटादिभ्यो । अस्य तद्वदतिदेशत्वेन वार्तिकानुत्थानमाशङ्क्याह—चत्वारोऽत्रेति । उपक्षिप्ताः । दूषणद्वारा साक्षाच्चोक्ता इत्यर्थः । तत्राद्येति । तत्र हि गाङ्कुटादिभ्यः परोऽञ्णित्प्रत्यय इत्सञ्ज्ञकङकारयुक्त इत्यर्थः । तयोरिति तच्छब्देन गुणभूतयोरपि ङकारककारयोर्बुद्धिस्थतया परामर्श इत्याह भाष्ये—ङकारककारयोरिति । यथा चैतत्तथा पस्पशायामुक्तम् । ङित्त्वकित्त्वयोरप्रसिद्धिरिति । तद्व्यवहाराऽप्रसिद्धिरित्यर्थः । तदाह— येन तस्येति । सत्त्वे वेति । 'यङादे'रिति शेषः । अञ्णिद्ग्रहणवैयर्थ्यापत्त्या च भो राजीतिवल्लोपाऽभावार्थमनुवाद इति न शङ्क्यम् । ननु शशविषाणादिशब्दैरसताऽपि विषाणेन शशस्य सम्बन्धः प्रतिपाद्यते इति चेन्न, तद्वदस्याप्यप्रामाण्यप्रसङ्गात् ।

१ 'वाऽभि' पाठा० । २ 'एताभिः' । 'एव ताभ्यां शब्दाभ्यां' । ३ 'नाऽभिसं' । ४ 'ब्द्धुम्' ।

भाव्येते तर्ह्यनेन,–'गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङिन्ङ्वर्तीति । 'असंयोगाल्लिट् किङ्वती'ति ॥ * ॥ भवतीति चेदादेशप्रतिषेधः ॥ * ॥ भवतीति चेदादेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । ङकारककारावितावादेशौ प्राप्नुतः ॥ कथं पुनरित्सञ्ज्ञो नामादेशः स्यात् ? ॥ किं हि वचनान्न भवति ? ॥ एवं तर्हि षष्ठी-

प्र.] तस्य ङिदिति व्यपदेशः स्यात् । सत्त्वे वा भूतानुवादे प्रयोजनाऽभाव इत्यप्रामाण्यमापतति । न च गाङ्कुटादिभ्यश्चङादेः क्ङितोऽनेन विधानमुपपद्यते, अञ्णिद्ग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गात् । भाव्येते इति । गाङ्कुटादिभ्यः परो योऽञ्णित्प्रत्ययः स ङिद्वति । ङकार इत्सञ्ज्ञकस्तस्य भवतीत्यर्थः । स तु ङकार आदौ मध्येऽन्ते वेति देशविशेषं नापेक्षते, इद्धर्माक्रान्तस्यैव विधानात् । इतां च धर्मोऽश्रूयमाणानामपि कार्यं प्रति विशेषकत्वम् । भवतीति चेदिति । टित्त्वकित्त्वमित्त्वानामभावात्, ङ इदनन्तरोऽस्येत्यनन्तरार्थे बहुव्रीह्यभावाच्चादेःपरस्येत्यादेः स्थाने ङकार आदेशः प्राप्नोतीत्यर्थः । ङ इत् ङिदिति तत्पुरुष एव न्याय्यः, स्वपदार्थप्राधान्येन तस्यान्तरङ्गत्वात्, बहुव्रीह्यर्थानुपपादाच्च । 'कुटिते'त्यादौ प्रसिद्धङित्त्वाश्चङादयो यद्यादेशाः क्रियन्ते तदा नैते तदर्थाभिधाने समर्थाः । तृङादयश्च नेह शास्त्रे प्रसिद्धाः । अथाऽस्मादेव वचनादपूर्वाः क्रियेरंस्तदा ङिच्चेत्यन्त्यस्य स्युः । कथं पुनरिति । इत्सञ्ज्ञो ह्यसन्नेव कार्यमात्रं प्रतिपादयति, आदेशस्तु भावरूपोऽन्यस्य प्रसङ्गे भवति । किं हीति । लोपस्य यथादेशत्वं तथा ङकारस्यापीत्सञ्ज्ञकस्य

उ.] अञ्णिद्ग्रहणेति । नच वृद्धेर्ङिति विहितव्यङः कर्मणिङश्च व्यावृत्तये तदिति वाच्यम्, गाङ्कुटादिभ्योऽनेन तयोर्विधानेऽपि प्रत्ययाधिकारेऽस्य पाठाऽभावेन प्रत्ययत्वाऽभावाञ्ञकारणकारयोरित्त्वाऽप्रवृत्तौ ञ्णितोस्तयोरसम्भवात् । भाष्ये भाव्येते तर्ह्यनेनेति । प्रकरणेनेत्यर्थः। ननु 'भाव्येते' इत्ययुक्तं, पञ्चमीनिर्देशेनादेशविध्यसम्भवादत आह—गाङिति । गाङादिभ्यः परस्य प्रत्ययस्य तव्यादेः सिद्धत्वाद्विशेषण एव विधितात्पर्यमित्याह—ङकार इति ।

नन्वेवं लोपस्यावश्यकत्वेन विधानं व्यर्थमत आह—इतां चेति । एवं च कार्यार्थं विधानमिति भावः । ननु भाव्यमानः सर्वोप्यादेश एवेत्यत्र मानाऽभावादादेशप्रतिषेध इत्ययुक्तमत आह—टित्त्वेति । अनेनागमत्वं निराकृतम् । उरण्रपरवदनन्तरोऽस्त्विति चेदत्राह—ङ्—इदनन्तर इति । नन्वेवमपि बहुव्रीहिणा ङिच्छब्देन प्रत्ययाभिधानात्तस्य चानेकाल्त्वात् कथमादेः स्यादत आह—तत्पुरुष इति । न च तस्यादित्वे इत्त्वं व्यर्थं लशक्वतद्धित इत्येव सिद्धेरिति वाच्यम्, अतद्धित इति पर्युदासेन प्रत्ययसञ्ज्ञाकालिकादेरेव तेनेत्त्वविधानात् । अनुपपादः–अनुपपत्तिः । तामेव दर्शयति—कुटितेत्यादावित्ति । अथास्मादेवेति । अन्तरतमपरिभाषासंस्कृतादित्यर्थः । अन्त्यस्य स्युरिति । न च

१ 'वति' । २ 'ककारावादेशावितौ' । ३ 'वादप्रामा' । ४ 'दिभ्यो यो' । ५ भवतीति' पा० ।

निर्दिष्टस्यादेशा उच्यन्ते, न चात्र षष्ठीं पश्यामः ॥ 'गाङ्कुटादिभ्य' इत्येषा पञ्चमी 'अञ्णि'दिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति—'तस्मादित्युत्तरस्ये' ति ॥ सञ्ज्ञाकरणं तर्हीदम्—गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित्सञ्ज्ञो भवतीति। असंयोगाल्लिट्कित्सञ्ज्ञो भवतीति ॥ * ॥ सञ्ज्ञाकरणे क्ङिद्ग्रहणेऽसम्प्रत्ययः शब्दभेदात् ॥ * ॥ सञ्ज्ञाकरणे क्ङिद्ग्रहणेऽसम्प्रत्ययः स्यात् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'शब्दभेदात्'। अन्यो हि शब्दः 'क्ङिती'ति, अन्यः 'किती'ति 'ङिती'ति च। तथा किद्ग्रहणेषु ङिद्ग्रहणेषु चानयोरेव सम्प्रत्ययः स्यात् ॥ तद्वदतिदेशस्तर्ह्ययम्—'गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङिद्वद्भवती'ति । 'असंयोगाल्लिट्किद्वद्भवती'ति ॥ स तर्हि वतिनिर्देशः कर्तव्यः ? ॥ [न कर्तव्यः ॥] नह्यन्तरेण वतिमतिदेशो गम्यते ॥ अन्तरेणापि वतिमतिदेशो गम्यते । तद्यथा – 'एष ब्रह्मदत्तः'। 'अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह। ते मन्यामहे — ब्रह्मदत्तवदयं भवतीति। एवमिहाप्यङितं ङिदित्याह, ङिद्वदिति गम्यते। अकितं किदित्याह, किद्वदिति

प्र.] भविष्यतीत्यर्थः। तत्र स्थानिनं निवर्त्य ङकारो निवर्तेत। सञ्ज्ञाकरण इति। अक्तपरिमाणा सञ्ज्ञा कृतेति न्यूनातिरिक्तशब्दोच्चारणे सञ्ज्ञास्वरूपानुपलम्भात्सञ्ज्ञिनामसम्प्रत्ययः। ङित्सञ्ज्ञाकरणं तु 'व्यचेः कुटादित्वमनसी'ति वचनात्सम्प्रसारणार्थं स्यात्। लिटः कित्सञ्ज्ञा च[2] वचिस्वपीति सम्प्रसारणार्था स्यात् । गाङ्कुटादिभ्यस्तर्हि ङित्संज्ञा किमर्था स्यात् ? । अनर्थिका भवतु, न्यायानुगतेऽर्थे किं कुर्मः। क्ङिति चेत्यादिषु यौगिकस्यैव ग्रहणं स्याद्यस्य ककारो ङकारश्चेत्संज्ञकः। अनयोरेवेति। 'कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसम्प्रत्यय' इति न्यायात् । चङादीनां तु[3] ङित्करणं क्ङित्प्रदेशेषु ग्रहणार्थं स्याद्यत्र सञ्ज्ञारूपानुपलब्धिः । एष ब्रह्मदत्त इति। निर्ज्ञाते भेदे तत्कार्यप्राप्तये तद्रूपारोपणं क्रियत इत्यतिदेशगतिः।

उ.] ङित्वस्य गुणप्रतिषेधाद्यर्थत्वेन चारितार्थ्यात्तातङ्न्यायेन सर्वादेशो भविष्यतीति वाच्यम्, गुणप्रतिषेधाद्यर्थत्वे सर्वादेशत्वं, सर्वादेशत्वे च तदर्थत्वमित्यन्योन्याश्रयेण सर्वादेशत्वाऽलाभेऽन्त्यादेशत्वापत्तेरिति भावः। तातङस्तु यथा सर्वादेशत्वं तथोक्तम्। भाष्ये तस्मादित्युत्तरस्येति। एवं चादेः परस्येत्यस्य प्राप्त्या आदेशपक्षे इष्टाऽसिद्धेः स न युक्त इति भावः। संप्रसारणं—व्यचेर्ग्रहिज्येत्यनेन । गाङ्कुटादिभ्य इति। व्यचिमेवानुवदेदिति भावः। भाष्ये—क्ङिद्ग्रहण इति। क्ङिति चेत्यादावित्यर्थः । कृत्रिमेति। उभयगतिमजानत इदं दूषणं बोध्यम्। भाष्ये एष ब्रह्मदत्त इति, भेदप्रदर्शनम्[4]। अब्रह्मदत्तमिति। अस्य 'अयं चे'त्यादिः। तदाह—निर्ज्ञाते भेदे इति। निर्णीते भेदे इत्यर्थः। अतिदेशगतिरिति।

१ अयं पाठो लुप्तः स्यात्। २ चः क्वचिन्न। ३ 'दीनां ङि'।
४ 'भेदप्रदर्शन' मित्यस्य 'अब्रह्मदत्त' मित्यनेनाऽन्वयमन्योऽभिप्रैति।

गम्यते ॥ * ॥ तद्वदतिदेशेऽकिद्विधिप्रसङ्गः ॥ * ॥ तद्वदतिदेशेऽकिद्विधिरपि प्राप्नोति । 'सृजिदृशोर्झल्यमकिति' । सिसृक्षति दिदृक्षते । अकिल्लक्षणोऽमागमः प्राप्नोति ॥ * ॥ सिद्धं तु प्रसज्यप्रतिषेधात् ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथं ? ['प्रसज्य-प्रतिषेधात्'] ॥ प्रसज्यायं प्रतिषेधः क्रियते—'किति ने'ति ॥ * ॥ सर्वत्र सन्नन्तादात्मनेपदप्रतिषेधः ॥ * ॥ सर्वेषु पक्षेषु सन्नन्तादात्मनेपदं प्राप्नोति । उच्चुकुटिषति निचुकुटिषति । 'ङितः' इत्यात्मनेपदं प्राप्नोति । तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ सिद्धन्तु पूर्वस्य कार्यातिदेशात् ॥ * ॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ ['पूर्वस्य कार्यातिदेशात्'][1] ॥ पूर्वस्य यत्कार्यं तदतिदिश्यते ॥ किं वक्तव्यमेतत् ? ॥ नहि ॥ कथमनुच्यमानं गंस्यते ? ॥ सप्तम्यर्थेऽपि वतिर्भवति । तद्यथा मधुरा-यामिव[2] 'मधुरावत्' । पाटलिपुत्र इव 'पाटलिपुत्रवत्' । एवं ङितीव 'ङिद्वत्',

प्र.] अकिद्विधिप्रसङ्ग इति । कार्यातिदेशे तत्प्रतिबद्धानि कार्याणि व्यपदेशमन्तरेणापि भवन्तीति गुणनिषेधादीनामेवातिदेशः । अमागमस्तु स्वाश्रयः केन निवार्यते । यथा ब्राह्मणवदतिदेशः क्षत्रियस्य स्वाश्रयं युद्धादि न निवर्तयति । 'अकिती'ति च पर्युदासाश्रयणात्कित्प्रतिबद्धकार्याऽभावात्स्वाश्रयोऽमागमः स्यात् । सिद्धं त्विति । प्रसज्यप्रतिषेधे अमागमनिषेध एव कित्कार्यम् । सिद्धं तु पूर्वस्येति । विशिष्टमत्र ङित्कार्यमतिदिश्यते न सर्वमित्यर्थः । सप्तम्यर्थेऽपीति । सप्तम्यर्थे वर्तमानादिवार्थे वतिरित्यर्थः । ननु नेह वतिरुपात्तः तत्कथमयं परिहारः ? । अयं भावः—यथा न सर्वकार्यप्राप्त्यर्थ एवाऽब्रह्मदत्ते ब्रह्मदत्तत्वारोपोऽपि तु कस्यचिदेव कार्यस्य लाभार्थः, एवमिहापि व्याख्यानाद्विशिष्टङित्कार्यातिदेशार्थ एवाऽङ्गितः प्रत्ययस्य तद्रूपाऽऽसङ्गः । उपदेशग्रहणानुवृत्त्या वोपदेशे[3] यो ङित्तस्मादात्मनेपदमिति

उ.] तत्फललाभ इत्यर्थः । आहार्यारोपस्य तत्कार्यबोधनफलकत्वादिति भावः । व्यपदेशातिदेशे किद्व्यपदेशविरुद्धाऽकिद्व्यपदेशस्य स्वाश्रयस्य निवर्तनादाह—कार्येति । व्यपदेशः[4]— ङित्त्वादिरूपं निमित्तम् । करणे घञ् । यदि तु अतिदिश्यमानविरुद्धस्वाश्रयकार्याऽभावोऽतिदेशस्वभावसिद्धः, यथा तत्रैव दृष्टान्ते मद्यपानादिनिवृत्तिरिति न दोषस्तथापि परिहारान्तरस्याभिधास्यमानत्वान्नैतत्सुष्ठु निरूपितं भगवता । विशिष्टमत्रेति । ततः परस्य यत्तन्नातिदिश्यत इत्यर्थः । सप्तम्यर्थे वतेरविधानादाह—सप्तम्यर्थ इति । यद्यपि सप्तम्यर्थवत्यन्तैकदेशस्तदर्थे प्रयुक्तः सत्या सत्यभामेतिवदित्यपि भाष्याशयो वक्तुं शक्यस्तथापि सार्वधातुकमिति सूत्रविषये पचेतामित्यादावातो ङित इति स्वकार्यस्यातिदेशानापत्तिरत आह—अयम्भाव इति । तद्रूपासङ्गः । तद्रूपारोप इत्यर्थः । निर्लिङ्गं व्याख्यानमयुक्तमत आह—उपदेशेति । पूर्वस्येति । परभिन्नस्येत्यर्थः । भाष्ये 'सप्तम्यर्थेऽपी'त्यपिना षष्ठ्यर्थ-

१ अयं पाठो लुप्तः स्यात् । २ 'मधुरा' । ३ 'चोपदेशे' । ४ 'व्यपदेशं' । ५ 'रूपनिमित्तं' ।

कितीव—'किद्वत्' ॥ अथ किमर्थं पृथङ्ङित्कितौ क्रियेते, न सर्वं किदेव स्यात्, ङिदेव वा ? ॥ ॥ * ॥ पृथगनुबन्धत्वे प्रयोजनं वचिस्वपियजादीनामसम्प्रसारणं सार्वधातुकचङादिषु ॥ * ॥ पृथगनुबन्धत्वे प्रयोजनं—वचिस्वपियजादीनामसम्प्रसारणं, सार्वधातुके, चङादिषु च ॥ सार्वधातुके प्रयोजनम्—यथेह भवति सुप्तः सुप्तवानिति, एवं 'स्वपितः, स्वपिथः' इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥

चङादिषु च प्रयोजनम् ॥ के पुनश्चङादयः ? ॥ चङङ्नजिङ्ङ्वनिबथङ्नङः ॥ चङ्—यथेह भवति 'शूनः' 'शूनवा'निति, एवम् 'अशिश्वियत्' अत्रापि प्राप्नोति ॥ अङ्—यथेह भवति 'शून' 'उक्त' इति । एवम् 'अश्वत्' 'अवोचत्' अत्रापि प्राप्नोति ॥ नजिङ्—यथेह भवति सुप्तः सुप्तवानिति, एवं 'स्वप्न-'गित्यत्रापि प्राप्नोति ॥ ङ्वनिप्—यथेह भवति-इष्टम्, इष्टवानिति, एवं 'यज्वा अत्रापि प्राप्नोति ॥ अथङ्—यथेह भवति-उषित इति, एवम् 'आवसथः' अत्रापि प्राप्नोति ॥ नङ्—यथेह भवति-इष्टमिति, एवं 'यज्ञः' अत्रापि प्राप्नोति ॥

॥ * ॥ जाग्रोऽगुणविधिः ॥ * ॥ जागर्तेरगुणविधिः प्रयोजनम् । यथेह भवति—'जागृतः' 'जागृथ' इत्यङितीति पर्युदासः, एवं 'जागरितो' 'जागरितवा'-नित्यत्रापि प्राप्नोति ॥ अपर आह ॥*॥ 'जाग्रो गुणविधिः' ॥*॥ जागर्तेर्गुणविधिः

प्र.] सामर्थ्यात्पूर्वस्य कार्यातिदेशोऽयम् । अथ किमर्थमिति । कार्यार्थत्वादनुबन्धासङ्करैकेनैवानुबन्धेन गुणनिषेधादेः सिद्धत्वादनुबन्धभेदोऽनर्थक इति प्रश्नः । एकस्य चानुबन्धस्य करणेऽतिदेशोऽपि भेदेन न कर्तव्यः । आवसथ इति । 'रुदिविदिभ्यां ङि'दित्यतो 'ङि'दिति वर्तमाने 'उपसर्गे वसे'रित्यथप्रत्ययः ।

जाग्र इति । किति गुण इष्यते, न ङिति । एवं च विषयविभागः पृथगनुबन्धोपादाने लभ्यते । नुवितेति । 'नू स्तुतौ' । धुवितेति । 'धू विधूनने' । कितीति सप्तमीनिर्देशादिट्प्रतिषेधस्याप्यतिदेशः स्यादित्युपन्यासः । न त्विट्प्रतिषेधः पूर्वस्य कार्यम् । कुटित्वेति । 'न क्त्वा से'डिति निषेधो विशेषाऽनुपादानादीप-

---

उ.] संग्रहः । तेनोभयसिद्धिः । तेन तुल्यमिति वत्यन्तैकदेशत्वाऽभावे तात्पर्यात् । तेन ततः परस्य यत्कार्यं तन्नेति बोध्यम् । अनुबन्धभेद इत्यस्य 'प्रत्यययादा'वित्यादिः । अतिदेशोऽपि भेदेनेति । 'अत्र प्रकरणे' इत्यादिः । अपिना तत्तत्प्रदेशेषु चोभयग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति सूचितम् । श्वेः-विभाषा धेट्श्व्योरिति चङ् । जृस्तम्भित्यङ् च । वचेरस्यतिवक्तीत्यङ् । वच उमित्युम् । सर्वत्र ङित्वे कित्वे वा दोषाः । यथेह भवतीति भाष्यस्य—यथेह 'शून' इत्यादौ सम्प्रसारणं भवति तथा चङादावपि स्यादित्यर्थः । भाष्ये-अथङिति । एवमानुपूर्वीक एव प्रत्यय इति भावः । अन्यथा फलाऽभावा'दुपसर्गे वसे'रित्यत्र ङिदित्यननुवृत्तौ भाष्याऽसङ्गतिः स्पष्टैवेति केचित् । भाष्ये-अपर आहेति । यद्यपि सर्वत्र

---

१ 'धातुके' । २ 'तुदि' पा० । ३ 'दानादेव' ।

प्रयोजनम् । यथेह भवति—जागरितः जागरितवानिति । एवं जागृतः जागृथ त्यत्रापि प्राप्नोति ॥ ॥ * ॥ कुटादीनामिट्प्रतिषेधः ॥ * ॥ कुटादीनामिट्प्रतिषेधः प्रयोजनम् । यथेह भवति—'लूत्वा, धूत्वेति; 'श्र्युकः किती'तीट्प्रतिषेधः, एवं 'नुविता, धुविते'त्यत्रापि प्राप्नोति ॥ * ॥ क्त्वायां कित्प्रतिषेधश्च ॥ * ॥ [क्त्वायां कित्प्रतिषेधश्च प्रयोजनम्] ॥ किं 'च'-इट्प्रतिषेधः ? ॥ नेत्याह । अदेशेऽयं चः पठितः—'क्त्वायां च कित्प्रतिषेध' इति ॥ यथेह भवति—देवित्वा सेवित्वेति 'न क्त्वा से'डिति कित्त्वप्रतिषेधः, एवं 'कुटित्वा, पुटित्वा' अत्रापि प्राप्नोति ॥ अथ वा देश एवायं चः पठितः—क्त्वायां कित्प्रतिषेधश्चेट्प्रतिषेधश्च ॥ कित्प्रतिषेध उदाहृतम् । इट्प्रतिषेधो यथेह भवति—'लूत्वा धूत्वा, 'श्र्युकः किती'ति, एवं 'नुवित्वा, धुवित्वा' अत्रापि प्राप्नोति ॥ स्यादेतत्प्रयोजनं यद्यस्य नियोगत आतिदेशिकेन ङित्त्वेनौपदेशिकं कित्त्वं बाध्येत ॥ सत्यपि तु ङित्त्वे किदेवैषः । तस्मान्नूत्वा धूत्वेत्येव भवितव्यम् ॥ [गाङ्कुटादिभ्यो]

सार्वधातुकमपित् ॥१।२।४॥

सार्वधातुकग्रहणं किमर्थम् ? ॥ अपिदितीयत्युच्यमाने आर्द्धधातुकस्याप्य-

---

प्र.] देशिकवदातिदेशिकस्यापि कित्त्वस्य स्यात् । अथ वा यदप्राप्तं कार्यं तदतिदिश्यते इति क्त्वाप्रत्यये कित्त्वातिदेश एव न स्यात् । नुवित्वेति । ङित्त्वेनात्र कित्त्वं येननाप्राप्तिन्यायेन बाध्यत इति भावः । सत्यपीति । विरोधाभावादतिदेशेन स्वाश्रयस्य कित्त्वस्याऽनिवर्तनाद्येन नाप्राप्त इति न्यायाऽभावाच्च । नहि कुटिता कुटितुमित्यादौ कित्त्वे प्राप्ते ङित्त्वारम्भः । [गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित्] ॥

सार्वधातुकमपित् । लिङ्गादव्याप्तिरतिव्याप्तिर्वेति प्रदर्शनाय सार्वधातुकग्रह-

---

उ.] ङित्त्वे कित्त्वे वा सूत्रे तत्तत्पदमेवोपादातव्यम् । एवं च सर्वथा 'जागरित' इत्यादौ गुणवचनमसिद्धमिति भाष्ये दृष्टान्तासङ्गतिस्तथापि 'जागरित' इत्येतत्सिद्ध्यर्थमन्यतरदपि यदि तत्सूत्रे न क्रियते तदायं ग्रन्थ इत्याहुः । नू-धू,-कुटादी । सप्तमीनिर्देशादिति । वस्तुतः पूर्वस्य कार्येऽतिदेश इत्यस्य परभिन्नकार्ये इत्यर्थः । स्वकार्यं त्विष्यत एवातो ङित इत्यादीति बोध्यम् । ननु न क्त्वेति निषेध औपदेशिकस्यैवेति न दोषोऽत आह—न क्त्वेति ।

नन्वौपदेशिकस्य प्रथमोपस्थितत्वेन तन्निषेधेन चरितार्थमातिदेशिकं न निषेधेदित्यरुचेराह—अथवेति । न स्यादिति । कुटादिभ्यः परस्य कित्त्वविधानं त्वन्यत्र चरितार्थं, 'कुटित्वे'त्यादौ कित्त्वप्रतिषेध एव स्यान्न तु कित्त्वमिति भाष्याक्षरार्थः । एवं च 'कुटित्वे त्यादौ गुणः स्यात् । ननु पृथगनुबन्धकरणेऽपि 'नुवित्वे'त्यादौ कथं 'श्र्युक' इति निषेधो न, औपदेशिककित्त्वसत्त्वादित्यत आह—ङित्त्वेनेति । भाष्ये तस्मादिति । एवं च 'अदेशेऽयं च' इति स्थितम् । [गाङ्कुटादिभ्यः] ।

---

१ 'पूत्वा' । २ 'धुविता-अत्रापि' । ३ 'अपिन्ङिदितीय' ।

नेनाऽपितो ङित्त्वं प्रसज्येत—कर्ता हर्ता ॥ नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'नानेनार्द्धधातुकस्याऽपितो ङित्त्वं भवती'ति, यदयमार्द्धधातुकीयान् कांश्चिन्ङितः करोति,—चङङजिङ्ङ्वनिबथङङः ॥ सार्वधातुकेऽप्येतज्ज्ञापकं स्यात् ॥ नेत्याह । तुल्यजातीयस्य ज्ञापकम् ॥ कश्च तुल्यजातीयः ? ॥ यथा जातीयकाश्चङङ्नजिङ्ङ्वनिबथङ्नङः ॥ कथंजातीयकाश्चैते ? ॥ आर्द्धधातुकीयाः ॥ यद्येतदस्ति तुल्यजातीयस्य ज्ञापकमिति, चङङौ लुङ्विकरणानां ज्ञापकौ स्याताम्, नजिङ्वर्तमानकालानाम्, ङ्वनिब्भूतकालानाम्, अथङ्शब्द औणादिकानाम्, नङ्शब्दो घञर्थानाम्[1] । तस्मात्सार्वधातुकग्रहणं कर्तव्यम् ॥

किं पुनरयं पर्युदासः—'यदन्यत्पित'इति, आहोस्वित्प्रसज्याऽयं प्रतिषेधः—'पिन्ने'ति ? ॥ कश्चात्र विशेषः ? । ॥ * ॥ अपिन्ङिदिति चेच्छवेकादेशप्रतिषेध आदिवत्त्वात् ॥ * ॥ अपिन्ङिदिति चेच्छवेकादेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः । च्यवन्ते

प्र.] गस्याक्षेपप्रतिसमाधाने भाष्यकारेणोपन्यस्ते । आर्द्धधातुकीयानिति । अर्द्धधातुषु भवा इति ठञन्तत्वादन्तोदात्तत्वाऽभावाद्बह्वचोन्तोदात्तात्[2]ठञिति ठञभावे वृद्धाच्छो भवति । तातङस्तु ङित्त्वं तिपः पित्त्वादप्राप्तमित्यज्ञापकं सार्वधातुकाऽङित्त्वस्य, ङ्वनिपो ङित्त्वमज्ञापकम् । अस्य हि पित्त्वान्ङित्त्वाऽप्राप्तिः । च्यवन्ते प्लवन्त इति । गुणात्पूर्वं नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्चैकादेशः । तत्र कृते परस्येहाऽपित आश्रितत्वात्परस्य कार्यं प्रत्यादिवद्भावाद्गुणनिषेधः स्यात् । साधारणपरिहाराभिधानाय 'वार्णादाङ्ग'मिति नाश्रितम् । प्रसज्यप्रतिषेधे तु ङित्त्वनिषेधः पूर्वस्य कार्यमिति पूर्वं प्रत्यन्तवत्त्वान्ङित्त्वाऽभावः । यद्यपि सार्वधातुकावयवस्याऽकारस्यैकादेशस्तथापि परं

उ.] सार्वधातु । लिङ्गादिति । चङादीनां ङित्त्वादित्यर्थः । तुल्यजातीयस्य ज्ञापने तृजादौ ङित्त्वमतिव्याप्तम् । धातुप्रत्ययसामान्यविषये तु ज्ञापकेऽव्याप्तमिति भावः । आर्धधातुकशब्दस्य चरत्याद्यर्थठगन्तत्वेनान्तोदात्तत्वाद्बह्वचोन्तोदात्तादिति ठञ् प्राप्नोतीत्यत आह—अर्द्धेति । अर्द्धधातुशब्दस्तत्पुरुषेऽन्तोदात्तः, ततश्च भवादावर्थे बह्वच इति ठञ्, ञित्त्वादाद्युदात्तत्वमिति भावः । भवेति । तेषु भवा सञ्ज्ञाऽऽर्द्धधातुकमित्यर्थः । ठञन्तत्वादिति । 'आर्द्धधातुकशब्दस्ये'ति शेषः । आर्द्धधातुकसञ्ज्ञायां सञ्ज्ञित्वेन भवानार्धधातुकीयानित्यर्थः । आर्धधातुक इति वदार्धधातुकानिति वक्तव्ये आर्द्धधातुकीयानित्युक्तिः 'प्रियतद्धिता दाक्षिणात्या' इति न्यायेनेति बोध्यम् । ननु हेङित्त्वेनैव सिद्धे तदादेशतातङो ङित्त्वं सार्वधातुकाऽङित्त्वस्य ज्ञापकं स्यादत आह—तातङस्त्विति । पित्त्वान्ङित्त्वाप्राप्तिरिति । तद्धि 'सुत्वे'त्यत्र तुगर्थमनुदात्तार्थं चावश्यकमिति भावः । एवं च पूर्वसूत्रे सहनिर्देशादिहापि तदुच्चारणमिति तात्पर्यम् । यद्वा ङ्वनिप्प्रक्षिप्तः । ङ्वनिब्भूतकालानामिति च प्रक्षिप्तः पाठ इति तात्पर्यम् । लुङ्विकरणानामिति । ते चङङ्सिच्चिणः । प्रत्यादिवद्भावादिति ।

१ 'घञर्थीयानाम्' । २ 'अन्तोदात्तादिति' ।

प्रवर्तेते ॥ किं कारणम् ? ॥ 'आदिवत्त्वात्' । पिदपितोरेकादेशोऽपित आदिवत्स्यात् । अस्त्यन्यदपित इति कृत्वा ङित्त्वं प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधः—'पिन्न'ेति । ॥ * ॥ न पिन्ङिदिति चेदुत्तमैकादेशप्रतिषेधः ॥ * ॥ न पिन्ङिदिति चेदुत्तमैकादेशे प्रतिषेधः प्राप्नोति । तुदानि लिखानि ॥ किं कारणम् ? । आदिवत्त्वादेव । पिदपितोरेकादेशः पित आदिवत्स्यात् । तत्र पिन्नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ यथेच्छसि तथास्तु ॥ ननु चोक्तमुभयथापि दोष इति ॥ उभयथापि न दोषः । एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानम् ॥ [सार्वधातुकमपित्] ॥

असंयोगाल्लिट् कित् ॥१।२।५॥

॥ * ॥ ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणाद्विप्रतिषेधेन ॥ * ॥ ऋदुपधेभ्यो

प्र.] प्रत्ययादिवद्भावादन्तेशब्दःसार्वधातुकमपिद्भवतीति स्यादेव ङित्त्वम् । 'च्यवे' इति चोत्तमैकवचने सर्वस्यैव सार्वधातुकस्यैकादेश इति ङित्त्वप्रसङ्गः । तुदानीति । यद्यप्युत्तमस्य पित्त्वं तथापि तद्भक्तत्वादाटः पिदवयवस्यैकादेशः पित उत्तमस्याऽऽदिवदिति स्यान्ङित्त्वनिषेधः । 'तुदै'[3] इत्यत्र च सर्वस्यैव पित एकादेशः पित आदिवदिति ङित्त्वप्रतिषेधप्रसङ्गः । स्थानिवद्भावादिति । यथा स्थानिकाले यथायोगं गुणप्रवृत्तिनिवृत्ती तथाऽऽदेशेऽपि कृतेऽव्यवधानबुद्ध्या भवतः । असंयोगात् ॥ ऋदुपधेभ्य इति । बिभिदतुः बिभिदुरित्यादौ कित्त्वं

उ.] शाब्दफललाभायादिवत्त्वमेव प्राप्नोति; नत्वन्तवद्भावः । तेन हि ङित्त्वाभाव आर्थः फलति न तु शाब्द इति भावः । साधारणेति । व्याश्रयेप्यपरस्य प्रवृत्तिमङ्गीकृत्येदम् । वस्तुतस्तु विभिन्ननिमित्ते प्रवृत्तावपि विभिन्नस्थानिके न तत्परिभाषाप्रवृत्तिरिति भाष्याशयः । यद्यपीति । अकारयोरेकादेशस्योक्तन्यायेनाऽपित्त्वेप्युभयत आश्रयणेऽन्तादिवत्त्वनिषेधात्सार्वधातुकत्वाऽभावेन न ङित्त्वम् । परादिवद्भावेन तु न सार्वधातुकत्वलाभः, परस्य सार्वधातुकावयवत्वेपि तत्त्वाऽभावादिति भावः । परं प्रतीति । परं समुदायं प्रतीत्यर्थः । एकादेशस्थानिनावचौ पूर्वपरौ ययोः समुदाययोरन्तादी, एकादेशोपि तयोरेवान्तादिवदिति सूत्रार्थ इति भावः । अभ्युपेत्यापि अचावेव प्रत्यन्तवत्त्वं दोषान्तरमाह—च्यवे इति । हलः श्नः सूत्रभाष्ये तु 'ङिच्च पिन्न पिच्च ङिन्न' इत्यर्थसिद्धयर्थं प्रसज्यप्रतिषेध एवाश्रितः । यद्यप्युत्तमस्येति । आडुत्तमस्येत्यस्योत्तमस्याडागमो भवति, यस्याट् स पिदित्यर्थ इति भावः । नन्वाटायमेकादेशो, न च स पिदवयवो, भिन्नेव हि पिदित्यत उक्तम्—तद्भक्तत्वादिति । शास्त्रेण तद्भक्तत्वबोधनादित्यर्थः । ङित्त्वविधिप्रतिषेधौ न पूर्वस्य कार्ये इत्यत आह—यथेति । अव्यवधानबुद्ध्येति । शप्शयोरव्यवधानबुद्ध्येत्यर्थः । भाष्ये—व्यवधानमिति । ङित्त्वप्रयुक्ते निषेधे कर्तव्ये शपा व्यवधानमित्यर्थः । [सार्वधातुकमपित्] ।

---

१ 'उभयथा च' । २ 'वत्त्वादन्तशब्दः' । ३ 'तुदै' ।

लिटः कित्त्वं गुणाद्भवति विप्रतिषेधेन । ववृते ववृधे ॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥ [उक्तं वा] ॥ किमुक्तम् ? ॥ "न वा क्यस्यानवकाशत्वादपवादो गुणस्ये"ति ॥ विषम उपन्यासः । युक्तं तत्र यदनवकाशं कित्करणं गुणं बाधते ॥ इह पुनरुभयं सावकाशम्—कित्करणस्यावकाशः—ईजतुः, ईजुः । गुणस्याऽत्रकाशः—वर्त्तिता वर्द्धिता । इहोभयं प्राप्नोति—ववृते ववृधे । परत्वाद्गुणः प्राप्नोति ॥ इदं तर्ह्युक्तम्—'इष्टवाची परशब्दः' इति । विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति ॥

इन्धिभवतिभ्यां च ॥१।२।६॥

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥ [॥*॥ इन्धेः संयोगार्थं भवतेः पिदर्थम् ॥*॥] इन्धेः संयोगार्थं वचनं, भवतेः पिदर्थम् । अयं योगः शक्योऽवक्तुम् ॥ कथम् ? ॥

प्र.] नित्यं, गुणस्त्वनित्यः । ववृत इत्यादौ तु द्वयोरप्यनित्यत्वं, तत्र परत्वाद्गुणप्रसङ्गः पूर्वविप्रतिषेधाश्रयेण निवार्यते । न वा क्सस्येति । यथा क्सस्य कित्करणसामर्थ्याद्गुणो बाध्यते तथेहातिदेशसामर्थ्यादित्यर्थः । युक्तं तत्रेति । क्सस्य कित्करणे प्रयोजनान्तराऽभावः । इह तु सम्प्रसारणविधौ कृतार्थत्वाद्दुर्बलेनातिदेशेन प्राप्यमाणो गुणनिषेधो दुर्बलत्वान्न तद्विधिना सह स्पर्धते, तातङ्न्यायेन । इष्टवाचीति । सूत्रकारेणैवायमर्थः सङ्गृहीतः स तु स्मर्तव्य इत्यर्थः । [असं] ।

इन्धि ॥ किमर्थमिति । विनापि सूत्रेणेष्टं सिध्यति, सत्यपि चेष्टं न सिध्यति । बभूवेत्यज्लक्षणत्वाद्वृद्धेरिग्लक्षणत्वाऽभावात्प्रतिषेधाऽप्रसङ्गात् । गुण-

---

उ] असंयोगात् । 'ऋदुपधेभ्य' इति विशिष्योक्तिः किमर्थेत्यत आह—बिभिदतुरिति । यद्यपि गुणे कृते कित्कार्याऽभावात् तदप्राप्तौ कित्त्वमनित्यमिति शक्यं वक्तुम्, तथापि कृताऽकृतप्रसङ्गमात्रेण नित्यत्वमिति भावः । द्वयोरप्यनित्यत्वमिति । क्ङिति चेति प्रतिषेधाद्गुणोऽनित्यः, गुणे संयोगात्परत्वात्कित्त्वमनित्यमिति भावः । ननु क्सस्यानवकाशत्वादित्ययुक्तम् । गुणे कृतेऽपि भूतपूर्वगत्या क्सप्राप्तेरत आह—यथेति । अन्यथा जातस्य निषेधाऽयोगेन विशिष्टविधानं व्यर्थं स्यादिति च्ल्यवस्थायां प्राप्तगुणं बाधित्वा क्स एवेति भावः । तथेहेति । ऋदुपधविषयैतल्लक्षणोपप्लवप्रापितनिषेधसामर्थ्यादित्यर्थः । ननु विध्युन्मूलकत्वेन निषेधस्य बलवत्त्वम्, अयं च कार्यातिदेशोऽत आह—दुर्बलेनेति । अतिदेशदुर्बलत्वे हेतुः—'कृतार्थत्वा'दित्यन्तः । तातङ्न्यायेनेति । तानङि गुणादिनिषेधार्थत्वेन ङित्त्वस्य चरितार्थत्वादनेकाल्शिदित्यनेन यथाऽपवादङित्त्वेत्यस्य बाधस्तथेत्यर्थः । केचित्तु इदं न युक्तं, विचति गृह्णातीत्यादौ सम्प्रसारणेन चरितार्थतया ङित्त्वस्य गुणनिषेधातिदेशानापत्तेः, अतिदेशोपप्लुततद्विषयनिषेधसामर्थ्याद्गुणबाध इत्येवं वार्त्तिकस्य कैयटेन व्याख्यानात् । एतदाशयानभिज्ञैकदेशिनश्च विषम इत्यादिर्ग्रन्थ इत्याहुः ।

इन्धिभवति । इष्टाऽसिद्धिमेव दर्शयति—बभूवेत्यजिति । ननु कित्त्वविधान-

॥ * ॥ इन्धेश्छन्दोविषयत्वाद्भुवो वुको नित्यत्वात्ताभ्यां किद्वचनानर्थक्यम् ॥ * ॥ इन्धेश्छन्दोविषयो लिट् । नह्यन्तरेण छन्द इन्धेरनन्तरो लिड् लभ्यः । आमा भाषायां भवितव्यम् ॥ 'भुवो वुको नित्यत्वात्' । भवतेरपि नित्यो वुक्कृते गुणे प्राप्नोति । 'ताभ्यां किद्वचनानर्थक्यम्' । ताभ्यामिन्धिभवतिभ्यां किद्वचनमनर्थकम् ॥ [इन्धिभवतिभ्यां च]

मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा ॥१।२।७॥

किमर्थं मृडादिभ्यः परस्य क्त्वः कित्त्वमुच्यते न किदेव हि क्त्वा ? ॥ 'न क्त्वा सेडि'ति प्रतिषेधः प्राप्नोति तद्बाधनार्थम् ॥ यदि तर्हि मृडादिभ्यः परस्य क्त्वः कित्त्वमुच्यते नार्थो 'न क्त्वा से'डित्यनेन कित्त्वप्रतिषेधेन । इदं नियमार्थं भविष्यति—मृडादिभ्य एव परस्य क्त्वः कित्त्वं भवति नान्येभ्य

प्र.] मात्रनिषेध एव तु बभूविथ अहं बभूवेति च णित्त्वाऽभावपक्षे स्यादिति प्रश्नः । इन्धेरिति । भाषायां लिट आमा व्यवधानाच्छन्दस्यमन्त्र इत्याम्प्रतिषेधादेतदुक्तम्, न त्वस्य भाषायां प्रयोगाऽभावः । तत्र छन्दस्युभयथेति लिटः सार्वधातुकत्वात्समीध इति ङित्त्वान्नलोपः । आर्द्धधातुकत्वाच्च श्नमभावः, व्यत्ययो बहुलमिति वचनाद्वा ॥ नित्यो वुगिति । ओः सुपीत्यत ओरिति नानुवर्तत इति भावः । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाच्च शब्दान्तरप्राप्त्यभावः । सत्यामपि वा शब्दान्तरप्राप्तौ कृताकृतप्रसङ्गित्वाद्वुको नित्यत्वं, वुकि कृते गुणस्य प्राप्तिरेव नास्तीति नैतयोस्तुल्यबलत्वम् । [इन्धिभवतिभ्याञ्च] ।

मृड ॥ मृडादिभ्य एवेति । विपरीतनियमस्तु व्याख्यानान्न भविष्यति 'मृडादिभ्यः क्त्वैव किद्भवती'ति । न ह्यनिष्टार्था शास्त्रप्रक्लृप्तिः[१], लक्ष्यमूलकत्वाद्व्याकरणस्मृतेः । लूत्वेति । क्त्वा(प्रत्यय[२])मात्रस्य नियमः स्यात् । कित्त्वं तु क्त्वातोसुन्कसुन इत्यादौ विशेषणार्थं स्यात् । एवमपीति । क्लिशः क्त्वानिष्ठयोरिति

उ.] सामर्थ्यादनिग्लक्षणाया अपि वृद्धेः प्रतिषेधो भविष्यतीत्यत आह—गुणमात्रेति । एवं च तन्निषेधेनास्य चारितार्थ्येनाऽनिग्लक्षणवृद्धिनिषेधकत्वे मानाऽभाव इति भावः । ननु छन्दस्येव समीधे इत्यादौ नलोपाद्यर्थं कित्त्वमावश्यकमत आह—तत्रेति । नन्वेवं विकरणः स्यादत आह—आर्धेति । नन्वेवं शब्दान्तरप्राप्तिः क्वापि न स्यादत आह—सत्यामपीति । श्रौतरूपमादायेति भावः । [इन्धिभवतिभ्यां च] ।

मृडमृद । विपरीतेति । विशेषणीभूतमृडादिसङ्कोचस्य न्याय्यत्वादयं न्याय्य इति भावः । न च लोके प्रधानसङ्कोच एव न्याय्यत्वेन व्यवह्रियते, 'राज्ञः सङ्कोचः कार्यः' इति । राजनिमित्तं स्वव्यवहारसङ्कोचस्तदविस्तररूपः कर्तव्य इति तदर्थात् । समाधत्ते,—व्या-

१ 'प्रवृत्तिः' । २ इदं क्वचिन्न ।

इति ॥ यदि नियमः क्रियते, इहापि तर्हि नियमान्न प्राप्नोति—लूत्वा पूत्वा । अत्राऽप्यकित्वं प्राप्नोति ॥ तुल्यजातीयस्य नियमः ॥ कश्च तुल्यजातीयः ? ॥ यथाजातीयको मृडादिभ्यः परः क्त्वा ॥ कथञ्जातीयकश्च मृडादिभ्यः परः क्त्वा ? ॥ सेट् ॥ एवमप्यस्त्यत्र कश्चिद्विभाषितेट्, सोऽनिटां नियामकः स्यात् ॥ अस्तु तावद्ये सेटस्तेषां ग्रहणं नियमार्थम्, य इदानीं विभाषितेट् तस्य ग्रहणं विध्यर्थं भविष्यति ॥

रुदविदमुषग्रहि[1] ॥

स्वपिप्रच्छ्योः सन्नर्थं ग्रहणम् । किदेव हि क्त्वा ॥ [मृडमृदगुधकुष] ।

इको झल् ॥१।२।९॥

किमर्थमिकः परस्य सनः कित्वमुच्यते ? ॥ ॥*॥ इकः कित्वं गुणो मा भूत् ॥*॥ इकः कित्वं क्रियते ॥ [किं प्रयोजनम् ?] गुणो मा भूदिति । चिचीषति । तुष्टूषति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । ॥ * ॥ दीर्घारम्भात् ॥ * ॥ दीर्घत्वमत्र बाधकं भवि-

---

प्र.] विकल्पेनेड्विधानात् । अस्तु तावदिति । मृडमृदवदवसां क्त्वः कित्त्वविधानं नियमार्थं, गुधकुषक्लिशीनां तु रलो व्युपधादिति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थम् । तत्र विधिसम्भवे क्लिशेरनिटः क्त्वः कित्त्वविधानं नियमार्थं न भवति ।

रुदविद । सन्नर्थमिति । तत्र चरितार्थत्वादनिटः क्त्वः कित्त्वविधानं नियमार्थं न भवति । [मृडमृदगुध] ।

इको । किमर्थमिति । इको झल्हलन्ताच्चेत्येक एव योगः कर्तव्यः किमर्थो योगविभाग इति प्रश्नार्थः । वक्ष्यमाणश्चाऽत्राभिप्रायः । दीर्घत्वमिति । अज्झनगमां सनीति दीर्घत्वं नाऽप्राप्ते गुण आरभ्यमाणं तस्य बाधकमिति भावः ।

उ.] ख्यानादिति । विशेषणार्थं स्यादिति । सुत्वेत्यादि च व्यावर्त्यं स्यादित्याहुः । अस्याऽनर्थकत्वेनैव वारणाद्विशेषणव्यावर्त्यं चिन्त्यम् । वस्तुतः क्त्वः कित्त्वसामर्थ्यादेव तुल्यजातीयापेक्षो नियम इति बोध्यम् । भाष्ये विभाषितेड्ग्रहणमुपलक्षणमित्याशयेनाह—गुधेति । ननु रुदविदेति सूत्रे स्वपिप्रच्छिग्रहणमनिटां नियामकं स्यादतो भाष्ये—रुदविद [मुषग्रहि] स्वपीति । तत्र सूत्रे स्वपिप्रच्छ्योर्ग्रहणमित्यर्थः । तद्ध्वनयन्व्याचष्टे—तत्रेति । व्याख्यानात् क्त्वया न सम्बन्ध इति भावः । स्वपिप्रच्छ्योः क्त्वः कित्त्वविधानमनिटः क्त्वो नियमार्थं न भवतीत्यन्वयः । [मृडमृदगुध] ।

इको झल् । सूत्रं किमर्थमिति वक्तव्ये किमितीकः परस्येत्युक्तमत आह—इक इति । उत्तरार्थं सूत्रमावश्यकमिति भावः । अत एवेक्धातोर्न ग्रहणम्, उत्तरत्राऽर्थाधिकारानुरोधात् । ननु गुणस्य परत्वात्कथं दीर्घो बाधकोऽतआह—अज्झनेति । एवं चानवकाशत्वाद्दीर्घो

---

१ इदं सूत्रप्रतीकधारणमित्यन्ये । २ श्लोकवार्त्तिकमेतत् । ३ अयं पाठः क्वचिन्न ।

ष्यति ॥ * ॥ कृते भवेत् ॥ * ॥ कृते खलु दीर्घत्वे गुणः प्राप्नोति ॥ ॥ * ॥ अनर्थकं तु ॥ * ॥ अनर्थकमेवं सति दीर्घत्वं स्यात् ॥ नानर्थकम् ॥ ॥ * ॥ ह्रस्वार्थम् ॥ * ॥ ह्रस्वानां दीर्घवचनसामर्थ्याद्गुणो न भविष्यति ॥ भवेद्ध्रस्वानां दीर्घवचनसामर्थ्याद्गुणो न स्यात् ॥ * ॥ दीर्घाणां तु-प्रसज्यते ॥ * ॥ दीर्घाणां तु खलु गुणः प्राप्नोति ॥ दीर्घाणामपि दीर्घवचन-सामर्थ्याद्गुणो न भविष्यति ॥ न दीर्घाणां दीर्घाः प्राप्नुवन्ति ॥ किं कारणम् ? ॥ नहि भुक्तवान् पुनर्भुङ्क्ते, कृतश्मश्रुश्च पुनः श्मश्रूणि कारयति ॥ ननु च पुनः प्रवृत्तिरपि दृष्टा, भुक्तवानपि पुनर्भुङ्क्ते, कृतश्मश्रुश्च पुनः श्मश्रूणि कारयति ॥ ॥ * ॥ सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यम् ॥ * ॥ सामर्थ्याद्धि पुनः प्रवृत्तिर्भवति । भोजनविशेषाच्छिल्पिविशेषाद्वा । दीर्घाणां पुनर्दीर्घत्ववचने न किञ्चित्प्रयोजन-मस्ति । 'अकृतकारि खल्वपि शास्त्रमग्निवत्' । तद्यथा—'अग्निर्यददग्धं तद्दहति' ॥ दीर्घाणामपि दीर्घवचन एतत्प्रयोजनं गुणो मा भूदिति ॥ 'कृतकारि खल्वपि

प्र.] कृते भवेदिति । शास्त्रमावर्त्यमानं धर्मसाधनं, जपादिवदिति भावः । अनर्थकं त्विति । शास्त्रपूर्वकात्प्रयोगाद्धर्मो न तु शास्त्रप्रवृत्तिमात्रादिति भावः । ह्रस्वार्थ-मिति । ह्रस्वानामेव दीर्घविधानसामर्थ्याद्गुणो न स्यात् । दीर्घाणां तु प्रागेव ताद्रूप्याद्रूपविशेषसम्पत्तिफलत्वाच्छास्त्रस्य दीर्घशास्त्राऽप्रवर्तनाद्गुणप्रसङ्गः । दीर्घाणामपीति । गुणाऽपाकरणार्थं दीर्घेष्वपि दीर्घशास्त्रं प्रवर्तत एवेत्यर्थः । नहि भुक्तवानिति । तृप्तिफलं भोजनं, फले च सम्पन्ने पुनर्न प्रवर्तते । ननु चेति । तृप्तोऽपि पुनर्भुङ्क्त इत्यर्थः । भाव्यमिति । कर्तव्यं भोजनं तृप्तिविशेषार्थिभिरित्यर्थः ।

न किञ्चिदिति । नहि दीर्घाणां दीर्घतरः सम्पद्यत इत्यर्थः । अग्निवदिति । दग्धस्याऽयोग्यत्वाददाह इति भावः । इहाप्ययोग्यत्वाद्दीर्घेषु दीर्घशास्त्रेण न प्रवर्तितव्यमिति भावः । दीर्घाणामपीति । ह्रस्वेष्वपूर्वदीर्घरूपसम्पादनार्थं दीर्घ-

उ.] गुणस्य बाधक इति भावः । भाष्ये कृते भवेदिति । अनवकाशत्वेन बाधकस्य प्रवृत्त्युत्तर-मुत्सर्गप्रवृत्तेरङ्गीकारादिति भावः । शास्त्रं प्रवर्तमानमिति । एवं चाऽदृष्टार्थं प्रवृत्त्या शास्त्रस्यानर्थक्याऽभावान्न बाध इति भावः । शास्त्रमावर्तमानमिति क्वचित्पाठः । तत्राप्यय-मेवार्थः । ननु शास्त्रस्य साधारणत्वेन ह्रस्वविषये एव बाधो नान्यत्रेत्यत्र किं विनिगमक-मत आह—ह्रस्वानामेवेति । ह्रस्वार्थं दीर्घविधानं चेत्कि तत्राह—भाष्ये—भवेदि-त्यादि । गुणापेति । एवं च तन्निवृत्त्या रूपविशेषसम्पत्तिः फलमस्त्येवेत्यर्थः । नहीति-हिशब्दसूचितं हेतुमाह—तृप्तीति । भाव्यमित्यस्य कर्तव्यमिति व्याख्या, शेषपूरणमन्यत् । तृप्तिविशेषेति । विजातीया विजातीया तृप्तिस्तत्तद्भोजनफलमिति भावः । भाष्ये—

१ श्लोकवार्तिकम् ।

शास्त्रं पर्जन्यवत्' । तद्यथा—पर्जन्यो यावदूनं पूर्णं च सर्वमभिवर्षति ॥ यथैव तर्हि दीर्घत्ववचनसामर्थ्याद्गुणो न भवति । एवमृदित्त्वमपि न प्राप्नोति—चिकीर्षति जिहीर्षति ॥ * ॥ ऋदित्त्वं दीर्घसंश्रयम् ॥ * ॥ नाकृते दीर्घे ऋदित्त्वं प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ ऋत इत्युच्यते ॥ भवेद्ध्रस्वानां नाकृते दीर्घे ऋदित्त्वं स्यात्, दीर्घाणां तु खल्वकृतेऽपि दीर्घत्वे ऋदित्त्वं प्राप्नोति ॥ ॥ * ॥ दीर्घाणां नाकृते दीर्घे ॥ * ॥ दीर्घाणामपि नाकृते दीर्घत्वे ऋदित्त्वं प्राप्नोति । यदा दीर्घत्वेन गुणो बाधितस्तत उत्तरकालमृदित्त्वं भवति ॥ ॥ * ॥ णिलोपस्तु प्रयोजनम् ॥ * ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । णिलोपो यथा स्यात्—ज्ञीप्सति ॥ कास्ताः क निपतिताः । क कित्त्वं क णिलोपः । को वाऽभिसम्बन्धः—यत्सति कित्त्वे णिलोपः स्याद्, असति कित्त्वे न स्यात् ? ॥ एषोऽभिसम्बन्धः—यत्सति कित्त्वे सावकाशं दीर्घत्वं परत्वाण्णिलोपो बाधते ।

प्र.] शास्त्रं प्रवर्तते, दीर्घेषु तु रूपप्रतिबन्धिगुणनिवर्तनेन स्वरूपप्रत्यापत्तये । यथा—मो राजि समः क्वाविति मकारस्य मकार इति भावः । ततश्च ह्रस्वानामिव दीर्घाणामपि येन नाप्राप्तिन्यायेन दीर्घेण गुणो बाध्यत एव । यथैवेति । दीर्घारम्भादविकृतेनैव दीर्घेण स्थातव्यमिति भावः । ऋदित्त्वमिति । यद्यन्तरेण दीर्घविधानं प्राप्नुयादृदित्त्वं तदा तद्दीर्घेण बाध्येत । यतस्तु दीर्घाश्रयमेव ऋदित्त्वं तदा तदेव फलं दीर्घस्य सञ्जातमिति ऋदित्त्वं प्रवर्तिष्यते । तथा चोच्यते—'यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते, यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते' इति । दीर्घाणामिति । 'इत्त्वोत्त्वाभ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेने'ति गुणप्रसङ्गादिति भावः । ज्ञीप्सतीति । असति कित्त्वे गुणवण्णिलोपस्यापि विशेषाऽभावाद्दीर्घत्वं बाधकं स्यादित्यर्थः । काऽस्ता इति । यथाऽन्यत्र क्षिप्तानां शरादीनामन्यत्र निपातोऽसम्भाव्यः, एवं कित्त्वणिलोपयोरपि सम्बन्धो न सम्भाव्यत इत्यर्थः । एषोऽभिसम्बन्ध इति । ज्ञीप्सतीति णेर्गुणलोपदीर्घत्वानि प्राप्नुवन्ति । तत्राऽसति कित्त्वेऽनवकाशत्वाद्विशेषाभावाच्च गुणवण्णिलोपस्यापि दीर्घत्वं बाधकं

उ.] भोजनविशेषादिति । भोजनेति कर्मणि ल्युट् । 'शिल्पविशेषा'दिति पाठः । नहीति । तत्र तृप्तिविशेषवन्नाऽत्र दीर्घविशेषः फलमिति भावः । ह्रस्वेष्विति । लक्ष्यभेदादेकस्यापि विधिनियमरूपेण प्रवृत्तिरिति भावः । येननाप्राप्तिन्यायेन—अनवकाशत्वेन । [भाष्ये–] ऋदित्त्वम्—'ऋत इद्धातो'रितीत्त्वम् । णिलोपस्य किञ्चिन्मित्तत्वाऽभावात्कथं णिलोपस्तत्र प्रयोजनमत आह—असतीति । णिलोपस्यापीति । बाध्यसामान्यचिन्तायामिति भावः । ज्ञीप्सतीति । श्पेश्चुरादिणिचि मितां ह्रस्वत्वे सनीवन्तेतीड्भावे आप्ज्ञपीति ईत्वेऽभ्या-

---

१ 'तदा दीर्घेण' । २ इदं क्वचिन्न ।

असति पुनः कित्वेऽनवकाशं दीर्घत्वं यथैव गुणं बाधते, एवं णिलोपमपि बाधेत। तत्र णिलोपस्यावकाशः—कारणा हारणा । दीर्घत्वस्यावकाशः—चिचीषति तुष्टूषति। इहोभयं प्राप्नोति—ज्ञीप्सति। परत्वाण्णिलोपः ॥ असत्यपि कित्वे सावकाशं दीर्घत्वम् ॥ कोऽत्रकाशः ? ॥ इम्भावः—निमित्सति प्रमित्सति ।

प्र.] स्यात्। अथ वा 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरा'निति णिलोपस्यैव बाधकं तत्स्यात्, गुणस्तु स्यादेव । सति तु कित्वे तेनैव गुणो बाधित इति चिचीषतीत्यादौ लब्धावकाशं दीर्घत्वं परत्वाण्णिलोपेन बाध्यते । नन्वसत्यपि कित्वे येन नाप्राप्त इति न्यायेन गुणस्यैव बाधकं दीर्घत्वं भविष्यति न णिलोपस्य, गुणबाधनेन च सावकाशं दीर्घत्वं परत्वाण्णिलोपेन बाधिष्यत इति नार्थः कित्वेन। नैतदस्ति । यथा बाध्यं भेदेनापेक्ष्यते—इदं सर्वत्र प्राप्तमिदं तु क्वचिदेवेति, तदायं न्यायः । यदा तु बाध्यमात्रमपेक्ष्यते—विध्यन्तरेणाऽव्याप्तो विषयो न कश्चिदस्तीति, तदा सर्वस्यैव बाधया भवितव्यम् । असत्यपीति । मीनातिमिनोत्योः सन्यनवकाशत्वाद्गुणं बाधित्वा दीर्घत्वं प्रवर्तते । ततो मीग्रहणेन ग्रहणादिम्भावेन प्रति-

उ.] सलोपे रूपम् । विशेषचिन्तायामपि दोष इत्याह—अथवेति । ननु येननाप्राप्तिन्यायेन यत्रोभयाऽपवादतासम्भावना तत्रैषां व्यवस्थापकत्वं, नच तथा प्रकृते । यथेत्येवतीत्यादौ पररूपत्वावच्छिन्ने बाध्ये 'किंशास्त्रविहितस्ये'त्याकाङ्क्षायां मध्येऽपवादाः पुरस्तादिति न्यायविषयः । येनेत्यस्य यद्धर्मावच्छिन्नकार्येणेत्यर्थः । येन लक्षणेनेत्यर्थे तु नास्य विषयः, नापि कार्यभेदे यच्छब्दपरामर्शानुगमकरूपाऽभावादिति चेन्न; व्यक्तिपक्षे 'किमिदं गुणबाधकतया सर्वविषयम्, उत णिलोपबाधकतया णिविषय'मिति सन्देहे व्यवस्थाया अवश्यापेक्षितत्वेन शास्त्रप्रवृत्तिः सूपपादेत्यभिमानात् । वस्तुतस्त्वेवं सति 'णिगमे'त्येव वदेदिति बाध्यसामान्यचिन्तापक्षमाश्रित्यैव भाष्यव्याख्योचितेति दिक् । तद्धनयन् शङ्कते—नन्वसत्यपीति । येनेत्यस्य येन कार्येणेत्यर्थ इति भावः। नैतदिति । 'येने'त्यस्य स्वेतरेणेत्यर्थकतया यदा बाध्यसामान्यचिन्तापरत्वमस्य न्यायस्य तदायं ग्रन्थ इति भावः । भाष्ये कित्वारम्भे न दोष इत्याह—तत्र णिलोपस्येत्यादिना । प्रतिपदविहितेनेति । मीविषयेणाऽचरितार्थेनेत्यर्थः । एवं च तत्र सूत्रे मीग्रहणेन मिनोतेरपि ग्रहणं दीर्घस्य प्रयोजनमिति भावः । सावकाशमिति । भाष्यस्य सार्थकमित्यर्थः । परत्वादिति । यद्यपि प्रमित्सतीत्यत्र अपवादत्वाद्दीर्घेण गुणस्येव ज्ञीप्सतीत्यत्र बाध्यसामान्यचिन्तायां णिलोपस्यापि बाधेन भाव्यं, तथापि दीर्घसमानकालिकस्य णिलोपस्य गुणस्येव बाधेपि दीर्घे कृते स्थानिवत्त्वेन प्राप्तणिलोपः स्यादेव । न च दीर्घविधानसामर्थ्यम् । इम्भावे सामान्यग्रहणसम्पादनेन कृतार्थत्वात् । एवञ्च परत्वादित्यस्य दीर्घोत्तरकालं प्राप्तत्वादित्यर्थः । भ्रष्टावसर-

१ 'भाव्यम्' । २ 'दीर्घः प्रवर्तते' ।

मीनातिमिनोत्योर्दीर्घत्वे कृऽते मीग्रहणेन ग्रहणं यथा स्यात् ॥ यथैव तर्ह्यसति किच्त्वे सावकाशं दीर्घत्वं परत्वाण्णिलोपो बाधते, एवं गुणोऽपि बाधते। तस्मात्किच्त्वं वक्तव्यम् ॥

॥*॥ इकः कित्त्वं गुणो मा भूद्दीर्घारम्भात्कृते भवेत् ।
अनर्थकं तु ह्रस्वार्थं दीर्घाणां तु प्रसज्यते ॥ १ ॥
सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यमृदित्त्वं दीर्घसंश्रयम् ।
दीर्घाणां नाकृते दीर्घे णिलोपस्तु प्रयोजनम् ॥ २ ॥

प्र.]पदविहितेन गुणो बाध्यते। कृते चेटभावे हलन्ताच्चेति किच्त्वाल्लघूपधगुणाऽभावः। तत्र सामान्यग्रहणे चरितार्थत्वाद्दीर्घविधानस्य ज्ञीप्सतीतिपरत्वाण्णिलोपो भविष्यतीति नार्थः किच्त्वेन। ननु लाक्षणिकत्वान्मिनोतेर्मीरूपस्य मीग्रहणेन ग्रहणं न प्राप्नोति। नैष दोषः। यत्र लक्षणाभिनिर्वृत्तत्वेन शब्दरूपमपेक्ष्यते तत्र लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति परिभाषोपस्थानं, न तु यत्र प्रयोगरूपाश्रयणं तत्र। नन्वेवमसत्यपि मीग्रहणेन ग्रहणे मीनातीत्यादिनाऽऽत्वे कृते 'गामादाग्रहणेष्वविशेष' इति माग्रहणेन ग्रहणादिडभविष्यतीति सामान्यग्रहणमपि दीर्घस्य प्रयोजनं नोपपद्यते। एवं तर्हि दोषान्तराभिधानेनास्य पूर्वपक्षस्य निराकरणाद्भाष्यकारेण नैतत्सुष्ठु निरूपितम्। तदेव दोषान्तरमाह—यथैवेति। सामान्यग्रहणे उपयुक्तत्वाद्दीर्घत्वस्य नास्त्यनवकाशत्वमिति द्वाभ्यामपि गुणणिलोपाभ्यां दीर्घत्वं बाध्यत इति कर्तव्यं किच्त्वम्। न च दीर्घविधानस्य 'कुङ् शब्दे' इति धातुरवकाशः—

उ.] न्यायस्तु शास्त्रे नास्त्येवेति भावः। **यत्र लक्षणेति**। यथा '**विभाषा दिक्समासे**' '**तृतीयासमासे**'इत्यादौ। तत्र हि समासशब्दस्य सञ्ज्ञात्वेन तज्ज्ञानाय लक्षणपर्यालोचनमित्यर्थः। **प्रयोगरूपेति**। तच्च मीयत इत्यादिप्रयोगनिष्ठम्। एवं हि '**गामादाग्रहणेष्वविशेष**' इत्यादेरसङ्गतिः स्यादिति मासाहचर्यान्मीशब्दांशेऽपि सा न प्रवर्त्तेत इत्येव समाधातुं युक्तम्। तद्ध्वनयन्नाह—**नन्वेवमसत्यपीति**। किच्त्वाभावे एज्विषयत्वेनात्वस्य सुलभत्वादिति भावः। एवञ्च मीग्रहणमपि व्यर्थमिति तात्पर्यम्। भाष्ये '**मीनातिमिनोत्योर्दीर्घत्वे कृत**' इत्यत्र पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तिमाश्रित्य मीनातिनिर्देशः। भाष्ये **परत्वादित्यस्योत्तरकालप्राप्तत्वादित्येवार्थः**। यथा दीर्घोत्तरं स्थानिवत्त्वेन णिलोपो भवति, एवं तत्प्रवृत्त्युत्तरमेव गुणोऽपि स्यात्। दीर्घत्वं तु सामान्यग्रहणाऽविघातार्थं स्यादिति भावः। **नास्त्यनवकाशत्वमिति**। नास्त्यनर्थकत्वमित्यर्थः। **दीर्घत्वं बाध्यते इति**। प्रवृत्तमपि निवर्त्येत इत्यर्थः। **धातुरवकाश इति**। तस्य च कुटादित्वप्रयुक्तङित्त्वेन गुणनिषेधाद्दीर्घश्चरितार्थ इति भावः। एवं चेटभावे एवाऽवकाशोक्तिर्भाष्योक्ताऽसङ्गतेति तात्पर्यम्।

१ '**कथं नामेको हलन्तः**'। २ 'दीर्घ'।

हलन्ताच्च ॥१।२।१०॥

अयुक्तोऽयं निर्देशः । कथं हि इको नाम हलन्तः स्यात्, अन्यस्यान्यः ? ॥ कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः ? । 'इग्वतो हल' इति ॥ यद्येवं 'यियक्षति', अत्रापि प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि—'इगुपधाद्धलन्ता'दिति वक्ष्यामि ॥ एवमपि दम्भेर्न प्राप्नोति ॥ सूत्रं च भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु ॥ ननु चोक्तम्—'अयुक्तोऽयं निर्देशः' इति ॥ नाऽयुक्तः । अयमन्तशब्दोऽस्त्येवावयववाची । तद्यथा—'वस्त्रान्तः, वसनान्तः' इति । वस्त्रावयवो वसनावयव इति गम्यते । अस्ति सामीप्ये वर्तते । तद्यथा—'उदकान्तं गतः' इति । उदकसमीपं गत इति गम्यते । तद्यः सामीप्ये वर्तते, तस्येदं ग्रहणम् ॥ एवमपि दम्भेर्न सिध्यति । यो ह्यत्रेक्समीपो हल् न तस्मादुत्तरः सन्, यस्मादुत्तरः सन् नासाविक्समीपे ॥ एवं तर्हि—

प्र.] चुकूषत इति । यस्मात्कूङ् शब्द इति पाठस्तत्र कुटादित्वान्ङित्त्वे सति गुणाभावाद्दीर्घस्य श्रवणं सिद्धम् । वेदलोकयोश्चाकूतशब्दस्य प्रयोगो दृश्यते । गुध्रुवावनवकाशाविति चेत्, उ-हनि-गमामिति ब्रूयात् किं प्रत्याहारेण । [इको झल्] ।

हलन्ताच्च । अयुक्त इति । अन्तशब्दमवयववचनं मत्वा पर्यनुयुङ्क्ते । अन्यस्यान्य इति । अत्यन्तभेदमनेन दर्शयति । अवयवावयविनोस्तु भेदविवक्षापि भवति—'तन्तूनां पट' इति, अभेदविवक्षापि—पटीभवन्ति तन्तव इति ।

इग्वतो हल इति । हलन्तादित्यर्थः । यियक्षतीति । अत्र सम्प्रसारणप्रसङ्गः । तद्य सामीप्य इति । एवं च हल् चासावन्तश्चेति कर्मधारयः । निपातनाच्च विशेषणस्य परनिपातः । एवमपीति । व्यक्तिनिर्देश इति भावः । असति च कित्त्वे नलोपो न स्यात् । दम्भेरिति । 'वर्णग्रहणे जातिग्रहण'मिति निपात एकाजनाङित्यत्रैकग्रहणेन ज्ञापितत्वात् । न चात्र व्यक्तिगतमेकत्वम्,

---

उ.] उहनीति । न चाजादेशगमेरित्यर्थलाभार्थमज्ग्रहणम् । हनिसाहचर्येण लुग्विकरणस्थानिकादेशगमेरेव ग्रहणेनादोषात् । एवञ्च कुङः सत्त्वेपि न क्षतिरिति बोध्यम् । कुगुध्रुभ्यः कुत्यादिभ्यश्च सनोऽनभिधानमित्यन्ये । [इको झल्]

हलन्ताच्च ॥ अन्तशब्दस्य समीपवचनत्वान्नार्थानुपपत्तिर्हल्समीपादिकः पर इत्यर्थः, ततः परत्वं च सामर्थ्यादेकवर्णव्यवहितं ग्राह्यमत आह—अवयवेति । भेद एवावयवावयविभावादाह—अत्यन्तभेदमिति । भेदाऽभेद एवावयवावयविभाव इत्यर्थः ॥ भाष्ये इष्टार्थबोधाऽक्षमत्वेन निर्देशस्यायुक्तत्वम् । इको नामेति । इगन्तस्य धातोरित्यर्थः । हलन्तः स्यादिति । हलन्तावयवः स्यादित्यर्थः । अन्यस्य—इगन्तस्य । अन्यः—हल् । 'कथमन्तो भविष्यती'ति शेषः । इकपदेन वर्णमात्रग्रहेऽपि द्वयोर्वर्णयोः परस्परमवयवावयविभावो विरुद्ध इति भावः । नन्वानन्तर्यादिषु बहुव्रीहेरिव मत्वर्थीयस्याप्यभावाद्वर्णयोरवयवावयविभावा-

॥ * ॥ दम्भेर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात्सिद्धम् ॥ * ॥ [दम्भेर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात्सिद्धम्]। हल्जातिर्निर्दिश्यते—इक उत्तरा या हल्जातिरिति ॥

लिङ्सिचावात्मनेपदेषु ॥१।२।११॥

कथमिदं विज्ञायते—आत्मनेपदं यौ लिङ्सिचाविति । आहोस्विदात्मनेपदेषु परतो यौ लिङ्सिचाविति ? ॥ किं चातः ? ॥ यदि विज्ञायते-आत्मनेपदं यौ

प्र.] अपि तु जातेः स्वगतम् । तत्र यदा तावद्व्यक्तिव्यतिरिक्ता जातिस्तस्याश्च व्यक्तिद्वारकाः सामीप्यादयो धर्मास्तदा तस्या एकत्वादिक्समीपत्वं, सनश्च परत्वं तदपेक्षमस्तीति सिद्धं धिप्सतीति कित्त्वम् । हकारादिषु चाऽभिन्नप्रत्ययाभिधानाद्धल्त्वजातेः सद्भावः । यदापि 'त्यक्तभेदा व्यक्तय एव जाति'रिति पक्षस्तदा भेदव्युदासादभेदाश्रयणादिष्टसिद्धिः । [हलन्ताच्च] ।

लिङ्सि । कथमिति । आत्मनेपदेष्विति सकृच्छ्रुतस्य अर्थद्वयं न लभ्यते । तत्र यदि निर्धारणसप्तमी तदा तु-यजातीयस्य निर्धारणाल्लिङेव विशेषितः स्यात्,

उ.] भावाच्च '**इग्वतो हल**' इत्ययुक्तमतआह—**हलन्तादिति**। सनाक्षिप्तस्य धातोः शब्दस्य रूपस्य वा हला विशेषणात्तदन्तविधिरित्यर्थः । वस्तुत **इग्वतो हलन्तादिति** न्यासकरणे तात्पर्यम्; अत **एवेगुपधाद्धलन्तादिति** वक्ष्यति । **कर्मधारय इति** । स्वपदार्थप्रधानत्वेनान्तरङ्गत्वादयमेवोचित इति भावः । पूर्वनिपातदोषं परिहरति—**निपातनादिति**। बहुव्रीहिपक्षेऽप्येतदावश्यकमिति भावः । **दम्भ इच्चेतीत्त्वे**ऽलघूपधत्वाद्गुणाप्रसक्तेः किं कित्त्वेनेत्याशङ्क्याह—**असतीति** । **नलोप इति** । **अनिदितामित्यनेन** । **एकत्वं**—हलन्तादित्येकवचनोपात्तम्। **जातेः स्वगतमिति** । तस्याः प्राधान्येन विवक्षितत्वादेको व्रीहिः सम्पन्न इतिवदिति भावः । ननु जातिनिर्देशे पौर्वापर्यं कथमत आह—**यदा तावदिति** । यद्यप्येकैकव्यक्तिव्यङ्ग्या जातिस्तथापि ज्ञापकेन विजातीयव्यक्त्यवधाने यत्किंचिद्व्यक्तिद्वारकं सामीप्यं, यत्किंचिद्व्यक्तिद्वारकं च ततः परत्वमाश्रीयत इति भावः। **व्यक्तिद्वारका इति** । विशेषणीभूतव्यक्तिद्वारका इत्यर्थः । **तदपेक्षं**—व्यक्तिद्वारकं जात्यपेक्षम्। **अभिन्नप्रत्ययः**—हलित्येकाकारः प्रत्ययः । अनेन हल्त्वजातौ प्रमाणं, सञ्ज्ञाशब्दाश्च जातिशब्दा एवेति दर्शितम् । **यदापीति** । तदा तु साक्षादेव परत्वादीति भावः । परस्परभेदधर्मपरित्यागेन व्यक्तिमात्रविवक्षायां सा एकैवेति तात्पर्यं, तदाह—**भेदव्युदासादभेदाश्रयणादिति** । अयम्पक्षो मञ्जूषायामुपपादितो विस्तरेणास्माभिः शक्तिवादान्ते । परे तु **हल्जातिरित्यस्य** तज्जात्याश्रयहल्समुदाय इत्यर्थस्तस्य च साक्षादेव सामीप्यं, ततः परत्वं चोपपद्यते । तदुक्तं भाष्ये—'इक उत्तरा या हल्जाति'रिति । अत **एवार्धधातुक** इति सूत्रे वक्ष्यति—'जातेः पौर्वापर्याऽसम्भवाद्विषयसप्तमी विज्ञास्यत इती'त्याहुः । [हलन्ताच्च] ॥

लिङ्सिचौ । सकृच्छ्रुतस्यार्थद्वयमिति । कालभेदेनार्थद्वयबोधजनकत्वमित्यर्थः ।

लिङ्सिचाविति । लिङ् विशेषितः, सिजविशेषितः ॥ अथ विज्ञायते— आत्मनेपदेषु परतो यौ लिङ्सिचाविति । सिज्विशेषितः, लिङविशेषितः ॥ यथेच्छसि तथास्तु ॥ अस्तु तावत्—'आत्मनेपदं यौ लिङ्सिचा'विति ॥ ननु चोक्तम्—'लिङ् विशेषितः, सिजविशेषितः' इति ॥ सिच्च विशेषितः ॥ कथम् ? ॥ आत्मनेपदं सिज्नास्तीति कृत्वा आत्मनेपदपरे सिचि कार्यं विज्ञास्यते ॥ अथ वा पुनरस्तु—'आत्मनेपदेषु परतो यौ लिङ्सिचा'विति ॥ ननु चोक्तम्—'सिज्विशेषितो लिङविशेषितः'—इति ॥ लिङ् च विशेषितः ॥ कथम् ? ॥ आत्मनेपदेषु परतो लिङ् नास्तीति कृत्वाऽऽत्मनेपदे लिङि कार्यं विज्ञास्यते ॥ नैव वा पुनरर्थो लिङ्विशेषणेनात्मनेपदग्रहणेन ॥ किं कारणम् ? ॥ झलिति वर्तते । आत्मनेपदेषु चैव लिङ् झलादिः, न परस्मैपदेषु । तदेतत्सिज्विशेषणमात्मनेपदग्रहणम् ॥ अथ सिज्विशेषणे आत्मनेपदग्रहणे सति किं प्रयोजनम् ? । इह मा भूत्—अपाक्षीत् । अवाप्सीत् ॥ नैतदस्ति । 'इक' इति वर्तते ॥ एवमपि—अचैषीत् अनैषीत्, अत्रापि प्राप्नोति ॥ [एतदपि नास्ति प्रयोजनम्] । हलन्तादिति वर्तते ॥ एवमपि अक्रोषीत्अमोषीत् अत्रापि प्राप्नोति ॥ नैतदस्ति । झलिति वर्तते ॥ एवमपि—अभैत्सीत् अच्छैत्सीत्—अत्रापि प्राप्नोति ॥ नैतदस्ति । इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधो, न चैषेग्लक्षणा वृद्धिः ॥

प्र.] लिङ्शब्देन लिङादेशानां ग्रहणात् । अथ परसप्तमी तदा सिजेव विशेष्यते, न लिङ् । सीयुडादिसमुदायो लिङ्शब्देन गृह्यते इति तस्यात्मनेपदपरत्वाऽभावः । नचाऽनयोर्भिन्नयोरर्थयोः सह विवक्षा सम्भवतीत्येकशेषस्याऽप्रयोगः ।

सिच्च विशेषित इति । आत्मनेपदपरत्वादुपचारात्सिजेवात्मनेपदमुच्यते, गौणमुख्यार्थयोरात्मनेपदशब्दयोः सारूप्यमात्रप्रतिबद्ध एकशेषः करिष्यत इति भावः । आत्मनेपदे लिङीति । अवयवगतं पौर्वापर्यं समुदाय आश्रयिष्यत इति भावः ।

उ.] नन्वात्मनेपदं यौ लिङ्सिचाविति व्याख्याने सप्तम्यनुपपन्नेत्यत आह—निर्धारणे इति । निर्धारणं च सजातीययोरिति तदभेदलाभः । भाष्ये—सिजविशेषित इति । सम्भवव्यभिचारयोरभावादिति भावः । ननु लिङ आत्मनेपदत्वाभावोऽत आह—लिङ्शब्देनेति । ननु सम्भावितात्मनेपदपरत्वौ सुट्सीयुटावेव लिङ्ग्रहणेन ग्रहीष्येते इत्यत आह—सीयुडादीति । नन्वस्तूभयोरेकशेषनिर्देशोऽत आह—न चेति । अनेन शास्त्रीयकशेषो वारितः । अप्रयोग इति । कृतैकशेषस्य सूत्रेऽप्रयोग इत्यर्थः । निर्धारणविभक्त्यन्तत्वे सिज्विशेषणत्वाऽसम्भवादाह—आत्मनेपदेति । ननु सकृच्छ्रुतस्य कथमर्थद्वयबोधकत्वमत आह—सारूप्यमात्रेति । अर्थभेदेऽपीत्यर्थः । 'अक्षा' इतिवदिति भावः । सौत्र एकशेष इति बोध्यम् । समुदाये इति । व्यपदेशिवद्भावेनेत्यर्थः । अथवेति । तन्त्रं स्वसहविवक्षाया-

१ 'चात्मने' । २ 'पदे' । ३ 'लिङादेशग्र' । ४ 'इत्यर्थः' ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—इह मा भूत्—अस्राक्षीत्, अद्राक्षीदिति ॥ किं च स्यात्? ॥ अकिल्लक्षणोऽमागमो न स्यात् ॥ [लिङ्सिचावात्मनेपदेषु]

स्थाघ्वोरिच्च ॥१।२।१७॥

॥ * ॥ इच्च कस्य तकारेत्त्वम् ॥ * ॥ कस्य हेतोरिकारस्तपरः क्रियते ॥ ॥ * ॥ दीर्घो मा भूत् ॥ * ॥ दीर्घो मा भूदिति ॥ * ॥ ऋतेऽपि सः ॥ * ॥ अन्तरेणाप्यारम्भं सिद्धोऽत्र दीर्घो 'घुमास्थागापाजहातिसां हली'ति ॥ ॥ * ॥ अनन्तरे प्लुतो मा भूत ॥ * ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्—अनन्तरे प्लुतो मा भूदिति ॥ कुतो नु खल्वेतत्—अनन्तरार्थ आरम्भे ह्रस्वो भविष्यति, न पुनः प्लुत इति? ॥ * ॥ प्लुतश्च विषये स्मृतः ॥ * ॥ विषये प्लुत उच्यते । यदा च

प्र.] अथ वा तन्त्रेण शब्दद्वयोच्चारणादर्थद्वयं लभ्यते । नैव वेति । सम्भवव्यभिचाराभ्यां सिजेव विशेष्यते न लिङित्यर्थः । [लिङ्सिचावात्मनेपदेषु] ।

स्थाघ्वोरिच्च । इच्च कस्येति । कथं पुनरत्र षष्ठी यावता हेतुशब्दः श्लोके न प्रयुक्त इति हेतुतृतीयया भाव्यम् । नैष दोषः । हेतुरूपताया अविवक्षणात् । सम्बन्धिरूपेण विवक्षितत्वात् । यथा 'मदीयाः पुत्राः' इति शैषिकः प्रत्ययः, तदुत्पत्तिकालेऽपत्यरूपत्वस्याऽविवक्षणात् । तकार इत् तकारेत्, तस्य भावस्तकारेत्त्वं किमर्थं क्रियते । दीर्घो मा भूदिति । आन्तरतम्यात्प्राप्नोतीति भावः । भाव्यमानोऽणसवर्णान्न गृह्णातीत्येष तु परिहारोऽनित्यत्वान्नोक्तः, क्वचिद्भाव्य[1]मानेनापि सवर्णग्रहणात् । यथाऽमूभ्यामित्यादावूकारो दीर्घस्य भवति । परिहारान्तराभिधानाद्वा । अन्तरेणापीति । इकारविधानेन विनापीत्यर्थः । कित्त्वं तु कर्तव्यमेव, तेन विना ईत्वस्य प्राप्त्यभावात् । अनन्तर इति । असदृश आदेशे क्रियमाण-

---

उ.] मपि विद्वन्मानसराजहंसेतिवदिति भावः । [लिङ्सिचावात्मनेपदेषु] ।

स्थाघ्वो ॥ न प्रयुक्त इति । एवञ्च षष्ठी हेतुप्रयोगश्त्यस्याऽप्राप्तिरिति भावः । अपत्यरूपत्वस्येति । तत्त्वेन विवक्षायां तु छो न स्यात्किञ्च स्यादिति भावः । वस्तुत उक्तादन्य एवेदन्त्वेनेदम्पदार्थः शेषाधिकारात् । एवञ्चेदन्त्वेनाऽप्यपत्यबोधे शैषिको न साधुरिति तस्येदमिति सूत्रे तस्यापत्यमिति सूत्रे च निरूपयिष्याम इति चिन्त्यमिदम् । स च सम्बन्धो हेतुहेतुमद्भावे पर्यवस्यतीति भाष्ये हेतोरिति प्रयुक्तम् । हेतुशब्देन चात्र फलम् । इत्सञ्ज्ञकतकारः किं मुखसुखार्थं उत तपरसूत्रप्रवृत्त्यर्थ इति विचारतात्पर्यम् । तकार इदिति । यस्येति शेषः । बहुव्रीहिरयं त्वः । इच्चेत्यत्रेत्सञ्ज्ञकतकारवत्त्वं किमर्थमिति भाष्यार्थः । मुखसुखार्थोऽपि तदर्थत्वेन वर्णोच्चारणस्य सार्थक्यादित्सञ्ज्ञां लभत इति भाष्यमतम् । ननु श्रुतत्वाद्धस्व एव भविष्यतीत्यत आह—आन्तरतम्यादिति । सूत्रारम्भं विनेत्यर्थः किं न स्यादत आह—कित्त्वं त्विति । तदर्थं सूत्रमावश्यकमिति भावः । 'ईत्वस्ये'ति छेदः । असदृश इति ।

---

१ 'भाव्यमानस्यापि' ।

स विषयो, भवितव्यमेव तदा प्लुतेन ॥ * ॥ इच्च कस्य तकारेत्त्वं दीर्घो माभूद्दतेऽपि सः । अनन्तरे प्लुतो माभूत्प्लुतश्च विषये स्मृतः ॥ * ॥

न क्त्वा सेट् ॥१।२।१८॥

॥ * ॥ न सेडिति कृतेऽकित्त्वे ॥ * ॥ 'न से'डित्येव सिद्धम्, नाऽर्थः क्त्वाग्रहणेन ॥ निष्ठायामपि तर्हि प्राप्नोति—गुधितः गुधितवानिति ॥ ॥ * ॥ निष्ठायामवधारणात् ॥ * ॥ निष्ठायामवधारणान्न भविष्यति ॥ किमवधारणम् ? ॥ 'निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः' इति ॥ परोक्षायां तर्हि प्राप्नोति ॥ किं च स्यात् ? ॥ पपिव पपिम, क्ङितीत्याकारलोपो न स्यात् ॥ मा भूदेवम्, इटीत्येवं भविष्यति ॥ इदं तर्हि—जग्मिव जघ्निव, क्ङितीत्युपधालोपो न स्यात् ॥ * ॥ ज्ञापकान्न परोक्षायाम् ॥ * ॥ ज्ञापकात्परोक्षायां न

प्र.] इत्यर्थः । प्लुतश्च [विषये] इति । अनेन तपरत्वं प्रत्याख्यायते । यद्यनेन प्लुतो विधीयेत तदा यत्रापि विषये 'ऽनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयो'रित्यादिना प्लुतो विहितस्तत्राप्यनेन विधीयेत, अस्मिंश्च कर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धमित्याष्टमिकस्य प्लुतस्यासिद्धत्वात्ततश्च पक्षेनुवाददोषः प्राप्नोतीति ह्रस्व एव भविष्यति । अन्ये तु तपरत्वमनेन समर्थितमिति व्याचक्षते । अनन्तरेऽप्यादेशे श्रूयमाणे दीर्घ एव स्यात् । ननु सिद्ध एव दीर्घ इत्युक्तं, सिद्धस्यापि पुनर्विधानं[२] प्लुतनिवृत्त्यर्थं स्यात्—माभूत् प्लुत इति चेत्, तन्न, प्लुतश्च विषये स्मृत [इति] स चासति तपरत्वे न प्राप्नोतीति दीर्घ-

उ.] सामर्थ्यादसदृशे इत्यर्थः । अव्यवहितपरोऽनन्तरशब्दो नेति भावः । यद्यनेनेति । टिग्रहणं वाक्येनैव सम्बध्यते, नत्वनन्त्येन पदेनेति भावः । भाष्ये विषये–प्रश्नाख्यानादिविषये, प्लुत उच्यते, यदा स विषयो भवति तदाप्यनेनैव सूत्रेण प्लुतेन भाव्यमित्यनुवाददोषभिया नानेन प्लुतविधानमित्ययमत्र पक्षे भाष्याक्षरार्थः कार्यः । अन्ये त्विति । अनन्तरेऽपीति । सूत्रेऽसदृशे आदेशे श्रूयमाणेऽपीत्यर्थः । क्रियमाण इति पाठेऽपि श्रूयमाण इत्येवार्थः । दीर्घ एवेति । आन्तर्यादिति भावः । वार्तिकेऽनन्तरे[२] इत्यस्यां 'ऽनन्तरे श्रूयमाणेऽपि दीर्घः स्या'दिति शेषो बोध्यः । 'प्लुतो मा भू'दिति शङ्कोत्तरत्वेनावतारयति—नन्विति । स्यादिति । तथा च तत्र प्लुत इष्टः । स चाऽसति तपरत्वे पुनर्विहितेन दीर्घेण बाधितः सन्न स्यादित्यर्थः । ननु किमिति प्लुतस्तत्रेष्यत इति शङ्के—मा भूदिति । स्मृत इति । एवञ्च प्रश्नाख्यानादिविषये तस्येष्टत्वान्न तन्निवृत्त्यर्थं विधानमित्यर्थः । सत्त्वासतीति । सिद्धे दीर्घे दीर्घविधानसामर्थ्येन बाधादित्यर्थः । सति तु तपरत्वे दीर्घाऽप्राप्त्या प्लुतो निर्विघ्न इति भावः । पश्चात्प्राप्तस्तु तपरत्वेन न बाध्यतेऽसिद्धत्वादित्याशयः । प्रकारद्वयमपि दूषयति—प्लुतेति । अनन्त्यस्य पदस्य टेः, अपिना वाक्यस्य च टेः प्लुतः प्रश्नाख्यानयो-

१ 'इदं तर्हि प्रयोजनं' । २ अयं पाठः क्वचिन्न ।

भविष्यति ॥ किं ज्ञापकम् ? ॥ * ॥ सनि झल्ग्रहणं विदुः ॥ * ॥ यदयम् 'इको झ'लिति झल्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—'औपदेशिकस्य कित्त्वस्य प्रतिषेधो नातिदेशिकस्ये'ति ॥ कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ॥ झल्ग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं—'झलादौ यथा स्यादिह मा भूत्—शिशयिषत' इति । यदि चात्रातिदेशिकस्यापि कित्त्वस्य प्रतिषेधः स्याज्झल्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । अस्त्वत्र कित्त्वम्, 'न सेडि'ति प्रतिषेधो भविष्यति । पश्यति त्वाचार्य 'औपदेशिकस्य कित्त्वस्य प्रतिषेधो नातिदेशिकस्ये'ति, ततो झल्ग्रहणं करोति ॥ नैतदस्ति ज्ञापकम् । उत्तरार्थमेतत्स्यात्—'स्थाघ्वोरिच्च', झलादौ यथा स्यात् । इह मा भूत्—उपास्थायिषाताम् उपास्थायिषत ॥ * ॥ इत्त्वं कित्सन्नियोगेन ॥ * ॥ कित्त्वसन्नियोगेनेत्त्वमुच्यते । तेनाऽसति कित्त्वे इत्त्वं न भविष्यति ॥*॥ रेण तुल्यं

प्र.] निवृत्त्यर्थं तपरत्वं स्थितम् । प्लुतविधौ तु वाक्यस्य टेरित्यधिकारात्कथमिकारस्य प्लुतः स्यादिति चिन्त्यमेतत् । [स्थाघ्वोरिच्च] ।

न क्त्वा । कृतेऽकित्त्वे इति अकारप्रश्लेषः । निष्ठायामिति । शीङादिभ्य एव परा निष्ठा न किदिति नियमः । विपरीतस्तु निष्ठेवेति व्याख्यानान्न भवति । परोक्षायामिति । पूर्वाचार्यप्रसिद्ध्या परोक्षा लिडुच्यते । अस्त्वत्रेति । प्राप्नोतु कित्त्वमित्यर्थः । न तु निर्वृत्तस्य निषेधः कर्तुं शक्यते । उपास्थायिषातामिति । स्थास्—आतामिति स्थिते इत्वं च प्राप्नोति, चिण्वद्भावश्च । तत्र परत्वाच्चिण्वद्भावे युक् च प्राप्नोति वृद्धिश्च । तत्र वृद्ध्यपवादो युगागमः । तत्र कृते यकारस्येत्त्वप्रसङ्गः । न च पुनर्वृद्धिर्लभ्यते । पूर्वमेव युका बाधितत्वादिति भावः ।

असति कित्व इति । झल्ग्रहणस्य ज्ञापकत्वं न तावत्स्थितमिति आतिदेशि-

---

उ.] रित्यर्थस्तस्येति भावः । टिग्रहणं वाक्येनैव सम्बध्यते न त्वनन्त्येन पदेनेति तु भाष्यतात्पर्यम् । यत्त्वदिद्ब्रमित्यादौ गुरोरनृत इत्येतद्विषयं भाष्यमिति । तन्न । तेन हूयमानार्थवाचिन एव टेः प्लुतविधानादित्याहुः । [स्थाघ्वोरिच्च] ।

न क्त्वा । 'न से'डित्यनेन कथं कित्वं क्रियेतेत्यत आह—अकारेति । विपरीतस्त्विति । तथाहि सति शयित्वेत्यादावपि कित्वं स्यादित्यर्थः । न तु निर्वृत्तस्येति । नचैवं क्त्वोऽपि विद्यमानस्य कित्त्वस्य कथं निषेध इति वाच्यम्, कार्यस्यैव निषेधो न तु विद्यमानकित्त्वस्येति न दोषः । आतिदेशिकस्य निर्वृत्तस्य निषेधे तु तेन कृतकित्कार्यस्याऽनेन प्रतिषेधे विरोधः स्पष्ट एवेति दिक् । ननु झल्ग्रहणाभावेऽपि सिचश्चिण्वदिति इत्वे वृद्धावायादेशे च सिद्धमित्यत आह—स्थासिति । तत्र चिण्वद्भावे परत्वात् कृते इत्यन्वयः । वृद्ध्यपवाद इति । येननाप्राप्तिन्यायेन, नत्वनवकाशत्वेनेति भावः । तदेवाह—न च पुनरिति । भाष्ये इत्वं कित्सन्नियोगेनेति ।—उत्तरार्थत्वं खण्डयति । तदाह—

सुधीवनि ॥*॥ [रेण तुल्यं सुधीवनि] । तद्यथा—सुधीवा सुपीवेति ङीप्सन्नियोगेन र उच्यमानोऽसति ङीपि न भवति ॥ अथ वाऽस्त्वत्रेत्त्वम् ॥ का रूपसिद्धिः ? ॥ वृद्धौ कृतायामायादेशो भविष्यति ॥ * ॥ वस्वर्थम् ॥ * ॥ वस्वर्थं तर्हि क्त्वाग्रहणं कर्तव्यम् । वसोह्यौपदेशिकं कित्त्वम् ॥ किं च स्यात् ? ॥ पपिवान् तस्थिवान्; कितीत्याकारलोपो न स्यात् ॥ मा भूदेवम्' इटीत्येवं भविष्यति ॥ इदं तर्हि जग्मिवान् जघ्निवान्; क्ङितीत्युपधालोपो न स्यात् ॥ * ॥ किदतिदेशात् ॥ * ॥ अस्त्वत्रौपदेशिकस्य कित्वस्य प्रतिषेधः । आतिदेशिकमत्र कित्वं भविष्यति ॥

यत्र तर्हि तत्प्रतिषिध्यते—अञ्जेः-आजिवानिति ? ॥ एवं तर्हि च्छान्दसः क्वसुः । लिट् च च्छन्दसि सार्वधातुकमपि भवति । तत्र सार्वधातुकमपिन्ङिद्भवतीति

प्र.] कस्यापि कित्त्वस्य न सेडिति निषेधो भवतीत्यभिप्रायः । सुधीवासुपीवेति । अनो-बहुव्रीहेरिति प्रकृतस्यैव ङीपो निषेधो न तु रेफस्यापि, स तु सन्नियोगशिष्टाना-मन्यतरापाये उभयोरप्यपाय इति न्यायान्निवर्त्तते । अयं न्यायो बिल्वकादिभ्य-श्छस्य लुगित्यत्र छग्रहणेन ज्ञापितः । अस्त्वत्रेति । यकारस्य कृते इत्त्वे वृद्धिर्भ-विष्यति । युगागमेन ह्याकारस्य वृद्धिर्बाध्यते न त्विकारस्यापि । आजिवानितीति । इदं नोपपद्यते । अत्र हि नलोपे कृते द्विर्वचने एकादेशे च वस्वेकाजाद्धसामिती-डागमः । तत्र हि कित्त्वप्रतिषेधान्नलोपनिवृत्तौ द्विहल्त्वान्नुटि सत्येकाच्त्वा-

---

उ.] आतिदेशिकस्यापीति । तथा च कित्त्वनिषेधे तत्सन्नियुक्तेत्त्वस्याप्यभाव इति भावः । ज्ञापिते त्वातिदेशिकनिषेधे उत्तरत्राप्युपयोग इत्यन्यत् । नन्वनो बहुव्रीहेरित्यस्य स्त्रियां विहितं नेत्यर्थाद्रेफस्यापि निवृत्तिर्वाचनिकीति विषमो दृष्टान्तोऽत आह—अन इति । प्रत्ययाधिकारात्प्रत्ययस्यैव निषेध इति भावः । छग्रहणेनेति । तद्धि बिल्वकादेरुत्तरस्य प्रत्ययस्य भनिमित्ते तद्धिते विधीयमानो लुक् प्रत्ययान्तराभावाच्छस्यैव सिद्ध इति छमात्रस्य लुग्यथा स्यान्न तु तत्सन्नियोगशिष्टकुको निवृत्तिरित्यर्थमिति भावः । ननु युका वृद्धे-र्बाधितत्वात्कथमिकारस्य वृद्धिरत आह—युगागमेनेति । तत्प्रासिवेलायामिकाराऽभावेन तत्र वृद्धेरप्राप्तेरिति भावः । भ्रष्टावसरन्यायस्तु शास्त्रे नास्त्येवेति तात्पर्यम् । वस्तुतोऽथ वास्त्वत्रेत्त्वमिति भाष्यमेकदेश्युक्तिर्विन्मतोर्लुका टिलोपमात्रबाधवत्तत्राप्यापत्तेरिति बोध्यम् । तस्माज्ज्ञल्ग्रहणस्य ज्ञापकत्वं स्थितम्—औपदेशिकस्यैव निषेध इति । भाष्ये—आति-देशिकमिति । 'असंयोगाल्लि'डित्यनेन । आजिवानिति । द्वित्वात्परत्वात्पूर्वमिटि न सेडिति निषेधेन कित्त्वाऽभावान्नलोपाऽभावेऽसंयोगादित्यस्याप्राप्तेर्नलोपसिद्धये क्त्वा-ग्रहणम् । सञ्ज्ञापेक्षाकृतं बहिरङ्गत्वं त्वत्र शास्त्रे नाश्रीयत इति भावः । एकादेशे च वस्वेकाजिति । कृतद्विर्वचनानामेकाचामिति स्थितत्वादिति भावः । नलोपनिवृत्ताविति । निमित्ताऽपायन्यायेनेति भावः । द्विहल्त्वादिति । तस्मान्नुडित्यनेन नुडिति भावः ।

ङित्युपधालोपो भविष्यति ॥ * ॥ [नि]गृहीतिः ॥ * ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । ['निगृहीतिः'] । इह मा भूत्—निगृहीतिः उपस्निहितिः निकुचितिः ॥ तत्तर्हि क्त्वाग्रहणं कर्तव्यम् ? ॥ न कर्तव्यम् ॥ * ॥ क्त्वा च विग्रहात् ॥ * ॥ उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते—'न सेड्[2] निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः' 'मृषस्तितिक्षायाम्' 'उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम्' । ततः—'पूङः' । पूङश्च निष्ठा सेट किन्न भवति । ततः—'क्त्वा च' । क्त्वा च सेट् किन्न भवति । 'पूङ' इति निवृत्तम् ॥

॥*॥ न सेडिति कृतेऽकित्त्वे निष्ठायामवधारणात् ।
ज्ञापकान्न परोक्षायां सनि झल्ग्रहणं विदुः ॥ १ ॥
इत्त्वं कित्सन्नियोगेन रेण तुल्यं सुधीवनि ।
वस्वर्थं किदतीदेशाद्[3]गृहीतिः क्त्वा च विग्रहात् ॥ २ ॥*॥

उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् ॥१।२।२१॥

इह कस्मान्न भवति—गुधितः गुधितवान् ? ॥ * ॥ उदुपधाच्छपः ॥ * ॥ शब्विकरणेभ्य इष्यते ॥ [उदुपधाद्भावादि] ॥

पूङः क्त्वा च ॥१।२।२२॥

॥ * ॥ पूङः क्त्वानिष्ठयोरिटि वाप्रसङ्गः सेट्प्रकरणात् ॥ * ॥ पूङः क्त्वानिष्ठयोरिटि विभाषा किर्त्वं प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'सेट्प्रकरणात्' ।

प्र.] भावादिण्निवृत्तौ नलोपादीनां चक्रकप्राप्तिः । चक्रकेषु चेष्टतो व्यवस्था । भाष्यकारेण तु परिहारान्तरसद्भावादेष परिहारो नाश्रितः । निगृहीतिरिति । तितुत्रेष्वग्रहादीनामितीडागमः । क्त्वा च विग्रहादिति । विग्रहो विभागो योगस्य करिष्यत इत्यर्थः । [न क्त्वा सेट्] ।

उदु । उदुपधाच्छप इति । शपः सम्बन्धी शब्विकरणो यस्तस्मादित्यर्थः । पूङः । पूङ इति । सेडित्यन्यतरस्यामिति चानुवर्तनात्सेटोरेव क्त्वानिष्ठयोः

उ.] इण्निवृत्ताविति । तन्निवृत्तौ सत्यां कित्वान्नलोपेऽद्विहल्त्वान्गुण्निवृत्तावेकदेशेनैकाच्त्वादिटि सेट्त्वात्कित्त्वप्रतिषेध इत्येवं नलोपादीनां चक्रकप्राप्तिरित्यर्थः । इष्टत इति । सा चौपदेशिककित्त्वेन नलोपे इटः प्रवृत्ताविष्टसिद्धिरूपा इत्यर्थः । उक्तन्यायस्य भाष्यकृताऽनङ्गीकारेण चक्रकप्राप्तिरेव नेत्यन्ये । तितुत्रेत्यादिनेडागमप्रतिषेधः किं न स्यादत आह—अग्रहादीनामिति । अतिदेशादित्यत्रोपसर्गस्य घञीति दीर्घः ॥ [नक्त्वा सेट्]

उदुपधात् । शप इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वे शबन्तोदुपधात्परनिष्ठासम्भव इत्यत आह—शपः सम्बन्धीति । [उदुपधात्] ।

पूङः क्त्वा च । नन्विटि वाप्रसङ्ग इत्यत्र सेट्प्रकरणादिति हेतुर्न्यूनोऽत

---

१ इदं क्वचिन्न । २ 'न सेट् ।' ३ 'अतिदेशात्' ।

'से'ङिति वर्तते ॥ * ॥ न वा सेट्त्वस्याऽकिदाश्रयत्वादनिटि वा कित्त्वम् ॥ * ॥ न वैष दोषः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'सेट्त्वस्याऽकिदाश्रयत्वात्' । अकिदाश्रयं सेट्त्वम् । यदाऽकित्त्वं तदेटा भवितव्यम् । सेट्त्वस्याऽकिदाश्रयत्वादनिट्येव विभाषा कित्त्वं भविष्यति ॥ इड्विधौ पूङो ग्रहणं क्रियते । तेन वचनादिट् । सेट्प्रकरणाच्च इट्येव विभाषा कित्त्वं प्राप्नोति ॥ * ॥ इड्विधौ ह्यग्रहणम् ॥ * ॥ इड्विधौ हि पूङो ग्रहणं न कर्तव्यं भवति ॥ भारद्वाजीयाः पठन्ति— ॥ * ॥ नित्यमकित्त्वमिडाद्योः क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम् ॥ * ॥ नित्यमकित्त्वमिडाद्योः क्त्वानिष्ठयोः सिद्धम् ॥ कथम् ? ॥ विभाषामध्येऽयं योगः क्रियते । विभाषामध्ये च ये विधयस्ते नित्या भवन्ति ॥ किमर्थं तर्हि क्त्वाग्रहणम् ? ॥ 'क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम्' । उत्तरार्थं क्त्वाग्रहणं क्रियते—'नोपधात्थफान्ताद्वा' 'वञ्चिलुञ्च्यृतश्चे'ति ॥ [पूङः क्त्वा च] ॥

तृषिमृषिकृशेः काश्यपस्य ॥१।२।२५॥

काश्यपग्रहणं किमर्थम् ? ॥ * ॥ काश्यपग्रहणं पूजार्थम् ॥ * ॥ वे' त्येव हि वर्तते ॥

प्र.] कित्त्वविकल्पः स्यात् । ततश्च पुवित्वा पुवित इति पक्षे स्यात् । अस्ति चेडागमः, पूङश्चेति विकल्पेनेड्विधानात् । न वेति । इड्विधौ पूङश्चेति सूत्रं वार्तिककारः प्रत्याचष्टे । तत्राऽनिटोरेव क्त्वानिष्ठयोरनेन कित्त्वं विकल्प्यते । तत्र यदा कित्त्वं तदा श्र्युकः किती‍ति इट्प्रतिषेधात्पूत्वा पूत इति भवति । यदा त्वकित्त्वं तदेड्गुणयोः पवित्वा पवित इति भवति । भारद्वाजीया इति । लाघवमनादृत्य सूत्रकारेण पूङश्चेतीड्विधौ पठितम् । इह तु विकल्पो नानुवर्तते उत्तरत्र वाग्रहणादिति सिद्ध्यतीष्टमिति भावः । उत्तरार्थमिति । 'न क्त्वा से'ङिति कित्त्वप्रतिषेधस्य सिद्धत्वात् । [पूङः क्त्वा च] ।

तृषि । पूजार्थमिति । शास्त्रस्य पूजापारम्पर्यप्रतिपादनेनानादित्वात्प्रामाण्यप्रतिपादनात् । [तृषिमृषिकृशेः] ।

उ.] आह—अन्यतरस्यामिति । चेति । ननु श्र्युकः किती‍ति निषेधात्कित्त्वनिषेधं विनेडेव दुर्लभ इति सेडनुवृत्तिरयुक्तेत्यत आह—अस्ति चेति । ननु सति पूङश्चेत्यस्मिन् कथमकिदाश्रयं सेट्त्वमत आह—इड्विधाविति । ननु गौरवाद्भारद्वाजीयं मतमयुक्तमत आह—लाघवमिति । [भाष्ये] विभाषामध्ये इति । विभाषयोर्मध्य इत्यर्थः । किमर्थं तर्हि क्त्वाग्रहणमिति प्रश्नो भारद्वाजीयमते बोध्यः । नन्विहार्थत्वे सम्भवति कथमुत्तरार्थत्वमत आह—न क्त्वेति । [पूङः क्त्वा च] ।

तृषिमृ । पारम्पर्यप्रतिपादनेनेति । चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ् । परम्पराप्रतिपादनेनेत्यर्थः ।

रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च ॥१।२।२६॥

किमिदं रलः क्त्वासनोः कित्त्वं विधीयते, आहोस्वित्प्रतिषिध्यते ? ॥ किं चातः ? ॥ यदि विधीयते, क्त्वाग्रहणमनर्थकम् । किदेव हि क्त्वा ॥ अथ प्रतिषिध्यते, सन्ग्रहणमनर्थकम् । अकिदेव हि सन् ॥ अत उत्तरं पठति—
॥*॥ रलः क्त्वासनोः कित्त्वारम्भः ॥*॥ रलः क्त्वासनोः कित्त्वं विधीयते ॥
ननु चोक्तम्—'क्त्वाग्रहणमनर्थकं' ['किदेव हि क्त्वा'] । इति ॥ नानर्थकम् । 'न क्त्वा से'डिति प्रतिषेधः प्राप्नोति तद्बाधनार्थम् ॥ [रलो व्युप] ॥

ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः ॥१।२।२७॥

अयुक्तोऽयं निर्देशः । 'ऊ' इत्यनेन कालः प्रतिनिर्दिश्यते । 'ऊ' इत्ययं च वर्णः । तत्राऽयुक्तं वर्णस्य कालेन सह सामानाधिकरण्यम् ॥ कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः ? ॥ 'ऊकालकाल' इति ॥ किमिदमूकालकाल इति ? ॥ 'ऊ' इत्येतस्य काल ऊकालः, ऊकालः कालो यस्य स ऊकालकाल इति ॥ स तर्हि तथानिर्देशः कर्तव्यः ? ॥ न कर्तव्यः ॥*॥ उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः ॥*॥ तद्यथा—उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः । खरमुखः । एवमूकालकाल ऊकाल इति ॥ अथ वा साहचर्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति । कालसहचरितो वर्णोऽपि काल एव ॥
॥ * ॥ ह्रस्वादिषु समसङ्ख्याऽप्रसिद्धिर्निर्देशवैषम्यात् ॥ * ॥ ह्रस्वादिषु समस-

---

प्र.] रलो । किमिदमिति । किमियमप्राप्ते विभाषा, आहोस्वित् प्राप्त इति प्रश्नः । तत्राऽप्राप्तविभाषायां सन एवाऽप्राप्तं कित्वं पक्षे विधीयत इति क्त्वानुवृत्तिरनर्थिका । नहि तस्य कित्त्वं विधेयं, स्वत एव भावात् । अथ प्राप्तविभाषा तदा क्त्वः कित्वमस्तीति तस्यैव पक्षे निषेधः कर्तव्य इति सङ्ग्रहणं न कार्यं । नहि तस्य कित्वमस्ति यत्पक्षे निषिध्यते । रल इति । अप्राप्तविभाषेयमेकेनैव रूपेण व्यवस्थितेत्यर्थः । एकरूपत्वप्रदर्शनाय च विचारः कृतः न ह्युभयत्र विभाषा न सन्ति, प्रतिलक्ष्यं व्यापाराश्रयणे तासां सिद्धत्वात् ॥ २६ ॥

ऊकालः । अयुक्तोयमिति । तपरस्तत्कालस्येत्यत्र व्याख्यातत्वादिह न व्याख्यायते । ह्रस्वादिष्विति । 'ऊ' इत्येकस्यैव शब्दस्योच्चारणाद्भेदानवगमात्

उ.] रलो व्यु । 'वे'त्यनुवृत्तेरुभयथापि विकल्पसिद्धेर्विचारोनुपपन्न इत्यतस्तात्पर्यमाह—किमिति । ननु क्वचिद्विधिमुखेन क्वचिन्निषेधमुखेन व्यापारादुभयत्र विभाषाऽस्तु, प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदादत आह—एकरूपत्वेति । व्यापारैक्ये सम्भवति तद्भेदाङ्गीकारो निष्फल इति भावः।

ऊकालो । भाष्ये—प्रतिनिर्दिश्यत इति । विशेष्यत इत्यर्थः । ऊकालः कालो यस्येति । ऊकाल इव कालो यस्येत्यर्थः । ननूकालानां वर्णानां बहुत्वादेकः सञ्ज्ञीत्यनुपपन्नमत आह—ऊ इत्येकस्येति । उपात्तद्विमात्रत्वाकारेणैक इति भावः । सञ्ज्ञि-

ङ्ख्यत्वस्याऽप्रसिद्धिः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'निर्देशवैषम्यात्' । तिस्रः सञ्ज्ञा एकः सञ्ज्ञी । वैषम्यात्सङ्ख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥*॥ सिद्धं तु समसङ्ख्यत्वात् ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'समसङ्ख्यत्वात्' ॥ कथं समसङ्ख्यत्वम् ? । ॥ * ॥ त्रयाणां हि विकारनिर्देशः ॥ * ॥ त्रयाणामयं प्रश्लिष्टनिर्देशः ॥ कथं पुनर्ज्ञायते—त्रयाणामयं प्रश्लिष्टनिर्देश इति ? ॥ तिसृणां सञ्ज्ञानां करणसामर्थ्यात् ॥ यद्यपि तावत्तिसृणां सञ्ज्ञानां करणसामर्थ्याज्ज्ञायते—त्रयाणामयं प्रश्लिष्टनिर्देश इति । कुतस्त्वेतदेतेनानुपूर्व्येण सन्निविष्टानां सञ्ज्ञा भविष्यतीति आदौ मात्रिकस्ततो द्विमात्रस्ततस्त्रिमात्र इति । न पुनर्मात्रिको मध्ये वाऽन्ते वा स्यात् । तथा द्विमात्र आदौ वा स्यादन्ते वा । तथा त्रिमात्र आदौ वा मध्ये वा स्यात् ? ॥ अयं तावत् त्रिमात्रोऽशक्य आदौ वा मध्ये वा कर्तुम् ॥ कुतः ? ॥ प्लुताश्रयो हि प्रकृतिभावः प्रसज्येत ॥ मात्रिकद्विमात्रिकयोरपि व्यन्तं पूर्वं निपततीति मात्रिकस्य पूर्वनिपातो भविष्यति ॥ यत्तावदुच्यते—'अयं ताव-

प्र.] सञ्ज्ञिविशेषणस्यैकत्वे सति सञ्ज्ञिनोप्येकत्वात्, सञ्ज्ञानां च त्रित्वात्सङ्ख्यातानुदेशाप्रसङ्गः[1] । सिद्धं त्विति । त्रयाणां कृतैकादेशानां निर्देशाद्विशेषणत्रयावच्छिन्नत्वात्सञ्ज्ञिनामपि त्रित्वाद्यथासङ्ख्यं सम्बन्धः सिद्ध इत्यर्थः । अर्थतश्च साम्यं यथासङ्ख्यसूत्रे आश्रीयते न शब्दत एव । अथ वा शब्दतः साम्याश्रयणेपि संहितावशादैक्यमिव प्राप्तास्त्रयः शब्दा उच्चारिता इत्यदोषः । कथं पुनरिति । प्रत्यक्षेणैकस्यैव शब्दस्य श्रवणाद्भेदावगमे प्रमाणाऽभाव इति भावः । तिसृणामिति । अनुमानाद्भेदावसाय इति भावः । अयन्तावदिति । लौकिकव्यवहाराश्रयणेन प्लुतत्वं

उ.] विशेषणस्येति । 'ऊ' इत्यस्येत्यर्थः । सञ्ज्ञानां चेति । प्रदेशेषु त्रिविधव्यवहारदर्शनादितिभावः । [भाष्ये]—सङ्ख्यातानुदेश इति । सङ्ख्यातं सम्यग्ज्ञानमनतिक्रम्यानुदेशः सम्बन्ध इत्यर्थः । सुप्सुपेति समासः । ज्ञानक्रमेणान्वय इति यावत् । नन्वेवमर्थतः समसङ्ख्यत्वेऽपि शब्दतस्तदभावात्कथं यथासङ्ख्यसूत्रप्राप्तिरत आह—अर्थतश्चेति । अत एव परस्मैपदानां णलित्यादौ यथासङ्ख्यमिति भावः । ऊशब्दस्य त्रयोऽर्था इति तात्पर्यम् । त्रयः शब्दा इति । वैयाकरणैस्तथा सुज्ञेयत्वादिति भावः । भाष्ये विकारो दीर्घरूपः, तेन निर्देश इति तृतीयातत्पुरुषः । तदाह—प्रश्लिष्टेति । अनुमानादिति । अनेकसञ्ज्ञाकरणात्सञ्ज्ञिनां शब्दतो भेदावसाय इत्यर्थः । प्रयोगस्तु 'विमताः सञ्ज्ञा भिन्नसञ्ज्ञिविषयाः' नानासञ्ज्ञात्वा'दिति । भाष्ये—प्लुताश्रय इति । न च मध्ये करणे कथं प्लुताश्रयः प्रकृतिभाव इति वाच्यम् । मध्ये त्रिमात्रसत्त्वे पूर्वेण दीर्घे त्रिमात्रस्यैवापत्तौ लोकाश्रयप्लुतत्वमादायाग्रिमेण सन्धौ कर्तव्ये प्रकृतिभावापत्तिः । सङ्ख्याव्यवहार इव दीर्घादिव्यवहारोऽपि लौकिकशास्त्रीयोभयविषय इत्यभिमानस्तदाह—लौकिकेति । शास्त्रादिति । लौकिकव्यवहारो-

१ 'प्रसङ्ग इत्यर्थः' । २ इदं क्वचिन्न । ३ 'श्रयादैक्य' ।

त्रिमात्रोऽशक्य आदौ मध्ये वा कर्तुं प्लुताश्रयो हि प्रकृतिभावः प्रसज्येतेति। प्लुताश्रयः प्रकृतिभावः। प्लुतसञ्ज्ञा चानेनैव। यदि च त्रिमात्र आदौ वा मध्ये वा स्यात् प्लुतसञ्ज्ञैवास्य न स्यात्कुतः प्रकृतिभावः॥ यदप्युच्यते 'मात्रिकद्विमात्रिकयोरपि घ्यन्तं पूर्वं निपततीति मात्रिकस्य पूर्वनिपातो भविष्यती'ति। ह्रस्वाश्रया हि घिसञ्ज्ञा, ह्रस्वसञ्ज्ञा चानेनैव। यदि च मात्रिको मध्ये वान्ते वा स्याद्ध्रस्वसञ्ज्ञैवास्य न स्यात्। कुतो घिसञ्ज्ञा कुतः पूर्वनिपातः?॥ एवमेषा व्यवस्था न प्रकल्पते॥ एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—न मात्रिकोन्ते भवतीति, यदयं—'विभाषा पृष्टप्रतिवचने हे' रिति मात्रिकस्य प्लुतं शास्ति॥ कथं कृत्वा ज्ञापकम्?॥ योऽन्ते स प्लुतसञ्ज्ञः। यदि च मात्रिकोऽन्ते स्यात्प्लुतसञ्ज्ञाऽस्य स्यात्। तत्र हि मात्राकालस्य मात्राकालवचनमनर्थकं स्यात्॥

मध्ये तर्हि स्यादिति॥ अत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—न मात्रिको मध्ये भवतीति। यदयम्—'अतो दीर्घो यञि' 'सुपि चे'ति दीर्घत्वं शास्ति॥ कथं कृत्वा ज्ञापकम्?॥ यो मध्ये स दीर्घसञ्ज्ञकः। यदि च मात्रिको मध्ये स्याद्दीर्घसञ्ज्ञाऽस्य स्यात्। तत्र मात्राकालस्य मात्राकालवचनमनर्थकं स्यात्॥

द्विमात्रस्तर्ह्यन्ते स्यादिति॥ अत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—न द्विमात्रोऽन्ते भवतीति, यदयम्—'ओमभ्यादाने' इति द्विमात्रिकस्य प्लुतं शास्ति॥ कथं कृत्वा ज्ञापकम्?॥ योऽन्ते स प्लुतसञ्ज्ञः। यदि च द्विमात्रोऽन्ते स्यात् प्लुतसञ्ज्ञाऽस्य स्यात्। तत्र द्विमात्राकालस्य द्विमात्राकालवचनमनर्थकं स्यात्। मात्रिकेण चास्य पूर्वनिपातो बाधित इति कृत्वा क्वान्यत्रोत्सहते भवितुमन्यदतो मध्यात्। एवमेषां व्यवस्था प्रकॢप्ता॥ भवेद्व्यवस्था प्रकॢप्ता॥

॥ * ॥ दीर्घप्लुतयोस्तु पूर्वसञ्ज्ञाप्रसङ्गः॥ * ॥ दीर्घप्लुतयोरपि पूर्वसञ्ज्ञा

प्र.] ह्रस्वत्वं च सिद्धमाश्रित्यैतदुच्यते। यत्तावदिति। शास्त्रात्स्थितायां ह्रस्वादिव्यवस्थायां लोके ह्रस्वादिव्यवहारो नान्यथेति भावः। यदयमिति। अनन्तरतमादेशविधानार्थमेतत्स्यादिति चेत्। तन्न। नहि स्थानेन्तरतम इत्यस्याः परिभाषायाः प्रत्यक्षाया बाधा युक्तेति विशिष्टानुपूर्वीप्रतिपत्तौ लिङ्गत्वमेव प्लुतविधानस्य। मात्रिकेणेति। लिङ्गद्वयेनान्तमध्याभ्यां मात्रिकस्यापकृष्टत्वादित्यर्थः। दीर्घप्लुतयोस्त्विति। उकारोऽण्त्वाद्द्विमात्रत्रिमात्रयोः स्वरूपस्य च ग्राहक इति ह्रस्वसञ्ज्ञा त्रयाणामपि प्राप्नोति। न च दीर्घप्लुतसञ्ज्ञाभ्यां द्विमात्रत्रिमात्रयोर्ह्रस्व-

---

उ.] प्यनादिशास्त्रसंस्कारपूर्वकः, अन्यथा सञ्ज्ञाकरणानर्थक्यमिति भावः। अनन्तरतमः। उकारादेः। नहीति। अबाधेनोपपत्तौ बाधो न युक्त इति भावः। घ्यन्तत्वात्पूर्वनिपातबाध इति न युक्तं, प्रागुक्त युक्तेरत आह—लिङ्गद्वयेनेति। अण्त्वादिति। इदं जातिपक्षस्याप्युपलक्षणम्। ननु ह्रस्वसञ्ज्ञावद्दीर्घप्लुतसञ्ज्ञे अपि त्रयाणां स्यातामिति सञ्ज्ञात्रयकरणं व्यर्थमत

प्राप्नोति ॥ का ? ॥ ह्रस्वसञ्ज्ञा ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अण्सवर्णान् गृह्णाती'ति ॥ ॥ * ॥ सिद्धं तु तपरनिर्देशात् ॥ * ॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ ['तपरनिर्देशात्'] तपरनिर्देशः कर्तव्यः—'उदूकाल' इति ॥ यद्येवं— ॥ * ॥ द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसङ्ख्यानं कालभेदात् ॥ * ॥ [द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । मध्यमायां तपरकरणे द्रुतविलम्बितयोरुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । विलम्बितायां तपरकरणे द्रुतमध्यमयोरुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ॥ 'कालभेदात्' । ये हि द्रुतायां वृत्तौ वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते मध्यमायाम् । ये मध्यमायां वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते विलम्बितायाम्] ॥ * ॥ द्रुतादिषु चोक्तम् ॥ * ॥ [द्रुतादिषु चोक्तम्] ॥ किमुक्तम् ? ॥ 'सिद्धं त्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराऽचिरवचनाद्वृत्तयो विशिष्यन्ते' इति ॥ स तर्हि तपरनिर्देशः कर्तव्यः ? ॥ न कर्तव्यः । इह कालग्रहणं क्रियते । यावच्च तपरकरणं तावच्च कालग्रहणम् । प्रत्येकं च कालशब्दः परिसमाप्यते—उकाल ऊकाल ऊ३काल इति ॥ अथ वा एकसञ्ज्ञाधिकारेऽयं योगः कर्तव्यः । तत्रैका सञ्ज्ञा भविष्यति या परा अनवकाशा चेति ॥ एवं हि दीर्घप्लुतयोः पूर्वसञ्ज्ञा न भविष्यति ॥ अथ वा 'स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसञ्ज्ञे'त्ययं योगः प्रत्याख्यायते । तत्र

प्र.] स्वसञ्ज्ञा बाध्यते ।सञ्ज्ञानां समावेशाभ्युपगमात् 'आडारादेकासञ्ज्ञे'ति वचनात् । द्विमात्रत्रिमात्रौ त्वनण्त्वाद्भिन्नकालानां न ग्राहकाविति न तत्र दोषः । यावच्चेति । एककार्यत्वादेतदुक्तम् । ऊ अजित्येव कालार्थो लभ्यते । उकारादयो ह्यच्त्वं न व्यभिचरन्तीति नाऽच्त्वेन ते विशेष्यन्ते, अपि तु तैरच् । तत्रोकारादिकालत्वादुकारादिसदृशोऽज् ग्रहीष्यत इति नार्थः कालग्रहणेन । तत्क्रियते श्रूयमाणेनैवोकारेण कालं विशेषयितुमिति सवर्णग्रहणं न भविष्यति । तत्रैतत्स्यात् । उकारात्परः कालशब्दो न श्रूयत इत्याह— प्रत्येकं चेति । षण्मात्रस्याऽचोऽसम्भवात्सञ्ज्ञात्रयकरणाच्चेति भावः । अशब्दसञ्ज्ञायामिति । ह्रस्वसञ्ज्ञा च शब्दसञ्ज्ञेति

उ.] आह–द्विमात्रेत्यादि । अनण्त्वादिति । यत्राधिक्येन व्यापकजात्यविवक्षणाच्चेत्यपि बोध्यम् । नन्वेवं पञ्चानां सञ्ज्ञित्वाद्यथासङ्ख्यभङ्ग इति चेन्न । शब्दसाम्येनाऽदोषात् । भाष्ये–सिद्धं त्ववस्थिता इति । द्रुतत्वादयोऽभिव्यक्तिगता एवेति भावः । ननु तपरस्तत्कालस्येतिवत् कालपरस्तत्कालस्येतिसूत्राऽभावात्कथं समत्वमत आह–एकेति । तदेवोपपादयति–ऊ–अजिति । किं चैवमुकाराणामेव सञ्ज्ञित्वेन सञ्ज्ञाविधानवैयर्थ्यापत्तिः । अपि तु तैरजिति । तत्र च मुख्यसामानाधिकरण्ये उक्तदोषाल्लक्षणया सामानाधिकरण्यं दर्शयति–तत्रेति । तत्र सादृश्यान्तरासम्भवाद्व्याख्यानाच्च कालकृतस्यैव तस्य

१ अयं पाठो लुप्त इति भाति ।

यदेतत् 'अशब्दसञ्ज्ञे'ति, एतद्यया[१] विभक्त्या निर्दिश्यमानमर्थवद्भवति तया निर्दिष्टमुत्तरत्रानुवर्तिष्यते 'अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः' 'अशब्दसञ्ज्ञाया'मिति । अथ वा ह्रस्वसञ्ज्ञावचनसामर्थ्याद्दीर्घप्लुतयोः पूर्वसञ्ज्ञा न भविष्यति ॥ ननु चेदं प्रयोजनं स्यात्—'सञ्ज्ञया विधाने नियमं वक्ष्यामी'ति । ह्रस्वसञ्ज्ञया यदुच्यते तदचः स्थाने यथा स्या'दिति ॥ स्यादेतत्प्रयोजनं यदि किञ्चित्कराणि ह्रस्वशासनानि स्युः । यतस्तु खलु यावदज्ग्रहणं तावद्ध्रस्वग्रहणमतोऽकिञ्चित्कराणि ह्रस्वशासनानि ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्—'एच इग्घ्रस्वादेशे इति वक्ष्यामी'ति । अनुच्यमाने ह्येतस्मिंस्त्रिर्ह्रस्वप्रदेशेष्वेच इग्भवतीति वक्तव्यं स्यात् । 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' । 'एच इग्भवती'ति । 'णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः' । 'एच

प्र.] तद्विधाने उकारः सवर्णान्न ग्रहीष्यतीति । उदात्तादयस्तु गुणा न भेदका इति तद्भिन्नस्यापि ह्रस्वसञ्ज्ञा भविष्यति । उदात्तादिसञ्ज्ञास्वज्ग्रहणं निवृत्तमिति दीर्घप्लुतानामपि ता भविष्यन्ति । हलां त्वयोग्यत्वात्तदभावः[२] । 'इको यणची'ति तु न शब्दसञ्ज्ञाविधानम् अपि तु 'आदिरन्त्येने'तिविहितसञ्ज्ञानुवाद इति सवर्णग्रहणं भविष्यति । अथ वा ह्रस्वसञ्ज्ञेति । त्रयाणां चेद्ध्रस्वसञ्ज्ञा, तदा ह्रस्वप्रदेशेषु त्रयः सञ्ज्ञिन उपतिष्ठन्ते, तत्रान्तरतमादेशविधाने ह्रस्व[३] सञ्ज्ञाविधानमनर्थकमेव स्यात् । अथ वचनादनन्तरतमो भवेत्, एवमपि ह्रस्वप्रदेशेष्वज्ग्रहणमेव कुर्यादित्यर्थः । इदं तर्हीति । असत्यां ह्रस्वसञ्ज्ञायां ह्रस्वादेश इति कर्तुं न युज्यते । ततश्च ह्रस्वविधिप्रदेशेषु बहुकृत्व एच इगिति वक्तव्यं तद्गुरु

उ.] ग्रहणमिति भावः । हलां त्विति । शिक्षादावचामेव स्वरकथनादिति भावः । प्रत्याहारेषु जातिपक्षाश्रयणान्न दोष इति तात्पर्यम् । ननु ह्रस्वसञ्ज्ञा ह्रस्वविधायकेषु एकमात्रादीनां त्रयाणामपि ग्रहणार्था स्यादित्यत आह—त्रयाणां चेदिति । अन्तरतमेति । 'प्रमाणत' इति शेषः । ह्रस्वप्रदेशेष्वज्ग्रहणमिति । न च विधौ ह्रस्वग्रहणे त्रयाणां विधानम् अज्ग्रहणे त्वेकस्यैव विधीयमानत्वेनसवर्णाऽग्राहकत्वादिति विशेष इति वाच्यम् । विधीयमानेनाऽपि कचित्सवर्णग्रहणादित्यभिमानः । अनुवादे तूभाभ्यामपि त्रयाणां ग्रहणेनाज्ग्रहणमेव कार्यमिति भावः । भाष्ये ननु चेदमिति । ह्रस्वप्रदेशेष्वज्ग्रहणे त्वचश्चेति नियमाभावाद्धलामप्यादेशः प्राप्नोतीति भावः । परिहरति—स्यादेतदिति । किञ्चित्कराणि—किञ्चिद्विशेषकराणि । न चास्ति कश्चिद्ध्रस्वविधाने विशेषः । अन्तरतमपरिभाषया मात्रिकस्थाने मात्रिकस्य द्विमात्रिकस्थाने द्विमात्रिकस्यैव विधानादिति भावः । न चानन्तरतमादेशविधानार्थम् । तद्बाधकल्पनापेक्षयेष्टानुरोधेन तयोर्ह्रस्वसंज्ञाभावज्ञापनस्यैवौचित्यमिति भावः । यावदज्ग्रहणमिति । प्रयोगे यत्परिमाणकाज्उच्चारणमित्यर्थः । तावद्ध्रस्वग्रहणमिति । तत्परिमाणकस्यैव ह्रस्वशब्देन ग्रहणं विधानमतस्तानि व्यर्थान्ये-

१ 'दिषु संज्ञासु' । २ 'त्वादभावः' । ३ इदं क्वचिन्न ।

इग्भवती'ति । 'ह्रस्वो हलादिः शेषः' । 'एच इग्भवती'ति ॥ सञ्ज्ञा च नाम यतो न लघीयः ॥ कुत एतत् ? ॥ लघ्वर्थं हि सञ्ज्ञाकरणम् ॥ लघीयश्च त्रिर्ह्रस्वप्रदेशेष्वेच इग्भवतीति, न पुनः सञ्ज्ञाकरणम् । त्रिर्ह्रस्वप्रदेशेषु एच इग्भवतीति षड् ग्रहणानि । संज्ञाकरणे पुनरष्टौ—ह्रस्वसंज्ञा वक्तव्या, त्रिर्ह्रस्वप्रदेशेषु ह्रस्वग्रहणं कर्तव्यं-ह्रस्वो ह्रस्वो ह्रस्व इति, एच इग्घ्रस्वादेश इति । सोऽयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यद्गरीयांसं यत्नमारभते तस्यैतत्प्रयोजनं दीर्घप्लुतयोस्तु पूर्वसञ्ज्ञा मा भूदिति ॥ [ऊकालोऽज्झ्रस्व] ॥

अचश्च ॥१।२।२८॥

किमयमलोऽन्त्यशेष आहोस्विदलोऽन्त्यापवादः ? ॥ कथं चाऽयं तच्छेषः स्यात्, कथं वा तदपवादः ? ॥ यद्येकं वाक्यं तच्चेदं च 'अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्त्यचो ह्रस्वदीर्घप्लुता अन्त्यस्येति, ततोऽयं तच्छेषः । अथ नानावाक्यम्,— 'अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्ति' । 'अचो ह्रस्वदीर्घप्लुता अन्त्यस्यानन्त्यस्य चे'ति, ततोऽयं तदपवादः ॥ कश्चाऽत्र विशेषः ? । ॥*॥ ह्रस्वादिविधिरलोन्त्यस्येति चेद्वृचिप्रच्छिशमादिप्रभृतिहनिगमिदीर्घेष्वज्ग्रहणम् ॥ * ॥ ह्रस्वादिविधिरलोऽन्त्यस्येति

प्र.] भवति । ग्रहणानीति । गृह्यतेनेनाऽर्थ इति ग्रहणं पदमुच्यते । ह्रस्वादेश इत्याङः प्रश्लेषनिर्देशात्पृथक्प्रयोगाभावादाङ्न गणितः । ननु 'मितां ह्रस्व' इत्यत्र हेड वेष्टन इत्यस्य हिडयतीत्यर्थमेच इगिति वक्तव्यम् । तथा 'खित्यनव्ययस्ये'त्यत्रापि परमनुंमन्य इत्यर्थमिति गौरवप्रसङ्गः । एवं तर्ह्येच इगिति पञ्चकृत्वोप्युच्चार्यमाणे प्रतिपत्तिलाघवं भवतीति लाघवोपलक्षणपरं भाष्यं द्रष्टव्यम् । ह्रस्वदीर्घप्लुत इति सौत्रत्वान्निर्देशस्य लिङ्गव्यत्ययेन पुंस्त्वम् । [ऊकालाऽच्]

अचश्च । 'इको गुणवृद्धी' इत्यनेन समानमिदम् । शमादिप्रभृतीति । प्रभृति-

उ.] वेत्यर्थः । ये तु ह्रस्वविधायकेष्वज्ग्रहणमेव कार्यमित्येतद्भाष्याशयं वर्णयन्ति । तेषां संज्ञया विधाने नियममित्यादेः समाधिरयं कथमिति चिन्त्यम् । षड्ग्रहणान्यष्टौग्रहणानीति भाष्यस्य चोपपत्तिश्चिन्त्येति दिक् । अनुवादे तु ह्रस्वग्रहणयोः समत्वेऽपि, एतदर्थद्वयबोधनार्थमेवेदृशश्लिष्टशब्दोपादानं भाष्ये इति बोध्यम् । लाघवोपलक्षणपरमिति । केचित्तु एतत्सूत्रस्थैतद्भाष्यप्रामाण्यात्, कमेर्णिङिति सूत्रे चिण्णमुलोरिति सूत्रस्थदीर्घग्रहणस्यैतदिदानीं प्रयोजनं यद्दीर्घविधौ स्थानिवत्त्वनिषध इति वदतो भाष्यकारस्य प्रामाण्याच्च, चिण्णमुलोरिति सूत्रस्थभाष्याच्च हेड वेष्टन इति धातोर्घटादावसाम्प्रदायिकः पाठः । परमनुम्मन्य इत्यादेश्चैतद्भाष्यप्रामाण्यादनभिधानमिति यथाश्रुतं भाष्यमेव सम्यगित्याहुः । पुंलिङ्गैकवचनदर्शनाद्वन्द्वानुपपत्तिमाशङ्क्याह—सौत्रत्वादिति । लिङ्गस्य लौकिकत्वात्तद्व्यत्यय उचितो न तु शास्त्रीयैकवचनस्येति भावः [ऊकालो] ।

अचश्च । भाष्येऽलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यनेन तस्य व्यापकत्वं बोधितं

चेद्वचिप्रच्छिशमादिप्रभृतिहनिगमिदीर्घेष्वज्ग्रहणं कर्तव्यम् । क्विपि वचिपुच्छयोर्दीर्घः'। 'अचः' इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति ॥ शमादीनां दीर्घः, 'अच' इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति ॥ हनिगम्योर्दीर्घः, 'अच' इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि तदपवादः ।

॥ * ॥ अचश्चेन्नपुंसकह्रस्वाऽकृत्सार्वधातुकनामिदीर्घेष्वनन्त्यप्रतिषेधः ॥ * ॥

अचश्चेन्नपुंसकह्रस्वाऽकृत्सार्वधातुकनामिदीर्घेष्वनन्त्यस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य', यथेह भवति—रै-अतिरि, नौ-अतिनु । एवं 'सुवाग्ब्राह्मणकुल'मित्यत्रापि प्राप्नोति ॥ 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः', यथेह भवति—चीयते सूयते । एवं छिद्यते भिद्यते अत्रापि प्राप्नोति ॥ नामि दीर्घः । यथेह भवति—अग्नीनाम् वायूनाम्, एवं षण्णामित्यत्रापि प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । 'नोपधायाः' इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति ॥ प्रकृतस्यैष नियमः स्यात् ॥ किं च प्रकृतम् ? ॥ 'नामि' इति । तेन भवेदिह नियमान्न स्यात् षण्णामिति । अन्यते तन्यत इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥ अथाप्येवं नियमः स्यात्—'नोपधाया नाम्येवे'ति । एवमपि भवेदिह नियमान्न स्यात्—अन्यते तन्यत इति । 'षण्णा'मित्यत्र प्राप्नोति ॥ अथाप्युभयतोऽयं नियमः स्यात्—'नोपधाया एव नामि', 'नाम्येव नोपधायाः' इति । एवमपि भिद्यते छिद्यते सुवाग्ब्राह्मणकुलमित्यत्रापि प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति यत्र ब्रूयादच इत्येतत्तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् ॥ किं कृतं भवति ? । द्वितीया षष्ठी प्रादुर्भाव्यते । तत्र कामचारः—गृह्यमाणेन वाऽचं विशेषयितुमचा वा गृह्यमाणम् ॥ यावता कामचारः । इह तावद्वचिप्रच्छिशमादिप्रभृतिहनिगमिदीर्घेषु गृह्यमाणेनाऽचं विशेषयिष्यामः । एतेषां दीर्घो भवति, अच इति । इहेदानीं नपुंसकह्रस्वाकृत्सार्वधातुकनामिदीर्घेष्वचा गृह्यमाणं विशेषयिष्यामः । नपुंसकस्य ह्रस्वो भवति, अचः-अजन्तस्येति । अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घो भवति, 'अचः'-अजन्तस्येति । नामि दीर्घो भवति 'अचः' अजन्तस्येति ॥ इह कस्मान्न भवति—'द्यौः' 'पन्थाः' 'स' इति । ॥ * ॥ सञ्ज्ञया विधाने नियमः ॥ * ॥ सञ्ज्ञया ये विधीयन्ते तेषु नियमः ॥ किं वक्तव्यमेतत् ? ॥ नहि ॥ कथमनुच्यमानं गंस्यते ? ॥ अजिति हि वर्तते । तत्रैवमभिसम्बन्धः करिष्यते—अचः अज्भवति ह्रस्वो दीर्घः प्लुत

प्र.] ग्रहणेन ष्ठिवुक्लम्वादयो गृह्यन्ते । भिद्यत इति । यकारादौ यदङ्गं तस्य योऽवयवोऽजित्येवमत्र प्रसङ्गः । यदा त्वजेव यकारादिना विशेष्यते, तदाऽत्र व्यवधानान्नास्ति प्रसङ्गः । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् । अजिति हि वर्तत इति । ततश्च ह्रस्वादिशब्दा

उ.] नैनैतत्प्रवृत्त्यभावेऽपि स्थानषष्ठीरूपालिङ्गादित उदित्या गवलोन्त्यस्येत्यस्य प्रवृत्तिः सूचिता। एकवाक्यतां दर्शयति—अच इति । आदिप्रभृतिशब्दयोः पौनरुक्त्यं परिहरति—प्रभृतीति । आदिपदं तु शमामष्टानामिति सूत्रस्यबहुवचनानुवादकमिति भावः । यदा

इत्येवं भाव्यमान इति ॥ अथ पूर्वस्मिन् योगेऽज्ग्रहणे सति किं प्रयोजनम् ?॥

॥ * ॥ अज्ग्रहणं संयोगाऽच्समुदायनिवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥ अज्ग्रहणं क्रियते संयोगनिवृत्त्यर्थम् । अच्समुदायनिवृत्त्यर्थं च । संयोगनिवृत्त्यर्थं तावत्—प्रतक्ष्य प्रक्ष्य । 'ह्रस्वस्य पिति कृति तु'गिति तुङ्मा भूदिति । अच्समुदाय-निवृत्त्यर्थं—तितउच्छत्रं तितउच्छाया । 'दीर्घात्पदान्ताद्वे'ति विभाषा तुङ्मा भूदिति ॥ [अचश्च]

प्र.] इहानुवृत्ता नाऽचमुपस्थापयन्ति, तस्य स्वयमुपस्थानादित्याश्रितस्वरूपव्यापारा आश्रीयन्ते । तेन ह्रस्व इत्येवं योऽच् सोऽचः स्थाने भवतीत्यर्थः सम्पद्यते । एवं दीर्घप्लुतयोरपि । अथेति । इहैव तदज्ग्रहणं क्रियतां पूर्वसूत्रे तु न वक्तव्यमिति प्रश्नः । प्रतक्ष्येति । यथा प्रत्याहारे अश्रुता आकारादयो दीर्घप्लुतसञ्ज्ञे लभन्ते तथा संयोगोऽपि ह्रस्वसञ्ज्ञः स्यादिति तुक्प्रसङ्गः । तितउच्छत्रमिति । परत्वाद्दीर्घ-लक्षणे वा तुकि सति सकृद्गतौ विप्रतिषेध इति न्यायाद्ध्रस्वलक्षणः पुनर्न प्रवर्तते । नचैवंविधे विषये पुनः प्रसङ्गविज्ञानमस्ति । नित्यविकल्पयोर्विरोधात्, पूर्वेण परस्य बाधप्रसङ्गात् । यत्र हि पूर्वो विधिः परं न बाधते तत्र पुनः प्रसङ्ग-विज्ञानं क्वचिदाश्रीयते । समुदाये वा कार्यं प्रति व्याप्रियमाणे अवयवानां पार-तन्त्र्यादव्यापारान्नैव ह्रस्वलक्षणतुक्प्रसङ्गः । ननु क्रियमाणेऽप्यज्ग्रहणे वर्णग्रहणे जातिग्रहणादच्समुदायस्याऽपि दीर्घसञ्ज्ञाप्रसङ्गः । नैष दोषः । 'ऊकाल' इति विशेषणादिह व्यक्तिराश्रीयते । नहि जातेः परिमाणमस्ति । व्यक्तिद्वारकं वा जातेः परिमाणमाश्रीयते । एकैकव्यक्तिव्यङ्ग्या हि जातिर्न समुदायव्यङ्ग्या ।

उ.] त्विति । इदं चिन्त्यं, प्रत्ययस्याङ्गांश एवोत्थिताकाङ्क्षत्वात् । नाऽचमिति । ह्रस्वादि-संज्ञका अचोऽचः स्थाने इति नार्थ इति भावः । स्वयमिति । अच्पदेनैवेत्यर्थः । आश्रितः स्वरूपस्य शब्दस्य व्यापारो यैरित्यर्थस्तदाह—ह्रस्व इत्येवमिति । ननु मात्रिकाणां हलामुपदेशाऽभावादसत्त्वेन सञ्ज्ञाभावमाशङ्क्याह—यथेति । वा तुकीति । वैकल्पिके तुकीति यावत् । विरोधादिति । तथा च विकल्पविधिप्रवृत्तेर्वैयर्थ्यापत्त्या नित्यस्य बाध एवेत्यर्थः । क्व तर्हि पुनः प्रसङ्गविज्ञानं, तत्राह—यत्र हीति । यथा भिन्धकीत्यत्र परत्वाद्धौ कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादकच् । न हि तत्राऽकच्–धिप्रवृत्त्योर्विरोधः । समुदाये चेति । इदं चिन्त्यम्, बहुशो दृष्टत्वात् । व्यक्तिद्वारकपरिमाणाऽसम्भवं प्रकृते आह—एकैकेति । द्विमात्राकालकव्यक्तिगताऽच्त्वजातिर्दीर्घ इति ह्यर्थः स्यात् । तत्र या व्यक्तिः प्रत्येकरूपा न सा द्विमात्राकाला, या च तादृशी न सा व्यक्तिरिति भावः । हलन्ताच्चे-त्यादौ तु इक्समीपव्यक्तिवृत्तिहल्त्वजातेः पर इत्यर्थान्न धिप्सतीत्यादौ दोषः । जातेर्हि जात्यन्तरं व्यवधायकमिति न सजातीयद्वितीयव्यक्तिर्व्यवधायिकेति बोध्यम् । परे तु

उच्चैरुदात्तः ॥१।२।२९॥ नीचैरनुदात्तः ॥१।२।३०॥

किं षष्ठीनिर्दिष्टमज्ग्रहणमनुवर्तते । उताहो न ? ॥ किं चातः ? ॥ यद्यनुवर्तते 'हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवती'त्येषा परिभाषा न प्रकल्पते । कथं हलो नाम स्वरप्राप्तिः स्यात् ॥ एवं तर्हि निवृत्तम् । बह्रून्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ॥ अथ प्रथमानिर्दिष्टमज्ग्रहणमनुवर्तते । उताहो

प्र.] उच्चैः । षष्ठीनिर्दिष्टमिति । उच्चैर्नीचैरित्येते अव्यये अधिकरणशक्तिप्रधाने । तत्राच इत्यनुवृत्तौ सत्यामयमर्थो भवति—'उच्चैः स्थान उपलभ्यमान उदात्तसञ्ज्ञः स चाचः स्थान' इति । हल्स्वरप्राप्ताविति । सत्यामच इत्यस्यानुवृत्तौ 'समासस्ये'-त्यन्तोदात्तत्वं राजपुरुष इत्यादावेव स्यान्न तु राजदृषदित्यादौ षकाराकारस्य । असत्यां त्वनुवृत्तौ समासस्य योऽन्तो दकारस्तस्य स्वरप्राप्तावविद्यमानत्वादकारस्य स्वरः सिध्यति । एषा च परिभाषा 'यतोऽनाव' इत्यत्राऽनाव इति प्रतिषेधेन ज्ञापिता । अन्यथा नाव्यमित्यत्र नकारस्याऽयोग्यत्वादाकारस्य चानादित्वादुदात्तत्वं न भविष्यतीति किमनाव इति प्रतिषेधेन ॥ अथ प्रथमानिर्दिष्टमिति । ननु को विशेषः यावता यत्र स्वरो विधीयते तत्र व्यञ्जनस्याऽविद्यमानत्वादच एव भवि-ष्यति । 'अनुदात्तादेर'मित्यादावनुवादेऽपि न दोषः, स्वत एव हलोनुदात्तत्वं

उ.] वर्णाद्वर्णान्तरोच्चारणेऽर्धमात्राकालस्य सत्त्वेन वर्णसमुदाये मात्राकालिकत्वाद्यसम्भव इति प्रश्नो भाष्ये—अथ पूर्वेति । उत्तरं तु तावत्सूक्ष्मकालग्रहणाऽसमर्थस्य तत्र सञ्ज्ञाप्रवृत्ति-शङ्कावारणार्थमित्याशयेन । एवं च जातिग्रहणमित्यस्य जात्याश्रयानेकव्यक्तिग्रहणमित्यर्थेऽपि न दोषः । मात्राकालोवग्रहोऽर्धमात्राकालोवग्रह इति प्रातिशाख्ययोरविरोधाय परः सन्निकर्ष इति सूत्रस्थभाष्येण च वर्णाद्वर्णान्तरोच्चारणेऽर्धमात्राकालव्यवायस्यावश्यकत्वादित्याहुः ।

उच्चैरुदात्तः । नन्वच इत्यनुवृत्तावपि कथं परिभाषाऽप्रक्लृप्तिरनुवृत्तस्य प्रकृतसूत्रेष्व-पेक्षितसञ्ज्ञिसमर्पकत्वेपि स्वरोऽच एव स्थाने इत्यर्थकत्वे मानाभावादत आह—**उच्चैरिति** । सञ्ज्ञिसमर्पणस्य प्रथमान्तानुवृत्त्यापि सिद्धेरिति भावः । **स्थाने**—ताल्वादौ । **उच्चैः**—उच्चदेशे, उपलभ्यमान इत्यन्वयः । **उपलभ्यमानः**,—व्यज्यमानः । **स चाच इति** । वाक्यभेदेन षष्ठ्यन्ताऽच्पदेन सम्बन्ध इति भावः । नन्वच्ग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे मास्तु परिभाषाप्रवृत्ति-रत आह—**सत्यामिति** । **समासस्येत्यत्राच** इत्यस्योपस्थित्या तेन समासे विशेष्यमाणे राजदृषदित्यादौ न स्यादित्यर्थः । **षकाराकारस्येति** । तथा च तत्सिध्यर्थं परिभाषैव कर्त्तव्या नाच इत्यनुवृत्तिरिति भावः । तदाह—भाष्ये—**बह्रून्येतस्या इति** । **यतोऽनाव इति** । यदन्तस्य द्व्यच्कस्यादिरुदात्त इति तदर्थः । **यावतेति** । न चाचः स्थाने हल्प्यु-दात्तादिशब्देन प्रत्यायितः स्यादिति वाच्यम् । अन्तरतमपरिभाषयाऽप्राप्तेः । ननु स्वर-शेषाथ अविद्यमानवत्परिभाषाया अन्यत्राऽप्राप्तेस्तत्र दोषोऽत आह—**अनुदात्तादेरिति** ।

न ?॥ किं सार्थो[१]ऽनुवृत्त्या ? ॥ बाढमर्थः । यद्येते व्यञ्जनस्यापि गुणा लक्ष्यन्ते ॥ ननु च प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते—'इषे त्वोर्जे त्वा'[२] ॥ नैते व्यञ्जनस्य गुणाः, किन्त्वच एव । तत्सामीप्यात्तु व्यञ्जनमपि तद्गुणमुपलभ्यते । तद्यथा—द्वयो रक्तयोर्वस्त्रयोर्मध्ये शुक्लं वस्त्रं तद्गुणमुपलभ्यते । बदरपिटके रिक्तको लोहकंसस्तद्गुण उपलभ्यते ॥ कुतो नु खल्वेतत्—'अच एते गुणाः स्युः, तत्सामीप्यात्तु व्यञ्जनमपि तद्गुणमुपलभ्यते, न पुनर्व्यञ्जनस्यैते गुणाः स्युस्तत्सामीप्यात्त्वजपि तद्गुण उपलभ्येते'ति ? ॥ अन्तरेणापि व्यञ्जनमच एवैते गुणा लक्ष्यन्ते, न पुनरन्तरेणाचं व्यञ्जनस्योच्चारणमपि भवति । अन्वर्थं खल्वपि निर्वचनम्—स्वयं राजन्त इति स्वराः, अन्वग्भवति व्यञ्जनमिति ॥

प्र.] भवतु, अजुपरागवशाद्वा, तदनुवादेन कार्यविधाने न कश्चिद्विशेषः । एवं तर्हि न्यायव्युत्पादनार्थ एवायं विचारः । ननु चेति । बाधकाभावाच्च भ्रान्त्यसिद्धिः । नैते इति । अन्यथाऽप्युपलम्भोपपत्तेरिति भावः । अन्तरेणापि व्यञ्जनमिति । 'आप्यायध्व'मिति यथा । अत्र ह्याकार उदात्तः, तिङन्तस्य निघातः । ततश्चान्वयव्यतिरेकाभ्यामच एवैते गुणाः । यदि तु हलामप्येते गुणा अभविष्यन् तदा हलामचां च भिन्नस्वरताप्युपालप्स्यत, यस्मात्त्वचामेव स्वरमनुविदधति, न हलः, तस्मान्न हलां स्वयं स्वरोस्तीति निश्चयः ॥ अन्वग्भवतीति । अनुगच्छतीत्यर्थः । शिष्टसमाचाराच्चेदं निर्वचनमभिहितं, न त्वत्र वर्णसादृश्यं किञ्चिदस्ति । अथ वा गति-

उ.] स्वत एवेत्यस्याऽचां त्रैस्वर्यवत्तेषामनुदात्तत्वमेवेति विशेषस्वराप्राप्त्या स्वरवर एवावतिष्ठत इत्यर्थः । ननु स्वतस्तथात्वकल्पने मानाभावः । किञ्चोदात्तसमवधानेप्यनुदात्तत्वप्रतीत्यापत्तिरेवञ्च हलादिप्रातिपदिके आद्युदात्तेप्यनापत्तिरत आह—अजुपेति । न्यायेति । उदात्तत्वादीनामज्धर्मत्वविषयकन्यायेत्यर्थः । भाष्येऽनुवृत्तेः प्रयोजनाभावात्सन्देहानुपपत्तिरिति पृच्छति—किञ्चेति । अनुवृत्तेर्न फलमित्यर्थः । भाष्ये यदि लक्ष्यन्ते तदाऽर्थः, यतो न लक्ष्यन्तेऽतो नार्थ इत्यन्वयः । नन्वियं प्रतीती रक्तस्फटिकप्रतीतिवद्भ्रान्तेत्यत आह—बाधकेति । प्रतीतिर्भ्रान्तैवेत्याह—नैते इति । भाष्ये । तद्व्याचष्टे—अन्यथापीति । रिक्तको लोहकंसः—आदर्शः । रिक्तकः—घर्षणेन उज्ज्वलीकृतः । बदरपिटकं—बदरफलयुक्तपेटिकेति सम्प्रदायः । प्रतीतेर्भ्रान्तत्वे बीजं पृच्छति—कुतो न्विति । अजन्वयव्यतिरेकौ बीजमित्याह—अन्तरेणापीति । अत्र हीति । निपाता आद्युदात्तास्तिङ्ङतिङ इत्याभ्यामिति भावः । न पुनरन्तरेणेति । अन्वयप्रदर्शनमिदं प्रक्रियाप्राप्तातिरिक्तविषयं, सौत्रप्रयोगातिरिक्तविषयकं च बोध्यम् । स्वयं राजन्त इति भाष्यस्योदात्तादिगुणैरित्यर्थः । अनुगच्छतीति । 'अज्गुण'मिति शेषः । न त्वत्र वर्णसादृश्यमिति । निर्वचनं हि तत्तद्धात्वर्थयोगेना-

१ 'कश्चार्थो' । २ 'जैत्वा अग्निमीळे पुरोहितमग्न आयाहि वीतये इति' ॥

॥ * ॥ उच्चनीचस्यानवस्थितत्वात्सञ्ज्ञाऽप्रसिद्धिः ॥ * ॥ इदमुच्चनीचमनवस्थितपदार्थकम्, तदेव हि कञ्चित्प्रत्युच्चैर्भवति, कञ्चित्प्रति नीचैः । एवं हि कश्चित्कञ्चिदधीयानमाह—किमुच्चै रौरूयसे शनैर्वर्ततामिति । तमेव तथाऽधीयानमपर आह किमन्तर्दन्तकेनाधीषे उच्चैर्वर्ततामिति । एवमुच्चनीचमनवस्थितपदार्थकम्, तस्यानवस्थितत्वात्सञ्ज्ञाया अप्रसिद्धिः ॥ एवं तर्हि लक्षणं करिष्यते— आयामो दारुण्यमणुता खस्येति उच्चैःकराणि शब्दस्य । आयामो गात्राणां निग्रहः । दारुण्यं स्वरस्य दारुणता रूक्षता । अणुता खस्य कण्ठस्य संवृतता । उच्चैःकराणि शब्दस्य ॥ अन्ववसर्गो मार्दवमुरुता खस्येति नीचैःकराणि शब्दस्य । अन्ववसर्गो गात्राणां शिथिलता । मार्दवं स्वरस्य मृदुता स्निग्धता । उरुता खस्य । महत्ता कण्ठस्येति नीचैःकराणि शब्दस्य ॥ एतदप्यनैकान्तिकम् । यद्ध्यल्पप्राणस्य सर्वोच्चैस्तद्धि महाप्राणस्य सर्वनीचैः ॥ ॥ * ॥ सिद्धं तु

प्र.]रपि व्यञ्जेरर्थः, विविधं गच्छत्यजुपरागवशादिति व्यञ्जनमित्ययमर्थः पर्यायान्तरेण भाष्यकारेणाभिहितः । उपरागश्च पूर्वपराऽच्सन्निधानेऽपि परेणाऽचा हलो भवति न पूर्वेण । उच्चनीचस्येति । श्रुतिप्रकर्षापकर्षलक्षणोच्चनीचत्वाश्रयः पर्यनुयोगः । नचानवस्थितवस्त्वाश्रयेण साधुत्वं व्यवतिष्ठते । एतदपीति । श्रोता हि वक्तृगतानायामादीन्धर्मान्कार्यादवस्यति, कार्यं च सङ्कीर्णम् । तथाहि—महाप्राणो नीचैरप्युच्चारयन्स्वरेण महान्तं देशं व्याप्नोति । अल्पप्राणस्तूच्चैरपि वदन्नल्पं देशं व्याप्नोति ।

सिद्धं त्विति । प्रक्रम्यन्तेऽस्मिन्वर्णा इति प्रक्रमः स्थानमुच्यते । तेनायमर्थः एकस्मिंस्ताल्वादिके स्थाने ऊर्ध्वाधरभागयुक्ते ऊर्ध्वभागेनोच्चार्यमाण उदात्तः, अधरभागनिष्पन्नोऽनुदात्तः । एवं चोच्चैरित्यनेनोर्ध्वभागो गृह्यते नीचैरित्यधरभागः ।

उ.]ऽर्थाभावेपि वर्णसादृश्येन वेत्याशयः । अर्थयोग एवास्तीत्याह—अथवेति । विविधमिति । उदात्तत्वादिरूपनानाप्रकारगमनमजधीनमिति शब्दादेव लभ्यत इति भावः । पर्यायेति । यो हि यमनुगच्छति स तद्वद्विविधं गच्छतीत्यर्थः । ननु विरुद्धस्वरद्वयमध्यगतस्य व्यञ्जनस्य स्वरद्वयाजुपरागापत्तिरत आह—उपरागश्चेति । स्वभाव एवात्र बीजम् । अधिकरणशक्तिप्रधानत्वात्कथमयं पर्यनुयोगोत आह—श्रुतीति । 'उच्चैः श्रूयमाण उदात्त' इत्यादिरर्थ इत्यभिमानः । नन्वस्त्वनवस्थितत्वं, को दोषोत आह—नचेति । भाष्ये—एवं तर्हि लक्षणमिति । न श्रुतिगतप्रकर्षाश्रयमुच्चत्वं नीचत्वं किन्तु ईदृशज्ञापकज्ञापितमिति भावः । श्रोता हीति । आयामादीनां श्रुतिप्रकर्षानुमेयत्वात् तस्यचाव्यवस्थितत्वादव्यवस्थितत्वमिति भावः । प्रक्रम्यन्त इति । अधिकरणे घञि नोदात्तोपदेशस्येति वृद्धिप्रतिषेधः । ऊर्ध्वभागेनेति । ऊर्ध्वभागावच्छिन्नवायुसंयोगेनेत्यर्थः । न चेदमपूर्वं कर्तव्यमित्याह—एवं

---

१ 'शनैः' । २ इदं वार्तिकमित्यन्ये । ३ 'द्वयानुरागा' । ४ इदं क्वचिन्न ।

समानप्रक्रमवचनात् ॥ * ॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ ['समानप्रक्रमवचनात्'] ॥ समाने प्रक्रम इति वक्तव्यम् ॥ कः पुनः प्रक्रमः ? ॥ उरः कण्ठः शिर इति ॥

समाहारः स्वरितः ॥१।२।३१॥

समाहारः स्वरित इत्युच्यते कस्य समाहारः स्वरितसञ्ज्ञो भवति ? ॥ अचोरित्याह ॥ * ॥ समाहारोऽचोश्चेन्नाभावात् ॥ * ॥ समाहारोऽचोश्चेत्, तन्न ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अभावात्' । नह्यचोः समाहारोस्ति ॥ नन्वयमस्ति गाङ्गेऽनूप इति ? ॥ नैषोचोः समाहारः । अन्योयमुदात्तानुदात्तयोः स्थाने एक आदिश्यते ॥ एवं तर्हि गुणयोः ॥ * ॥ गुणयोश्चेन्नाच्प्रकरणात् ॥ * ॥ गुणयोः समाहार इति चेत् । तन्न ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अच्प्रकरणात्' । अजिति वर्तते ॥ * ॥ सिद्धं

प्र.] अभ्याससमधिगम्यश्चायं स्वरविशेषः षड्जादिवद्विज्ञेयः ।

समा । कस्येति ! समाहरणं समाहार इति भावसाधनं मत्वा कस्येति प्रश्नः । अचोरिति । तयोश्च[1] समाहार उपश्लेषरूपः । अन्यत्र चौत्तराधर्य[2]रूपोऽपि सम्भवति । गाङ्गेऽनूपइति स्थानिनोरेकाराकारयोरुदात्तानुदात्तयोः समाहारात् स्थानिधर्मेणादेशस्यापि तथा व्यपदेशः । समाहारोऽचोश्चेदिति । 'कार्य' 'क' 'कन्या' इत्यादौ स्थानिद्वारकोऽपि समाहारव्यपदेशो नास्ति । यत्राप्यस्ति गाङ्गेऽनूप इति—तत्राप्यसौ गौणः । तत्र गाङ्गशब्दोऽणन्तत्वादन्तोदात्तः । सप्तम्येकवचनेन सुप्त्वादनु[3]दात्तेन सहैकादेश उदात्तः । अनूपशब्दः 'अनोरप्रधानकनीयसी' इत्यन्तोदात्तत्वादनुदात्तादिः, तत एकादेशः स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादाविति स्वरितः । एवं तर्हीति । गुणयोनरन्तर्येणोपलम्भादस्ति समाहारः । अच्प्रकरणादिति । प्रकरणं—प्रस्तावो,

उ.] चेति । करणस्य चाधिकरणत्वविवक्षा बोध्या । कस्योर्ध्वभागे इत्याकाङ्क्षायां योग्यतया स्थानस्येति लभ्यत इति भावः । मन्दं प्रति तु वचनमेवावश्यकमिति बोध्यम् । भाष्ये—उरः कण्ठः शिर इति । शिरःपदं ताल्वादीनामुपलक्षणम् । [उच्चैरुदात्तः] ।

समाहारः ॥ समाहारशब्दे कर्मसाधने कस्येति षष्ठ्यन्तेन पृच्छानुपपन्नेत्यत आह—भावेति । जातौ च कस्येत्येकवचनम् । उपश्लेषः—अव्यवहितोत्तरत्वरूपः । अन्यत्र—पूलादौ । औत्तराधर्यमाधाराधेयभावः । न च वर्णानां सः, अमूर्तत्वादस्थिरत्वाच्चेति भावः । स्वरितभाज एकादेशस्यैकत्वात् कथमत्र द्वयोरचोः समाहारोत आह—स्थानिनोरिति । कार्यकशब्दयोर्ण्यदन्तयोस्तित्वात्स्वरितत्वं, कन्येत्यत्र कन्याराजन्यमनुष्याणामन्त इति तत् । एवं च गौणोपि सर्वत्र नास्तीत्यर्थः । गौण इति । स्थानिनोरुपश्लेषस्याशास्त्रीयत्वेन स्थानिवत्सूत्राप्रवृत्तेः । लोकन्यायसिद्धस्तु गौण इत्यर्थः । नन्वचोः समाहाराभावे कथं तद्गुणयोः समाहारोत आह—गुणयोरिति । एकाज्निष्ठयोरेव तयोः

१ 'तयोः' । २ 'स्वौत्तरा' । ३ 'सुपाऽनु' ।

त्वच्समुदायस्याऽभावात्तद्गुणसम्प्रत्ययः॥ * ॥सिद्धमेतत्॥ कथम्?॥ अच्स-मुदायो नास्तीति कृत्वा तद्गुणस्याचः समाहारगुणस्य सम्प्रत्ययो भविष्यति॥

कथं पुनः समाहार इत्यनेनाऽच्छक्यः प्रतिनिर्देष्टुम्?॥ मतुब्लोपोऽत्र द्रष्टव्यः। तद्यथा—पुष्पका एषां ते पुष्पकाः। कालका एषां ते कालका इति। एवं समा-हारवान् समाहारः॥ अथ वा अकारो मत्वर्थीयः। तद्यथा तुन्दः घाट इति॥ यद्येवं त्रैस्वर्यं न प्रकल्पते॥ तत्र को दोषः?॥ 'त्रैस्वर्येणाधीमहे' इत्येतन्नोपपद्यते। नैतद्गुणापेक्षम्॥ किं तर्हि?॥ अजपेक्षमेतत्—'त्रैस्वर्येणाधीमहे'। त्रिप्रकारैरज्भि-रधीमहे, कैश्चिदुदात्तगुणैः कैश्चिदनुदात्तगुणैः कैश्चिदुभयगुणैः। तद्यथा—शुक्लगुणः शुक्लः, कृष्णगुणः कृष्णः, य इदानीमुभयगुणः स तृतीयामाख्यां लभते-कल्माष इति वा सारङ्ग इति वा। एवमिहापि उदात्त उदात्तगुणः, अनुदात्तोऽनुदात्तगुणः य इदानीमुभयगुणः स तृतीयामाख्यां लभते स्वरित इति॥ [समाहारः]।

तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्वम्॥१।२।३२॥

'अर्द्धह्रस्व'मित्युच्यते। तत्र दीर्घप्लुतयोर्न प्राप्नोति। कन्या। शक्तिके३शक्तिके॥

प्र.] न तु स्वरितत्वादनुवृत्तिः, तस्याः पूर्वं प्रत्याख्यानात्। तदयमर्थः,—पूर्व-सूत्रयोः सामर्थ्याक्षिप्तोऽजेत्र सञ्ज्ञी उदात्तानुदात्तशब्दयोरिति ताविहानुवृत्तावचं प्रत्याययतो न (तु) गुणम्। सिद्धं त्विति। गुणिनोरचोः समाहारासम्भवात्सामर्थ्या-द्गुणयोः समाहाराश्रयणमित्यर्थः। कथं पुनरिति। स्वरित इत्यनया सञ्ज्ञया योग्य-त्वादच्सञ्ज्ञित्वेनाक्षिप्तः। न चाऽच्समाहारो भवति। मतुब्लोप इति। गुणगुणिनो-रभेदोपचाराद्गम्यमानार्थस्य मतुपोऽप्रयोग इत्यथः। अकार इति। अर्श आदेरा-कृतिगणत्वात्। त्रैस्वर्यमिति। उदात्तानुदात्तगुणव्यतिरेकेण स्वरितत्वस्याऽभावा-त्त्रैस्वर्यव्यवहारो न स्यात्। अस्ति चायं व्यवहारः। अजपेक्षमिति। स्वरशब्देनाऽच उच्यन्ते। त्रय एव स्वरास्त्रैस्वर्यमिति स्वार्थे ष्यञ्। [समाहारः स्वरितः]।

उ.] समाहार इत्यर्थः। नैरन्तर्येणेति। 'तस्यादित उदात्त'मित्युक्तेः। पूर्वं प्रत्याख्याने-नाच्प्रकरणादिति विरुद्धमत आह—प्रस्तात्र इति। सामर्थ्यादवगतिरित्यर्थः। तदुपपा-दयति—तदयमिति। अजिति वर्तत इति भाष्येऽच्शब्देन तद्विशेषबोधकावुदात्तानुदात्तशब्दौ लक्ष्येते इत्यर्थः। भाष्ये तद्गुणस्येत्यस्य व्याख्या समाहारगुणस्येति। उदात्तानुदात्तसमाहा-ररूपगुणवत इत्यर्थः। अचः सञ्ज्ञित्वेनानुपादानादयं प्रश्नोऽयुक्तोऽत आह—स्वरित इति। न चाच्समाहार इति। भावसाधनत्वात्समाहारशब्दस्येति भावः। अर्श आदेरिति। अधिकरणे घञिति तु नोक्तं, ल्युटा बाधाद्बाहुलकस्यागतिकगतित्वात्। उदात्तेत्यादि। स्वरशब्दस्य गुणपरत्वाभिप्रायं चोद्यमित्यर्थः। त्रैस्वर्यमिति। भावे ष्यञिति भावः। ननु स्वरशब्दस्य गुणे प्रसिद्धेः कथं त्रैस्वर्यमित्यस्याजपेक्षत्वमत आह—स्वरशब्देनेति। एवमपि ष्यञनुपपत्तिरत आह—त्रय एवेति। चातुर्वर्ण्यादित्वादिति भावः।

नैष दोषः। मात्रचोऽत्र लोपो द्रष्टव्यः। अर्द्धह्रस्वमात्रमर्धह्रस्वमिति ॥ किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? ॥ आमिश्रीभूतमिवेदं भवति। तद्यथा—'क्षीरोदके सम्पृक्ते आमिश्रीभूतत्वान्न ज्ञायते-'कियत् क्षीरम्', 'कियदुदकम्' 'कस्मिन्नवकाशे क्षीरम्', 'कस्मिन्नुदक'मिति। एवमिहाप्यामिश्रीभूतत्वान्न ज्ञायते-कियदुदात्तम्, कियदनुदात्तम्, कस्मिन्नवकाशे उदात्तम्, कस्मिन्ननुदात्तमिति। तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे-' इयदुदात्तमियदनुदात्तमस्मिन्नवकाश उदात्तम्, अस्मिन्नवकाशेऽनुदात्त'मिति ॥ यद्ययमेवं सुहृत्किमन्यान्यप्येवञ्जातीयकानि नोपदिशति ॥ कानि पुनस्तानि ? । स्थानकरणानुप्रदानानि ॥ व्याकरणं नामेयमुत्तरा विद्या । सोऽसौ छन्दःशास्त्रेष्वभिविनीत उपलभ्याधिगन्तुमुत्सहते ॥ यद्येवं नार्थोऽनेन ।

प्र.] तस्यादित उदात्त । अक्तपरिमाणस्य ह्रस्वसञ्ज्ञा कृता नाव्यपवृक्तस्येति न्यायाद्दीर्घप्लुतावयवो ह्रस्वग्रहणेन न गृह्येतेत्यालोच्याह—अर्धह्रस्वमिति । कन्येति। 'कन्याराजन्यमनुष्याणामन्त' इति स्वरितः। शक्तिके ३ शक्तिके इति। 'स्वरितमाम्रेडितेऽसूये'ति स्वरितः प्लुतः। मात्रच इति। अर्द्धह्रस्वशब्दः प्रमाणवाची रूढिशब्दः। व्युत्पत्त्यर्थं तु ह्रस्वस्योपादानम्। अर्द्धमात्रा त्वनेनाऽभिधीयते। ततः प्रमेये मात्रचं विधाय तस्य 'प्रमाणे ल' इति लोपः क्रियते। तत्र यथा ह्रस्वे बुद्ध्याऽर्द्धमात्रा विभज्यते, एवं दीर्घप्लुतयोरपीति। किमर्थमिति। नैवम्प्लुतमिहान्वाख्यानं दृश्यते, सन्ध्यक्षरादिविषयस्यापि विभागस्यान्वाख्यानप्रसङ्गादिति प्रश्नः। आमिश्रीभूतमिवेति। तत्त्वतोऽस्त्येव विभाग इति इवशब्द उपात्तः। क्षीरोदके इति। नियतव्यक्तिविवक्षायां जातिपरत्वाऽभावादेकवद्भावो न कृतः। उत्तरा विद्येति। पुरा कल्पे पूर्वा, अद्यत्वे तूत्तरेति पस्पशायां व्याख्यातम्। सञ्ज्ञाकरण-

उ.] तस्यादितः। अक्तपरिमाणस्येति। अनवयवस्येत्यर्थः। अव्यपवृक्तः—अवयवः। इति न्यायादिति। इति हेतोर्न्यायाद्वाच्यवृत्त्येत्यर्थः। शक्तिके इत्यत्र 'वाक्यादेरामन्त्रितस्ये'ति द्वित्वम्। नन्वर्द्धह्रस्वशब्दस्यावयववचनत्वेन प्रमाणवचनत्वाभावात्कथं मात्रजत आह—अर्धह्रस्वेति। रूढ्याऽर्धमात्रारूपप्रमाणविशेषोऽनेनोच्यते, न ह्रस्वस्य अर्द्धमित्यर्थ इति भावः। व्युत्पत्त्यर्थमिति। अनुलोमादिवदिति भावः। एवमपि दीर्घादावर्द्धमात्राकालावयवविभागाभावाद्दोष एवेत्यत आह—तत्र यथेति। उभयोरपि समा गतिरिति भावः। ननु गुणयोः प्रमाणे[१]देशविशेषप्रतिपादनरूपान्वाख्यानार्थत्वात् प्रश्नोऽनुपपन्नोऽत आह—नैवम्प्लुतमिति। सन्ध्यक्षरादीति। अवर्णभागः पूर्वं इकारादिभाग उत्तर इत्येवंरूपस्येत्यर्थः। तत्त्वत इति। अन्यथान्वाख्यानासङ्गतिरिति भावः। भाष्ये—स्थानेत्यादि। स्थानानि—कण्ठादीन्यष्टौ। करणम्—आभ्यन्तरप्रयत्नः, अनुप्रदानं—बाह्यप्रयत्नः। उत्तरयति—व्याकरणं नामेति। छन्दः-शास्त्रेषु प्रातिशाख्यशिक्षादिषु। अभिविनीतः—शिक्षितः। उपलभ्या—

१ 'प्रमाणदेशप्रतिपादन'।

इदमप्युपलब्ध्याऽधिगमिष्यति ॥ सञ्ज्ञाकरणं तर्हीदम् । तस्य स्वरितस्यादितोऽर्द्धह्रस्वमुदात्तसञ्ज्ञं भवतीति ॥ किं कृतं भवति ? । त्रिरुदात्तप्रदेशेषु स्वरितग्रहणं न कर्तव्यं भवति । 'उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः' । उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य' । 'नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवाना'मिति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । सञ्ज्ञाकरणं हि नाम यतो न लघीयः ॥ कुत एतत् ? ॥ लघ्वर्थं हि सञ्ज्ञाकरणम् । लघीयश्च त्रिरुदात्तप्रदेशेषु स्वरितग्रहणं न पुनः सञ्ज्ञाकरणम् । त्रिरुदात्तप्रदेशेषु स्वरितग्रहणे नवाक्षराणि । सञ्ज्ञाकरणे पुनरेकादश ॥ एवं तर्ह्युभयमनेन क्रियते । अन्वाख्यानं च सञ्ज्ञा च ॥ कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम् ? ॥ लभ्यमित्याह ॥ कथम् ? ॥ अन्वर्थग्रहणात् । अन्वर्थग्रहणं विज्ञास्यते । तस्य स्वरितस्यादितोऽर्धह्रस्वमुदात्तसञ्ज्ञं भवति । ऊर्ध्वमात्तमिति चात उदात्तम् ॥ यदि तर्हि सञ्ज्ञाकरणम्, उदात्तादेर्यदुच्यते तत्स्वरितादेरपि प्राप्नोति ॥ अन्वाख्यानमेव तर्हीदं मन्दबुद्धेः ॥ ॥ * ॥ स्वरितस्यार्द्धह्रस्वोदात्तादोदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरादूर्ध्वमुदात्तादनुदात्तस्य स्वरितात् कार्यं, स्वरितादिति सिद्धयर्थम् ॥ * ॥ स्वरितस्यार्द्धह्रस्वोदात्ताद् आ 'उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः' इत्येतस्मात्सूत्रादिदं सूत्रकाण्डमूर्ध्वम्—'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' इत्यतः

प्र.] मिति । प्रदेशेषु चैकदेशप्रत्यायनात्समुदाय आक्षेप्स्यते इति भावः । **उभयमिति** । सत्यप्यक्षरगौरवे महतोऽर्थस्य व्याप्तिर्भवति, सुखेन विभागस्यापि परिज्ञानात् । उदात्तादेरिति । उदात्तादेः प्रतिपादकं यच्छास्त्रमाद्युदात्तश्चेति तत्स्वरितादेरपि प्रतिपादकं प्राप्नोति ततश्च प्रत्ययः कदाचित् स्वरितादिरपि स्यादित्यर्थः । **अन्वाख्यानमेवेति** । न केवलमिदं सूत्रम् । यावता उच्चैरुदात्त इत्यादिसञ्ज्ञाकरणमपि मन्दबुद्धिप्रतिपादनार्थम् । सिद्धो हि वेदाध्यायिनां शिक्षायामेवोदात्तादिव्यवहारः । **स्वरितस्येति** । 'आ अर्धह्रस्वोदात्ता'दित्याकारप्रश्लेषः । इयं नवसूत्री 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित' इत्येतस्मात्परा कर्तव्या । तेन 'स्वरितात्संहितायामनुदात्ताना'-

---

उ.] व्युत्पत्त्या । एवं तर्हि इदमपि व्यर्थमित्याह—**यद्येवमिति** । ननु प्रदेशेषु स्वरितग्रहणाऽकरणे उदात्तग्रहणेनावयवस्य बोधनेपि तत्स्थाने यणोऽभावादुदात्तस्वरितयोर्यण इत्यत्रानुपपत्तिरेवेत्यत आह—**आक्षेप्स्यत इति** । तत्र सूत्रे एतदुपस्थितिसामर्थ्यादिति भावः । **सत्यपीति** । प्रयोजनविशेषलाभाद्गौरवं न दोषायेति भावः । भाष्ये—**ऊर्ध्वमात्तमिति** । ताल्वादिषूर्ध्वदेशे उच्चारणेन गृहीतमित्यर्थः । उदात्तादेरुच्यमानं कार्यमिह शास्त्रे न किञ्चिदत आह—**उदात्तादेरिति** । इदमुपलक्षणमन्तोदात्तस्यापि । एवम्भूतमन्वाख्यानं न दृश्यत इति यदुक्तं तत्परिहरति—**न केवलमिति** । **'उच्चैरुदात्त'**इत्यादिकमपि तादृशमिति भावः । भाष्ये इदमित्यस्योच्चैरुदात्त इत्यादिकमित्यर्थो बोध्यः । **आकारप्रश्लेष इति** । तदभावेऽर्द्धह्रस्वोदात्तादिति पञ्चम्यनन्विता स्यादिति भावः । आङ्द्वयमारम्भाभिविध्योरिति, तत्फ-

कर्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? । 'स्वरितादिति सिद्ध्यर्थम्' । स्वरितादिति सिद्धिर्यथा स्यात्–'स्वरितात्संहितायामनुदात्ताना'मिति । इमं मे' गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि ॥ क्व तर्हि स्यात् ? ॥ यः सिद्धः स्वरितः—'कार्यं देवदत्तयज्ञदत्तौ' ॥ * ॥ स्वरितोदात्तार्थं च ॥ * ॥ स्वरितोदात्तार्थं च तत्रैव कर्तव्यम् । 'न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः' । इन्द्र आगच्छ ॥ क्व तर्हि स्यात् ? ॥ यः सिद्धः स्वरितः–सुब्रह्मण्योमिन्द्रागच्छ ॥*॥ स्वरितोदात्ताच्चाऽस्वरितार्थम् ॥*॥ स्वरितोदात्ताच्चाऽस्वरितार्थं तत्रैव कर्तव्यम् । इन्द्रागच्छ, हरिव आगच्छ ॥ ॥ * ॥ स्वरितपरसन्नतरार्थश्च ॥ * ॥ स्वरितपरसन्नतरार्थं च तत्रैव कर्तव्यम् ।

प्र.]मित्येकश्रुतौ विधीयमानायामुदात्तादिति स्वरितस्य सिद्धत्वं भवति । तेन'मे'शब्दात् स्वरितात्परेषां गङ्गेप्रभृतीनामामन्त्रितत्वादनुदात्तानामेकश्रुतिर्भवति । क्व तर्हीति । आश्रयात्सिद्धत्वं स्वरितस्य भविष्यतीत्यभिप्रायः । कार्यमिति । अत्र 'तित्स्वरित'-मिति स्वरितत्वम्, तच्च सिद्धमित्यत्रैव स्यात् । स्वरितोदात्तार्थमिति । स्वरितस्य य उदात्तो विधीयते स आष्टमिकस्याऽसिद्धत्वान्न प्राप्नोति । सुब्रह्मण्योमिति । सुब्रह्मणि साधुरिति यत्प्रत्ययस्तित्त्वात्स्वरितः । ततश्चावेकादेशः स्वरितानुदात्तयोरान्तरतम्यात्स्वरितः । तत ओमाङोश्चेत्युदात्तस्वरितयोरेकादेशः स्वरित एव, तस्य सिद्धत्वादुदात्तत्वम् । सुब्रह्मण्यायामिति च स्वरूपमेव गृह्येत न तु निगदो लक्ष्येत । स्वरितोदात्ताच्चेति । आगच्छेत्यत्र 'ग'शब्दाकारस्य स्वरितस्योदात्तत्वे कृते 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित' इति 'छ'शब्दाकारस्य स्वरितत्वं प्राप्नोति ।

उ.] लितमाह–इयं नवेति । तेन मेशब्दादिति । फिट्स्वरेणेदमोऽन्त्योदात्तत्वादिममित्येकादेशस्वरेणान्तोदात्तं, ततो मेशब्दस्यानुदात्तं सर्वमपादादावित्यनुदात्तत्वे इममित्युदात्तात्परत्वेनोदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितत्वं । ततो गङ्गेप्रभृतीनामामन्त्रितस्येत्याष्टमिकेन निहतानामेकश्रुतिः । अत्र तिदिति । तदेकादेशोप्यान्तरतम्यात् स्वरितः । करोतेर्ण्यति कार्यम् । तदुत्तरं देवदत्तयज्ञदत्तावित्यामन्त्रितस्य चेति निहतम् । भाष्ये—इन्द्र आगच्छेति । आङुदात्तः, गच्छेति निहतम् । तत उदात्तादनुदात्तस्येति गकाराकारः स्वरितः । तस्यानेनोदात्तः । इन्द्रेत्यामन्त्रितमाद्युदात्तं, द्वितीयो वर्ण उदात्तादिति स्वरितः, तस्याप्यनेनोदात्तः । स्वरित एवेति । एकादेश उदात्तेनेत्यत्रानुदात्तस्येत्यनुवृत्तेः स नेति भावः । न चेको गुणेति सूत्रे 'एङि पररूप'मित्यत्र रूपग्रहणस्य परस्य यादृशं रूपं तादृश एव यथा स्यादिति फलमुक्तमिति अत्र ओम उदात्तत्वादुदात्त एकादेशो युक्त इति वाच्यम् । 'तृज्वत्क्रोष्टु'रिति सूत्रभाष्यप्रामाण्येन स्वरस्य रूपत्वाऽभावात् । ननु सुब्रह्मण्यायामिति निगदाभिधानादयमेव विषयो न युक्त इत्यत आह–सुब्रह्मण्यायामिति । 'स्वरितस्य तूदात्त' इति वाक्ये सुब्रह्मण्याशब्दस्वरूपमेव गृह्येतेत्यर्थः । उदात्तत्वे कृते इति । 'न सुब्रह्मण्याया'

उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः' । माणवकजटिलकाध्यापक न्यङ् ॥ क्व तर्हि स्यात् ? ॥ यः सिद्धः स्वरितः–माणवक जटिलकाभिरूपक क्व' ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् ॥ * ॥ देवब्रह्मणोरनुदात्तवचनं ज्ञापकं स्वरितादिति सिद्धत्वस्य ॥ * ॥ देवब्रह्मणोरनुदात्तवचनं ज्ञापकं सिद्ध इह स्वरित इति ॥ यद्येतज्ज्ञाप्यते, स्वरितोदात्तात्परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं प्राप्नोति ॥ न ब्रूमो देवब्रह्मणोरनुदात्तवचनं ज्ञापकं सिद्ध इह स्वरित इति ॥ किं तर्हि ? ॥ परमेतत्सूत्रकाण्डमिति ॥ [तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्वम्] ॥

एकश्रुति दूरात्सम्बुद्धौ ॥१।२।३३॥

किमिदं पारिभाषिक्याः सम्बुद्धेर्ग्रहणम् 'एकवचनं सम्बुद्धि'रिति, आहोस्विदन्वर्थग्रहणं–सम्बोधनं सम्बुद्धिरिति ? ॥ किं चातः ? ॥ यदि पारिभाषिक्याः सम्बुद्धेर्ग्रहणं देवा ब्रह्माणः,–अत्र न प्राप्नोति । अथान्वर्थग्रहणं, न दोषो भवति ॥

प्र.] न्यङ्ङिति । 'न्यधी चे'ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्तत 'उदात्तस्वरितयोर्यण' इत्यकारः स्वरितस्तस्याऽसिद्धत्वात् पूर्वस्य सन्नतरो न स्यात् । देवब्रह्मणोरिति,–लिङ्गात्पाठक्रमबाधेन क्रमान्तरमाश्रीयतेऽन्यथा स्वरितस्यासिद्धत्वादनुदात्तस्यानुदात्तविधानमनर्थकं स्यात् । यद्येतदिति । स्वरितस्यैव सिद्धत्वमनेन लिङ्गेन ज्ञाप्यत इति प्रश्नः । न ब्रूम इति । सन्निवेशान्तरज्ञापनार्थं लिङ्गं व्याख्यायत इत्यर्थः ॥ [तस्यादितः]

एक । किमिदमिति । 'कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे सम्प्रत्यय' इत्यु'भयगतिरिह शास्त्रे भवती'ति च न्यायद्वयसम्भवात्प्रश्नः ॥ यथा न दोष इति । नहि दूरादिति विशेषणमेकवचनस्योपपद्यते । सम्बोधनस्य तु क्रियारूपत्वादपादानतया

उ.] मित्यनेन । उत्कर्षे त्वस्यासिद्धत्वाच्छब्दाकारोऽनुदात्त एवेत्यर्थः । न्यधी चेति । अञ्चतौ वप्रत्ययान्त उत्तरपदे नि अधि इत्येतत्पूर्वपदं प्रकृतिस्वरमिति सूत्रार्थः । 'न्यङ्स्वरौ स्वरिता'विति फिट्सूत्रमेतदर्थस्यैवानुवादकमिति भावः । केति,–अत्प्रत्ययान्तत्वात्स्वरितम् । देवब्रह्मणोरिति । अनयोः सुब्रह्मण्यानिगदान्तर्गतयोः स्वरितस्योदात्तत्वे प्राप्तेऽनेनानुदात्तत्वं क्रियते । देवा ब्रह्माण इति चामन्त्रिताद्युदात्तः, ततः शेषनिघाते 'उदात्तादनुदात्तस्ये'ति स्वरितः । स्वरितस्यैवेति । स्वरितस्यैव सिद्धत्वमात्रज्ञापने त्वस्य प्रकरणस्यासिद्धत्वे मानाऽभावात् न सुब्रह्मण्ये'ति विहितस्वरितोदात्तगकारात्परत्वेनेन्द्र आगच्छेत्यादौ छकागकारस्याष्टमिकः स्वरितः स्यादित्युत्कर्ष एव ज्ञाप्यत इति बोध्यम् । असिद्धकाण्डे पठनमेव–सन्निवेशान्तरम् । न च 'देवब्रह्मणो'रित्यत्राश्रयात् सिद्धत्वमिति वाच्यम् । इष्टानुरोधेनैतत्प्रकरणोत्कर्षद्वारैव तत्सिद्धत्वज्ञापनादिति दिक् ॥ [तस्यादितः] ॥

एकश्रुति । 'एकवचनं सम्बुद्धि'रित्युक्तेर्विचारानुपपत्तिरत आह–कृत्रिमेति । अकृत्रिमग्रहणं सामर्थ्याद्भवतीत्यतः सामर्थ्यं दर्शयति–नहीति । ननु कृत्रिमग्रहणेपि

यथा न दोषस्तथास्तु ॥ किं पुनरियमेकश्रुतिरुदात्ता, आहोस्विदनुदात्ता ? ॥ नोदात्ता ॥ कथं ज्ञायते ? ॥ यदयम् 'उच्चैस्तरां वा वषट्कारः' इत्याह ॥ कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ॥*॥ अतन्त्रं तर[ब्]निर्देशः ॥*॥ यावदुच्चैस्तावदुच्चैस्तराम् ॥ यदि तर्हि नोदात्ता, अनुदात्ता ॥ अनुदात्ता च न ॥ कथं ज्ञायते ? ॥ यदयम् 'उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः' इत्याह ॥ कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ॥*॥ अतन्त्रं तर[ब्]निर्देशः ॥*॥ यावत्सन्नस्तावत्सन्नतरः ॥ सैषा ज्ञापकाभ्यामुदात्तानुदात्तयोर्मध्यमेकश्रुतिरन्तरालं ह्रियते ॥ अपर आह–किमियमेकश्रुतिरुदात्ता, आहोस्विदनुदात्ता ? ॥ उदात्ता ॥ कथं ज्ञायते ? ॥ यदयम् 'उच्चैस्तरां वा वषट्कार' इत्याह ॥ कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ॥*॥ तन्त्रं तर[ब्]निर्देशः ॥*॥ उच्चैर्दृष्ट्वा उच्चैस्तरामित्येतद्भवति । यदि तर्ह्युदात्ता नानुदात्ता ॥ अनुदात्ता च ॥ कथं ज्ञायते ? ॥ यदयमु'दात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः' इत्याह ॥ कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ॥ तन्त्रं तर[ब्]निर्देशः । सन्नं दृष्ट्वा सन्नतर इत्येतद्भवति ॥ त एते

प्र.] दूरादिति विशेषणसम्भवः । व्याप्तिश्चान्वर्थग्रहणेन भवति । किं पुनरिति । उदात्तानुदात्तानुरागवशात्प्रश्नः । यावदुच्चैरिति । यदि चोदात्तैकश्रुतिरभविष्यत्तदा यज्ञकर्मणीत्येकश्रुतेः सिद्धत्वादुच्चैस्तरां वा वषट्कार इति सूत्रं नाकरिष्यतेत्यर्थः । यावत्सन्न इति । तत्रैकश्रुत्यनुवृत्त्यैव सिद्धत्वात्सन्नतरविधानमनर्थकं स्यात् । अन्तरालं ह्रियत इति । हरतेर्द्विकर्मकत्वात्प्रधानकर्मणि लकारः । क्षीरोदकवदुदात्तानुदात्तयोर्भेदतिरोधानमेकश्रुतिरित्यर्थः । स्वरिते तु विभागेन तयोरुपलब्धिः । उच्चैर्दृष्ट्वेति । 'सोमस्याग्ने व्रीही वौष'डित्यत्र मन्त्रे 'यज्ञकर्मणी'त्यनेनैकश्रुतिर्विहिता, तदपेक्षया वौषट्शब्दस्योदात्ततरत्वं विधीयते । सति चैकश्रुतेरुदात्तानुरागे तदपेक्षः प्रकर्षो युज्यते । यथा मलिने वस्त्रे शौक्ल्यानुबन्धसद्भावात्तदपेक्षो वस्त्रान्तरेषु शुक्लतरव्यपदेश इत्यर्थः । सन्नं दृष्ट्वेति । एकश्रुतिगतमित्यर्थः ।

उ.] महासञ्ज्ञाबलाद्दूरात्सम्बोधनार्थकैकवचनान्तस्येत्यर्थलाभोऽत आह–व्याप्तिश्चेति । अस्याः स्वरान्तरत्वप्रसिद्धेः प्रश्नानुपपत्तिरत आह–उदात्तेति । उच्चैस्तरामिति । तेनोदात्तमात्रस्य विधानात्पक्षे एकश्रुतेश्च विधानादिति भावः । भाष्ये सैषा ज्ञापकाभ्यामिति । ज्ञापकाभ्यां कर्तृभ्याम् एकश्रुतिरुदात्तानुदात्तयोर्मध्यस्थानं प्राप्यत इत्यर्थः । मध्यमित्यस्यान्तरालमिति व्याख्या । हरतेरिति । व्यापारद्वयार्थत्वात् 'प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणा'मिति वचनाच्च । स्वरिताद्विशेषं दर्शयितुमाह–क्षीरेति । सति चेति । वौषड्व्यतिरिक्तमन्त्रभागस्योदात्तत्वे सत्येव तदपेक्षप्रकर्षप्रत्ययोपपत्तिरिति भावः । एकश्रुतिगतोदात्तापेक्षया प्रकर्षानुपपत्तिमाशङ्क्य दृष्टान्तेन साधयति–यथेति । अत्रापि पक्षे भेदतिरोधानमेव स्वरिताद्विशेषस्तेनैव चोभयरूपतेति बोध्यम् । एवं च सन्नतर एकश्रुतिविषये एवेति

तन्त्रे तर[ब्]निर्देशे सप्त स्वरा भवन्ति—उदात्तः, उदात्ततरः, अनुदात्तः, अनुदात्तरः, स्वरितः, स्वरिते य उदात्तः सोऽन्येन विशिष्टः, एकश्रुतिः सप्तमः ॥

न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः ॥१।२।३७॥

॥*॥ सुब्रह्मण्यायामोकार उदात्तः ॥*॥ सुब्रह्मण्यायामोकार उदात्तो भवति ॥ 'सुब्रह्मण्योम्' ॥*॥ आकार आख्याते परादिश्च ॥*॥ आकार आख्यातेपरादिश्चोदात्तो भवति ॥ 'इन्द्र आगच्छ' 'हरिव आगच्छ' ॥*॥ वाक्यादौ च द्वे द्वे ॥*॥ वाक्यादौ च द्वे द्वे उदात्तौ भवतः ॥ इन्द्र आगच्छ ! हरिव आगच्छ

प्र.] सोऽन्येनेति। अनुदात्तेनोपरक्तः। यथा शुक्लः पटो वर्णान्तरयुक्तो न द्रव्येणेत्यर्थः। कस्य चित्तु स्वरितस्योदात्तभागो नानुदात्तेनानुरज्यते इति पृथक्स्वरितो निर्दिष्टः। स्वरितस्य भेदा जात्यस्वरादयोऽष्टौ, ते भाष्यकारेणाप्रकृतत्वादिह नोक्ताः। इयं चैकश्रुतिरा प्लुतात्सम्बोधनवाक्यस्य भवति। प्लुतस्तूदात्त एव, विधानसामर्थ्यात्।

न सु। ओकार उदात्त इति। नेदमपूर्वविधानं, सूत्रव्यापार एव तु प्रदर्श्यते। यथा चोदात्त ओकारस्तथा 'तस्यादित' इत्यत्रोक्तम्। 'ओमभ्यादाने' इति तु प्लुतोदात्तत्वं न भवति, तस्याऽयज्ञकर्मविषयत्वादित्याहुः। इन्द्र आगच्छेतीन्द्रशब्द आमन्त्रितत्वादाद्युदात्तः, तस्य द्वितीयो वर्णो वर्ज्यमानस्वरेणानुदात्तः। स 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित' इति स्वरितः, तस्यानेनोदात्तत्वम्। आकार आख्यात इति। तिङन्ते गच्छशब्दे परत आकार उपसर्गत्वादुदात्तः। परादिश्चेति। आकारात्परस्य गच्छेत्यस्यादिरुदात्तः। 'तिङ्ङतिङ' इति निघाते पूर्ववत्स्वरिते च कृतेऽनेनोदात्तविधानात्। वाक्यादौ चेति। अनन्तरोक्तप्रक्रिययेति भावः।

उ.] बोध्यम्। सप्तस्वरमध्ये उदात्ततरानुदात्ततरावेकश्रुतिगतोदात्ताद्यपेक्षयैवातिशयविशिष्टौ न तु स्वतन्त्रोदात्तापेक्षया। अनुदात्तेनेति। उदात्तस्वरितपरत्वे इत्यर्थः। कस्य चिदिति। तदपरस्येत्यर्थः। प्लुतस्त्विति। तस्य वैकल्पिकत्वाद्यदा स जायते तदेत्यर्थः। [एकश्रुति]।

न सुब्रह्मण्या। न चात्रोदात्तोऽन्यथासिद्ध इत्याह—ओमिति। अभ्यादानपदेनाऽयज्ञकर्मोच्यत इति भावः। अत एव जपेऽपि तं प्लुतमेव जपन्ति। अभ्यादानं प्रारम्भ इति तु वृत्तिः। तद्रीत्या तत्र प्राप्तिरेव नेति बोध्यम्। स्वरितस्य तूदात्त इत्यंशस्योदाहरणान्तरं प्रसङ्गादाह—इन्द्र आगच्छेति। इन्द्रशब्द इति। हरिवच्छब्दस्याप्युपलक्षणम्। हरिव इति मतुवसोरिति रुः। अनन्तरेति। 'इन्द्र आगच्छेतीन्द्रशब्द' इत्याद्यनुपदोक्तयेति भावः। एतन्निमित्तः शेषनिघातस्तु न, अस्यासिद्धत्वात्। भाष्ये द्वेद्वे इति। वर्णरूपे इत्यर्थः। श्वःसुत्यामागच्छ मघवन्निति वाक्यम्। तत्र श्वःशब्दो निपातत्वादुदात्तः, सुत्याशब्दः सञ्ज्ञायां समजेति क्यबन्तोऽन्तोदात्तः, तत्रोदात्त इत्यनुवर्त्तते। निघातविधानादिति। पूर्वछकारस्याप्यनुदात्तत्वेन स्वरिताऽप्राप्त्या 'स्वरितस्य तूदात्त' इत्यस्याऽप्राप्तेरिति भावः। तत

॥ * ॥ मघवन्वर्जम् ॥ * ॥ [मघवन्नित्येतं वर्जयित्वा] ॥ आगच्छ मघवन् । ॥ * ॥ सुत्यापराणामन्तः ॥ * ॥ सुत्यापराणामन्त उदात्तो भवति । 'द्व्यहे सुत्याम्' 'त्र्यहे सुत्याम्' ॥ * ॥ असावित्यन्तः ॥ * ॥ असावित्यन्त उदात्तो भवति । 'गार्ग्यो यजते' 'वात्स्यो यजते' ॥ * ॥ अमुष्येत्यन्तः ॥ * ॥ अमुष्येत्यन्त उदात्तो भवति । 'दाक्षेः पिता यजते' ॥ * ॥ स्यान्तस्योपोत्तमं च ॥ * ॥ स्यान्तस्योपोत्तममुदात्तं भवति । अन्त्यश्च । 'गार्ग्यस्य पिता यजते' 'वात्स्यस्य पिता यजते' ॥ * ॥ वा नामधेयस्य ॥ * ॥ वा नामधेयस्य स्यान्तस्योपोत्तममुदात्तं भवति । 'देवदत्तस्य पिता यजते' । 'देवदत्तस्य पिता यजते' ॥

देवब्रह्मणोरनुदात्तः ॥१।२।३८॥

॥ * ॥ देवब्रह्मणोरनुदात्तत्वमेके ॥ * ॥ देवब्रह्मणोरनुदात्तत्वमेक इच्छ-

---

प्र.] मघवन्वर्जमिति । मघवन्नित्यस्यामन्त्रितस्येति निघातविधानात् । सुत्यापराणामिति । सुत्याशब्दः परो येभ्यस्तेषामित्यर्थः । द्व्यह इति । टजन्तत्वादन्तोदात्तत्वम् । असावित्यन्त इति । इदं वाचनिकम् । असाविति प्रथमान्तोपलक्षणम् । गार्ग्य इति । ञित्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्ते ऽन्तोदात्तत्वविधिः । अमुष्येति । षष्ठ्यन्तोपलक्षणमेतत् । दाक्षेरिति । पूर्ववदाद्युदात्तत्वं प्राप्तम् । [न सुब्रह्मण्या] ।

देव । अनुदात्तत्वमेक इति । ये 'देवा ब्रह्माणः' इति पदयोर्वैयधिकरण्यमाहुः । तदा हि पूर्वस्यामन्त्रितस्याऽविद्यमानत्वाद्द्वयोरपि पदयोरामन्त्रिताद्युदात्तत्वे शेषनिघाते च स्वरितत्वे च कृतेऽनेनानुदात्तत्वं क्रियते । यदा तु देवा ब्रह्माण इत्यनयोः सामानाधिकरण्यं तदा 'विभाषितं विशेषवचने बहुवचन'मिति पक्षे विद्यमानत्वादामन्त्रितस्येति निघातस्य सिद्धत्वान्नानेनाऽर्थ इत्यन्येषां मतमिति

उ.] 'एकश्रुति दूरा'दित्येकश्रुतिस्तत्रेति तत्त्वम् । सुत्याशब्द इति । सर्वनामकार्याऽभावाद्बहुव्रीहित्वनिश्चयः । श्वःशब्दस्थाने 'द्व्यहे' इत्याद्यूहः । इदमिति । अग्रिमाण्यप्येवम् । स्यान्तस्येति । चेन उपोत्तमान्त्योदात्तयोः समुच्चयः । [न सुब्रह्मण्यायां] ।

देवब्रह्मणो । भाष्योक्तमेक इति व्याचष्टे-ये इति । ये आहुस्ते एके इत्यर्थः । एके इत्युक्तिर्न विभाषाग्रहणानुवृत्तिकृता किन्तु ब्रह्मन्नंशे सूत्रारम्भानैयत्यबोधिकेति भावः । तदा हि-वैयधिकरण्ये हि । अविद्यमानत्वादिति । 'आमन्त्रितं पूर्व'मित्यनेन । 'एके' इत्यनेन ध्वनितं मतान्तरं दर्शयितुमाह-यदा त्विति । नानेनार्थ इति । 'ब्रह्माण' इत्यत्रानुदात्तार्थेनेत्यर्थः । देवार्थं तु कार्यमेव । भाष्ये त्वेवं योजना-देवब्रह्मणोर्मध्ये ब्रह्मन्शब्दस्यानेनानुदात्तत्वमेके वैयधिकरण्यवादिन इच्छन्ति । सामानाधिकरण्यपक्षे 'दे' इत्येक एवोदात्तः । वैयधिकरण्यवादिनां तु 'दे' इति 'ब्र' इति

न्ति । देवा ब्रह्माणः, देवा ब्रह्माणः ॥ [देवब्रह्मणोरनुदात्तः] ।

स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् ॥१।२।३९॥

॥*॥ स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति चेद् द्व्येकयोरैकश्रुत्यवचनम् ॥*॥

स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति चेद् द्व्येकयोरैकश्रुत्यं वक्तव्यम् । आग्निवेश्यः पचतीति ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ॥*॥ 'बहुवचननिर्देशात्' ॥*॥ बहुवचनेनायं निर्देशः क्रियते । तेन बहूनामेवैकश्रुत्यं स्याद् द्व्येकयोर्न स्यात् ॥ नैष दोषः । नात्र बहुवचनेन निर्देशस्तन्त्रम् ॥ कथं पुनस्तेनैव च नाम निर्देशः क्रियते, तच्चातन्त्रं स्यात् ? । तत्कारी च भवांस्तद्द्वेषी च ॥ नान्तरीयकत्वादत्र-

प्र.] मतभेदप्रदर्शनार्थमेक इत्युक्तम् । [देवब्रह्मणोरनुदात्तः] ।

स्वरि । द्व्येकयोरिति । पशुना यजेतेतिवत्सङ्ख्याया विवक्षितत्वात् । आग्निवेश्य इति । यञन्तत्वादादिरुदात्तः । शेषनिघातः । ततो द्वितीयो वर्ण उदात्तादिति स्वरितः, तस्मात्परौ द्वावनुदात्तौ । पचतीति । धातुरुदात्तः । शप्तिपावनुदात्तौ । ततः शबकारः स्वरितः, ततः पर एकोनुदात्तः । द्व्येकयोरित्यत्र द्विशब्देन द्वित्वमुच्यते, एकशब्देन चैकत्वम् । तेन द्वित्वे एकत्वे च सतीत्यर्थः । नात्रेति । 'तन्त्र'शब्दोऽत्र प्रधानवाची, यथा ग्रहं सम्मार्ष्टीति सङ्ख्या न विवक्ष्यते तथेहापीत्यर्थः । तत्कारीचेति ।

उ.] च द्वयमुदात्तम् । इदमेव ध्वनयितुं द्विःपाठ उदाहरणस्येति बोध्यम् । केचित्तु वेदार्थस्याऽव्यवस्थितत्वे मानाऽभावादिदं चिन्त्यम् । किञ्च पक्षे विद्यमानत्वेपि पक्षेऽविद्यमानत्वस्यापि सत्त्वेन 'ब्र'त्यस्योदात्तस्याग्रिमस्यानुदात्तस्य च श्रवणाय सूत्रमावश्यकमेव । भाष्यं तु विभाषानुवृत्तिफलकमेव । तथा च पक्षे आमन्त्रितस्वरेणाद्युदात्तस्य देवशब्दस्य ब्रह्मन्शब्दस्य चान्तोऽनेनानुदात्तः । 'स्वरितस्य तूदात्त' इत्यस्यायमपवादः । सुप्तु तत्राऽनुदात्त एव । पक्षान्तरे तु पूर्वसूत्रेणान्त्येप्युदात्ते एकश्रुतिदूरादित्येकश्रुतिः । अत एवैकश्रुतीति सूत्रे सम्बुद्धिपदार्थनिरूपणावसरे 'देवा ब्रह्माण' इत्यत्रैकश्रुतिरुक्ता भाष्ये । इदं च सूत्रं वृत्तावेवं व्याख्यातं—'सुब्रह्मण्यायां देवा ब्रह्माण इति पठ्यते तत्र पूर्वेण स्वरितस्योदात्ते प्राप्तेऽनेन तस्याऽनुदात्तो विधीयत'इति । एकश्रुतिसूत्रोदाहृतं देवा ब्रह्माण इति सुब्रह्मण्यानिगदस्थातिरिक्तमेवेत्यत्र न मानमित्याहुः । [देवब्रह्मणोरनुदात्तः] ॥

स्वरितात् । सङ्ख्याया इति । 'अनुदात्तानामिति पदोपात्तव्यक्तिगताया' इति शेषः । उपात्तस्याऽविवक्षाकारणाऽभावादिति भावः । सङ्ख्येयप्रधानत्वे द्व्येकेषामिति स्यादत आह—**द्वित्वमिति ।** नन्वेवं सङ्ख्याया ऐकश्रुत्यविधानायोगात्षष्ठ्यनुपपन्नेत्यत आह—**तेनेति ।** अनुदात्तद्वित्वादौ सति तदधिकरणभूतानामैकश्रुत्यं वक्तव्यमिति भाष्यार्थः । **तन्त्रशब्द इति ।** विवक्षितत्वलक्षणं **प्राधान्यम्** । भाष्ये—**नात्रेति ।** अनुवादस्थल इत्यर्थः । व्याप्तिन्यायश्चाऽविवक्षाहेतुरिति बोध्यम् । विनार्थकाऽन्तराशब्दाद्भवार्थे छो गहादित्वात् । स्वार्थे कः, नञ्स-

१ भाष्यमिदमित्यन्ये । २ 'अय' मिति क्वचिन्न ।

बहुवचनेन निर्देशः क्रियते—अवश्यं कयाचिद्विभक्त्या केनचिद्वचनेन निर्देशः कर्तव्य इति । तद्यथा कश्चिदन्नार्थी शालिकलापं सपलालं सतुषमाहरति नान्तरीयकत्वात् । स यावदादेयं तावदादाय तुषपलालान्युत्सृजति । तथा कश्चिन्मांसार्थी मत्स्यान् सकण्टकान् सशकलानाहरति नान्तरीयकत्वात् । स यावदादेयं तावदादाय शकलकण्टकान्युत्सृजति । एवमिहापि नान्तरीयकत्वाद्बहुवचननिर्देशः क्रियते । अविशेषेणैकश्रुत्यं भवति ॥ * ॥ अविशेषेणैकश्रुत्यमिति चेद्व्यवहितानामप्रसिद्धिः ॥ * ॥ अविशेषेणैकश्रुत्यमिति चेद्व्यवहितानामैकश्रुत्यं न प्राप्नोति—'इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि' ॥

॥*॥ अनेकमपीति तु वचनात्सिद्धम् ॥*॥ अनेकमप्येकमपि स्वरितात्परं संहितायामेकश्रुति भवतीति वक्तव्यम् ॥ सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु ॥ ननु चोक्तम्—'स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति चेद् व्येकयोरैकश्रुत्यवचनम्', 'अविशेषेणेति चेद्व्यवहितानामप्रसिद्धिः' इति ॥ नैष दोषः ॥ कथम् ? ॥ एकशेषनिर्देशोयम् । अनुदात्तस्य चानुदात्तयोश्चानुदा-

प्र.] असत्यां बहुत्वसङ्ख्यायां बहुवचनमेव न स्यादिति तद्विवक्षणीयम् । नात्र-निर्देशस्तन्त्रमिति वचनात्तदेवाऽविवक्षितमिति विरोध इत्यर्थः।नान्तरीयकत्वादिति। शब्दसंस्कारार्थमेवात्र बहुत्वं विवक्ष्यते न तु कार्यसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । तुषपलालानीति । तुषसहितानि पलालानीति तत्पुरुषः । द्वन्द्वे तु जातिवाचित्वादेकवद्भावप्रसङ्गः । एवं शकलकण्टकानीति । व्यवहितानामिति । स्वरितादिति पञ्चमीनिर्देशादनन्तरस्यैव कार्येण भाव्यमिति—'इमं मे गङ्गे' इत्यत्र 'मे'शब्दात्स्वरितात्परस्यैकस्यैवानन्तरस्य स्यात्, न द्वितीयादीनां व्यवधानादित्यर्थः । एकशेषनिर्देशोयमिति । योगारम्भपक्षे वर्गत्रयोपादानेनैकशेषः क्रियते । अनुदात्तयोरनुदात्तानामिति च कृते एकशेषे पुनरेकशेषः [कर्तव्यः] । आकृतिपक्षाश्रयेण तु प्रत्याख्याते सूत्रे जात्याख्यायामिति बहुवचनं कृतम्, ततश्चैकद्विबहुषु स्वरितात्परस्या जातेरानन्त-

उ.] मासो नलोपाऽभावश्च पृषोदरादित्वान्नान्तरीयकशब्दे। ननु बहुत्वसङ्ख्याविवक्षापूर्वकत्वाद्बहुवचनस्य नान्तरीयकत्वमयुक्तमत आह-शब्देति । शब्दकृतः संस्कारः-तदुच्चारणकृतमदृष्टं । तदर्थमित्यर्थः । सौत्रं बहुवचनमिति तात्पर्यम् । न तु कार्येति । शब्दानां कार्यमर्थोपस्थितिः सा प्रकृते न विवक्षितेत्यर्थः । सशल्कानिति पाठः । व्यवधानादित्यर्थ इति । बहुत्वविवक्षायां तु सामर्थ्यात्परिभाषाबाध इति भावः। योगारम्भे इति । एकशेषसूत्रारम्भे इत्यर्थः । एकशेषेपि त्रिप्रभृतिष्वेव स्यादत आह-वर्गत्रयेति । तात्पर्यवशाद्भिन्नसङ्ख्याकालेतेत्यर्थः । जातेः-अनुदात्तत्वजातेः । व्यक्तिद्वारा परत्वं, कार्यसम्बन्धश्चेति बोध्यम् । तत्राऽव्यवहितव्यक्तिद्वारैव सर्वगतजातेः परत्वं बोध्यम्। इदं चिन्त्यम्, एकैकव्यक्तिव्यङ्ग्यत्वा-

त्तानां चानुदात्तानामिति ॥ एवमपि षट्प्रभृतीनामेव प्राप्नोति । षट्प्रभृतिषु ह्येकशेषः परिसमाप्यते॥ प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति द्व्येकयोरपि भविष्यति ॥

अपृक्त एकाल्प्रत्ययः ॥१।२।४१॥

॥ * ॥ अपृक्तसञ्ज्ञायां हल्ग्रहणं स्वादिलोपे हलोऽग्रहणार्थम् ॥ * ॥ अपृक्तसञ्ज्ञायां हल्ग्रहणं कर्तव्यम् । एकहल्प्रत्ययोऽपृक्तसञ्ज्ञो भवतीति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'स्वादिलोपे हलोऽग्रहणार्थम्' । एवं हि स्वादिलोपे हलो ग्रहणं न कर्तव्यं भवति,–'हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं ह'लिति । अपृक्तस्येत्येव सिद्धम् ॥ * ॥ अणिञोर्लुगर्थमल्ग्रहणम् ॥ * ॥ अणिञोर्लुगर्थमल्ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ अणिञोर्लुकि ग्रहणं न कर्तव्यं भवति 'व्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञो'रिति। अपृक्तस्येत्येव सिद्धम् ॥ * ॥अणिञोर्लुगर्थमिति चेण्णेऽतिप्रसङ्गः ॥ * ॥ अणिञोर्लुगर्थमिति चेण्णेऽतिप्रसङ्गो भवति। इहापि प्राप्नोति—फाण्टाहृतेरपत्यं माणवकः फाण्टाहृत इति ॥ णवचनसामर्थ्यान्न भविष्यति ॥ * ॥ वचनप्रामाण्यादिति चेत्फिङ्निवृत्त्यर्थं वचनम् ॥ * ॥ वचनप्रामाण्यादिति चेत्फिङ्निवृत्त्यर्थमेतत्स्यात् । फगतो मा भूदिति ॥

प्र.]र्येणोपलम्भात्सर्वेषामैकश्रुत्यस्य सिद्धत्वाद्दोषाऽभावः। एवमपीति। सहविवक्षायामेकशेषविधानात्समुदितानां कार्यप्रसङ्गः। प्रभृतिग्रहणेन चैकशेषवाक्येऽनुदात्तानामित्यनेनैव चतुरादयोप्यनुदात्ता गृह्यन्ते इति दर्शयति—प्रत्येकमिति । निर्देश एव सहविवक्षा। कार्यप्रवृत्तिस्तु प्रत्येकं यथा देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोज्यन्तामित्युक्ते देवदत्तादयः पृथगेव भुञ्जते ।

अपृक्त । स्वादिलोप इति । 'बिभेदे'ति णलोऽपृक्तग्रहणेनैव निवृत्तिः सिध्यतीत्यर्थः । अणिञोरिति । पदद्वयोच्चारणमेव गौरवमिति भावः । णवच-

---

उ.]जातेस्तद्व्यक्तिद्वारकं परत्वं तद्व्यक्तिव्यङ्ग्यायाः। किं चार्धधातुके इति सूत्रस्थभाष्याद्व्यक्तिद्वारकं परत्वादि जातेरयुक्तमिति निरूपितं हलन्ताच्चेति सूत्रे। तस्मादेकशेषप्रत्याख्यानेपि भिन्नसङ्ख्याकलितप्रातिपदिकार्थानां तन्त्रं, भिन्नसङ्ख्याकलितार्थकप्रातिपदिकानां वा। जात्याख्यायामित्यस्यापि भाष्ये प्रत्याख्यातत्वेनेदमेव युक्तमिति परे। ननु वर्गत्रयोपादानेनैकशेषकरणादेवमपीत्याद्यनुपपन्नमत आह—सहविवक्षायामिति । एकया क्रियया गुणेन वाऽनेकस्य युगपत्सम्बन्धप्रतिपादनेच्छा सहविवक्षेत्यर्थः । 'षण्णा मित्येव वक्तव्ये प्रभृतिग्रहणमधिकमत आह—प्रभृतीति । एकशेषवाक्ये—एकशेषविग्रहवाक्ये । निर्देश एवेति । बोध एवेत्यर्थः । यथेति । तत्रैव 'मातापित्रोः श्राद्धं कुर्या'दित्यत्रेव चात्रापि निर्देश एव सहविवक्षेत्यदोषः ।

अपृक्त ए । अपृक्तग्रहणेऽक्षराधिक्यादाह—पदद्वयेति। अपृक्तमित्यखण्डमिति भावः।

॥*॥ पैलादिषु वचनात्सिद्धम् ॥*॥ यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात् पैलादिष्वेवास्य पाठं कुर्वीत। तत्र पाठादन्येषामपि फको निवृत्तिर्भवति॥ एवं सिद्धे सति यदयं णं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'नास्य लुग्भवती'ति ॥ तान्येतानि त्रीणि ग्रहणानि भवन्ति—अपृक्तसञ्ज्ञायां हल्ग्रहणं कर्तव्यम्। स्वादिलोपे हलो ग्रहणं न कर्तव्यम्। अणिञोर्लुकि ग्रहणं कर्तव्यम्॥ अल्ग्रहणेपि वै क्रियमाणे तान्येव त्रीणि ग्रहणानि भवन्ति—अपृक्तसंज्ञायामल्ग्रहणं कर्तव्यम्। स्वादिलोपे हलो ग्रहणं कर्तव्यम्। अणिञोर्लुकि ग्रहणं न कर्तव्यं भवति। अपृक्तग्रहणं कर्तव्यम्॥ तत्र नास्ति लाघवकृतो विशेषः॥ अयमस्ति विशेषः। अल्ग्रहणे क्रियमाणे एकग्रहणं न करिष्यते॥ कस्मान्न भवति-दर्विः जागृविः?॥ अलेव यः प्रत्ययः॥ किं वक्तव्यमेतत्?। नहि॥ कथमनुच्यमानं गंस्यते?॥ अल्ग्रहणसामर्थ्यात्। यदि च योऽल् चान्यश्च तत्र स्यात्, अल्ग्रहणमनर्थकं स्यात्॥ हल्ग्रहणेपि वै क्रियमाणे एकग्रहणं न करिष्यते॥ कस्मान्न भवति—दर्विः जागृविः?॥ हलेव

प्र.] नेति। लुगपवादो णो विज्ञास्यते। अन्यथाऽण एव लुकि सिद्धे णविधानमनर्थकं स्यादित्यर्थः। फिङ्निवृत्त्यर्थमिति। यञिञोश्चेति प्राप्तस्य फको बाधनार्थं णवचनं स्यात् तस्य च लुक्स्यादेवेत्यर्थः। कस्मान्न भवतीति। प्रत्ययस्य विशेषणमल्ग्रहणमिति तदन्तविधिसद्भाव इति मत्वा प्रश्नः। इदं तु नाश्रितम्—अनुनासिकपरत्वादिति। अल्ग्रहणसामर्थ्यादिति। यद्यलन्तस्य स्यात्केवलस्य चाद्यन्तवद्भावात्तदाऽल्ग्रहणेन न किञ्चिद्व्यावर्तितं स्यात्। दर्विरिति। ननु हलन्तत्वाभावादत्र प्राप्तिरेव नास्ति। नैष दोषः। अयं साम्प्रतिको विशब्द इति क्विबादिषु भूतपूर्वगतिर्न लभ्यते, तत्रापृक्तसञ्ज्ञायां हल्ग्रहणेन हल्वान् गृह्येत। यथा 'गुरोश्च हल' इत्यत्र गुरुमान्। हलेवेति। हलः प्राधान्यात्प्रत्ययस्य च

उ.] युवापत्यसम्प्रत्ययार्थत्वाण्णस्य कथं सामर्थ्यमत आह—लुगपेति। अण एव—तस्यापत्यमिति सामान्यविहितस्य। प्राप्तस्येति। 'अणपवादत्वेने'ति शेषः। तदेवं णस्य लुगभावं प्रसाध्य हल्ग्रहण इवाऽल्ग्रहणेपि त्रीण्येव पदानीति पक्षद्वयसाम्यमित्याह—भाष्ये—तानीति। अनेन पदसाम्ये मात्रावैषम्यमकिञ्चित्करमिति सूचितम्। ननु प्रत्ययेनाऽलि विशेष्यमाणे तदन्तविध्यभावात्कथमत्र प्राप्तिरत आह—प्रत्ययस्येति। व्याप्तिन्यायेनाऽलेव विशेषणमिति भावः। ननु वेरपृक्तस्येत्यत्राऽनुनासिकः परो यतस्तस्य वेर्लोप इति वक्ष्यते इति कथं दर्वौ प्राप्तिः। अत एवास्येत्त्वं नेत्यत आह—इदं त्विति। भाष्ये अल् चेति। केवलाऽलात्मक इत्यर्थः। अन्यश्चेति। समुदायात्मक इत्यर्थः। अयं साम्प्रतिक इति। वेरपृक्तस्येति सूत्रे उद्देश्यतया प्रधानस्य विग्रहणस्य मुख्यार्थत्वलाभाय हलित्यत्र सौत्रो मतुब्लोप इति भावः। हलः प्राधान्यादिति। सञ्ज्ञावाक्यार्थप्रतिपत्त्युत्तरमेव प्रदेशार्थप्रतिपत्तेरसञ्जातविरोधन्यायेन तत्रोक्तकल्पनानुचितेति भावः। किं च शास्त्रस्याऽल्पविषयतापत्तिरित्यपि बोध्यम्।

यः प्रत्ययः ॥ किं वक्तव्यमेतत् ? ॥ नहि ॥ कथमनुच्यमानं गंस्यते ? ॥ हल्ग्रहणसामर्थ्यात् । यदि च यो हल् चान्यश्च तत्र स्यात्, हल्ग्रहणमनर्थकं स्यात् ॥ अस्त्यन्यद्धल्ग्रहणस्य प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ हलन्तस्य यथा स्यादजन्तस्य मा भूदिति ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यद्धल्ग्रहणे क्रियमाणे एकग्रहणं करोति, तज्ज्ञापयत्याचार्यः—'अन्यत्र वर्णग्रहणे जातिग्रहणं भवती'ति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? । 'दम्भेर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात्सिद्ध'मित्युक्तं तदुपपन्नं भवति ॥ [अपृक्त एकाल्प्रत्ययः] ।

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ॥१।२।४२॥

॥ * ॥ तत्पुरुषस्समानाधिकरणः कर्मधारय इति चेत्समासैकार्थत्वाद-

---

प्र.] विशेषणत्वादित्यर्थः । क्विबादिषु भूतपूर्वगत्याश्रयणाद्गौणी चेत्कल्पना अत्र[१] हल्शब्देन तद्वतो ग्रहणे किं न गौणी ? । हल्ग्रहणसामर्थ्यादिति । क्विबादयो हि हल्वन्तो, दर्विरित्यादौ विप्रत्ययोपीति किमनेन व्यवच्छिन्नं स्यादित्यर्थः । हलन्तस्य यथा स्यादिति । ततश्चाऽसत्येकग्रहणे हन्यादित्यादौ तिलोपः स्यादिति कर्तव्यं हल्ग्रहणे क्रियमाणे एकग्रहणम् । अल्ग्रहणे तु क्रियमाणे न कर्तव्यं । कृतं तु ज्ञापनार्थं तद्दर्शितं भाष्ये । यद्यप्ययमर्थो 'निपात एकाजना'ङित्यत्रैकग्रहणेन ज्ञापितस्तथापि मन्दबुद्धीनामनुग्रहाय पुनरिह ज्ञापितः । अपृक्तप्रदेशेषु हल्ग्रहणेनैव सिद्धे सञ्ज्ञाविधानं विस्पष्टार्थम् । 'वृद्धिरादै'जित्यत्राऽस्य परिभाषात्वं व्यवस्थापितमिह कथं सञ्ज्ञात्वेन व्यवहारः ? । पारार्थ्यसामान्यात्परिभाषा सञ्ज्ञात्वेन व्यवह्रियते इत्यदोषः । [अपृक्त एकाल्प्रत्ययः] ।

तत्पुरुषः । समासैकार्थत्वादिति । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तप्रयुक्तस्यानेकस्य शब्द-

---

उ.] किं न गौणीति । क्लिष्टेत्यर्थः । किमनेनेति । वेरपृक्तस्येत्यस्य लक्ष्यानुसारात् सर्वत्र प्रवृत्त्यङ्गीकारे इत्यर्थः । तिलोपः स्यादिति । आगमविशिष्टस्य तित्वाद्धलन्तत्वेनापृक्तत्वाच्च यादित्यस्य लोपः स्यादित्यर्थः । अत्र पक्षे हल्ङ्याब्भ्य इति सूत्रे हल्ग्रहणं नास्त्येवेति भावः । अल्ग्रहणे त्विति । तदुपादानसामर्थ्येन तदन्तविध्यभावादिति भावः । ज्ञापित इति । एवं चात्र जातिग्रहणशङ्कावारणायैवैकग्रहणं चरितार्थमिति कथं ज्ञापकमिति भावः । पुनरिहेति । युगपदेव विनिगमनाविरहात् प्रमाणद्वयप्रवृत्तिरिति भावः । वृद्धिरादैजिति । अस्य तत्त्वं तत्रैवोक्तम् । व्यवस्थापितमिति । 'मये'ति शेषः ॥

तत्पुरुषः । 'समासैकार्थत्वा'दिति वार्तिके समासस्यैकप्रवृत्तिनिमित्तत्वादित्यर्थः । पर्यायव्यावृत्त्यर्थम्—भिन्नेति । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तप्रकारकभिन्नोपस्थितिजनकस्येत्यर्थः । वस्तुतः पर्यायाणामपि कोशे सामानाधिकरण्यस्येष्टताया नामन्त्रिते समानाधिकरणे इति सूत्रे

---

१ इदं क्वचिन्न ।

प्रसिद्धिः ॥ * ॥ तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारय इति चेत् समासैकार्थत्वात् सञ्ज्ञाया अप्रसिद्धिः। एकोऽयमर्थस्तत्पुरुषो नाम । अनेकार्थाश्रयं च सामानाधिकरण्यम् ॥ * ॥ सिद्धं[1] तु पदसामानाधिकरण्यात् ॥ * ॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम्? ॥ ['पदसामानाधिकरण्यात्] तत्पुरुषस्समानाधिकरणपदः कर्मधारयसञ्ज्ञो भवतीति वक्तव्यम् ॥ सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु ॥ ननु चोक्तम्—'तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारय इति चेत् समासैकार्थत्वादप्रसिद्धि'रिति ॥ नैष दोषः । अयं तत्पुरुषोस्त्येव प्राथमकल्पिको यस्मिन्नैकपद्यमैकस्वर्यमेकविभक्तित्वं च । अस्ति तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं, तत्पुरुषार्थानि पदानि तत्पुरुष इति । तद्यस्तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं तस्येदं ग्रहणम् ॥

प्र.] स्यैकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यमुच्यते। नीलोत्पलादिश्च तत्पुरुष एक एवेति सामानाधिकरण्यमनुपपन्नम् । वर्तिपदानां तु सामानाधिकरण्यमुपपद्यते, तत्पुरुषत्वं तु तेषां नास्ति । ऐकपद्यमिति । पदशब्देनाऽर्थ उच्यते । ऐकार्थ्यमित्यर्थः । अथ वा समासाद्विभक्त्युत्पत्तौ सत्यामैकपद्यमुच्यते । एकविभक्तित्वमिति । एककारकत्वमित्यर्थः । तद्य इति । ननु मुख्यस्य तत्पुरुषस्य पदान्तरेण सामानाधिकरण्यं सम्भवत्येव-राजपुरुषः शोभन इत्यादौ, तत्कथं गौणस्य ग्रहणम् । नैष दोषः । तत्पुरुषस्य पदान्तरेण सामानाधिकरण्यं बहिरङ्गम्, अन्तरङ्गं तु वर्तिपदानामिति तदेवाश्रीयते । ततश्च सामर्थ्यात्तत्पुरुषशब्दो गौणार्थवृत्तिः परिगृह्यते । तेन समासावयवानामेव पदानां कर्मधारयसञ्ज्ञा विधीयते, समुदाये च वाक्यपरि-

उ.] भाष्ये ध्वनितत्वेनेदं चिन्त्यम् । गौरश्व इत्यादौ तद्व्यावृत्तये—एकस्मिन्नर्थ इति । भाष्ये—एकोयमर्थस्तत्पुरुषो नामेति । तत्पुरुषसञ्ज्ञकनीलोत्पलादिशब्दार्थ एक, एकोपस्थितेरित्यर्थः । यद्येकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वं सामानाधिकरण्यं तदा तत्पुरुषमात्रस्य कर्मधारत्वापत्तिः, समानाधिकरणपदवैयर्थ्यं चेति तात्पर्यम् । तत्पुरुषत्वमिति । समासादिसञ्ज्ञा समुदायनिवेशिनीति भावः । ननु एकपदत्वैकविभक्तित्वयोः पौनरुक्त्यमित्यत आह—पदशब्देनेति । पदतदर्थयोरभेदोपचारादिति भावः । अथ वेति । अन्तर्वर्तिविभक्त्यपेक्षस्तूत्तरपदादिव्यवहार इति-भावः । नन्वेकविभक्तीति पुनरुक्तमत आह—एककारकत्वमिति । विभज्यतेऽनया प्रातिपदिकार्थ इति व्युत्पत्तेः । तद्य इत्यादि भाष्ये । 'ताच्छब्द्य'मिति स्वार्थे ष्यञ् । तत्—ततो हेतोर्मुख्यार्थे सामानाधिकरण्यासम्भवाद्धेतोर्यस्तादर्थ्यात्तच्छब्दस्तस्येदं ग्रहणमित्यक्षरार्थः । यद्वा यस्तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं, तच्छब्दवाच्यतां[2] लभत इति शेषः । अन्तरङ्गं त्विति । अर्थनिबन्धनसामानाधिकरण्याश्रयोऽन्तरङ्गन्यायस्तु तत्पुरुषशब्दमात्राश्रयगौणमुख्यन्यायात्प्रबल इति भावः । ननु तत्पुरुषार्थपदानां कर्मधारयसञ्ज्ञालाभेपि समुदायस्य सा न स्यात्, इष्यते च तस्येत्यत आह—समुदाये चेति । समाना-

१ इदं लुप्तं स्यात् । २ तुः क्वचिन्न ।

प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ॥१।२।४३॥

॥ * ॥ प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनमिति चेदनिर्देशात् प्रथमायाः समासे सञ्ज्ञाऽप्रसिद्धिः ॥ * ॥ **प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनमिति चेदनिर्देशात् प्रथमायाः समासे उपसर्जनसञ्ज्ञाया अप्रसिद्धिः । नहि कष्टादीनां समासे प्रथमां पश्यामः** ॥ * ॥ सिद्धं तु समासविधाने वचनात् ॥ * ॥ **सिद्धमेतत्** ॥ **कथम्** ? ॥ ['सम[1]ासविधाने वचनात्'] **समासविधाने प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जन-**

प्र.] समास्त्या पदसमुदायस्यैकैव कर्मधारयसञ्ज्ञा, न तु प्रत्येकम् । तत्पुरुषसञ्ज्ञा-प्रकरणे इयं सञ्ज्ञा न कृता, एकसञ्ज्ञाधिकारात् तत्पुरुषसञ्ज्ञाया बाधो मा भूदिति ॥

प्रथमा । अनिर्देशात्प्रथमाया इति । समासे किं प्रथमानिर्दिष्टं भवितु-मर्हति ? । यस्मात्समासे प्रथमा विधीयते । न च तथाभूतस्य सम्भवः । समासे हि कृते तत एव प्रथमोत्पद्यते न तु तदवयवात् । अन्तर्वर्तिन्या च विभक्त्या प्रथमानिर्दिष्टत्वे आश्रीयमाणे कष्टश्रित इत्यत्र श्रितशब्दस्यैवोपसर्जनसञ्ज्ञा स्यान्न कष्टशब्दस्य, निर्दिष्टग्रहणं चानर्थकं स्यात् । समासे प्रथमान्तमुपसर्जनमिति वक्तव्यं स्यात् । **न वेति** । मुख्यार्थाऽसम्भवाद्गौणोऽर्थो गृह्यत इत्यर्थः । **यस्य विधाविति** । निर्देशापेक्षया समासस्याधारत्वात्प्रथमानिर्दिष्टस्य सर्वत्रोपसर्जनसञ्ज्ञा प्राप्नोतीति भावः । **राजकुमारीमिति** । सत्युपसर्जनत्वे ह्रस्वः स्यात्, पूर्वनिपाता-व्यवस्था च । **सिद्धं त्विति** । **यस्य**—श्रितादेः समासविधौ तं श्रितादिकं

उ.] धिकरणपदमर्शआद्यजन्तं तु नाश्रितं, तादृशानामपि गौणत्वात् । **बाधो मा भूदिति** । तत्पुरुष इत्यनुवृत्तावपि पाक्षिको बाधो मा भूदित्यर्थः । समानाधिकरणः कर्मधारयश्चेति तु सुवचं, **द्विगुश्चे**तिवत् । [तत्पुरुषः समानाधिकरणः ।]

प्रथमानि । समासे किमिति । समासे इति सप्तमीनिर्देशात्समासे विद्यमानं प्रथ-मान्तमिति सूत्रार्थं मत्वा वार्तिकारम्भ इत्याशयः । **तत एवेति** । समासादेवेत्यर्थः । तथा च समासः प्रथमानिर्दिष्टः स्यान्न तु समासे किञ्चिदिति सप्तम्यनुपपत्तिः स्यादिति भावः । **अन्तर्वर्तिन्येति** । समासे विद्यमानाद्यतः प्रथमोच्चार्यत इत्यर्थं इति भावः । **न कष्टशब्द-स्येति** । तच्चा'निष्टमिति भावः । **प्रथमान्तमिति** । सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधि-प्रतिषेधादन्तपदोच्चारणम् । **मुख्यार्थासम्भवादिति** । निर्दिष्टग्रहणोपबृंहितसमास-ग्रहणस्य मुख्याऽर्थासम्भवादित्यर्थः । ननु प्रत्यासत्त्या यत्समासशास्त्रे यत् प्रथमानिर्दिष्टं तन्निरूपितकार्ये एव तदुपसर्जनं स्यादत आह—**निर्देशापेक्षयेति** । ईदृशप्रत्यासत्तिर्दुर्ज्ञेयेति भावः । **सत्युपेति** । परिनिष्ठितविभक्त्या समास इति पक्षे इदम् । इदमेव ध्वनयितुं भाष्ये

---

१ इदं क्वचिन्न ।

सञ्ज्ञं भवतीति वक्तव्यम् ॥ तर्त्तहि वक्तव्यम् ॥*॥ न वा तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम् ॥*॥ न वा वक्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ ['तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम्'] तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति । समासार्थं शास्त्रं समास इति ॥ * ॥ यस्य विधौ प्रथमानिर्देश-स्ततोऽन्यत्रोपसर्जनसंज्ञाप्रसङ्गः ॥ * ॥ यस्य विधौ प्रथमानिर्देशः क्रियते ततोन्यत्रापि तस्योपसर्जनसञ्ज्ञा प्राप्नोति । राज्ञः कुमारीं राजकुमारीं श्रितः । श्रितादिसमासे द्वितीयान्तं प्रथमानिर्दिष्टं तस्य षष्ठीसमासेप्युपसर्जनसञ्ज्ञा प्राप्नोति ॥ * ॥ सिद्धं तु यस्य विधौ तं प्रतीति वचनात् ॥ * ॥ सिद्धमेतत्॥ कथम् ? । यस्य विधौ यत्प्रथमानिर्दिष्टं तं प्रति तदुपसर्जनसञ्ज्ञं भवतीति वक्तव्यम् ॥ तर्त्तहि वक्तव्यम् ॥ न वक्तव्यम् । 'उपसर्जन'मिति हि महती सञ्ज्ञा क्रियते । सञ्ज्ञा च नाम यतो न लघीयः॥ कुत एतत् ? ॥ लघ्वर्थं हि सञ्ज्ञाकरणम् । तत्रमहत्याः सञ्ज्ञायाः करण एतत्प्रयोजनमन्वर्थसञ्ज्ञा यथा विज्ञायेत,-अप्रधान-मुपसर्जनमिति । प्रधानमुपसर्जनमिति च सम्बन्धिशब्दावेतौ । तत्र सम्बन्धादे-तद्गन्तव्यम्—यं प्रति यदप्रधानं तं प्रति तदुपसर्जनसञ्ज्ञं भवतीति ॥ अथ यत्र

प्र.] प्रतीत्यर्थः । महती सञ्ज्ञेति । लोके चाऽप्रधानमुपसर्जनमुच्यते, इहापि तथैवा-श्रीयत इत्यर्थः । यद्येवं पूर्वकायोऽर्द्धपिप्पली पुरुषव्याघ्र इत्यादिषु उपसर्जनसञ्ज्ञा प्रधानस्य न प्राप्नोति । नैष दोषः । अन्वर्थसञ्ज्ञा हि यत्र सोऽर्थः सम्भवति तत्र प्रवृत्तिनिमित्तापेक्षा[:]प्रवर्तन्ते,अन्यत्र तु विधानसामर्थ्यान्निमित्तनिरपेक्षाः यथा कर्म-प्रवचनीयसञ्ज्ञा स्वत्यादीनामिति प्रथमानिर्देशसामर्थ्यादर्द्धादीनां सञ्ज्ञा प्रवर्तते । अथ यत्रेति । परिहारान्तरसद्भावादेतदुच्यते । अन्वर्थाश्रयणेन ह्येतदपि सिध्यति ।

उ.] श्रितपदोपादानम् । अवयववृत्त्या सर्वनामादिपदैरिवानेनाभीष्टार्थालाभादाह—लोके चेति । सञ्ज्ञामहत्त्वमेतत्पदरूढ्यर्थभूतलौकिकार्थाऽपरित्यागे हेतुरिति भावः । अप्रधानस्यैव सञ्ज्ञित्वेऽव्याप्तिं शङ्कते—यद्येवमिति । पुरुषव्याघ्र इति । इदमुदाहरणं चिन्त्यम् । परव-ल्लिङ्गसूत्रस्थतत्पुरुषग्रहणप्रत्याख्यानपरेण भाष्येण तस्योत्तरपदार्थप्रधानतासूचनात् । ननु सञ्ज्ञाविधानमेव कथं तत्प्रयोजकाभावेऽत आह—प्रथमानिर्देशेति । 'पूर्वापराधरोत्तरम्' 'अर्द्ध'मिति । एतेन प्रदेशेष्वन्वर्थत्वेनैव व्यवहारोपपत्तौ सञ्ज्ञाविधानं व्यर्थं स्यादित्यपा-स्तम् । निर्विभक्तिकस्योच्चारणासम्भवात्प्राथम्याच्च लघुत्वाच्च [त]न्निर्देशस्य सत्त्वेन तत्सा-मर्थ्यं चिन्त्यम् । भाष्ये—प्रधानमुपसर्जनमिति च सम्बन्धिशब्दाविति । तत्र प्रधान-मिति दृष्टान्तार्थं, तद्वदुपसर्जनशब्दस्प्रतियोग्यप्रधानार्थकत्वात्सम्बन्धिशब्द इति भावः । तदाह—यं प्रति यदिति । समासे प्रथमानिर्दिष्टमप्रधानत्वसमानाधिकरणोपसर्जनपदा-भिन्नमिति सूत्रार्थः । एवं च प्रत्यासत्त्या यन्निरूपितमप्रधानत्वं तन्निरूपितमेवोपसर्जन-सञ्ज्ञाकार्यं पूर्वनिपात इत्यर्थः । ह्रस्वोपि न, यं प्रत्यप्रधानत्वं तद्घटितसमासोत्तरपदभूत-स्यैव ह्रस्वविधानात् । परे तु यं प्रतीत्यादिभाष्यस्यायमर्थः—समासशास्त्रे यन्निरूपितं

द्वे षष्ठ्यन्ते कस्मात्तत्र प्रधानस्योपसर्जनसञ्ज्ञा न भवति। राज्ञः पुरुषस्य राजपुरुषस्येति ॥ * ॥ षष्ठ्यन्तयोश्चोपसर्जनत्वे उक्तम् ॥ * ॥ [षष्ठ्यन्तयोश्चोपसर्जनत्व उक्तम्] ॥ किमुक्तम्? ॥ 'षष्ठ्यन्तयोः समासेऽर्थाभेदात् प्रधानस्याऽपूर्वनिपातः' इति।' एवं न चेदमकृतं भवति 'उपसर्जनं पूर्व'मिति। अर्थश्चाऽभिन्न इति कृत्वा प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भविष्यति॥ यद्यपि तावदेतदुपसर्जनकार्यं परिहृतम्, इदमपरं प्राप्नोति,–राज्ञः कुमार्याः राजकुमार्याः। 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्ये'ति ह्रस्वत्वं प्राप्नोति ॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥ [उक्तं वा] ॥ किमु-

---

प्र.] षष्ठ्यन्तयोश्चेति। पूर्वनिपातप्रकरण इदमुक्तम्। तत्र हि पूर्वनिपातः प्रत्याख्यायते—'न वाऽनिष्टादर्शना'दिति। अथाप्यारभ्यते तथापि राजशब्दस्यैव पूर्वनिपातो न पुरुषशब्दस्य। एवं हि वाक्यापेक्षया समासस्यैकार्थता भवति। अन्यथा वाक्यसमासयोर्भिन्नार्थता स्यादित्यर्थः। तथा हि–पुरुषार्था राजापेक्षया प्रधानमेवात्रेति नासौ भिद्यते–राजापेक्षया न व्यतिरिच्यते [इत्यर्थः]। ततोऽप्रधान-

---

उ.] यस्याऽप्राधान्यं तं प्रति तदुपसर्जनमिति। समासशास्त्रे च सहार्थतृतीयान्तार्थापेक्षया प्रथमान्तार्थस्याप्रधानत्वमिति तं प्रत्येव तदुपसर्जनम्। यद्यपि सहार्थविशेषणत्वरूपमप्राधान्यं तृतीयान्तार्थस्य, तथापि तत्समभिव्याहृतप्रथमाद्यन्तार्थस्य तदपेक्षया लौकिकमप्रधानत्वमितराधीनत्वरूपं बुध्यते। अत एव समकक्षयोर्मध्ये 'एकेन सहागन्तव्यं त्वये'त्युक्ते परस्य दुःखं दृश्यते। पूर्वकायासिद्ध्या कैयटोक्ततदाश्रयणमशक्यमित्याशयेत्यभिप्रायेण भाष्ये–अथ यत्रेति। परिहारान्तरेत्यादिकैयटश्चिन्त्य एव। उपसर्जनसञ्ज्ञाप्रयोज्यत्वं पूर्वनिपातस्य नास्तीति दर्शयितुं पूर्वनिपातप्रकरणप्रत्याख्यानमनुवदति–तत्र हीति। एवं हि तत्र भाष्यम्–"'उपसर्जनस्य पूर्ववचनं परप्रयोगनिवृत्त्यर्थम्' न वाऽनिष्टादर्शनात्"। 'अथ यत्र द्वे षष्ठ्यन्ते कस्मात्तत्र प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भवती'त्याशङ्कायां 'षष्ठ्यन्तयोः समास' इत्यादि। अनिष्टेति। नित्येषु शब्देषु प्रयोगे स्थिते गाव्यादिप्रयोगनिवारणाय शास्त्रम्, इह तु 'पुरुषराजे'ति प्रयोगो न दृश्यत इति किं तन्निवृत्त्यर्थेन यत्नेनेत्यर्थः। अबुधबोधनाय तदारम्भे पूर्वपक्षिणाशङ्कितस्य राज्ञः पुरुषस्येत्यादौ पूर्वनिपातिताऽनियमदोषस्योद्धारपरं षष्ठ्यन्तयोरिति वार्तिकम्। तद्व्याचष्टे–तथापीति। पुरुषस्य पूर्वनिपाते हि राज्ञः प्राधान्यमेव स्यात्, पुरुषराजशब्दात्तथैव प्रतीतेरिति वाक्यसमासयोर्भिन्नार्थतेति भावः। नासौ भिद्यत इति। 'वाक्यात्समासे' इति शेषः। पूर्वनिपाते हि तस्याऽप्राधान्यं प्रतीयेतेति भावः। तदेवाह–न व्यतिरिच्यत इति। व्यतिरेको विशेषणत्वं तद्वान्भवतीत्यर्थः। परे तु–ननु प्रधानस्य पूर्वनिपातेऽप्यर्धपिप्पलीत्यादौ न वाक्यसमासयोर्भिन्नार्थतेत्यतो भाष्यं प्रकारान्तरेण व्याचक्षते,–षष्ठीति सूत्रे येन समासस्तन्निरूपितसम्बन्धार्थकषष्ठ्यन्तमेव गृह्यते, तदेव च तत्र प्रथमानिर्दिष्टम्। पुरुषपदे च न राजापेक्षभेदसम्बन्धे षष्ठी, तस्या विशेषणादेवोत्पत्तेरित्यर्थः। अर्थश्चाभिन्न इति भाष्यस्य

क्तम् ? ॥ 'परवल्लिङ्गमिति शब्दशब्दार्थौ' इति । तत्रौपदेशिकस्य ह्रस्वत्वम्, आतिदेशिकस्य श्रवणं भविष्यति ॥ [प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्] ॥

एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ॥१।२।४४॥

द्वितीयादीनामप्यनेनोपसर्जनसञ्ज्ञा प्राप्नोति ॥ तत्र को दोषः ? ॥ तत्राऽपूर्वनिपात इति प्रतिषेधः प्रसज्येत ॥*॥ नाऽप्रतिषेधात् ॥*॥ नायं प्रसज्यप्रतिषेधः—पूर्वनिपाते ने'ति ॥ किं तर्हि ? ॥ पर्युदासोऽयम्—'यदन्यत्पूर्वनिपाता'दिति । पूर्वनिपातेऽव्यापारः । यदि केनचित्प्राप्नोति तेन भविष्यति । पूर्वेण च प्राप्नोति तेन

प्र.] सैवात्र राज्ञः पूर्वनिपातः । शब्दशब्दार्थाविति । नन्वेतत्तत्र प्रत्याख्यातं 'परसयुवतिरित्यादौ द्वौ तिशब्दौ स्याता'मिति । एवं तर्हि अन्वर्थाश्रयेणाऽस्य परिहारस्योक्तत्वादत्र सूक्ष्मेक्षिका न कृता । [प्रथमानिर्दिष्टम्] ।

एक । समास इति वर्तते । मुख्य एव चेह समासो गृह्यते,—समासे विधातव्ये यदेकविभक्तीति, समासार्थं वाक्यं वा समासो गृह्यते । सर्वस्य च शब्दस्यैकविभक्तित्वमिति विशेषणोपादानसामर्थ्याद्यस्य पर्यायेणापि न सर्वविभक्तित्वं तदुपसर्जनसञ्ज्ञं' यथा निष्कौशाम्बिरित्यत्र कौशाम्बीशब्दो निष्क्रमणक्रियापेक्षयाऽपादानशक्तिसम्बन्धात् पञ्चम्यन्त एव । नह्यस्य क्रियान्तरापेक्षः शक्त्यन्तराऽऽविर्भावः । द्वितीयादीनामिति । कष्टश्रितादिषु कष्टादयः श्रितादिविशेषणत्वादेकविभक्तिका इत्यनेनोपसर्जनसञ्ज्ञा तेषां प्राप्नोति । ततश्चाऽपूर्वनिपात इति

उ.] प्रधानोऽर्थो न समासघटकविशेषणेन भेदमूलकसम्बन्धवानतः प्रधानस्य तादृशषष्ठ्यन्तत्वाभावादनुपसर्जनत्वेनाऽपूर्वनिपातः । कैयटरीत्या तु प्रधानपक्षकाऽपूर्वनिपातानुमाने हेतोर्वैयधिकरण्यम् । 'उपसर्जनसञ्ज्ञा न भविष्यती'त्यनेन पूर्वनिपाताभावः, प्रधानस्यैतन्मूलक एव तत्रापीति सूचितम् । किं च कैयटरीत्या व्याख्याने 'न प्रयोजनानुवर्ति प्रमाण'मिति न्यायविरोधः । कैयटोपि वा एवमेव व्याख्येयः । एवं च पुरुषापेक्षयाऽप्रधानस्यैव राज्ञः षष्ठ्यन्तस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वमस्मिन्समास इति तस्यैवोपसर्जनत्वेन पूर्वनिपात इति भावः । राजकुमार्या इत्यादौ ह्रस्वत्वमपि अनेन वारितमिति सूचयन्नाह—उक्तं वेति । विकल्पार्थवाशब्दघटितम् । अन्यथा तदसङ्गतिः । सूक्ष्मेक्षिकेति । अर्धपिप्पल्यादौ तु गतिरुक्तैवेति भावः । [प्रथमा निर्दिष्टम्] ।

एकविभक्ति चा । स्पष्टप्रतिपत्तये सूत्रार्थं दर्शयति—**समास इति** । **समासार्थं वेति** । अस्त्याद्यपेक्षया बहिरङ्गक्रियाध्याहाराल्लक्षणां युक्तां मन्यते । शास्त्रं तु न गृह्यते, 'एकविभक्ती'त्यस्य वैयर्थ्यापतेः । **सर्वस्य चेति** । 'एकस्मिन् प्रयोगे' इत्यादिः । **श्रितादिविशेषणत्वादिति** । कर्माकाङ्क्षश्रितादिविशेषणत्वादित्यर्थः । ननु निरवकाशपूर्वप्राप्त्या

भविष्यति ॥ * ॥ अप्राप्तेर्वा ॥ * ॥ अथवा अनन्तरा या प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते ॥ कुत एतत् ? ॥ 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वे'ति । पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तया भविष्यति ॥ ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वां प्राप्तिं बाधते ॥ नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् ॥

॥*॥ एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनम् ॥*॥ एकविभक्तावषष्ठ्यन्तानामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—अर्धं पिप्पल्याः अर्धपिप्पलीति ॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥ [उक्तं वा] ॥ किमुक्तम् ? ॥ 'परवल्लिङ्गमिति शब्दशब्दार्थौ' इति । तत्रौपदेशिकस्य ह्रस्वत्वम्'आतिदेशिकस्य श्रवणं भविष्यति॥ कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि?॥ ॥ * ॥ प्रयोजनं द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वोपसर्गाः ॥ * ॥ [प्रयोजनं द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वोपसर्गाः]। क्वार्थे द्विगुः—पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः । दशगुः ॥ प्राप्तापन्न – [पूर्वं]—प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः । आपन्नो जीविकामापन्नजीविकः ॥ अलंपूर्वं—अलं कुमार्यै अलंकुमारिः ॥ उपसर्गाः क्वार्थे—निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिः ॥ [एकविभक्ति] ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथममाह्निकम् ॥

प्र.] प्रतिषेधः प्राप्नोति । पूर्वसूत्रस्य तु नीलोत्पलादिः समानाधिकरणसमासोऽवकाशः । ननु चेयमिति । प्रतिषेधयुक्तत्वाऽयुक्तत्वेन विरोधात्परत्वादिति भावः । नोत्सहत इति । अपवादविषयं प्रकल्प्योत्सर्गस्य प्रवर्तनात् । पञ्चगुरिति । 'द्विगुप्राप्तापन्नालम्पूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति वचनात्परवल्लिङ्गं न भवति । अलङ्कुमारिरिति । 'पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्ये'ति समासः । इत्युपाध्यायजैयटात्मजकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

उ.] इयं प्राप्तिर्बाध्येतात आह–पूर्वसूत्रस्य त्विति । अपवादेति । अपूर्वनिपात इति हि सः । भाष्ये–एकविभक्ताविति । शब्दशब्दार्थावित्यस्य प्रत्याख्याने इदं वचनमेव कर्तव्यम् । एकदेशिसमासविषयकमेव तत्, भाष्ये तथोदाहरणात् । नन्वेवमपि प्राप्तजीविक इत्यादौ परवल्लिङ्गं स्यात्, एवं स्त्रीगोव्यक्तिभिः क्रीतपटेषु पञ्चगूनितीष्यते, न च सिध्यतीत्यत आह–द्विगुप्राप्तेति । वस्तुतो द्विगुग्रहणं परवदित्यस्यान्तरङ्गत्वेन तत्पुरुषसञ्ज्ञकशब्दमात्रनिमित्तकलिङ्गबाधकताया एव युक्तत्वाद्व्यर्थमिति बोध्यम् । पर्यादय इति । कुगतीति सूत्रे आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वादिति भावः । अलंशब्दयोगे चतुर्थीविधानसामर्थ्याद्वाक्यमपीत्याहुः । इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्द्योते प्रथमस्य द्वितीये प्रथममाह्निकम् ।

---

१ इदं लुप्तं स्यात् ।

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ॥१।२।४५॥

[अर्थवद्ग्रहणं किमर्थम् ? ॥] "अर्थवदिति व्यपदेशाय"। वर्णानां मा भूदिति ॥ किं च स्यात् ? ॥ वनं धनमिति 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति

प्र.] **अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्।** अभिधेयवचनोत्राऽर्थशब्द आश्रीयते। तत्राऽधातुरप्रत्यय इति पर्युदासाश्रयणादर्थवत एव सञ्ज्ञा भविष्यति नार्थोऽर्थवद्ग्रहणेनेत्याशङ्क्याह—**अर्थवदिति व्यपदेशायेति।** 'सञ्ज्ञिन' इति वाक्यशेषः। पर्युदासाश्रयणे केन धर्मेण सादृश्यमाश्रीयत इत्यप्रतिपत्तिः स्यादिति भावः। **वर्णानां मा भूदिति,**—विशिष्टसञ्ज्ञिव्यपदेशफलं दर्शयति । क्वचिद्वर्णानां चेति पाठः। तत्र 'च'शब्देन पदसमुदायोऽनर्थको 'दश दाडिमानी'त्यादिः समुच्चीयते। **किं च स्यादिति।** सङ्ख्याकर्मादिषु स्वादीनां विधानादनर्थकेभ्यः स्वाद्युत्पत्तिर्न भविष्यतीति प्रश्नः। **वनमिति।** नन्वधातुरिति नान्तस्य प्रतिषेधो भविष्यति। नैतदस्ति। प्रतिवर्णमत्र विभक्त्युत्पत्तिप्रसङ्गः। न च प्रतिवर्णं धातुसञ्ज्ञासमावेशः। अयं भावः—अविशेषेण स्वादय उत्पद्यन्ते, तेषूत्पन्नेष्वर्थनियमः, प्रकृतार्थापेक्षया वा प्रत्ययनियम इति स्यादेव स्वाद्युत्पत्तिः,—अव्ययादिव। यदुक्तम्—'सङ्घातस्यैकार्थ्यात्सुबभावो वर्णा'दिति, तद्वर्णानामर्थवत्तापक्षे। तत्र हि तन्त्रेणैकैव विभक्तिः समुदायावयवार्थगतमेकत्वं प्रत्याययिष्यति। एकमेव हि तदेकत्वम्। तच्चैकेनैव हि सुपा प्रत्यायितमित्यवयवेभ्यो विभक्तिर्न भविष्यति। अनर्थकस्य तु प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां प्रकाशयितव्यस्यार्थस्याभावात्समुदायादिव प्रतिवर्णं विभ-

उ.] **अर्थवदधातु। अभिधेयेति।** सर्वशब्दानां प्रयोजनवत्त्वेनाऽव्यभिचारात् प्रयोजनवाचिनोऽसम्भवाच्च धनवाचिनो ग्रहणाऽभावादिति भावः। 'कस्ये'त्याकाङ्क्षायामाह—**सञ्ज्ञिन इति। व्यपदेशो**—विशिष्टसञ्ज्ञिनो लाभः। **केनेति।** शब्दत्वादिनापि तदाश्रीयेतेति भावः। नञिवयुक्तन्यायानित्यत्वज्ञापकं तदित्यन्ये। चश्रवणाद्व्यपदेशापेक्षया भिन्नमेव [व]तत्फलमिति भ्रमनिवृत्तये आह—**विशिष्टेति।** 'च'पाठस्तु प्रामादिक इति भावः। तमपि समर्थयते— **क्वचिदिति।** समासग्रहणं त्वर्थवत्समुदायस्यैव नियामकमिति भावः। **सङ्ख्येति।** 'द्व्येकयोः' 'कर्मणी'त्यादीनां स्वादिविध्येकवाक्यत्वादिति भावः। एवं च कार्याभावात्सञ्ज्ञापि न स्यादिति तात्पर्यम्। **न च प्रतीति।** क्रियावचनत्वाभावाऽदिति भावः। ननूक्तरीत्या स्वाद्यनुत्पत्तौ कथं पदत्वनिबन्धनो नलोपोऽत आह—**अयं भाव इति। उत्पन्नेष्विति।** उत्पन्नस्यापि लुगादिनैव निवृत्तिरित्यर्थः। एकस्मिन्नेवैकवचनमिति सामान्यापेक्षप्रत्ययनियमे कस्या अप्यनवस्थितेराह—**अर्थनियम इति।** अनेकप्रकरणव्यवधानादेकवाक्यतापक्षो दुर्बल इत्यभिमानः। प्रत्ययनियमेपि न दोष इत्याह—**प्रकृतेति।** सन्निहितेत्यर्थः। अवश्यमेवमाश्रयणीयमित्याह—**अव्ययादिवेति। यत्तूक्तमिति। इय-**

नलोपः प्रसज्येत ॥ अधातुरिति किमर्थम् ? ॥ 'अहन् वृत्रम्' ॥ अधातुरिति शक्य-[१]मवक्तुम् ॥ कस्मान्न भवति 'अहन्वृत्रम्'इति ? ॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—न धातोः प्रातिपदिकसञ्ज्ञा भवति—इति, यदयं 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो'रिति धातुग्रहणं करोति ॥ नैतदस्ति ज्ञापकम् । प्रतिषिद्धार्थमेतत्स्यात्—'अपि काकः श्येनायत' इति ॥ अप्रत्यय इति किम् ? ॥ काण्डे कुड्ये ॥ 'अप्रत्यय इति शक्यमवक्तुम्' ॥

प्र.] क्त्युत्पत्तिप्रसङ्गः । नलोप इति । विभक्तेस्तु श्रवणं न भवति, समुदायस्य पृथक् प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां तदन्तर्भावाल्लुको भावात् । नलोपस्योपलक्षणार्थत्वाज्जश्त्वादीनामपि प्रसङ्गः । अहन्निति । विशेषविहितत्वाल्लङाद्युत्पत्तौ सत्यामडागमस्य धातुभक्तत्वात्प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां सत्यां नलोपप्रसङ्गः । न चाऽप्रत्यय इति प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधः । 'न ङिसम्बुद्ध्यो'रिति ज्ञापनान्नलोपे विधीयमाने प्रत्ययलक्षणेनाऽप्रत्यय इति निषेधाऽभावात् । धातुग्रहणं करोतीति । पुत्रीयतीत्यादौ प्रातिपदिकत्वादेव लुक्सिद्ध इति भावः । श्येनायत इति । अत्राऽप्रत्यय इति

उ.] वरद् सूत्रे इति शेषः । प्रकाशयितव्यस्यार्थस्याभावादिति । तदभावेपि प्रातिपदिकसञ्ज्ञासामर्थ्यादित्यर्थः । समुदायादिवेति । अनर्थकनिपातरूपात्समुदायादिवेत्यर्थः । वस्तुतः सङ्ख्याकर्मादेरभावाद्विभक्तेरत्रानुत्पत्तिरेव । अर्थनियमादिप्रकारास्तु महासञ्ज्ञाविरोधाद्गमके सत्येव, न सर्वत्र । एतद्व्यावर्त्यं तु निरर्थकसमुदाय इति बोध्यम् । ननु सर्वसुबुत्पत्तौ तेषां श्रवणापत्तिः, सर्वैकवचनोत्पत्तावपि एवमेवात आह—विभक्तेस्त्विति । समुदायस्येति । कृदन्तस्य । अन्तरङ्गत्वादवयवसञ्ज्ञा—तन्निमित्तसुप्प्रवृत्तिकालोत्तरकाले इत्यर्थः । समासनियमस्त्वर्थवत्समुदायविषय इति भावः । न च धनतीत्यादौ प्रतिवर्णं सुबुत्पत्तौ तच्छ्रवणप्रसङ्ग इति वाच्यम् । धातुप्रत्ययपदयोर्धात्ववयवप्रत्ययान्तावयवपरतया तत्र सर्वत्र वारणेनाऽदोषात् । तस्मादव्युत्पन्नप्रातिपदिकावयववर्णानां सञ्ज्ञैवापाद्या, तत्र च समुदायप्रातिपदिकावयवत्वेन तल्लोपः । धनवनादिकमव्युत्पन्नमिति भावस्तद्धूनयन्नाह—जश्त्वादीनामिति । एतेन जश्त्वादौ धकाराद्युच्चारणवैयर्थ्यमित्यपास्तम् । विशेषेति । अनवकाशत्वात् सुपं बाधित्वेति भावः । न च श्येनायत इत्यादौ लङादयः सावकाशा इति, अत्र परत्वात् सुबुत्पत्तिर्दुर्वारा । एवं तर्हि भूवादिसूत्रस्य यल्लङादिविधावुपस्थानं तस्यानवकाशत्वादित्यर्थः । अडागमस्येति । अङ्गभक्तत्वेपि धातुरेवात्राऽङ्गमिति धातुभक्तत्वादित्युक्तम् । इदं च स्वरूपकथनम् । न ङिसम्बुद्ध्योरिति । कथमन्यथा राजेत्यादौ नलोपः । न च कृदन्तत्वात्सिद्धिः, तत्राप्यप्रत्यय इत्यनुवृत्तेरिति भावः । पुत्रीयतीति । अप्रत्यय इति प्रत्ययस्यैव निषेध इत्यभिमानः । प्रत्ययान्तस्य स निषेध इत्यभिप्रायेणाह—अत्रापीति । भाष्ये—काण्ड इति । परादिवद्भावेन प्रत्ययान्तत्वमिति भावः । न च पर्युदासे शाब्दफललाभायान्तवत्त्वस्यैव प्रवृत्तेस्तेनाप्रत्ययान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वं स्यादेव, तथा

१ 'इदं वार्तिकमिति गौडाः । भाष्य—'भाष्यवार्तिकं वेत्यन्ये ।

कस्मान्न भवति काण्डे कुडय इति ? ॥ कृत्तद्धितग्रहणं नियमार्थं भविष्यति—'कृत्तद्धितान्तस्यैव प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञा भवति, नान्यस्ये'ति ॥ ॥ * ॥ अर्थवत्यनेकपदप्रसङ्गः ॥ * ॥ अर्थवदिति प्रातिपदिकसञ्ज्ञायामनेकस्यापि पदस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञा प्राप्नोति—'दश दाडिमानि, षडपूपाः, कुण्डमजाजिनं पललपिण्डः अधरोरुकमेतत्कुमार्याः स्फैयकृतस्य पिता प्रतिशीन' इति ॥ समुदायोऽत्रानर्थकः ॥ * ॥ समुदायोऽनर्थक इति चेदवयवार्थवत्त्वात्समुदायार्थवत्त्वं यथा लोके ॥ * ॥ समुदायोऽनर्थक इति चेदवयवार्थवत्त्वात्समुदायार्थवत्त्वम् । अवयवैरर्थवद्भिः समुदाया अर्थवन्तो भवन्ति ॥ 'यथा लोके' । तद्यथा लोके—'आढ्यमिदं नगरं गोमदिदं नगर'मित्युच्यते । न च सर्वे तत्राढ्या भवन्ति, सर्वे वा गोमन्तः ॥ 'यथा लोके' इत्युच्यते, लोके चावयवा एवार्थवन्तो

प्र.] निषिद्धा प्रातिपदिकसञ्ज्ञा । कृत्तद्धितग्रहणमिति । तद्धितग्रहणमत्र नियमार्थम्, कृद्ग्रहणं तु प्रतिषिद्धार्थे–भित्, छिदिति । अत्र ह्यधातुरिति प्रतिषेधप्रसङ्गः । अनेकपदप्रसङ्ग इति । अनेकं पदमस्मिन्नित्यनेकपदः समुदायस्तस्य सञ्ज्ञाप्रसङ्ग इत्यर्थः । अनेकस्यापि पदस्येति । समुदितस्येति बोद्धव्यम् । प्रतिपदं तु नैव सञ्ज्ञा प्राप्नोत्यप्रत्यय इति निषेधात् । समुदायस्य तु निषेधो न प्रवर्तते, 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहित' इति वचनात्, समुदायाच्च प्रत्ययस्याविधानात्—प्रत्ययान्तत्वाभावात् । न विद्यते प्रत्ययो यस्मिन्सोऽयमप्रत्यय इत्यप्याश्रयितुं न युज्यते, बहुपटव इत्यस्यापि समुदायस्य निषेधप्रसङ्गात् । स्वरे दोषप्रसङ्गात् । समुदायोऽत्रानर्थक इति । पदार्थानां समन्वयाऽभावात् । अवयवार्थवत्त्वादिति ।

उ.] च ह्रस्वः स्यादिति वाच्यम् । भाष्यकृता वक्ष्यमाणत्वात् । अत्र हीति । न च कृद्ग्रहणस्य प्रतिषेधबाधनार्थत्वे तद्धितग्रहणनियमात्कारकशब्दे प्रातिपदिकत्वानापत्तिः, कृद्ग्रहणं तु मध्येपवादन्यायेनाऽधातुरितिप्रतिषेधस्यैव बाधकः स्यादिति वाच्यम् । बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणादित्यभिमानः । वस्तुतो 'धातोः प्रत्ययान्तस्य च चेत्कृत्तद्धितान्तस्यैवे'तिनियमे भाष्यतात्पर्यं, तेनाऽधातुग्रहणमपि प्रत्याख्यातम् । क्विबाद्यन्तस्यापि प्रत्ययान्तत्वात् प्रत्ययान्तस्येत्येव भाष्ये उक्तम् । न चास्यापत्यमित्यादौ प्रत्ययत्वप्रयुक्तनिषेधबाधनार्थं तद्धितस्यैव सञ्ज्ञाविधानमस्त्विति वाच्यम् । तस्य निषेधे फलाभावात् । न च हरिष्वित्यादौ सोः प्रातिपदिकत्वापत्तिः, एवं चौत्सर्गिकैकवचनापत्तिः, सात्पदाद्योरिति षत्वनिषेधापत्तिश्चेति वाच्यम् । औत्सर्गिकस्यापि विना गमकमप्रवृत्तेः । बहुव्रीहावनेकस्यापि पदस्येति भाष्यानुपपत्तेराह—समुदितस्येति । अत एवाऽनेकग्रहणं चरितार्थम् । बहुव्रीह्याश्रयणस्य फलं दर्शयति—प्रतिपदं त्विति । प्रत्ययान्तत्वाभावादिति । सञ्ज्ञाविधावितिनिषेधस्तु नात्र, यत्र प्रत्ययस्य सञ्ज्ञा तत्रैव तन्निषेधप्रवृत्तेरिति भावः । स्वरे दोषेति । अनुपदमेव स्फुटीभविष्यत्येतत् । समन्वयेति । स एव हि वाक्यशक्यः । अवयवधर्माणामिति ।

न समुदायाः । आतश्चावयवा एवार्थवन्तो न समुदायाः,-यस्य हि यद्द्रव्यं भवति स तेन कार्यं करोति । यस्य च या गावो भवन्ति स तासां क्षीरं घृतमुपभुङ्क्ते । अन्यैरेतद्दृष्टमप्यशक्यम् ॥ का तर्हीयं वाचोयुक्तिराढ्यमिदं नगरं गोमदिदं नगरमिति ? ॥ एषैषा वाचोयुक्तिः,-इह तावदाढ्यमिदं नगरमित्यकारो मत्वर्थीयः— आढ्या अस्मिन्सन्ति तदिदमाढ्यमिति । गोमदिदं नगरमिति,-मत्वन्तात् मत्वर्थीयो लुप्यते ॥ एवमपि—
॥ * ॥ वाक्यप्रतिषेधोऽर्थवत्त्वात् ॥ * ॥ वाक्यस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञायाः प्रतिषेधो वक्तव्यः । देवदत्त गामभ्याज शुक्लां, देवदत्त गामभ्याज कृष्णामिति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अर्थवत्त्वात्'। अर्थवद्ध्येतद्वाक्यम् ॥ न वै पदार्थादन्यस्यार्थस्योपलब्धिर्भवति वाक्ये ॥ * ॥ पदार्थादन्यस्यानुपल-

---

प्र.] अवयवधर्माणां च समुदाये व्यपदेशात्। सति च प्रातिपदिकत्वे सुब्लुक्प्रसङ्गः। एषैषेति । एषा या वाचोयुक्तिः सैषा एतत्प्रमाणेत्यर्थः । अकारो मत्वर्थीय इति । ततश्च नावयवधर्मेण समुदाये व्यपदेशः। किं तर्हि ? । दण्ड्यादिवद्यौगिक इत्यर्थः । मत्वन्तादिति । मत्वन्तान्न मतुप्सम्भवति, 'सरूपः प्रत्ययो नेष्ट' इति वचनात् । तस्मादेकगोपूर्वादिति ठञो भाष्यकारवचनप्रामाण्याल्लोपः । अत इति च तत्र निवृत्तं गौत्रिकादिसिद्ध्यर्थं । गवां समूहो गोत्रा, सास्मिन्नस्तीति गौत्रिकम् । अथ वा 'मत्वन्तान्मत्वर्थीयो लुप्यत' इत्यनेनावयवधर्मस्य समुदाये उपचारमाह। इह [तु] मुख्येऽर्थवत्त्वे सम्भवत्युपचरितस्याश्रयो न युक्तः । अर्थवद्वाक्यमिदानीं दर्शयति—एवमपीति । अर्थवद्धीति । पदार्थानां समन्वयाऽवगमात्। न वै पदार्थादिति। पदानि स्वं स्वमर्थं प्रतिपादयन्ति वाक्यम् । पदार्था एव त्वाकाङ्क्षायोग्यता-

---

उ.] यथा ग्रामो दग्ध इत्यादौ । वीप्साया निष्प्रयोजनत्वादाह—**एषा चेति**। नैवात्र वीप्सेति भावः । **मतुब्नेति** । इदमेव ध्वनयितुं भाष्ये **मत्वर्थीय** इत्युक्तं, मतुबिति नोक्तम् । लुग्विधायकाऽभावादाह—**भाष्यकारेति** । नन्वत इत्यनुवृत्तेरस्माट्ठञ् दुर्लभोऽत आह—**अत इतीति** । गोत्रेत्यत्रेनित्रकत्यचश्चेति त्रः । एकपूर्वसाहचर्याद्गोपूर्वस्यापि समासस्यैव तत्र ग्रहणमिति मते आह—**आदीति** । आदिना गोशकटिप्रकृतिकगौशकटिकस्य ग्रहणम् । **अथ वेति**। गम्यमानार्थस्य निवृत्तिरेव चादिलोप इति वल्लोपशब्देनोक्तेति भावः । परे त्वेषा व्याख्या न भाष्यस्वरससिद्धा, अवयवार्थवत्त्वेन समुदायार्थवत्त्वभावं प्रकल्प्यैतदुक्तेः । तस्मादर्शआद्यचस्तत्प्रामाण्याद्**गुणवचनेभ्य** इति मत्वर्थीयलोप इति सारम् । ग्रामो दग्ध इत्यादावप्यर्शआद्यजेव, अवयवे वा समुदायरूपारोप इति भाष्यतात्पर्यम् । भाष्येऽर्थ**वद्ध्येतद्वाक्य**मिति पाठः । नन्वन्वयरूपोऽर्थः पदार्थातिरिक्त उपलभ्यतेऽत आह—**पदानीति** । **पदार्था एव** त्वित्यनेन संसर्गबोधे पदानां व्यापारो नास्तीति दर्शयति । एवं च पदार्थैरेवाकाङ्क्षादिभिः संसर्गस्य गम्यमानत्वान्न तत्र वाक्यशक्तिर्वाक्यस्यातिरिक्तस्याभावाच्च ।

ब्धिरिति चेत् पदार्थाभिसम्बन्धस्योपलब्धि[स्तस्मात्प्रतिषेधः]॥ * ॥ पदार्थादन्यस्यानुपलब्धिरिति चेत् । इदमुच्यते—पदार्थाभिसम्बन्धस्योपलब्धिर्भवति वाक्ये । इह 'देवदत्त' इत्युक्ते कर्ता निर्दिष्टः, कर्म क्रियागुणौ चानिर्दिष्टौ । गामित्युक्ते कर्म निर्दिष्टम्, कर्ता क्रियागुणौ चानिर्दिष्टौ । अभ्याजेत्युक्ते क्रिया निर्दिष्टा, कर्तृकर्मणी गुणश्चानिर्दिष्टः । शुक्लामित्युक्ते गुणो निर्दिष्टः, कर्तृकर्मणी क्रिया चानिर्दिष्टा । इहेदानीं देवदत्त गामभ्याज शुक्लामित्युक्ते सर्वं निर्दिष्टम्—देवदत्त एव कर्ता नान्यः । गामेव कर्म नान्यत् । अभ्याजैव क्रिया नान्या । शुक्लामेव न कृष्णामिति । एषां पदानां सामान्ये वर्तमानानां यद्विशेषेऽवस्थानं स वाक्यार्थः ।

प्र.] सन्निधिवशात्परस्परसंसृष्टा वाक्यार्थ इत्यर्थः । न तु वाक्यं वाक्यार्थो वा पृथगस्तीति भावः । पदार्थाभिसम्बन्धस्येति । ध्वनिव्यङ्ग्यं नित्यं वाक्यं विशिष्टस्यार्थस्य पदार्थसंसर्गरूपस्य वाचकम् । अन्यथा ह्यशाब्दो वाक्यार्थः स्यात् । कर्ता निर्दिष्ट इति । सम्बोधनविषयमनियतक्रियं कर्तृमात्रमित्यर्थः । यद्विशेषेऽवस्थानमिति । पदार्थसंसर्गरूपे वाक्यार्थ इत्यर्थः । अत एव वाक्यमेव मुख्यः

उ.] तदाह—नतु वाक्यमिति । वाक्यार्थो वेति । संसर्गस्य पदार्थबोध्यत्वादिति भावः । ननु पदातिरिक्तवाक्याभावात्कस्य पदार्थाभिसम्बन्धो वाच्यः स्यादत आह—ध्वनिव्यङ्ग्यमिति । अनेन स्थिरत्वं तस्य दर्शितम् । विशिष्टस्यार्थस्येति । विशेषणत्वादिविशिष्टस्येत्यर्थः । पदार्थानां संसर्गबोधकत्वे दोषमाह—अन्यथेति । न च शब्दप्रयोज्यत्वाच्छाब्दत्वम्, प्रत्यक्षदृष्टधूमबोध्यवह्नेरपि प्रत्यक्षत्वापत्तेः, श्रुतधूमशब्दोपस्थितधूमार्थबोध्यवह्नेरपि शाब्दत्वापत्तेश्च । यदि तु पदसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षा तत्कारणत्वज्ञानं च शाब्दबोधे कारणमिति शाब्दत्वं, तदा पदानां पदार्थेष्वपि शक्तिर्न सिध्येत । तदुक्तम्—'अशाब्दो यदि वाक्यार्थः पदार्थोऽपि तथा भवेत्' इति । यदि बोधजनकताऽसम्बद्धे वक्तुमशक्यतया पदार्थैः पदानां शक्तिरूपसम्बन्धकल्पनं तदा समभिव्याहारे संसर्गबोधकारणताया अपि असम्बद्धे वक्तुमशक्यतया तेन तादात्म्यसम्बन्धस्य वाक्ये आवश्यकत्वात् । तादात्म्यमेव च शक्तिरिति तत्त्वम् । पदार्थातिरिक्तः कश्चिद्वाक्यार्थोऽस्तीति वक्तुमुपक्रमते—भाष्ये इहेत्यादि । ननु कर्तृत्वस्य क्रियानिरूपितत्वात् क्रियायाश्चाऽसन्निधानात् तत्त्वाभावेन कर्तेत्यनुपपन्नमत आह—कर्तृमात्रमिति । प्रधानीभूतधात्वर्थमात्राश्रय इत्यर्थः । एवं कर्मशब्देन धात्वर्थफलमात्राश्रयः । अनिर्दिष्टाविति । पूर्वत्र विभक्तिविपरिणामेनान्वयः । ईदृशप्रकारेऽपि भाष्यप्रामाण्याद्युक्त एव । तृतीयस्थलेऽनिर्दिष्ट इत्येव पाठः । देवदत्त एव कर्ता नान्य इति । अनेनैतद्दर्शयति—यत्किञ्चित्कारकस्य क्रियाया वोच्चारणे सर्वक्रियाणां च योग्यानां सर्वकारकाणां च योग्यानामाक्षेपो भवति । एवं च सर्वत्र वाक्यमेव बोधकं, तत्तदुपादानं तु नियमायेति । गामेव नान्यदिति । गामिति शब्दवाच्यमेव कर्म नान्यदित्यादिक्रमेणार्थः । भाष्ये 'सामान्ये—सामान्यतः क्रियाकर्तृत्वादिविशिष्टे ।

'तस्मात्प्रतिषेधः' । तस्मात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । [स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः?] ॥ न वक्तव्यः ॥*॥ अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थम् ॥*॥ अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थं भविष्यति । 'समास एवार्थवतां समुदायानां प्रातिपदिकसञ्ज्ञो भवति नान्य' इति ॥ यदि नियमः क्रियते प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञा न प्राप्नोति—बहुपटवः उच्चकैर्नीचकैरिति ॥ किं पुनरत्र प्रातिपदिकसञ्ज्ञया प्रार्थ्यते? ॥ प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्तिर्यथा स्यादिति ॥ नैष दोषः । यथैवात्राप्रातिपदिकत्वात्सुबुत्पत्तिर्न भवति एवं लुगपि न भविष्यति । तत्र यैवासावन्तर्वर्तिनी विभक्तिस्तस्या एव श्रवणं भविष्यति ॥ नैवं शक्यम् । स्वरे दोषः स्यात्—बहुपटव इत्येवं स्वरः स्यात् । बहुपटव इति चेष्यते । पठिष्यति ह्याचार्यः—'चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थ'मिति । तस्यां पुनर्लुप्तायां यान्या विभक्तिरुत्पद्यते तस्याः प्रकृत्यनेकदेशत्वादन्तोदात्तत्वं न भविष्यति ॥ एवं तर्ह्याचार्य-

---

प्र.] शब्दो, वाक्यार्थ एव मुख्यः शब्दार्थः । सादृश्यात्त्वन्वयव्यतिरेकौ कल्पितौ लाघवार्थमाश्रित्य पदपदार्थव्यवस्थापनं क्रियते । प्रतिवाक्यं व्युत्पत्त्यसम्भवाच्छाब्दव्यवहाराऽभावप्रसङ्गात् । बहुपटव इति । द्योत्येनार्थेनाऽर्थवान् प्रत्ययः । प्रकृतिस्तु वाच्येनेत्यर्थवत्समुदायोऽयम्भवति । उच्चकैरिति । तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति यदा नाश्रीयते, नापि 'अकच्श्चम्वतः' इति, तदायं दोषः । तदा हि सुबन्तस्याऽकचि कृते अव्ययादिति सुब्लुगभावात्सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति लुगिष्यते, स च न प्राप्नोति । किं पुनरत्रेति । उच्चकैरित्याद्यन्यथा सिध्यतीति प्रश्नः । इतरो 'बहुपटव' इति न सिध्यतीति मन्यमान आह—प्रातिपदिकादिति ।

उ.] विशेषे—विशेषणविशेष्यभावापन्ने । तदाह—संसर्गरूपवित्यादि । विशेषणविशेष्यभावरूपसंसर्गेत्यर्थः । स एव वाक्यशक्य इति निरूपितं मञ्जूषायाम् । अत एवेति । तेनैव लौकिकवैदिकव्यवहारादित्यर्थः । नन्वेवं पदार्थव्यवहारोऽसङ्गतः स्यादत आह—सादृश्यादिति । लाघवार्थं कल्पितावन्वयव्यतिरेकावाश्रित्य सादृश्यात्पदपदार्थव्यवस्थेत्यन्वयः । यथा वर्णेष्वारोपिता उदात्तादयो व्यञ्जकध्वनिधर्मा व्यवहारे हेतवः । एवमिहापि काल्पनिकः पदपदार्थविभागस्तथेति भावः । ननु तादृशकल्पना व्यर्थेत्यत आह—प्रतिवाक्यमिति । ननु बहुजादीनां स्वार्थिकत्वेनार्थवत्त्वं नेत्यर्थवत्समुदायत्वमस्मिन् कथमत आह—द्योत्येनेति । ननु तन्मध्यपतितन्यायेन 'अकज्श्चम्वतः सर्वनामाव्ययविधौ' इति येन विधिरिति सूत्रस्थवचनेन चाव्ययत्वात् लुक् सिद्ध इति किमत्र प्रातिपदिकत्वेनात आह—तन्मध्येति । तदा हीति । तन्मध्यपतित इत्यादिन्यायाऽभावे इत्यर्थः । अन्तरङ्गत्वाल्लुक्त्वाच्च पूर्वमेवाकचोऽव्ययादिति सुब्लुकुतो नेति चिन्त्यम् । बहुपटव उच्चकैर्नीचकैरिति वाक्ये बहुपटव इत्युदाहरणम् । किं पुनरिति प्रश्नाशयस्तु 'यथैवे'त्यादिना वक्ष्यमाण इत्यन्ये । अन्यथा

प्रवृत्तिर्ज्ञापयति—भवति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञेति । यदयम् 'अप्रत्यय' इति प्रतिषेधं शास्ति । स च तदन्तप्रतिषेधः ॥ स तर्हि ज्ञापकार्थः प्रत्ययप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ ननु चायं प्राप्त्यर्थोऽपि वक्तव्यः ॥ नार्थः प्राप्त्यर्थेन । कृत्तद्धितग्रहणं नियमार्थं भविष्यति—'कृत्तद्धितान्तस्यैव प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञा भविष्यति, नान्यस्य प्रत्ययान्तस्ये'ति ॥ स एषोऽनन्यार्थः प्रत्ययप्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य वा प्रातिपदिकसञ्ज्ञा वक्तव्या ॥ उभयं न वक्तव्यम् । तुल्यजातीयस्य नियमः ॥ कश्च तुल्यजातीयः ? ॥ यथाजातीयकानां समासः ॥ कथं जातीयकानां समासः ? ॥ सुबन्तानाम् ॥

प्र.] स्वर इति । बहुपटव इति वकाराकारस्योदात्तत्वं प्राप्नोति, टकाराकारस्य चेष्यते । प्रकृत्यनेकदेशत्वादिति । नह्यसौ प्रकृतेरेकदेश इत्यर्थः । अप्रत्यय इति प्रतिषेधं शास्तीत्युक्ते कश्चन ब्रूयाद्बहुपटव इत्यत्राऽप्रत्यय इति निषेधः प्राप्नोतीत्यत आह—स च तदन्तप्रतिषेध इति । 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहित' इति तदन्तविधिः । सञ्ज्ञाविधौ च प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्निवारितः । 'अप्रत्यय' इत्ययं तु प्रतिषेधविधिः । पटुशब्दाच्चाऽत्र जसुत्पन्नो न बहुपटुशब्दादिति बहुपटव इत्येतदप्रत्ययान्तमेव । अथ वा 'अप्रत्यय' इति बहुव्रीह्याश्रयणात् प्रत्ययादेरपि बहुपटव इत्यस्य निषेधः प्राप्नोतीत्याह—स चेति । 'अप्रत्यय' इति तत्पुरुष आश्रीयते, तस्य स्वपदार्थप्रधानत्वेनान्तरङ्गत्वादिति भावः । प्राप्त्यर्थ इति । प्रतिषेधप्राप्त्यर्थ इत्यर्थः । स एषोऽनन्यार्थ इति । ज्ञापनार्थ एवेत्यर्थः । सुबन्तानामिति । एतच्चोपलक्षणं,—भेदसंसर्गद्वारकार्थवत्त्वयुक्तानाम् । यस्मात्सुबन्तानामपि समासो दृश्यते—अश्वक्रीतीत्यादौ, 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्

उ.] सिध्यतीति । तन्मध्यपतितादिन्यायेनेति भावः । टकाराकारस्येति । प्रातिपदिकत्वे सति अन्तरङ्गानपीति न्यायेन लुकि कृते टुशब्दोकारस्यैव स्वरप्रवृत्तिरिति भावः । नह्यसाविति । समुदायादुत्पत्तेरिति भावः । अप्रत्यय इति निषेधः प्राप्नोतीति । जसमाश्रित्येति भावः । प्रतिषेधेति । पर्युदासेऽपि प्रत्ययस्य सञ्ज्ञित्वाऽभावान्न दोष इति भावः । बहुव्रीहीति । न विद्यते प्रत्ययो यस्मिन्नितीत्यर्थः । भेदसंसर्गेति । वाक्ये पदार्थयोर्विभागेनापि प्रयोगे सतीतरसंसर्गाकाङ्क्षा भेदसंसर्गः । स द्वारभूतो यस्य विशिष्टार्थवत्त्वस्य तद्युक्तानामित्यर्थः । समासेपि वाक्यीयेनैव तेन विशिष्टार्थवत्त्वम् । नहि प्रकृतिप्रत्यययोर्विभागः, परश्चेति वचनादिति भावः । एवं च समुदायघटका भागाः स्वातन्त्र्येणापि प्रयोगार्हा अर्थवन्तो गृह्यन्त इति तात्पर्यम् । उपलक्षणत्वेन व्याख्याने वीजमाह—यस्मादिति । अश्वक्रीतीति । सुबन्तेन समासे त्वन्तरङ्गत्वाट्टापि ङीबेव न स्यादित्यर्थः । सुबन्तानामित्यस्योपलक्षणत्वमजानानश्चोदयतीत्याह—देवदत्त इति । ननु सुप्तिङ्समुदायस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञेत्य

सुप्तिङ्समुदायस्य तर्हि प्रातिपदिकसञ्ज्ञा प्राप्नोति ॥ सुप्तिङ्समुदायस्यापि प्रातिपदिकसञ्ज्ञाऽऽरभ्यते—'जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिदधाती'ति । तन्नियमार्थं भविष्यति—'एतस्यैव सुप्तिङ्समुदायस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञा भवति, नान्यस्ये'ति ॥ तिङ्समुदायस्य तर्हि प्रातिपदिकसञ्ज्ञा प्राप्नोति ॥ तिङ्समुदायस्यापि प्रातिपदिकसञ्ज्ञाऽऽरभ्यते—'आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये' इति । तन्नियमार्थं भविष्यति—'एतस्यैव तिङ्समुदायस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञा भवति, नान्यस्ये'ति ॥*॥ अर्थवत्ता नोपपद्यते केवलेनाऽवचनात् ॥*॥ अर्थवत्ता नोपपद्यते वृक्षशब्दस्य ॥ किं कारणम्? ॥ 'केवलेनावचनात्' । न केवलेन वृक्षशब्देनार्थो गम्यते ॥ केन तर्हि? ॥ सप्रत्ययकेन ॥ ॥*॥ न वा प्रत्ययेन नित्यसम्बन्धात् केवलस्याऽप्रयोगः ॥*॥ न वैष दोषः ॥ किं कारणम्? ॥ 'प्रत्ययेन नित्यसम्बन्धात्' । नित्यसम्बन्धावेतावर्थौ

प्र.] सुबुत्पत्ते'रिति वचनात् । देवदत्तो ग्रामं गत इत्यादेः सुबन्तसमुदायस्यैव वाक्यस्य नियमेन निवृत्तिः स्यादित्यभिप्रायेणाह—**सुप्तिङ्समुदायस्येति** । **जहि कर्मणेति** । ननु समाससञ्ज्ञेयं समासान्तोदात्तार्था । नैष दोषः, समासत्वादेव प्रातिपदिकत्वमिति तत्तुल्यजातीयताप्रतिपादनार्थमेतदुपन्यस्तम् । **तिङ्समुदायस्येति** । 'पश्य धावती'त्येवमादेः । ततश्च प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वप्रसङ्गः । **आख्यातमिति** । ततश्च समासेन तुल्यजातीयानां सर्वेषां वाक्यानां नियमान्निवृत्तिः सिद्धेत्यर्थः । **अर्थवत्तेति** । अर्थवत्ता सञ्ज्ञानिमित्तत्वेनेहोपात्ता, सा च वाक्यस्यैव पदस्य वा केवलस्य लोके प्रयुज्यमानस्योपपद्यते, न तु प्रकृतिभागस्य केवलस्य प्रयोगाभावाद्वर्णवदव्यवहार्यत्वात् । **नवेति** । अन्यथासिद्धः केवलस्याऽप्रयोगः 'न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्यय' इति नियमात् । अर्थवत्ता

उ.] युक्तं, तेनान्तोदात्तस्वरस्यापि सिद्ध्यर्थं समाससञ्ज्ञाया एव विधानादिति शङ्कते—**नन्विति** । **समासत्वादेवेति** । समासमूलकार्थवत्त्वादेव प्रातिपदिकत्वमिति सुप्तिङ्समुदायस्यापि समासतुल्यजातीयताप्रतिपादनाय जहिकर्मणेत्येतदुपन्यस्तमित्यर्थः । एवं च भाष्ये प्रातिपदिकसञ्ज्ञारभ्यतइत्यस्य तन्मूलभूता समाससञ्ज्ञारभ्यत इत्यर्थं इति तात्पर्यम् । तिङन्तस्याऽसत्त्ववाचित्वेन सङ्ख्याकारकाद्यभावाद्विभक्त्यनुत्पत्तेः प्रातिपदिकत्वस्य फलाभावोऽत आह—**ततश्चेति** । समासस्येति सूत्रं तु परमसर्व इत्यादौ स्वाङ्गशिटामित्यादेःप्राप्तस्य बाधाय स्यादिति तात्पर्यम् । **तुल्यजातीयानामिति** । तत्त्वं च प्रयोगार्हस्वतन्त्रार्थवत्समुदायत्वेनेत्याहुः । वार्तिकत्रयेणायमेवार्थ उपलक्ष्यत इति बोध्यम् । प्रकृतिभागस्यार्थवत्त्वे किं केवलस्य प्रयोग आपाद्यते उत तत्र प्रमाणं नास्तीत्युच्यत इति विकल्पे, नाद्य इत्याह—**अन्यथेति** । द्वितीये आह—**अर्थवत्ता त्विति** । भाष्ये—**नित्यसम्बन्धाविति** । मायेश्वरवदिति भावः । **अवयवानामप्रसिद्धिरिति** । अवयवमात्रादर्थगत्यभावेनावयवानामर्थवत्त्वे हेतोरप्रसिद्धि-

प्रकृतिः प्रत्यय इति । प्रत्ययेन नित्यसम्बन्धात् केवलस्य प्रयोगो न भविष्यति ॥ अन्यद्भवान्पृष्टोऽन्यदाचष्टे । आम्रान् पृष्टः कोविदारानाचष्टे । 'अर्थवत्ता नोपपद्यते केवलेनावचना'दिति भवानस्माभिश्चोदितः केवलस्याऽप्रयोगे हेतुमाह ॥ एवं च किल नाम कृत्वा चोद्यते समुदायस्यार्थे प्रयोगादवयवानामप्रसिद्धिरिति ।॥ * ॥ सिद्धं त्वन्वयव्यतिरेकाभ्याम् ॥ * ॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम्?॥['अन्वयव्यतिरेकात्']। अन्वयाद्व्यतिरेकाच्च॥ कोसावन्वयो व्यतिरेको वा?। इह 'वृक्ष' इत्युक्ते कश्चिच्छब्दः श्रूयते वृक्षशब्दः अकारान्तः सकारश्च प्रत्ययः । अर्थोपि कश्चिद्गम्यते मूलस्कन्धफलपलाशवान्,एकत्वं च।वृक्षावित्युक्ते कश्चिच्छब्दो हीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी। सकारो हीयते, औकार उपजायते, वृक्षशब्द आकारान्तोन्वयी । अर्थोपि कश्चिद्धीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी । एकत्वं हीयते द्वित्वमुपजायते मूलस्कन्धफलपलाशवानन्वयी। ते[न]मन्यामहे-यः शब्दो हीयते तस्यासावर्थो यो हीयते, यः शब्द उपजायते तस्यासावर्थो योऽर्थ उपजायते, यः शब्दोन्वयी तस्यासावर्थो योऽर्थोन्वयीति ॥ विषम उपन्यासः । बहवो हि शब्दा एकार्था भवन्ति । तद्यथा—इन्द्रः शक्रः पुरुहूतः पुरन्दरः । कन्दुः कोष्ठः कुसूल इति । एकश्च शब्दो बह्वर्थः । तद्यथा—अक्षाः पादा माषा इति ॥

प्र.] त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामस्त्येवेति भावः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति । अन्वयोनुगमः । सति.शब्देऽर्थावगमः । व्यतिरेकः–शब्दाभावे तदर्थानवगमः । विषम इति । यद्येकः शब्द एकस्मिन्नर्थे नियतः स्यात् तत एतद्युज्यते वक्तुम् , यतस्त्वनियमः ततः प्रकृतेरेव सर्वे अर्थाः स्युः । यथा दधि मध्वग्निचिदिति । प्रत्ययस्तु क्वचिद्द्योतकः । प्रत्ययस्यैव वा सर्वे ऽर्थाः स्युः–इयानधुनेति यथा । प्रकृतिस्त्वर्था-

---

उ.] रित्यर्थः । लोके केवलप्रकृत्यादेरप्रयोगेऽपि तान्त्रिककल्पितावन्वयव्यतिरेकौ दर्शयति—इहेत्यादिना । एवं कल्पितान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययविभागं तयोरर्थवत्त्वं च परिकल्प्य शास्त्रेन्वाख्यानमिति भावः । अत एव पूर्वप्रश्नः—कोसाविति । लोकसिद्धत्वे हि प्रश्नासङ्गतिरिति बोध्यम् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिप्रत्यययोरर्थवत्त्वोपपादनस्यानैकान्तिकत्वमिह भाष्योक्तं वैषम्यं, तथाहि ताभ्यां नार्थसिद्धिः । अध्यागच्छतीत्यादौ निपातेषु व्यभिचारात् । तत्सत्त्वेपि तदर्थाऽप्रतीतेः । तद्व्यतिरेकेप्यागच्छतीत्येतन्मात्रादर्थप्रतीतेश्च । एवं च प्रकृतिप्रत्ययान्यतरस्यैव सर्वार्थतास्तु, अन्यतरस्य साधुत्वमात्रार्थकत्वमस्तु । 'अन्यायोऽनेकार्थत्व'मिति त्वप्रयोजकम्, अक्षादिषु दर्शनाद्बहुपर्यायदर्शनादन्यायोनेकशब्दत्वमितिवदित्याशयेन प्रकृतिप्रत्यययोरर्थवत्ताया अनैयत्यं दर्शयति—यद्येक इति । यतस्त्विति । एवं चाक्षादिशब्दे तस्मिन्शब्दे सत्येव तदर्थाप्रतीतेरर्थान्तरप्रतीतेः, पर्यायस्थले तस्मिन् शब्देऽसत्यपि तदर्थप्रतीतेश्चेदृशावन्वयव्यतिरेकावनिर्णायकाविति भावः । यदि प्रकृतिरेव सङ्ख्यावाचिका तर्हि क्वापि विभक्तिर्न प्रयुज्येतेत्यत आह—प्रत्ययस्त्विति । 'इदम इश्' । यस्येति लोपे इयान् ।

अतः किम् ? ॥ न साधीयोऽर्थवत्ता सिद्धा भवति ॥ न ब्रूमः—अर्थवत्ता न सिध्यतीति । वर्णिता अर्थवत्ताऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव । तत्र कुत एतदयं प्रकृत्यर्थोऽयं प्रत्ययार्थ इति । न पुनः प्रकृतिरेवोभावर्थौ ब्रूयात् । प्रत्यय एव वा ? ॥ सामान्यशब्दा एते एवं स्युः । सामान्यशब्दाश्च नान्तरेण विशेषं प्रकरणं वा विशेषेष्ववतिष्ठन्ते । यतस्तु खलु नियोगतो वृक्ष इत्युक्ते स्वभावतः कस्मिंश्चिदर्थे प्रतीतिरुपजायते । अतो मन्यामहे—नेमे सामान्यशब्दा इति । न चेत्सामान्यशब्दाः, प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तते, प्रत्ययः प्रत्ययार्थे ॥ किं पुनरिमे वर्णा अर्थवन्तः, आहोस्विदनर्थकाः ? ॥ * ॥ वर्णस्यार्थवदनर्थकत्वे उक्तम् ॥ * ॥ [वर्णस्यार्थवदनर्थकत्व उक्तम्] ॥ किमुक्तम् ? । 'अर्थवन्तो वर्णा धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनाद्वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनाद्वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेः सङ्घातार्थवत्त्वाच्च । सङ्घातस्यैकार्थत्वात् सुबभावो वर्णात्' ।

प्र.] भिधाने साहायकमात्रं कुर्यात् । अतः किं न साधीय इति । प्रकृतिः सर्वानर्थानभिदधाति, द्योतिकास्तु विभक्तय इति सिद्धैवाऽर्थवत्ता । प्रत्यय एवेति । ततश्च प्रकृतेरर्थवत्ता न सिध्यतीति तदवस्थो दोष इत्यर्थः । सामान्यशब्दा इति । प्रकृतिश्चेत्सर्वानर्थानभिदध्याद्वृक्ष इत्युक्ते सर्वा सङ्ख्या प्रतीयेत, प्रत्ययो वा सर्वस्य प्रातिपदिकस्याऽर्थं प्रत्याययेदित्यर्थः । यतस्तु खल्विति । प्रकरणादिना

उ.] अधुनेति । इदमोऽधुना प्रत्यय इति पक्षे इदम् । शङ्कितुराशयं तद्वचसा ज्ञातुं पृच्छति—भाष्ये—अतः किमिति । उक्तेन बहवः शब्दा इत्यादिना ग्रन्थेन किं साधितं त्वयेति भावः । इतरः स्वाशयमाह—न साधीय इति । तदेवाह—न पुनरिति । अन्यतरद्द्योतकमिति भावः । तद्व्याचष्टे—प्रकृतिरित्यादिना । सिद्धैवेति । किन्तु विपरीतं प्राप्नोतीति भावः । तदाह—ततश्चेति । एवं च प्रकृतेरर्थवत्त्वाऽभावात्सञ्ज्ञा न स्यादिति भावः । परिहरति—सामान्यशब्दा इति । एवं सत्येते सामान्यशब्दाः स्युस्तत्त्वं चैषां न दृश्यत इति भावः । तदुपपादयति—प्रकृतिश्चेदित्यादिना । वृक्ष इत्युक्ते इत्यस्य प्रातिपदिकप्रयोगमात्रे तात्पर्यम् । सामान्यशब्दाः कीदृशा इत्यत आह—भाष्ये—सामान्यशब्दाश्चेति । चो ह्यर्थे । विशेषं—विशेषबोधकपदान्तरसमभिव्याहारम् । एवं च प्रकरणादिसापेक्षतयाऽर्थप्रत्यायकत्वं सामान्यशब्दत्वमिति भावः । एते तु नैवमित्याह—यतस्त्विति । त्वद्रीत्या हि प्रकृतिः स्वार्थं प्रत्ययार्थसामान्यं चाभिदधाति, तत्र विना प्रकरणादिकं केवलस्वार्थस्य बोधः कथमपि न स्यात् । दृश्यते तु सः, सङ्ख्यादेश्च न सामान्यरूपेणापि बोधः । एवं प्रत्ययमात्रान्न क्वापि प्रकृत्यर्थबोधः । प्रकरणाद्यसत्त्वेपि च स्वार्थोपस्थितिः शास्त्रवासनावताम् । अतो नैषामुभयार्थवाचकत्वरूपं सामान्यशब्दत्वम् । ततः किमित्याह—न चेदित्यादि । प्रत्ययार्थे—तद्द्योत्यार्थे । 'पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ' इति मुख्यपक्षे तस्य द्योतकत्वात् । वर्णवारणायाऽर्थवद्ग्रहणमित्युक्तम् । तत्र वर्णानामानर्थक्यं दृढीकर्तुं पृच्छति—भाष्ये—किं पुन-

'अनर्थकास्तु प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेर्वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारेष्वर्थदर्शना'-दिति ॥ तत्रेदमपरिहृतम् 'सङ्घातार्थवत्त्वाच्चे'ति ॥ तस्य परिहारः—॥ * ॥ सङ्घातार्थवत्त्वाच्चेति चेद्दृष्टो ह्यतदर्थेन गुणेन गुणिनोऽर्थभावः ॥ * ॥ सङ्घातार्थवत्त्वाच्चेति चेद् दृश्यते हि पुनरतदर्थेन गुणेन गुणिनोऽर्थभावः ॥ तद्यथा—एकस्तन्तुस्त्वक्त्राणेऽसमर्थस्तत्समुदायश्च कम्बलः समर्थः । एकश्च तण्डुलः क्षुत्प्रतिघातेऽसमर्थः, तत्समुदायश्च वर्द्धितकं समर्थम् । एकश्च बल्वजो बन्धनेऽसमर्थः, तत्समुदायश्च रज्जुः समर्था भवति ॥ विषम उपन्यासः । भवति हि तत्र या च यावती चाऽर्थमात्रा । भवति हि कश्चित्प्रत्येकस्तन्तुस्त्वक्त्राणे समर्थः, एकश्च तण्डुलः क्षुत्प्रतिघाते समर्थः, एकश्च बल्वजो बन्धने समर्थः । इमे पुनर्वर्णा अत्यन्तमेवाऽनर्थकाः ॥ यथा तर्हि रथाङ्गानि विहृतानि प्रत्येकं व्रजिक्रियां प्रत्यसमर्थानि भवन्ति तत्समुदायश्च रथः समर्थः । एवमेषां वर्णानां समुदाया अर्थवन्तः, अवयवा अनर्थका इति ॥ * ॥ निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वम् ॥ * ॥ निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञा वक्तव्या । खञ्जति । निखञ्जति । लम्बते प्रलम्बते ॥ किं पुनरत्र प्रातिपदिकसञ्ज्ञया प्रार्थ्यते ? ॥

प्र.] विनैवेति भावः । अतदर्थेनेति । अतत्प्रयोजनेनेत्यर्थः । गुणेनेति । अवयवेन । स ह्यवयविन उपकारकत्वाद्गुणः । अवयवी तु—गुणी । अर्थभावः—प्रयोजनोत्पत्तिः । बल्वजः—तृणविशेषः । या च यावती चेत्ययं समुदायः—का चिदित्यस्याऽर्थे वर्तते । विहृतानीति । विक्षिप्तानीत्यर्थः । अनर्थकस्येति । निपातानां

उ.] रिति । उक्तमिति । 'हयवरट्'सूत्रे इति शेषः । अनर्थगतेरिति । अर्थानवगतेरित्यर्थः । सङ्घातार्थवत्त्वाच्च वर्णानामर्थवत्त्वम्, अन्यथानर्थकावयवकसमुदायोऽप्यर्थवान् न स्यादित्यर्थः । नन्वर्थवत्त्वे प्रत्येकं सुप्स्यादत आह—सङ्घातस्येति । 'एकाज्द्विर्वचन'न्यायेन न प्रत्येकं विभक्तिरिति भावः । अर्थशब्दस्याऽभिधेयपरत्वे दृष्टान्ताऽसङ्गतिरत आह—अतत्प्रयोजनेति । यथा तत्राऽतत्प्रयोजनकानां समुदायस्तत्प्रयोजनस्तथेहाऽनर्थकानां समुदायोऽर्थवानिति भावः । भाष्ये या च यावती चार्थमात्रेति । काचित्प्रयोजननिष्पत्तिरित्यर्थः । तदुपपादयति—भवति हि कश्चिदिति । विक्षिप्तानीति । विहरतिरिह पृथक्करणे वर्तत इति भावः । 'अनर्थकस्ये'ति विशेषणकृत्यमाह—निपातानामिति । ननु पदादित्यधिकृत्य विधीयमानस्य निघातस्य पदविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थितेः प्रकृते सामर्थ्याऽभावात्तदप्राप्तिरत आह—अर्थवदनर्थकयोरिति । सामर्थ्ये—व्यपेक्षालक्षणे । सामर्थ्यादिति । पदत्वसम्पादकप्रातिपदिकसञ्ज्ञाविधानसामर्थ्यादित्यर्थः । एके इति । अत्राऽरुचिस्तु समर्थसूत्रे एकार्थीभावस्यैव ग्रहणेन निघातविधौ तदनुपस्थितिः । तदपवादस्य 'समानवाक्ये निघाते'-

---

१ 'कसमुदायो' ।

'प्रातिपदिका'दिति स्वाद्युत्पत्तिः । 'सुबन्तं पद'मिति पदसञ्ज्ञा । 'पदस्य' 'पदा'दिति निघातो यथा स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । सत्यामपि प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वाद्युत्पत्तिर्न प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ नहि प्रातिपदिकसञ्ज्ञायामेव स्वाद्युत्पत्तिः प्रतिबद्धा ॥ किं तर्हि ? ॥ एकत्वादिष्वप्यर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते । न चैषामेकत्वादयः सन्ति ॥ नैष दोषः । अविशेषेणोत्पद्यन्ते । उत्पन्नानां नियमः क्रियते ॥ अथ वा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः ॥ के च प्रकृताः ? ॥ एकत्वादयः । 'एकस्मिन्नेवार्थ एकवचनं, न द्वयोर्न बहुषु' । 'द्वयोरेवार्थयोर्द्विवचनं' नैकस्मिन्न बहुषु' । 'बहुष्वेवार्थेषु बहुवचनं, नैकस्मिन्न द्वयो'रिति ॥ अथ वा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'अनर्थकानामप्येतेषां भवत्यर्थवत्कृत'मिति । यदयम् 'अधिपरी अनर्थका' वित्यनर्थकयोर्गत्युपसर्गसञ्ज्ञाबाधिकां कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञां शास्ति ॥

किं पुनरयं पर्युदासो यदन्यत्प्रत्ययादिति, आहोस्वित्प्रसज्याऽयं प्रतिषेधः—प्रत्ययो नेति ? ॥ कश्चात्र विशेषः ? ॥ * ॥ अप्रत्यय इति चेत्तिबेकादेशे प्रतिषेधोऽन्तवत्त्वात् ॥ * ॥ अप्रत्यय इति चेत्तिबेकादेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

प्र.] द्योतकत्वादभिधेयार्थाऽभावेपि द्योत्यार्थसद्भावाद्येषामर्थवत्त्वं तेषां सिध्यत्येव सञ्ज्ञा । यस्य तु द्योत्योऽप्यर्थो नास्ति तदर्थं वचनम् । निघातो यथा स्यादिति । अर्थवदनर्थकयोरसत्यपि सामर्थ्ये सञ्ज्ञाविधानसामर्थ्यान्निघातो भवतीत्येके । समानवाक्यतानिमित्तो निघातो न सामर्थ्यनिमित्तः, सा चेहास्ति, 'आख्यातं साव्ययकारकविशेषणं वाक्य'मिति परिभाषणाद्वाक्यस्येत्यपरे । नहीति । स्वादिविधिवाक्यस्य सङ्ख्याविधिवाक्येनैकवाक्यत्वात् । अविशेषेणेति । नानावाक्यताश्रयणात् । नियमश्चाऽर्थानां न प्रत्ययानामित्यनर्थकेभ्योपि ते भवन्ति । अथ वेति । प्रत्ययनियमेऽपि दोषाऽभाव इत्यर्थः । अधिपरी इति । क्रियायोगे गत्युपसर्गसञ्ज्ञयोर्विधानादनर्थकयोः क्रियायोगाऽभावात्प्राप्तिरेव नास्तीति संज्ञाविधानं यथोक्तस्याऽर्थस्य ज्ञापकं सम्पद्यते । आनर्थक्यं च निपातस्य धातुनिपातयोः साधारणार्थतयाऽधिकद्योत्याऽर्थाऽभावादुच्यते, न तु सर्वात्मनार्थाऽभावात् । तिबेकादेश इति । तिपस्ति-

उ.] त्यस्य सत्त्वं चेति । तदाह-**समानेति** । **आख्यातमिति** । अत्र वाक्यलक्षणेऽर्थवत्त्वं न निविष्टमिति 'निखअती'त्यादेरपि वाक्यत्वं बोध्यम् । '**एकतिङ् वाक्य**'मिति वक्तुं युक्तम् । **नानावाक्येति** । स्वौजसित्यादेर्द्व्येकयोरित्यादेश्चेत्यर्थः । 'अव्ययादाप्सुप' इति लिङ्गाद्वाक्यभेदोऽप्यभिमत इति भावः । ननु प्रत्ययनियमे दोष एवेत्यत आह—**नियमश्चार्थानामिति** । एकत्वे एकवचनमेवेति नियमो, न त्वेकत्व एवैकवचनमिति भावः । एकवाक्यतापक्षेप्यौत्सर्गिकत्वात्सर्वविभक्त्येकवचनमित्यन्यत्रोक्तम् । **सञ्ज्ञाविधानमिति** । तयोस्तद्विधानं च केवलं गत्युपसर्गसञ्ज्ञाबाधनार्थमेवेति भावः । अनेन च ज्ञापकेन वार्तिकं प्रत्याख्यायते, विभ-

काण्डे कुड्ये ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अन्तवत्त्वात्' ॥ तिबतिपोरेकादेशोऽतिपोऽन्तवत्स्यात् । 'अस्त्यन्यत्तिप' इति कृत्वा प्रातिपदिकसञ्ज्ञा प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधः—'प्रत्ययो ने'ति ॥ * ॥ न प्रत्यय इति चेदूङेकादेशे प्रतिषेध आदिवत्त्वात् ॥ * ॥ 'न प्रत्यय' इति चेदूङेकादेशे प्रतिषेधः प्राप्नोति । ब्रह्मबन्धूः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'आदिवत्त्वात्' । प्रत्ययाऽप्रत्यययोरेकादेशः प्रत्ययस्यादिवत्स्यात् । तत्र 'प्रत्ययो ने'ति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ किं पुनरत्र प्रातिपदिकसञ्ज्ञया प्रार्थ्यते ? ॥ 'प्रातिपदिका'दिति स्वाद्युत्पत्तिर्यथा स्यात् ॥ नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'उत्पद्यन्ते ऊङन्तात्स्वादय'—इति, यदयं 'नोङ्धात्वो'रिति विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेधं शास्ति ॥ अथ वा द्वे ह्यत्र प्रातिपदिकसञ्ज्ञे,—अवयवस्यापि, समुदायस्यापि । तत्रावयवस्य या प्रातिपदिकसञ्ज्ञा तयाऽन्तवद्भावात्स्वाद्युत्पत्तिर्भविष्यति ॥ * ॥ सुब्लोपे च प्रत्ययलक्षणत्वात् ॥ * ॥

प्र.] शब्दादारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः । अन्तवत्त्वादिति । पूर्वस्य प्रत्ययसदृशस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञाकार्यमिति पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावः । आदिवत्त्वादिति । परकार्ये प्रतिषेधे कर्तव्ये परं प्रत्येकादेशस्यादिवद्भावः । यदयमिति । अथ वा 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहण'मिति स्वादय उत्पद्यन्ते । द्वे इति । तत्राऽन्तरङ्गत्वात्प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव ब्रह्मबन्धुशब्दस्य प्रवृत्ता प्रातिपदिकसञ्ज्ञेत्यूङेका-

उ.] त्त्युत्पत्तिस्तूक्तरीत्यैवेति बोध्यम् । नन्विति । तथा च प्रयोगो व्यर्थः स्यादिति भावः । एतेन ज्ञापकं शिथिलमिति ध्वनयति । धात्वर्थानुवादकत्वरूपस्यापि योगस्य ग्रहीतुं शक्यत्वादिति बोध्यम् । ध्वनितं चेदमधिपरी इति सूत्रे भाष्ये । अन्तवद्भाव इति । तस्य हि पर्युदासे शाब्दकार्यलाभ इति तस्यैव प्रवृत्तिर्न त्वादिवत्त्वस्येति भावः । भाष्ये—अस्त्यन्यत्तिप इति । 'अतिप्प्रातिपादिक मिति न्यासाश्रयेणेदम् । एवं चोत्तरत्र तद्धितग्रहणं न कार्यमिति लाघवम् । 'पचनावप्रिय' इत्यत्र 'पचनावे'त्यस्य[1] प्रातिपदिकत्वेऽपि न क्षतिः, टजन्तस्योपसर्जनत्वेन ङीपोऽप्राप्तेः, सुबपि समासे सङ्ख्याभावान्न, प्रकृते सङ्ख्याया उक्तत्वाच्च । वस्तुतः प्रशस्ताऽर्थवत्त्वाऽभावात्प्रातिपदिकत्वाऽप्राप्तिरेव । एतेन 'टाप्स्या'[2]दित्युक्तिः परास्ता । 'काण्डे' इत्यत्र च प्रातिपदिकत्वे ह्रस्वापत्तिर्दोष इति बोध्यम् । एवमोजायत इत्यत्रापि ह्रस्वापत्तिः । अत[3] एव तिब्ग्रहणं चरितार्थम् । परकार्ये इति । आदिवत्त्वस्य हि प्रतिषेधरूपं शाब्दं फलमिति भावः । न चादिवद्भावेन 'ऊ' इत्यस्य प्रत्ययत्वेपि यतो विहितस्तदादित्वाभावात् कथं निषेधः, पूर्वान्तवद्भावेन तु तदादित्वं दुर्लभम्, उभयत आश्रयणे तन्निषेधादिति वाच्यम् । धान्ते 'समुदाये दृष्टाः शब्दा' इति न्यायेनैकदेशविकृतन्यायेन च ऊङ्प्रकृतित्वारोपादक्षतेः । भाष्ये द्वे हीति । तत्रावयवस्य

१ 'सङ्ख्याऽभानान्न' । २ अयं पाठः क्वचिन्न । ३ 'अतएव' ।

सुब्लोपे च प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ राजा तक्षा । प्रत्ययलक्षणेन 'प्रत्ययो ने'ति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'न प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधो भवती'ति, यदयं—'न ङिसम्बुद्ध्योः'रिति प्रतिषेधं शास्ति ॥ अथ वा पुनरस्तु पर्युदासः ॥ ननु चोक्तम् 'अप्रत्यय इति चेत्तिबेकादेशे प्रतिषेधोऽन्तवत्त्वा'दिति ॥ प्रसज्यप्रतिषेधेऽप्येष दोषः ॥ द्वे ह्यत्र प्रातिपदिकसंज्ञे,—अवयवस्यापि, समुदायस्यापि । गृह्यते च प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोरेकादेशः प्रातिपदिकग्रहणेन । तस्मादुभाभ्यामपि वक्तव्यं स्यात्—'ह्रस्वो नपुंसके यत्तस्ये'ति ॥ किं च नपुंसके ? ॥ नपुंसकं यस्य गुणः ॥ कस्य च नपुंसकं

प्र.] देशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावादस्त्येव प्रातिपदिकत्वमिति न कश्चिद्दोषः । राजेति । तत्र नलोपो न स्यात् । अत्राप्यन्तरङ्गत्वापूर्वमेव प्रवृत्ता प्रातिपदिकसञ्ज्ञा बहिरङ्गेण प्रतिषेधेन न शक्यते निवर्तयितुमिति परिहारोऽस्ति । न ङिसम्बुद्ध्योरिति । ननु 'हे सुराज'न्निति समासप्रातिपदिकसंज्ञार्थः प्रतिषेधः स्यात् । न चोत्तरप्राप्तेरप्रत्यय इति प्रतिषेधः, 'मध्येपवादा' इति न्यायात् । एवं तर्हि समासेऽप्यप्रत्यय इति वर्तते । अन्यथा सुराजाऽतिराजेत्यादौ विध्यर्थतायां सम्भवन्त्यां नियमार्थं समासग्रहणं न स्यात् । यत्तस्येति । विभक्त्यन्तं च शक्तिप्रधानं, सङ्ख्याप्रधानं

उ.] सिद्धा, समुदायस्य प्रार्थ्यमानेति भावः । तत्रान्तरङ्गत्वादिति । प्रथमप्रवृत्तिकत्वमत्रान्तरङ्गत्वम्, उपदेशप्राप्तायाः समुदायनिष्ठाया एव हि प्रत्ययान्तत्वेन निषेध इति बोध्यम् । भाष्ये—अन्तवद्भावादिति । एकदेशविकृतन्यायस्याप्युपलक्षणम् । न चैवं 'काण्डे' इत्यत्र दोषः, अग्रे भाष्य एव वक्ष्यमाणत्वात् । अत्रापीति । अत्रेदं चिन्त्यम्,—नाऽयं दोषः कार्यकालपक्षे, व्यवस्थितयोः पक्षयोरेकेन लक्ष्ये सिद्धे पक्षान्तरेण दोषशङ्काया अनौचित्यात् । ध्वनितं चेदं प्रगृह्यसञ्ज्ञाप्रकरणे भाष्ये । अत एव पर्युदासपक्षे नायं दोषः शङ्कितोत्र भाष्ये, तस्माद्यथोद्देशेपि न सिध्यतीति भाष्याशयः । न च कैयटोक्तयुक्त्या सिध्यतीति वाच्यम् । लुगादिनेव प्रतिषेधेन जातनिवृत्तिरपीति भाष्याशयात् । 'भुक्तवन्तं प्रती'ति न्यायस्याऽपि लुगादिशास्त्र इवाऽत्रापि त्याग इति भावः । अत एव ज्ञापकेन परिहरति—नैष इति । यदि त्वनेन ज्ञापकेन जातनिवृत्त्यभाव एवान्वाख्यायते, लुगादिनाऽप्यनुत्पत्तिरेवोच्यते, अवयवलोपशास्त्रैरपि तत्तदवयवरहितस्यैव तत्तद्विषये प्रत्ययत्वादि बोध्यते इत्युच्यते तदास्त्वित्याहुः । ननु हे इति । समासग्रहणं विध्यर्थमिति शङ्काशयः । सुराजन्शब्दे 'न पूजना'दिति समासान्तनिषेधः । एवं तर्हीति । प्रत्याख्याने तु तद्धितनियमांशे बाध्यसामान्यचिन्ताऽऽश्रयणीयेति भावः । पर्युदासेऽपि ज्ञापकाश्रयणमावश्यकम् । न च स्वाश्रयाऽप्रत्ययान्तत्वात्सिद्धिः, अतिदिश्यमानविरुद्धस्वाश्रयकार्याऽभावस्यातिदेशस्वभावसिद्धत्वात् । अत एव 'तण्डुल'नित्यादेर्न प्रातिपदिकत्वमिति न नलोपस्तत्र । इदं

गुणः ? ॥ प्रातिपदिकस्य ॥ [अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्] ॥

कृत्तद्धितसमासाश्च ॥१।२।४६॥

समासग्रहणं किमर्थम् ? ॥ * ॥ समासग्रहण उक्तम् ॥ * ॥ [**समासग्र-**

प्र.] च[1], न च तयोर्लिङ्गयोगः। न वाऽन्तवद्भावेनाऽर्थः शक्योऽतिदेष्टुमिति न भवति ह्रस्वः। अथ वा नपुंसकत्वं प्रातिपदिकार्थस्यैव सम्भवतीति प्रातिपदिकग्रहणं मुख्यप्रातिपदिकपरिग्रहार्थ[2]मित्यन्तवद्भावेन यत्प्रातिपदिकं तस्य ह्रस्वाऽभावः। अत्र च सूत्रे यदव्युत्पन्नमर्थवत्तदुदाहरणम्। व्युत्पत्तौ तु कृदन्तत्वादेव सिध्यतीति पृथगस्यारम्भोऽनर्थकः स्यात्। अव्युत्पत्तिपक्षस्य चेदमेव[3] सूत्रं ज्ञापकमित्याहुः।

उ.] चासिद्धवत्सूत्रभाष्यकैयटयोः स्पष्टम्। सिद्धान्ते तु समासांऽशे[4] तदनुवृत्तेः फलं चिन्त्यम्। भाष्ये **गृह्यते चेति**। अन्तवत्त्वेनेति भावः। **सङ्ख्याप्रधानं चेति**। 'काण्डे तिष्ठत' इत्यादौ। तत्र च सङ्ख्याया एव स्वाश्रयसम्बन्धेनान्वय इति भावः। तत्र सङ्ख्यायाः प्राधान्यं चिन्त्यं, नहि तद्विशेष्यको बोधोऽनुभवसिद्धः। शक्तेः प्राधान्यं च सम्बन्धघट-कतया बोध्यम्। प्रथमान्तस्यापि 'वारिणी तिष्ठत' इत्यादौ क्रियाकारकभावेनैवान्वयाद्वारि-कर्तृका स्थितिरित्यर्थेन सम्बन्धघटकशक्तेरेव प्राधान्यमिति बोध्यम्। **न च तयोरिति**। तदर्थशक्तिसङ्ख्ययोरित्यर्थः। यस्य ह्रस्वस्तस्य साक्षाद्यदा नपुंसकत्वं तदा ह्रस्वः, यस्य स्ववयवद्वारकं तस्य मा भूदित्येतदर्थं तस्येत्युक्तेरिति भावः। भाष्ये—**किं च नपुंसके इति**। नपुंसकलिङ्गवदर्थे किमित्यर्थः। **यस्येति**। यदर्थस्येत्यर्थः। **कस्येति**। किंशब्दार्थ-स्येत्यर्थः। '**प्रातिपदिकस्ये**'त्यस्य सत्त्वप्रधानस्येत्यर्थः। एवं च प्रत्ययान्तपर्युदासो निषेधो वेत्युभयमपि व्यर्थम्। तत्फलं हि तत्र ह्रस्वव्यावृत्तिरेव, तस्यामन्यथासिद्धायां तद्व्यर्थमेवेति भावः। फलान्तरं तु नास्त्येव, औत्सर्गिकैकवचनस्येष्टसिद्ध्यर्थं काचित्कत्वेन तदर्थस्य सङ्ख्याकर्माद्ययोगेन च सुबनापत्तेः। न च प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकत्वे तदवयवसुपो लुगापत्तिः, विधिवैयर्थ्यापत्तेः। तस्माद्धातुसाहचर्याद्विभक्त्यतिरिक्तशब्दघटितप्रातिपदिका-वयवस्यैव तेन लुगिति न दोषः। नापि फिट्स्वरप्राप्तिः, तत्तत्स्वराणां विशेषविहितानां बाधकत्वात्, प्रकृतिप्रत्ययविभागशून्येष्वेव फिट्स्वरप्रवृत्तेश्च। नापि 'पचेर'न्नित्यादौ नलोप-प्राप्तिः, रन्तादेशस्यैव कर्तुं युक्तत्वात्। अन्यथा पर्युदासे ह्रस्ववारणेऽपि कार्यान्तराणाम-वारणादस्तु पर्युदास इति भाष्यासङ्गतेरिति दिक्। यथान्यासेऽप्याह—**अथ वेति**। वस्तुतो यथान्यासेऽपि नपुंसकलिङ्गवदर्थे विशेष्यतया वर्तमानस्येत्यर्थः। न चेदं तथेति अयं प्रयासो व्यर्थ एवेति दिक्। '**यत्तस्ये**'त्यनेनायमेवार्थो बोध्यत इति बोध्यम्। **आहु-रिति**। अत्राऽरुचिबीजं 'बहुपटव' इत्याद्यर्थं व्युत्पत्तिपक्षेपि सूत्रमावश्यकमिति। इदं च बहुज्विधायके कैयटे स्पष्टम्। अव्युत्पत्तिपक्षज्ञापकं त्वतः कृकमिकंसेति सूत्रे कंसग्रहणमिति बोध्यम्। अस्यापि ज्ञापकत्वमृलृक्सूत्रे उपपादितम्। [अर्थवदधातु]।

१ 'शक्तिसङ्ख्याप्रधानं, न च'। २ 'परिग्रहणार्थं'। ३ 'इदमेव'। ४ 'सादौ'।

हण उक्तम्]॥ किमुक्तम् ? ॥ अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति ॥ [कृत्तद्धितसमासाश्च] ॥

ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ॥१।२।४७॥

प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थम् ? ॥*॥ नपुंसकह्रस्वत्वे प्रातिपदिकग्रहणं[१] तिङ्निवृत्त्यर्थम् ॥*॥ नपुंसकह्रस्वत्वे प्रातिपदिकग्रहणं क्रियते ॥ [किं प्रयोजनम् ? ॥] । 'तिङ्निवृत्त्यर्थम्' । तिबन्तस्य ह्रस्वत्वं मा भूत्–काण्डे कुड्ये रमते ब्राह्मणकुलमिति ॥ ॥*॥ अव्ययप्रतिषेधः ॥*॥ अव्ययानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । इह मा भूत्,— दोषा ब्राह्मणकुलं, दिवा ब्राह्मणकुलमिति ॥ स तर्हि वक्तव्यः ? ॥ न वक्तव्यः । नात्राऽव्ययं नपुंसके वर्तते ॥ किं तर्हि ? ॥ अधिकरणमत्राऽव्ययं नपुंसकस्य ॥

प्र.] ह्रस्वो नपुंसके । प्रातिपदिकग्रहणमिति । नपुंसकलिङ्गं द्रव्यस्यैव सम्भवति । द्रव्यवाचित्वं च[२] प्रातिपदिकस्यैव, न[३] तु सुबन्तस्य, शक्तिप्रधानत्वात्, नापि तिङन्तस्य, क्रियाप्रधानत्वादिति प्रश्नः । काण्डे इति । द्वयोरपि शक्तिशक्तिमतोरभिधानादस्ति नपुंसकार्थवृत्तित्वं सुबन्तस्यापीति भावः । रमते ब्राह्मणकुलमिति । यथैव साधनाश्रयां सङ्ख्यामाख्यातमुपा[४]दत्ते तथा तल्लिङ्गमपि । अव्ययप्रतिषेध इति । यथोपवर्णितन्यायेनाऽव्ययस्यापि लिङ्गयोगात्प्राप्तिः । दोषा ब्राह्मणकुलमिति । 'दोषा'सहचरितत्वाद्ब्राह्मणकुलमेव 'दोषा'शब्देनोच्यते इति ह्रस्वप्रसङ्गः । नात्राऽव्ययमिति । 'दोषा'शब्दो रात्रावित्यत्रार्थे वर्तते, दिवाशब्दोऽप्यहनीत्यत्रेति ब्राह्मण-

---

उ.] कृत्तद्धित । अर्थवत्समुदायानामिति । लोकेऽर्थबोधकतया पृथक्प्रयुज्यमानानां यः समुदाय इत्यर्थः । [कृत्तद्धितसमासाश्च] ।

ह्रस्वो नपुंसके । शक्तिप्रधानत्वादिति । तिङभिहितकर्तृशक्तिबोधकत्वेन प्रथमाया अपि शक्तिप्रधानत्वमित्याशयः । द्वयोरपीति । 'समुदायेने'ति शेषः । काण्डस्य विशेषणतया प्रविष्टत्वादिति भावः । साधनेति । साधनगतां सङ्ख्यामाख्यातं तदर्थः क्रिया यथोपादत्ते तदुपादानेन यथा सङ्ख्यावती तथा तद्गतलिङ्गोपादानेन लिङ्गवत्यपि स्यादित्यर्थः । कारकगता सङ्ख्या आरोपेण क्रियायामेव बोध्यते तिङादिभिरिति स्पष्टं 'ङ्याप्प्रातिपदिका'दिति सूत्रे भाष्यकैयटयोः । अलिङ्गाऽसङ्ख्यस्याऽव्ययत्वादाह—यथेति । तिङन्तविषयोपवर्णितेत्यर्थः । यथा तत्र साधनत्वसम्बन्धेन तद्धर्मग्रहणं तथाऽत्र सामानाधिकरण्यात्स्यादिति भावः । वैयधिकरण्येन 'दोषा'शब्दे नपुंसकत्वाभिव्यक्त्यभावादाह—दोषासहेति । 'दोषा'शब्दो लाक्षणिक इत्यभिमानः । इत्यत्रार्थे इति । शब्दशक्तिस्वभावादिति भावः । ननु कारकं क्रियाया, न द्रव्यस्येति कथं नपुंसकस्याधिकरणमित्युक्तिरत आह—ब्राह्मणकुलसाधनानामिति । तत्रोपपत्तिमाह—आधेयेति ।

---

१ इदं क्वचिन्न । २ 'तु' । ३ 'न सुबन्त' । ४ 'मादत्ते' ।

इह तर्हि प्राप्नोति काण्डीभूतं वृषलकुलं, कुड्यीभूतं वृषलकुलमिति ॥ * ॥ न वा लिङ्गाऽभावात् ॥ * ॥ न वा वक्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'लिङ्गाभावात्' । अलिङ्गमव्ययम् ॥ किं पुनरयमव्ययस्यैव परिहारः आहोस्वित्तिबन्तस्यापि परिहारः ? ॥ 'तिबन्तस्यापी'त्याह ॥ कथम् ? ॥ अव्ययं हि किञ्चिद्विभक्त्यर्थ-प्रधानं, किञ्चित्क्रियाप्रधानम् । उच्चैर्नीचैरिति विभक्त्यर्थप्रधानम्, हिरुक् पृथ-गिति क्रियाप्रधानम् । तिबन्तं चापि किञ्चिद्विभक्त्यर्थप्रधानं, किञ्चित्क्रियाप्रधा-नम् । काण्डे कुड्ये इति विभक्त्यर्थप्रधानं, रमते ब्राह्मणकुलमिति क्रियाप्रधा-नम् । न चैतयोरर्थयोर्लिङ्गसङ्ख्याभ्यां योगोऽस्ति ॥ अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् ।

प्र.] कुलसाधनानां क्रियाणामधिकरणं कालो भवन्ब्राह्मणकुलस्याधिकरणं भवति,—दोषा दृश्यते, चरत्यधीते वेति, आधेयव्यवधानेनाधिकरणस्य क्रियाधारणात् । काण्डीभूतमिति । प्रकृतिविकारयोरभेदविवक्षायां च्विप्रत्ययः । द्वयोरप्यत्र तयो-र्नपुंसकत्वाद्ध्रस्वप्रसङ्गः । कृते ह्रस्वत्वे 'च्वौ चे'ति दीर्घो भविष्यतीति चेत्, ह्रस्वस्य बहिरङ्गत्वाद्दीर्घे कर्तव्येऽसिद्धत्वाद्दीर्घाऽप्रसङ्गः । एवं 'रमते' इत्यत्रापि ह्रस्वत्वे टेरेत्वस्याऽप्रसङ्गः । न वेति । असत्त्ववाचित्वादव्ययस्य न तेन लिङ्गं प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । न चैतयोरिति । आख्यातस्य शक्त्याश्रयद्रव्यसङ्ख्याप्रति-पादने सामर्थ्यं, न तु [त]ल्लिङ्गप्रतिपादने, विचित्रत्वाद्भावशक्तीनाम् । 'काण्डे तिष्ठत' इत्यत्रापि सङ्ख्यायाः प्राधान्यान्नपुंसकत्वाऽयोगः । अवश्यमिति । यद्यवयवधर्मेण

उ.] बहिरङ्गत्वादिति । अर्थधर्मनपुंसकत्वाश्रयत्वादित्यर्थः । एवं च पूर्वं दीर्घे ततो ह्रस्वे 'लक्ष्ये लक्षणस्ये'तिन्यायेन पुनर्दीर्घाऽप्रसङ्ग इति भावः । वस्तुतः समत्वेपि परत्वात् च्वाविति दीर्घे ततो ह्रस्वे 'लक्ष्ये लक्षणस्ये'ति न्यायेन पुनरप्रवृत्तिरिति बोध्यम् । असत्त्वेति । कचिल्लिङ्गवता सामानाधिकरण्येऽपि तस्य लिङ्गवत्तया स्वार्थबोधकत्वाऽभाव इति भावः । किञ्चिदित्यादि । नैतावता द्विविधमेवाऽव्ययमिति भ्रमितव्यम् । उभयातिरिक्तस्यापि चाऽव्ययस्य सत्त्वात् । हिरुगादेः क्रियाप्रधानत्वं क्रियामात्रविशेषणत्वेन । 'काण्डीभूत'-मित्यत्राप्येतदेव । स्वभावाच्च तादृशस्य लिङ्गाद्ययोगः । न चैतयोरिति । 'प्रायेणे'ति शेषः । तत्राऽव्ययार्थस्य 'काण्डे' इत्यादेश्चोभयाऽयोगः, 'रमते' इत्यादेर्लिङ्गायोग इति बोध्यम् । अन्यथा 'हतशायिकाः शय्यन्त' इत्यादौ, 'पचतिरूप'मित्यादौ च ताभ्यां योगेन भाष्याऽ-सङ्गतिः स्यात् । भावशक्तीति । पदार्थशक्तीत्यर्थः । 'विचित्रत्वा'दित्यनेनेदं सूचयति 'पचतिकल्प'मित्यादौ भवत्येव, 'पचतकी'त्यादौ च नेति । काण्डे तिष्ठत इति । प्रथमायाः प्रातिपदिकार्थे विधानाद्विभक्त्यर्थाऽप्रधानत्वेनाऽस्त्येव लिङ्गयोग इति स्यादेव ह्रस्वत्वमित्य-भिमानः । समाधत्ते—सङ्ख्याया इति । विभक्त्या सङ्ख्याया लिङ्गवत्त्वेनाऽप्रतिपादनं, भावशक्तेर्वैचित्र्यादिति भावः । अत्र 'सङ्ख्याया' इति शक्तेरुपलक्षणं, सङ्ख्यायाः प्राधा-

क्रियमाणेऽपि हि प्रातिपदिकग्रहणे इह प्रसज्येत—काण्डे कुड्ये । द्वे ह्यत्र प्रातिपदिकसञ्ज्ञे,—अवयवस्यापि समुदायस्यापि । गृह्यते च प्रातिपदिकाऽप्रातिपदिकयोरेकादेशः प्रातिपदिकग्रहणेन । तस्मादुभाभ्यामिति वक्तव्यं स्यात्—'ह्रस्वो नपुंसके यत्तस्ये'ति ॥ किं च नपुंसके ? ॥ नपुंसकं यस्य गुणः ॥ कस्य च नपुंसकं गुणः ? ॥ प्रातिपदिकस्य ॥ ॥ * ॥ यजेकादेशदीर्घेत्त्वेषु प्रतिषेधः ॥ * ॥ यजेकादेशदीर्घेत्त्वेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । युगवरत्राय । युगवरत्रार्थम् । युगवरत्रेभ्यः ॥ ॥ * ॥ यजेकादेशदीर्घेत्त्वेषु बहिरङ्गलक्षणत्वात्सिद्धम् ॥ * ॥ [यजेकादेशदीर्घेत्त्वेषु बहिरङ्गलक्षणत्वात्सिद्धम्] । बहिरङ्गा एते विधयः । अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वम् । 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' ॥ ॥ * ॥ उपसर्जनह्रस्वत्वे च ॥ * ॥ [उपसर्जनह्रस्वत्वे च] ॥ किम् ? ॥ 'यजेकादेशदीर्घेत्त्वेषु प्रतिषेधो वक्तव्योऽतिखट्वायातिखट्वार्थमतिखट्वेभ्यः' ॥ * ॥ उपसर्जनह्रस्वत्वे च ॥ * ॥ [उपसर्जनह्रस्वत्वे च] ॥ किम् ? ॥ 'बहिरङ्गलक्षणत्वात्सिद्ध'मित्येव । बहिरङ्गा एते विधयः । अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वम् । 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' ॥ [ह्रस्वो नपुंसके] ॥

प्र.] समुदायो व्यपदिश्यते इत्यर्थः । यत्तस्येति । साक्षात्तस्यैव यदा नपुंसकत्वं तदा ह्रस्वः । यस्य त्ववयवद्वारकं, तस्य मा भूत् । अथ वा तस्यैवाऽनुपजातव्यतिरेकस्येत्यर्थः । विभक्त्यन्तं चोपजातव्यतिरेकमिति ह्रस्वाऽभावः । सूत्रकारेण तु प्रातिपदिकग्रहणं मुख्यप्रातिपदिकपरिग्रहार्थं कृतं, प्रातिपदिकस्यैव नपुंसके वृत्तिसम्भवात् । तेनाऽन्तवद्भावादतिदिष्टप्रातिपदिकत्वस्य ह्रस्वाऽभावः । युगवरत्रायेति । दीर्घे कृते पुनर्ह्रस्वः, पुनर्दीर्घ इति चक्रकप्रसङ्गः । [ह्रस्वोनपुंसके] ।

उ.] न्याऽसम्भवात् । प्रथमास्थलेपि यथा शक्तिरस्ति तथोक्तम् । भाष्ये—अवश्यं चैतदेवमिति । एतत् । तिबन्तमलिङ्गमित्यवश्यं स्वीकार्यमित्यर्थः । समुदायस्याप्युक्तं प्रातिपदिकत्वमुपपादयति—गृह्यते च प्रातिपदिकेत्यादिना । अवयवधर्मेणेति । अवयवभूतप्रकृत्यर्थधर्मेणेत्यर्थः । समुदायः—प्रत्ययान्तः । यद्यवयवधर्मेण समुदायस्य व्यपदेशस्तदा प्रातिपदिकग्रहणे क्रियमाणेप्येतदवश्यं वाच्यमिति भाष्यार्थ इति भावः । भाष्ये—उभाभ्यामपि वक्तव्यमिति । एवमर्थकतया सूत्रं व्याख्येयमित्यर्थः । अवयवद्वारा समुदायस्यापि नपुंसके वृत्तिसम्भवात्कथमनेन परिहारोऽत आह—साक्षादिति । तस्यैव—तज्जन्यबोधविशेष्यस्य । अनुपजातव्यतिरेकस्य—अनुपजातसम्बन्धस्य । अनुपजातेतराकाङ्क्षस्येति यावत् । अनेन सत्त्वप्रधानत्वमुपलक्षितम् । सूत्रकारेण त्विति । अवयवद्वारकत्वमपि नपुंसकवृत्तित्वं गृह्यत इति तदाशयः । अत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तम् । यदर्थस्य शास्त्रे नपुंसकं गुणः प्रसिद्धस्तस्य नपुंसके वर्तमानस्य ह्रस्व इति भाष्यार्थः । चक्रकप्रसङ्ग इति ।

---

१ इदं लुप्तं स्यात् । २ इदं क्वचिन्न ।

गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ॥१।२।४८॥

॥*॥ गोटाङ्ग्रहणं कृन्निवृत्त्यर्थम् ॥*॥ गोटाङ्ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ किमिदं 'टा' ङिति ? ॥ [[1]टाङिति] प्रत्याहारग्रहणम् ॥ क सन्निविष्टानां प्रत्याहारः ? ॥ टापः प्रभृत्या ष्यङो ङकारात् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'कृन्निवृत्त्यर्थम्'। कृत्स्त्रिया धातुस्त्रियाश्च ह्रस्वत्वं मा भूदिति। अतितन्त्रीः अतिश्रीः अतिलक्ष्मीरिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम्। "स्त्रीग्रहणं स्वरयिष्यते"। तत्र स्वरितेनाधिकारगतिर्भवति। 'स्त्रिया'मित्येवं प्रकृत्य ये विहितास्तेषां ग्रहणं विज्ञास्यते। स्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीति न दोषो भवति ॥ यद्येवं प्रत्ययग्रहणमिदं भवति। तत्र 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवती'तीह न प्राप्नोति—अतिराजकुमारिः, अतिसेनानीकुमारिरिति ॥ 'अस्त्रीप्रत्ययेने'त्येवं तत् ॥*॥ ईयसो बहुव्रीहौ पुंवद्वचनम् ॥*॥

प्र.] गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य। कृन्निवृत्त्यर्थमिति। धातुस्त्रिया अपि कृदन्तत्वाद्भेदेनाऽनिर्देशः। भाष्यकारस्तु तदेव विभज्य व्याचष्टे—कृत्स्त्रिया धातुस्त्रियाश्चेति। स्वरितेनेति। 'स्वरितेनाधिकार' इति योगोऽनेकधा व्याख्यातः। ततश्च 'यत्र स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते तत्र तदधिकारो गृह्यते' इत्ययमपि तस्याऽर्थः। स्त्रियां क्तिन्नित्येतत्प्रकरणविहितानां तु ह्रस्वभावित्वाऽभावादग्रहणम्। अस्त्रीप्रत्ययेनेत्येवं तदिति। ननु 'ष्यङः सम्प्रसारण'मित्यत्रातिकारीषगन्ध्यपुत्र इत्यत्र सम्प्रसारणाऽभावार्थमनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययविषयस्तदादिनियमप्रतिषेधः प्रदर्शित इत्युपसर्जनत्वादिह नियमेन भाव्यम्। नैष दोषः। क्वचिदुपसर्जनेऽपि तदादिनियमो न भविष्यति, 'ह्रलङ्याब्भ्य' इत्यत्र दीर्घग्रहणात्। अन्यथा निष्कौशाम्बिरतिखट्व इत्यादावु-

---

उ.] लक्ष्ये लक्ष[2]णस्येति न्यायमनालोच्येदम्। भाष्ये—अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वमिति। एवं च ह्रस्वत्वे कृते दीर्घप्रवृत्तेर्लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन पुनरप्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ ४७ ॥

गोस्त्रियो। भाष्यवार्तिकयोर्विभज्य कथनाऽकथने हेतुमाह—धात्विति। ननु स्वरितत्वे उत्तरत्रानुवृत्तिरेव स्यान्न तु तदधिकारस्थलाभोऽत आह—स्वरितेनेति। ह्रस्वभाविस्वाभावादिति। न चाऽतिमतेरित्यादौ सम्भवः, गुणस्य बहिरङ्गत्वेनाऽसिद्धत्वात्। किं च तद्ग्रहणेऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेव ह्रस्वे ततो गुणे 'लक्ष्ये लक्षणस्ये'ति न्यायेन पुनस्तदप्रवृत्तौ फलाभाव इति भावः। भाष्ये—अस्त्रीप्रत्ययेनेति। एवं च स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावाद्ध्रस्वसिद्धिरित्यर्थः। अतिकारीषेति। कारीषगन्ध्यामतिक्रान्तस्य पुत्र इति विग्रहः। अनुपसर्जनेति। एवं च ष्य[4]ङः—अतिक्रान्तार्थं प्रत्युपसर्जनत्वात्तदादिनियमेन पुत्रोत्तरपदकतत्पुरुषे ष्यङन्तस्यापूर्वपदत्वान्न सम्प्रसारणमित्यर्थः। उपसर्जनत्वादिहेति। वस्तुतश्चिन्त्यमेतत्। प्रत्यासत्त्या यस्य समुदायस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वं प्रार्थ्यते तदर्थं प्रत्यनुपसर्जनत्वेन

---

१ इदं लुप्तं स्यात्। २ इदं वार्तिकमित्यन्ये। ३ अयं पाठः क्वचिदितोऽग्रे। ४ 'ष्यङन्तस्य'।

ईयसो बहुव्रीहौ पुंवद्भावो वक्तव्यः। बह्व्यः श्रेयस्योऽस्य बहुश्रेयसी, विद्यमानश्रेयसी ॥ * ॥ पूर्वपदस्य च प्रतिषेधो, गोसमासनिवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥ पूर्वपदस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'गोसमासनिवृत्त्यर्थम्'। गोनिवृत्त्यर्थं, समासनिवृत्त्यर्थं च ॥ गोनिवृत्त्यर्थं तावत्—गोकुलं गोक्षीरं गोपालक इति ॥ समासनिवृत्त्यर्थम्—राजकुमारीपुत्रः सेनानीकुमारीपुत्र इति ॥ किमुच्यते समासनिवृत्त्यर्थमिति, न पुनरसमासोऽपि किञ्चित्पूर्वपदं यदर्थः प्रतिषेधः स्यात् ? ॥ 'ङ्यन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवती'त्युच्यते। न चान्तरेण समासं ङ्यन्तं प्रातिपदिकमुपसर्जनमस्ति ॥ ननु चेदमस्ति खट्वापादो मालापाद

प्र.] पसर्जनत्वादङ्याबन्तत्वात्सुलोपो न भविष्यतीति किं दीर्घग्रहणेन ?। कथं तर्ह्यनुपसर्जनादित्यत्र 'कौम्भकारेयो न सिद्ध्यती'त्युक्तं, यावता कारशब्दादपि ङीपि कृते तदादिनियमाऽभावात् कुम्भकारीशब्दाड्ढग्भविष्यति। नैष दोषः। तदादिनियमाऽभावे कारीशब्दादपि कदाचिड्ढक्स्यात्। पुंवद्वचनमिति। यथा पुंविषये ईकारः श्रूयते, न तु ह्रस्वत्वं प्रतिपद्यते, तथेयसोऽपि पर इत्यर्थः। गोकुलमिति। 'प्रथमानिर्दिष्ट'मिति गोशब्दस्योपसर्जनत्वम्। राजकुमारीपुत्र इति। 'राजकुमारी'-शब्दः समासप्रातिपदिकम्। इह तु 'कुमारीपुत्र' इति कुमारीशब्दस्य प्रत्य-

---

उ.] तदादिनियमाऽप्रवृत्तौ दोषाऽभावात्। किं दीर्घेति। हल्ङ्यादिसूत्रे 'हल्ङ्याब्भ्य' इत्यस्य परविशेषणत्वेनावयवङ्यन्तात्परत्वेन ङ्यन्तान्तात्परत्वेन च 'निष्कौशाम्बि रित्यादौ सोर्लोपवारणार्थत्वाद्दीर्घग्रहणस्येदमपि चिन्त्यम्। विहितविशेषणे तु या सेत्यादावव्याप्तिः, कर्तेत्यादावव्याप्तिश्च। अत्वादिविधौ विषयसप्तमी तु 'तस्मिन्नि'ति शास्त्रबाधापत्त्या गमकाऽभावेन चायुक्तेति दिक्। कारीशब्दादपीति। तथा च 'कुम्भ'शब्दे आदिवृद्धिर्न स्यादपीति भावः। ननु पुंवदतिदेशे स्त्रीप्रत्ययस्यापि निवृत्तिः स्यादत आह—यथेति। ईयसः परस्य स्त्रीप्रत्ययस्य बहुव्रीहौ विद्यमानस्य पुंवत्—पुंसि यथा यवीरित्यादावीकारस्य श्रवणं तथा तत्र स्त्रीप्रत्ययभूतस्यापीत्येवं वचनव्यक्त्येति भावः। अत एवात्रैवेदं कृतम्, अन्यथा पुंवद्भावप्रकरण एव वदेत्। 'ईयसश्चे'तिप्रतिषेधान्न कप्। नपुंसकह्रस्वत्वं तु भवत्येव, अत्र पाठात्। न च 'ने'त्येव सिद्धे पुंवद्वचनं व्यर्थं, वार्तिकाक्षरेषु लाघवगौरवविचाराऽभावादित्याहुः। अन्ये तु तस्याप्यभावं मन्यन्ते। अत एवोत्तरवार्तिके नपुंसकह्रस्वत्वस्यापि निषेध इति भ्रमव्यावृत्तये 'गोसमासनिवृत्त्यर्थ'मित्युक्तम्। अत एव च विग्रहे 'स' इत्यादि न प्रयुक्तमित्याहुः। तत्र समासपदं ङ्यन्तसमासपरम्। प्रथमेति। 'षष्ठी'ति प्रथमानिर्दिष्टत्वादित्यर्थः। शास्त्रीयमिहोपसर्जनं न तु केवललौकिकमेवेति भावः। प्रत्ययलक्षणेनाऽप्रत्यय इति निषेधाऽप्रवृत्तेर्गोशब्दस्य प्रातिपदिकत्वमस्त्येव। राजकुमारीशब्द इति। नन्वस्याऽनुपसर्जनत्वात्तदादिनियमाभावेन प्रत्ययान्तत्वात् कथं प्रातिपदिकत्वम्। न च समासत्वात्, समासग्रहणस्य नियमार्थत्वभङ्गा-

इति । एकादेशे कृतेऽन्तादिवद्भावात्प्राप्नोति ॥ 'उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्' ॥ गोनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः । 'गोन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवती'त्युच्यते, न चैतद्गोन्तम् ॥ ननु चैतदपि व्यपदेशिवद्भावेन गोन्तम् ॥ 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' ॥ समासनिवृत्त्यर्थेन चापि नार्थः । 'स्त्र्यन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवती'त्युच्यते । 'प्रधानमुपसर्जन'मिति च सम्बन्धिशब्दावेतौ । तत्र सम्बन्धादेतद्गन्तव्यं 'यं प्रति यदप्रधानं तस्य चेत्सोऽन्तो भवती'ति ॥ अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । उच्यमानेऽपि हि प्रतिषेध इह प्रसज्येत—

प्र.] यान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वाऽभावः। उभयत इति । प्रातिपदिकं स्त्रीप्रत्ययश्चेहाश्रीयते । तत्र यदि प्रातिपदिकस्यान्तवत्तदा स्त्रीप्रत्ययः परो नास्ति । अथ स्त्रीप्रत्ययस्यादिवत्तदा प्रातिपदिकत्वाऽभावः । गोन्तस्येति । उपसर्जनग्रहणेन गोस्त्रियौ विशेष्येते, पश्चात्ताभ्यां प्रातिपदिकमिति तदन्तविधिः । 'ग्रहणवते'त्येतच्च प्रत्ययविधिविषयत्वादिह नोपतिष्ठते । व्यपदेशिवद्भाव इति । ननु 'रोण्या अण् तस्य चे'त्यत्र 'तस्य चेति सर्वस्य शेष' इति व्याख्यानात् 'स्वं रूप'मित्यस्यानुवृत्त्यनुज्ञानात् 'गोकुल'मिति ह्रस्वः प्राप्नोत्येव । नैष दोषः । 'स्वं रूप'मिति तत्र[१] नानुवर्तते । तथा चाद्यन्तवत्सूत्रे 'येन विधिस्तदन्तस्ये' इति प्रयोजनमुक्तम् । 'तस्य चे'त्येतत्तु तत्रत्यवार्तिकस्य शेषो न तु सूत्रस्य । 'अगोपुत्र' इत्यत्रापि न भवति, अत्र ह्यन्यत्प्रातिपदिकं गोन्तम्, अन्यत्प्रति गोशब्दस्योपसर्जनत्वम् ।

उ.] पत्तेस्तत्राप्यप्रत्यय इत्यनुवृत्तेरुक्तत्वेन तेनापि दुर्लभत्वाच्चेति चेन्न । स्त्रीप्रत्ययविशेषस्य सामान्यस्य वा ग्रहणाऽभावेन तदप्रवृत्तेः। भाष्ये—किमुच्यत इति। गोस्त्रीनिवृत्त्यर्थमित्येव वक्तुं युक्तमिति भावः । न पुनरिति । असमासोऽपि कश्चित्पूर्वपदं स्त्र्यन्तं नेति काका प्रश्नः । भाष्ये—न चान्तरेणेति । तदाशयमाह—इह त्विति । एतच्चाऽप्रत्यय इति सूत्रन्यासे । 'अति'विति न्यासे तु 'कुमारी'त्यस्यापि तत्त्वमस्त्येवेति तत्रापि दोषः । भाष्ये—उभयत इति। 'ऐणेय'सिद्धये 'स्त्रीभ्यो ढ'गित्यत्र 'प्रातिपदिका'दित्यसम्बन्धाद्वाङ्क्ये न दोषः । 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्ये'ति परिभाषामनाश्रित्येदं, तयाहि प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यधर्माणां स्त्रीप्रत्ययविशिष्टे बोधनमिति 'बहुव्रीहेरूधस' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । वक्ष्यमाणसमाधानेन सर्वसमाधानादेकदेश्युक्तावत्र नात्यादृतं[२] भगवतेति बोध्यम् । ननु 'चित्रगु'रित्यादौ गोन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनत्वाभावाद्ध्रस्वाऽप्राप्तिरत आह—उपसर्जनेति । श्रुतत्वादिति भावः । गोस्त्रियाविति । गोस्त्रीप्रत्ययान्तावित्यर्थः। ननु सूत्रस्येति । वस्तुतः सूत्रशेषत्वेपि न क्षतिः। येन विधिरसमासेनिष्कादिभ्य इति सूत्रभाष्ययोरस्याः प्रत्ययविधिविषयतायाः, सूत्रोपात्तान्तादिशब्दविषयतायाश्च बोधितत्वेनाऽस्य भाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वावश्यकत्वात् वक्ष्यमाणसमाधानेना-

१ इदं क्वचिन्न । २ 'त्यादृतन्तु' ।

पञ्च कुमार्यः प्रिया अस्य पञ्चकुमारीप्रियः, दशकुमारीप्रिय इति ॥

॥*॥ कपि च ॥*॥ कपि च प्रतिषेधो वक्तव्यः । बहुकुमारीकः । बहुवृष-लीकः ॥ * ॥ द्वन्द्वे च ॥ * ॥ द्वन्द्वे च प्रतिषेधो वक्तव्यः । कुक्कुटमयूर्यौ ॥ ॥ * ॥ उक्तं[१] वा ॥ * ॥ [उक्तं वा] ॥ किमुक्तम् ? ॥ कपि तावदुक्तं—'न कपीति प्रतिषेधः'—इति ॥ नैतदस्त्युक्तम् । 'केणः' इति या ह्रस्वप्राप्तिस्तस्याः प्रतिषेध इति ॥ कुत एतत् ? । 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वे'ति ॥ अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । यो हि मन्यते या च यावती च ह्रस्वप्राप्तिस्तस्याः

प्र.] पञ्चकुमारीप्रिय इति । त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते द्वयोः पदयोर्द्विगुसमास इति पञ्च-कुमारीशब्दः पूर्वपदं न भवति । कपि चेति । अन्तरङ्गत्वाद्ध्रस्वः प्राप्नोति, ततः कबिति भावः । 'कपी'ति च विषयसप्तमी । कुक्कुटमयूर्याविति । समासार्थे अव-यवार्थस्याऽप्राधान्यादनेकमित्यस्यानुवृत्त्या प्रथमानिर्दिष्टत्वाच्च मयूरीशब्दस्योप-

---

उ.] स्यापि परिहारः । तच्च गोशब्दांशेप्यावश्यकमिति ध्वनयन्नाह—अगोपुत्र इति । 'नञस्त-त्पुरुषा'दिति समासान्तनिषेधः । भाष्ये—प्रधानमुपसर्जनमिति । अत्र सूत्रे सम्भवसत्त्वा-ल्लौकिकार्थसमानाधिकरणशास्त्रीयस्यैव ग्रहणमिति भावः । केवललौकिकस्य ग्रहणे तु गार्गी चासौ वृन्दारिका चेति गार्ग्यवृन्दारिकेत्यादौ वृन्दारिकाशब्दस्य गुणशब्दत्वादप्रधानत्वादु-त्तरपदत्वात्तदन्तस्य समासप्रातिपदिकत्वाच्च ह्रस्वप्रसङ्ग इति दिक् । यं प्रतीत्यादि । यदर्थं प्रति यदर्थस्याऽप्रधानत्वं तद्बोधकस्य चेत्तद्बोधको गोशब्दादिरन्तो भवतीत्यर्थ इति कैयटानु-सारिणः । परे तु 'प्रथमानिर्दिष्ट'मिति सूत्रोक्तरीत्या येन शब्देन समासविधौ यत्प्रथमानि-र्दिष्टं तस्य तं प्रत्यप्रधानत्वेनोपसर्जनत्वात् प्रत्यासत्त्या तत्समासप्रातिपदिकान्त्यस्यैव ह्रस्व इति भाष्यार्थः । अत एव 'यं प्रति य'दिति भिन्नलिङ्गनिर्देश इत्याहुः । वार्तिकेन यथा न सिध्यति तथोपपादयति—त्रिपदे इति । द्विगुसमास इति । अत एव तस्य समुदायस्य प्रातिपदिकत्वम् । कपि कृते स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाऽभावादाह—अन्तरङ्गत्वादिति । कपः प्राक् प्राप्तो ह्रस्वः 'कपि चे'ति वार्तिकेन कथं नियत्योऽत आह—कपीति चेति । द्वन्द्वस्योभय-पदार्थप्रधानत्वेनाऽनुपसर्जनत्वादाह—समासार्थ इति । उद्भूतावयवभेदसमूहः समासार्थस्त-त्रावयवावप्रधानमित्यर्थः । नन्वेवमपि शास्त्रीयोपसर्जनत्वाऽभावात्कथं प्राप्तिरत आह—प्रथमेति । परे त्वेकविभक्तीत्युपसर्जनत्वम्, समासापेक्षया च तत्र नियतविभक्तिकत्वं, द्वन्द्वश्च प्रथमान्तानामेव, न परिनिष्ठितविभक्त्या । वाक्ये प्रत्येकमेव कर्मत्वकरणत्वाद्यवगत्या, समासे च समुदाये एव तदवगत्या समाससमानार्थत्वाऽभावेन तस्य वाक्यत्वासम्भवात । अत एव 'यदग्नये च प्रजापतये चे'त्यादौ वाक्ये प्रत्येकमेव देवतात्वम्, अग्नीषोमावित्यादौ समासे च समुदितस्यैवेति व्यवस्था सिध्यति । ध्वनितं चेदं 'न ङिसम्बुद्ध्यो'रिति सूत्रे भाष्ये इति

---

१ इदं लुप्तं स्यात । २ 'ह्रस्वत्वप्राप्तिः' ।

सर्वस्याः प्रतिषेध इति, इहापि तस्य प्रतिषेधः प्रसज्येत—प्रियं ग्रामणि ब्राह्मणकुलमस्य प्रियग्रामणिकः। प्रियसेनानिकः॥ इदं तर्ह्युक्तम्—'कपि कृते अनन्त्यत्वाध्द्रस्वत्वं न भविष्यति'॥ इदमिह सम्प्रधार्यम्—कप् क्रियतां, ह्रस्वत्वमिति। किमत्र कर्तव्यम्? ॥ परत्वात् कप्॥ अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वम्॥ अन्तरङ्गतरः कप्॥ ननु चायं कप् समासान्त इत्युच्यते॥ तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति। येषां पदानां समासः। न तावत्तेषामन्यद्भवति कपं तावत् प्रतीक्षते॥ द्वन्द्वे प्युक्तम्॥ किमुक्तम्?॥ 'परवल्लिङ्गमिति शब्दशब्दार्थौ' विति। तत्रौपदेशिकस्य

प्र.] सर्जनत्वम्। अनन्त्यत्वादिति। 'समासान्त' इति वचनात् कबेव समासस्यान्त इति स्त्रीप्रत्ययान्तं समासप्रातिपदिकं न भवति। परत्वात्कबिति। सावकाशश्च कप्,—'बहुयवागूक' इत्यादौ। अन्तरङ्गमिति। उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तप्रातिपदिकमात्रापेक्षत्वात्। कप्तु समासविशेषं बहुव्रीहिं नद्युत्तरपदमपेक्षत इति बहिरङ्गः। अन्तरङ्गतर इति। पराभ्युपगमापेक्षया प्रकर्षप्रत्ययः। तादर्थ्यादिति। ततश्चावयवापेक्षत्वात्कपः, समुदायापेक्षो ह्रस्वो बहिरङ्गः। द्वन्द्वेप्युक्तमिति। परि-

---

उ.] तत्रैव निरूपयिष्याम इत्याहुः। प्रियं ग्रामणि इति। तस्य नपुंसकत्वप्रदर्शनाय ब्राह्मणकुलमित्यस्योपन्यासः। अत्र नपुंसकह्रस्वत्वस्यापि निषेधः स्यादित्यर्थः। 'प्रकल्प्य चापवादविषय'मिति न्यायेन पूर्वमपि ह्रस्वो न स्यादिति तात्पर्यम्। समासान्त इतीति। कबन्तरङ्गतर इति वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः। बहुयवागूक इति। 'यवागू'शब्दो दीर्घान्त इत्यूङुत इत्यस्याऽप्राप्तेः स न स्त्रीप्रत्ययान्त इति भावः। विशेषापेक्षस्याऽबहिरङ्गत्वेप्याह—नद्युत्तरपदमिति। ननु द्वयोः स्पर्धमानयोरेकस्य बहिरङ्गत्वे तदपेक्षमन्यस्यान्तरङ्गत्वमिति प्रकर्षाभावादातिशयिकोऽयुक्तोऽत आह—परेति। यदि भवान् ह्रस्वत्वमन्तरङ्गं मन्यते, तदा ततोप्यन्तरङ्गतरः कबित्यर्थः। ततश्चावयवापेक्षत्वादिति। समासशब्देन तदर्थमुत्तरपदं लक्ष्यत इति भाव इति कश्चित्। वस्तुतस्तु समासार्थं विग्रहवाक्यं लक्ष्यत इति भाष्याशयः, तथैवाऽन्यत्र दृष्टत्वात्। 'येषां पदानां समासो न तावत्तेषामन्यद्भवती'ति वाक्यशेषस्वारस्याच्च, एवं चान्तरङ्गतरत्वं स्पष्टमेव। कैयटेपि—अवयवापेक्षत्वादित्यस्यावयवगतप्रातिपदिकसञ्ज्ञापेक्षत्वादित्यर्थः। समासान्तविधायकानां च तत्तत्समासार्थविग्रहवाक्यान्तावयवः शरदादिप्रातिपदिकात्परः प्रत्यय इत्यर्थ इति भावः। 'समुदायापेक्ष' इत्यस्य च समुदायगतप्रातिपदिकत्वापेक्ष इत्यर्थः। एवं च समाससञ्ज्ञापेक्षसमुदायगतप्रातिपदिकत्वात्पूर्वमेव समासान्त इत्यन्तरङ्गतर इति भावः। 'अन्त' इति सूत्रस्थभाष्यात्समासावयवत्वस्यैव प्रतीतेः। न तावत्तेषामिति। कपः प्रथममित्यर्थः। अन्यत्—समासशास्त्रम्। कपं तावदिति। तच्छास्त्रवैयर्थ्यभिया तद्भवनकालं प्रतीक्षत इत्यर्थः। अन्यथा समासशास्त्रस्य कबनपेक्षत्वेन तत्प्रतीक्षोक्तेरसङ्गतिः। एवं च कपा समकालं तत्पूर्वभागस्य समाससञ्ज्ञा, कपस्तदाक्या-

ह्रस्वत्वम्, आतिदेशिकस्य श्रवणं भविष्यति ॥ [गोस्त्रियोरुपसर्ज] ॥

लुक्तद्धितलुकि ॥१।२।४९॥

॥ * ॥ तद्धितलुक्यवन्त्यादीनां प्रतिषेधः ॥ * ॥ तद्धितलुक्यवन्त्यादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । अवन्ती । कुन्ती । कुरूः ॥ * ॥ तद्धितलुक्यवन्त्यादीनामप्रतिषेधोऽलुक्परत्वात् ॥ * ॥ तद्धितलुक्यवन्त्यादीनामप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः ॥ लुकस्मान्न भवति ? ॥ 'अलुक्परत्वात्' । 'लुकी'त्युच्यते, न चाऽत्र लुकं पश्यामः ॥ 'लुकी'ति नैषा परसप्तमी शक्या विज्ञातुम् । नहि लुका पौर्वापर्यमस्ति ॥ का तर्हि ? ॥ सत्सप्तमी । लुकि सतीति ॥ सत्सप्तमी चेत् प्राप्नोति ॥ एवं तर्हीदमिह व्यपदेश्यं सदाचार्यो न व्यपदिशति ॥ किम् ? ॥ 'उपसर्जनस्येति वर्तते' इति । न च जातिरुपसर्जनम् ॥ [लुक्तद्धित] ॥

प्र.] हारान्तरमप्यत्रास्ति—'अवयवार्थावेव परस्परसहितौ द्वन्द्वार्थ इति प्राधान्यादुपसर्जनत्वाऽभाव' इति ॥ [गोस्त्रियोरुप] ।

लुक्तद्धित । अवन्त्यादीनामिति । 'अवन्ती'त्यत्र भवत्यवन्तिशब्द उपसर्जनं, स्त्रीप्रत्ययश्चास्ति, लुक् च[१] तद्धितस्य कृत इत्यस्ति लुक्प्राप्तिः । अलुक्परत्वादिति । यत्र स्त्रीप्रत्ययान्तात्परस्य तद्धितस्य लुक्तत्र लुका भाव्यम्, अत्र तु कृते लुकि स्त्रीप्रत्ययः कृतः । नहीति । लुको नीरूपत्वात् । बुद्धिपरिकल्पितं तु लुकः परत्वमाश्रित्य वार्तिककृतोक्त'मलुक्परत्वा'दिति । न च जातिरिति । उपसर्जनग्रहणेन

उ.] न्तावयवत्वेन समासप्रातिपदिकावयवत्वात्स्त्रीप्रत्ययस्य तदन्तत्वाभाव इति भावः। प्राधान्यादिति । इदं 'परवल्लिङ्ग' 'चार्थे द्वन्द्व'इति सूत्रभाष्यविरोधा'द्वन्द्वे च प्रतिषेध' इति वार्तिकविरोधाच्च चिन्त्यम् । तस्माद्वचनारम्भ एव ज्यायान् । ध्वनितं चेदमन्वर्थत्वमुक्त्वा 'द्वन्द्वे चे'ति निषेधं वदता,दूषयिष्यमाणसमाधानोक्त्या च भगवतेति बोध्यम्। मूलोक्त'शब्दशब्दार्थौ'-विति परिहारस्तु परमयुवतिरित्यादौ तिप्रत्ययद्वयापत्त्या तत्रैव भाष्ये दूषित इति दिक् ।

लुक्तद्धित । ननूपसर्जनस्येत्यत्र वर्तते, तत्रावन्तिकुन्तिभ्यां 'वृद्धे'दिति ञ्यङः, कुरोः 'कुरुनादिभ्य' इति ण्यस्य च तद्राजस्य 'स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्चे'ति लुकि, 'इतो मनुष्ये'ति 'ऊङुत' इति च ङीषूङोः कृतयोः स्त्र्यपत्यवृत्तिस्त्रीप्रत्ययान्तस्यानुपसर्जनत्वात्तद्धितलुगनन्तरं स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तेस्तत्परत्वाऽभावाच्च कथं लुक्प्राप्तिरत आह—अवन्तीत्यत्रेति । उपसर्जनसम्बन्धिस्त्रीप्रत्ययस्य लुगित्यर्थः, तद्धितलुकीति च सत्सप्तमीत्याशयेन चोद्यमिति भावः । नास्ति लुक्परो यस्मात्स्त्रीप्रत्ययादित्यलुक्परत्वादित्यस्यार्थः। कृते इति । एवं च न तत्परत्वं ङ्यादेरिति भावः। कथं तर्हि वार्तिककृता 'अलुक्परत्वा'दित्युक्तं, तत्राह—बुद्धीति । उपसर्जनसम्बन्धिन इत्यर्थात् । 'न च जातिरुपसर्जन'मित्य-

---

१ चः क्वचिन्न ।

इद्गोण्याः ॥१।२।५०॥

॥ * ॥ इद्गोण्यां नेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ 'गोण्या ने'त्येव सिद्धम् । नार्थ इत्त्वेन ॥ का रूपसिद्धिः—पञ्चगोणिर्दशगोणिः? ॥ * ॥ इत्वता हि विधीयते ॥ * ॥ ह्रस्वत्वमत्र विधीयते 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्ये'ति ।, * ॥ इति वा वचने तावत् ॥ * ॥ 'इ'दित्येवोच्येत, नेति वा, कः न्वत्र विशेषः? ॥ * ॥ मात्रार्थं वा कृतं भवेत् ॥ * ॥ अथ वा मात्रार्थमिदं वक्तव्यम् । गोणीमात्रमिदं गोणिः ।

प्र.] स्त्रीप्रत्ययो विशेष्यते । अप्रधानं चेहोपसर्जनं गृह्यते, न शास्त्रीयम्, असम्भवात् । 'अवन्ती'त्यत्र चापत्यलक्षणा जातिः स्त्रीत्वयुक्ता प्राधान्येनाभिधीयत इत्यर्थः । अप्रातिपदिकत्वाच्चाऽत्र ह्रस्वाऽभावः । 'आमलक'मित्यादौ तु तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकसञ्ज्ञा । लिङ्गविशिष्टस्यैवेहोपादानाल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया उपस्थानाऽभावः । कुरूरित्यत्रापि 'उभयत आश्रयणे नान्तादिव'दित्यप्रातिपदिकत्वम् । [लुक्तद्धित] ।

इद्गोण्याः । इति वावचन इति । 'इती'ति सप्तमी । इच्छब्देऽप्युच्यमाने गौरवाऽभाव इत्यर्थः । गोणिरिति । यदा मात्रचो लुक् क्रियते तदा लुकि प्रतिषिद्धे सिद्ध्यत्येव ह्रस्वत्वम् । तस्मात्प्रथमाविधाने परिमाणग्रहणस्य प्रयोजनम्—तद्धित-

उ.] युक्तमत आह—उपसर्जनेति । सम्भवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यमन्याय्यमिति भावः । इह—लुग्विधायके । स्त्रीत्वयुक्ताऽप्राधान्येनेति । एवं च प्रधानजातिगतस्त्रीत्वाऽभिधायी प्रत्ययो नोपसर्जनमिति भावः । स्वयं लुगभावे हेत्वन्तरमाह—अप्रातिपदिकत्वाच्चात्र ह्रस्वाभाव इति । अत्र—अवन्तीत्यादौ । 'ह्रस्व'पदेन ह्रस्वप्रयोजको लुगुच्यते, ङीलुकि हि अवन्तिरिति ह्रस्वमवतिष्ठत इति तत्प्रयोजकता लुको बोध्या । तद्धितलुकि स्त्रीप्रत्ययान्तप्रातिपदिकावयवस्य प्रत्यासत्त्या स्त्रीप्रत्ययस्य लुगिति सूत्रार्थः । प्रकृते च न तत्त्वं, तद्धितान्तात्स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तेरिति भावः । 'गोस्त्रियो'रिति ह्रस्वस्य तु नात्र प्राप्तिस्तत्र शास्त्रीयोपसर्जनस्य ग्रहात् । यथा चैतत्तथोपपादितम् । क्वचित्तु 'लुगभाव' इत्येव पाठः ।

नन्वेवं कथमामलकमित्यादौ लुगत आह—आमलेति । तद्धितान्तत्वादिति । मयटो लुकि प्रत्ययलक्षणेनेति भावः । ननु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्रातिपदिकग्रहणानुवृत्तावप्यवन्तीत्यत्र दोषोऽत आह—लिङ्गेति । लिङ्गविशिष्टस्योपादानेपि तत्परिभाषाप्रवृत्तौ बाधकाऽभावेन भाष्योक्तसमाधिरेव युक्त इति बोध्यम् ॥ [लुक्तद्धित] ।

इद्गोण्याः । पञ्चभिर्गोणीभिः क्रीत इति द्विगौ क्रीतार्थठको लुकि लुक्तद्धितेति लुगपवादभूतमिदं सूत्रम् । तत्रानेन लुको निषेधे 'एकविभक्ती'त्युपसर्जनत्वाद्ध्रस्वेन सिद्धे इद्ग्रहणं व्यर्थमिति चोद्यम् । समाधत्ते भाष्ये—इति वा वचने तावदिति । इच्छब्दोक्तौ नशब्दोक्तौ च तावदेव, न तु मात्राप्यधिकेति तदर्थः । लुकि—स्त्रीप्रत्ययलुकि । सिध्यत्येव

१ श्लोकवार्तिकम् ।

अपर आह–॥ * ॥ गोण्या इत्त्वं प्रकरणात् ॥ * ॥ अशिष्यं गोण्या इत्त्वम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'प्रकरणात्' । प्रकृतं ह्रस्वत्वम् ॥ 'ह्रस्व' इति वर्तते ॥ न तु सूच्याः । ॥ * ॥ सूच्याद्यर्थमथापि वा ॥ * ॥ सूच्याद्यर्थमिदं द्रष्टव्यम् । पञ्चसूचिः । दशसूचिः ॥

॥ * ॥ इद्गोण्या[१] नेति वक्तव्यं ह्रस्वता हि विधीयते ।
इति वा वचने तावन्मात्रार्थं वा कृतं भवेत् ॥ १ ॥
गोण्या इत्त्वं प्रकरणात्सूच्याद्यर्थमथापि वा ॥ * ॥

प्र.] मन्तरेणापि यदा परिमाणशब्दः परिमेये वर्तते तदापि प्रथमा यथा स्यादिति । एवं चानुपसर्जनत्वादभेदोपचारेण प्रमेयवृत्तित्वादप्राप्तो ह्रस्व इतीत्त्वं विधीयते । सर्वत्र तर्हि गोण्या इत्त्वप्रसङ्गः ? । एवं तर्ह्युपसर्जनस्येति वर्तते, न तु तद्धितलुकीति । तेन यत्र स्वार्थोपसर्जनमर्थान्तरं प्रत्याय्यते तत्रेत्त्वविधिः । ह्रस्वत्वं तु न स्यात्, अप्रातिपदिकत्वात् । अशिष्यमिति । 'गोस्त्रियो'रित्यस्याऽनन्तरं 'गोण्या' इति लुगपवादह्रस्वार्थं वक्तव्यम् । न तु सूच्या इति । 'इत्त्वं प्राप्नोती'ति शेषः । क्वचित्तु 'ननु सूच्या' इति पाठः । तत्रेत्त्वमिष्यत इत्यध्याहारः । इद्ग्रहणे सति योगविभागो लभ्यते । गोणिरिति तु मात्रचो लोपेन सिद्ध्यति । [इद्गोण्याः] ।

उ.] ह्रस्वत्वमिति । 'गोवष्कयणी'त्यादौ ह्रस्ववारणाय शास्त्रीयोपसर्जनस्य तत्र ग्रहाच्चिन्त्यमिदम् । भाष्यं तु यथाश्रुतं रमणायमेव । तदापि प्रथमेति । प्रस्थादिभ्यः परिच्छेदकवाचिभ्यः प्रमेयविवक्षायां प्रथमां बाधित्वा तद्धितः प्राप्नोति, तदविवक्षायां प्रातिपदिकार्थत्वादेव सिध्यतीति व्यर्थं तदित्याशङ्क्य 'तद्धितमन्तरेणापि यदा परिमाणे'त्यादि 'प्रातिपदिकार्थ'सूत्रे वक्ष्यतीति भावः । न चानुपसर्जनत्वादित्त्वमपि न प्राप्नोति, तस्येहाऽसम्बन्धादिति भावः । अभेदोपचारेणेति । गोण्येव व्रीहय इत्याहार्यबुद्ध्या गोणीशब्दस्य प्रमेयवृत्तितया लाक्षणिकत्वेनाऽनुपसर्जनत्वमित्यर्थः । तत्र शङ्कते—सर्वत्र तर्हीति । तेन यत्रेति । लाक्षणिकस्याप्युपसर्जनत्वं मन्यते । एवं हि गोणीसदृशे लक्षणायामपि ह्रस्वापत्तेश्चिन्त्योयं कैयटः । तर्हि ह्रस्वत्वेनैव सिद्धे व्यर्थ इद्विधिः स्यादत आह—ह्रस्वत्वं त्विति । अप्रातिपदिकत्वादिति । गोणीशब्दस्य ङ्यन्तत्वादिति भावः । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहादप्रातिपदिकत्वादिति चिन्त्यम् । ननु लुका विच्छिन्नत्वात्कथं ह्रस्वानुवृत्तिरत आह—गोस्त्रियोरिति । लुगपवादेत्यनेनोपसर्जनस्येत्यनुवृत्तिं दर्शयति । तत्रेत्त्वमिष्यते इति । 'तच्च न सिध्यती'ति शेषः । इद्ग्रहणे यथा सिध्यति तदाह—योगेति । 'इ'दित्येको योगो लुगपवादार्थः । 'गोण्या' इति द्वितीयस्तस्याऽसार्वत्रिकत्वायेति नातिप्रसङ्ग इति भावः । नन्वस्य लुगपवादत्वे यत्र प्रमेयलक्षणया गोणीशब्दप्रयोगस्तत्र लुगभावादित्त्वमपि न स्यादत

१ श्लोकवार्त्तिकम् । २ 'ननु' ।

लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने ॥१।२।५१॥

व्यक्तिवचने इति किमर्थम्? ॥ शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषाः । तस्य ग्रामस्य वनं शिरीषवनम् ॥ किं च स्यात्? ॥ 'विभाषौषधिवनस्पतिभ्य' इति णत्वं प्रसज्येत ॥ अपर आह—कटु(क)बदर्या अदूरभवो ग्रामः–कटु(क)बदरी । षष्ठी युक्तवद्भावेन मा भूदिति ॥ अथ 'व्यक्तिवचने' इत्यप्युच्यमाने कस्मादेवात्र न भवति, षष्ठ्यपि हि वचनम्? ॥ नेदं पारिभाषिकस्य वचनस्य ग्रहणम् ॥ किं तर्हि? ॥ अन्वर्थग्रहणम्—उच्यते वचनमिति ॥ एवमपि षष्ठी प्राप्नोति । षष्ठ्यपि

प्र.] लुपि । प्रकृत्यर्थसम्बन्धिन्यौ लिङ्गसङ्ख्ये प्रत्ययार्थे अतिदिश्येते । शिरीषा इति । वरणादित्वादणो लुप् । ग्रामवाचित्वाद्वनस्पतिवाचित्वाऽभावाण्णत्वाऽभावः । 'फली वनस्पतिर्ज्ञेय' इत्ययं भेदो णत्वविधौ नाश्रित इति फलाऽभावेपि शिरीषस्यास्ति वनस्पतित्वम् । षष्ठीति । प्रकृत्यर्थगतस्य व्यतिरेकस्य प्रत्ययार्थेऽतिदेशात्षष्ठीप्रसङ्गः । षष्ठ्यपीति । वचनशब्देन ह्येकवचनादयः प्रत्यया उच्यन्ते । तत्र वाक्यावस्थायां षष्ठीदर्शनात्तस्या एवाऽत्रातिदेशः प्राप्नोति । नेदमिति । एकवचनादिसञ्ज्ञाविधानकाले अनुनिष्पादी वचनशब्दोपि सञ्ज्ञात्वेन नियुक्त इति प्रत्ययः पारिभाषिकं वचनमुच्यते । अन्वर्थग्रहणमिति । सङ्ख्यालक्षणोऽर्थोऽतिदिश्यत इत्यर्थः । षष्ठ्यपि ह्युच्यत इति । सङ्ख्यातिदेशे तद्वचनेन शब्देन प्रवर्तितव्यम्, षष्ठ्यपि सङ्ख्यायाः

उ.] आह—गोणिरिति । लोपेनेति । लुकेत्यर्थः । एवं च कैयटस्य पूर्वापरविरोधोऽपि द्रष्टव्यः । अत्र पक्षे लक्षणायां गोणी इति दीर्घान्तस्यैवेष्टत्वादित्याहुः ॥ [इद्गोण्याः] ॥

लुपि यु । पदार्थानवगमे तद्व्यावर्त्त्यमवगन्तुं न शक्यतेऽतः सूत्रार्थमाह—प्रकृतीति । युक्तशब्देन प्रकृत्यर्थ उच्यते, स हि प्रत्ययार्थेन युक्तो भवति । प्रकृतौ यादृशं लिङ्गसङ्ख्याप्रयुक्तं कार्यं तत्प्रत्ययार्थप्रतिपादिकायां तत्रातिदिश्यत इति तात्पर्यम् । व्यक्तिः—लिङ्गं । वचनं-सङ्ख्या । नन्वपुष्पः फलवान् वनस्पतिस्तथा च शिरीषस्य कथं वनस्पतित्वं यद्ग्रामेऽतिदिश्येतेत्यत आह—फलीति । अस्याऽपुष्प इत्यादिः । 'फलाभावेपी'त्यस्याऽपुष्पफलाभावेपात्यर्थः । यद्वा शिम्बीनां फलत्वाऽभावं मन्यते । एवं च वनस्पतिशब्देन वृक्ष एवोच्यत इति भावः । षष्ठ्याः प्रकृत्यर्थधर्मत्वाऽभावात्कथमतिदेशोऽत आह—प्रकृत्यर्थेति । व्यतिरेकस्य—सम्बन्धस्य । षष्ठ्या एव प्रसङ्गे हेतुमाह—तत्रेति । युक्तशब्देन प्रकृतिस्तद्वल्लिङ्गमेकवचनादिप्रत्ययाश्च लुपि सति भवन्तीति सूत्रार्थः । अर्थशब्दयोरभेदाच्च लिङ्गस्य प्रकृतिनिष्ठत्वम् । एवं चोपस्थितत्वात्तस्या एवातिदेशः प्राप्नोतीति भावः । ननु वचनमिति पारिभाषिकसञ्ज्ञाऽभावाच्चेदमित्यसङ्गतमत आह—एकवचनादीति । अनुनिष्पादीति । नान्तरीयक इत्यर्थः । भाष्ये–अन्वर्थेति । लौकिकः सङ्ख्यारूपोऽर्थो वचनशब्देनोच्यत इति भावः । अन्वर्थत्वमत्र लोकप्रसिद्धार्थत्वम् । नन्वेवं 'षष्ठ्यप्युच्यत' इत्यनुपपन्नमत

ह्युच्यते ॥ लुपोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य[1] प्रयोगेण न भवितव्यम् ॥ किं कारणम्[2]?॥ उक्तार्थानामप्रयोग इति ॥ आतिदेशिकी तर्हि प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि— ॥ * ॥ प्रागपि[3] वृत्तेर्युक्तं वृत्तं चापीह यावता युक्तम् । वक्तुश्च कामचारः प्राग्वृत्तर्लिङ्गसङ्ख्ये ये ॥ * ॥ प्रागपि वृत्तेर्युक्तं वनस्पतिभिर्नगरम् । वृत्तञ्चापि युक्तं वनस्पतिभिर्नगरम् । वृत्ते च युक्तवद्भावो विधीयते । कामचारश्च प्रयोक्तुः—प्राग्वृत्तेर्ये लिङ्गसङ्ख्ये ते अतिदेष्टुम्, वृत्तस्य वा ये लिङ्गसङ्ख्ये ते। यावता कामचारः, वृत्तस्य

प्र.] प्रतिपादिकेति भावः । षष्ठीशब्देन च षष्ठ्यर्थः सङ्ख्यालक्षणोऽभिधीयते । अथ वा षष्ठ्यप्युच्यते सङ्ख्याप्रतिपादनार्थमित्यर्थः। लुपोक्तत्वादिति । लुप्सहचरितेन शब्देनोक्तत्वादित्यर्थः । 'अभिहितः सोऽर्थोन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः सम्पन्न' इति कृत्वा व्यतिरेकाऽभाव इत्यर्थः । आतिदेशिकीति । सङ्ख्यायामतिदिष्टायां तद्वाची शब्दः प्रयोक्तव्यः, वाक्ये च षष्ठी दृश्यते[4] इति तस्या एव प्रसङ्गः । प्रागपीति । प्रत्ययार्थेन प्रकृतिवाच्यं वस्तु सम्बद्धं वाक्यावस्थायां वृत्त्यवस्थायां चेत्यर्थः । वक्तुश्चेति । चशब्दो भिन्नक्रमः प्राग्वृत्तेरित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । ततश्चायमर्थः—प्राग्वृत्तेर्ये लिङ्गसङ्ख्ये, 'च' शब्दात् वृत्तस्य ये, ते अतिदेष्टुं कामचारः । वृत्तस्येति । प्रत्यासत्त्येति भावः । वृत्तावुपसर्जनस्यापि क्वचित्सङ्ख्याविशेषावगतिर्भवति । यथा

उ.] आह—षष्ठीशब्देन चेति । ननु लुपो भावस्य कथमभिधायकत्वं, किं च लुपाऽदूरभवार्थोक्तावपि षष्ठ्यर्थस्य कथमुक्तिरत आह—लुप्सहचरितेनेति । तेन हि स्वसम्बन्ध्यदूरभवन्त्च्यत इति भावः । तदाह—अभिहित इति । व्यतिरेकाभाव इति । भेदनिबन्धनसम्बन्धत्वाऽभाव इत्यर्थः । शेषत्वाभाव इति यावत् । कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तो हि शेषः । षष्ठ्यतिदेशाभावेनातिदेशिकीत्ययुक्तमत आह—सङ्ख्यायामिति । चेत्यर्थ इति । इयांस्तु विशेषः—वाक्ये भिन्नोपस्थितिविषयतया, वृत्तौ चैकोपस्थितिविषयतयेति । उत्तरार्धे पक्षान्तराऽप्रतीतेः 'कामचार इत्ययुक्तमत आह—चशब्द इति । तथा च तेन पक्षान्तरद्योतनमस्तीति भावः । भाष्ये उक्तश्लोकस्य व्याख्यानं 'प्रागपि वृत्तेर्युक्तं वनस्पतिभि'रित्यादि । कामचारविषये एकतरपक्षग्रहणे विनिगमकाऽभावोत आह—प्रत्यासत्त्येति । तदुक्तं भाष्ये 'वृत्ते च युक्तवद्भावो विधीयत' इति । वृत्तिप्राक्कालावच्छिन्नार्थनिष्ठलिङ्गसङ्ख्ययोरतिदेश, उत वृत्तिकालावच्छिन्नयोरिति संशयः । तत्राद्ये सङ्ख्यायाः षष्ठीप्रतिपाद्यसम्बन्धवदर्थनिष्ठत्वात्तादृशयोरेवातिदेशे षष्ठी स्यादिति चोद्यम् । द्वितीयमादायोत्तरम् । तत्र प्रातिपदिकप्रतिपाद्यसम्बन्धवदर्थनिष्ठत्वात् तादृशयोरेवातिदेशे प्रातिपदिकार्थमात्रत्वात्प्रथमैव । अतिदेशस्य वृत्तिनिष्ठत्वात्तद्गतयोरेवातिदेशे एकनिष्ठत्वं प्रत्यासत्तिरिति बोध्यम् । ननु वृत्तावुपसर्जनार्थस्य सङ्ख्याभेदानवगतेः कथं तत्कालावच्छिन्नतदतिदेशोऽत आह—वृत्तावुपेति ।

---

१ द्वितीयस्याः । २ कश्चिन्न । ३ श्लोकवार्तिकं । ४ 'दृष्टेति' ।

ये लिङ्गसङ्ख्ये ते अतिदेक्ष्येते, न प्राग्वृत्तेर्ये ॥ [अथवा प्राग्वृत्तेर्ये लिङ्गसङ्ख्ये ते अतिदेक्ष्येते ॥ षष्ठी कस्मान्न भवति ॥ सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः]॥ किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? ॥ * ॥ अन्यत्राभिधेयस्य व्यक्तिवचनभावाल्लुपि युक्तवदनुदेशः ॥ * ॥ अन्यत्राभिधेयवल्लिङ्गवचनानि भवन्ति ॥ कान्यत्र ? ॥ लुकि । लवणः सूपः । लवणा यवागूः । लवणं शाकमिति । अन्यत्राभिधेयवद्व्यक्तिवचनानि भवन्ति लुकि । इहाप्यभिधेयवल्लिङ्गवचनानि प्राप्नुवन्ति । इष्यन्ते चाभिधानवत्स्युरिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति लुपि युक्तवदनुदेशः । एवमर्थमिदमुच्यते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ॥ * ॥ लुपोऽदर्शनसञ्ज्ञित्वादर्थगतिर्नोपपद्यते ॥ * ॥ लुब्नामेयमदर्शनस्य सञ्ज्ञा क्रियते । न

प्र.] तावकीनो मामकीन इत्यादेशात्सङ्ख्याभेदाऽवगमः । तथेह प्रत्ययार्थे अतिदिष्टसङ्ख्यावगमात्प्रकृत्यर्थे तदवसायः । यथा आदेशेऽप्रथमासामानाधिकरण्यदर्शनाल्लटि तदवगतिः । तत्र च वृत्तावुपसर्जनं प्रधानार्थमभिधत्त इति व्यतिरेकाऽभावात् सङ्ख्यामात्रप्रतिबद्धा प्रातिपदिकार्थमात्रे[2] प्रथमैव भवति । क्वचिदधिको ग्रन्थः पठ्यते—'अथ वा प्राग्वृत्तेर्ये लिङ्गसङ्ख्ये ते अतिदेक्ष्येते । षष्ठी कस्मान्न भवति ?[1] । सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेश' इति । तत्रायमर्थः—वाक्यावस्थायां प्रकृत्यर्थस्य ये लिङ्गसङ्ख्ये, ते अतिदिश्येते, षष्ठी तु व्यतिरेकनिबन्धना । न चेह प्रत्ययार्थस्य व्यतिरेकोस्ति । न च व्यतिरेकसहिता सङ्ख्या अतिदिश्यते । सङ्ख्यामात्रातिदेशे सम्बन्धसहितसङ्ख्यातिदेशाऽभावात् । किमर्थमिति । अन्तरेणाप्यतिदेशं लिङ्गसङ्ख्ये सिद्धे, यथाऽऽपो दारा इत्यादाविति प्रश्नः । अन्यत्रेति । अभेदं लिङ्गसङ्ख्ययोराश्रित्य वार्तिककारेण पठितम् । भाष्यकारस्तु वाचकभेदनिबन्धनभेदावसायेन वतिना व्याचष्ट-अभिधेयवदिति । अभिधानवदिति । अभिधानशब्देनो-

उ.] आदेशात्-'तवकममकावेकवचन' इति विहितात् । तत्र चैकत्वादिनैकस्यैवोपस्थितिर्नत्वेकत्वेनेति तत्त्वम् । तथेहेति । 'शिरीषा ग्राम' इति बहुवचनात्तत्प्रकृत्यापि शिरीषत्वेनानेकोपस्थितिर्न तु बहुत्वेनेति तत्त्वम् । अन्यथातिदेशाऽप्राप्त्या तदनुपपत्तिरिति भावः । ननु सङ्ख्यातिदेशेपि तन्निबन्धना षष्ठी कस्मान्नेत्यत आह—वृत्तावुपसर्जनमिति । व्यतिरेकाभावादिति । तदतिदेशस्तु न, मानाभावादिति भावः । अथ वा प्राग्वृत्तेरिति । इदमयुक्तं, प्रत्यासत्तिबाधापत्तेरित्याहुः । ननु तद्धितार्थस्यैकत्वादेकवचननिवृत्तयेऽवश्याश्रयणीयोऽतिदेशोत आह—अन्तरेणापीति । भाष्यवार्तिकयोर्वतिप्रयोगाऽप्रयोगयोर्बीजमाह—अभेदमिति । लिङ्गसङ्ख्ययोरिति । विशेष्यमात्रगतलिङ्गसङ्ख्ययोर्विशिष्टगतलिङ्गसङ्ख्ययोश्चेत्यर्थः । पठितमिति । 'अभिधेयस्य व्यक्ती'ति पठितमित्यर्थः । वतिनेति ।

१ अयं पाठः क्वचिन्न । २ 'मात्रे' इति क्वचिन्न ।

चाऽदर्शनस्य लिङ्गसङ्ख्ये शक्येते अतिदेष्टुम् । लुपोऽदर्शनसञ्ज्ञित्वादर्थगतिर्नोपपद्यते ॥ * ॥ न वाऽदर्शनस्याऽशक्यत्वादर्थगतिः साहचर्यात् ॥ * ॥ न वैष दोषः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अदर्शनस्याऽशक्यत्वात्' । अदर्शनस्य लिङ्गसङ्ख्ये अशक्ये अतिदेष्टुमिति कृत्वा अदर्शनसहचरितो योऽर्थस्तस्य गतिर्भविष्यति । साहचर्यात् ॥ * ॥ योगाऽभावाच्चान्यस्य ॥ * ॥ अन्यस्याऽदर्शनेन च योगो नास्तीति कृत्वाऽदर्शनसहचरितो योऽर्थस्तस्य गतिर्भविष्यति, साहचर्यात् ॥ ॥*॥ समास उत्तरपदस्य बहुवचनस्य लुपः [नियमार्थम्] ॥*॥ समासे उत्तरपदस्य बहुवचनस्य लुपो युक्तवद्भावो वक्तव्यः । मधुरा पञ्चालाः ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'नियमार्थम्' । 'समास उत्तरपदस्यैव' ॥ क्व मा भूत् ? ॥ पञ्चालमधुरे इति ॥

प्र.] पसर्जनमभिधीयते । तेन हि प्रधानार्थोऽभिधीयते । तस्य चार्थद्वारको लिङ्गसङ्ख्यायोगः । न वाऽदर्शनस्येति । अभावरूपत्वादिति भावः । योगाऽभावादिति । अदर्शनेन प्रकृत्यर्थो न युक्त इत्यर्थः । मधुरा पञ्चाला इति । वर्तिपदार्था एवापेक्षितपरस्परा द्वन्द्वार्थ इति सिद्धे नियमः क्रियते । अत एव मधुरा गोदा इति भवति,

उ.] विशेष्यमात्रवाचके यल्लिङ्गसङ्ख्याप्रयुक्तं कार्यं दृश्यते तद्वदेवान्यत्र विशिष्टवाचकेपि दृश्यते, तथा प्रकृतेपि स्यात्तद्वारणार्थं सूत्रमिति भावः । अभिधेयम्—विशेष्यम् । अभिधानशब्दस्य वाचकपर्यायत्वादभिधानवदित्ययुक्तमत आह—उपसर्जनमिति । तत्र योगं दर्शयति—तेन हीति । प्रधानार्थः—तदास्कन्दितस्वार्थः । तस्य चेति । 'त्रिलिङ्गोऽयं शब्द' इत्यादिप्रयोगदर्शनादिति भावः । भाष्ये—लुपोऽदर्शनसञ्ज्ञित्वादिति । लुपः—लुप्शब्दस्य । ननु 'लुपा'त्यनेन प्रत्ययार्थो वाच्य इत्यत आह—अदर्शनसञ्ज्ञित्वादिति । बहुव्रीहिः । न वाऽदर्शनस्येति । लुबर्थाऽदर्शनस्येत्यर्थः । अशक्यत्वे हेतुमाह—अभावेति । स्वरूपसदभावे शब्दाऽवाच्येऽतिदेशोऽशक्य इति भावः । साहचर्यादिति । लुप्शब्देन लुपो यः स्थानी प्रत्ययस्तदर्थो लक्ष्यते । तद्युक्तार्थस्य लिङ्गसङ्ख्ये लुप्स्थानिप्रत्ययार्थेऽतिदिश्येते इति तात्पर्यम् । 'युक्तः सम्बद्ध' इति प्रकृत्यर्थ इत्युच्यते । तत्र केन युक्त इत्याकाङ्क्षायामुपस्थितत्वाल्लुबर्थस्यैव सम्बन्धः स्यात् । न च तदर्थाऽदर्शनेन कस्यचिद्योग इति युक्तपदार्थाप्रसिद्धिरतोपि तत्स्थानिप्रत्ययार्थलाभ इत्यर्थकं भाष्ये—योगाभावाच्चेति । नन्वेवमप्युद्भूतावयवसमूहस्यैव द्वन्द्वार्थत्वेन द्विवचनमेव स्यादिति बहुवचनसिद्धयर्थोऽतिदेशः स्यादत आह—वर्तिपदेति । 'मधुरा पञ्चाला' इति भाष्ये उदाहृतत्वादिह समासशब्देनेतरेतरद्वन्द्व एवाभिधीयते । उत्तरसङ्ख्यया पूर्वसङ्ख्याबाधादतिदिष्टसङ्ख्यामादाय बहुवचनम् । लुबन्तस्य पूर्वपदत्वे त्वतिदेशाभावाद्द्विवचनमेवेति भावः । अत एव = वर्तिपदार्थप्राधान्यादेव । 'समासे बहुवचनान्तप्रकृतिकलुबन्तार्थे चेदतिदेशस्तदोत्तरपदस्यैवे'ति वार्तिकार्थो 'न तूत्तरपदस्य चेद्बहु-

१ 'अदर्शनेन च' । चः क्वचिन्न । २ इदं लुप्तं स्यात् । ३ 'मधुरा' । ४ 'भाष्यं' ।

विशेषणानां चाऽजातेः ॥१।२।५२॥

कथमिदं विज्ञायते—जातिर्यद्विशेषणमिति, आहोस्विज्जातेर्यानि विशेषणानीति ? ॥ किं चातः ? ॥ यदि विज्ञायते–जातिर्यद्विशेषणमिति। सिद्धम्–पञ्चाला जनपद इति।'सुभिक्षः सम्पन्नपानीयः बहुमाल्यफल'इति न सिद्ध्यति॥अथ विज्ञायते–'जातेर्यानि विशेषणानी'ति। सिद्धम्–'सुभिक्षः सम्पन्नपानीयोबहुमाल्यफल' इति । 'पञ्चाला जनपद' इति न सिद्ध्यति॥ एवं तर्हि नैवं विज्ञायते—'जातिर्यद्विशेषण'मिति, नापि–'जातेर्यानि विशेषणानी'ति ॥ कथं तर्हि ? ॥ विशेषणानां युक्तवद्भावो भवति, आ जातेः'। आजातिप्रयोगात् ॥ [अथ] किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? ॥ * ॥ विशेषणानां वचनं जातिनिवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥ जातिनिवृत्त्यर्थोऽयमारम्भः॥ किमुच्यते जातिनिवृत्त्यर्थं इति, न पुनर्विशेषणानामपि युक्तवद्भावो यथा स्यादिति ? ॥ * ॥ समानाधिकरणत्वात्सिद्धम् ॥ * ॥ समानाधिकरणत्वाद्विशेषणानां युक्तवद्भावो भविष्यति ॥ यद्येवं नार्थोऽनेन । लुपोऽ-

प्र.] न तु मधुरा गोदाविति। द्वन्द्वेऽपि गोदार्थस्य द्वित्वानतिक्रमात्। [लुपियुक्तवत्]।

विशेष । कथमिति । किं सामानाधिकरण्येन सम्बन्धः,—'विशेषणानां युक्तवद्व्यक्तिवचने, जातिस्तु यदा विशेषणं तदा, ने'ति । अथ वैयधिकरण्येन—'जातेर्यानि विशेषणानि तेषां ने'ति ? । अजातेरिति चाऽसमर्थसमासः, भवतिना नञः सम्बन्धात् । उभयथा चाऽव्याप्तिः प्रतिषेधस्येति प्रश्नः । आ जातिप्रयोगादिति । सूत्रे आङः प्रश्लेषो, न तु नञः । अत्रायमर्थः—तावद्युक्तवद्भावो भवति यावज्जातिर्न प्रक्रान्ता । यदा तु जातिः प्रक्रम्यते विशेषणत्वेन विशेष्यत्वेन वा, तदा

उ.] वचनान्तस्यैवेत्यर्थ इति भावः । बहुवचनग्रहणं त्वबहुवचनान्तलुबन्तपूर्वपदस्य नियमेन व्यावृत्तिर्मा भूदिति, तेन गोदमधुरा इति भवति, न तु गोदमधुरे इतीत्याहुः । [लुपि युक्त] ।

विशेषणानां चा । परिच्छेदकमत्र विशेषणम् । नञा समस्ताया जातेर्विशेषणानामित्यनेन कथमन्वयोऽत आह—असमर्थेति । एवं च नञ इवोत्तरपदार्थस्याप्यन्यत्रान्वयो न दोषायेति भावः । पूर्वसूत्रेण प्रकृत्यर्थगतलिङ्गसङ्ख्ययोर्लुबर्थेऽतिदेशात्तद्विशेषणानामपि सिद्ध एवातिदेशः । लुबर्थविशेषणानां स्वविशेष्यगतलिङ्गवचनयोरुचितत्वात् । सूत्रं तु जातिप्रतिषेधार्थम् । तत्र सन्देह इति तात्पर्यम् । भाष्ये—सुभिक्ष इत्यादि न सिध्यतीति । तेषां जनपदविशेषणत्वेऽपि तद्द्वारा लुबन्तविशेषणत्वस्यापि सत्त्वेन बहुवचनमेव स्यात्,ईदृशविशेषणेषु विध्यर्थमेव 'विशेषणानां'मित्यंशः स्यादित्याशयः । यदा तु जातिः प्रक्रम्यते इति । अत एव 'पञ्चालाः सुभिक्षा जनपद' इति 'पञ्चाला जनपदः सुभिक्ष' इत्येव च भवति, जातौ प्रक्रान्तायां यद्विशेषणमुपनिपतितं तज्जातिमेव साक्षाद्विशिनष्टीति भावः । 'विशेषणानां'मित्यने-

१ इदं क्वचिन्न । २ अस्य व्याख्या तुल्यैवोह्या । ३ 'सामानाधिकरण्या' ।
४ गोदाः—'गोण्डा' इति प्रसिद्धो देशः । ५ 'रित्यसमर्थ' ।

न्यत्रापि जातेर्युक्तवद्भावो न भवति ॥ क्वान्यत्र ? ॥ बदरी सूक्ष्मकण्टका मधुरा[१] वृक्ष इति ॥ किं पुनः कारणमन्यत्रापि जातेर्युक्तवद्भावो न भवति ? ॥ आविष्ट-लिङ्गा जातिर्यल्लिङ्गमुपादाय प्रवर्त्तते, उत्पत्तिप्रभृत्या विनाशान्न[२] तल्लिङ्गं जहाति ॥ न तर्हीदानीमयं योगो वक्तव्यः ?॥ वक्तव्यश्च ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ इदं तत्र तत्रो-च्यते—'गुणवचनानां शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ती'ति, तदनेन

प्र.] युक्तवद्भावो न भवतीति । बदरी सूक्ष्मकण्टकेति । मधुरादीनां विशेषणानां बदर्युपनिपाते तल्लिङ्गसङ्ख्यायोगः । वृक्षोपनिपाते तु वृक्षाश्रयलिङ्गसङ्ख्यायोगः । आविष्टलिङ्गेति । आविष्टं लिङ्गं यया साऽऽविष्टलिङ्गा । नियतलिङ्गेत्यर्थः । सर्वत्र सर्वेषां लिङ्गानां सद्भावेपि केनचिच्छब्देन किञ्चिल्लिङ्गं प्रत्याय्यत इति शब्दविशेषा-पेक्षयाऽऽविष्टलिङ्गत्वमुच्यते । उत्पत्तिप्रभृत्या विनाशादिति । जातेरुत्पत्तिविनाशा-ऽयोगात् शब्दव्यवहारगतावुत्पत्तिविनाशौ गृह्येते । तेनाऽऽसंसारं यावच्छाब्दो व्यवहारस्तावज्जातेर्नियतलिङ्गत्वमित्यर्थः । गुणवचनानामिति । पदसंस्कारपक्षे वाचनिकमेतत् । पदे हि पदान्तरनिरपेक्षे संस्क्रियमाणे नपुंसकं, लिङ्गसर्वनाम-प्राप्तमेकत्वं च वस्त्वन्तरनिरपेक्षत्वात्सन्निहितमिति 'शुक्लं पटा' इति प्राप्ते भाविनो

उ.] नापि साक्षाल्लुबर्थविशेषणग्रहणमेवोचितमिति तात्पर्यम् । जातिगुणसमभिव्याहारे जातेर्विशे-ष्यत्वनियमादाह—विशेष्यत्वेन वेति । शङ्कते भाष्ये—अथ किमर्थं पुनरिदमिति । 'विशेषणाना'मित्येतदित्यर्थः । उत्तरयति—जातिनिवृत्त्यर्थ इति । विशेषणानामिति । सुभिक्षादीनामित्यर्थः । समानाधिकरणत्वादिति । अर्थस्य युक्तवद्भावे तदर्थाऽभिन्ने अनियतलिङ्गसङ्ख्ये सर्वत्र सिद्धमिति तात्पर्यम् । अन्यत्रापि जातेर्युक्तवद्भावो नेति । विशेष्यलिङ्गादिग्राहिता नेत्यर्थः । वृक्षोपनिपाते त्विति । 'बदरी वृक्षो मधुर' इति यथा । एवं प्रकृतेपि रूपद्वये सिद्धे व्यर्थं सूत्रमिति भावः । पृच्छति—किं पुनरिति । उत्तरयति—आविष्टेति । ननु जातेर्लिङ्गाश्रयत्वाल्लिङ्गाविष्टा जातिरिति वक्तव्ये विपरीतोच्चारणमयुक्तमत आह—आविष्टमिति । विशिष्य गृहीतमित्यर्थः । एवं व्युत्पत्तौ जातेर्नियतलिङ्गोपादानत्वेन तत्त्वं प्रतीयत इत्याह—नियतेति । यद्यपि जातिशब्दा अनियतलिङ्गा अपि दृश्यन्ते तथापि प्रकृताभिप्रायमेतत् । ननु सर्वत्र सर्वलिङ्ग-सत्त्वात्कथं नियतलिङ्गत्वमत आह—सर्वत्रेति । शब्दव्यवहारगताविति । व्यक्तिगतेति नोक्तं, व्यक्तेरपि कस्याश्चिन्नित्यत्वात् । अत एव शब्दगतेति नोक्तम् । 'जाति'रित्युपलक्षणं नियतलिङ्गशब्दमात्रार्थस्य । भाविन इति । भाविबुद्धिविषयस्येत्यर्थः । गुणवचनाना-मिति । जातिक्रियादिभिन्नानामित्यर्थः । तेन 'शक्यं च क्षुदुपहन्तु'मित्याद्युपपन्नम्, गुणा-ऽभेदेन गुणोपसर्जनगुणिबोधकानामाश्रयत आश्रयविशेषतो लिङ्गादिकमित्यर्थः । अयं—भाष्य-

१ 'मधुरो । २ इदं क्वचिन्न । ३ 'शात्तल्लिङ्गं न' ।

क्रियते ॥ * ॥ हरीतक्यादिषु व्यक्तिः ॥ * ॥ हरीतक्यादिषु व्यक्तिर्भवति युक्तवद्भावेन । हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः फलानि ॥ * ॥ खलतिकादिषु वचनम् ॥ * ॥ खलतिकादिषु वचनं भवति युक्तवद्भावेन । खलतिकस्य पर्वतस्याऽदूरभवानि वनानि खलतिकं वनानि ॥ * ॥ मनुष्यलुपि प्रतिषेधः ॥ * ॥ मनुष्यलुपि प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ चञ्चा अभिरूपः । वध्रिका दर्शनीयः ॥

तदशिष्यं सञ्ज्ञाप्रमाणत्वात् ॥१।२।५३॥

[१]किं या एताः कृत्रिमाष्टिघुभादिसञ्ज्ञास्तत्प्रामाण्यादशिष्यम् ? ॥ 'ने'त्याह । * सञ्ज्ञानं सञ्ज्ञा * । [तदशिष्यम्] ॥

प्र.] बहिरङ्गस्याश्रयस्य सम्बन्धिन्यौ लिङ्गसंख्ये अनेन प्रतिपाद्येते । **विशेषणानां ।** गुणवचनानामित्यर्थः । **युक्तवद्व्यक्तिवचने ।** आश्रयवल्लिङ्गसङ्ख्ये इत्यर्थः । यदा तु वाक्यसंस्कारस्तदाऽयमनुवाद एव । आश्रयविशेषस्य पूर्वमेव प्रक्रमे विशेषणानामपि तन्निष्ठत्वात्, तद्गतयोर्लिङ्गसङ्ख्ययोः सिद्धत्वात् । यदा तु जातिर्विशेषणं तदा न भवति युक्तवद्भावः । **हरीतक्यादिष्विति ।** नियमार्थमेतत् । तेन वचनमभिधेयाश्रयं भवति । **खलतिकमिति ।** खलतिको नाम पर्वतस्तस्यादूरभवानि वनानीति लिङ्गमभिधेयाश्रयमेव भवति । **मनुष्यलुपीति ।** विशेषणानामयं प्रतिषेधः । तेन चञ्चाऽभिरूप इत्यभिधेयाश्रये लिङ्गसङ्ख्ये भवतः । तृणमयः पुरुषः—चञ्चा । तत्सदृशो मनुष्यश्चञ्चा । 'सञ्ज्ञाया'मिति विहितस्य कनो 'लुम्मनुष्य' इति लुप् । **[विशेषणानां चाजातेः]** ॥

तदशिष्यम् । किं या एता इति । प्रत्यासत्तिन्यायाश्रयेण प्रश्नः । **नेत्याहेति ।** प्रत्यासत्तेः सामर्थ्यं बलवत् । नहि टिघुभादिसञ्ज्ञानां प्रमाणत्वं युक्तवद्भावशास्त्रस्याऽशिष्यत्वे हेतुरुपपद्यते, सम्बन्धाऽभावात् । **सञ्ज्ञानमिति ।** अवगमः,

उ.] कृत्स्नतः सूत्रार्थः । **तन्निष्ठत्वादिति ।** तन्निष्ठत्वेन ग्रहादित्यर्थः । **यदा तु जातिरिति ।** यथा 'बदरी वृक्ष' इत्यादाविति भावः । **मनुष्यलुपीत्यस्य** युक्तवद्भावप्रतिषेधत्वे त्वर्थेत्यसङ्गतमित्यत आह—**विशेषणानामिति ।** लुबन्तस्य तु भवत्येवेति भावः । **अभिधेयाश्रये इति ।** विशेष्यगतं यद्युक्तवद्भावेन लिङ्गं विशेषणे प्राप्तं तस्याऽयमुपस्थितत्वान्निषेध इति विशेष्यभूतार्थगतं पुँल्लिङ्गमत्र भवतीति भावः । एतेन 'मनुष्यलुपी'त्यनेन विशेषणानां विशेष्यगतलिङ्गादिनिषेध इत्यभिरूप इत्यत्र भाष्यकारवचनादेव पुंस्त्वमिति बोध्यमित्यपास्तम् ॥

तदशिष्यं । तत्—युक्तवद्भावशास्त्रम् । भाष्ये—**कृत्रिमा इति ।** शास्त्रतो बोधितसङ्केता इत्यर्थः । कृत्रिमसञ्ज्ञाग्रहणे हेतुमाह—**प्रत्यासत्तीति । सामर्थ्यमिति ।** प्रकरणाल्लिङ्गं[२] बलवदित्यर्थः । **अवगम इति ।** भावेऽडन्तो यौगिकः सञ्ज्ञाशब्द इत्यर्थः । प्रतीति-

१ इदं भाष्यमित्यन्ये । २ 'बलवदिति' ।

जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम् ॥१।२।५८॥

इदमयुक्तं वर्तते ॥ किमत्रायुक्तम् ? ॥ बह्वर्थस्तेऽर्थास्तत्र युक्तं बहुवचनम् । तद्यदेकवचने शासितव्ये बहुवचनं शिष्यते एतदयुक्तम् । बहुष्वेकवचनमिति नाम वक्तव्यम् ॥ अत उत्तरं पठति— ॥ * ॥ जात्याख्यायां सामान्याभिधाना-दैकार्थ्यम् ॥ * ॥ जात्याख्यायां सामान्याभिधानादैकार्थ्यं भविष्यति । यत्त-

---

प्र.] सम्प्रत्यय इत्यर्थः। तत्र यथाऽऽपो दाराः सिकता वर्षा इत्युक्ते[1] लिङ्गसङ्ख्याविशेषावगतिरुत्पद्यमाना प्रमाणम्, एवं 'पञ्चाला' 'वरणा' इत्यादावपि । न च पञ्चालादयो यौगिका, अपि तु जनपदादीनामेता सञ्ज्ञाः,[2] अतो[3] योगानवगमात् तद्धितो नोत्पद्यते इति लुबपि न वक्तव्यः । तत्र सर्वेषां लिङ्गानां सर्वत्र भावात् केनचिच्छब्देन प्रत्याय्यमानं वस्तु कस्यचिल्लिङ्गस्य व्यञ्जकमिति दारादिषु नियतलिङ्गता सिद्धा । बहुत्वमप्यवयवगतं शक्तिगतं चान्यत्र समारोप्यत इति सङ्ख्यायोगोपि सिद्धः । एका सिकतेत्याद्यपि शिष्टप्रयोगदर्शनात्सिध्यति । [तदशिष्यं] ॥

जात्या । 'जातिरुपलक्षणम्, द्रव्यं तु शब्दार्थ' इति दर्शनाश्रयेणाह—इदम-युक्तमिति । बहुष्वेकवचनमिति । अत्र पक्षे जातेरुपलक्षणत्वेनाख्या जात्याख्येति

उ.] प्रामाण्यमवश्याश्रयणीयमित्याह—तत्र यथेति। प्रमाणमिति। वचनमन्तरेणापीत्यर्थः । 'लुब्योगाप्रख्यानात्' 'योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्या'दित्यनयोस्तात्पर्यं, दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयो रूढयौगिकत्वरूपवैषम्यपरिहारं चाह—न चेति । एवं च लिङ्गप्रकरणं, 'जात्याख्याया'मित्यादि सङ्ख्याप्रकरणं च पूर्वाचार्यानुरोधेन कृतमिति ध्वनितं सूत्रकृता । सर्वं चेदं 'कालोपसर्जने चे'ति चेन सङ्गृहीतम् । योगानवगमादिति । सम्प्रति विनापि क्षत्रिययोगं जनपदे पञ्चालशब्दव्यवहारदर्शनादित्यर्थः । तत्र सर्वेषामिति । उपचयाऽपचयादिरूपस्य तस्य केवलान्वयित्वादिति भावः । वस्तु—द्रव्यम् । 'लिङ्गसङ्ख्याकारकाश्रयत्वं हि द्रव्यत्व'मिति तदेव द्रव्यत्वानुपपत्तिपरिहाराय लिङ्गव्यञ्जकं,[6] शब्दस्तु करणमिति भावः । एवं च दारपदार्थस्य स्त्रीत्वेपि शब्देनोपचयलक्षणं पुंस्त्वमेव व्यज्यते । तस्य सर्वेषां सर्वत्र सत्त्वादिति तात्पर्यम् । एका सिकतेति । अयं प्रयोगो हयवरट्सूत्रे भाष्ये। एवमन्येपि अबादिशब्दविपयेपि शिष्टप्रयुक्ताः साधव इति ध्वनयन्नाह—आदीति । [तदशिष्यं सञ्ज्ञा] ॥

जात्याख्यायाम् । जातिवादिनो मते जातेरेकत्वाद्बहुवचनार्थमावश्यकमितीदमयुक्तमित्यसङ्गतमत आह—द्रव्यं त्विति । जातेरुपलक्षणत्वं तु शक्यतावच्छेदकतया बोध्यम् । प्रकारान्तरमपि मञ्जूषायां द्रष्टव्यम् । जात्याख्यायां बहुष्वेकवचनमित्यसङ्गतमत आह—अत्र पक्ष इति । क्रियादिप्रवृत्तिनिमित्तकाश्च तद्व्यावर्त्या इति भावः । द्रव्यवादे उत्तरा-

---

१ 'इति' । २ 'दीनामेताः सञ्ज्ञा' । ३ 'अतो' । ४ 'वाऽन्यत्र' ।
५ 'दीनां सञ्ज्ञास्ततो' । ६ 'लिङ्गपरिव्यञ्जकं' ।

व्रीहौ व्रीहित्वं यवे यवत्वं गार्ग्ये गार्ग्यत्वं तदेकम्, तच्च विवक्षितम्, तस्यैकत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति । इष्यते च बहुवचनं स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति—जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।' ॥ * ॥ तत्रैकवचनादेश उक्तम् ॥ * ॥ [तत्रैकवचनादेश उक्तम्] ॥ किमुक्तम् ? ॥ व्रीहिभ्य आगत इत्यत्र 'घेर्ङिती'ति गुणः प्राप्नोतीति ॥ नैष दोषः ॥ * ॥ अर्थातिदेशात्सिद्धम् ॥ * ॥ अर्थातिदेशोऽयम् । नेदं पारिभाषिकस्य वचनस्य ग्रहणम् ॥ किं तर्हि ? ॥ अन्वर्थग्रहणम्—उच्यते वचनम्, बहूनामर्थानां वचनं बहुवचनमिति । यावद्ब्रूयादेकोऽर्थो बहुवद्भवतीति, तावदेकस्मिन् बहुवचनमिति ॥ * ॥ सङ्ख्याप्रयोगे प्रतिषेधः ॥ * ॥

प्र.] व्याख्यानम् । जातिपदार्थपक्षाश्रयेणोत्तरमाह-जात्याख्यायामिति । गार्ग्ये गार्ग्यत्वमिति । गोत्रस्यापि जातित्वाभ्युपगमादेतदुक्तम् । बहुषु गर्गेषु गार्ग्यत्वस्याभिन्नस्याऽभावात् । एकस्मिंस्तु पिण्डे अवस्थाभेदानुगता डित्थत्वादिका जातिर्जात्याख्यायामिति वचनसामर्थ्यान्न गृह्यते । जातिपदार्थवादिमते हि सर्वे शब्दा जात्यर्थाभिधायिन इति सामर्थ्याद्भिन्नपिण्डविषया जातिराश्रीयते । बहूनामिति । बहूनामर्थानां बहुत्वमेवोच्यते इत्येकस्मिन्नर्थे बहुत्वमनेनातिदिश्यत इति बहुत्वाद्बहुवचनं भवतीति नास्ति स्थान्यादेशभावः । एवं 'तिष्यपुनर्वस्वो'रित्यत्रापि द्विवचनबहुवचनशब्दाभ्यां द्वित्वबहुत्वयोरभिधानादर्थातिदेशात्स्थान्यादेशभावाऽ-

उ.] सङ्गतेराह—जातिपदार्थेति । 'जात्याख्यायामेकस्मि'न्निति यदैकार्थ्यं तदुक्तं सामान्याभिधानादिति योजना वार्तिकस्य । अत्र पक्षे वाहदोहाद्यन्वयो विशेषणीभूतव्यक्तिद्वारकपरम्परया जातावेवेति भावः । अभ्युपगमत्वे हेतुमाह—बहुष्विति । 'अभिन्नस्याऽभावा'दिति पाठः । अत एवाभ्युपगमवादोऽयमिति तात्पर्यम् । क्वचित्त्वभिन्नस्य भावादिति पाठः । तदा जात्यङ्गीकारे प्रमाणदर्शनमिदम्, अन्यथा गर्गनिष्ठजनकतानिरूपितजन्यत्वस्य प्रतिव्यक्ति भेदाद्गार्ग्य इत्यनुगताकारप्रतीतिर्न स्यादिति भावः । नन्वेवं परिमाणभेदाद्द्रव्यभेदेन डित्थत्वादीनामपि जातिशब्दत्वेन तत्रापि बहुवचनं स्यादत आह—एकस्मिंस्त्विति । सामर्थ्यमेव दर्शयति—जातिपदार्थेति । सर्वे शब्दा इति । उक्तयुक्त्या पाचकादयोऽपि । भाष्ये—तच्च विवक्षितमिति । 'प्राधान्येने'ति शेषः । भाष्ये व्रीहिभ्य इति । सूत्रे 'एकस्मि'न्नित्येकशब्देनैकवचनं गृह्यते भीमो भीमसेन इतिवत् । सप्तमी च षष्ठ्यर्थे इति भावः । सप्तम्युपादानादतिदेश एवेत्युत्तरम् । बहूनामर्थानां वचनं भ्यसादि बहुवचनमपि भवतीत्यत आह—बहूनामिति । कर्मणि ल्युट् । बहूनामर्थानां सम्बन्धि यदुच्यते तद्बहुवचनम् । तच्चोपस्थितत्वाद्बहुत्वमेव । तदाह—बहुत्वमेवोच्यत इति । एकत्वरूपेऽर्थे शास्त्रीयो बहुत्वरूपार्थस्य तादात्म्येनाहार्यारोप इति तात्पर्यम् । अत एव तद्विशेषणानामपि सिध्यति ।

सङ्ख्याप्रयोगे प्रतिषेधो वक्तव्यः । एको व्रीहिः सम्पन्नः सुभिक्षं करोति । एको यवः सम्पन्नः सुभिक्षं करोति ॥ * ॥ अस्मदो नामयुवप्रत्यययोश्च ॥ * ॥ अस्मदो नामप्रयोगे युवप्रत्ययप्रयोगे च प्रतिषेधो वक्तव्यः । नामप्रयोगे,—अहं देवदत्तो ब्रवीमि । अहं यज्ञदत्तो ब्रवीमि ॥ युवप्रत्ययप्रयोगे—अहं गार्ग्यायणो ब्रवीमि । अहं वात्स्यायनो ब्रवीमि ॥ युवग्रहणेन नार्थः-'अस्मदो नामप्रत्ययप्रयोगे ने'त्येव । इदमपि सिद्धं भवति—अहं गार्ग्यो ब्रवीमि । अहं वात्स्यो ब्रवीमि ॥

अपर आह—॥*॥ अस्मदः सविशेषणस्य प्रयोगे न ॥*॥ इत्येव । इदमपि सिद्धं भवति—अहं पटुर्ब्रवीमि । अहं पण्डितो ब्रवीमि ॥ * ॥ अशिष्यं वा बहुवत्पृथक्त्वाभिधानात् ॥ * ॥ अशिष्यो वा बहुवद्भावः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'पृथक्त्वाभिधानात्' । पृथक्त्वेन हि द्रव्याण्यभिधीयन्ते । बहवस्तेऽर्थास्तत्र युक्तं बहुवचनम् ॥ किमुच्यते—'पृथक्त्वाभिधाना'दिति । यावता इदानीमेवोक्तम्—'जात्याख्यायां सामान्याभिधानादैकार्थ्य'मिति ?॥ * ॥ जातिशब्देन हि द्रव्याभिधानम् ॥ * ॥ जातिशब्देन हि द्रव्यमप्यभिधीयते, जातिरपि ॥ कथं पुनर्ज्ञायते जातिशब्देन द्रव्यमप्यभिधीयत इति ? ॥ एवं हि कश्चिन्महति गोमण्डले

प्र.] भावः । सङ्ख्याप्रयोग इति । एकस्यैव बहुत्वातिदेशः क्रियमाण एकश[१]ब्दस्यप्रयोगेपि प्राप्नोतीति प्रतिषेध उच्यते । उभयपदार्थपक्षाश्रयेण प्रत्याख्यातुमाह-अशिष्यमिति । तत्र कदाचिज्जातेः प्राधान्यं कदाचिद्द्रव्यस्येति यथे[२]ष्टं प्रयोग उपपद्यते ।

उ.] एवमिति । अन्यथा तत्रापि 'तिष्यपुनर्वसू' इत्यत्र 'जसि चे'ति गुणः स्यादिति भावः । एकशब्दप्रयोगविरोधाद्बहुवचनाऽप्राप्तेराह—एकस्यैवेति । जातेरेकत्वावगतावेवातिदेशप्रवृत्तेरिति भावः । भाष्ये प्रसङ्गादस्मदो द्वयोश्चेत्यस्य प्रतिषेधमाह—अस्मदो नामेति ।

ननु द्रव्यपदार्थाश्रयेण प्रत्याख्याने 'व्रीहिः सम्पन्न' इति प्रयोगो न स्यादत आह—उभयेति । कदाचिद्द्रव्यं प्रधानं कदाचिज्जातिः प्रधानमित्यर्थः । भाष्ये पृथक्त्वेनेति । भेदेनेत्यर्थः । भाष्ये—जातिशब्देनेति । जातिशब्दत्वाभिमतेनेत्यर्थः । निष्कृष्टजात्यभिधायकगोत्वादिशब्दे तु नायं विधिरिष्ट इति भावः । तदाह—द्रव्यमपीति । 'प्राधान्येने'ति शेषः । तदाह—तत्र कदाचिदिति । जातिप्रकारकव्यक्तिविशेष्यक एव शक्तिग्रहः 'गौर्गोपदवाच्य' इति जातिव्यक्त्युभयविषयकबोधे कारणम् । अत एव जातिविशेष्यकशक्तिग्रहविषयाद्गोत्वपदान्न कदापि व्यक्तिबोधः । जातिव्यक्त्योरन्यतरस्य विशेष्यतायां च पुरुषेच्छैव नियामिका । तात्पर्यग्राहकं चैकवचनबहुवचनादि । एतदेवाभिप्रेत्य जातिप्राधान्ये द्वन्द्वे एकवद्भावो, व्यक्तिप्राधान्ये तु नेति व्यवहार इति भावः । तत्र जातौ व्यक्तेः प्रकारताऽभेदेनेति न वाहाद्यन्वयानुपपत्तिः । गोत्वपदजन्यगोत्वबोधे तु भेदेनेति न गोत्वं वाहये-

---

१ 'एकशब्दप्रयोगे' । २ 'यथेष्टप्रयोग' ।

गोपालकमासीनं पृच्छति—'अस्त्यत्र काञ्चिद्गां पश्यसी'ति । स पश्यति—'पश्यति चायं गाः', पृच्छति च—'काञ्चिदत्र गां पश्यसी'ति । नूनमस्य द्रव्यं विवक्षित'मिति ॥ तद्यदा द्रव्याभिधानं तदा बहुवचनं भविष्यति, यदा सामान्याभिधानं तदैकवचनं भविष्यति ॥ [जात्याख्यायाम्] ॥

अस्मदो द्वयोश्च ॥१।२।५९॥

अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् ॥ कथम्—अहं ब्रवीमि आवां ब्रूवः वयं ब्रूमः ? ॥ इमानीन्द्रियाणि कदाचित्स्वातन्त्र्येण विवक्षितानि भवन्ति । तद्यथा—इदं मे अक्षि सुष्ठु पश्यति, अयं मे कर्णः सुष्ठु शृणोतीति । कदाचित्पारतन्त्र्येण विवक्षितानि भवन्ति—अनेनाक्ष्णा सुष्ठु पश्यामि, अनेन कर्णेन सुष्ठु शृणोमीति । तद्यदा स्वातन्त्र्येण विवक्षा तदा बहुवचनं भविष्यति । यदा पारतन्त्र्येण तदैकवचनद्विवचने भविष्यतः ॥ [अस्मदो द्वयोश्च] ॥

फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे ॥१।२।६०॥

अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् ॥ कथम्—उदिते पूर्वे फल्गुन्यौ, उदिताः

प्र.] अस्मदो । तद्यदेति । एकेन्द्रियप्रवृत्तौ चेतरेन्द्रियान्तराणामौदासीन्येन संविधातृत्वात् कर्तृत्वविवक्षेति 'वयं पश्याम' इत्यादि सिद्धम् । शरीर इवेन्द्रियेष्वप्यहङ्कारोत्पादाद्वयमित्यनेनेन्द्रियाणामभिधानात् । पारतन्त्र्यविवक्षायां त्विन्द्रियाणामहं ब्रवीमि इत्येकवचनं सिद्धम् । युष्मदस्मदोश्चैकशेषेऽस्मदोर्थद्वयाभिधानाद्द्विवचनमिति नार्थो योगेन । सम्प्रत्ययप्रामाण्याच्च युष्मदि गुरौ पक्षे बहुवचनं सिद्धम् ॥

उ.] त्यादिप्रयोगः । व्यक्तिद्वारकोन्वय इत्यस्याप्ययमेवार्थ इति बोध्यम् । भाष्ये—**महति गोमण्डल** इति । अतिनिबिडगोमण्डलेऽविविक्ततया दृष्टे इत्थमुक्तिः । तत्र जातेरेव शब्दार्थत्वे जातेर्दृष्टत्वात् प्रश्नानुपपत्तिरित्यर्थः ।

अस्मदो द्व । नन्विन्द्रियाणां स्वातन्त्र्येपि एकेन्द्रियसाध्यक्रियायामिन्द्रियान्तराणां कर्तृत्वाऽभावाद्बहुवचनमनुपपन्नमत आह—**एकेन्द्रियेति** । स्वविषयौदासीन्यं संविधातृत्वे हेतुः । **संविधातृत्वं**—सहकारित्वम् । नन्वेवमस्मदः प्रयोगोऽनुपपन्नोऽत आह—**शरीर इवेति** । **अहङ्कारः**—अहन्त्वप्रतीतिः—, अहं काण इत्यादिः । **पारतन्त्र्येति** । तथा च करणत्वेन विवक्षितत्वात्संविधातृत्वलक्षण कर्तृत्वं नास्तीत्यर्थः । उच्चारयित्रात्मन अहङ्कारास्पदात्मनो वा एकत्वादावामित्यनुपपन्नमत आह—**एकशेषेति** । त्यदादीनां यत्परं तच्छिष्यत इति भावः । **अस्मदोऽर्थद्वयाभिधाना**दित्यत्राऽस्मद इति शेषत्वविवक्षया षष्ठी । **सम्प्रत्ययेति** । व्यवहारेत्यर्थः । एवं च युष्मदि गुरावेकेषामिति कचिद्वृत्तावुच्यमानमसङ्गतमिति भावः । अत एवाचार्याः कथयन्तीत्यादि सङ्गच्छते । इत्थमेव डित्थाः कथयन्तीत्याद्युपपत्तिर्बोध्या । एतदर्थं च प्रत्याख्यानप्रकारस्यावश्यकत्वात्सूत्रं प्रत्याख्यातमिति भावः । [**अस्मदो**] ।

पूर्वाः फल्गुन्यः । उदिते पूर्वे प्रोष्ठपदे, उदिताः पूर्वाः प्रोष्ठपदाः ? ॥ फल्गुनी-समीपगते चन्द्रमसि फल्गुनीशब्दो वर्तते। बहवस्तेऽर्थास्तत्र युक्तं बहुवचनम् । यदा तयोरेवाभिधानं तदा द्विवचनं भविष्यति ॥ [फल्गुनीप्रोष्ठ] ॥

छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम् ॥१।२।६१॥ विशाखयोश्च ॥६२॥

इमावपि योगौ शक्याववक्तुम् ॥ कथम् ? ॥ पुनर्वसुविशाखयोः सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णेति सिद्धम् ॥*॥ पुनर्वसुविशाखयोः 'सुपां सुलुक्पूर्वसवर्ण' इत्येव सिद्धम् ॥

तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् ॥१।२।६३॥

तिष्यपुनर्वस्वोरिति किमर्थम् ? ॥ कृत्तिकारोहिण्यः ॥ नक्षत्र इति किमर्थम् ? ॥ तिष्यश्च माणवकः, पुनर्वसू च माणवकौ, तिष्यपुनर्वसवः ॥

अथ नक्षत्र इति वर्तमाने पुनर्नक्षत्रग्रहणं किमर्थम् ? ॥ अयं तिष्यपुनर्वसुशब्दोऽस्त्येव ज्योतिषि वर्तते । अस्ति च कालवाची । तद्यथा बहवस्तिष्यपुनर्वसवो-

---

प्र.] फल्गुनी । बहवस्तेर्था इति । अमावास्यायामप्यादित्यमण्डलं प्रविष्टेन चन्द्रेण नक्षत्राणां योगोस्त्येवेति तदापि वहुवचनमर्द्धर्चाः छत्रिण इत्यादिन्यायेन सिद्धम् । एकस्यां तु तारायां फल्गुनीशब्दो न वर्तत इति एकवचनाऽभावः । सर्वत्र लौकिकः प्रयोगः प्रामाण्येनाश्रीयते इत्यनवस्था न भवति । [फल्गुनीप्रोष्ठ] ॥

तिष्य । नक्षत्र इति किमर्थमिति । 'तिष्यपुनर्वसवो माणवका' इत्यत्र गौणार्थत्वान्न भविष्यतीति प्रश्नः । उत्तरवादिनस्त्वयमभिप्रायः, तिष्येण युक्तः कालस्तिष्यः, तिष्ये जातो माणवक इति यौगिकत्वान्नास्ति गौणार्थत्वम् । ज्योतिषि वर्तत इति । नन्वेकेनैव नक्षत्रग्रहणेन कालमाणवकयोर्निवृत्तिः सिद्धा, तत्र किं द्वितीयेन नक्षत्रग्रहणेन ? । नैतदस्ति । अन्तरङ्गः कालः, बहिरङ्गस्तु माणवक इत्यन्तरङ्गस्येव कालस्यैकेन नक्षत्रग्रहणेन निवृत्तिः स्यात् । यथाऽकर्मकश्रुत्याऽन्तरङ्गं

उ.] फल्गुनी । अमायां चन्द्रस्य नष्टत्वात्कथं बहुवचनमित्यत आह—अमेति । ननु चन्द्रस्य फल्गुन्यादिपदवाच्यत्वाऽभावात् कथं तमादाय फल्गुन्य इत्यादिप्रयोगोऽत आह—अर्धर्चा इति । तद्रूपारोपात्तच्छब्दप्रवृत्तिरिति भावः । नन्वेवमेकर्क्षविवक्षायामेकवचनमपि स्यादत आह—एकस्यामिति । नन्वेवं नक्षत्रान्तरेपि चन्द्रसम्बन्धविवक्षायां द्विवचनादि स्यादत आह—सर्वत्रेति । अनवस्था—अतिप्रसङ्गः । [फल्गुनीप्रोष्ठपदानां] ॥

तिष्यपुन । ननु माणवकवाचिद्वन्द्वनिवृत्त्यर्थं तदत आह—तिष्येति । तिष्येणेति । 'नक्षत्रेण युक्तः काल' इत्यणो 'लुबविशेष' इति लुपि जाते सन्धिवेलाद्यणः स्वातितिष्यपुनर्वस्विति लुक् । यौगिकत्वादिति । लोपेनाप्यवशिष्टस्य तदर्थान्तर्भावेण शक्तिरेव बोध्यते । अत एव लुबादिप्रत्याख्यानं सूत्रकृतोक्तमिति भावः । अन्तरङ्ग इति । कालार्थतद्धितान्तान्माणवकार्थतद्धितोत्पत्तिरिति कालमाणवकयोरन्तरङ्गबहिरङ्गतेति भावः ।

ऽतिक्रान्ताः, कतरेण तिष्येण गत इति । तद्यो ज्योतिषि वर्तते तस्येदं ग्रहणम् ॥ अथ वा 'नक्षत्र' इति वर्तमाने पुनर्नक्षत्रग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम्—'विदेशस्थमपि तिष्यपुनर्वस्वोः कार्यं तदपि नक्षत्रस्यैव यथा स्यात्'। 'तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राऽणि यलोपो वक्तव्यः' इति नक्षत्रग्रहणं न कर्तव्यं भवति ॥ अथ वा नक्षत्र इति वर्तमाने पुनर्नक्षत्रग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं—'तिष्यपुनर्वसुपर्यायवाचिनामपि यथा स्यात्'। पुष्यपुनर्वसू, सिध्यपुनर्वसू ॥ अथ द्वन्द्व इति किमर्थम् ? ॥ यस्तिष्यस्तौ पुनर्वसू येषां त इमे तिष्यपुनर्वसव उन्मुग्धाः ॥ बहुवचनस्येति किमर्थम् ? ॥ उदितं तिष्यपुनर्वसु ॥ कथं चात्रैकवचनम् ? ॥ जातिद्वन्द्व एकवद्भव-

---

प्र.] द्रव्यकर्म निषिध्यते न कालकर्मेति मासमास्यते देवदत्तेनेत्यत्रापि भावे लकारः सिद्धो भवति । द्वितीयेन तु नक्षत्रग्रहणेन बहिरङ्गोऽपि माणवको निवर्त्यते ।

ननु नक्षत्रद्वन्द्वे इत्युक्ते अर्थाद्द्वयोरपि कालमाणवकयोर्निवृत्तिः सिद्धैवेत्याह—अथ वेति । तिष्यपुनर्वस्वोरिति योगविभागः क्रियते, नक्षत्र इति चानुवर्तते । तेन यत्किञ्चित्तिष्यपुनर्वस्वोः कार्यं तन्नक्षत्रवृत्त्योरेव भवतीत्यर्थः । यलोपे कृतमेव नक्षत्रग्रहणमित्यभिप्रायेण आह—अथ वेति । स्वरूपग्रहणे प्राप्तेऽर्थग्रहणार्थं द्वितीयं नक्षत्रग्रहणम् । पुनर्नक्षत्रग्रहणे सत्यर्थस्यैवाऽथमनपेक्षितोपात्तशब्दस्यातिदेश इति पर्यायाणामपि ग्रहणसिद्धिः । तिष्यपुनर्वसव उन्मुग्धा इति । केचिदाहुः—पुरुषा अन्यपदार्थः । नक्षत्राणां तु बहुव्रीहिरिति द्विवचनप्रसङ्गः । अन्ये त्वाहुः—नक्षत्रवृत्तेः समासस्य ग्रहणे पुरुषाणामन्यपदार्थत्वे प्रसङ्ग एव नास्तीति । अवयवेन विग्रहः समुदायः समासार्थ इति तिष्यादय एव विपर्यासविषया बहुव्रीहिणोच्यन्त इत्यस्ति प्रसङ्गः । जातिद्वन्द्व इति । कथमनयोर्जातिशब्दत्वम्, यावता जाति-

---

उ.] यथेति । द्रव्यकर्मण क्रियास्वरूपपरिपूरणं, कालकर्मणा त्ववगतायाः क्रियायाः कालसम्बन्धपूरणमिति तयोरन्तरङ्गबहिरङ्गता बोध्या । नन्विति । अकर्मकग्रहणेन श्रुत्यैव साक्षात्कर्मणि व्यावर्त्यमाने युक्ता पूर्वपश्चात्सम्बन्धसत्त्वेनान्तरङ्गस्यैव व्यावृत्तिर्नत्वेवं प्रकृते । अस्य हि स्वार्थसमर्पणद्वाराऽन्यव्यावर्तकत्वेनाऽविशेषादुभयव्यावर्तकत्वसम्भवादिति भावः । अत्रत्यस्याऽङ्गाधिकारस्थेन कथं सम्बन्धोऽत आह—तिष्येति । नक्षत्रस्याऽण् नक्षत्राऽण्, ततः सप्तम्यां नक्षत्राऽणीति निर्देशः । यलोप इति । तच्च पुष्यविशेषणार्थमावश्यकमेवेति भावः । पुनर्नक्षत्रेति । 'तिष्यपुनर्वस्वोः शब्दयोरभिधेये नक्षत्रे वर्तमानानां नक्षत्रशब्दानां द्वन्द्व' इति सूत्रार्थ इति भावः । अर्थस्यैवेति । तदर्थसम्बन्धिनो बहुत्वस्य द्वित्वातिदेश इत्यर्थः । समासस्येति । 'कृत्तद्धिते'ति सूत्राद्विपरिणतविभक्तिकं समासग्रहणमनुवर्त्येत्यर्थः । 'नास्तीती'त्यन्तेन पूर्वमतदूषणम् । अथ भाष्यं व्याचष्टे—अवयवेनेत्यादिना । अवयवार्थकेन वर्तिपदार्थस्य बोधनमित्यर्थस्तदाह—समुदाय इति । उद्भूतावयवभेद इत्यर्थः ।

तीति ॥ 'अप्राणिना'मिति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यद्बहुवचनग्रहणं करोति, तज्ज्ञापयत्याचार्यः—'सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवती'ति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥ बाभ्रवशालङ्कायनं, बाभ्रवशालङ्कायना इत्येतत्सिद्धं भवति ॥ अथ वा नात्र भवन्तः प्राणिनः, प्राणा एवात्र भवन्तः ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥१।२।२।

प्र.] प्रदेशेषु भिन्नाधारा जातिर्गृह्यते, न त्ववस्थाभेदकल्पितभेदैकवस्तुविषया१। एवं तर्हि प्रतिमन्वन्तरे भिन्नानि नक्षत्राणीति दर्शने भिन्नाधारा जातिः सम्भवतीति न कश्चिद्दोषः । सर्वो द्वन्द्व इति । अप्राणिजातिद्वन्द्वो नित्यमेकवद्भवति, प्राणिद्वन्द्वस्तु विकल्पेन । न्यायसिद्धश्चाऽर्थो बहुवचनग्रहणेन लिङ्गेन सूच्यते । एकवद्भावप्रकरणं हि विषयविभागार्थमारब्धम्—'प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव, न तु प्राण्यङ्गादीनामेव समाहार' इति । ततस्तत्प्रकरणानुपात्तानां समाहारेतरेतरयोगयोर्द्वन्द्वः सिद्ध एव । अथ वेति । नह्येतेषु लोके प्राणिव्यवहारः प्रसिद्ध इति भावः । प्राणा एवेति । तदधीनस्थितित्वात्प्राणिनामेत एव प्राणा उच्यन्ते ।

इति कैयटीये महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ २ ॥

उ.] विपर्यासविषया इति । 'यस्तिष्य' इत्युपलक्षणं, यौ पुनर्वसू स तिष्यो येषामित्यर्थस्यापीति भावः । विपर्यासो—भ्रमः । 'उन्मुग्धा' इत्यस्य च विपर्यासेन दृश्यमाना इत्यर्थः । अविविक्ततावचनान्मुहेः कर्तरि क्तेऽविविक्ता इत्यर्थादिति भावः । भाष्ये—कथञ्चात्रेति । प्राण्यङ्गादीनामेव समाहारद्वन्द्व इति नियम इति भावः । एवं तर्हीति । 'द्वन्द्वश्चे'त्यादिषु—एषां समाहार एवेति नियमबोधनद्वारा तद्व्यतिरिक्तसर्वद्वन्द्वस्यानेनोभयरूपता बोध्यत इत्यर्थस्तदाह—अप्राणीति । न्यायसिद्धार्थद्योतकत्वेन सर्वशब्दस्य सङ्कुचद्वृत्तितैव युक्तेति भावः । तद्धनयन्नाह—न्यायेति । एकवद्भावप्रकरणवैयर्थ्यमुद्धरन् न्यायमेव दर्शयति—एकेति । विषयविभागः—विषयनियमः । न तु विधेयद्वन्द्वनियमार्थमिति भावः । नन्विति । अन्यथाऽत्र बहुवचनग्रहणवैयर्थ्यापत्तिरिति भावः । सिद्ध एवेति । 'चार्थे' इत्यनेनेत्यर्थः । नह्येतेष्विति । 'आपोमयः प्राण' इति श्रुतेरद्भिर्विना ग्लायमानप्राणा एव लोके प्राणिन इत्युच्यन्ते, इदमेव पूज्यत्वं भाष्येऽत्रभवच्छब्देनोच्यत इति भावः । लोके 'प्राण' इति व्यवहारस्याप्यभावादाह—तदधीनेति । एवं च तथा नियमेपि न क्षतिरिति भावः । केचित्त्विष्टानुरोधेन 'द्वन्द्वश्चे'त्यादिषु समाहार एवेति नियमः । एवं चात्रापि पक्षे 'जातिरप्राणिना'मिति नित्यैकवद्भावे बहुवचनाऽभावात्सूत्रमनर्थकं सदुक्तार्थज्ञापकम् । ज्ञाप्यकोटौ सर्वशब्देनैकवद्भावविषयो जातिद्वन्द्व एव गृह्यते । द्वन्द्वश्चेत्यादीनामन्येषां तु

१ इतिः क्वचिन्न ।

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ॥१।२।६४॥

रूपग्रहणं किमर्थम् ? ॥ 'समानानामेकशेष एकविभक्ता'वितीयत्युच्यमाने यत्रैव सर्वं समानं—शब्दोऽर्थश्च, तत्रैव स्यात् वृक्षाः प्लक्षा इति। इह न स्याद्दक्षाः पादा माषा इति। रूपग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। रूपं निमित्तत्वेनाश्रीयते। श्रुतौ च रूपग्रहणम् ॥ अथैकग्रहणं किमर्थम् ? ॥ 'सरूपाणां

प्र.] **सरूपाणां**। **रूपग्रहणमिति**। रूपस्याऽन्तरङ्गत्वादुपदेशानपेक्षणाच्च तत्कृतमेव समानत्वं ग्रहीष्यते। प्रतिपत्तिलाघवं च समानानामित्युच्यमाने भवति। रूढशब्दत्वात्समानशब्दस्य तुल्यार्थत्वावगमात्। 'सरूपाणा'मिति पुनरुच्यमाने पदद्वयार्थावगमपूर्वकान्यपदार्थविगमात् प्रतिपत्तिगौरवं भवतीति प्रश्नः। शब्दोर्थश्चेति। 'स्वं रूप'मित्यत्र रूपग्रहणेन ज्ञापितम्—'व्याकरणे रूपवदर्थोप्यङ्गीक्रियत' इति। ततश्चार्थरूपाभ्यां समानत्वं गृह्येतेत्यर्थः। शब्दानुशासनप्रस्तावाच्च शब्दसम्बन्धिरूपं गृह्यते, न तु चक्षुर्ग्राह्यमित्याह—**श्रुतौ चेति**। श्रोत्रोपलब्धावित्यर्थः। अथ वा श्रोत्रेन्द्रियं श्रुतिरुच्यते। **एकग्रहणमिति**। शेषणं शेष इति भावसाधनपक्षे प्राथम्यादेकस्यैव शेषो भविष्यति। शिष्यत इति 'शेष' इति कर्मसाधनपक्षेप्येकत्वसङ्ख्याया

उ.] नित्यत्वमेव। अत एवैकवद्भावप्रकरणं पूर्वत्र नित्यार्थमुत्तरत्र व्यभिचारार्थमिति 'विभाषावृक्षे'ति सूत्रस्थभाष्येण न विरोधः। अत एव 'मृदङ्गशङ्खतूणवा' इत्यादि सङ्गच्छते। यद्वा जातिप्राधान्य एकवचनं, व्यक्तिप्राधान्ये च बहुवचनमित्युभयमप्यत्र। अत्रैवार्थे इदं ज्ञापकमित्याहुः।

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्द्योते
प्रथमस्य द्वितीये द्वितीयमाह्निकम्।

सरूपाणाम्। नन्वर्थकृतमपि साम्यं गृह्येतेति प्रश्नानुपपत्तिरत आह—**रूपस्येति**। **अन्तरङ्गत्वं**—शब्दार्थप्रतीतेः पूर्वं नियमेन प्रतीयमानत्वम्। अर्थो हि तद्विपरीतत्वाद्बहिरङ्गः, तथानुकरणदशायामप्रतीतेर्हेयश्च। शब्दस्य तु ज्ञानमात्रे भानात्स कुत्रापि न हेयः। **उपदेशः**—सम्बन्धग्रहः। पर्यायाऽप्रतिपाद्यमानत्वम्—**असाधारणत्वम्**। ननु समानानामित्युक्तेपि वर्णकृतलाघवाभावोऽत आह—**प्रतिपत्तीति**। यद्यपि सह मानेनेति योगस्तत्रापि तथापि प्रवीणादिवद्रूढ एवायमिति भावः। तदाह—**रूढशब्दत्वादिति**। सरूपशब्दस्तु 'ज्योतिर्जनपदे'ति समानस्य सभावविधानादवयवार्थानुसंधानद्वारेणैव सादृश्यं प्रतिपादयतीति तात्पर्यम्। **ज्ञापितमिति**। शब्दार्थविषये क्वचिदुक्तन्यायाप्रवृत्तेर्ज्ञापनादित्यर्थः। श्रोत्रेन्द्रियस्य करणत्वेप्याधारत्वाऽसंभवादाह—**श्रोत्रोपेति**। भावसाधनः 'श्रुति शब्द इति भावः। **अथ वेति**। श्रुत्यवच्छेदेनेत्यर्थः। करणसाधनः स इति भावः। आद्ये ग्रहणं विषयता, द्वितीये तु प्रतीतिरिति विवेकः। प्राधान्येन श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यं वस्त्वत्र रूपशब्देनोच्यत इति तात्पर्यम्। **शेषणमिति**। अत्रेतरनिवृत्तिविशिष्टमवस्थानं विधेयम्। तच्चैकस्य द्वयोरि-

शेष एकविभक्ता'वितीयत्युच्यमाने द्विबह्वोरपि शेषः प्रसज्येत । एकग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ अथ शेषग्रहणं किमर्थम् ? ॥ 'सरूपाणामेक एकविभक्ता'वितीयत्युच्यमाने आदेशोऽयं विज्ञायेत ॥ तत्र को दोषः ? ॥ अश्वश्चाऽश्वश्चाश्वौ । आन्तर्यतो द्व्युदात्तवतः स्थानिनो द्व्युदात्तवानादेशः प्रसज्येत ॥

प्र.] विवक्षितत्वादेक एवावशिष्यत इति प्रश्नः । द्विबह्वोरिति । द्वित्वबहुत्वविषयस्याऽनेकस्य शब्दस्येत्यर्थः । तत्र भावसाधनपक्षे व्याप्तिन्यायाश्रयेणानेकस्यापि शेषः स्यात् । कर्मसाधनपक्षेपि संस्कार्यत्वात् प्राधान्यात्सङ्ख्याया अविवक्षा स्यात् । यथा 'ग्रहं सम्मार्ष्टी'ति भावः । शेषग्रहणमिति । 'सरूपाणामेकः साधुर्भवती'ति वाक्यशेषोऽध्याहारिष्यत इति भावः। आदेशोयमिति।'षष्ठी स्थानेयोगे'ति नियमात्। तत्र को दोष इति ।अन्तरतम एक आदेशः प्रवर्तिष्यत इति भावः। इतरस्तु स्वरे दोषमाह–अश्वश्चाश्वश्चेति । द्व्युदात्तवत इति । द्वावुदात्तवन्तावश्वशब्दौ यस्य समुदायस्य स द्व्युदात्तवान् समुदायः । आदेशोपि द्वावुदात्तवन्तावुदात्तगुणयुक्तावकारौ

उ.] त्याद्याकाङ्क्षायां प्राथम्यादेकस्यैव भविष्यतीत्यर्थः । **कर्मसाधनेति** । तत्र हि सरूपाणां सम्बन्धी शिष्यत इत्यर्थः । तत्राक्षिप्तसम्बन्धिपदे आक्षेपकसामानाधिकरण्यायैकवचनान्ते एकत्वविवक्षेऽति भावः । सङ्ख्येयार्थकत्वे द्विवचनानुपपत्तिः, सङ्ख्यार्थत्वेऽर्थासङ्गतिरत आह–**द्वित्वेति** । 'द्विबह्वो'रिति विषयसप्तमीति भावः । 'शेष'शब्दोऽत्र नोपयुक्तादन्यस्मिन्, असम्भवात् । तदाह–**तत्र भावेति** । **व्याप्तीति** । अत्र शास्त्रे 'आद्युदात्तश्चे'त्यादिग्रहणेन, 'प्राग्रीश्वरा'दिति रेफोच्चारणेन च प्राथम्यन्यायापेक्षया व्याप्तिन्यायस्य प्राबल्यबोधनात् । एवं चेतरनिवृत्तिमदवस्थानं तदर्थः । तत्र यद्यपि स्थितेः सिद्धत्वान्निवृत्तावेवार्थतो विधेयता, तथापि शब्दतस्तत्रैव विधेयत्वाद्व्याप्तिन्यायेन द्विबहूनामेवावस्थानं स्यादेकस्य निवृत्तिरिति भावः । **संस्कार्यत्वादिति** । शिष्यमाणत्वविधानेन शेषपदार्थाक्षिप्तस्य संस्क्रियमाणत्वादिति भावः । **सरूपाणामिति** । षष्ठ्या विधेयबोधकशेषपदेन सामानाधिकरण्याऽन्वययोग्यः सम्बन्धी आक्षिप्यते, स चैकवचनान्त एव यद्यपि, तथापि तस्य विधेयेन शिष्यमाणत्वेन संस्क्रियमाणत्वेनानुवाद्यत्वादेकत्वाऽविवक्षेति तात्पर्यम् । 'सरूपाणा'मिति लक्ष्यानुसारतो व्याख्यानमाश्रित्यैषा निर्धारणे षष्ठी, साध्वनुशासनत्वाच्च साधुरित्याद्यध्याहारः । एवं च तेषां मध्ये एकस्य साधुत्वेऽपरस्याऽसाधुत्वेनार्थान्निवृत्तिरिति भावः । **षष्ठीति** । 'निर्दिश्यमानस्यादेशा' इत्यर्थमावश्यकस्य व्याख्यानापेक्षगौरवपरिहाराय नियमार्थत्वमप्यङ्गीकार्यमिति निर्धारणषष्ठी न युक्तेति भावः । **अन्तरतम इति** । 'शब्दतोऽर्थतश्चे'त्यादिः । तमग्रहणादिति भावः । द्व्युदात्तशब्दस्य बहुव्रीहित्वे मतुब्न स्यात्, उक्तार्थत्वात, कर्मधारयात्तु मत्वर्थीयो नेष्ट इत्यत आह–**द्वाविति** । अत्रोदात्तशब्दो धर्मिपरः । आदेशस्यापि तथात्वे एकशेषानर्थक्यमत आह–**आदेशोपीति** । अत्रोदात्तशब्दो

लोप्यलोपिता च न प्रकल्पेत ॥ तत्र को दोषः ? ॥ गर्गा वत्सा विदा उर्वाः । यञ्यो बहुषु यञ्यो बहुष्वित्युच्यमानो[1] लुङ् प्राप्नोति ॥ मा भूदेवम् । यञन्तं[2] यद्बहुषु, अञन्तं[2] यद्बहुष्वित्येवं भविष्यति ॥ नैवं शक्यम्, इह हि दोषः स्यात्-

प्र.] यस्येति द्व्युदात्तवानुच्यते । एतच्चोपलक्षणं तेन द्व्यनुदात्तवतो द्व्यनुदात्तवानादेशः प्राप्नोति । लोप्यलोपितेति । लोपनीयस्य लोपित्वं । लोपसम्बन्धो न प्राप्नोतीत्यर्थः । गर्गा इति । प्रकृतिरर्थाऽभेदादेकैव । यञ्प्रत्ययास्तु बहवः । यञाकृतेश्च एकत्वा-व्यवधानाऽभावादनेकस्यापि प्रत्ययस्य परत्वं न विरुध्यते । तत्र गर्ग य य य इति स्थिते यदा गर्गशब्दं मुक्त्वा प्रत्ययानामेवैको यशब्द आदेशः क्रियते तदा तस्य बह्वर्थत्वाल्लुक् सिध्यति । यदा तु विरूपाणामपि समानार्थानामेकशेषवदेक आदेशः सप्रकृतिकः क्रियते तत्र गर्ग य इत्यस्याऽन्ययोश्च 'य'शब्दयोर्गर्गयशब्द आदेशः । तत्र यशब्दान्तस्य बहुषु वृत्तिः, न तु प्रत्ययमात्रस्येति भावः । यञन्तं यद्बहु-ष्विति । आदेशपक्षेपि वचनसामर्थ्यात् सारूप्याद्यञ्बुद्ध्युत्पादाद्यञन्तमेतदित्या-

उ.] धर्मपर इति भावः । विधीयमानानेकोदात्तस्यो'भे वनस्पत्यादिषु युगप'दित्यादौ समावेश-दर्शनादिति तात्पर्यम् । तनेति । पर्यायेणेति भावः । नन्वश्वशब्दे श्रूयमाणोदात्तानुदात्तयो-रनुग्रहायाऽन्तरतमपरिभाषयोभयस्वरक एवादेशो भविष्यतीति चेन्न ; तेनैव रूपेण सादृश्य-ग्रहणमित्यत्र नियामकाऽभावेन पर्यायस्य दुर्वारत्वात् । यत्तु इश्च इश्चेत्येकशेषे एक आदेशोऽ-लरूपत्वादन्त्यस्य स्यात् । सूत्रं त्वनेकाल्षु चरितार्थं, ततः सवर्णदीर्घे 'दीर्घा'दिति पूर्वसवर्ण-दीर्घनिषेधे यणि याविति स्यादित्याहुः । तन्न, 'सरूपाणा'मिति बहुवचनेन प्रत्येकं स्थानित्व-बोधकेन रमागमन्यायेन सर्वनिवृत्तेरदोषात् । लोप्यलोपिपदयोः पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह— **लोपनीयस्येति** । 'लोप्य'पदमृहलोरिति ण्यदन्तम् । **सम्बन्ध इति** । कृत्तद्धितसमासेभ्यो भावप्रत्ययस्य सम्बन्धाभिधायकत्वादिति भावः । **एकैवेति** । गर्गस्यापत्यानीति विवक्षणा-दिति भावः । **बहव इति** । अपत्यानां बहुत्वात् । नन्वेकस्याः प्रकृतेः कथं बहवः परेऽत आह—**यञाकृतेश्चेति** । यद्यपि जातेरेकैकव्यक्तिव्यङ्ग्यत्वं, व्यक्तिद्वारकमेव परत्वं च, तथाप्यव्यवहितव्यक्तिद्वारकं सर्वगतजातेः परत्वमित्यभिमानः । व्यक्तिपक्षेपि विजातीय-व्यक्तिव्यवधानमेव व्यावर्त्यते, न सजातीयतद्व्यवधानमित्यन्ये । **प्रत्ययानामेवेति** । समानाकारत्वादिति भावः । इदं चिन्त्यम्, एकविभक्ताविन्त्युक्त्या तत्प्रकृतित्वाऽयोग्यानां केवलप्रत्ययानामेकशेषाऽप्राप्तेः । गर्गसहितानामेव हि तत्प्रकृतिता । **विरूपाणामिति** । अन्त्य'य'शब्दयोरपि गर्गापत्यत्वेनैव बोधकत्वात्समानार्थत्वं बोध्यम् । 'व'दित्युक्तिस्तु सम्प्रति-पन्नविषयाभिप्रायेण । नन्वादिश्यमानगर्गयशब्दान्तर्गतयशब्दस्यान्यत्वेन कथं यञन्तत्वादीत्यत आह—**आदेशपक्षेपीति** । **वचनसामर्थ्यादिति** । लुग्वचनसामर्थ्यादित्यर्थः । यञ्बु-

१ 'त्युच्यमाने' । २ 'अञन्तं' । ३ 'यञन्तं' । ४ 'स्थानिवत्त्व' ।

काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इति ॥ एकविभक्ताविति किमर्थम् ? ॥ पयः पयो जरयति, वासो वासश्छादयति, ब्राह्मणाभ्यां च कृतं, ब्राह्मणाभ्यां च देहीति ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? ॥*॥ प्रत्यर्थं शब्दनिवेशान्नैकेनानेकस्याभिधानम् ॥*॥ प्रत्यर्थं शब्दा अभिनिविशन्ते ॥ किमिदं प्रत्यर्थमिति ? ॥ अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम् । 'प्रत्यर्थं शब्दनिवेशात्' । एतस्मात्कारणान्नैकेन शब्देनानेकस्यार्थस्याभिधानं प्राप्नोति ॥ तत्र को दोषः ? ॥ *॥ तत्रानेकार्थाभिधानेऽनेकशब्दत्वम् ॥*॥ तत्रानेकार्थाभिधानेऽनेकशब्दत्वं प्राप्नोति । इष्यते चैकेनाप्यनेकस्याभिधानं

प्र.] क्रीयते । काश्यपा इति । काश्यप इवायं तत्प्रतिकृतिरितीवे प्रतिकृताविति विहितस्य कनो 'जीविकार्थे चाऽपण्ये' इति लुप् । ततः काश्यपश्च काश्यपश्च काश्यपश्चेति प्रतिकृतिप्रचयविवक्षायामेकः काश्यपशब्दः प्रयुज्यते । स च बह्वर्थोऽञन्तश्चेति लुक्प्रसङ्गः । 'लौकिकस्य गोत्रस्य तत्र ग्रहण मिति परिहार उत्तरत्र वक्ष्यते इतीह नोक्तः । पय इति । उत्तरत्रा'र्थविप्रतिषेधा'दिति प्रत्याख्यानं करिष्यते । किमर्थं पुनरिति[1] । जातिः शब्दार्थः । तस्याश्चैकत्वादनेकशब्दाऽप्रयोगः[2] । आश्रयगतसङ्ख्याप्रतिपादनाय च द्विवचनबहुवचने भविष्यत इति प्रश्नः । 'द्रव्यं पदार्थ' उपलक्षणं त्वाकृति'रिति दर्शने सूत्रमारब्धव्यमित्याह— प्रत्यर्थमिति । यावन्ति द्रव्याणि विशिष्टगुणक्रियाविषयतया विवक्षितानि तावतां शब्दानामेकैकार्थोपक्षयाणां प्रयोगे प्राप्ते एकशेषारम्भ इत्यर्थः । किमिदमिति ।

उ.] क्वीति । एतेनावयवस्याऽप्रत्ययत्वाल्लुगसम्भव इति परास्तम् । लौकिकस्य गोत्रस्येति । प्रवराध्यायप्रसिद्धस्येत्यर्थः । यस्कादिभ्य इत्यतो गोत्रे इत्यनुवृत्त्या गोत्रबहुत्वे वर्तमानस्य यञन्तस्य लुगिति व्याख्यानात् । इदं च प्रतिकृतिबहुत्वे वर्तते, न तु गोत्रबहुत्वे इत्यदोष इति भावः । लौकिकस्येति—सिद्धान्तस्वरूपकथनम् । एकग्रहणविषयः प्रश्न इत्यभिप्रायेणोत्तरयति भाष्ये—पय इति । भिन्नविभक्तिव्यावृत्त्यर्थमेकग्रहणमिति भावः । ननु सूत्राऽभावे सरूपाणां द्वन्द्वापत्तिरत आह—जातिरिति । द्रव्यमिति । तत्र हि 'प्रत्यर्थं शब्दनिवेश' इतिन्यायात्तत्तद्व्यक्तिप्रतिपादनाय नानाशब्दप्रयोगः प्राप्नोतीत्यर्थः । उपलक्षणं त्विति । 'यो रक्तवासाः स देवदत्त' इत्यादौ रक्तवासस्त्ववदित्यर्थः । अन्यथाऽऽनन्त्यात्तत्र शक्तिग्रहो न स्यात् । केवला व्यक्तिरेव शब्दार्थः । जातेः शक्तिग्रहे प्रकारत्वेपि न तत्र शक्यतावच्छेदकता, नापि शक्यता । शुद्धव्यक्तेरेव च शब्दाद्भानम् । शब्दस्यैव बोधे प्रकारतया न निर्विकल्पकत्वं तस्य । तत्पक्षे चाऽनुगतधर्मा भानान्न तेनानुगतानेकव्यक्तिबोधसम्भव इति सूत्रमिति भावः । विशिष्टगुणक्रियाविषयतयेति । तदाश्रयत्वेनोपलक्षितानीत्यर्थः । अपरे तु 'किमर्थ'मिति प्रश्नभाष्यस्य तन्त्रेणैव सिद्धिरित्याशयः । तन्त्रकारणं च शब्दानां

१ 'मर्थमिदमिति' । २ 'शब्दप्रयोगाऽप्रसङ्गः' ।

स्यादिति ॥ तच्चाऽन्तरेण यत्नं न सिध्यति ॥ * ॥ तस्मादेकशेषः[1] ॥ * ॥ [तस्मादेकशेषः] । एवमर्थमिदमुच्यते ॥ अस्ति[2] प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ॥ किमिदं 'प्रत्यर्थं शब्दा अभिनिविशन्त' इत्येतं[3] दृष्टान्तमास्थाय सरूपाणामेकशेष आरभ्यते, न पुनरप्रत्यर्थं शब्दा अभिनिविशन्त इत्येतं दृष्टान्तमास्थाय विरूपाणामनेकशेष आरभ्यते ?॥ तत्रैतत्स्यात्—लघीयसी सरूपनिवृत्तिः,गरीयसी विरूपप्रतिपत्तिरिति[4] ॥ तच्च न लघीयसी विरूपप्रतिपत्तिः ॥ किं कारणम् ? ॥

प्र.] यदि हेतुरहितं दृष्टान्तमाश्रित्य विरूपाऽनेकशब्दप्रयोगदर्शनात्सरूपैकशेष आरभ्यते, तदा सरूपैकशब्दप्रयोगदर्शनाद्विरूपानेकशेषः किमिति नारभ्यत इति प्रश्नः ।

उ.] तुल्यरूपता, यथा'ऽक्षा भज्यन्तां भक्ष्यन्तां दीव्यन्ता'मिति ॥ **प्रत्यर्थमिति ।** 'अक्षा दीव्यन्ताम् 'अक्षाभज्यन्ताम्' 'अक्षा भुज्यन्ता'मित्यादौ वाक्ये प्रत्यर्थशब्दनिवेशस्यापि दर्शनात्कदाचित्तादृशप्रयोगे सहविवक्षायां प्राप्तद्वन्द्वनिवृत्त्यर्थं सूत्रमावश्यकमित्याशयः । **किमिदं प्रत्यर्थमिति ।** अर्थावर्थौ प्रतीत्यादेरपि तदर्थस्य सम्भवात्प्रश्नः । 'एकवचनान्तेन विग्रह' इत्युत्तरम् । **नैकेनेति ।** नैकेनैवेत्यर्थः । **अनेकशब्दत्वमिति ।** अनेकशब्दत्वमेवेत्यर्थः । **एकेनापीति ।** अपिना वाक्यसङ्ग्रहः । शास्त्रेण सहविवक्षाविषयशास्त्रीयद्वन्द्वस्यैव वारणादिति भावः । **किमिदमिति ।** 'अक्षा' इत्यादावेवाऽप्रत्यर्थं शब्दनिवेशस्यापि दृष्टत्वेन विरूपविषयेऽपि लाघवायैकशब्दप्रयोग एव प्राप्तेऽनेकशब्दप्रयोगाय विरूपाणामनेकशेष एव कुतो नारभ्यत इत्यर्थ इत्याहुः । **हेतुरहितमिति ।** 'प्रत्यर्थ'मित्यादिस्तु न हेतुः, अपक्षवृत्तित्वादिति भावः । अत एव भाष्ये 'दृष्टान्तमास्थाये'त्युक्तम् । **विरूपानेकशेष इति ।** नन्वनेकशेष इत्यस्याऽनेकस्य शेष इत्यर्थो वा, एकशेषो नेत्यर्थो वा, एकशेषभिन्नो भवतीत्यर्थो वा ? । नाद्यः । त्रिषु प्रतिपाद्येषु द्वयोः प्रयोगापत्तेः । शेषशब्दस्याऽस्येनैकनिवृत्तेरावश्यकत्वात् । न द्वितीयः । एकशेषाऽप्राप्त्याऽसम्भवादिति चेन्न, तृतीयेऽदोषात् । तत्रापि भिन्नशब्देन द्वन्द्व एव, न तु वाक्यं, 'वृद्धो यूने'त्यादौ प्रसिद्धैकशेषस्य 'पुष्पवन्ता'विति-न्यायेन सहविवक्षाविषयस्यैव सत्त्वेन तद्भिन्नस्य सहविवक्षाविषयस्य शास्त्रीयस्यैव ग्रहीतुमुचितत्वात् । तत्रेदं वचनं न घटपटावित्यादिविषयम् , अप्रत्यर्थशब्दनिवेशो शब्दानां तुल्यरूपताया बीजत्वेन तदभावेन तस्याऽप्राप्तेः , किन्तु जननीपरिच्छेदकर्त्रादिवाचकमात्रादिशब्दविषयं, तयोरौजसादौ वैरूप्यात् । अत्रापि विभक्तावित्यावश्यकम् । अन्यथा हरितवर्णविशिष्टस्त्री-हरिणस्त्रीवाचकयोर्हरिणीशब्दयोस्तद्धिते वैरूप्येणानेकशेषापत्तेः । विभक्तिसामानाधिकरण्येन च वैरूप्यान्वयोऽन्यथाऽसम्भवात् । तत्रेदं न विधायकं, 'चार्थे द्वन्द्व ' इत्यनेनैव सिद्धेः, किन्तु नियमार्थं, तेन लोकसिद्धसहविवक्षाविषयतन्त्रव्यावृत्तिस्तथा विरूपाणामेव द्वन्द्व इति च नियमः । अन्यथैकशेषारम्भेणाऽस्य समफलकत्वाऽनापत्तिः ।

१ इदं भाष्यमित्यन्ये । वार्त्तिकमित्येके । २ वार्त्तिकसत्त्वे इयं व्याख्या कल्पनीया ।
३ 'इत्येवं दृष्टा' । 'इत्येतत्' । ४ 'प्रतिपत्तिः' ।

यत्र हि बहूनां सरूपाणामेकः शिष्यते तत्राऽवरतो द्वयोः सरूपयोर्निवृत्ति-र्वक्तव्या स्यात् । एवमप्येतस्मिन् सति किञ्चिदाचार्यः सुकरतरकं मन्यते । सुकरतरकं चैकशेषारम्भं मन्यते ॥ किं पुनरयमेकविभक्तावेकशेषो भवति ? ॥ एवं भवितुमर्हति ॥ * ॥ एकविभक्ताविति चेन्नाऽभावाद्विभक्तेः ॥ * ॥ एक-

प्र.] प्रयोगात्तु शब्दशक्तावनुगम्यमानायां न किञ्चिदारब्धव्यम् । द्रव्यपदार्थपक्षेपि स्वभावादेकः शब्दोऽनेकमर्थं ब्यादिवत् प्रत्याययिष्यति । अन्यथा एकशेषारम्भेपि कथं प्रत्यायकः स्यात् ? । नहि स्वतोऽसती शक्तिराचार्येण कर्तुं शक्यते । मन्दबुद्धि-व्युत्पादनार्थं च यथास्थितप्रयोगानुसरणे कोऽनुरोधः सरूपैकशेषारम्भे न पुनर्विरू-पानेकशेषारम्भे ? । लाघवायैकशेषारम्भश्चेत्तन्न । लघीयसी विरूपप्रतिपत्तिः । तत्र हि प्रवृत्तिविषया बुद्धिरेकरूपैव भवति । एकशेषे तु प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयेति प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गः । अवरतो द्वयोरिति । यदा त्रयाणामेकः शिष्यते तदा द्वयोर्निवृत्तिर्वक्तव्या व्याख्येयेत्यर्थः । शेषशब्दस्य निवृत्तिविशिष्टावस्थानवाचित्वात् । यदा तु द्वयोरेकशेषस्तदैकस्य निवृत्तिः । चतुष्प्रभृतीनां त्वेकशेषे त्रिप्रभृतीनां निवृत्तिरिति प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणविषयभेदाद्बुद्धिगौरवापत्तिरित्यर्थः । सुकरतरक-ञ्चेति । एवं हि प्रकरणमभिन्नरूपं भवति, 'वृद्धो यूने'त्यादिभिः सूत्रैरेकशेषस्य विधानात् । अनेकशेषारम्भे त्विह पृथक्प्रस्थानतया गौरवं स्यादित्यर्थः । किं पुनरिति । किमयमेकशब्दः सङ्ख्यावाची, तुल्यतावाची वेति प्रश्नः । एवं भवितु-मिति । सङ्ख्यावाचित्वेनैकशब्दस्य प्रसिद्धतरत्वात् । नाभावादिति । 'ङ्याप्प्राति-

उ.] तन्न्यासे हि स 'येन नाप्राप्ति'न्यायेन द्वन्द्वबाधक इति, सरूपाणां द्वन्द्वाऽभावस्येष्टत्वात् । अनेकशेषपदेन चाऽऽवृत्त्या विरूपाणां तन्त्रन्यायसिद्धलौकिकैकशेषाऽभावोपि बोध्यते । न चास्यार्थस्यैकशेषारम्भे कथं सिद्धिः ? । आवृत्त्या सरूपाणामेवैकशेष इति नियमस्याप्य-ङ्गीकारादिति बोध्यम् । ननु विरूपाणां विभिन्नार्थानां नैकस्यानेकार्थाभिधानशक्तिमत्त्व-मित्येकशब्दाऽप्रयोगान्नाऽनेकशेष आरम्भणीयोऽत आह--प्रयोगात्त्विति । 'व्युत्पादनार्थं वे'ति पाठे वाशब्दश्चार्थे । कश्चिच्चेत्येव पाठः । प्रयोगानुसरणे इति । प्रयोगाणां शास्त्रेणा-नुसरणे अन्वाख्याने इत्यर्थः । लाघवायेति । सुशब्दोपदेशेनाऽपशब्दनिवृत्तिवदेकशेषा-रम्भेणानेकशेषनिवृत्तेः सिद्धत्वादिति भावः । यदा तु द्वयोरिति । सरूपौ च सरूपाश्चेत्ये-कशेषेण निर्देशादिति भावः । एवं चावरतो द्वयोरिति भाष्यं यत्र बहूनामेकशेषस्तद्विषय-मेवेति तात्पर्यम् । नन्वेकशेषारम्भस्य गुरुत्वेन सुकरत्वमेव नास्ति, कुतः सुकरतरकत्व-मित्यत आह—एवं हीति । पृथक्प्रस्थानतया—पृथक्प्रकरणतया । 'वृद्धो यूने'—

१ 'स्या'दिति पृथग्वाक्यं केचिन्मन्यन्ते । २ अयं पाठः कचिन्न ।

विभक्तात्रिति चेत्तन्न ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अभावाद्विभक्तेः' । नहि समुदायात्परा विभक्तिरस्ति ॥ किं कारणम् ? ॥ अप्रातिपदिकत्वात् ॥ ननु चाऽर्थवत् प्रातिपदिक'मिति प्रातिपदिकसञ्ज्ञा भविष्यति ॥ नियमान्न प्राप्नोति—'अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थ'मिति ॥ यदि पुनः पृथक्सर्वेषां विभक्तिपराणामेकशेष उच्येत ? ॥ * ॥ पृथक्सर्वेषामिति चेदेकशेषे पृथग्विभक्त्युपलब्धिस्तदाश्रयत्वात् ॥ * ॥ पृथक्सर्वेषामिति चेदेकशेषे पृथग्विभक्त्युपलब्धिः प्राप्नोति ॥

प्र.] पदिका'दित्यत्रैकवचनान्तानामेव द्वन्द्वः क्रियते । वर्तिपदार्थानां सर्वत्र सङ्ख्याभेदावगमे प्रमाणाऽभावात् । गुणे च संख्या विवक्ष्यते, यथा 'पशुना यजेते'ति । एवं चैकैकस्मात् प्रातिपदिकात् स्वादिभिरुत्पत्तव्यं, न तु समुदायात् । यत्र तु क्वचिद्गुणेपि संख्या न विवक्ष्यते यथा 'कर्तुरीप्सिततम'मिति द्वयोर्बहूनां वेप्सिततमस्य कर्मसञ्ज्ञा प्रवर्तते, तत्र नान्तरीयकं सङ्ख्याया उपादानमिति लक्ष्यसिद्ध्यर्थमाश्रीयते । ननु चेति । अवयवार्थातिरेकेण परस्परापेक्षायां सत्यां समुदायार्थोपजनात् सरूपसमुदायाभिनिवेशिन्येका प्रातिपदिकसञ्ज्ञास्ति तया सरूपसमुदाय एकं प्रातिपदिकमिति स्वाद्युत्पत्तिरविरुद्धा । **अर्थवत्समुदायानामिति**, अविशेषेण नियमो न तु सुबन्तानामेवेति मन्यते । इदानीं तुल्यपर्यायमेकशब्दमाश्रित्याह—**यदि पुनरिति** । **पृथक् सर्वेषामिति** । 'वृक्ष-स् वृक्ष-स् वृक्ष'सिति स्थिते विभक्तौ परतो यानि सरूपाणि

उ.]त्याद्यर्थं चैकशेषोऽवश्यं वाच्य इति भावः । **सङ्ख्येति** । **तेनैकदिगि**तिवत्समानवाचित्वे पृथक् सर्वेभ्य उत्पन्नाया विभक्तेर्निमित्तत्वलाभाद्वार्तिकोत्थानं भज्येत । एवं चैकशेपविषयसरूपसमुदायादेकत्वसङ्ख्याविशिष्टविभक्तौ परत एकशेष इत्यर्थः किमति प्रश्न इति भावः । प्रष्टुराशयं विज्ञातुमाहेतरो भाष्ये—**एवमित्यादि** । प्रष्टा स्वाशयमाह—**एकेत्यादि** । **सङ्ख्याभेदावगमे** । द्वित्वाद्यवगमे इत्यर्थः । एवमपि प्रातिपदिकादित्येकत्वस्य विवक्षायां न मानमत आह—**गुणे चेति** । संस्कार्यत्वादिति भावः । **यथा कर्तुरिति** । कर्तुरित्यत्रेति भावः **लक्ष्यसिद्ध्यर्थमिति** । एवं च 'पशुने'त्यादिदृष्टान्तदानमभ्युच्चयः, विधेयगता सङ्ख्या विवक्षिता नानुवाद्यगतेत्येव मीमांसकमर्यादेति भावः । वस्तुतस्तु समुदायस्य प्रातिपदिकत्वाभावादिति भाष्ये उक्तं । प्रातिपदिकत्वपर्याप्त्यधिकरणात्प्रत्यय इति हि सूत्रार्थः । नहि प्रातिपदिकसमुदाये प्रातिपदिकत्वम् , यथा जनपदसमुदाये न जनपदत्वमिति कैयटोक्तार्थोपयोगश्चिन्त्यः । **परस्परापेक्षायां** । 'कार्यविशेष' इति शेषः । **समुदायार्थः**–समूहरूपः । **समुदाय इति** । समुदायोपीत्यर्थः । **नतु सुबन्तानामिति** । भेदसंसर्गद्वारकार्थवतामुपलक्षणमिदम् । **तुल्येति** । यथैकदिगित्यादौ प्रसिद्धतरार्थानुपपत्तौ प्रसिद्धार्थपरिग्रहो न्याय्य इति भावः । तुल्यत्वं भेदाधिष्ठानं, तेन पृथक् सर्वेभ्यः शब्दतोर्थतश्च तुल्यायां विभक्तौ परत एकशेष इति तात्पर्यम् । **अर्थतश्चेत्युक्तेः** प्रथमाद्वितीयाद्विवचनान्तानां नैकशेषः । विनिगमनाविरहादर्थत-

किमुच्यते 'एकशेषे पृथग्विभक्त्युपलब्धि'रिति, यावता[1] समयः कृतो—'न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च[2] केवलः प्रत्यय' इति। तदाश्रयत्वात् प्राप्नोति। यत्र हि प्रकृतिनिमित्ता प्रत्ययनिवृत्तिस्तत्राऽप्रत्ययिकायाः प्रकृतेः प्रयोगो भवति—अग्निचित्सोमसुदिति यथा। यत्र च प्रत्ययनिमित्ता प्रकृतिनिवृत्तिस्तत्राऽप्रकृतिकस्य प्रत्ययस्य प्रयोगो भवति—अधुना इयानिति यथा॥ अस्तु। संयोगान्तलोपेन सिद्धम्॥ कुतो नु खल्वेतत्—परयोर्वृक्षशब्दयोर्निवृत्तिर्भविष्यति, न पुनः पूर्वयोरिति?॥ तत्रैतत्स्यात्पूर्वनिवृत्तावपि सत्यां संयोगादिलोपेन सिद्धमिति॥ न सिध्यति। तत्राऽवरतो द्वयोस्सकारयोः श्रवणं प्रसज्येत॥ यत्र च संयोगान्तलोपो नास्ति, तत्र च न सिध्यति॥ क्व च संयोगान्तलोपो नास्ति?॥ द्विवचनबहुवचनयोः॥

प्र.] तेषामेकशेष उच्यमाने विभक्तिनिमित्तत्वात् प्रकृतिनिवृत्तेः केवलानां विभक्तीनां प्रयोगप्रसङ्ग इत्यर्थः। संयोगान्तलोपेनेति। 'वृक्ष—स् स् स्' इति स्थिते संयोगान्तलोपो भविष्यति। ननु संयोगान्तस्य पदस्य लोप उच्यते, तत्र पूर्वपदं सकारान्तं, द्वौ सकारौ द्वे[3] पदे इति पदत्रयं सम्पद्यत इति कुतो लोपः?। संयोगान्तलोपस्य चापवादः संयोगादिलोपस्तेन भाव्यम्। 'पूर्वत्रासिद्ध'मिति वचनाद्धल्ङ्यादिलोपेनैव च भाव्यम्। अत्र व्याचक्षते—संयोगस्य योऽन्तः सकारस्तस्य लोपः, स च 'हल्ङ्याब्भ्य' इत्यनेनेति। संयोगादिलोपेनेति। अत्राप्येकस्य पदस्य संयोगस्यादिर्नास्तीति हल्ङ्यादिलोपमेव संयोगादिलोपं प्रतिपन्नाः। संयोगश्चासौ प्रत्येकं हलां संयोगसञ्ज्ञेति पक्षाश्रये, आदिश्च वृक्षशब्दापेक्षया, तस्य लोपो हल्ङ्याब्भ्य इत्यनेनेत्यर्थः। अवरत इति। 'स् वृक्ष स्' इति प्राप्नोति। दुष्टत्वप्रतिपादनपरं चैतत्, न

उ.] श्लेत्यस्य लाभस्तदाह—वृक्षसित्यादि। केवलानामिति। 'निवृत्तप्रकृतीना'मित्यादिः। भाष्ये—तदाश्रयत्वादिति। बहुव्रीहेस्त्वः। विभक्त्याश्रयत्वात्तत्प्रकृत्येकशेषस्येत्यर्थः। न केवलेत्यस्य चानुत्पन्नप्रत्यया प्रकृतिः, प्रकृतेरनुत्पन्नश्च प्रत्ययो न प्रयोक्तव्य इति तात्पर्यमिति भावः। अधुनेति। यदेदमोऽधुना प्रत्यय इशो लोपश्च तदेदम्, 'निमित्तापाय' परिभाषा नास्त्येवेत्यन्यत्र प्रपञ्चितम्। संयोगान्तेति। एवं च निवर्तमानवृक्षशब्दसम्बन्धिविभक्तिश्रवणप्रसङ्गरूपो दोषो वारित इति भावः। नन्विति। 'संयोगान्तस्य पदस्ये'ति पाठः। 'संयोगान्तस्य पदान्तरये'ति तु व्याख्यानमसङ्गतमेव, ध्वसोरितिसूत्रे 'द्विशकारको निर्देश' इति भाष्यविरोधात्। संयोगसञ्ज्ञासूत्रेऽन्तपदसामर्थ्येन द्विवचनान्तेन समास इति ध्वनयता भाष्यकृता प्रयोजनान्तराऽभावस्य ध्वनितत्वेन तादृशेऽर्थे मानाऽभावाच्च। दोषान्तरमप्याह—संयोगान्तलोपस्य चेति। हल्ङ्याब्भ्य इति च। न च तत्र

---

१ 'यदा'। २ चः क्वचिन्न। ३ इदं क्वचिन्न।

यदि पुनः समास एकशेष उच्यते ॥ किं कृतं भवति ? ॥ कश्चिद्वचनलोपः परिहृतो भवति ॥ तत्तर्हि समासग्रहणं कर्तव्यम् ॥ न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते ॥ क्व प्रकृतम् ? ॥ 'तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्य'मिति ॥ * ॥ समास इति चेत्स्वरसमासान्तेषु दोषः ॥ * ॥ समास इति चेत्स्वरसमासान्तेषु दोषो भवति ॥ स्वर—अश्वश्चाश्वश्च अश्वौ । समासान्तोदात्तत्वे कृते एकशेषः प्राप्नोति ॥ इदमिह सम्प्रधार्यम्—समासान्तोदात्तत्वं क्रियतामेकशेष—इति, किमत्र कर्तव्यम् ? ॥ परत्वात्समासान्तोदात्तत्वम् ।

प्र.] पुनः कदाचित्त्रयाणां श्रवणप्रतिपादनार्थम् । द्विवचनबहुवचनयोरिति । ये स्वभावत एव द्विवचनबहुवचनान्ताः प्रयुज्यन्ते गोदौ दाराः सिकता इत्यादयः, तत्र द्विवचनबहुवचनेषु परत एकशेषे सति द्विवचनबहुवचनानां श्रवणप्रसङ्गः । कृतैकशेषाणां वा पुनरेकशेषे क्रियमाणे द्विवचनबहुवचनश्रवणप्रसङ्गः । कश्चिद्वचनलोप इति । यस्त्वया कश्चिद्वचनलोप उक्तः स परिहृतः । अथ वा सुपां परिहृतो न तिङामित्यर्थः । स्वरसमासान्तेष्विति । समासे कृते समासान्तोदात्तत्वे च यदि पूर्वशेषस्तदा सर्वानुदात्तत्वं प्राप्नोति । अथ परशेषस्तदाऽश्वशब्दस्याऽन्तोदात्तत्वप्रसङ्गः । परत्वादिति । ननु नाऽप्राप्ते समासान्तोदात्तत्वे आरभ्यमाण एकशेषस्तस्य बाधकः । नैतदस्ति । निरवकाशो हि बाधको भवति । कृते च समासान्तोदात्तत्वे एकशेषस्य प्रवर्त्तनाद्विरोधाऽभावाच्च नास्त्यु-

---

उ.] सुतिसीतिप्रत्ययैः प्रकृत्याक्षेपात्तस्याप्यप्राप्तिः, तदाक्षेपे मानाभावात्, फलाभावाच्चेत्यभिप्रायः । केचित्त्वाष्टमिकपदद्विर्वचने भाष्यकृता वक्ष्यमाणया रीत्या पचसि-पचसीत्यादेः समुदायस्य पदत्ववदिहापि वृक्षस्‌स्‌ इति समुदायस्य पदत्वं, वृक्षशब्दे तत्त्वप्रत्यभिज्ञानादन्त्यसकारे सुत्वाच्च । ईदृशे विषये संयोगादिलोपसंयोगान्तलोपयोरविशेषेण भाष्ये संयोगान्तलोप उक्तः । हल्ङ्यादिलोपस्तु हलन्तप्रकृतेः पर इत्यर्थान्नेत्याशयः । 'प्रत्येकं संयोगसञ्ज्ञे'ति पक्षे झल्परसंयोगादित्वेन संयोगादिलोपो भाष्योक्तः साधुरेव । तत्र सूत्रे 'सडो'त्यनाश्रित्य चेदम् । प्रकारान्तरेणास्य दूषयिष्यमाणत्वाच्च तदनाश्रयणं, तस्य प्रत्याख्यानाच्चेत्याहुः । नन्वेकशेषं विना कथं द्विवचनादेः सम्भवोऽत आह—स्वभावत इति । कृतैकशेषाणां वेति । इदं च हलन्ताभिप्रायं, तत्र हि हल्ङ्यादिलोपे प्रत्ययलक्षणेन विभक्तिपरतयैकशेषे द्विवचनादौ पुनरेकशेष इत्यर्थः । भाष्ये—यदि पुनः समासेति । 'द्वन्द्वे' इत्यनुवर्त्य तत्र कृते इति व्याख्यानात्तस्य निमित्ततया नाऽसौ द्वन्द्वबाधकः । द्वन्द्वे कृते एकविभक्तौ परतः सरूपाणामेकशेष इत्यर्थः । अत्र पक्षे सङ्ख्यावाच्येवैकशब्दः । समासान्तर्गतसर्ववचनलोपात्कश्चिदित्ययुक्तमत आह—यस्त्वयेति । यस्त्वया वचनलोपाऽसिद्धिरूपः कश्चिद्दोष उक्तः स परिहृत इत्यर्थ इति भावः । अत्राध्याहारगौरवमाशङ्क्याह—अथ वेति । समासान्तोदात्तत्वे च कृते इति ।

समासान्तोदात्तत्वे च दोषो भवति। स्वर॥ समासान्त—ऋक्च ऋक्च ऋचौ। समासान्ते कृतेऽसारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति॥ इदमिह सम्प्रधार्यम्—समासान्तः क्रियतामेकशेष—इति। किमत्र कर्तव्यम्?॥ परत्वात्समासान्तः। समासान्ते च दोषो भवति॥ *॥ अङ्गाश्रये चैकशेषवचनम्॥ *॥ अङ्गाश्रये च कार्ये एकशेषो वक्तव्यः॥ स्वसा च स्वसारौ च स्वसारः॥ अङ्गाश्रये कृतेऽसारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति॥ इदमिह सम्प्रधार्यमङ्गाश्रयं क्रियतामेकशेष इति। किमत्र कर्तव्यम्?॥ परत्वादङ्गाश्रयम्॥ *॥ तिङ्समासे तिङ्-

प्र.]त्सर्गापवादभावः। ऋक्चेति। 'ऋच् ऋच् अ' इति स्थिते अन्तर्वर्तिन्या विभक्तेर्लुका लुप्तत्वात्प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाच्च नास्त्येकविभक्तिपरतेति एकशेषनिमित्तं समुदायाद्विभक्तिरुत्पाद्या। तस्यां च नास्ति सारूप्यम्। एको हि ऋक्शब्दः, अपर ऋचशब्दः। 'समासान्तः समासस्यैवावयवो नोत्तरपदस्ये'ति चेत्तर्हि तेन[एव] व्यवधानात् समासविभक्तेरेकशेषो न स्यात्। समासार्थस्योत्तरपदस्याऽन्ताः समासान्ता इत्यपि भाष्यकारस्य दर्शनमिति ऋगृचशब्दयोर्वैरूप्यमाश्रित्य भाष्यकृता दोष उद्भावितः। अङ्गाश्रये चेति। 'च'शब्दादनङ्गाश्रयेऽपि। यथा नौश्च नावौ चेति। स्वसा च स्वसारौ चेति। किमर्थमेकमेकवचनान्तं, द्वितीयं तु द्विवचनान्तमिति चेत्, सर्वथा वैरूप्यप्रतिपादनाय। तथा हि—यद्यन्तर्वर्तिन्यां विभक्तौ लुप्तायामपि वचनसामर्थ्यात् प्रत्ययलक्षणमाश्रीयते तदात्र वैरूप्यम्। अथापि

उ.]विभक्तिसापेक्षैकशेषापेक्षयान्तरङ्गत्वादिति भावः। प्रसङ्ग इति। इष्यते त्वाद्युदात्तत्वमिति भावः, अश्वशब्दस्य कनन्तत्वात्। 'परत्वा'दित्यस्यं त्कृष्टत्वात्पूर्वकालप्राप्तत्वा'दित्यर्थः। एकशेषस्तु समासाद्विभक्त्युत्पत्त्युत्तरमिति भावः। एवमग्रेपि। एवं चापवादत्वाशङ्का चिन्त्यैव। ब्राह्मणेभ्यो दधीत्यादावविरोधेपि दधिदानतः पूर्वं परत्र वा सावकाशत्वेपि बाधकत्वदर्शनात्समाधिरपि चिन्त्यः। भाष्ये—असारूप्यादिति। समासान्तप्राग्भागस्य विभक्तिपरत्वाऽभावः, तद्विशिष्टस्य तु न सरूपत्वम्। एकशेषो न स्यादिति। किं चैकशेषे सत्यपि ऋचावित्यस्याऽसिद्धिरेव,'ऋचे' इत्येवमापत्तेः। ऋगृचशब्दयोरेकशेषे तु पक्षे तत्सिद्धिरस्तीति बोध्यम्। उत्तरपदस्यान्ता इति। अयं पक्षस्तु निर्मूल एवेति पश्चमषष्ठयोर्वक्ष्यामः। 'गोस्त्रियो'रित्यत्रोक्तं च। भाष्यकारस्य मतमिति। एवंविधं भाष्यं न दृश्यते इति चिन्त्यमिदम्। न चेदं भाष्यमेव तथा, अन्यथैकस्यार्थवत्त्वेनापरस्यानर्थकत्वेन कथमेकशेष इति वाच्यम्, द्वन्द्वावयवानामर्थवतामेवैकशेष इत्यर्थे मानाऽभावात्। विशिष्टरूपोपादानविषयाया अर्थवत्परिभाषाया इहाऽप्राप्तेः। सर्वथेति। समासविभक्तावन्तर्वर्तिविभक्तौ चेत्यर्थः। तदेवाह—यद्यन्तरिति। तच्च विग्रहप्रदर्शनेन स्पष्टमेवोक्तम्। वचनसामर्थ्यादिति। लुका लुप्तत्वादिति भावः। अथापीति। द्वन्द्वे सुब्लुक्यौत्तरपदिकानङि ततो विभक्तावृतो ङीति गुणे-

समासवचनम् ॥ * ॥ तिङ्समासे तिङ्समासो वक्तव्यः ॥ एकं तिङ्ग्रहणमनर्थकम्, 'समासे तिङ्समास' इत्येव सिद्धम् ॥ नानर्थकम् । तिङ्समासे प्रकृते तिङ्समासो वक्तव्यः ॥ * ॥ तिङ्विधिप्रतिषेधश्च ॥ * ॥ तिङ् च कश्चिद्विधेयः, कश्चित्प्रतिषेध्यः । पचति च पचति च पचतः । तश्शब्दो विधेयः, तिशब्दः प्रतिषेध्यः ॥

यदि पुनरसमास एकशेष उच्येत ? ॥ * ॥ असमासे वचनलोपः ॥ * ॥ यद्यसमासे वचनलोपो वक्तव्यः ॥ ननु चोत्पततैव वचनलोपं चोदिताः स्मः ॥ द्विवचनबहुवचनविधिं, द्वन्द्वप्रतिषेधं च वक्ष्यति, तदर्थं पुनश्चोद्यते ॥ ॥ * ॥ द्विवचनबहुवचनविधिः ॥ * ॥ द्विवचनबहुवचनानि विधेयानि ।

प्र.] समासविभक्त्यैव विभक्तिपरत्वं तथापि वैरूप्यम् । तिङ्समास इति । समास एकशेषे विधीयमाने तिङ्समासेऽप्येकशेषो वक्तव्यः । स च तिङ्समासो वक्तव्य इत्यर्थः । एकमिति । विनापि तेनार्थस्याऽवगमात् । प्रकृत इति । आख्यातमाख्यातेनेत्यत्र 'द्वन्द्वश्च सरूपाणा'मिति वक्तव्यम् । यदि पुनरिति । दोषान्तराभिधानाय पुनरुपन्यासः । तदर्थमिति । पूर्वं दोषमात्रमुपन्यस्तं—केवलाया विभक्तेः

उ.] ऽसृन्निति दीर्घे च परत्वात्कृत इति भावः । एकवचनान्तेन विग्रहे तु समासविभक्तावेव वैरूप्यमन्तर्वर्त्तिन्यां तु नेति तात्पर्यम् । समास एकशेषे इति । प्रत्यर्थशब्दनिवेशे एकपचा एका क्रियोच्यते, एकेन च तिपैकः कर्तेत्यनेकक्रियाकर्तृविवक्षायामनेकतिङन्तप्रसङ्गे एकशेष इष्यते, स च तेषां समासाऽभावान्न प्राप्नोतीति सरूपतिङन्तानामपि द्वन्द्वो वाच्य इत्यर्थः । आद्ययोस्तङोर्लोपेऽपि समासस्याऽभावात्त्वात्ततस्तिङोऽप्राप्तेराहभाष्ये—तिङ्विधिरिति । सुब्ग्रहणात्तिङो लुगप्राप्तेराह—प्रतिषेधश्चेति । प्रतिषेधोऽत्र लोपः । उपलक्षणमिदं, पादौ पादा इत्यादावेकवद्भावस्यापि प्रसङ्ग इत्यपि बोध्यम् । पुनरुपन्यास इति । 'द्वितीयपक्षस्ये-ति शेषः । भाष्ये—उत्पततैव—तत्पक्षदूषणमुपक्रमतैव । 'पृथग् विभक्त्युपलब्धिस्तदाश्रयत्वा'दित्यनेन चोदिताः स्म इत्यर्थः । दूषणान्तरं वक्तुमुक्तानुवाद इत्याह—द्विवचनेत्यादि । वक्ष्यतीति । 'वार्तिक'कृदिति शेषः । तदर्थं—तदवतारणार्थम् । पुनश्चोद्यत इति । 'असमासे वचनलोपः' इत्येतदित्यर्थः । वक्ष्यतीति यदुक्तं, तदाह—द्विवचनेति । केवलं सोः श्रवणमेव न दोषोऽपि तु द्विवचनाद्यसिद्धिरपि । वचनाद्विभक्तिलोपे कृतेपि प्रत्ययलक्षणेनाऽप्रत्यय इति निषेधात्प्रातिपदिकत्वाऽभावेन द्विवचनाद्यनापत्तेरतदर्थं वचनारम्भे गौरवं च । 'न ङिसंबुद्ध्यो'रिति ज्ञापकं च नलोपविषयमेवेत्यर्थः । भाष्ये ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वेपि दोषमाह—द्वन्द्वप्रतिषेधश्चेति । द्वन्द्वस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावेऽस्य सार्थक्यं मन्यते । अनवकाश इति । सहविवक्षायां व्यपेक्षाऽभावे ह्येकशेषस्तत्र

---

१ 'मनर्थम्' । २ इदं क्वचिन्न । ३ 'उच्यते' । ४ 'ननु चोच्येत—नैव वचनलोपं' ।

वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ। वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षा इति ॥*॥ द्वन्द्वप्रतिषेधश्च ॥*॥ द्वन्द्वस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः। वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ, वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षा इति। 'चार्थे द्वन्द्व' इति द्वन्द्वः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः। अनवकाश एकशेषो द्वन्द्वं बाधिष्यते ॥ सावकाश एकशेषः ॥ कोऽवकाशः ? ॥ तिङन्तान्यवकाशः ॥

यदि पुनः पृथक्सर्वेषां विभक्त्यन्तानामेकशेष उच्येत[1]॥ किं कृतं भवति ?॥ कश्चिद्वचनलोपः परिहृतो भवति ॥ * ॥ विभक्त्यन्तानामेकशेषे ॥ * ॥ विभक्त्यन्तानामेकशेषे विभक्त्यन्तानामेव तु निवृत्तिर्भवति ॥ * ॥ एकविभक्त्यन्तानामिति तु पृथग्विभक्तिप्रतिषेधार्थम् ॥ * ॥ 'एकविभक्त्यन्ताना'मिति तु वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ?॥ 'पृथग्विभक्तिप्रतिषेधार्थम्[2]'। पृथग्विभक्त्यन्तानां मा भूत्। ब्राह्मणाभ्यां च कृतम्। ब्राह्मणाभ्यां च देहि ॥ * ॥ न वाऽर्थविप्रतिषेधाद्युगपद्वचनाऽभावः ॥ * ॥ न वैष दोषः ॥ किं कारणम् ?॥ 'अर्थ

प्र.] श्रवणं प्राप्नोतीति। इदानीं तु तत्प्रतिविधानाय वचने क्रियमाणे गौरवमापद्यत इत्येतत्प्रतिपाद्यते। तिङन्तान्यवकाश इति। कारकभेदात् क्रियाभेदादनेकतिङन्तप्रसङ्गे एकशेषो विधेयः। ततश्च परत्वात्सरूपाणामेकशेषं बाधित्वा द्वन्द्वः प्राप्नोति। 'सकृद्गतौ विप्रतिषेध' इति पुनरेकशेषो न प्राप्नोति। सत्यपि वा पुनःप्रसङ्गविज्ञाने स्वरसमासान्तेषु दोष एव। यदि पुनरिति। सप्तमीनिर्देशे प्रकृतिमात्रनिवृत्तौ प्रत्ययश्रवणप्रसङ्गः। षष्ठीनिर्देशे तु विभक्त्यन्तानां निवृत्त्या भाव्यमिति नास्ति केवलविभक्तिश्रवणप्रसङ्गः। कश्चिदिति। शिष्यमाणस्य त्वेक[4]वचनश्रवणप्रसङ्ग एव। एकविभक्त्यन्तानामिति। सप्तमीनिर्देशमपास्य षष्ठीनिर्देशः कर्तव्य इत्यर्थः। किं प्रयोजनमिति। एकग्रहणस्य प्रयोजनप्रश्नः। षष्ठीनिर्देशस्य तु प्रयोजनमुक्तमेव—'कश्चिद्वचनलोपः परिहृत' इति। न वेति। 'एकविभक्त्यन्ताना'मिति न वक्तव्यमेव, प्रयोजनाऽभावात्। ततश्चाऽनुत्पन्नाया

उ.] च द्वन्द्वस्य नित्यता। विशेषणविशेष्यभावानापन्नस्यानेकस्य युगपदेकपदार्थसम्बन्धबोधनेच्छा सहविवक्षेति भावः। कारकभेदादिति। नहि तत्र द्वन्द्वप्राप्तिः' सुबन्तानां तद्विधानात् इदमवकाशमात्रं न त्वत्रैकशेषेणेष्टसिद्धिः। भाष्ये—यदि पुनरिति। चतुर्थः पक्षः। षष्ठ्यर्थे सप्तमीति भावः। तदाह—षष्ठीनिर्देशे त्विति। षष्ठ्यर्थकत्वेन निर्देशे इत्यर्थः। भाष्ये—एकविभक्त्यन्तानामिति त्विति। एकग्रहणं कर्तव्यं भवतीत्यर्थः। प्रयोजनप्रश्ने तस्यैवोत्तरदानात्। न वेति, प्रत्याख्यानमप्येकग्रहणस्यैव। एकविभक्त्यन्तानामिति न

१ 'उच्यते'। २ भाष्यमिदमित्यन्ये। क्वचिन्नेदम्। 'जनस्याभा'। ३ पूर्वापरविपर्यासोऽत्रोदाहरणयोर्दृश्यते। ४ 'माणस्यैकवचन'।

विप्रतिषेधात्'। विप्रतिषिद्धावेतावर्थौ कर्ता सम्प्रदानमित्यशक्यौ युगपन्निर्देष्टुम्। तयोर्विप्रतिषिद्धत्वाद्युगपद्वचनं न भविष्यति॥

॥ * ॥ अनेकार्थाश्रयश्च पुनरेकशेषः [तस्मान्नैकशब्दत्वम्] ॥ * ॥ अनेकमर्थं सम्प्रत्याययिष्यामीत्येकशेष आरभ्यते॥ 'तस्मान्नैकशब्दत्वम्'। तस्मादेकशब्दत्वं न भविष्यति॥ अयं तर्हि दोषः 'कश्चिद्वचनलोपो द्विवचनबहुवचनविधिर्द्वन्द्वप्रतिषेधश्चे'ति।

'यदि पुनः प्रातिपदिकानामेकशेष उच्येत ?॥ किं कृतं भवति ?॥ वचनलोपः परिहृतो भवति॥ * ॥ प्रातिपदिकानामेकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधः

प्र.] मेव विभक्तौ प्रातिपदिकानामेकशेषे कृते शिष्यमाणस्य निवर्तमानार्थाभिधानाद्द्विवचनबहुवचनसिद्धिः। विप्रतिषिद्धाविति। चतुर्थ्यन्तस्य शेषे 'ब्राह्मणेभ्य' इत्युक्ते (च) कर्तृत्वं न प्रतीयते। तृतीयान्तस्य शेषे 'ब्राह्मणै'रित्युक्ते सम्प्रदानत्वं न गम्यते। यश्च शब्दोऽनेकार्थप्रत्यायनाय प्रभवति स शिष्यते नान्यः। अयं तर्हीति। 'एकविभक्त्यन्ताना'मिति तु क्रियमाणे प्रत्युत दोषः। कश्चिदिति। शिष्यमाणस्यैकवचनस्य लोपो वक्तव्यः। यदि पुनरिति। एकविभक्ताविति न क्रियते 'ह्रस्वो नपुंसक' इत्यतः प्रातिपदिकग्रहणमनुवर्त्त्यानुत्पन्नायामेव विभक्तौ सरूपाणां प्रातिपदिकानामेकशेषः क्रियते। तिङन्तेषु कथम् ?। उच्यते। लावस्थायामेव पच् ल् पच् ल् इति स्थिते कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकत्वे

उ.] वक्तव्यमेवेति। नवेति प्रतीकेऽस्यार्थस्योपयोगश्चिन्त्यः। 'यदि पुनः प्रातिपदिकाना'मितिप्रतीके त्विदं वक्तुं युक्तम्। अयं तर्हि दोष इत्यग्रिमभाष्यस्वारस्येन तावत्पर्यन्तं विभक्त्यन्तानामेकशेष इति पक्षानुवृत्तेरेव लाभेन तथा व्याख्यानस्यानौचित्याच्च। विप्रतिषिद्धावेताविति कर्तृसम्प्रदानयोरर्थयोर्विरोधेनयुगपदेकरूपेणैकत्रान्वयाऽभावेन सहविवक्षाऽभावादेकशेषाऽप्राप्तेरेकत्वेनविभक्तिर्न विशेष्येत्यर्थः। कैयटोक्तं 'ब्राह्मणेभ्य इत्युक्ते' इत्यादि तु वचनलोपवचनविधिकरणेप्येकग्रहणवैयर्थ्योपपादकमिति बोध्यम्। भाष्ये—अनेकमर्थमित्यस्य 'युगपदेकरूपेणे' त्यादिः। अयं तर्हीति प्रतीके एकविभक्त्यन्तानामिति क्रियमाणे प्रत्युत दोष' इति व्याख्यानं भाष्याक्षरस्वरसविरुद्धम्। उक्तदोषाऽभावेप्ययं दोष इति ह्यर्थस्तदक्षरमर्यादया लभ्यते। द्विवचनेति। शिष्टस्य विभक्त्यन्ततयाऽप्रातिपदिकत्वेन द्विवचनाद्यप्राप्तेः सापि वाच्येत्यर्थः।

द्वितीयपक्षाद्विशेषं दर्शयितुमाह—एकेति। प्रातिपदिकानामिति। अनुवृत्तस्य बहुवचनेन विपरिणाम इत्यर्थः। यद्यपि विभक्त्युत्पत्तेः—पूर्वं सरूपाणामेकशेष इत्यर्थे भाष्यतात्पर्येण प्रातिपदिकग्रहणानुवृत्तेः फलं चिन्त्यन्तथापि 'हरितहरिणे'त्याद्यग्रिमवार्त्तिकोत्थानाय तथोक्तम्। कृदन्तत्वादिति। अतिङितिप्रति-

१ इदं लुप्तं स्यात्। २ 'उच्यते'। ३ 'चनलोपो'। ४ 'पदिकानुवृत्त्याऽनुत्प'।

सरूपत्वात् ॥ * ॥ प्रातिपदिकानामेकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । माता च जनयित्री, मातारौ च धान्यस्य मातृमातारः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'सरूपत्वात्' । सरूपाणि ह्येतानि प्रातिपदिकानि ॥ किमुच्यते 'प्रातिपदिकानामेकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्य' इति, न पुनरस्यापि विभक्त्यन्तानामेकशेषस्तेनापि मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् ! । तस्यापि ह्येतानि क्वचिद्विभक्त्यन्तानि सरूपाणि, मातृभ्यां च मातृभ्यां चेति ? ॥ अथ मतमेतद्विभक्त्यन्तानां सारूप्ये भवितव्यमेवैकशेषेणेति, प्रातिपदिकानामेवैकशेषे दोषो भवति । एवं च कृत्वा चोद्यते ॥ * ॥ हरितहरिणश्येतश्येनरोहितरोहिणानां

प्र.] सत्येकशेषः । मातृमात्रोरिति । कथमयं निर्देशो यावतैकशेषेण भाव्यम् ? । एकशेषे सति विवक्षितार्थानवगमात्तदभावः । अयं ह्यत्रार्थो विवक्षितः, जननीवाचिनः परिच्छेत्तृवाचिनश्च मातृशब्दस्यैकशेषप्रतिषेधो वक्तव्य इति । एष चाऽर्थो मात्रोरित्युक्ते न गम्यते । अथ मतमेतदिति । अर्थविप्रतिषेधादत्रैकशेषो न भवति । कृते त्वेकशेषे ताभिरित्यनुप्रयोगे पुमर्थो न प्रतीयते, तैरिति चोक्ते स्त्र्यर्थानवगतिः । अभ्युपगम्यवादेन त्वेतदुच्यते 'विभक्त्यन्तानां सारूप्य' इति । प्रातिपदिकावस्थायां सर्वदा सारूप्यात् सर्वत्रैकशेषः स्यात् , विभक्त्यन्तानां तु सरूपाणामेकशेषे यत्रैव

उ.] घेधस्तु तिङ एव स्थानिवत्त्वप्राप्तकृत्स्वरयेत्यभिमानः । भाष्ये—मातृमात्रोरिति । प्रातिपदिकयोरनयोः सारूप्यादिति भावः । इदं यात्रादीनामुपलक्षणम् । यावतैकशेषेणेति । जनन्यादिवाचकयोर्निषेधेऽपि शब्दपरयोर्निषेधे मानाऽभाव इत्यर्थः । तदभाव इति । विवक्षितार्थावगमायैकशेषो न कृत इति भावः । एवमेव 'यत्तदेतेभ्य' इत्यादौ कोशेषु चैकशेषाऽकरणम् । 'मत'शब्दसूचिताऽस्वरसं स्पष्टयति—अर्थेति । स्त्र्यर्थानवगतिरिति । प्रकरणादिना प्रतीतिसम्भवाच्चिन्त्यमेतत् । एवं च विभक्त्यन्तानामेकशेषे तृतीयान्तादीनामेकशेषो भवत्येव, प्रथमाद्वितीययोस्तु नेति मते दोषाऽभावात् , एकविभक्ताविति पदरहितप्रातिपदिकैकशेषपक्षे एवैष दोष इत्यर्थो भाष्यस्य । विभक्तिपदाऽभावे सरूपाणामेवैकशेष इत्येवं नियमेन प्राप्तेः । प्रतिषेधेन सहविवक्षाविषयैकशेषस्य निषेधे तद्विषये द्वन्द्वः पक्षे वाक्यं च सिध्यति । असहविवक्षाविषयतन्त्रं तु भवत्येव । 'मातृभ्यां कृतं देही'ति च, 'अक्षा भज्यन्ता'मित्यादिवत् । 'अथ मत'मित्येतेनाऽरुचिर्बोधिता । तद्बीजं तु—सूत्रव्याख्यानपक्षभेदेन लक्ष्यभेदाऽनौचित्यमिति । तस्माद्विभक्त्यन्तानामेकशेषेपि मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्य एवे'ति गूढतात्पर्यम । तद्ध्वनयन्नाह—एवं च कृत्वेति । एवमङ्गीकृत्य प्रातिपदिकानामेकशेषे एव प्रतिषेधश्चोद्यत इत्यर्थः । वस्तुतो विभक्त्यन्तानामेकशेषेपि तद्वक्तव्यमित्यर्थः । अस्य मतस्य भाष्याभिप्रेतत्वे तु 'विरूपाणामनेकशेष' इत्यादि प्रागुक्तभाष्यविरोध इति दिक् । तद्ध्वनयन्नाह—अभ्युपगम्यवादेन त्विति । सर्वदेति ।

स्त्रियामुपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ हरितहरिणश्येतश्येनरोहितरोहिणानां स्त्रिया-मुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । हरितस्य स्त्री हरिणी, हरिणस्यापि हरिणी, हरिणी च हरिणी च हरिण्यौ[१]। श्येतस्य स्त्री श्येनी, श्येनस्यापि (स्त्री) श्येनी, श्येनी च श्येनी च श्येन्यौ । रोहितस्यापि[२] स्त्री रोहिणी, रोहिणस्यापि रोहिणी, रोहिणी च रोहिणी च रोहिण्यौ ॥ * ॥ न वा पदस्याऽर्थे प्रयोगात् ॥ * ॥ न वैष दोषः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'पदस्यार्थे प्रयोगात्'। पदमर्थे प्रयुज्यते । विभक्त्यन्तं च पदम् । रूपं चेहाश्रीयते । रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगम् । तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे सरूपाण्येतानि ॥ अपर आह—॥ * ॥ न वा पद-स्याऽर्थे प्रयोगात् ॥ * ॥ न वैष पक्ष एवास्ति 'प्रातिपदिकानामेकशेष' इति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'पदस्यार्थे प्रयोगात्'। पदमर्थे प्रयुज्यते, विभक्त्यन्तं च पदम् । रूपं चेहाश्रीयते । रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगम् । तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे प्रातिपदिकानां प्रयोगो नास्ति ॥ अथानेन पक्षेणार्थः

प्र.] तृतीयादौ विभक्तौ सारूप्यं तत्रैवैकशेषो, न प्रथमाद्वितीययोरित्यर्थः। हरितेति । एषां प्रातिपदिकावस्थायां वैरूप्यमित्येकशेषो न प्राप्नोति । विभक्तौ तु सारूप्य-सद्भावात् सिध्यत्येकशेषः। हरितस्य स्त्रीति । नाऽनेन पुंयोगः प्रतिपाद्यते । तत्र हि ङीषा भाव्यं—हरितीति । किं तर्हि ? अयमर्थः—हरितशब्दस्य हरिणी, सा च स्त्री । न वेति । प्रातिपदिकग्रहणं विच्छिन्नत्वादिह नानुवर्तते । सारूप्यं चेहाश्री-यते । न च प्रातिपदिकानि लोके प्रयुज्यन्ते । किं तर्हि ? । पदान्येव । शास्त्रेपि प्रकृत्याद्युपदेशेनानुमेयत्वात्प्रातिपदिकानां प्रयोगाऽभावः । तेन पदावस्थायां मातृ-मातार इति वैरूप्यादेकशेषाऽभावः । हरिण्यावित्यादौ तु भवतीति दोषप्रतिविधानं कृतम् । अपर आहेति । पक्षाऽसम्भवप्रतिपादनार्थमिदमुक्तमित्यर्थः । इदानीं

उ.] सर्वत्रेत्यर्थकम् । अत्रैव पक्षे दूषणान्तरमाह—हरितेति। लिङ्गविशिष्टपरिभाषामनाश्रि-त्येदम । सा च स्त्रीति । एवं च वर्णादनुदात्तादिति ङीब्नकारौ । ननु लौकिके प्रयोगे सरूपत्वेप्येषां प्रातिपदिकत्वाऽभावात्कथमेकशेषसिद्धिरत आह—प्रातिपदिकग्रहणमिति । तदनुवृत्तौ लौकिके प्रयोगे सरूपाणामित्युक्तेऽप्यन्तरङ्गत्वादेकशेषप्रवृत्तिर्विभक्त्युत्पत्तेः पूर्व-मेवेति सुप्प्रकृतीनामेवैकशेषसिद्धिरिति भावः । लौकिकप्रयोगश्च येषामेकशेषस्तत्प्रकृतिक-विभक्त्यन्त एव, प्रत्यासत्तेः। एतेन हरिणीशब्दस्यापि तत्प्रकृतिकतद्धितघटितप्रयोगे वैरूप्यमस्त्येवेति परास्तम् । नन्वन्यत्र 'तरप्तमपौ घ' इत्यादौ लौकिकाऽसम्भवे शास्त्रीय-ग्रहणस्योक्तत्वादत्रापि तथैव स्त्वित्यत आह—शास्त्रेऽपीति । लौकिकतादृशप्रयोगत्वावच्छे-देन च सारूप्यं विवक्षितं, तदाह—तेनेत्यादि । पक्षासम्भवेति । लौकिके प्रयोगे सरू-

१ कचिन्न । २ 'रोहितस्य स्त्री'।

'स्यात्प्रातिपदिकानामेकशेष' इति ॥ बाढमर्थः ॥ किं वक्तव्यमेतत् ? ॥ नहि ॥ कथमनुच्यमानं गंस्यते ? ॥ एतेनवाभिहितं सूत्रेण 'सरूपाणामेकशेष एकविभक्ता'विति ॥ कथम् ? ॥ विभक्तिः सारूप्येणाश्रीयते । अनैमित्तिक एकशेषः । एकविभक्तौ (लौकिके प्रयोगे) यानि सरूपाणि तेषामेकशेषो भवति ॥ क्व ? ॥ यत्र वा तत्र वेति ॥

अथानेन पक्षेणार्थः स्याद्विभक्त्यन्तानामेकशेष इति ? ॥ बाढमर्थः ॥ किं वक्तव्यमेतत् ? ॥ नहि ॥ कथमनुच्यमानं गंस्यते ? ॥ एतदप्येतेनैवाभिहितं

प्र.] भाष्यकार एनं पक्षं समर्थयितुमाह—अथानेनेति । विभक्तिः सारूप्येणेति । एकविभक्तिर्नैकशेषनिमित्तत्वेनेहोपात्ता, किं तर्हि ?, सारूप्योपलक्षणार्था, एकविभक्तौ लौकिके प्रयोगे यानि सरूपाणि दृष्टानि तेषामेकशेषः । स चाऽनैमित्तिकत्वाद्विभक्तिं नापेक्षते । भाष्ये प्रातिपदिकग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वान्ङ्याबन्तादीनामपि हरिण्यादीनामेकशेषो भवति। 'स्वरभिन्नाना'मिति वचनान्ङीबन्तस्य हरिणीशब्दस्य शेषः । ये त्वाहुर्हरितहरिणयोरेवैकशेषे कृते उभयवाचित्वेप्यन्यतरस्य वर्णवाचित्वं जातिवाचित्वं वाश्रित्य स्त्रीप्रत्ययः क्रियत इति, तेषां पक्षे स्वरभेदप्रसङ्गः । मातृमात्रोस्तु क्वचित्सारूप्येप्यर्थविप्रतिषेधादेकशेषाऽभावः । यत्र वेति । अनेनाऽनैमित्तिकत्वमेव

उ.] पाणामित्युक्ते प्रातिपदिकैकशेषस्योक्तिसम्भव एव न, किन्तु विभक्त्यन्तानामेकशेष इति पक्षस्यैवापत्तिरिति भावः । अथानेनेति । यद्यनेन पक्षेण प्रयोजनं स्यात् 'तदा सोपि समर्थयितुं शक्यः' इति शेषः । पर आह—बाढमर्थ इति । स एवाह—किं वक्तव्यमिति । 'प्रातिपदिकानामेकशेष' इति सूत्रं कर्त्तव्यं चेत्यर्थः । सारूप्येणेति । तेन स्वोपलक्षकतया विभक्तिराश्रीयत इति भावः । ये त्वाहुरिति । प्रातिपदिकग्रहणं नोपलक्षणमिति भावः । हरितहरिणयोरिति । 'विभक्तौ यानि सरूपाणि दृष्टानि तदवयवप्रातिपदिकाना'मित्यर्थ इति भावः । अन्यतरस्येति । शिष्टस्याऽन्यतरस्योभयवाचित्वेनेत्यर्थः । जातिवाचित्वं चेति चकारघटितः पाठः । क्वचित्सारूप्ये इति । वस्तुतस्तु विभक्तित्वावच्छेदेन सारूप्यविवक्षणान्न मातृमात्रादौ दोष इति बोध्यम् । एकशब्दस्वारस्येनैवकारापकर्षणेन वैकस्यामपि[3] विभक्तौ यानि विरूपाणि नेत्यर्थादिति दिक् । 'एक'ग्रहणफलं तु चिन्त्यमेव । अत एव 'पृथक् सर्वेषां विभक्त्यन्तानामेकशेष' इति पक्षे 'एकग्रहणं पृथग्विभक्तिप्रतिषेधार्थ'-मित्युक्तं, तेन हि तदतिरिक्तपक्षेषु तद्वैयर्थ्यं ध्वनितम् । तत्पक्षेपि 'न वार्थविप्रतिषेधा'-दिति तत्प्रत्याख्यातमेव । अत्रापि 'विभक्तिः सारूप्येणाश्रीयत' इत्येवोक्तं न त्वेकविभक्तिरिति । न चैवं नृणां नृणामित्यादावेकशेषानापत्तिः, दीर्घस्य वैकल्पिकत्वेन सारूप्यनियमाऽभावादिति वाच्यम् । 'विरूपाणामपि समानार्थाना'मिति सिद्धेः । यत्त्वेकग्रहण-

१ अयं पाठः क्वचिन्न । २ 'यत्र तत्र वेति' । ३ 'चैक' ।

सूत्रेण 'सरूपाणामेकशेष एकविभक्ता'विति ॥ कथम् ? ॥ विभक्तिः सारूप्येणा[1]-श्रीयते,] नेदं पारिभाषिक्या विभक्तेर्ग्रहणम् ॥ किं तर्हि ? ॥ अन्वर्थग्रहणं-विभागो विभक्तिरिति । एकविभागे यानि सरूपाणि तेषामेकशेषो भवतीति ॥ ननु चोक्तम्—'कश्चिद्वचनलोपो द्विवचनबहुवचनविधिर्द्वन्द्वप्रतिषेधश्चे'ति ॥ नैष दोषः । यत्तावदुच्यते—'कश्चिद्वचनलोपो द्विवचनबहुवचनविधि'रिति ॥ ॥ * ॥ सहविवक्षायामेकशेषः ॥ * ॥ युगपद्विवक्षायामेकशेषेण भवितव्यम् ॥ न तर्हीदानीमिदं भवति—वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ, वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षा इति ? ॥ नैतत्सहविवक्षायां भवति । अथापि निदर्शयितुं बुद्धिरेवं निदर्शयि-

प्र.] प्रतिपाद्यते । विभाग इति । कर्मादिकारकमिह 'विभक्ति'शब्देनोच्यते । तेन हि प्रातिपदिकार्थो विभागेनाऽवस्थाप्यते । तत्रैकस्मिंश्चित्कारके विवक्षिते तन्निमित्तया विभक्त्या भाव्यमित्येकविभक्त्यन्तानां सरूपाणामेकशेषः सिध्यति । कश्चिदिति । अवस्थितस्य वचनस्य लोपो वक्तव्यः । तस्मिन्नपि कृते प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययान्तत्वात् प्रातिपदिकसञ्ज्ञाया अभावाद्द्विवचनबहुवचने न सिध्येत[3] इति ते अपि वक्तव्ये । 'न ङिसम्बुद्ध्योरि'ति तु ज्ञापकं नलोपविषयमेव । अथाप्यविशेषेण लुप्तप्रत्ययस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां ज्ञापकम्, एवमप्येकार्थत्वाच्छिष्यमाणस्य द्विवचनबहुवचनाऽसिद्धिरेव । सहविवक्षायामिति । एवं चैकैकस्यानेकार्थाभिधानाद्द्विवचनबहुवचनान्तानामेवैकशेषः । न तर्हीति । नित्येनैकशेषेण भवितव्यमिति वाक्यं न प्राप्नोतीत्यर्थः । इतरो भिन्नार्थत्वादेकशेषवृत्त्या वाक्यं न बाध्यत इत्याह—नैतदिति । प्रत्येकमत्र विवक्षेत्यर्थः । बालास्तु प्रक्रियावाक्येनैव

उ.] सामर्थ्यं न यद्विभक्तिविषये एकशेषस्तस्यामेव सारूप्यमित्यर्थात्तृतीयादौ मातृमात्रोरेकशेषसिद्धिरिति । तन्न । वार्तिकारम्भे सर्वत्र प्रतिषेधेन पक्षयोः फलभेदापत्तेरित्यलम् । भाष्ये—किं वक्तव्यमिति । एकविभक्तीनामिति षष्ठ्यन्तं वक्तव्यं किमित्यर्थः । तेन हीति । बाहुलकात्करणसाधनः कारकशक्तिवाची विभक्तिशब्द आश्रीयत इति भावः । विवक्षित इति । अनेन सूत्रेऽपि विषयसप्तमीति दर्शितम् । कारकशक्तेः शब्दात्परत्वाऽसम्भवादिति बोध्यम् । लुप्तप्रत्ययस्येति—बहुव्रीहिः । एकार्थत्वाच्छिष्यमाणस्येति ॥ न च 'शिष्यमाणं लुप्यमानार्थाभिधायी'ति न्यायविरोधः, प्रत्येकपर्याप्तैकत्वविशिष्टानामेव 'शिष्यमाण'शब्दबोध्यतया द्वित्वादिविशिष्टार्थाऽप्रतीत्या द्विवचनाद्यसिद्धिरिति भावः । एवं चैकैकस्येति । युगपदधिकरणवचनताश्रयेणेति भावः । सर्वेषामर्थानां सर्वैः शब्दैर्युगपद्बोधनेच्छा हि सहविवक्षेति तात्पर्यम् । भिन्नार्थत्वादिति । सर्वेषामर्थानां सर्वैः शब्दैः

१ कचिन्न । २ 'चैक' । ३ 'सिध्येते' ।

तव्यम्—वृक्षौ च वृक्षौ च वृक्षौ, वृक्षाश्च वृक्षाश्च वृक्षाश्च वृक्षा इति ॥

यदप्युच्यते—'द्वन्द्वप्रतिषेधश्च वक्तव्यः' इति । नैष दोषः । [परिहृतमेतत्] अनवकाश एकशेषो द्वन्द्वं बाधिष्यते ॥ ननु चोक्तम्—"सावकाश एकशेषः ॥ कोऽवकाशः ? ॥ तिङन्तान्यवकाशः" इति ॥ न तिङन्तान्येकशेषारम्भं प्रयाजयन्ति ॥ किं कारणम् ? ॥ यथाजातीयकानां द्वितीयस्य पदस्य प्रयोगे सामर्थ्यमस्ति तथाजातीयकानामेकशेषः । न च तिङन्तानां द्वितीयस्य पदस्य प्रयोगे सामर्थ्यमस्ति ॥ किं कारणम् ? ॥ एका हि क्रिया । एकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य [पदस्य] प्रयोगेण न भवितव्यम्—'उक्तार्थानामप्रयोग' इति ॥ यदि तर्ह्येका क्रिया, द्विवचनबहुवचनानि न सिध्यन्ति—पचतः पचन्ति ॥ नैतानि क्रियापेक्षाणि ॥ किं तर्हि ? ॥ साधनापेक्षाणि ॥ अथ वा पुनरस्तु 'एकविभक्ता'विति ॥ ननु चोक्तम्—'एकविभक्ताविति चेन्नाऽभावाद्विभक्ते'रिति ॥ नैष दोषः । परिहृतमेतत्-'अर्थवत्प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसञ्ज्ञा भविष्यती'ति ।

प्र.] व्युत्पाद्यन्त इत्याह—अथापीति । यथाजातीयकानामिति । द्रव्यवाचिनामित्यर्थः । एका हीति । आख्यातवाच्या क्रिया सर्वैव निवृत्तभेदा प्रतीयते । 'भवद्भिरास्यत' इत्यादौ वस्तुस्थित्या कर्तृभेदाद्भेदेपि तिङन्ताद्भेदस्याऽनवगमात् । प्रकर्षाभ्यावृत्त्यादयस्तु भेदनिबन्धना आश्रयप्रकर्षाभ्यावृत्त्यादिभेदनिमित्ता नैकत्वं क्रियाया विघ्नन्ति । नैतानीति । कर्तृकर्मसमवेतसङ्ख्याभिधायिनी द्विवचनबहुवचने इत्यर्थः ।

ननु कर्तृकर्मणोर्लविधानादनेकस्मिन् कारके अनेकेनैव लकारेणोत्पत्तव्यम् ।

उ.] साहित्येनार्थप्रतिपादनविवक्षाऽभावादिति भावः । इत्याहेति । इत्याशयेनाहेत्यर्थः । 'अथापि निदर्शयितु'मित्यनेन वक्ष्यमाणस्याऽसाधुत्वं बोधितम् । यथा चाऽलौकिकविग्रहवाक्येनाऽसाधुनाऽपि समाससञ्ज्ञाप्राप्त्यवस्थानिदर्शनं तथाऽनेनापीत्यर्थः । द्रव्यवाचिनामिति । सत्त्ववाचिनामित्यर्थः । ननु कर्त्रादिभेदात् क्रियाभेदावगमेनैका क्रियेत्यनुपपन्नमत आह—आख्यातेति । शब्दशक्तिस्वभावादिति भावः । सर्वैव—सर्वापि । निवृत्तभेदा—स्वतो द्वित्वादिसङ्ख्यारहिता । भेदस्य—तत्सहचरितद्वित्वादेः । स्वगतमेकत्वं तु प्रतीयत इत्येकवचनमिति भावः । प्रकर्षाभ्यावृत्त्यादयस्त्विति । अभ्यावृत्तिरत्र गणनम् । आश्रयाभ्यावृत्तीति । आश्रयप्रकर्षात् प्रकर्षः, अभ्यावृत्तिर्जन्म, तद्गणनमेव क्रियागणनमिति भावः । एकत्वं न विघ्नन्तीति । द्वित्वादिप्रतीतौ हि उत्तरया पूर्वसङ्ख्याबाधनात्तद्धतिः स्यादिति भावः । कर्तृकर्मेति । अस्यारोपितेत्यादिः । भाष्ये साधनशब्देन तिङन्ताभिधेयकर्तृकर्मगतसङ्ख्याविशेष उच्यते, तदपेक्षाणि—तदारोपापेक्षाणि । एवं चैकस्मिन्नेव तदारोपान्न पदभेदप्रसङ्ग इति नैकशेषस्याऽत्र विषय इति भावः । अनेकेनैवेति । 'वर्तमाने ल'डित्यत्र सङ्ख्याविवक्षणेपि धातुभेदेन वाक्योपप्लववत् कर्तृरूपार्थ-

१ कश्चिन्न । २ 'व्युत्पाद्या' 'यथा वा' । ३ 'निमित्ताः क्रियाया एकत्वं न विघ्नन्ती'ति नागेशसंमतः पाठः ।

ननु चोक्तम्—'नियमान्न प्राप्नोति, अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थ'—मिति ॥ नैष दोषः ॥ तुल्यजातीयस्य नियमः ॥ कश्च तुल्यजातीयः ? ॥ यथाजातीयकानां समासः ॥ कथञ्जातीयकानां समासः ? ॥ सुबन्तानाम् ॥ ॥ * ॥ सर्वत्राऽपत्यादिषूपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ सर्वेषु पक्षेष्वपत्यादिषूपसङ्ख्यानं

प्र.] भवत्वनेको लकारः, लकारजातेरव्यवधानात्। लस्येत्यत्र 'ल'जात्याश्रयणादनेकस्यापि लस्य स्थाने अर्थत आन्तर्याद्द्विवचनबहुवचने भविष्यत इत्यदोषः। तुल्यजातीयस्येति। अवयवानां समुदायार्थतन्त्रत्वात्समुदायविभक्त्यैवावयवार्थस्य सङ्ख्यावगमात् पृथगवयवेभ्यो विभक्तिर्नोत्पद्यते। विरूपसमुदाये तु सुबन्तानां द्वन्द्ववचनेनाऽयं न्यायो बाध्यते इत्यवयवेभ्य एव विभक्त्युत्पत्तिः। सुबन्तानामिति। यद्यपि 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्ते'रित्युच्यते तथापि पूर्वपदं तत्र सुबन्तमेवेति सोऽपि तदपेक्षया सुबन्तानामेव समासः। अन्यथा नलोपादीनि पदकार्याणि पूर्वपदे न स्युः। उत्तरपदमेव तु तत्राऽसुबन्तम्। इह राजन् राजन् औ इति स्थिते परत्वान्नित्यत्वाच्चोपधाया दीर्घे कृते वैरूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति। उच्यते—'विरूपाणामपि समानार्थाना'मिति भविष्यति, अन्तरङ्गत्वाद्वा। दीर्घत्वं हि नान्तरङ्गम्। उपधां विभक्तिविशेषमसम्बुद्धिसर्वनामस्थानमपेक्षत इति

उ.] भेदेनापि वाक्ये पप्लवादनेकप्रसङ्गो दुर्वारः। अत एवाऽग्रे एकवकृतेरनेकयत्नुत्पत्तिं भाष्यकृद्वक्ष्यति। जात्याश्रयणादिति। जात्याश्रयानेकव्यक्त्याश्रयणादित्यर्थः। अर्थत आन्तर्यादिति। द्व्यर्थस्य लद्वयस्य द्विवचनं, बह्वर्थस्य लसमुदायस्य बहुवचनमिति भावः। केचित्त्वनेकलकारोत्पत्तौ न मानम्, कर्त्रर्थत्वारोपवदेकस्मिन्ननेकार्थत्वस्याप्यारोपादित्याहुः। एवं चानवकाशत्वादेकशेषो द्वन्द्वबाधक इति स्थितम्। भाष्ये—अथ वा पुनरित्यादिना समुदायादेकविभक्ताविति पक्षः समर्थ्यते। समुदायविभक्त्यैवेति। अवयवारभ्यत्वात्समुदायसङ्ख्यायाः समुदायगतसङ्ख्याभिधायिसमुदायविभक्त्यैवावयवार्थेऽपि तत्सङ्ख्याप्रतीतेर्गतार्थत्वान्नाऽवयवेभ्यः पृथग् विभक्तिप्रसङ्ग इति भावः। अवयवानां पदत्वादिरूपोपकारस्य समुदायविभक्त्याऽसम्भवाच्चिन्त्यमिदम्। किं च विशेष्यविभक्त्या विशेषणीयसङ्ख्यादीनामुक्तावपि विशेषणाद्यथा साधुत्वाय विभक्तिः क्रियते तथात्रापि दुर्वारेति। तस्मात्प्रत्येकगतसङ्ख्याया अविवक्षणान्न प्रत्येकं सुबुत्पत्तिः। समुदायगतबहुत्वसङ्ख्याया एव विवक्षणेन तद्बोधकसमुदायादेव विभक्तिः, तावताऽप्यपदं न प्रयुञ्जीतेति निषेधातिक्रमाऽभावादिति भाष्यार्थः। प्रत्येकसङ्ख्याविवक्षाऽभावे सति बहुत्ववत्त्वेन विवक्षणात् पृथक् प्रयोगार्हत्वमप्येषां नेति भेदसंसर्गद्वारकमर्थवत्त्वमस्य नेति न नियमेन व्यावृत्तिरिति तात्पर्यम्। तत्र सरूपसमुदाया-

१ 'नोपपद्यते'। २ 'कर्तृत्वारो'।

कर्तव्यम् । भिक्षाणां समूहो भैक्षमिति ॥ 'सर्वत्रे'त्युच्यते प्रातिपदिकानां चैकशेषे सिद्धम् । अपत्यादिष्वित्युच्यते बहवश्चापत्यादयः । गर्गस्यापत्यं बहवो गर्गाः । एका प्रकृतिर्बहवश्च यञः । असारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति ॥ ननु च

प्र.] बहिरङ्गम् । सर्वत्रेति । षट्पक्षा इहोपक्षिप्ताः—पृथग्विभक्तौ परत एकशेषः, एकवचनान्तानां वा, समासाद्वैकस्यां विभक्तौ परतः, सरूपसमुदायाद्वा विहितायामेकविभक्तौ परतः, प्रातिपदिकानां वा, सहविवक्षायां वा प्रत्येकं द्विवचनबहुवचनान्तानामिति । तत्र पश्चिमं पक्षत्रयमङ्गीकृतम् । तत्र भिक्षा भिक्षा भिक्षा आम् अण्[१] इतिस्थिते सर्वविधिभ्यो लुग्विधेर्बलवत्त्वाल्लुकि कृते विभक्त्यभावादेकविभक्तौ परतो विधीयमान एकशेषो न प्राप्नोति, प्रत्ययलक्षणं च नास्ति, न लुमताङ्गस्येति प्रतिषेधात् । प्रातिपदिकैकशेषपक्षे समर्थं यन्ङ्याप्प्रातिपदिकं तस्मात्तद्धिता इत्याबन्तादणि कृते परत्वादादिवृद्धौ कृतायां वैरूप्यादेकशेषाऽप्रसङ्गः । यदा तु सहविवक्षायां विभक्त्यन्तानामेकशेषः सुबन्ताच्च तद्धित इत्ययं पक्षस्तदा सुबन्तसमुदायात्तद्धिताऽभावात्पूर्वमेकशेषः, पश्चात्तद्धित इति न कश्चिद्दोषः । प्रातिपदिकानां चेति । अनैमित्तिकत्वादन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेकशेषः पश्चाद्वृद्धिः । अथ वा तद्धित एव पश्चादुत्पद्यत इति भावः । बहवश्च यञ इति । प्रत्यर्थं शब्दनिवेशाद्बहुष्वपत्येषु बहवो यञ उत्पाद्याः । तत्र गर्ग य य य इति स्थिते समुदायस्य तद्धितान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वात्तत एका विभक्तिस्तत्र प्रथमस्य यशब्दस्य प्रकृति-

उ.] देकविभक्तावेकशेषपक्षे दोषमुपपादयति—तत्र भिक्षेति । पदस्य विभज्यान्वाख्यानपक्षे इदम् । आबन्तसमुदायस्य चाऽप्रत्ययान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वमिति भावः । 'स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने'ति तु स्त्रीप्रत्ययत्वेन तद्व्याप्यधर्मेण वा स्त्रीप्रत्ययग्रहणे इति तात्पर्यम् । तदा सुबन्तसमुदायादिति । तस्य सुबन्तत्वपर्याप्त्यधिकरणत्वाऽभावादिति भावः । एवं च भाष्ये 'सर्वत्र' शब्देन पक्षद्वयमेव ग्राह्यमिति तात्पर्यम् । वस्तुतस्तु तदवयवादेकस्मात्तस्य दुर्वारत्वेन तत्र कृते परत्वादादिवृद्धौ वैरूप्यात्तत्पक्षेऽप्येकशेषो न प्राप्नोति । न च विनिगमनाविरहेण प्रत्येकमुत्पत्तावण्त्रयापत्तिः,तावतापि अ अ भैक्षमित्यस्याप्यापत्त्या नियतभैक्षासिद्धेस्तदवस्थत्वात् । किं च 'प्रातिपदिकानां चैकशेषे सिद्ध'मिति भाष्ये न्यूनता, प्रत्येकं द्विवचनाद्यन्तानामेकशेष इति पक्षेपि त्वदुक्तरीत्या दोषाऽभावात् । युगपदधिकरणवचनतायां दुःखत्वदुरुपपादत्वयोर्द्वितीये भाष्ये वक्ष्यमाणतया तत्पक्षस्योक्तिसम्भवाऽभावाच्च । समर्थग्रहणेन तु न विभक्तिनिमित्तकार्यस्य पूर्वं प्रवृत्तिः । त्रिश्चौइ आगतं विश्ववाङ्रूप्यमित्यादेर्विभाषा पूर्वाह्णेति सूत्रभाष्यस्थस्याऽसङ्गत्यापत्तेरित्याहुः । प्रातिपदिकैकशेषपक्षे मातृमात्रादौ यथा नैकशेषस्तथोक्तमेव । भाष्ये—सिद्धमिति । सुबन्तात्तद्धितोत्पत्त्या तत्पक्षे एकशेषस्यान्तरङ्गत्वात् । एवं च 'सर्वत्रे' त्यसङ्गतमिति भावः । इदानीं तस्य सार्थक्यं दर्शयितुमपत्यार्थ एव पक्षत्रयेपि दूषणमाह—

१ 'आम्-अ' ।

यथैव बहवो यञः, एवं प्रकृतयोपि बह्व्यः स्युः ॥ नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात्—गर्गा वत्सा विदा उर्वा इति । अन्यो बहुषु यञ्यो बहुष्वित्युच्यमानो लुङ्न प्राप्नोति ॥ मा भूदेवम् । अञन्तं यद्बहुषु, यञन्तं यद्बहुष्वित्येवं भवि- ष्यति ॥ ननु चोक्तम्—'नैवं शक्यमिह हि दोषः स्यात्—काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा' इति ॥ नैष दोषः । लौकिकस्य तत्र गोत्रस्य ग्रहणम्, न चैत-

प्र.] सन्निपातकृतं वरूप्यमित्येकशेषो न प्राप्नोति । ननु प्रकृतिं विहाय यशब्दानां सारूप्यादेकशेषो विधास्यते । नैतदस्ति । विभक्त्युत्पत्तावभ्यन्तरीकृता प्रकृतिर्विभ- क्तिलक्षितसारूप्याश्रये एकशेषे कथं हातुं शक्यते । न च यञां प्रकृत्यर्थानपेक्षः समुदायार्थस्तत्कथं प्रकृतिर्वर्ज्येत[1] । यदापि सहविवक्षायां विभक्त्यन्तानामेकशेष इति पक्षस्तदा गर्ग य अस् य अस् य अस् इति स्थिते पूर्वस्य 'य अस्'शब्दस्य प्रकृतिसन्निपाताद्वैरूप्यम्, प्रातिपदिकैकशेषपक्षेपि तथैव वैरूप्यमित्येकशेषो न प्राप्नोति । **एवं प्रकृतयोपीति** । एकैकस्यापत्यस्य प्रकृत्यर्थेन योगात् प्रधानभेदे च गुणाभ्या- वृत्त्या[2] गार्ग्यशब्दानामेवकशेषः क्रियत इत्यर्थः । **अञ् यो बहुष्विति** । यदा यञामेवैकशेषः क्रियते, तदा शिष्यमाणो यशब्दो बहुषु वर्तत इति लुक् सिध्यति । गार्ग्यशब्दानां त्वेकशेषे यशब्दो बहुषु न वर्तते, किं तर्हि, यशब्दान्त इति लुङ् न सिध्यति । **अञन्तं यदिति** । तेनैव चेत् कृतं बहुत्वमित्यपि तदन्तेनेति व्याख्यायते । **काश्यपा इति** । एकस्मिन् कश्यपापत्येऽञि कृते तत्प्रतिकृतिबहुत्वे काश्यपशब्दानामेकशेषे कृते अञन्तं बहुषु वर्तत इति लुक्प्रसङ्गः । **लौकिकस्येति** । अपत्यस्येत्यर्थः । **न चैतदिति** । प्रतिकृतिवृत्तित्वान्नैतदञन्तमपत्य-

उ.] **अपत्यादिष्विति** । **एका प्रकृतिरिति** । अर्थाभेदादभिन्नैवेत्यर्थः । **तद्धितान्तत्वादिति** । अन्त्ययशब्दस्यापि गर्गाद्विहितत्वेन समुदायस्य तदादितदन्तत्वादिति भावः । **प्रकृतिसन्नि- पातेति** । तत्र प्रथमस्य सान्निध्यात्सन्निपातोऽन्ययोस्तु व्यवहितत्वान्नास्तीति वैरूप्यमिति भावः । **अभ्यन्तरीति** । गर्गयशब्दविशिष्टयशब्दद्वयस्य प्रातिपदिकत्वे तदर्थगतसङ्ख्या- भिधायितया प्रवृत्ता विभक्तिः सारूप्योपलक्षणतायां प्रकृतिं न त्यजतीत्यर्थः । **न च यञामिति** । यञ्समुदायस्येत्यर्थः । **समुदायार्थः**—अपत्यसमुदायरूपोर्थः । अपत्यार्थस्य ससम्बन्धिकत्वादिति भावः । तदा गर्ग येति प्रत्येकं तद्धितान्तत्वात्सहविवक्षायां बह्वर्थत्वाच्च प्रत्येकं बहुवचनमिति भावः । **प्रधानभेदे च गुणाभ्यावृत्त्येति**[2] । प्रातिपदिकोद्देशेन तद्विधानात् प्रातिपदिकार्थस्य तत्र विशेषणत्वाद्गुणता । किं चैकस्मादनेकेषां परत्वाऽसम्भव इति भावः । **अन्यो बहुष्विति भाष्ये** । तेनैवेत्यनुवृत्त्या प्रत्ययस्यैव बहुषु वृत्तेर्लु- गभ्युपगम इति भावः । **यदा यञामेवेति** । उक्तरीत्याऽस्योपपत्तिश्चिन्त्या । लुक्शास्त्रवैय-

१ 'वर्ज्येति' । २ 'गुणावृत्त्या' ।

लौकिकं गोत्रम् । अथ वा पुनरस्त्वेका प्रकृतिर्बहवश्च यञः ॥ ननु चोक्तम् सारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोतीति ॥*॥ सिद्धं तु समानार्थानामेकशेषवचनात् ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ ['समानार्थानामेकशेषवचनात्'] ॥ समानार्थानामेकशेषो भवतीति वक्तव्यम् ॥ यदि समानार्थानामेकशेष उच्यते, कथमक्षाः पादा माषा इति ? ॥ * ॥ नानार्थानामपि सरूपाणाम् ॥ * ॥ नानार्थानामपि सरूपाणामेकशेषो वक्तव्यः ॥ *॥ एकार्थानामपि विरूपाणाम् ॥ * ॥ एकार्थानामपि विरूपाणामेकशेषो वक्तव्यः । वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च—वक्रदण्डौ, कुटिलदण्डाविति वा ॥ * ॥ स्वरभिन्नानां यस्योत्तरस्वरविधिः ॥ * ॥ स्वरभिन्नानां

प्र.] वाचि । एका प्रकृतिरिति । प्रकृत्यर्थस्यैकत्वात् तेन च बहूनामप्यपत्यानां सम्बन्धसम्भवात् । सिद्धं त्विति । सत्यपि प्रकृतिसन्निपातकृते एकस्य वैरूप्ये सर्वेषां प्रकृत्यर्थविशिष्टापत्याभिधायित्वात् समानार्थत्वमस्ति । वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्चेति । द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थमेतद्वक्तव्यं, तेनैवाऽन्यो बहुष्वित्यपि पक्षे आश्रीयमाणे इष्टं सिध्यति । यदा त्वन्तं यद्बहुष्वित्याश्रीयते तदाऽव्यविकन्यायाश्रयणात् वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्चेति वाक्यमेव भवति, न तु द्वन्द्व इति न वक्तव्यो विरूपाणामेकार्थानामेकशेषः । स्वरभिन्नानामिति । स्वरेण भिन्नानामित्यर्थः । अक्षश्चेति ।

उ.] र्थापादनमेवात्र भाष्यकृत्तात्पर्यविषयीभूतम् । अपत्यवाचीति । यद्यपि प्रकृतिवृत्त्येतद्गोत्रमेव नेति लौकिकस्येति विशेषणं व्यर्थं तथापि सिद्धान्तस्वरूपप्रदर्शनमेतत् । यद्वा तत्सदृशत्वात्तत्रापि गोत्रत्वाभिमानः । प्रवराध्यायप्रसिद्धं हि तत्र गोत्रशब्देन गृहीतमित्युत्तरम् । सम्बन्धसम्भवादिति । प्रधानानुरोधेन गुणावृत्तिन्यायस्तु यत्र गुणावृत्तिं विना प्रधानोत्पत्तेर्न निर्वाहस्तत्रैवेत्युक्तवानीयरादौ तद्विषय इति भावः । इह तु प्रकृतेरेकत्वाद्बहूनामपि परत्वसंभवाद्गुणावृत्तिर्नापेक्ष्येति तात्पर्यम् । समानार्थत्वमिति । नन्वेवं कदाचिद्यशब्दमात्रस्य शेषप्रसङ्गः, तथा सति प्रकृत्यर्थविशिष्टप्रत्ययार्थानवगतिप्रसङ्गात् । नावावनड्वाहावित्यादावप्यत्र पक्षेऽनेनैवैकशेषसिद्धिः । अपरः 'सरूपाणा'मित्यस्य स्थाने । 'समानार्थाना'मिति भत्वाऽव्याप्तिमाह भाष्ये—यदीति । 'नानार्थानामपी'ति सूत्रमपि क्रियत इति भावः । तेनैवाऽन्यो बहुष्विति । 'तेनैव—'विरूपाणामपी'तिवचनेन । वस्तुतोऽनेन 'गर्ग—य'शब्दस्य शेष इति तस्यैव लुप्यमानार्थाभिधायित्वमित्यत्रापि पक्षेऽन्तं यद्बहुष्वित्यर्थेनैव लुगिति केचित् । अव्यविकेति । मन्दबुद्ध्यनुग्रहाय तु कार्यमेव वार्तिकं, सूत्रजालवत् । ननु बहुव्रीहौ निष्ठान्तत्वाद्भिन्नस्य पूर्वनिपातः स्यादत आह—स्वरेणेति । 'साधनं कृते'ति समासः । घञन्तत्वादिति । 'अक्षू व्याप्ता'विति भ्वादि-

---

१ लुप्तं स्यात् । २ 'यस्योत्तरः स्वर' । 'यस्योत्तरविधिः' । ३ 'नन्वेवं' ।

यस्योत्तरस्वरविधिस्तस्यैकशेषो वक्तव्यः । अक्षश्च अक्षश्च अक्षौ[१] । मीमांसकश्च मीमांसकश्च मीमांसकौ ॥ इह कस्मान्न भवति—एकश्च एकश्च द्वौ च द्वौ चेति ? ॥

॥ * ॥ सङ्ख्याया अर्थाऽसंप्रत्ययादन्यपदार्थत्वाच्चानेकशेषः॥ * ॥ सङ्ख्याया अर्थाऽसंप्रत्ययादेकशेषो न भविष्यति । नह्येकावित्यनेनार्थो गम्यते ॥ अन्यपदार्थत्वाच्च सङ्ख्याया एकशेषो न भविष्यति । एकश्च एकश्चेत्यस्य द्वावित्यर्थः। द्वौ च द्वौ चेत्यस्य चत्वार इत्यर्थः ॥ नैतौ स्तः परिहारौ । यत्तावदुच्यते—'सङ्ख्याया अर्थासंप्रत्यया'दिति । अर्थासंप्रत्ययेपि हि सत्येकशेषो भवति । तद्यथा—गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । न चोच्यते वृद्धयुवानाविति, भवति चैकशेषः ॥ यदप्युच्यते—'अन्यपदार्थत्वाच्चे'ति । अन्यपदार्थेप्येकशेषो भवति । तद्यथा विंशतिश्च विंशतिश्च विंशती इति । तयोश्चत्वारिंशदित्यर्थः ॥ एवं तर्हि नेमौ पृथक्परिहारौ । एकपरिहारोऽयं 'संख्याया अर्थाऽसंप्रत्ययादन्यपदार्थत्वाच्चे'ति ॥ यत्र ह्यर्थाऽसंप्रत्यय एव वा, अन्यपदार्थतैव वा, भवति तत्रैकशेषे—'गार्ग्यौ' 'विंशती' इति यथा ॥ अथ वा नेमे एकशेषशब्दाः ॥

यदि तर्हि नेमे एकशेषशब्दाः समुदायशब्दास्तर्हि भवन्ति ॥ तत्र को दोषः ? ॥

प्र.] एकोऽक्षशब्दोऽशेर्देवन इति सप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः, द्वितीयस्तु घञन्तत्वादाद्युदात्तः, तस्यैव शेषो भवति । एको मीमांसकशब्दो ण्वुलन्तत्वान्मध्योदात्तः, परस्तु मीमांसामधीते इति क्रमादिभ्यो वुन्नित्याद्युदात्तस्तस्य शेषः । एकश्चेति । द्वन्द्वोऽप्यत्रानभिधानान्न भवति । अर्थासंप्रत्ययादिति । यत्रैकः शब्दोऽनेकमर्थमभिधातुं शक्नोति तत्रैकशेषो नान्यत्र । प्रयुक्तानामन्वाख्यानात् । एकाविति चोक्तेऽसहायादिरर्थो गम्यते न तु द्वावित्यर्थः । अन्यपदार्थत्वाच्चेति । असंदिग्धेन पदान्तरेणाऽयमर्थः प्रत्याय्यत इत्यर्थः । गार्ग्याविति । गार्ग्यश्च गार्ग्यश्चेत्यस्याप्यर्थस्य सम्भवात् संदेहादर्थाऽसम्प्रत्ययः । उत्तरकालं तु प्रकरणादिवशात् संदेहनिवृत्तिः । ननु वृद्धो यूनेति वचनात् संदेहेप्येकशेषः स्यात्, अस्य तु निःसंदेहविषयसम्भवात्कथं संदिग्धविषये प्रवृत्तिः ?। नैतदस्ति । अक्षादिष्वपि संदेहविषयेष्वस्य प्रवृत्तिदर्शनात् । एवं तर्हीति । अर्थाऽसम्प्रत्यये सत्यन्यपदार्थत्वादित्ययं हेत्वर्थः । यदि तर्हीति । प्रत्यर्थं शब्दनिवेशादेकशेषे सति एकस्यानेकार्थत्वं सम्भवति ।

उ.] प्रकृतिके'त्यादिः । अनभिधानस्यावश्याश्रयणीयतां दर्शयति—द्वन्द्वोपीति ।'संख्याशब्देष्वेकादिष्वेकशेषमापादयतोऽयं भावः—द्विचतुःशब्दादिभ्योऽनेकार्थाभिधानं घटादिशब्देभ्य इव न स्यादित्यवश्यमेकशेषेणानेकार्थत्वं वक्तव्यमित्येकादिशब्दानामपि तत्प्रसङ्ग इति । भाष्ये—अर्थो गम्यत इति । द्वित्वरूपार्थ इत्यर्थः । द्वावित्यर्थ इति । तस्य च द्वौशब्दो वाचक इति भावः । संदेहादिति । निश्चयात्मकप्रतीत्यभावोऽसंप्रत्यय इत्यर्थः । न चोच्यते

---

१ 'एकश्चैकश्चैको' । २ 'द्वौ च द्वे च' । ३ 'र्थकत्वा' । ४ 'येऽप्येक' । ५ क्वचिन्न । ६ 'अपरः' । ७ असहायावित्य' ।

एकवचनं प्राप्नोति॥ एकार्था हि समुदाया भवन्ति। तद्यथा-यूथं शतं वनमिति॥ सन्तु तर्ह्येकशेषशब्दाः॥ किंकृतं सारूप्यम्?॥ अन्योन्यकृतं सारूप्यम्॥ सन्ति पुनःकेचिदन्येपि शब्दा येषामन्योन्यकृतो भावः?॥ 'सन्ती'त्याह॥ [तद्यथा]-माता पिता भ्रातेति॥ विषम उपन्यासः। सकृदेते शब्दाः प्रवृत्ता अपायेष्वपि वर्तन्ते। इह पुनरेकेनाप्यपाये न भवति 'चत्वार' इति॥ अन्यदिदानीमेतदुच्यते—'सकृदेते शब्दाः प्रवृत्ता अपायेष्वपि वर्तन्ते' इति, यत्तु भवानस्मांश्चोदयति—'सन्ति पुनः केचिदन्येपि शब्दा येषामन्योन्यकृतो भावः' इति, तत्रैतेऽस्माभिरुपन्यस्ताः। तत्रैतद्भवानाह—'सकृदेते शब्दाः प्रवृत्ता अपायेष्वपि वर्तन्ते' इति॥ एतच्च

प्र.] यदा तु समुदायवाचित्वं द्व्यादीनामभ्युपगम्यते तदा वनादिवदेकवचनप्रसङ्गः। यत्तु वनानीति बहुवचनं, तत्समुदायप्रचयविवक्षायां न त्ववयवभेदविवक्षायाम्। **समुदाया इति**। समुदायवाचिन इत्यर्थः। **किं कृतमिति**। एकश्चैकश्चेति विग्रहे कथं द्विशब्दः प्रवर्तत इति प्रश्नः। **अन्योन्यकृतमिति**। परस्परापेक्षया द्वित्वोत्पत्तौ सत्यां प्रक्रियावाक्यमिदं भवति—द्वौ च द्वौ चेति। तत्रैको द्विशब्दः शिष्यते। **मातेति**। यथा सुतजन्मनः प्रागलब्धं मातृव्यपदेशं स्त्री पश्चाल्लभते, एवं सङ्ख्ये यान्तरापेक्षायां सत्यां पूर्वमप्रवृत्तो द्विशब्दः पश्चात्प्रवर्तत इत्यर्थः। **अपायेष्वपीति**। पुत्रविनाशेऽपि पितृव्यपदेशो न निवर्तते, पितृविनाशे पुत्रव्यपदेशः। चतुर्णां त्वेकाऽपाये नास्ति चतुःशब्दस्य प्रवृत्तिः। **अन्यदिदानीमिति**। अवश्यं साधर्म्ये सति वैधर्म्येण भाव्यम्। अन्यथा तत्त्वमेव स्यान्न तु साधर्म्यम्। यत्र साधर्म्यं तत्र वैधर्म्योद्भावने न कश्चिदपि हेतुः स्यादित्यर्थः। मात्रादयश्च शब्दाः सम्बन्ध्यन्तरापेक्षयैकस्मिन्नाश्रये वर्तन्त इति सम्बन्ध्यन्तरविनाशेपि आश्रयसद्भावाद्युक्तं यत्प्रवर्तन्ते। द्व्यादयस्तु समुदायनिवेशिन एकापाये तत्समुदायाऽभावात्कथं प्रवर्तेरन्। **एतच्च वार्तमिति**। एतद्युक्तम्—यदाश्रयसन्निधानादेकाऽपायेपि मात्रा-

---

उ.] **वृद्धयुवाना**वित्यनेन संदेहबीजं दर्शितम्। **एवं तर्हि नेमा**वित्यादिभाष्यस्य वाचकशब्दान्तरसत्ताविशिष्टार्थोऽसंप्रत्ययेनैकाद्यादशतामेव शेषाऽभाव इत्यत्र तात्पर्यम्। विंशत्यादीनां तु भवत्येवेति दिक्। इदानीं तद्धृदयस्थमभिप्रेतं द्विशब्दादिरूपं दृष्टान्तं खण्डयति—**अथवा नेमइति**। द्वावित्यादय इत्यर्थः। तेषामेकशेषशब्दत्वे हि तद्दृष्टान्तेनात्रैकशेषापादनम्, न त्वेते तथेति भावः। **यदा त्विति**। एकशेषं विनैवेत्यर्थः। ननु समुदायो नामार्थः, न च तस्यार्थोऽस्तीत्यत आह—**समुदायवाचिन इति**। **प्रश्न इति**। एकश्चैकश्चेति विग्रहे शिष्यमाणद्विशब्देन किं सादृश्यमित्यर्थः। **परस्परेति**। एकशब्दयोः सहविवक्षायां शिष्यमाणैकशब्दस्य तदर्थाभिधानाऽसामर्थ्यात् परस्परापेक्षयैकैकत्रार्थे द्वित्वोत्पत्तौ तदभिधानसमर्थशब्दप्रवृत्तिः, तदलौकिकं च द्वौ च द्वौ चेत्यादीति भावः। अन्योन्यापेक्षाकृतद्वित्वेन प्रत्येकं

---

१ क्वचिन्न। 'यथा'। २ क्वचिन्न।

वार्तम् ॥ * ॥ 'एकैको नोद्यन्तुं भारं शक्नोति यत्कथं तत्र ।
एकैकः कर्ता स्यात्सर्वे वा स्युः कथं युक्तम् ॥ १ ॥
कारणमुद्यमनं चेन्नोद्यच्छति चान्तरेण तत्तुल्यम् ।
तस्मात्पृथक् पृथक् ते कर्तारः सव्यपेक्षास्तु[1] ॥ २ ॥

॥ * ॥ प्रथममध्यमोत्तमानामेकशेषोऽसरूपत्वात् ॥ * ॥ प्रथममध्यमो-

---

प्र.] दयस्तदपेक्षाः प्रवर्तन्त इत्यर्थः । इदानीमेतद्वैधर्म्यरहितं द्वितीयं दृष्टान्तं वक्ति—**एकैक इति** । यथोद्यन्तॄणां परस्परसन्निधिकृतं कर्तृत्वमेकैकापाये च निवर्तते तथा द्व्यादिव्यपदेशोऽपीत्यर्थः[2] । **कथं तत्रेपि** । 'न्याय्य'मित्यध्याहारः । **एकैक इति** । परस्परं[1] निरपेक्ष इत्यर्थः । **कारणमुद्यमनं चेदिति** । कर्तृत्वप्रतीताविति्यर्थः । कार्यकल्पितत्वाच्छक्तीनामेवमुक्तम् । **तत्तुल्यमिति** । तेनोद्यन्त्रा तुल्यं द्वितीयमुद्यन्तार-

---

उ.] द्विशब्दप्रवृत्त्या सारूप्यमिति भाष्याक्षरार्थः । अत एवाग्रेऽन्योन्यकृतभावविषय एव प्रश्नः । **अन्योन्यकृत** इत्यस्य परस्परकृत इत्यर्थः । **भावः**—प्रवृत्तिनिमित्तम् । मातृपुत्रादिशब्दाश्च परस्परकृतमातृत्वपुत्रत्वादिनिबन्धनास्तदाह—**यथेति** । **पुत्रविनाशेपीति** । ननु पुत्रस्य बुद्धिस्थत्वेन तन्नाशेपि पितृव्यवहारोस्त्येव, 'भाविपुत्रस्य पिते'ति व्यवहारवत् । प्रकृतेप्येकस्य बुद्धिस्थत्वे तदपायेपि चतुरादिव्यवहार इति किं वैषम्यं ?, पुत्रस्याबुद्धिस्थत्वे तु तत्सत्त्वेपि न पितृव्यवहार इति चेन्न । 'नष्टस्य पिते'ति व्यवहारवन्नष्टबुद्धिस्थं पदार्थमादायैकस्य विद्यमानत्वे 'द्वौ स्त' इत्यादिव्यवहाराऽभाव इति वैषम्यमित्याशयात् । **नास्ति चतुःशब्दस्येति** । एवं च दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमिति भावः । नन्वेवं परिहारे दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावः क्वापि न स्यादित्याह—**अन्यदिदानीमिति** । तद्व्याचष्टे—**अवश्यमिति** भावः । एवं चेदृशे विषये वैधर्म्योद्भावनमकिंचित्करमिति भावः । साधर्म्ये सत्यप्युक्तवैधर्म्ये बीजमाह—**मात्रादय इति** । **आश्रयसद्भावादिति** । सद्भावोऽत्र बुद्धिकृतस्तेन 'मृता माते'त्याद्युपपत्तिः । **समुदायेति** । इतरसाहित्यविशिष्टद्रव्यनिवेशिन इत्यर्थः । **वार्त**मित्यस्याऽसारमित्यर्थ इत्यन्ये । भाष्ये **यदि**त्यस्य—यत्रेत्यर्थः । **सर्वे** । परस्परसापेक्षा इत्यर्थः । ननूद्यमनस्यैव कर्तृत्वप्रतीतौ कारणत्वात्तस्य च प्रत्येकवृत्तित्वादेकैक इत्येव युक्तं, तत्राह—**कारणमुद्यमनं चेदिति** । स्वतुल्यद्वितीयसहायं विनाप्युद्यमनं स्यान्न च तथा दृश्यते, तस्मात्परस्परसापेक्षं पृथक् पृथक्कर्तृत्वमित्यर्थः । एवं च तत्र यथाऽन्योन्यकृतेनोद्यमनकर्तृत्वरूपार्थेन प्रत्येकस्मिंस्तेन सह उद्यच्छतीतिशब्दस्तथान्योन्यसव्यपेक्षद्वित्वेनैकस्मिन्नपि द्विशब्दप्रवृत्तिरिति सिद्धमेकशेषशब्दत्वम् । द्वौ च द्वौ चेतिविग्रहः, द्वित्ववैशिष्ट्येन बोधाच्च प्रत्येकं द्विवचनं, प्रयोगे त्वेकशेषेणैव प्रयोगान्न कदाप्येकबोधो द्वावित्यतः । एवं[3] चैको न द्वावित्याद्युपपन्नम् । द्वौ नैकस्त्रयो न द्वावित्येवंविधव्यवहारादुत्तरसंख्यायाः पूर्वसंख्याबाध-

---

१ 'सव्यपेक्षाःस्युः' । २ 'पेक्षमित्यर्थः' । ३ एकैको न द्वा' ।

त्तमानामेकशेषो वक्तव्यः । पचति च पचसि च पचथः । पचसि च पचामि च पचावः । पचति च पचसि च पचामि च पचामः ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ॥ 'असरूपत्वात्' ॥

॥ * ॥ द्विवचनबहुवचनाऽप्रसिद्धिश्चैकार्थत्वात् ॥ * ॥ द्विवचनबहुवचनयोश्चाऽप्रसिद्धिः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'एकार्थत्वात्' । एकोयमवशिष्यते तेना[1]नेन[2] तदर्थेन भवितव्यम् ॥ किमर्थेन ? ॥ यदर्थ एकः ॥ किमर्थश्चैकः ? ॥ एक एकार्थः ॥

॥ * ॥ नैकार्थ्यम् ॥ * ॥ नायमेकार्थः ॥ किं तर्हि ? ॥ द्व्यर्थो बह्वर्थश्च ॥

प्र.] मन्तरेणेत्यर्थः । अथवा-तत्तुल्यमिति । द्व्यादिशब्देष्वप्येतत्तुल्यमित्यर्थः । प्रथमेति । एकस्मिन् पुरुषे क्रियाया एकत्वान्नास्त्येकशेषः, पुरुषभेदेन तु प्रत्यक्त्वपराक्त्वादिभेदे विरोधात् क्रियाया अनेकत्वादेकशेषो वक्तव्यः । कृते चैकशेषे प्रकरणादिवशादर्थविशेषावसायः । यदा तु 'युष्मदस्मदी एवानेकार्थाभिधानसमर्थे' इति पक्षः, अत्रापि च निवृत्तभेदाया एव क्रियाया आख्यातेनाभिधानं तदैकशेषो न वक्तव्यः । द्विवचनेति । प्रत्यर्थं शब्दनिवेशे एकैकः शब्द एकैकार्थाभिधायीति सहविवक्षायां निवृत्तेषु शब्दान्तरेषु शिष्यमाणेन शब्देन स्वस्मिन्नेवैकत्रार्थे अवस्थेयमिति भावः । सर्वेषु पक्षेष्वयं दोषः—प्रातिपदिकैकशेषे द्विवचनबहुवचनानुत्पत्तिप्रसङ्गः, विभक्त्यन्तानां विभक्तौ वा परत एकशेषेऽर्थाभावाद् द्विवचनबहुवचनयोर्निवृत्तिप्रसङ्गः । अथ स्वभावतः शिष्यमाणोऽनेकार्थः किमेकशेषेण ? ।

उ.] कत्वमिति तत्त्वम् । अथ वेति । अत्र पक्षे 'तत्तुल्य'मिति 'सव्यपेक्षा(स्त्वि)'त्युत्तरं योज्यम् । नोद्यच्छति चान्तरेणेत्यत्र 'स्वसमकक्षं सहाय'मिति शेषो बोध्यः । वस्तुतो द्व्यादीनामेकशेषशब्दत्वाऽभावेपि नियमत उद्भूतावयवभेदसमुदायविवक्षणेन न कदाचिदपि द्व्यादिभ्य एकवचनम् । अथ वा नेम इति भाष्यस्यायमेवार्थः । एकशेषेणाप्ययमेवार्थः सूचित इति बोध्यम् । भाष्ये—प्रथमेति । प्रथमेन मध्यमः, प्रथमादिनोत्तम इति वक्तव्यमित्यर्थः । पुरुषे—प्रथमाद्यन्यतमे । एकत्वादिति । भेदावगमे हेतोरभावादित्यर्थः । प्रत्यक्त्वम्—अहंकारानास्पदचैतन्यम् । पराक्त्वम्—तदास्पदचेतनत्वम् । आदिना प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वे । प्रकरणादीति । गार्ग्यावित्यत्र वृद्धयूनोरिवेति भावः । यदा त्विति । 'त्यदादीनी' त्येकशेषारम्भादिति भावः । आख्यातेनाभिधानमिति । 'प्रथमत' इति शेषः । पश्चाद्द्वित्वादिप्रत्ययः समभिव्याहारादिति भावः । एवं चेदं वचनमवैयाकरणतार्किकस्येति तात्पर्यम् । स्वरूपव्याक्रियैव चास्य प्रत्याख्यातप्रायत्वाद्द्विवचनाद्यसिद्धेश्च नास्य विशिष्य प्रत्याख्यानं भाष्ये इति बोध्यम् । असरूपत्वादिति । असमानशब्दत्वादसमानार्थत्वाच्चेत्यर्थः । 'द्विवचने'त्यादिग्रन्थस्तु वृक्षावित्याद्यभिप्रायकः सूत्रं प्रत्याख्यातुम् । निवृत्तिप्रसङ्ग इति ।

---

१ कश्चिन्न । २ 'एकपदार्थः' । ३ भाष्यमित्यन्ये । ४ 'पराक्त्वा' ।

॥ * ॥ नैकार्थ्यमिति चेदारम्भानर्थक्यम् ॥ * ॥ नैकार्थ्यमिति चेदेकशेषारम्भोऽनर्थकः स्यात् ॥ इह हि शब्दस्य स्वाभाविकी वाऽनेकार्थता स्याद्वाचनिकी वा ॥ तद्यदि तावत्स्वाभाविकी—॥ * ॥ अशिष्य एकशेष एकेनोक्तत्वात् ॥ * ॥ अशिष्य एकशेषः ॥ किं कारणम् ? ॥ ['एकेनोक्तत्वात्'] एकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यम्—'उक्तार्थानामप्रयोग' इति ॥ अथ वाचनिकी, तद्वक्तव्यम्—'एकोयमवशिष्यते, स च द्व्यर्थो भवति बह्वर्थश्चे'ति ॥ न वक्तव्यम् । सिद्धमेकशेष इत्येव ॥ कथं पुनरेकोयमवशिष्यत इत्यनेन द्व्यर्थता बह्वर्थता वा शक्या लब्धुम् ?॥ तच्चैकशेषकृतम् । नह्यन्तरेण तद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगं तस्यार्थस्य गतिर्भवति । पश्यामश्च पुनरन्तरेणापि तद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगं तस्यार्थस्य गतिर्भवतीति । अग्निचित्सोमसुदिति यथा । ते मन्यामहे—लोपकृतमेतत्—'येनान्राऽन्तरेणापि तद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगं तस्यार्थस्य गतिर्भवती'ति । एवमिहाप्येकशेषकृतमेतत्—येनान्रैकोऽयमवशिष्यत इत्यनेन द्व्यर्थता बह्वर्थता वा भवति ॥ उच्येत तर्हि न तु गम्येत । यो हि गामश्व इति ब्रूयादश्वं वा गौरिति, न जातुचित्संप्रत्ययः स्यात् । तेनानेकार्थाभिधाने यत्नं

प्र.] वाचनिकी वेति । यद्यपि सर्वमेव स्वाभाविकं तथापि यत्र प्रयोगविप्रयोगौ दृश्येते तत्र विप्रयोगनिवारणाय यदुच्यते तद्वाचनिकमभिधीयते । स च द्व्यर्थ इति । 'सरूपाणामेकशेषोऽनेकार्थश्चैकविभक्तौ' इति वक्तव्यमित्यर्थः । सिद्धमिति । एकशेषारम्भसामर्थ्यादयमर्थोऽत्र गम्यते–शिष्यमाणः शब्दोऽनेकार्थाभिधायीति । एकेन ह्यनेकार्थाभिधानायैकशेषः क्रियते । एकार्थाभिधाने त्वनेकशब्दाऽप्रसङ्गादनर्थक एकशेषः स्यादित्यर्थः । इतर एतत्सामर्थ्यमजानन्नाह—कथमिति । तच्चैकशेषकृतमिति । एकशेषविधानेनैतत्प्रतिपादितमित्यर्थः । लोपकृतमिति । लोपद्वारेणैतत्संगृहीतमित्यर्थः । अनेनेति । एकशेषविधानेन । उच्येतेति । वचनादनेकार्थकार्याणि प्रवर्तन्तां, यथा जात्याख्यायामेकस्मिन्निति, न त्वेकार्थः शब्द एकशेषविधानेनाऽनेकार्थः सम्पद्यत इत्यर्थः । गामश्व इति । अश्वधर्मसमारोपः केवलं प्रतीयते,

उ.] जातनिवृत्तौ मानाऽभावात्तत्सत्त्वेपि तदर्थाऽभावेन तदबोधप्रसङ्ग इति वक्तुं युक्तम् । यद्यपीति । शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यत्वादिति भावः । विप्रयोगः । द्वन्द्वरूपः । एतत्प्रतिपादितमिति भाष्ये—कृतमिति करोतिरेकशेषविधानसामर्थ्यलब्धप्रतिपादने वर्त्तते, तेन शब्दार्थसंबन्धनित्यत्वेपि न क्षतिरिति भावः । लोपस्याऽभावात्मकत्वात्तत्कृतत्वमर्थावगतेरनुपपन्नमत आह—लोपद्वारेणेति । एवं च शिष्यमाणस्य लुप्यमानार्थबोधकत्वमनुभवसिद्धमिति भावः । भाष्ये—बह्वर्थता वा भवतीति । वा चार्थे । क्वचित् चेत्येव पाठः ।

१ 'कीच' । २ लुप्तं स्यात् । ३ 'च' । ४ 'तेन' । ५ कचिन्न ।

कुर्वताऽवश्यं लोकः पृष्ठतोऽनुगन्तव्यः 'केष्वर्थेषु लौकिकाः कान् शब्दान्प्रयुञ्जते' इति । लोके चैकैकस्मिन् 'वृक्ष' इति प्रयुञ्जते, द्वयो 'र्वृक्षौ' इति, बहुषु 'वृक्षा' इति ॥ यदि तर्हि लोकोऽवश्यं शब्देषु प्रमाणं,—किमर्थमेकशेष आरभ्यते ? ॥

अथ किमर्थं लोप आरभ्यते ? ॥ प्रत्ययलक्षणमाचार्यः प्रार्थयमानो लोपमारभते, एकशेषारम्भे पुनरस्य न किंचित्प्रयोजनमस्ति ॥

ननु[1] चोक्तं "प्रत्यर्थं शब्दनिवेशान्नैकेनाऽनेकस्याभिधान"मिति । यदि चैकेन शब्देनानेकस्याऽर्थस्याभिधानं स्यान्न प्रत्यर्थं शब्दनिवेशः कृतः स्यात् ॥ ॥ * ॥ प्रत्यर्थं शब्दनिवेशादेकेनानेकस्याऽभिधानादप्रत्यर्थमिति चेत्तदपि प्रत्यर्थमेव ॥ * ॥ . प्रत्यर्थं शब्दनिवेशादेके[2]नानेकस्याभिधानादप्रत्यर्थमिति चेदेवमुच्यते, यदप्येकेनानेकस्याभिधानं भवति तदपि प्रत्यर्थमेव । यदपि ह्यर्थावर्थौ प्रति तदपि प्रत्यर्थमेव । यदपि ह्यर्थानर्थान्प्रति तदपि प्रत्यर्थमेव ॥ ॥ * ॥ यावतामभिधानं तावतां प्रयोगो न्याय्यः ॥ * ॥ 'यावतामर्थानामभिधानं भवति तावतां शब्दानां प्रयोग' इत्येष[2] पक्षो न्याय्यः ।

प्र.] न तु तात्त्विकमश्वत्वमित्यर्थः । यदि तर्हीति । यदि च लोकः प्रमाणमित्यर्थः । 'उच्यते तर्ही'त्यतः प्रभृति सर्वो ग्रन्थ एकशेषप्रत्याख्यानवादिनः ।

तदपि प्रत्यर्थमेवेति । अर्थो ह्यभिधेयमुच्यते[3] । यश्च द्व्यर्थः शब्दो नाऽसौ द्व्यर्थतां जहाति, बह्वर्थश्च बह्वर्थतां,—रोदसी दारा इति यथेत्यर्थः । यावतामिति । वृक्षश्च

उ.] विद्यमानैव बोध्यते इत्यर्थः । एतदजानान इतरः शङ्कते—उच्येत तर्हीति । तद्व्याचष्टे—वचनादिति । शास्त्रस्य शास्त्रीयकार्यार्थत्वादिति भावः । संप्रत्ययः स्यादिति भाष्ये । अश्वत्वादिप्रमा स्यादित्यर्थः । 'तर्हि' शब्दस्य चाऽर्थतया व्याख्याने मानं दर्शयति—सर्वो ग्रन्थ इति । भाष्ये—अथ किमर्थं लोप इति । अग्निचिदित्यतो लोकत एव कर्त्रर्थप्रतीतिसिद्धेरिति भावः । प्रत्ययलक्षणमिति । अनेन लोपेनाऽनुत्पत्तेरेवाऽन्वाख्यानमित्युक्तम् । न प्रत्यर्थमिति । ततश्च वृक्षश्च वृक्षश्चेति वाक्यं न स्यादिति भावः । इतराऽभिमतमनूद्य दूषयति—प्रत्यर्थमित्यादि । प्रत्यर्थं शब्दनिवेशादेकेनानेकाभिधानाऽभावादेकशेष आरब्धव्योऽन्यथाऽप्रत्यर्थं स्यात् । एकेनाऽनेकस्याभिधाने प्रत्यर्थशब्दप्रयोगो न स्यादिति चेदित्यर्थः । यदप्येकेनेति । अपिनैतत्सूचयति–'नैकेनैकस्या[4]भिधानं वयं निराकुर्मः, किं तु सहविवक्षायामेकेनानेकाभिधानमपि स्वीकुर्मस्तेन वाक्यसिद्धिः । एकशेषारम्भश्च न कार्यः, द्वन्द्वस्य तु प्रयोगाऽदर्शनान्न तन्निवृत्त्यर्थोऽपि स' इति । तदपीति । स्वीयस्वीयाऽर्थाऽत्याग एव प्रत्यर्थत्वमिति भावः । आरम्भवाद्याह—यावतामिति । एष एव न्याय्य

१ कश्चिन्न । २ 'इत्येष' । ३ 'धेय उच्यते' । ४ 'नैकैकस्या' ।

॥ * ॥ 'यावतामभिधानं तावतां प्रयोगो न्याय्य' इति चेदेकेनाप्यनेकस्याऽभिधानम् ॥ * ॥ 'यावतामभिधानं तावतां प्रयोगो न्याय्य' इति चेदेवमुच्यते। एषोपि[1] न्याय्य एव—'यदप्येकेनानेकस्याभिधानं भवति' ॥ यदि तर्ह्येकेनाऽनेकस्याभिधानं भवति—प्लक्षन्यग्रोधौ। ॥ * ॥ एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोनुपन्नः ॥ * ॥ एकेनोक्तत्वात्तस्याऽर्थस्यापरस्य[2] प्रयोगेण न भवितव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'उक्तार्थानामप्रयोग' इति ॥ ॥ * ॥ 'एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोनुपपन्न' इति चेदनुक्तत्वात्प्लक्षेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोगः ॥ * ॥ 'एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्न' इति चेदनुक्तः प्लक्षेण न्यग्रोधार्थ[3] इति कृत्वा न्यग्रोधशब्दः प्रयुज्यते ॥ कथमनुक्तो यदिदानीमेवोक्तमेकेनाप्यनेकस्याऽभिधानं भवतीति ? ॥ सरूपाणामेकेनाप्यनेकस्याभिधानं भवति न विरूपाणाम् ॥ किं पुनः कारणं सरूपाणामेकेनाप्यनेकस्याभिधानं भवति, न पुनर्विरूपाणाम् ? ॥ ॥ * ॥ अभिधानं पुनः स्वाभाविकम् ॥ * ॥ स्वाभाविकमभिधानम् ॥ ॥ * ॥ उभयदर्शनाच्च ॥ * ॥ उभयं खल्वपि दृश्यते। विरूपाणामप्येकेनानेकस्याभिधानं भवति । तद्यथा 'द्यावा ह[3] क्षामा' 'द्यावा चिदस्मै पृथिवी नमेते[4]' इति।

प्र.] वृक्षश्चेति दर्शनादनारब्ध एकशेषे अनेकार्थतैकस्य न स्यात्। एकेनापीति। सहविवक्षायामेक एव शब्द उद्भूतावयवभेदं समुदायमभिधत्त इत्यर्थः। प्लक्षन्यग्रोधाविति। अत्रापि सहविवक्षायां समुदायार्थप्रादुर्भावादेकेनैव समुदायस्य प्रतिपादनाद्द्वितीयस्य प्रयोगो न प्राप्नोतीत्यर्थः। अनुक्तत्वादिति। प्लक्षावित्युक्ते प्लक्षस्य प्लक्षान्तरेण सहत्वं गम्यते न तु न्यग्रोधेनेत्यर्थः। उभयदर्शनाच्चेति। सरूपस्य विरूपस्य चैकस्याऽनेकार्थाभिधायित्वदर्शनादित्यर्थः। द्यावेति। 'द्यो'-शब्देन द्यावापृथिव्योरभिधानात्ततः परस्यौकारस्य सुपां सुलुगित्याकारः, गोतो णिदित्योकारान्तग्रहणाण्णित्वाद्वृद्धिरावादेशश्च। 'पृथिवी' इति द्विवचनान्तं। वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः। पृथिवीशब्देनाऽत्र दिवस्पृथिव्योरभिधानम्। विरूपाणामिति। प्रकरणादिवशाद्यत्रार्थविशेषावसायस्तत्र प्रवृत्तिनिमित्तभेदेपि

उ.] इत्यर्थः। न्याय्यत्वं कुत इत्यत आह—वृक्षश्चेति। एकस्य न स्यादिति। 'प्रयोगे' इति शेषः। प्रत्याख्यानवादी आह—यदप्येकेनेति। वृक्षावित्यादिदर्शनादिति भावः। सहेति। समुदायार्थप्रादुर्भावादिति भावः। द्विवचनाद्युत्पत्त्यर्थमाह—उद्भूतेति। आरम्भवाद्याह—यदीति। एकेनैवेति। युगपदधिकरणवचनतारीत्येत्यर्थः। प्लक्षान्तरेणेति। सजातीयत्वाज्झटिति बुद्धिस्थेनेत्यर्थः। भाष्ये—एकेनापीति। अपिनाऽनेकेनापि। प्रत्याख्यानवाद्येव युक्त्यन्तरमाह—उभयदर्शनाच्चेति। उभयोरप्येकेनानेकार्थाभिधानदर्शनादित्यर्थः।

१ 'एषोऽपि पक्षो'। २ 'तस्यापरस्य'। ३ क्वचिन्न। ४ 'संनमेते'।

विरूपाणां किल नाम्नैकेनाऽनेकस्याभिधानं स्यात्किं पुनः स्वरूपाणाम् ॥ ॥ * ॥
आकृत्यभिधानाद्वैकं विभक्तौ वाजप्यायनः ॥ * ॥ आकृत्यभिधानाद्वैकं शब्दं विभक्तौ वाजप्यायन आचार्यो न्याय्यं मन्यते ॥ एका—आकृतिः, सा चाभिधीयते इति ॥ कथं पुनर्ज्ञायते—'एका आकृतिः सा चाभिधीयते' इति ॥ ॥ * ॥
प्रख्याऽविशेषात् ॥ * ॥ नहि गौरित्युक्ते विशेषः प्रख्यायते—शुक्ला नीला कपिला कपोतिकेति ॥ यद्यपि तावत्प्रख्याऽविशेषाज्ज्ञायते—'एका आकृति'रिति, कुत-

प्र.] विरूपोऽनेकार्थाभिधायी दृश्यते, तत्र सरूपः कथं न स्यादत्रैकं प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः। तदेवं द्रव्याभिधानपक्षेपि प्रत्याख्यात एकशेषः। अनेकार्थप्रक्रमे अनेकार्थ एक एव वृक्षशब्दः प्रयुज्यते, न तु द्वन्द्वः, अनभिधानात्। इदानीमाकृतिपक्षाश्रयेण प्रत्याख्यानं करोति—आकृत्यभिधानादिति। जातिः शब्दार्थः, तस्या एकत्वादनेकशब्दप्रयोगप्रसङ्ग एव नास्ति किमेकशेषेणेत्यर्थः। कथं पुनरिति। द्रव्यातिरेकेणाकृतेरनुपलम्भादभावं मन्यमानस्य प्रश्नः। प्रख्याविशेषादिति। प्रख्या-बुद्धिः, तस्या अविशेषादेकरूपत्वात्तद्विषयस्याप्यैक्यं प्रतीयते। गुणप्रमाणादिभिन्नेष्वपि गोपिण्डेषु गौर्गौरित्येकाकारप्रत्ययोदयादवश्यमेकेनालम्बनेन सामान्येन भाव्यमिति जातिसद्भाव, एकत्वं चावसीयते। गौरित्युक्त इति। 'गौ'रित्येतेन शब्देनोक्ते प्रत्यायिते सामान्यलक्षणेऽर्थविशेषानवधारणादैक्यं सामान्यस्याऽवसीयत इत्यर्थः। कुतस्त्वेतदिति। भवतु सामान्यमेकं, तस्य तु वाहदोहादिकायामर्थक्रियायाम-

उ.] तद्व्याचष्टे—स्वरूपस्य चेति। द्विवचनान्तमिति। अत एव पदकाले 'पृथिवी इति'-इति प्रगृह्यत्वम्। ननु द्यावेत्यादाविव प्लक्षावित्यादावपि विजातीयानेकार्थाभिधानं स्यादिति चेन्न। स्वभावेन वारणात्। यत्रैकं प्रवृत्तिनिमित्तमिति। तत्र शक्यतावच्छेदकप्रकारकबोधाङ्गीकारे तदनुगतीकृतानेकव्यक्तिबोधो न्याय्य एवैकस्माद् द्रव्यपदार्थवादेपि। 'शुद्धव्यक्तिबोध' इति वादिनां मतेपि प्रवृत्तिनिमित्तोपलक्षितानेकव्यक्तौ शक्तिग्रहात्तात्पर्यग्राहकसत्त्वे एकस्मादप्यनेकशुद्धव्यक्तिबोध इति सर्वथा द्रव्यपक्षेपि सूत्रं प्रत्याख्यातम्। इदमेव तन्त्रं—यदेकस्य युगपदनेकार्थबोधकत्वं। तदाह—प्रत्याख्यात इति। इदं च प्रत्याख्यानमर्थस्यान्यप्रमाणत्वादित्यनेन सूत्रकृताऽपि दर्शितप्रायमेव। नन्वेवमपि द्वन्द्वो दुर्वारोऽत आह—न त्विति। सहविवक्षायामेकजातीयार्थानेकशब्दप्रयोगादर्शनेन तदसाधुत्वप्रतिपादनार्थं सूत्रमिति भावः। एकाऽऽकृतिरिति भाष्यस्य—'अस्ती'ति शेषः। शब्दार्थः—शब्दजप्रतीतिविशेष्यः। बुद्धिरिति। प्रमात्मिकेत्यर्थः। ननु व्यक्त्यैक्ये स्यादेव प्रतीत्येकरूपतेत्यत आह— गुणेति। आलम्बनेनेति। विषयेणेत्यर्थः। प्रत्यायित इति। 'अनेकशोऽपी'त्यादिः। विशेषानवधारणादिति। 'आश्रयभेदेपी'त्यादिः। अविच्छेदं व्याचष्टे—

१ 'एकाह्याकृतिः'। २ 'यीतिह'। ३ 'सरूपं'। ४ 'पदार्थः'। ५ 'द्रव्यव्यक्ति'।

स्त्वेतत्—साऽभिधीयते इति ?॥ ॥ * ॥ अव्यपवर्गगतेश्च ॥ * ॥ अव्यपवर्गगतेश्च मन्यामहे 'आकृतिरभिधीयते' इति । नहि गौरित्युक्ते व्यपवर्गो गम्यते—शुक्ला नीला कपिला कपोतिकेति ॥ ॥ * ॥ ज्ञायते चैकोपदिष्टम् ॥ * ॥ ज्ञायते खल्व-प्येकोपदिष्टम् । गौरस्य कदाचिदुपदिष्टो भवति । स तमन्यस्मिन्देशेऽन्यस्मि-न्कालेऽन्यस्यां च वयोऽवस्थायां दृष्ट्वा जानाति—'अयं गौ'रिति ॥ कः पुनरस्य

प्र.] योग्यत्वात्, द्रव्यस्यैव योग्यत्वादभिधानं न्याय्यमिति मत्वा प्रश्नः । अव्यपवर्ग-गतेश्चेति । अव्यपवर्गोऽभेदः—अविच्छेदः, अविशेषस्तस्य गतिः प्रतीतिरित्यर्थः । जातौऽभिधीयमानायां द्रव्यद्वारका वाहदोहादय उपपद्यन्ते, जातितद्वतोश्चाभेदोप-चाराद्गौः शुक्ल इति सामानाधिकरण्यादिव्यवहारोऽप्युपपद्यते। अथ 'प्रख्याविशेषाद-व्यपवर्गगतेश्चे'ति किमर्थमुभयोरुपादानम्, एकेनापि हेतुनैकत्वाभिधानयोः सिद्धत्वात् ?। नैष दोषः । अनभिधीयमानाऽपि जातिः संनिधिमात्रेण प्रख्याऽविशेषे निमित्तं भवतीति प्रख्याऽविशेषेण प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययरूपेणैकत्वमेव प्रतिपादितं नाभिधानम् । तथा वनमिति सर्वविशेषाभ्यन्तरीकरणेनाव्यपवर्गगतावपि प्रख्याया अविशेषो नास्ति, भिन्नवृक्षालम्बनत्वाद्वनमिति प्रत्ययस्य । एकोपदिष्टमिति ।

उ.] अविशेष इति । तस्य गतिरिति । विशेषाऽनवगतेःपूर्वं सामान्यस्य शब्दतोऽवगतिरि-त्यर्थः । अयं भावः—गुणादिभिन्नेष्वनुस्यूतैकाकारप्रतीत्या जातिसिद्धौ तत्र शक्तिग्रहः । शब्दा-त्तस्या बोधश्च । व्यक्तीनां त्वानन्त्यात्तासु न शक्तिग्रहो, नापि शुद्धानां तासां बोधः, तासां विशेषरूपत्वेन विशेषावगतिप्रसङ्गात् । यथाकृतिरूपादिकं शाब्दबोधे भासते सामान्येन, तथा विशेषोऽपि भासेत। जातेः शक्यत्वे तु तदाश्रयत्वेनाक्षेपादिना सामान्याकृतिरूपादेरेव ग्रहण-मिति न दोषः । प्रथमतो बालस्य यद्यपि विशेषव्यक्तावेव शक्तिग्रहस्तथाप्यावापोद्वापन्यायेन व्यक्त्यन्तरे आनयनादि दृष्ट्वा पूर्वजातशक्तिग्रहस्य जात्याश्रयमात्रे व्यवस्थितिरिति तत्त्वम् । वाहादिक्रिया तर्हि कथमत आह—द्रव्यद्वारका इति । आश्रये करणमेव जातौ तत्करण-मिति भावः । अन्वयबोधे तु बाधज्ञानस्याऽप्रतिबन्धकत्वान्न तदनुपपत्तिः, जातीत्यादिप्रयासो वृथेति कश्चित् । सन्निधिमात्रेण—शक्तिग्रहे व्यक्तावुपलक्षणतामात्रेण । प्रत्यभिज्ञा-प्रत्ययरूपेण—प्रत्यभिज्ञाविषयेण प्रत्ययेन । 'तदुच्चारितगोशब्दाद्यादृशः प्रत्ययस्तादृश एवैतदुच्चारित'दित्येवं प्रत्यभिज्ञाविषयता, सा चैकाकारतां विनाऽनुपपन्नेति । द्वितीयेनाभि-धाने सिद्धेऽप्येकत्वं न सिध्यतीत्याह—तथा वनमिति । अविशेष इति । एकरूपत्वमि-त्यर्थः । वनशब्देन कदाचिदाम्रसमुदायस्य, कदाचित् पलाशसमुदायस्य, कदाचित्खदिरस-मुदायस्य कदाचिदाम्रादिसमुदायस्य प्रतीतेरिति तात्पर्यम् । तदाह—भिन्नवृक्षेति । एकत्वे युक्त्यन्तरमाह—ज्ञायते चैकेति । आद्यव्याख्यानेऽध्याहारभयाद्भाष्याऽस्वारस्याच्चाह —

विशेषः 'प्रख्याऽविशेषा'दित्यतः? ॥ तस्यैवोपोद्बलकमेतत्—'प्रख्याविशेषाज्ज्ञायते चैकोपदिष्ट'मिति ॥ * ॥ धर्मशास्त्रं च तथा ॥ * ॥ ॥ एवं च[२] कृत्वा धर्मशास्त्रं प्रवृत्तं[१] 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' 'सुरा न पेये' ति, ब्राह्मणमात्रं न हन्यते, सुरामात्रं च न पीयते । यदि द्रव्यं पदार्थः स्यादेकं ब्राह्मणमहत्वैकां च सुरामपीत्वाऽन्यत्र कामचारः स्यात् ॥ कः पुनरत्र विशेषोऽव्यपवर्गगतेश्चेत्यतः ? ॥

प्र.] एकस्मिन्नुपदिष्टं 'गौरयं त्वया पदा न स्प्रष्टव्य' इत्यादि वस्तु । अथ वैकमुपदिष्टं यस्य तदेकोपदिष्टं सकृदुपदिष्टं गोत्वादि, सर्वत्र ज्ञायत इत्यर्थः। **उपोद्बलकमिति ।** उद्गतं बलं—प्रत्यक्षं, तत्पूर्वकत्वादनुमानस्य । उद्बलस्य समीपमनुमानमित्यर्थः । 'प्रख्याविशेषा'दित्यनेन प्रत्यक्षं जात्यालम्बनं प्रमाणमुपन्यस्तम् । ततो विप्रतिपन्नप्रतिपादनायाऽनुमानमिह जातिसद्भावे 'ज्ञायते चैकोपदिष्ट'मित्यनेनोक्तम्, देशकालावस्थापिण्डान्तरेष्वबाधितप्रत्यभिज्ञाप्रत्ययोदयाऽन्यथाऽनुपपत्त्या सामान्यसद्भावोऽनुमीयते इत्यर्थः । अथ वा बलमुद्दीपयत्युपोद्बलकमुपबृंहकमुच्यते । '**धर्मशास्त्रं च तथेति ।** अनेनैतद्दर्शयति, न सादृश्यैकार्थक्रियाकारित्वादिनिमित्ता भ्रान्ता प्रत्यभिज्ञा सर्वत्रेति ग्राह्यं, किं तर्हि ?, अभिन्नविषयनिमित्ता स्मृतिकाराणामप्यविगीतप्रमाणभावस्मृतोपनिबद्धवचनानां जात्याश्रयेण सर्वव्यवहारप्रवर्तनादित्यर्थः । **एकं ब्राह्मणमिति ।** एकस्यैव द्रव्यस्य ब्राह्मणशब्दवाच्यत्वादिति भावः । **तस्येति ।** अव्यपवर्गगतिरभ्रान्ता, स्मृतिकाराणामपि तथैव० यवहारदर्शनादित्यर्थः । नन्वेकमनेकस्थं कथं भवति, नहि देवदत्तो युगपन्मथुरायां स्रुघ्ने च भवतीत्यत

उ.] **अथ वेति । उपदिष्टमिति ।** भावे क्त इत्यर्थः । भाष्ये—**कः पुनरिति ।** अनेनापि प्रख्याऽविशेषस्यैवोपपादनादिति भावः । **प्रत्यक्षमिति ।** प्रत्यक्षशब्देन शाब्दमप्यत्रोच्यते । **तत इति ।** तत्रेत्यर्थः। **विप्रतिपन्नेति ।** देहात्मप्रत्ययवद्भ्रान्तत्वशङ्कयेति भावः । प्रयोगस्तु—'विमतप्रत्ययो जातिविषयो,देशादिभेदेऽप्यबाधितैकाकारप्रत्ययत्वात्, संमतव'दिति । **अवस्थेति ।** अवस्थाकृतभेदोपपादनेन च न व्यक्त्यैक्यं विषय इति सूचितम । **प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययेति ।** तद्विषयप्रत्ययेत्यर्थः । **उपबृंहकमिति ।** भ्रान्तत्वाशङ्कानिवर्तनेन प्रमात्वनिर्वाहकस्तर्क इत्यर्थः । **न सादृश्येति ।** सादृश्यरूपैकक्रियाकारित्वादिनिमित्तकभ्रमरूपा नेत्यर्थः । **अविगीतः प्रमाणभावः**—प्रमाणत्वं यस्य **स्मृतस्य**—स्मरणस्य पदार्थविषयकस्य तेनोपनिबद्धानि वचनानि यैस्तेषामित्यर्थः । द्रव्यस्य शब्दार्थत्वे ह्येकब्राह्मणवधनिषेधाद्येव प्रतीयेत । एकः क इति चेत् ?, यो यस्य तद्वाक्यश्रवणकाले बुद्धिस्थः स इति गृहाण । जातेः पदार्थत्वे तु न दोष इति तात्पर्यम् । **अन्यत्र कामचार इति ।** 'सर्वेषा'मिति शेषः । एकेनैकस्याऽहनने जातः शास्त्रार्थ इत्यन्यब्राह्मणविषये सर्वेषां कामचारः स्या दित्यर्थः । **नन्वेकमिति ।**

---

१ क्वचिन्न । २ 'मात्रं च' ।

तस्यैवोपोद्बलकमेतत्—'अव्ययपवर्गगतेश्च, धर्मशास्त्रं च तथे'ति ॥ * ॥ अस्ति चैकमनेकाधिकरणस्थं युगपत् ॥ * ॥ अस्ति खल्वप्येकमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभ्यते ?॥ ['अस्ती'त्याह][१]॥ किम् ?॥ * आदित्यः * तद्यथा एक आदित्योऽनेकाधिकरणस्थो युगपदुपलभ्यते ॥ विषम उपन्यासः। नैको द्रष्टा—आदित्यमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभते ॥ एवं तर्हि—॥ * ॥ इतीन्द्रवद्विषयः ॥ * ॥ तद्यथा एक इन्द्रोऽनेकस्मिन् क्रतुशते आहूतो युगपत्सर्वत्र भवति ॥ एवमाकृतिरपि युगपत्सर्वत्र भविष्यति ॥ अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्—'एकमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभ्यत' इति ॥ * ॥ नैकमनेकाधिकरणस्थं युगपदिति चेत्तथैकशेषे ॥ * ॥ यो हि मन्यते—'नैकमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभ्यत' इति, एकशेषे तस्य दोषः स्यात् । एकशेषेऽपि नैको वृक्षशब्दोऽनेकमर्थं युगपदभिदधीत ॥ अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयमाकृतिरभिधीयत इति ॥ * ॥ द्रव्याभिधाने ह्याकृत्यसंप्रत्ययः ॥ * ॥ द्रव्याभिधाने सत्याकृतेरसंप्रत्ययः स्यात् ॥ तत्र को दोषः ? ॥ * ॥ तत्राऽसर्वद्रव्यगतिः ॥ * ॥ तत्राऽसर्वद्रव्यगतिः प्राप्नोति ॥ असर्वद्रव्यगतौ को दोषः ? ॥ 'गौरनुबन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीयः'[२] इति । एकः शास्त्रोक्तं कुर्वीत, अपरोऽशास्त्रोक्तम् ।

प्र.] आह—अस्ति चेति । अवयवी यद्यप्यनेकावयवस्थस्तथापि तत्सद्भावे[३] विवादान्नासौ दृष्टान्तत्वेनोपात्तः । इतीन्द्रवद्विषय इति । 'एकस्याप्यनेक' इति वाक्यशेषः । शब्दप्रादुर्भावेऽव्ययीभावे कृते वतिः प्रत्ययः । सर्वत्रेति । सर्वेषु यागेषु द्रव्यवदङ्गतां प्रतिपद्यत इत्यर्थः । एकशेषेऽपीति । यद्येकस्याऽनेकसम्बन्धो नाभ्युपगम्यते तदैकः शब्दोऽनेकमर्थं सम्बन्धाऽभावान्न प्रत्याययेदित्यर्थः । उक्तमेवाऽर्थं समर्थयितुमाह—द्रव्याभिधाने हीति । श्रुतिस्मृतिविहितानां सर्वव्यवहाराणामप्रवृत्तिः

उ.] जातिरूपमित्यर्थः । तद्भावे विवादादिति । 'बौद्धादीना'मिति शेषः । किं च सामस्त्येन प्रत्यवयवमवयवी नोपलभ्यत इति वैषम्यादपि स न दृष्टान्तित इति भावः । साकाङ्क्षत्वाद्वाक्यस्याह—एकस्यापीति । 'एकस्याप्यनेक' इति पाठः । एकस्यापीन्द्रशब्दस्य यथाऽनेको यागोऽङ्गित्वेन विषय एकबोधज्ञानविषयश्च, एकदेशावच्छिन्नानेकयागेषु तथा दर्शनसंभवात्तथैकस्या अपि जातेरनेको विषय आश्रयतयेत्यर्थः । 'अनेकस्य' इति पाठे एकोऽपि यथा इन्द्रशब्दोऽनेकयागस्य एकस्यापि बोद्धुर्विषयस्तथा जातिरपीत्यर्थः । अव्ययीभावे इति । इन्द्रस्य प्रादुर्भाव इत्यर्थः । सर्वेष्विति । प्रादुर्भावविषयेन्द्रशब्दरूपा तद्बोध्यास्य देवता व्रीह्यादिद्रव्यवत्सर्वयागेष्वङ्गतां युगपत्प्रतिपद्यत इत्यर्थः । भाष्येपि इन्द्रः—इन्द्रशब्दः । आहूतः—प्रादुर्भूतः । युगपत्सर्वत्राङ्गं भवतीत्यर्थः । यदीति । अनेकाधिकरणस्थपदेनाऽनेकसंबन्धो विवक्षित इत्यर्थः । एवं चैकः शब्दो यथाऽनेकत्रार्थे एकेन युगपद् गृह्यते तथा जातिरपीत्यर्थः ।

---

१ क्वचिन्न । २ इदं भाष्यमित्यन्ये । वार्तिकमिति केचित् । ३ 'तद्भावे' ।

अशास्त्रोक्ते च क्रियमाणे विगुणं कर्म भवति। विगुणे च कर्मणि फलाऽनवाप्तिः॥ ननु च यस्याप्याकृतिः पदार्थस्तस्यापि, यद्यनवयवेन चोद्यते न चानुबध्यते विगुणं कर्म भवति। विगुणे च कर्मणि फलाऽनवाप्तिः। 'एका आकृति' रिति च प्रतिज्ञा हीयेत[2]। यच्चास्य पक्षस्योपादाने प्रयोजनम्—'एकशेषो न वक्तव्य' इति, स चेदानीं वक्तव्यो भवति॥ एवं तर्ह्यनवयवेन चोद्यते, प्रत्येकं च परिसमाप्यते[3]। यथाऽऽदित्यः॥ ननु च यस्यापि द्रव्यं

प्र.]स्यादित्यर्थः। ननु चेति। सर्वविषया चेदाकृतिश्चोद्यते तदा सर्वव्यक्तिविषयमनुष्ठानं विना वैगुण्यमेव स्यादित्यर्थः। अथाऽनुष्ठानसिद्ध्यर्थमेकद्रव्यविषयमेव कर्म क्रियते तत्राप्युच्यते–एकाकृतिरिति चेति। 'च'शब्दस्तुशब्दस्याऽर्थे, वक्ष्यमाणार्थाऽपेक्षया समुच्चये वा। स चेदानीमिति। एकत्वे जातेरेकशब्दप्रवृत्तेः सिद्धत्वादेकशेषारम्भः प्रत्याख्यायते। अनेकत्वे त्वारब्धव्य एवैकशेष इत्यर्थः।

एवं तर्हीति। सर्वाभिर्व्यक्तिभिः संबन्धस्य तुल्यत्वात्सर्वत्रैवाऽभिन्नबुद्ध्युत्पादनात्प्रत्येकं परिसमाप्तत्वादेकस्मिन्नपि द्रव्ये तत्कर्म क्रियमाणं जातौ कृतमेव भवतीत्यर्थः। यथादित्य इति। प्रतिदेशं यथा सर्वात्मनाऽऽदित्य उपलभ्यते तथा जातिरपीत्यर्थः। ननु चेति। द्रव्येऽपि पदार्थे जातेरनभिधेयाया उपलक्षणत्वेनाश्रयणा-

उ.]भाष्ये–अपरोऽशास्त्रोक्तमिति। एकः शब्दः प्रत्यर्थनिवेशित्वादेकं द्रव्यं गोरूपं बोधयेत्, तस्य केनचिदालम्भे कृते परैस्तेन वा गवान्तरालम्भेऽशास्त्रार्थः स्यात्। एवं 'न ब्राह्मण'मित्यादावप्येकस्य ब्राह्मणस्याऽवधो विषयस्तत्राऽन्यविषये सर्वेषां कामचारेण प्रवृत्तावपि न प्रायश्चित्तं स्यादिति बोध्यम्। सर्वपुरुषान् प्रत्येकव्यक्तेरेव बोधनमित्यभिमानः। अथानुष्ठानेति। अयं भावः–जातेः साक्षादनुबन्धनाद्यसम्भवाद्व्यक्तिद्वारा तद्वाच्यं, तत्राऽनुष्ठानसिद्ध्यर्थमेकप्रयोगे एकव्यक्तिद्वारकमेव तदाश्रीयते। तत्राकृतेरेकत्वे विनिमगनाविरहात्सर्वव्यक्तिद्वारकमेव तदाश्रीयेत[2]। आकृतेरनेकत्वे तु प्रतिज्ञाहानिरिति। पूर्वाऽरुच्याऽस्याऽवतारणाच्चशब्दोऽनुपपन्नोऽत आह–तुशब्दस्यार्थे इति। भाष्ये–अनवयवेनेति। जात्याश्रया व्यक्तिविशेषा 'अवयवा' इत्युच्यन्ते। अनवयवेन। व्यक्तिविशेषानालम्बनेनेत्यर्थः। नन्वाश्रयभेदात्तद्भेदोऽत आह–सर्वाभिरिति। भेदकाऽभावान्न भेद इति भावः। प्रत्यक्षविरोधाद्धर्मिग्राहकमानविरोधाच्च भेदाऽनुमानमसङ्गतमिति भावः। नन्वादित्यस्य प्रत्येकं समाप्त्यभावेन दृष्टान्ताऽसङ्गतिं मत्वाह–प्रतिदेशमिति। अनभिधेयाया इति। शक्यतावच्छेदकमशक्यमेवेत्यर्थः। यद्वा प्राधान्येनाऽनभिधेयाया इत्यर्थः। परित्यक्तभेदमिति। परित्यक्ताऽवान्तरभेदमित्यर्थः। ननु द्रव्यस्य

१ क्वचिन्न। २ 'यते'। ३ 'च समा'। ४ 'त्पादात्'।

पदार्थस्तस्याप्यनवयवेन चोद्यते, प्रत्येकं च परिसमाप्यते ॥ एकशेषस्त्वया वक्तव्यः ॥ त्वयाऽपि तर्हि द्विवचनबहुवचनानि साध्यानि ॥*॥ चोदनायां चैकस्योपाधिवृत्तेः ॥*॥ चोदनायां चैकस्योपाधिवृत्तेर्मन्यामहे—'आकृतिरभिधीयते' इति । 'आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत्' । एकं निरुप्य[1] द्वितीयस्तृतीयश्च निरुप्यते। यदि च द्रव्यं पदार्थः स्यादेकं निरुप्य द्वितीयस्य तृतीयस्य च[2] निर्वपणं न प्रकल्पेत॥कः पुनरेतयोर्जातिचोदनयोर्विशेषः?॥एका निर्वृत्तेन, अपरा

प्र.]त्परित्यक्तभेदं द्रव्यमात्रं विशिष्टजातियुक्तं शब्देनोच्यते । प्रत्येकं च परिसमाप्यत इति । 'शास्त्र'मित्यध्याहारः। अथ वा जातिरुपलक्षणभूता प्रत्येकं परिसमाप्यत इति व्याख्येयम् । एकशेषस्त्वयेति। जात्युपलक्षितस्य द्रव्यस्य शब्देनाभिधाने सत्यभिधेयानेकत्वेनाऽनेकशब्दत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । त्वयापीति । जातेरेकत्वाद्द्वित्वबहुत्वनिबन्धनानि द्विवचनबहुवचनानि न सिध्यन्तीति भावः । एवं भाष्यकारेण पक्षयोः साम्यं दर्शितम् । वाक्यकारस्तु जातिपक्षाश्रयणस्य प्रयोजनानि समुच्चयेनाऽऽचष्टे—चोदनायां चैकस्येति । सामान्यस्य—आग्नेयादेः । उपाधिवृत्तेरिति । अष्टाकपालत्वादिरुपाधिः, तस्य वृत्तिः—प्रवृत्तिः । एतदुक्तं भवति—'यदि आग्नेयादिशब्देन सामान्यमभिधीयते तदा तेनाऽशेषद्रव्याणामाक्षेपात्प्रतिद्रव्यमष्टाकपालत्वमुपाधिर्युज्यते । द्रव्ये तु पदार्थे एकेनैव यजमानेन सकृदेवाऽष्टाकपालः पुरोडाशो निरुप्येत, नाऽन्येन[3] नाप्यन्यदेत्यर्थः । कः पुनरिति । 'गौरनुबन्ध्यः' इति, 'आग्नेयमष्टाकपाल'मिति चानयोरित्यर्थः । एका निर्वृत्तेनेति । निष्पन्नो हि पशुर्यागसाधनायोपादीयते । अपरा निर्वर्त्त्येनेति । आग्नेयोष्टाकपालश्चोदनयैवोत्पाद्यते न तु चोदनायाः पूर्वं निष्पन्न इत्यर्थः । तत्र

उ.]प्रत्येकं समाप्तेः प्रकृतेऽनुपयोगोऽत आह—शास्त्रमिति।शब्देनाभिधाने इति । प्राधान्येनेत्यर्थः । नन्वेवं 'चोदनायां चैकस्ये'ति चोऽनुपपन्न इत्यत आह—वाक्यकार इति । प्रयोजनानि—प्रयोजनान्तराणि । समुच्चयेनेति । 'द्रव्याभिधाने ह्याकृत्यसंप्रत्ययः' इत्यनेन समुच्चय इति बोध्यम् । एकस्याग्नेयादेर्य उपाधिरष्टाकपालत्वादिस्तस्य पुनः पुनः प्रवृत्तेरिति वार्तिकार्थः। समासश्चार्षत्वात् । एकस्येति व्याचष्टे—सामान्यस्येत्यादि । 'अष्टाकपालत्वादी'त्यादिपदेन निर्वापः । अत एव भाष्ये स एव दर्शितः—'एकं निरुप्ये'त्यादिना।प्रवृत्तिरिति। पुनःपुनर्वृत्तिरित्यर्थः[4] । उत्पाद्यत इति । उत्पाद्यत्वेन बोध्यत इत्यर्थः। ननु प्रकारभेदेऽपि द्वितीयोपन्यासे किं बीजमत आह—तत्रेति । 'रूपसामान्याद्वा सिद्ध'मिति अइउणितिसूत्रस्थभाष्यरीत्या निष्पन्ने 'इदमभिधेयं' 'नेद'मिति विवेकाऽग्रहादित्यर्थः । ननु तत्राप्युक्त-

१ 'निरुप्य'। २ चः क्वचिन्न । ३ 'नाप्यन्येनाऽन्यदितः'। ४ 'पुनःपुनः प्रवृत्ति' ।

निर्वर्त्त्येन॥*॥द्रव्याभिधानं व्याडिः॥*॥ द्रव्याभिधानं व्याडिराचार्यो न्याय्यं मन्यते–'द्रव्यमभिधीयते' इति ॥*॥ तथा च लिङ्गवचनसिद्धिः ॥*॥ एवं च कृत्वा लिङ्गवचनानि सिद्धानि भवन्ति । ब्राह्मणी, ब्राह्मणः ब्राह्मणौ ब्राह्मणा इति ॥*॥ चोदनासु च तस्यारम्भात् ॥*॥ चोदनासु च तस्यारम्भान्मन्यामहे–'द्रव्यमभिधीयत' इति । 'गौरनुबन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीय' इति । आकृतौ चोदितायां द्रव्ये आरम्भणालम्भनप्रोक्षणविशसनादीनि[1] क्रियन्ते ॥*॥ न चैकमनेकाधिकरणस्थं युगपत् ॥*॥ न खल्वप्येकमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभ्यते । नह्येको देवदत्तो युगपत्स्रुघ्ने भवति मथुरायां[2] च ॥*॥ विनाशे प्रादुर्भावे च सर्वं तथा स्यात् ॥*॥ [विनाशे[3] प्रादुर्भावे च सर्वं तथा स्यात्] ॥ किम्?॥ विनश्येच्च प्रादुःष्याच्च॥'श्वा मृतः' इति श्वा नाम लोके न प्रचरेत्[4]।

प्र.]निर्वृत्ते भेदाऽग्रहणाद्द्रव्यान्तरेऽपि प्रवृत्तिः स्यान्न तु निर्वर्त्ये,साद्दश्याऽग्रहणादित्यवश्याश्रयणीया जातिः । द्रव्याभिधानमिति । जातेर्वृत्तिविकल्पाऽक्षमत्वेनाऽभावं मन्यमानो व्याडिर्द्रव्यमेव शब्देनाऽभिधीयत इति मन्यते ।

आकृतौ चोदितायामिति। आकृतिवादिपक्षे शब्देनाकृतिश्चोद्यते,द्रव्ये तु कार्यं प्रवर्त्तते, अयुक्तं चैतत्, नह्यन्यस्य चोदनेऽन्यस्य कार्ये क्रियमाणे यथोक्तं कृतं भवति । तस्माद्द्रव्यमेव शब्देनोच्यत इति न्याय्यम् । न चैकमिति । न च हेतुरहितेनादित्यदृष्टान्तेन साध्यसिद्धिर्भवति, देवदत्तदृष्टान्तेन विपर्ययस्यापि साधनात् ।

उ.]रीत्यैव प्रवृत्तिः स्यादत आह–साद्दश्येति।तस्य ससंबन्धिकत्वेन प्रतियोग्यन्तरानुपस्थितेरिति भावः । ननु व्यक्तिशक्तावानन्त्यव्यभिचारयोः सत्त्वाज्जातौ शक्तिरित्याशङ्क्य जातिरेव नास्तीत्याह—वृत्तिविकल्पेति । जातिर्न तावद्द्रव्येषु व्यासज्यवृत्तिः, एकाश्रयनाशेऽप्रतीत्यापत्तेः । किं च 'गामालभेते'त्यादिनोदनासु सर्वद्रव्यालम्भापत्तिः । प्रत्येकसमाप्तौ तु द्रव्यान्तरे तदनापत्तिः, तत्रापि सत्त्वे 'एकाकृति'रिति प्रतिज्ञाहानिरित्यर्थः । 'तत्तत्संस्थानाद्युपलक्षितमधिष्ठानचैतन्यमेव द्रव्य'मिति नाऽनन्त्यव्यभिचाराविति तात्पर्यम् । भाष्ये चोदनास्विति । प्रवर्तकवाक्येषु । तस्य–द्रव्यस्य आरम्भणात् । इदमुपलक्षणम्—आरम्भणालम्भनादिकरणादित्यर्थः । तत्रारम्भणं—क्रयो, बन्धनं वा । जातिवादे दूषणमाह भाष्ये–आकृतौ चोदितायामिति । कार्यसंबन्धित्वेन[5] चोदितायामित्यर्थः । तच्छेषपूरणेन व्याचष्टे–अयुक्तमित्यादिना । तत्रैव दूषणान्तरं—नचैकमिति । विपर्ययस्यापीति । सत्प्रतिपक्षसंभवादित्यर्थः । एवं चानेकद्रव्यगतैका जातिरभ्युपगन्तुमेव न शक्यत इति भावः । ननु जातेर्नित्यत्वात्कथं नाशादि ?।

१ 'आरम्भप्रोक्षण' । २ 'मधुरा' । ३ लुप्तं स्यात् । ४ 'प्रसरेत्' । ५ 'कर्म' ।

'गौर्जात' इति सर्वं गोभूतमनवकाशं स्यात् ॥*॥ अस्ति च वैरूप्यम् ॥*॥

प्र.]श्वा मृत इति।अभिव्यञ्जकविनाशे जातेस्तिरोभावात्पिण्डान्तरे श्वेति प्रत्ययो न स्यात्, शतप्रत्यय इवैकाऽपाय इत्यर्थः। यद्वा आश्रयाऽपाये आश्रितस्याप्यपायोऽवयवापाये अवयविन इवेति जातेर्विनाशप्रसङ्ग इत्यर्थः। गौर्जात इति। जातेन गोपिण्डेन गोत्वमभिव्यक्तव्यं[1],तच्च सर्वाश्रयवर्तीति एकगोपिण्डप्रत्यक्षत्वे सर्वगोपिण्डप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः[2]। अनवकाशमिति। पदार्थान्तरप्रत्ययस्याऽवकाशाऽभावात्। अथ वा सर्ववस्तुव्यापि गोत्वमेष्टव्यम्। अन्यथा—'नायाति न च तत्रासीदस्ति पश्चान्न चांशवत्। जहाति पूर्वं नाधारमहो व्यसनसन्ततिः।' इति दोषापत्तिः। ततश्च—'व्यक्त्यैवैकत्र सा व्यक्ताऽभेदात्[3]सर्वत्रगा यदि। जातिर्दृश्येत सर्वत्र'—इति, सर्वेषु पदार्थेषु गोप्रत्ययप्रसङ्गः।अस्ति च वैरूप्यमिति। तस्माद्द्रव्य-

उ.]किं चैकनाशेपि व्यक्त्यन्तरेणाऽभिव्यक्तजात्या श्वा प्रचरेदेवेत्यत आह—अभिव्यञ्जकेति। 'व्यासज्यवृत्तिर्जातिः सर्वव्यक्तिभिः संभूयाऽभिव्यज्यते' इति मते इदं दूषणम्। जातेर्नाशश्च तिरोभाव एवेत्यर्थः। एवं च 'श्वा नाम लोके न संचरे'दिति भाष्यस्य,—व्यक्त्यन्तरे श्वप्रत्ययविषयो—न सञ्चरेत्—न स्यादित्यर्थः। एवं विनाशपदं व्यक्तिषु ध्वंसपरं, 'तथे'ति परामृष्टमाकृतौ तिरोधानपरमित्ययुक्तमिति मत्वाह—यद्वेति। आविद्यको धर्मविशेषो जातिरिति भावः। जातेनेति। व्यासज्यसर्वाश्रयवृत्ति गोत्वं सर्वाश्रयज्ञानैरभिव्यक्तव्यमन्यथा गोत्वज्ञानमेव न स्यादित्यर्थः। अस्तु तर्हि तत्प्रत्यक्षत्वाय तदाश्रयसर्वस्य प्रत्यक्षत्वमत आह भाष्ये—अनवकाशमिति। अर्थान्तरप्रत्ययावकाशरहितं गोभूतं गोत्वप्रत्यक्षाय गोरूपं वस्तु सर्वं प्रत्यक्षं स्यात्। गोव्यक्तीनामनन्तत्वादनवकाशत्वमित्यर्थः। न विद्यतेऽवकाशो यस्मादिति बहुव्रीहिरिति तात्पर्यम्। अत्र पक्षेऽध्याहारक्लेशात्पक्षान्तरमाह—अथ वेति। नायातीति। उत्पन्नेगवि[4] व्यक्त्यन्तरादायातीति न शक्यं वक्तुं, तस्य[5] निष्क्रियत्वात्।'न याती'ति पाठे—उत्पन्नव्यक्तिं व्यक्त्यन्तरादागत्य न प्राप्नोतीत्यर्थः। न च तत्रासीदिति। प्रागाश्रयाऽभावादित्यर्थः। तत्रैव हेतुमाह—अस्ति पश्चादिति। यतः पश्चादेवाऽस्ति अतः पूर्वं नाऽसीदित्यर्थः। एतेन 'मा यासीन्मा च भूत्तत्र गोत्व'मिति परास्तम्। ननु सक्रियत्वमङ्गीकृत्यांऽशेनागमनमस्त्वत आह—न चांशवदिति। निरवयवत्वेनांऽशाऽभावादित्यर्थः। ननु पूर्वमाधारं त्यक्त्वाऽत्रैवायातीत्यत आह—जहातीति। पूर्वत्रापि प्रतीतेरिति भावः। तस्मात्सर्वगैकेति वाच्यं, ततश्च कयाचिद्व्यक्त्यैव व्यक्ता साऽभेदात्सर्वगेति वाच्यम्। ततश्च सर्वत्र दृश्येत। तदाह—सर्वेष्विति। अत्र पक्षे—गोभूतमभिव्यक्तगोत्वेन व्याप्तं तुल्य-

१'व्यक्तं' 'व्यङ्ग्यं'।२'प्रत्यक्षप्रसङ्गः'।३'व्यक्त्यभेदा'।४'उत्पन्ने गवि'।५'तस्या'।

अस्ति खल्वपि वैरूप्यं-'गौश्च गौश्च', खण्डो मुण्ड इति ॥*॥तथा च विग्रहः ॥*॥ एवं च कृत्वा विग्रह उपपन्नो भवति-गाश्च गौश्चेति ॥*॥ व्यर्थेषु च मुक्तसंशयम् ॥*॥ व्यर्थेषु च मुक्तसंशयं भवति। आकृतावपि पदार्थे एकशेषो वक्तव्यः। अक्षाः पादा माषा इति ॥

॥*॥ लिङ्गवचनसिद्धिर्गुणस्याऽनित्यत्वात् ॥*॥ लिङ्गवचनानि सिद्धानि भवन्ति॥ कुतः?॥'गुणस्यानित्यत्वात्'। अनित्या गुणा अपायिन उपायिनश्च॥

प्र.]मेवाऽस्तु, न तु सामान्यम्। नह्येकस्य भेदाऽभेदौ विरुद्धावुपपद्येते इत्यर्थः। एकार्थक्रियाकारित्वादिनिमित्तस्तु प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययः। गौ[श्चगौ]श्चेति[2]। भेदाधिष्ठानः समुच्चयः सामान्यस्यैकत्वाऽभिधेयत्वयोर्न स्यादित्यर्थः। आकृतावपीति। यदर्थ आकृतिपक्षपरिग्रहस्तदेव न सिध्यति, नहि शकटाक्षदेवानाक्षादिष्वेकाकृतिसद्भावः।

इदानीमाकृतिवादी दोषान्परिहर्तुमाह-लिङ्गेति। आकृतिसद्भावः पूर्वमेव प्रत्यक्षानुमानागमप्रवृत्तिभिः प्रतिपादितः, सर्वगतत्वेऽपि पदार्थानां विचित्रशक्तियोगात्कश्चित्पदार्थः कांचिदेवाकृतिमभिव्यनक्ति न तु सर्वा सर्वः। गुणाश्चाऽत्र द्वित्वस्त्रीत्वादयो विवक्षिताः। तैश्चाकृतेरेकार्थसमवायलक्षणः संबन्ध इत्याकृतावपि पदार्थे लिङ्गसङ्ख्यासिद्धिरित्यर्थः। अनित्या इति। कदाचित्स्त्रीत्वयुक्तेन पिण्डेनाऽऽ-

उ.]व्यक्तित्वेन जात्यन्तरावकाशरहितं सर्वं स्यादिति भाष्यार्थः।जातिसङ्करप्रसङ्गश्चेत्यपि बोध्यम्।नहीति।एवं च तत्तच्छब्दप्रतिपाद्ये एकस्मिन्विरुद्धधर्मोपपत्तेरभावाद्व्यमेव पदार्थ इति भावः। भाष्ये-गौश्च गौश्चेत्यनेनाभिप्रेतं वैरूप्यमुपपादयति-भेदेति। एवं खण्डो गौर्मुण्डो गौरिति च न स्यादिति भावः। प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययः-तद्विषयः। भाष्ये-अस्ति च वैरूप्यमिति वाक्यस्थ'च'शब्दं व्याचष्टे-तथा च विग्रह इति। एकार्थत्वे पर्यायाणामिव सहप्रयोगो न स्यादिति भावः। भाष्ये-व्यर्थेष्विति। विजातीयाऽनेकार्थसरूपशब्देष्वित्यर्थः। मुक्तसंशयमिति। 'एकशेषाङ्गीकरण'मिति शेषः॥ जात्यभावो व्याडिमते उक्तस्तं निरस्यति-आकृतिसद्भाव इति। 'अथ वे'त्यादिना' व्याख्यातं 'सर्वं गोभूत'मित्यादिदोषं परिरति-सर्वगतत्वेपीति। सङ्करोपि न, परस्परपरिहारेण भिन्नवस्तुनिष्ठानामेवैकत्र स्थितेः सङ्करत्वात्,न स गोत्वादीनामिति भावः। आद्यव्याख्यारीत्या दोषस्तु जातेः प्रत्येकं परिसमाप्त्यङ्गीकारेण सूद्धरः। एकैकव्यक्तिव्यङ्ग्यत्वाच्च न 'विनाशे'-त्यादिदोषः। न तु सर्वामिति। यथात्मनां व्यापकत्वेपि क्वचिच्छरीरे कश्चिदेवात्मा स्फुरति न सर्वः सर्वत्र तद्वदित्यर्थः। एकार्थसमवायेति। तेन च निमित्तेन जातौ लिङ्गसङ्ख्यारोप इत्यर्थः। भाष्ये-गुणस्येति जातावेकवचनम्। अनित्याः।

१ चः क्वचिन्न। २ लुप्तं स्यात्।

किं य एते शुक्लादयः?॥ 'ने'त्याह। स्त्रीपुंनपुंसकानि सत्त्वगुणाः। एकत्व-द्वित्वबहुत्वानि च। कदाचिदाकृतिरेकत्वेन युज्यते, कदाचिद्द्वित्वेन, कदाचिद्बहुत्वेन।कदाचित्स्त्रीत्वेन,कदाचित्पुंस्त्वेन,कदाचिन्नपुंसकत्वेन॥भवेल्लिङ्गपरिहार उपपन्नः, वचनपरिहारस्तु नोपपद्यते। यदि हि कदाचिदाकृतिरेकत्वेन युज्यते कदाचिद्द्वित्वेन कदाचिद्बहुत्वेन 'एकाऽऽकृति'रिति[च[1]]प्रतिज्ञा हीयेत।यच्चास्य पक्षस्योपादाने प्रयोजनमुक्तम् 'एकशेषो न वक्तव्यः' इति, स चेदानीं वक्तव्यो भवति॥एवं तर्हि–॥*॥लिङ्गवचनसिद्धिर्गुणविवक्षाऽनित्यत्वात्॥*॥लिङ्गवचनानि सिद्धानि भवन्ति॥कुतः?॥'गुणविवक्षाया अनित्यत्वात्'।अनित्या गुणविवक्षा। कदाचिदाकृतिरेकत्वेन विवक्षिता भवति कदाचिद्द्वित्वेन, कदाचिद्बहुत्वेन। कदाचित्स्त्रीत्वेन, कदाचित्पुंस्त्वेन, कदाचिन्नपुंसकत्वेन॥भवेल्लिङ्गपरिहार उपपन्नः,वचनपरिहारस्तु नोपपद्यते।यदि कदाचिदाकृतिरेकत्वेन विवक्षिता भवति कदाचिद्द्वित्वेन कदाचिद्बहुत्वेन,'एकाऽऽकृति'रिति च प्रतिज्ञा हीयेत, यच्चास्य पक्षस्योपादाने प्रयोजनमुक्तम्–'एकशेषो न वक्तव्य'इति, स चेदानीं वक्तव्यो भवति॥ लिङ्गपरिहारश्चापि नोपपद्यते॥ किं कारणम्?॥ आविष्टलिङ्गा

प्र.]कृतिर्व्यज्यते, कदाचित्पुंस्त्वयुक्तेन। कदाचिदेकाधारस्था प्रतिपाद्यते, कदाचिदनेकाधारस्थेत्यर्थः। किं य एत इति। ते हि गुणत्वेन प्रसिद्धाः, न च तदनित्यत्वं लिङ्गवचनसिद्धौ हेतुरुपपद्यत इति प्रश्नः। प्रकरणादर्थनिश्चय इत्याह–नेत्याहेति। वचनपरिहारस्त्विति। लिङ्गपरिहारे न किंचिद्दुष्यति, वचनपरिहारे त्वभिधीयमाने 'एकाकृति'रिति प्रतिज्ञाहानिः, द्वित्वबहुत्वसंबन्धस्याऽप्यभ्युपगमात्। द्विवचनबहुवचनवदनेकशब्दत्वमपि प्राप्नोतीत्येकशेषोऽपि वक्तव्य इत्यर्थः। गुणविवक्षाऽनित्यत्वादिति। स्वत आकृतेरेकत्वं, द्रव्यगतद्वित्वबहुत्वविवक्षायां तु द्विवचनबहुवचने भवतः। आश्रयधर्मैराश्रितानां व्यपदेशः। यथा 'संपन्नो यवो' 'विनष्टो यव' इति संपत्तिविनाशाभ्यां द्रव्यगताभ्यां जातिर्व्यपदिश्यते,तथा लिङ्गसङ्ख्याभ्यामपीत्यर्थः। भवेदिति। अभ्युपगमे विरोधाऽभावात्।वचनपरिहारस्त्वभ्युपगमं विरुणद्धि।द्वित्वबहुत्वयोर्[2]गाभ्युपगमेनैकत्वहानादनेकशब्दत्वप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः। लिङ्गपरिहारश्चापीति।

उ.]अनियता इत्यर्थः। अपायित्वोपायित्वाभ्यामनियतत्वमेव भाष्ये दर्शितम्।

बहुवचनवदिति। आश्रयगतसङ्ख्यावदाश्रयबोधे दृष्टानेकशब्दत्वमपि प्राप्नोतीत्यभिमानः। जातिर्व्यपदिश्यत इति। 'यव' इत्येकवचनेन तत्र जातिप्राधान्याऽवगमादिति भावः। एवं चाऽऽरोपितद्वित्वादिना न प्रतिज्ञाहान्यादीति तात्पर्यम्। अभ्युपगममिति। 'गौण्यप्युत्तरा सङ्ख्या पूर्वां सङ्ख्यां बाधत' इति भावः।

---

१ चः क्वचिन्न। २ 'योगेऽभ्युपगतैकत्व'।

जातिर्यल्लिङ्गमुपादाय प्रवर्त्तते उत्पत्तिप्रभृत्या विनाशात्तल्लिङ्गं न जहाति॥ तस्मान्न वैयाकरणैः शक्यं लौकिकं लिङ्गमास्थातुम्, अवश्यं कश्चित्स्वकृतान्त आस्थेयः॥ कोऽसौ स्वकृतान्तः?॥*॥संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गम् ॥*॥संस्त्यान-प्रसवौ लिङ्गमास्थेयौ॥ किमिदं संस्त्यानप्रसवाविति?॥ ॥*॥ संस्त्याने स्त्यायतेर्ड्रट् स्त्री सूतेः सप्प्रसवे पुमान्॥*॥ ननु च लोकेपि स्त्यायतेरेव स्त्री, सूतेश्च पुमान्?॥ अधिकरणसाधना लोके स्त्री, स्त्यायत्यस्यां गर्भ इति, कर्तृ-साधनश्च पुमान्—सूते पुमानिति। इह पुनरुभयं भावसाधनं-स्त्यानं प्रवृ-त्तिश्च॥ कस्य पुनः स्त्यानं स्त्री, प्रवृत्तिर्वा पुमान्?॥ गुणानाम्॥ केषा-म्?॥ शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानाम्। सर्वाश्च पुनर्मूर्तय एवमात्मिकाः,- संस्त्यानप्रसवगुणाः शब्दस्पर्शरूपरसन्धवत्यः। यत्राल्पीयांसो गुणास्तत्राऽव-

---

प्र.]'विशेषणानां चाजाते'रित्यत्रोक्त'माविष्टलिङ्गा जाति'रिति। ततश्चैकमेवाश्रयगतं लिङ्गमुपादत्ते सर्वदा जातिः।यथा ग्राम्यपशुजातयः सङ्घे स्त्रीत्वमेवोपाददते—'गाव इमा' इति, अन्यास्तु पुंस्त्वमेव,'ब्राह्मणा इमे' इति यथेत्यर्थः। तस्मादिति। सिद्धान्तवादी युक्तं पक्षमाश्रयति। लौकिकमिति। स्तनकेशादिसंबन्ध इत्यर्थः। तस्मिन्नाश्रीय-

---

उ.]आविष्टलिङ्गेति। स्वाश्रयेऽनेकलिङ्गसत्त्वेऽपि स्वयं यत्किंचिदेकमेवोपादत्ते। तथा चाऽनेकलिङ्गत्वाऽसिद्धिरिति भावः। उक्तमेवाऽर्थं दृष्टान्तेनाह—ततश्चेति। न चैवं लिङ्गस्याऽसिद्धिः, कुतः?, ब्राह्मणीशब्दवाच्यया जात्या आश्रयगतं स्त्रीत्वमेवोपा-दीयते,ब्राह्मणशब्दवाच्यया पुंस्त्वमेवेति व्यवस्थासंभवादिति वाच्यं,ब्राह्मणी पदार्थः, इयं ब्राह्मणव्यक्तिरिदं ब्राह्मणवस्तु,ब्राह्मणी दारा इत्यादिव्यवहारानुपपत्तेरित्यशयात्। सिद्धान्तवादीति। आकृतिवादीत्यर्थः। स्तनकेशादीति। केशो—भगम्। लिङ्गा-न्तरेणेति। 'ब्राह्मणी दारा' इत्यादौ द्रव्यद्वारा जातेर्लिङ्गान्तरेण योगो न स्यात्। तटस्तटीत्यादौ च कस्यापि[3] लिङ्गस्य योगो न स्यादिति भावः। शब्दविशेषाऽपेक्षया तु जातेराविष्टलिङ्गत्वोक्तिरिति तात्पर्यम्। भाष्ये—कृतान्तः— सिद्धान्तः। किमिति। संस्त्यानप्रसवशब्दयोः कोऽर्थ इति प्रश्नः। उत्तरं- संस्त्याने[4] इति। संस्त्यानेऽभिधेये स्त्यायतेर्ड्रट्प्रत्ययान्तः स्त्रीशब्द इत्यर्थः। सूतेः सप्—सकारस्य पकार इत्यर्थः। प्रसवेऽभिधेये पुमानिति शब्दः। गर्भः-शुक्रं, स्त्यायति-शोणितेन संधीभवतीत्यर्थः। सूते-शुक्रं त्यजति, योनिरूपे आधारे। स्त्यानम्-अपचयः। प्रवृत्तिर्वृद्धिः।शब्देत्यादि। इदमुपलक्षणं सत्त्वादि-कार्यमात्रस्येति बोध्यम्।उपलक्षणत्वं ध्वनयन्नुक्तयोर्व्याप्तिमाह—सर्वाश्चेति। मूर्तयः— पदार्थाः। 'एवमात्मिका' इत्यस्य विवरणं—संस्त्यानेत्यादि गन्धवत्य इत्यन्तम्।

---

१ 'स्त्यायतेऽस्यां'। २ 'सूतेः पुमा'। ३ 'दावेकस्यापि'। ४ 'संस्थाने'।

रतस्त्रयः—शब्दः स्पर्शो रूपमिति। रसगन्धौ न सर्वत्र । प्रवृत्तिः खल्वपि नित्या । नहीदं कश्चिदपि स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठते, वर्द्धते यावदनेन वर्द्धितव्यमपचयेन वा युज्यते । तच्चोभयं सर्वत्र ॥ यद्युभयं[1] सर्वत्र, कुतो व्यवस्था ? ॥*॥ विवक्षातः[2] ॥*॥ संस्त्यानविवक्षायां स्त्री, प्रसवविवक्षायां पुमान्, उभयोरप्यविवक्षायां नपुंसकम् ॥ तत्र 'लिङ्गवचनसिद्धिर्गुणविवक्षाऽनित्यत्वा'दिति लिङ्गपरिहार उपपन्नः, वचनपरिहारस्तु नोपपद्यते ॥

वचनपरिहारश्चाप्युपपन्नः। इदं तावदयं प्रष्टव्यः—'अथ यस्य द्रव्यं पदार्थः कथं तस्य एकवचनद्विवचनबहुवचनानि भवन्ती'ति? । एवं स वक्ष्यति'एकस्मिन्नेकवचनं,द्वयोर्द्विवचनं,बहुषु बहुवचन'मिति।यदि तस्यापि वाचनिकानि

प्र.]माणे लिङ्गान्तरेण सम्बन्धो न स्यात्।तस्मात्स्वसिद्धान्तव्यवस्थाश्रीयते । गुणानां सत्त्वरजस्तमःपरिणामरूपाणां शब्दादीनां वृद्धिह्रासमध्यस्थाऽवस्थाः शब्दैकगोचरा लिङ्गत्वेन परिगृह्यन्ते । आत्मनस्त्वपरिणामिरूपत्वादप्रवृत्तिधर्मत्वेप्यन्यप्रवृत्त्यनुयायित्वाल्लिङ्गयोगः । वाचनिकानीति । सङ्कीर्णप्रयोगोपलम्भादसङ्करार्थो यदा[3] द्रव्यपदार्थिकस्य वाचनिको वचननियमस्तदा[4]कृतिवादिनोपि। स ह्येवं व्याचष्टे—एकाश्रयसंबन्धविवक्षायामाकृतेरेकवचनं, यथा पशुना यजेतेति। अनेकाश्रयसंबन्धविवक्षायां[5]

उ.]पृथिव्यपेक्षयाऽप्सु अल्पे,अप्पृथिवीभ्यां तेजसि अल्पे,इत्यल्पीयांसः।त्रय इत्युपलक्षणं, वायौ रूपाऽभावात्, आकाशे स्पर्शस्याऽप्य[1]भावाच्च । वस्तुतस्तेजोबन्नरूपाणां सर्वमूर्तानां त्रिवृत्करणमात्राभिप्रायेणेदमुक्तम् । वाय्वाकाशशब्दवाच्ययोर्लिङ्गव्यवहारस्तु ईश्वर इव स्वकार्यतेजोऽबन्नगतोपचयारोपेणेति बोध्यम् । प्रवृत्तिः खल्वपीति । परिणाम इत्यर्थः । प्रतिक्षणपरिणामित्वाद्वस्तूनाम् । नहीति । अस्याऽवतिष्ठत इत्यनेनान्वयः । 'किं तु परिणमत एवे'ति शेषः । तच्चोभयमिति । वृद्ध्यपचयरूपमित्यर्थः । सर्वत्रेति । पदार्थ इत्यर्थः । सर्वदेत्यपि बोध्यम्। कैयटे—गुणानामिति, शब्दादीनामित्युपलक्षणं सत्त्वकार्यमात्रस्य। अन्यथा शब्दे लिङ्गव्यवहारो न स्यात् । तासां लिङ्गत्वे प्रमाणं दर्शयति—शब्दैकेति । शब्दजन्यबोधविषया इत्यर्थः । अप्रवृत्तिधर्मत्वेपि—स्वतो लिङ्गरहितत्वेपि । अन्यप्रवृत्त्यनुयायित्वादिति । परिणामवदन्यतादात्म्याध्यासेन तत्परिणामानुयायित्वादित्यर्थः। एवं च प्रवृत्तिपरिणामविशेषरूपजातेः स्वत एव लिङ्गयोग इति तात्पर्यम् । भाष्ये—कथं तस्येति।'असङ्करेणे'ति शेषः। ननु शब्दनित्यतायां'वाचनिकानी'त्ययुक्तमत आह—संकीर्णेति। 'गोदौ' 'पञ्चाला' इत्यादावेकत्रापि द्विवचनादिदर्शनेन साङ्कर्यमिति भावः । व्याचष्टे इति । 'द्व्येकयो'रित्यादिसूत्राणीति भावः । अभिधेयत्वे-

१ क्वचिन्न । २ भाष्यमिदमित्यन्ये । ३ 'यथा'। ४ 'तथा' । ५ 'क्षायान्तु' ।

न स्वाभाविकान्यहमप्येवं वक्ष्यामि 'एकस्मिन्नेकवचनं द्वयोर्द्विवचनं बहुषु बहुवचन'मिति । नह्याकृतिपदार्थिकस्य द्रव्यं न पदार्थो,द्रव्यपदार्थिकस्य वा आकृतिर्न पदार्थः । उभयोरुभयं पदार्थः।कस्यचित्तु किंचित्प्रधानभूतं किंचिद्गुणभूतम् । आकृतिपदार्थिकस्याकृतिः प्रधानभूता, द्रव्यं गुणभूतम् । द्रव्यपदार्थिकस्य द्रव्यं प्रधानभूतमाकृतिर्गुणभूता ॥*॥गुणवचनवद्वा ॥*॥गुणवचनवद्वा लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति । तद्यथा–गुणवचनानां शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति–शुक्लं वस्त्रं,शुक्ला शाटी, शुक्लः कम्बलः, शुक्लौ कम्बलौ, शुक्लाः कम्बला इति । यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद्गुणस्यापि भवति । एवमिहापि यदसौ द्रव्यं श्रिताऽऽकृतिस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तदाकृतेरपि भविष्यति ॥*॥अधिकरणगतिः साहचर्यात्॥*॥

प्र.]द्विवचनबहुवचने । ननु द्रव्यस्याऽनभिधेयत्वात्कथं तत्कृत आकृतेर्वचनोपकार इत्याह—नहीति । तत्र यथा पचति पचतः पचन्तीति क्रियाप्राधान्येपि साधनसङ्ख्याकृतो वचनभेद एवमाकृतिप्राधान्येऽपि द्रव्यसङ्ख्याकृत इत्यदोषः । यदसाविति । जातितद्वतोरभेदाध्यवसायाद्द्रव्यात्मा जातिः प्रतीयमाना तद्गतलिङ्गसङ्ख्याग्राहिणीत्यर्थः । 'चोदनासु च तस्यारम्भा'दिति यदुक्तं तत्परिहारार्थमाह–अधिकरणगतिरिति। यथा'ऽग्निरानीयता'मित्युक्ते केवलस्याग्नेरानयनाऽसंभवान्नान्तरीयकत्वादचोदितमपि पात्रमानीयते, एतदेवाग्नेरानयनं यत्पात्रस्थस्य, तथा आकृतावा-

---

उ.]प्युपसर्जनत्वात्कथं तत्कृत उपकारोऽत आह–तत्र यथेति।भाष्ये–द्रव्यं गुणभूतमिति । अस्योपपत्तिरुक्ता 'जात्याख्याया'मितिसूत्रे । साधनसङ्ख्याकृत इति । साधनसङ्ख्यारोपकृत इत्यर्थः । इत्यदोष इति । एवं च लिङ्गयोगः स्वत एव, सङ्ख्यायोगस्त्वारोपेण।'एका आकृति'रिति प्रतिज्ञा चाऽनारोपितसङ्ख्याभिप्राया।नाप्येकशेषारम्भः , अनेकशब्दप्रयोगे मानाऽभावादिति तात्पर्यम् । अत्र भाष्ये द्रव्यपदार्थवादे आकृतेर्विशेषणत्वोक्त्या तज्जात्यनुगतीकृतानेकव्यक्तिबोधस्यैकस्मादेव शब्दात्सम्भवेन नानाशब्दप्रयोगाऽप्राप्त्या तत्पक्षेऽप्येकशेषो न कार्य इति सूचितम्। जातिवादे व्यक्तिर्द्रव्यवादे जातिः शक्यतावच्छेदिकेति च सूचितम्। ननु 'गुणवचनाना'मित्यादिवचनात्तत्रास्तु तथा, इह त्वजातिरिति निषेधात्कथं तत्प्रवृत्तिरत आह–जातितद्वतोरिति । न त्वत्र तद्वचनप्राप्तिः । अत एव 'गुणवचनव'दिति भाष्य उक्तमिति भावः। यद्यपि जातेराश्रयतो न लिङ्गादीति 'विशेषणानां चे'त्यत्रोक्तम्, तथापि विशेष्यगतलिङ्गादिनिषेधः सः । तत्राश्रयपदेन विशेष्यग्रहणात् । इह त्वाश्रयपदेनाऽऽधारो गृह्यत इति न विरोध इति भावः। अत्र चाऽभेद एव बीजं,'यो

---

१ 'र्थकस्य' । २ क्वचिन्न । ३ 'पटी'। ४ चः क्वचिन्न ।

आकृतावारम्भणादीनां संभवो नास्तीति कृत्वाऽऽकृतिसहचरिते द्रव्ये आरम्भणादीनि भविष्यन्ति ॥*॥ न चैकमनेकाधिकरणस्थं युगपदित्यादित्यवद्विषयः ॥*॥ न खल्वप्येकमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभ्यत इत्यादित्यवद्विषयो भविष्यति । तद्यथा–एक आदित्योऽनेकाधिकरणस्थो युगपदुपलभ्यते॥ विषम उपन्यासः । नैको द्रष्टाऽनेकाधिकरणस्थमादित्यं युगपदुपलभते ॥ एवं तर्हि–॥*॥ इतीन्द्रवद्विषयः ॥*॥ तद्यथैक इन्द्रोऽनेकस्मिन्क्रतुशत आहूतो युगपत्सर्वत्र भवत्येवमाकृतिर्युगपत्सर्वत्र भवेदिति ॥*॥ अविनाशोऽनाश्रितत्वात् ॥*॥ द्रव्यविनाशे आकृतेरविनाशः ॥ कुतः ? ॥ 'अनाश्रितत्वात्' । अनाश्रिताऽऽकृतिर्द्रव्यम् ॥ किमुच्यते 'अनाश्रितत्वा'दिति, यदिदानीमेवोक्तम्–'अधिकरणगतिः साहचर्या'दिति ? ॥ एवं तर्हि–॥*॥ अविनाशोऽनैकात्म्यात्

प्र.]रम्भणादीनि चोद्यमानानि सामर्थ्यात्साहचर्याद्द्रव्यमभिनिविशन्ते। सर्व एवाकृतेः क्रियायोगोऽन्तर्भावितद्रव्याया एवेति द्रव्यद्वारकः संपद्यते । अनाश्रितत्वादिति । यथा गुणानां द्रव्याधीनस्थितित्वादाश्रितत्वं, नैवमाकृतेः । अन्यथापि प्रत्ययाभिधानयोराकृतिनिमित्तयोर्भावान्नित्यत्वं तस्या इत्यर्थः। इतरः सम्बन्धमात्रमाश्रितत्वं मत्वा पृच्छति–किमुच्यत इति । अनैकात्म्यादिति । पूर्वोक्त एवाऽर्थो

उ.]यदभेदमापन्नः स स्वाऽभिन्नाश्रयगतलिङ्गवचनादिग्राही'ति नियमात्।इयांस्तु विशेषः शुक्लादिशब्दवाच्यगुणानां गुणिनां भेदाऽभेदविवक्षे, शब्दवाच्यजातेस्त्वभेदविवक्षैवेति । परे तु तयोरभेदमादाय ग्रन्थयोजने तदभेदादेवारम्भणादीन्यपि तत्र भविष्यन्तीत्यधिकरणगतिरित्युत्तरग्रन्थानुत्थानमतो गुणवचनानां विशेष्यगतलिङ्गादिग्राहित्ववज्जातेराश्रयगतलिङ्गादिग्राहित्वं स्वभावादित्येतद्भाष्यार्थमाहुः । भाष्ये–आकृताविति । 'प्रधानभूताया'मित्यादि । आकृतिरेव तज्जन्यबोधे प्रधानं, क्रिया तु पात्रे इव द्रव्य इति भावः । शाब्दबोधे तु न बाधज्ञानं प्रतिबन्धकमिति न तदनुपपत्तिः । सर्व एवेति। 'गौरानीयता'मित्यादिरपीत्यर्थः। भाष्ये–आरम्भणं–क्रयः।आलम्भनं–स्पर्शः । आकृतिसहचरिते इति । आकृत्याश्रये इत्यर्थः । इतीन्द्रवदिति । स्वभावाद्धेतुरहितदृष्टान्तेनाप्यनेकवृत्तित्वं जातेरभ्युपगम्यत इत्यर्थः । नन्वनेकव्यक्तिवृत्तीति सामान्यलक्षणविरुद्धमेतदत आह–यथेति।द्रव्याधीनस्थितिकत्वमाश्रितत्वं विवक्षितमित्यर्थः । अन्यथापीति । कर्णशष्कुल्यनधीनस्थितिकस्याप्याकाशस्य तदवच्छिन्नतया श्रोत्ररूपत्ववद्द्रव्यमनाश्रितस्यापि महासामान्यस्य नित्यस्य गवादिद्रव्यपरिच्छिन्नतया गोत्वादिरूपतेत्यर्थः । 'अन्यत्रापी'ति क्वचित्पाठः । तत्र

१ इति । अस्य 'तन्न,यत'इतिशेषः । २ 'युगपदादित्य' । ३ 'सर्वत्र भविष्यति' । ४ 'अन्यत्राऽपि' । ५ 'वचनात्' । ६ 'गुणिनां' । ७ 'शब्दाऽवाच्य' ।

॥*॥ द्रव्यविनाशे आकृतेरविनाशः ॥ कुतः ? ॥ 'अनैकात्म्यात्' । अनेक आत्मा आकृतेर्द्रव्यस्य च । तद्यथा–वृक्षस्थोऽवतानो वृक्षे छिन्नेऽपि न विनश्यति ॥*॥ वैरूप्यविग्रहौ द्रव्यभेदात् ॥*॥ वैरूप्यविग्रहावपि द्रव्यभेदाद्भविष्यतः ॥*॥व्यर्थेषु च[1] सामान्यात्सिद्धम् ॥*॥विभिन्नार्थेषु[2] च सामान्यात्सिद्धं सर्वम्[3] । अश्नोतेरक्षः,पद्यतेः पादः,मिमीतेर्माषः।तत्र क्रियासामान्यात्सिद्धम्॥

अपरस्त्वाह–पुराकल्प एतदासीत्षोडश माषाः कार्षापणं, षोडशफलाश्च[4]

प्र.]विशिष्याऽनेन प्रतिपाद्यते । नित्या आकृतिरेका सर्वत्रगा, तद्विपरीतं द्रव्यमिति भेदाद्द्रव्यविनाशेपि न जातेर्विनाशः । गुणानां तु द्रव्याधीनस्थित्युत्पत्तित्वादाश्रयनाशेऽवश्यं नाश इति न तैर्व्यभिचारः । वृक्षस्थोऽवतान इति । यथा वृक्षस्योपरि द्राक्षादिलताऽवतानः स्थितो न वृक्षविनाशमनु विनश्यति तथा जातिरपीत्यर्थः। वैरूप्यविग्रहाविति । द्रव्याणां स्वगतभेदप्रतिबद्धौ वैरूप्यविग्रहावित्यर्थः । तत्र द्रव्यगतभेदोपचारादेकस्यामप्याकृतौ समुच्चयोपपत्त्या विग्रहो न विरुध्यते । क्रियासामान्यादिति । भिन्नासु क्रियासु अभिन्नप्रत्ययाभिधाननिमित्तं यत्सामान्यं तदेव द्रव्येष्वपि तन्निमित्तं भवति । यथा 'पाचक' इत्याश्रयान्तरगतमपि हि सामान्यं समवेतसमवायाद्द्रव्ये उपकरोति । यथा गैरिकादिगतं लौहित्यं संयुक्तसमवायात्पटे लौहित्यप्रत्ययमादधाति । पुराकल्प इति । पुरा कल्पे प्रसिद्धोऽर्थः संप्रति निमित्ता-

उ.]व्यक्त्यन्तर इत्यर्थः । प्रत्ययो–ज्ञानम् । अभिधानं–शब्दः। पूर्वोक्त एवेति । अनाश्रितत्वादित्येष एवेत्यर्थः । भेदादिति । नित्यमेकमनेकव्यक्तिवृत्ति सामान्यम्, तद्विपरीतं द्रव्यमिति भेद इत्यर्थः। अनैकात्म्यादित्यस्य भिन्नस्वभावत्वादित्यर्थ इति भावः।ननु विग्रहसत्त्वे द्वन्द्वापत्तिरत उक्तं–समुच्चयोपपत्त्येति। तत्र तु सहविवक्षाऽभावान्न द्वन्द्व इति भावः।सहविवक्षायां तु न तथा प्रयोगोऽनभिधानादिति बोध्यम्। द्रव्यगतलिङ्गादिग्राहित्ववत्तद्गतभेदग्राहित्वमपि तस्या इति बोध्यम् । भिन्नास्विति । आश्रयभेदात्कर्मभेदाच्चेत्यर्थः । तदेवेति । समवेतसमवायेनेत्यर्थः । आश्रयान्तरगतं–पाकक्रियागतम् । सामान्यं–पाकत्वादि । परम्परयोपकर्तृत्वे दृष्टान्तमाह–यथेति । एवं च व्याघ्र्यादिगतसामान्यस्य परम्परया द्रव्ये सत्त्वेन तत्तज्जातिविशिष्टस्य द्रव्यस्य वाच्यत्वमिति भावः । न चैवं नानाऽर्थोच्छेदः, नानाजातीनां संबन्धघटकत्वेन नानार्थत्वोपपत्तेः । तत्तत्क्रियारूपसामान्यसमनियतस्याक्षत्वादेर्जातिरूपस्याऽक्षपदार्थत्रयसाधारणस्यापि शक्यतावच्छेदकत्वशक्यत्वान्यतराङ्गीकारात्सिद्धमिति भाष्यार्थमन्ये।सूत्रारम्भेपीदमावश्यकम् ,एकरूपेणैव सर्वार्थबोधादिति भाव इति बोध्यम् । नन्विदानीन्तनमाषस्य षोडशभागत्वाऽभावात्कथं सङ्ख्यासामान्यमत

१ चः क्वचिन्न । २ 'भिन्ना' । ३ 'सिद्धं सर्वत्राश्नोते' । ४ 'पलाश्च' ।

माषंशम्बव्यः । तत्र सङ्ख्यासामान्यात्सिद्धम् ॥ [सरूपाणामे] ॥

वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः ॥ १।२।६५ ॥

इह कस्मान्न भवति—अजश्च बर्करश्च, अश्वश्च किशोरश्च, उष्ट्रश्च करभश्चेति?॥ 'तल्लक्षणश्चेदेव विशेष' इत्युच्यते न चात्र तल्लक्षण एव विशेषः॥

प्र.]ऽभावेपि तथैव व्यपदिश्यते । **माषशंवव्य इति** । तत्र षोडशभागत्वेन माषः प्रसिद्धस्तथैव कार्षापणे माषः [षोडशभाग इति] षोडशभागत्वं नाम सामान्यमुपादत्ते माषशब्द इति सिद्धमेकशब्दत्वम् । **सङ्ख्यासामान्यादिति** । सङ्ख्यैव सामान्यम् , अभिन्नप्रत्ययहेतुत्वात् । ननु षोडशसङ्ख्या षोडशसु पदार्थेषु व्यासज्य स्थिता न त्वेकस्मिन्षोडशे । एवं तर्हि षोडशसङ्ख्यापूरणत्वं नाम यत्सामान्यं तत्सङ्ख्यामूलत्वात्सङ्ख्यासामान्यमुच्यत इत्यदोषः । अथ 'डित्था' इति भिन्नेषु संज्ञिष्वेकाकृत्ययोगात्कथमेकशब्दवाच्यत्वम् ? । उच्यते—भिन्नडित्थशब्दगतं डित्थशब्दत्वं नाम यथा शब्देष्वभिन्नप्रत्ययाभिधानहेतुस्तथा 'सोऽय'मिति शब्दार्थयोरभेदाध्यवसायादध्यस्तडित्थशब्देषु संज्ञिष्वपि सवन्धिसंबन्धादभिन्नप्रत्ययाभिधाननिमित्तमिति सिद्धमेकशब्दवाच्यत्वम् । तथा तावित्येताविति च परोक्षत्वप्रत्यक्षत्वादिकं सामान्यमाश्रयणीयम् । गोत्वाऽश्वत्वे सामान्ये इति व्यावृत्तेष्वनुवृत्तप्रत्ययहेतु सामान्यानामपि सामान्यमाश्रयितव्यम् । अथ वा 'निःसामान्यानि सामान्यानी'ति तैर्थिकर्दर्शनं न वैयाकरणैर्नियोगत आस्थेयम् । कार्योन्नीयमाना हि तेषां पदार्था इति सामान्येष्वपि सामान्यमस्ति । 'अभावाश्चत्वार' इत्यत्रापि निरुपाख्यत्वं सामान्यं कल्पनीयम्। तदेवं सर्वत्राकृतिसद्भावात्सिद्धमेकशब्दत्वम्।**[सरूपाणामेक]**।

वृद्धो । इह कस्मादिति । उभयगतिरिह शास्त्रे सम्भवतीति मत्वा प्रश्नः। अथ वा वृद्धशब्द इह शास्त्रेऽपत्यविशेषे न परिभाषित इति स तावद्वयोवाची

उ.]आह—पुरेति । **व्यपदिश्यते इति** । आरोपादिति भावः।**माषशम्बव्यां**—माषः षोडशभागपलरूपः।कार्षापणे माषः—पञ्चगुञ्जामितः षोडशो भागः,तयोः षोडशभागत्वेन सामान्येन सर्वेषु माषत्वव्यवहारः। इदानीं त्वष्टगुञ्जमितमाषे षोडशत्वमारोप्य तथा प्रयोग इति भावः । ननु सङ्ख्यागतं सामान्यं सङ्ख्याशब्दप्रवृत्तावेव कारणमत आह—**सङ्ख्यैवेति । तत्सङ्ख्येति** । सङ्ख्यामूलकत्वादित्यर्थः । **अभिन्नप्रत्ययः**—एकाकारप्रत्ययः । **अभिधानं**—शब्दप्रयोगः । **परोक्षत्वेति**। इदं बुद्धिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नत्वादीनामुपलक्षणम् । **तैर्थिकाः**—वैशेषिकादयः । **निरुपाख्यत्वं**—विशिष्य निर्वक्तुमशक्यत्वम् । तत्समनियतो जातिविशेषोऽभावत्वमेव सर्वत्रेत्यन्ये ।

वृद्धो यूना । अजबर्करादीनां वृद्धयुवसंज्ञकत्वाऽभावादाह—**उभयेति** । अथ-

१शंवटी—'छीमी' 'फली' इति प्रसिद्धा ।२.'विशेष उच्यते'।३क्वचिन्न । ४तार्किक'।

तल्लक्षण एव विशेषो यत्समानायामाकृतौ शब्दभेदः ॥ [वृद्धो यूना] ॥

स्त्री पुंवच्च ॥ १।२।६६ ॥

इदं सर्वेष्वेव स्त्रीग्रहणेषु विचार्यते—'स्त्रीग्रहणेषु स्त्रीप्रत्ययग्रहणं वा स्यात्, स्त्र्यर्थग्रहणं वा, स्त्रीशब्दग्रहणं वे'ति ॥ किं चातः ? ॥ यदि प्रत्ययग्रहणं वा, शब्दग्रहणं वा,'गार्गी च गार्ग्यायणौ च गर्गाः' । केन[2] 'यशब्दो न श्रूयेत[3]। 'अस्त्रिया'मिति हि लुगुच्यते। इह च गार्गी च गार्ग्यायणौ च गर्गान्पश्य । 'तस्माच्छसो नः पुंसी'ति नत्वं न प्राप्नोति ॥ अर्थाऽर्थग्रहणं न दोषो भवति ॥ यथा न दोषस्तथास्तु ॥ इह कस्मान्न भवति–अजा च बर्करश्च,

प्र.]गृह्यते। तत्साहचर्याच्च युवशब्दोऽपि तथैवेति प्रश्नः।अजोष्ट्राऽश्वशब्दानां जातिशब्दत्वेऽप्यत्र शब्दान्तरसन्निधानाद्वृद्धावस्थाभिधायित्वं द्रष्टव्यम्।अन्यथा सामान्यविशेषशब्दानां द्वन्द्वो न स्यात् । सामान्यशब्देन सर्वविशेषाणामाक्षेपाद्विशेषैः सह समुच्चयाऽभावात्। वक्ष्यमाणं मनसि कृत्वाह–तल्लक्षणश्चेदिति। इतरोऽगृहीताभिप्राय आह–तल्लक्षण इति । परिहारस्तूत्तरत्र वक्ष्यते । [वृद्धो यूना] ॥

स्त्री पुंवच्च।इदमिति । यदा स्त्रीशब्दस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते–तदा स्त्र्यधिकारविहितटाबादिप्रत्ययग्रहणम्।ततश्चाऽयमर्थः-'पुंवत्स्त्रीप्रत्यययो न भवती'त्यभावातिदेशः क्रियते । स्वरितत्वाऽभावे तु शब्दग्रहणमर्थग्रहणं वा । तत्र शब्दग्रहणपक्षे स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दस्येव रूपं भवतीति स्त्रीत्वमनिवृत्तमेव । अर्थग्रहणपक्षे तु पुमर्थातिदेशे तदर्थप्रतिबद्धानां कार्याणां सिद्धिः । तत्राऽर्थस्य प्राधान्याददुष्टत्वाच्चाऽर्थपक्ष एवाश्रीयते। अस्त्रियामितीति। यदाऽयं प्रसज्यप्रतिषेधस्तदा दोषः । पर्युदासे तु 'शिष्यमाणः शब्दो निवर्त्यमानार्थाऽभिधायी'त्यस्ति स्त्रीसदृशोऽर्थ इति लुक्सिध्यति । गर्गान्पश्येति । स्त्रीत्वस्याऽनिवृत्तत्वा[4]न्नाऽयं पुंबहुत्वे शसुत्पन्न

उ.]वेति । स्वशास्त्रीयवृद्धसंज्ञकं तु न गृह्यते, व्याख्यानादिति बोध्यम् । सामान्यविशेषवाचिनां सहविवक्षाऽभावाद्द्वन्द्वाऽभावेन तदपवादैकशेषस्याऽप्यप्राप्तेराह–अजोष्ट्रेति। यद्यपि करभकिशोरशब्दौ शावकवचनौ तथापि भाष्यप्रामाण्यात्तरुणवचनौ बोध्यौ । बर्करस्तरुणोऽजः । समुच्चायाऽभावादिति । सहविवक्षाऽभावादित्यर्थः । वक्ष्यमाणम्–'यत्रोर्ध्वं प्रकृते'रित्यादि । उत्तरत्र–'भ्रातृपुत्रा'वित्यत्र ॥

स्त्री पुंवच्च। टाबादीति । क्तिनादीनां तु न ग्रहणं,'वृद्धो यूने'त्यधिकारात् । अत्र पक्षे पुंवदिति सामर्थ्यादभावाऽतिदेशः । शब्देति । स्त्र्यर्थवृत्तिशब्देत्यर्थः । वृद्धेति विशेषणसामर्थ्यात्स्वरूपग्रहणं नेति भावः।दोष इति । 'यञञोश्चे'त्यत्राऽस्त्रियामित्यनुवृत्तेः । पर्युदासेत्विति । 'सर्वं वाक्यं सावधारण'मितिन्यायेनाऽस्त्रियामेव

१ क्वचिन्न । २ 'केन च' । ३ 'श्रूयते' । ४ 'ऽनिवृत्तौ' ।

वडवा च किशोरश्च, उष्ट्री च करभश्चेति ? ॥ 'तल्लक्षणश्चेदेव विशेष' इत्युच्यते न चाऽत्र तल्लक्षण एव विशेषः ॥ तल्लक्षण एव विशेषो यत्समानायामाकृतौ शब्दभेदः ॥ [स्त्री पुंवच्च] ॥

पुमान् स्त्रिया ॥ १।२।६७ ॥

इह कस्मान्न भवति–हंसश्च वरटा च, कच्छपश्च डुलिश्च[1], ऋश्यश्च रोहिच्चेति?॥ 'तल्लक्षणश्चेदेव विशेष' इत्युच्यते न चाऽत्र तल्लक्षण[2] एव विशेषः ॥ तल्लक्षण एव विशेषो यत्समानायामाकृतौ शब्दभेदः ॥ [पुमान् स्त्रिया] ॥

भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् ॥ १।२।६८ ॥

किमर्थमिदमुच्यते, न 'पुमान् स्त्रिये'त्येव सिद्धम् ? ॥ न सिध्यति । 'तल्लक्षणश्चेदेव विशेष' इत्युच्यते, न चात्र तल्लक्षण एव विशेषः ॥ तल्लक्षण एव विशेषो यत्समानायामाकृतौ शब्दभेदः ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यदिमं योगं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'यत्रोर्ध्वं प्रकृतेः स्यात्तल्लक्षण एव विशेषः, तत्रैकशेषो भवती'ति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?॥ हंसश्च वरटा च, कच्छपश्च डुलिश्च, ऋश्यश्च रोहिच्चेति,–अत्रैकशेषो न भवति॥ पूर्वयोर्योगयोर्भूयान्परिहारः–यावद्ब्रूयाद्गोत्रं यूनेति तावद्वृद्धो यूनेति ॥ पूर्वसूत्रे गोत्रस्य

प्र.]इति नत्वं न सिध्यति । [स्त्रीपुंवच्च] ॥

भ्रातृपुत्रौ । यत्समानायामिति । एकापत्यत्वं नाम समानाकृतिरस्ति । ऊर्ध्वमिति । यत्रैका प्रत्ययप्रकृतिरन्यत्तु[3] वैरूप्यं तत्रैकशेष इत्यर्थः । 'त्यदादीनि सर्वैर्नित्य'मित्येतद्वर्जयित्वा सर्वत्र 'सरूपाणा'मित्यस्यानुवृत्त्याश्रयणाद्यथोक्तार्थलाभः । अत्रैवाऽर्थे एतत्सूत्रं लिङ्गम् । पदान्तरगम्येपि तल्लक्षणविशेषे 'पुमान्स्त्रिये'त्येकशेषो भवति। यथा 'गौश्चायं गौश्चेयमित्येतौ गावौ चरत' इति। वरटाचेति। वरटा हंसी । पूर्वसूत्र इति । पूर्वाचार्यकृते व्याकरणे 'अपत्यमन्तर्हितं वृद्ध'मिति पौत्रप्रभृतेरपत्यस्य वृद्धसंज्ञा कृता। 'वृद्धो यूने'त्यत्र च[4] कृत्रिमस्य 'जीवति तु वंश्ये

उ.]वर्तमानस्येत्यर्थात्पर्युदासेपि दोष इत्यन्ये।पुंबहुत्वे इति।पुंमात्रगतबहुत्वे इत्यर्थः।

भ्रातृपुत्रौ । यत्रैकेति । समानेत्यर्थः । अन्यत्त्विति । अन्यकृतमित्यर्थः, 'वैरूप्य'मिति वा स्वार्थे[5] ष्यञ्। इत्येतद्वर्जयित्वेति।'भ्रातृपुत्रौ''पिता मात्रा''श्वशुरः श्वश्र्वा' इत्येतेषां ज्ञापकत्वान्नपुंसकमनपुंसकेनेत्यत्र तदनुवृत्तेश्च 'त्यदादीनी'त्यस्यैव वर्जनमुक्तं । तत्र हि सर्वग्रहणसामर्थ्यात्तन्निवृत्तिरिति भावः । ननु स्त्रीगोव्यक्तिपुंगोव्यक्तिवाचकयोर्गौश्च गौश्चेत्येकशेषानापत्तिः,तल्लक्षणविशेषाऽभावादत आह–पदा-

१ 'टुलिश्च' । 'डुली च'। २ 'णो ह्येव' । ३ 'प्रत्ययस्य प्रकृति ।
४ 'तु' । ५ 'स्वार्थे' ।

'वृद्ध'मिति संज्ञा क्रियते ॥*॥ असरूपाणां युवस्थविरस्त्रीपुंसानां विशेषस्याऽविवक्षितत्वात्सामान्यस्य च विवक्षितत्वात्सिद्धम्॥*॥ असरूपाणां युवस्थविरस्त्रीपुंसानां विशेषश्चाऽविवक्षितः, सामान्यं च विवक्षितम्। विशेषस्याऽविवक्षितत्वात्सामान्यस्य च विवक्षितत्वात्सरूपाणामेकशेष एकविभक्ताविवत्येव सिद्धम् ॥ 'पुमान् स्त्रिया'-इह कस्मान्न भवति-ब्राह्मणवत्सा च ब्राह्मणीवत्सश्चेति? ॥*॥ब्राह्मणवत्साब्राह्मणीवत्सयोर्लिङ्गस्याऽविभक्तिपरस्य विशेष-

प्र.]युवे'त्यस्य ग्रहणं,तत्साहचर्याद्वृद्धस्याप्यपत्यस्य ग्रहणमित्यर्थः।असरूपाणामिति। गर्गापत्यत्वं सामान्यं वृद्धयूनोर्विवक्षितमिति सिद्धमेकशब्दत्वम्। आरभ्यमाणेप्येकशेषे गार्ग्याविति विशेषो नावधार्यते-'किं वृद्धयुवानौ प्रक्रान्तावुत वृद्धा'विति। प्रकरणाद्यपेक्षे तु विशेषावसाये सामान्योपक्रमेऽपि तथैव विशेषोऽवसायिष्यत इति नार्थ एकशेषारम्भेण। द्वन्द्वोऽपि गार्ग्यगार्ग्यायणावित्यनभिधानान्न भविष्यति। स्त्रीपुंसयोरपि मृगक्षीरवज्जातिमात्रविवक्षायां ब्राह्मणावित्यादिप्रयोगसिद्धिः। ब्राह्मण-

उ.]न्तरगस्येपीति।तल्लक्षणविशेषे इति।स्त्रीत्वपुंस्त्वरूपविशेषे इत्यर्थः।एतौ गावाविति। तल्लक्षण इत्यस्य-तद्रूप इत्येवार्थः। 'ऊर्ध्व'मित्यादेश्च प्रकृत्यतिरिक्तशब्दकृत एव चेत्तद्रूपो विशेष इत्यर्थः। सूत्रेप्येवेत्यस्य 'प्रकृत्यतिरिक्तकृत' इत्यादिः। 'प्रकृत्यतिरिक्तकृत एव तद्रूपो विशेषश्चे'दित्यन्वयः। तद्रूप इत्यस्य वृद्धत्वयुवत्वरूपः स्त्रीत्वपुंस्त्वरूप इत्यर्थः। प्रकृतिश्चाऽत्र स्त्रीत्वाद्यर्थकप्रत्ययस्य गृह्यते इति बोध्यम्। न चेन्द्रेन्द्राण्यावित्यादावप्यस्य प्रवृत्तिः प्राप्नोति, आनुकः प्रकृत्यवयवत्वेन तत्कृताऽप्यत्र स्त्रीत्वप्रतीतिरिति न दोषः। एवं हि 'यत्रोर्ध्व'मिति भाष्ये एवोऽस्थाने भवत्यक्षरस्वारस्यं च नेति 'उर्ध्वं प्रकृतेर्विशेषश्चेत्तल्लक्षण एवे'त्यन्वयेन तदितरकृतविशेषविरहरूपे विशिष्टाऽभावे तात्पर्यान्न दोषः। स चेह विशेष्याऽभावादस्त्येवेत्यन्ये। भाष्ये असरूपाणामिति। अनेनोक्तत्रिसूत्रीं प्रत्याचष्टे। गर्गापत्यत्वमिति।गोत्रयुवसाधारणम्।अपत्यत्वेनैव गोत्रादिप्रत्ययेभ्यो बोधाद्युवत्वादिविशेषानादरेण गार्ग्यश्च गार्ग्यश्चेति गोत्रशब्दयोरेव सरूपैकशेषेण सिद्धमित्यर्थः। नन्वेवमन्यतरस्य युवत्वं न प्रतीयेतेत्यत आह-आरभ्यमाणेपीति। नार्थ इति। 'वृद्धो यूने'त्यादिनेत्यर्थः। ननु प्रकरणाद्यनपेक्ष्य युवत्वादिप्रतिपादनेच्छायां द्वन्द्वः स्यादत आह-द्वन्द्वोपीति। सहविवक्षायां द्वयोः प्रयोगाऽभाव एवाऽनभिधानादिति भावः। ननु स्त्र्यभिधाननिमित्तप्रत्ययनिवृत्तये 'पुमान्स्त्रिये'त्यावश्यकमत आह-स्त्रीति। इदानीं 'पुमान् स्त्रिये'त्यस्य सार्थक्यं शङ्कते भाष्ये-पुमान् स्त्रियेहेति। उक्तरीत्याऽत्रैकशेषस्य साधयितुमशक्यत्वादेतदर्थमेव तत्सूत्रं कस्मान्न भवतीति प्रश्नः। कृतेपि सूत्रे-

१ लिङ्गस्य विभ'। २ 'विवक्ष्यत इति'। ३ 'णापेक्षे'। ४ 'ऽस्थानो'।

वाचकत्वादनेकशेषः ॥*॥ ब्राह्मणवत्साब्राह्मणीवत्सयोर्लिङ्गस्याऽविभक्ति-परस्य विशेषवाचकत्वादेकशेषो न भविष्यति। यत्र लिङ्गं विभक्तिपरमेव विशेषवाचकं तत्रैकशेषो भवति,नाऽत्र लिङ्गं विभक्तिपरमेव विशेषवाचकम्॥ यदि तर्हि यत्र लिङ्गं विभक्तिपरमेव विशेषवाचकं तत्रैकेशेषो भवति, इह न प्राप्नोति–कारकश्च कारिका च कारकौ। नह्यत्र लिङ्गं विभक्तिपरमेव विशेष-वाचकम्॥ [किं तर्हि?॥ इत्वमपि]॥ कथं पुनरिदं विज्ञायते,–शब्दो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति, आहोस्विदर्थो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति ?॥ किं चातः ?॥ यदि विज्ञायते 'शब्दो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष' इति, सिद्धं कारकश्च कारिका च कारकौ, इदं तु न सिध्यति–गोमांश्च गोमती च गोमन्तौ। अथ विज्ञायते–'अर्थो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः' इति, सिद्धं–गोमांश्च गोमती च गोमन्तौ, इदं तु न सिध्यति–

प्र.]वत्सा चेति।अस्त्यत्र च प्रकृतेरूर्ध्वं तल्लक्षणो विशेषः,न चाऽत्र कश्चिद्विशेषः स्त्रीपुंसयोरुपात्तः। अविभक्तिपरस्येति। एकविभक्तावित्यनुवर्तते। तेन एकशेषनिमित्ते विभक्तौ परतो यत्र स्त्रीपुंसकृतो विशेषस्तत्रैकशेषः। इह तु तस्यां चान्तर्वर्तिन्यांच विभक्तावित्येकशेषाऽभावः। कारिका चेति। इत्वमप्यस्यै विशेषस्य वाचकं,तच्च-नैकशेषनिमित्ते विभक्तौ परतोऽनन्तरमिति दोषः। एतत्समाधानाऽर्थं विचारयति–कथमिति। अर्थ इति। अर्थस्त्रियाः शब्दद्वारकं विभक्तिपरत्वम्। कारिका चेति। शब्दस्त्रिया टापाऽत्र कृतमित्वमिति सिध्यति, नाऽर्थपक्षे। यद्यप्यर्थेन टाप्कृतस्तथाप्यधिकमित्वमस्ति, न च तदर्थस्त्रीकृतमिति दोषः। गोमती चेति। नाऽत्र शब्दस्त्रिया कश्चिद्विशेषः कृतः। अर्थपक्षे त्वत्र सिध्यति। अर्थेनेकारस्य

उ.]ऽत्र न प्राप्नोतीत्युत्तरम्। तत्र प्रश्नमुपपादयति–अस्त्यत्र प्रकृतेरिति। ब्राह्मण-रूपाया वत्सरूपायाश्चेत्यर्थः। विशेषः–प्रधानत्वरूपः। एकशेषनिमित्तेति। सारू-प्योपलक्षणत्वमेवाऽत्र निमित्तत्वम्।'लिङ्गस्याऽविभक्तिपरस्ये'ति भाष्ये पाठः।लिङ्गस्य लिङ्गबोधकप्रत्ययस्य। कैयटेऽ'प्यविभक्तिपरस्ये'ति प्रतीकग्रहणं। तद्ध्वनयन्भाष्य आह–यत्र लिङ्गं विभक्तिपरमेवेति। नात्र लिङ्गं विभक्तिपरमेवेति च।अत एवा-ऽनेकशेषे साध्ये हेतोः पक्षवृत्तित्वम्। अयमस्य सूत्रस्याऽर्थो–'यत्र प्रकृत्यति-रिक्तैकशेषनिमित्तविभक्तिपरशब्दगम्य एव स्त्रीत्वरूपो विशेषस्तत्रैकशेषो, विभक्तौ सरूपाणा'मिति,–विभक्तौ सारूप्यं च लिङ्गबोधकातिरिक्तकृतमेव सामर्थ्याद्बोध्यम्। स्त्रीपुंसकृत इति। स्त्रीपुंसबोधकशब्दकृतः–तद्गम्यो विशेषः–स्त्रीत्वादिरूप इत्यर्थः। इत्वमप्यस्येति। सतीत्वे स्त्रीत्वप्रतीतेरित्यर्थः। भाष्ये–लिङ्गं–लिङ्गबोधकः शब्दः।

१ 'विभक्तिपरस्य'। २ क्वचिन्न। ३ 'प्यत्र'। ४ 'इह तु न'।

'कारकश्च कारिका च कारकौ' । उभयथापि 'पट्वश्च पट्वी च पटू' इत्येतन्न सिध्यति ॥ एवं तर्हि नैवं विज्ञायते-'शब्दो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष' इति, नाऽप्य'र्थे या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष' इति ॥ कथं तर्हि ?॥ 'शब्दार्थौ या स्त्री तत्सद्भावेन च तल्लक्षणो विशेष आश्रीयते । एवं च कृत्वा इहाऽपि प्राप्तिः-'ब्राह्मणवत्सा च ब्राह्मणीवत्सश्चे'ति॥ एवं तर्हीदमिह व्यपदेश्यं सदाचार्यो न व्यपदिशति ॥ किम् ? ॥ 'त'दित्यनुवर्त्तते । 'तदित्यनेन प्रकृतौ स्त्रीपुंसौ प्रतिनिर्दिश्येते ॥ कौ च प्रकृतौ ? ॥ प्रधाने । प्रधानं या शब्दस्त्री, प्रधानं याऽर्थस्त्रीति ॥ [भ्रातृपुत्रौ स्वसृ] ।

नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् ॥ १।२।६९ ॥

अयं योगः शक्योऽवक्तुम् ॥ कथं-शुक्लश्च कम्बलः शुक्लं च वस्त्रं-तदिदं

प्र.]विशेषस्य कृतत्वात्।पट्वी चेति।नाऽत्र यणादेशस्य लक्षणवाक्ये शब्दस्त्री निमित्तत्वेनोपात्ता, अत्रूपताश्रयणेन यणादेशविधानात् । न च तदभावे भवतस्तन्निमित्तत्वं,नाप्यर्थस्त्री यणादेशस्य निमित्तमिति दोषः । शब्दार्थाविति । नाऽत्र यौगपद्येनोभयोर्ग्रहणम्।अनियमस्त्वनेन प्रदर्श्यते।तेन क्वचिच्छब्दस्त्रीकृतविशेषपरिग्रहः, क्वचिदर्थस्त्रीकृतविशेषाश्रयणम् । पट्वीत्यत्र च भवतीकारो यणादेशस्य निमित्तम् , अस्मिन्विषये तद्भावभावित्वात् ,अर्थोपि पारम्पर्येण भवत्येव निमित्तमित्वयणादेशयोः। एवं तर्हीति । विस्पष्टं न व्यपदिशतीत्यत्रार्थः। सूत्रोपात्त एवाऽयमर्थो येनाऽत्र न भवत्येकशेष इत्याह-तदित्यनेनेति । स्त्रीपुंसयोः सहविवक्षायामेकशेषः, स च प्रधानयोरेव भवतीति यत्र प्रधानस्त्रीपुंसकृतो विशेषस्तत्रैकशेषः।इहाऽप्रधानकृतोपीत्येकशेषाऽभावः । [भ्रातृपुत्रौ] ॥

नपुंसकमन । शुक्ला च शुक्लं चेत्येकविभक्तौ विभक्त्यन्तानां च वैरूप्यादेक-

उ.]'शब्दो या स्त्री'ति सामर्थ्यात्तल्लक्षण इत्यस्य,-तन्निमित्तक इत्यर्थः। अर्थस्त्रीपक्षेऽप्येवमेव तदर्थं मन्यते, तदाह-न च तदिति । नाऽत्र यणादेशस्येति । अर्थशब्दान्यतरस्त्रीकृत एव यत्र विशेषो नान्यकृत इत्यर्थ इति भावः। शब्दस्त्रीनिमित्तत्वेनेति । स्त्रीप्रत्ययत्वेनेत्यर्थः । नाऽत्रेति । यौगपद्यग्रहणे तूभयनिमित्तकस्य क्वाऽप्यभावेन सूत्राऽसङ्गतिरेव स्यादिति भावः । भाष्ये-शब्दार्थौ या स्त्रीति । 'साऽऽश्रीयते' इति शेषः । नन्वेमपि 'पटू' इति न सिध्यति, तत्राह-सद्भावेन चेति । तद्याचष्टे-तद्भावभावित्वादिति । भाष्ये-एवं च कृत्वेति । अत्राऽर्थस्त्रीकृत एव विशेष इति भावः । एवं तर्हीति । स्त्रीरूपार्थस्य विभक्तिपरत्वं वक्तुमशक्यमिति भावः । प्रधानस्त्रीपुंसकृत इति । तत्कृत एवेत्यर्थः।[भ्रातृपुत्रौ]॥

१ 'तद्भावेन' । 'स्त्रीसद्भावेन' । २ क्वचिन्न । ३ 'चाऽसारूप्यादेक' ।

शुक्लं, ते इमे शुक्ले । शुक्लश्च कम्बलः शुक्ला च बृहतिका शुक्लं च वस्त्रं-तदिदं शुक्लं, तानीमानि शुक्लानि ? ॥*॥ प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाच्छेषः ॥*॥ प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाच्छेषो भविष्यति ॥ किं च प्रधानम् ? ॥ नपुंसकम् ॥ कथं पुनर्ज्ञायते 'नपुंसकं प्रधान'मिति ? ॥ एवं हि दृश्यते लोके-अनिर्ज्ञातेऽर्थे गुणसन्देहे च नपुंसकलिङ्गं प्रयुज्यते । 'किं जात'मित्युच्यते । द्वयं[1] चैव हि जायते-स्त्री वा पुमान्वा । तथा-विदूरेऽव्यैक्तरूपं[2] दृष्ट्वा वक्तारो भवन्ति-

प्र.] शेषो न प्राप्नोति, शुक्लश्च शुक्लं चेत्यत्रापि विभक्त्यन्तानामसारूप्यात्। एकविभक्तौ तु सरूपाणामेकशेषे पुंनपुंसकयोः पर्यायेण प्राप्नोतीति वचनमिदमेकवद्भावार्थं च । प्रधाने कार्यसम्प्रत्ययादिति। शब्देनाऽर्थस्याऽभिधानमिह कार्यम् । तच्च नपुंसकाऽनपुंसकसन्निधौ नपुंसकस्यैव भविष्यतीति नाऽर्थः सूत्रेणेत्यर्थः । कथमिति । यथा लोके बहुषु गच्छत्सु 'राजा गच्छती'ति प्रधानं राजा व्यपदिश्यते। राज्ञश्च प्राधान्यं तदधीनप्रवृत्तिनिवृत्तित्वादन्येषाम् । इह तु नपुंसकस्य किंकृतं प्राधान्यमिति प्रश्नः ।

एवं हि लोके दृश्यतइति।व्यापित्वान्नपुंसकस्य प्राधान्यमाह।स्थितिर्नपुंसकं, सा च सर्वत्र विद्यत इति स्थितिरूपत्वेनैव स्त्रीपुंसयोरपि विवक्षायां सिद्धो नपुंसकशब्दप्रयोगः। अनिर्ज्ञातेऽर्थ इति । सामान्यरूपेण ज्ञाते, स्त्रीत्वादिना तु विशेषेणाऽनिर्ज्ञात इत्यर्थः । गुणसन्देह इति । गुणाः-स्त्रीत्वादयः । द्वयं चैवेति । यद्यपि नपुंसकस्य जन्म, तथापि यत्प्रजननाऽसमर्थं तन्नपुंसकमिति नेह नपुंसकलक्षणं, किं तर्हि?, शब्दैकगोचरत्वमेव लिङ्गलक्षणम् । तथा सति च 'नपुंसको भवती'ति प्रयोग उप-

उ.] नपुंसक । पर्यायेणेति । इदं चिन्त्यं, 'शुक्लानी'त्यादौ नपुंसके प्रातिपदिकवैरूप्यात् । तस्मादप्राप्ते विधिरयमित्येव वक्तुमुचितम् । 'प्रधाने कार्यसंप्रत्यया'दित्यस्य कार्यस्यैकशेषस्यैकावस्थानरूपस्य प्रधाने-नपुंसके संप्रत्ययात्तस्यैव शेष इति नार्थः, योगप्रत्याख्याने हेतुत्वानुपपत्तेरत आह-शब्देनेति । नपुंसकस्यैवेति । 'प्रधानन्यायेने'त्यादिः । प्रधानन्यायेन नपुंसकत्ववैशिष्ट्येनैव स्त्रीपुंसार्थस्याऽपि प्रतीतिरिति भावः । सा चेति । वृद्धिह्रासयोः स्थितेरपि सत्त्वादिति भावः । नन्वनिर्ज्ञाते कथं प्रश्नोऽत आह-सामान्यरूपेणेति । भाष्ये-अनिर्ज्ञातेऽर्थे गुणसन्देहे चेति । गुणसन्देहमूलकेऽनिर्ज्ञातार्थविषये प्रश्नवाक्ये इत्यर्थः ।

शब्दैकगोचरत्वमिति। तत्तच्छब्दमात्रबोध्योपचयादिरूपत्वमेवेत्यर्थः। ततश्च नपुंसकस्य प्रजननाऽसमर्थस्याऽपि पुंस्यन्तर्भावोऽस्तीति भाव इति विवरणकृतः। 'स्त्री वा पुमान्वे'त्यस्य स्त्रीशब्दवाच्यं, पुंशब्दवाच्यं वेत्यर्थः । एतद्भाष्यस्य 'प्रायेणे'त्यादिरित्यन्ये। नन्वनेककोटिकस्यैव सन्देहस्य दृष्टत्वेनेदृक्सन्देहाकारोऽनु-

१ इदं द्वयं'। २ 'अव्यक्तं रूपं' 'अव्यक्तमारूपं' ।

'महिषीरूपमिव' 'ब्राह्मणीरूपमिव'। प्रधाने कार्यसंप्रत्ययान्नपुंसकस्य शेषो भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्—'एकवच्चास्यान्यतरस्यामिति वक्ष्यामी'ति॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ॥*॥ आकृतिवाचित्वादेकवचनम् ॥*॥ आकृति-वाचित्वादेकवचनं भविष्यति। यदा द्रव्याभिधानं तदा द्विवचनबहुवचने भविष्यतः ॥ [नपुंसकमनपुंसकेनैक] ॥

भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् ॥ १।२।६८ ॥

पिता मात्रा ॥ १।२।७० ॥ श्वशुरः श्वश्र्वा ॥ १।२।७१ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न 'पुमान्स्त्रिये'त्येव सिद्धम् ? ॥*॥ भ्रातृपुत्रपितृ-श्वशुराणां कारणाद्द्रव्ये शब्दनिवेशः ॥*॥ भ्रातृपुत्रपितृश्वशुराणां कारणाद्द्रव्ये शब्दनिवेशो भवति ॥*॥ भ्रातृपुत्रपितृश्वशुराणां कारणाद्द्रव्ये शब्दनिवेश इति चेत्तुल्यकारण[3]त्वात्सिद्धम्॥*॥['भ्रातृपुत्रपितृश्वशुराणां कारणाद्द्रव्ये शब्दनिवेश' इति चेत्तुल्यकारण[3]त्वात्सिद्धम्]।यदि तावद्बिभर्तीति भ्राता,स्वसर्यप्येतद्भवति। तथा—यदि पुनातीति प्रीणातीति वा'पुत्रः',दुहितर्यप्येतद्भवति।तथा यदि पाति पालयतीति वा 'पिता', मातर्यप्येतद्भवति। तथा यद्याश्वाशव्यः 'श्वशुरः', श्वश्र्वामप्येतद्भवति ॥*॥दर्शनं वै हेतुः॥*॥ [दर्शनं वै हेतुः]॥ नहि स्वसरि

प्र॰]पद्यते।महिषीरूपमीवेति।'रूप'शब्दः संस्थानवचनः।यत्र दूराद्दृश्यमाने वस्तुनि निश्चयो नास्ति, केवलं सम्भावनारूपः सन्देहस्तत्रैकस्यापि शब्दस्य प्रयोगो भवति 'स्थाणुरयं स्या'दिति।एवमिहाऽपि महिषीवैतत्संस्थानमित्यस्मिन्नर्थे 'महिषीरूपमिवे'ति प्रयुक्तम्। रूपशब्दोऽत्र नपुंसकलिङ्गो दृष्टान्तत्वेनोपात्तः। यत्र तु विशेषस्य निर्ज्ञानं शुक्लाः शाट्यः, शुक्लाः कम्बला इति तत्र नास्ति नपुंसकप्रयोगः। सत्यारम्भे 'अरण्याऽरण्यान्या'वित्यत्रैवकारानुवर्त्तनान्महत्वस्योपाधेराधिक्यादेकशेषाऽभावः।

पिता मात्रा। किमर्थमिति। वृत्तिविषये भ्रात्रादिशब्दानां स्वस्रादिष्वपि

उ.]चितोऽत आह—यत्र दूरादिति। इत्यस्मिन्नर्थे इति। इवशब्दो भिन्नक्रम इति भावः। दृष्टान्तत्वेनेति। स्त्रीविषयो रूपशब्दो नपुंसके स्त्रिया अन्तर्भावे दृष्टान्त-त्वेनोपात्त इत्यर्थः। एवं च व्यापकत्वेन नपुंसकस्य प्रधान्यात्तद्विवक्षायां नपुंसकप्रयोगः। आधिक्यादिति। यदि विशेषस्तदा नपुंसकत्वस्त्रीत्वपुंस्त्वकृत एवेत्यर्थ इति भावः।भाष्ये—आकृतिवाचित्वादिति।यदा आकृतौ स्वगतसंख्याविवक्षा तदैकवचनं, यदाश्रयगतसंख्यारोपस्तदाऽपि द्विवचनादीति बोध्यम्। एतेन सरूप-सूत्रविषयेऽप्येकवचनान्तत्वमनुमतं भगवतेति बोध्यम् ॥[नपुंसकमनपुंसके] ॥

पिता मात्रा। भ्रात्रादीनां वैरूप्यादभिन्नार्थत्वाच्चैकशेषाऽप्राप्तेः 'पुमान् स्त्रिये'त्यत्रापि 'सरूपाणा'मित्यनुवृत्तेः प्रश्नानुपपत्तिमशङ्क्याह—वृत्तीति। भाष्ये

---

१ इदं वाक्यं क्वचिन्न। २ 'शब्दाभिनि'। ३ 'कारणात्'।
४ लुप्तं स्यात्। ५ भाष्यमिदमित्यन्ये।

भ्रातृशब्दो दृश्यते । ॥*॥ दर्शनं हेतुरिति चेत्तुल्यम् ॥*॥ दर्शनं हेतुरिति चेत्तुल्यमेतद्भवति । स्वसर्यपि भ्रातृशब्दो दृश्यताम् । तुल्यं हि कारणम् । ॥*॥नैवा[1] एष लोके सम्प्रत्ययः[2] ॥*॥ [नैवै[4] एष लोके सम्प्रत्ययः] । नहि[5] लोके 'भ्राताऽऽनीयता'मित्युक्ते स्वसाऽऽनीयते ॥*॥ तद्विषयं च ॥*॥ तद्विषयं चैतद्द्रष्टव्यं भवति–स्वसरि भ्रातृत्वम् ॥ किंविषयम् ? ॥ एकशेषविषयम् । युक्तं पुनर्यन्नियतविषया नाम शब्दाः स्युः ?॥ बाढं युक्तम् ॥ ॥*॥ अन्यत्रापि तद्विषयदर्शनात् ॥*॥ अन्यत्रापि नियतविषयाः शब्दा दृश्यन्ते । तद्यथा–समाने रक्ते वर्णे गौर्लोहित इति भवत्यश्वः'शोण' इति । समाने च काले वर्णे गौः 'कृष्ण' इति भवत्यश्वो 'हेम' इति । समाने च शुक्ले वर्णे 'गौः' श्वेत इति भवत्यश्वः 'कर्क' इति ॥ [पितामात्रा] ॥

प्र.]प्रकृत्या सिद्ध एकशेष इति मत्वा प्रश्नः। कारणादिति। भिन्नं च प्रवृत्तिनिमित्तं भ्रातृशब्दस्य स्वसृशब्दस्य चेति भ्रातृशब्दे[6]न स्वसुरभिधानं प्राप्नोति। एकशेषविषयमिति । आरब्धे एकशेषेऽवश्यं भ्रातृशब्देन स्वसाऽभिधेया, अन्यथैकशेषारम्भोऽनर्थकः स्यात् । एवमनारब्धेप्येकशेषे नित्यत्वाच्छब्दार्थसम्बन्धस्य सह विवक्षायामेव भ्रातृशब्दः स्वसुरभिधायको भविष्यति । नह्यविद्यमानसम्बन्धस्य शब्दस्य शक्तिः शास्त्रेण नियम्यते । अनभिधानाच्च भ्रातृपुत्रशब्दयोः स्वसृदुहितृभ्यां द्वन्द्वाऽभावः । 'मातापितरौ' 'श्वश्रूश्वशुरा'विति द्वन्द्व इष्यत एव ।

उ.]न पुमान्स्त्रियेति सिद्धमिति।'सरूपाणा'मित्यपेक्षया परत्वादयमेव न्याय्य इति भावः । स्वस्रादिष्वपीति । एकापत्यत्वादेः प्रवृत्तिनिमित्तस्य सत्त्वादिति भावः । एवं भ्राता च भ्रात्री चेति विग्रहे 'पुमान्स्त्रिये'त्येव सिद्धमिति तात्पर्यम् । भाष्ये उत्तरयति–भ्रातृपुत्रेत्यादि । तद्व्याचष्टे–भिन्नं च प्रवृत्तिनिमित्तमिति । एतदेव[7] भाष्ये कारणशब्देनोक्तम् । पुंस्त्वविशिष्टमेकापत्यत्वं भ्रातृशब्दस्य, स्त्रीत्वविशिष्टं स्वसृशब्दस्येत्यर्थः । तयोः सारूप्याऽभावात्पुमान्स्त्रियेत्यस्याऽप्राप्तिरिति भावः। प्रत्याख्यानवाद्याह–इति चेत्तुल्येति । आरम्भवाद्याह–दर्शनं वै हेतुरिति। प्रत्याख्यानवाद्याह–दर्शनं हेतुरिति चेत्तुल्यमिति । दर्शनहेतोस्तुल्यत्वादत्रापि[8] दर्शनं स्यादित्यर्थः। शास्त्रारम्भेणेति पाठः। नियम्यते–उत्पाद्यते। एवं च भ्रातृत्वपुत्रत्वपितृत्वश्वशुरत्वादीनां स्वसृदुहितृमातृश्वश्रूष्वारोपेणैकशेषविषये तत्तद्रूपेणैव स्वस्रादीनां बोध इति सरूपसूत्रादिप्रत्याख्यानेऽपि न दोष इति तत्त्वम् । एवं प्रत्याख्याता त्रिसूत्रीति दिक् । [श्वशुरः] ॥

१ 'नवैष'। २ 'समप्रत्ययः'। ३ इदं भाष्यमित्यन्ये। ४ लुप्तं स्यात् । ५ हिः क्वचिन्न । ६ 'शब्देन स्वसुरभिधानं न प्राप्नोति' । ७ 'तदेव' । ८ 'तत्रापि' ।

त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् ॥ १।२।७२ ॥

॥*॥ त्यदादितः शेषे पुन्नपुंनकतो लिङ्गवचनानि ॥*॥ त्यदादितः शेषे पुंनपुंसकतो लिङ्गवचनानि भवन्तीति[1] वक्तव्यम्[2]। सा च देवदत्तश्च तौ। सा च कुण्डे च तानि ॥ ॥*॥ अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानाम् ॥*॥ अद्वन्द्व-तत्पुरुषविशेषणानामिति वक्तव्यम् ॥ इह मा भूत्—स च कुक्कुटः, सा च मयूरी, कुक्कुटमयूर्यौ ते। अर्द्धं पिप्पल्यास्तत्, अर्द्धपिप्पली च सा—अर्द्ध-पिप्पल्यौ ते॥ अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम्॥ कथम्?॥ ॥*॥ त्यदादीनां सामा-न्यार्थत्वात्॥*॥ त्यदादीनां सामान्यमर्थः। अतश्च सामान्यं, देवदत्तेऽपि[3] हि 'स' इत्येतद्भवति, यज्ञदत्तेऽपि[3]। त्यदादीनां सामान्यार्थत्वाच्छेषो भविष्यति॥ इदं तर्हि प्रयोजनं—'परस्य शेषं वक्ष्यामी'ति॥*॥ परस्य चोभयवाचित्वात्॥*॥

प्र.] त्यदादी। त्यदादित इति। 'षष्ठ्या व्याश्रये' इति तसिः। आद्यादित्वाद्वा। सा चेति। स्त्रीत्वे प्राप्ते पुंस्त्वं विधीयते। पुंनपुंसकयोस्त्वेकशेषे शब्दपरविप्रति-षेधान्नपुंसकत्वं भवति। अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामिति। न्यायसिद्धमिदम्। 'परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयो'रिति समासार्थस्य लिङ्गातिदेशात्तद्विशेषणस्यापि सर्व-नाम्नस्तल्लिङ्गस्य सिद्धत्वात्। सामान्यमर्थ इति। वस्तुमात्रं त्यदादिभिः परामृश्यत इति तदेवैषामर्थः। परस्येति। सति सूत्रे शब्दपरविप्रतिषेधः शक्यते आश्रयि-

उ.] त्यदादीनि। व्याश्रय इति। त्यदादितद्भिन्नपक्षयोरेकशेषेण त्यदादिपक्षा-श्रयणादत्रापि व्याश्रयसद्भावो बोध्यः। त्यदादीनामित्यर्थः। पुंनपुंसकत इति। पुंनपुंसकयोरित्यर्थः। सहविवक्षितपुंनपुंसकवशेनेति भावः। पुंस्त्वमिति। वचनं त्वभिधेयवशेन सिद्धमिति प्रसङ्गोच्चारितो वचनशब्दः। शब्दपरेति। 'वार्तिके' इति शेषः। ध्वनितं चेदं 'नपुंसकमनपुंसकेने'तिसूत्रतत्प्रत्याख्यानभाष्याभ्याम्। इदं वचनं त्यदादिभिः सजातीयविजातीयानां त्यदादीनां त्यदादिभिन्नानां च सह-विवक्षायामेकशेषप्रवृत्तिविषयम्, अक्षरस्वारस्येन तथैव लाभात्। न चैवं 'गाव इमाश्चरन्ती'त्युत्तरसूत्रस्थभाष्यप्रयोगे 'इमा' इत्यनुपपन्नं स्यात्, निषेधवार्तिके द्वन्द्वपदेनैकशेषस्याऽपि ग्रहणात्। तल्लिङ्गस्य सिद्धत्वादिति। प्रधानतन्त्रत्वाद्गुणा-नाम्। ननु नेह गवादिवत्सामान्यमर्थ इत्यत आह—वस्तुमात्रमिति। अविवक्षित-स्त्रीत्वपुंस्त्वाद्यवान्तरविशेषं परोक्षत्वाद्यनुगतीकृतं वस्तुमात्रमित्यर्थः। एवं चैकेनैव तच्छब्देनोभयोः प्रतीतिः सिद्धेत्येकशेषफलं सिद्धमित्यर्थः। लिङ्गमपि लोकत एव सिद्धम्, तत्र च तात्पर्यतो निर्णय इति भावः। सति सूत्रे इति। 'त्यदादीना'-त्यनेनाऽनुपूर्वीविशेषयुक्तानां निर्देशात्। असति तु वचने निर्णायकस्य विप्रतिषेधस्य

१ 'भवन्ति। २ क्वचिन्न। ३ 'दत्तोऽपि'।

उभयवाचि परम् ॥*॥ पूर्वशेषदर्शनाच्च ॥*॥ पूर्वस्य खल्वपि शेषो दृश्यते–'स च यश्च तावानय, यावानये'ति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं–'द्वन्द्वो मा भू'दिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ॥*॥ सामान्यविशेषवाचिनोश्च द्वन्द्वाऽभावात्सिद्धम् ॥*॥ सामान्यविशेषवाचिनोश्चै द्वन्द्वो न भवतीति वक्तव्यम् । यदि सामान्यविशेषवाचिनोर्द्वन्द्वो न भवतीत्युच्यते, 'शूद्राभीरं' 'गोबलीवर्दं' 'तृणोलप'मिति न सिध्यति॥ नैष दोषः । इह तावच्छूद्राभीरमिति,–आभीरा जात्यन्तराणि ॥ 'गोबलीवर्द'मिति,—गाव उत्कालितपुंस्का वाहाय च विक्रशय च स्त्रिय एवावशिष्यन्ते।तृणोलपमिति,–अपामुलपमिति नामधेयम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ॥ न वक्तव्यम् ॥ "सामान्येनोक्तत्वा[2]द्विशेषस्य प्रयोगो न"–भविष्यति । सामान्येनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य–विशेषस्य–प्रयोगेण न भवितव्यम् ॥ किं कारणम् ?॥' उक्तार्थानामप्रयोग' इति॥ न तर्हीदानीमिदं

प्र.]तुम् । पूर्वशेषदर्शनाच्चेति । सति त्वारम्भे पूर्वशेषो न स्यादिति दोषप्रसङ्गः। द्वन्द्व इति। 'तद्देवदत्ता'वित्यादिप्रयोगो मा भूदित्यर्थः।आभीरा इति । 'ब्राह्मणादुग्रकन्यायामाभीरो नाम जायते । माहिष्योग्रौ प्रजायेते विट्शूद्राङ्गनयोर्नृपात्'॥ इति स्मृतिः । स्त्रिय एवेति । ततश्चाऽत्र गोशब्दः स्त्रीगवीणा[3]मेव वाचकः । सामान्येनेति । सर्वविशेषाणां व्याप्तत्वान्नाऽस्ति सामान्यविशेषयोः

उ.]न प्रवृत्तिरिति भावः। एतन्मूलकमेव पठ्यते–'त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते'इति । परस्य चेति भाष्ये। परस्यैवेत्यर्थः। आरम्भवादिनाऽपि परस्योभयवाचित्वमङ्गीकार्यमित्यर्थः।तद्देवदत्ताविति।अवान्तरधर्मविशेषविवक्षायां तत्प्राप्तिरिति बोध्यम् । भाष्ये–उत्कालिताः–निष्काशिताः पुरुषा येष्वित्यर्थः । विनाशितपुंस्त्वा इत्यर्थं कश्चित्। तन्न।उत्तरसूत्रस्थ–'पुंस उत्कालयितु'मिति भाष्याऽसङ्गतेः। किमर्थं पुंसां निष्काशनमत आह–वाहाय चेति । प्रायेण बलीवर्दा एव वाह्यन्ते विक्रीयन्ते च । स्त्रिय एवेति । ततश्च गोशब्दे स्त्रीत्वसमानाधिकरणं गोत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं,पुंस्त्वसमानाधिकरणं चेति नानार्थो गोशब्दः।तत्राद्यः प्रसिद्धोऽन्त्यस्तु क्वचिदेव । एवं च गोशब्दः स्त्रीगवीणामेव वाचकः प्रायेण, क्वचिदेव तात्पर्यग्राहकवशेन पुंगवानां वाचको, यथा 'एतान् गाश्चतुरो बलीवर्दान्पश्ये'ति प्रथमयोरितिसूत्रस्थभाष्यप्रयोगे, 'गौर्वाहीक' इत्यादौ चेति भावः । एवं च बलीवर्दसमभिव्यहाराद्गोशब्दस्तदतिरिक्तपर इति कथा चिन्त्या । 'वाहाद्यर्थं निष्कासितपुरुषा एव गावो गोपदवाच्या न तु तत्सहिता इत्यर्थो भाष्यस्य । 'एतान् गा' इत्युदाहरणे 'बलीवर्दा'निति त्ववस्थाविशेषप्राप्तत्वबोधनायेत्याहुः। ततश्चात्रेति । अत्रो-

१ चः क्वचिन्न । २ इदं ... । ३ ...

भवति–'तं ब्राह्मणमानय गार्ग्य'मिति ?॥ भवति। यदा नियोगतस्तस्यैवानयनं भवति ॥ एवं तर्हि येनैव खल्वपि हेतुनैतद्वाक्यं भवति–'तं ब्राह्मणमानय गार्ग्य'मिति, तेनैव हेतुना वृत्तिरपि प्राप्नोति, तस्मात्सामान्यविशेषवाचिनोर्द्वन्द्वो न भवतीति वक्तव्यम् ॥ [त्यदादीनि] ॥

ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरुणेषु स्त्री ॥ १।२।७३ ॥

अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् ॥ कथं–गाव इमाश्चरन्ति, अजा इमाश्चरन्ति ? ॥ गाव उत्कालितपुंस्का वाहाय च विक्रयाय च स्त्रिय एवावशिष्यन्ते ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं-'ग्राम्येष्विति वक्ष्यामी'ति। इह मा भूत्–न्यङ्कव इमे, सूकरा इम इति ॥ कः पुनरर्हत्यग्राम्याणां पुंस उत्कालयितुं, ये ग्रहीतुमशक्याः, कुत एव वाहाय च विक्रयाय च ?॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्–'पशुष्विति वक्ष्यामी'ति। इह मा भूत्–ब्राह्मणा इमे, वृषला इमे॥ कः पुनरर्हत्यपशूनां पुंस उत्कालयितुं येऽशक्या वाहाय च विक्रयाय च ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्–'सङ्घेष्विति वक्ष्यामी'ति । इह मा भूत्–एतौ गावौ चरतः। कः पुनरर्हति निर्ज्ञातेऽर्थेऽन्यथा प्रयोक्तुम् ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्–'अतरुणे-

---

प्र.]समुच्चय इत्यर्थः। तं ब्राह्मणमिति। 'त'मित्यनेन गतत्वाद्ब्राह्मणशब्दस्य प्रयोगो न प्राप्नोति, 'ब्राह्मण'मित्यनेन गतत्वाच्च गार्ग्यशब्दस्येति भावः । भवतीति । सामान्योपक्रमे विशेषाऽभिधानमित्यर्थः । येनैवेति । यथा सामान्यविशेषयोर्विशेषणविशेष्यभावो दृश्यते तथा विशेषसंनिधौ तद्वर्जितेषु विशेषान्तरेषु सामान्यशब्द[स्य]वृत्तिर्दृश्यते–'ब्राह्मणा आयाता वसिष्ठोऽप्यायात' इति । तस्मात्तथाविधे विषयेऽयं वाचनिको द्वन्द्वनिषेधः । तस्मिंश्च सत्ययमेकशेषो न वक्तव्य इत्यर्थः ।

ग्राम्यपशु । स्त्रीपुंसात्मकस्य सङ्घस्य स्त्रीशब्देनाऽभिधानं यथा स्यादिति सूत्रारम्भः।उभयात्मकत्वमक्षाम्यन्नाह–अयमिति । स्त्रिय एवेति । यद्यपि तत्र

उ.]दाहरणे पुंतात्पर्यग्राहकरहिते इत्यर्थः । भाष्याल्लोकाच्च गोशब्दव्यवहारः प्रायेण स्त्रीगवीष्वेवेति द्रष्टव्यम् । समुच्चय इति । सहविवक्षेत्यर्थः । गतत्वादिति । वस्तुमात्रविवक्षयेत्यर्थः । सामान्योपक्रमे इति । न प्रथमत एव विशेषाऽवगमः, तथा सति सामान्यविशेषवाचिनोरुभयोः प्रयोगवैयर्थ्यम् । तस्मात्सामान्योपक्रमे विशेषाऽभिधानमित्यर्थः । ननु वाक्यं विशेषणविशेष्यविषयम्, द्वन्द्वस्तूभयपदार्थप्रधानविषय इति कथमेतदत आह–यथेति। प्राच्यभरतेष्विति तु सौत्रो निर्देशः। प्रमाणप्रमेयेत्यादि त्वेतद्भाष्यरीत्याऽसाध्वेवेत्याहुः । [त्यदादीनि] ॥

ग्राम्यपशु । स्त्रीशब्देनेति। अन्यथा 'पुमान्स्त्रिये'ति पुंसः शेषः स्यादित्यर्थः।

---

१ क्वचित् ।

ष्विति वक्ष्यामी'ति । इह मा भूत्–उरणका इमे, बर्करा इम इति ॥ कः पुनरर्हति तरुणानां पुंस उत्कालयितुं येऽशक्या वाहाय च विक्रयाय च । ॥*॥ अनेकशफेषु ॥*॥ अनेकशफेष्विति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । अश्वाश्चरन्ति, गर्दभाश्चरन्तीति ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे तृतीयमाह्निकम्।पादश्चायं समाप्तः॥

भूवादयो धातवः ॥ १।३।१ ॥

कुतोऽयं वकारः?॥ यदि तावत्संहितया निर्देशः क्रियते, 'भ्वादय' इति भवितव्यम्। अथाऽसंहितया, भू–आदय इति भवितव्यम् ? ॥ अत उत्तरं

प्र.]वृषभस्यापि संभवस्तथापि मल्लग्रामवद्भूयस्त्वात्स्त्रीभिर्व्यपदेशो भवति। अग्राम्यादिषु तु मिश्रत्वात्सङ्घस्य 'पुमान्स्त्रिये'ति पुंसः शेषः । अनेकशफेष्विति । उष्ट्राणां त्वारण्यकत्वात्स्त्रीशेषाऽभावः । तत्राऽनेन प्रकरणेन प्रयोगस्य नियतत्वाज्जातिः क्वचिदाश्रयलिङ्गेन स्त्रीत्वेन व्यपदिश्यते क्वचित्पुंस्त्वेनेत्युक्तं भवति । इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे तृतीयमाह्निकम् ।

भूवादयो धातवः। कुतोयमिति । लक्षणाऽभावं मत्वा कस्मान्निमित्ताद्वकार इति पृच्छति । यदि तावदिति । यणादेशेनेको निवर्तितत्वात् । अथाऽसंहितयेति। अभ्युपगम्य वादोयम्। न त्वेकस्मिन्पदेऽसंहिताऽस्ति। 'संहितैकपदे नित्ये'ति वचनात् । तस्मात्सर्वथा निर्देशो न संभवतीत्येवंपरमेतत् । भूवादीनामिति ।

उ.]उभयेति । 'सङ्घस्ये'त्यादिः । वृषभस्यापीति । सर्वेषामुत्कालनाऽसंभवादिति भावः । मिश्रत्वादिति । तेषामुभयसाधारणजातिविशिष्ट एव शक्तिरिति भावः ।

॥*॥ इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे तृतीयमाह्निकम् । १।२।३।

भूवादयो। कस्मान्निमित्तादिति । फलमपि निमित्तम् । अत एव 'मङ्गलार्थ' इत्युत्तरं सङ्गच्छते । तन्त्रेण कारणप्रश्नश्च । अत एव 'यदि ताव'दिति भाष्योक्तो विकल्पः सङ्गच्छते। न च 'भ्वादय' इत्युक्तेऽपि वकारस्य सत्त्वात्प्रश्नानुपपत्तिरत आह–यणेति । ऊकारोत्तर[वर्त्ति]वकारविषयः प्रश्न इति भावः। अस्माद्भाष्यात्समासेपि संहिताविकल्प इति भ्रमं वारयति–अभ्युपगम्येति । न त्वेकस्मिन्निति । यद्यप्यत्र संहितानित्यत्वे नैकपदत्वं प्रयोजकं "संहितैकपदे नित्या, नित्या धातूपसर्गयोः । नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते" इति श्लोके समासग्रहणेनैकपदशब्देनाऽखण्डपदस्यैव ग्रहणात् ,अत एवाऽग्रे अग्र इत्यादावाष्टमिकद्वित्वे सा न नित्या, किं तु समासत्वं प्रयोजकम् , तथाप्यनेनैकदेशेनोक्त-

१ 'उरणाः' । 'तरुणाः' । २ 'बर्करका इति' । ३ क्वचिन्न । ४ 'गम' ।

पेठति—॥*॥ भूवादीनां वकारोयं मङ्गलार्थः प्रयुज्यते ॥*॥ माङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं वकारमागमं प्रयुङ्क्ते। मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि हि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषाणि च भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि चाऽध्येतारश्च मङ्गलयुक्ता यथा स्युरिति ॥ अथाऽऽदिग्रहणं किमर्थम् । यदि तावत्पठ्यन्ते नार्थ आदिग्रहणेन । अन्यत्रापि ह्ययं पठन्नादिग्रहणं न करोति । क्वान्यत्र ? ॥ 'मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वे'ति । अथ न पठ्यन्ते

प्र.]सूत्रोच्चारिते भूवादिशब्दे इत्यर्थो विवक्षितः। तत्र वाचकसंबन्धी भूवादीनां—भूवादिशब्दवाच्यानां वकार इति व्यपदिश्यते । मङ्गलार्थ इति । ननु निमित्ते पृष्टे प्रयोजनकथनमप्रस्तुतं । नैष दोषः।प्रयोजनकथनेन निमित्तस्याऽपि कथनात्। अत एव निपातनादागमरूपोऽत्र वकारः कृतः । न चाऽयमसाधुः, वैयाकरणनिकाये प्रसिद्धत्वात् । तस्य च मङ्गलं प्रयोजनमित्यनेन प्रतिपादितं भवति । अपूर्वस्य हि लाभो दध्यादेर्लोके मङ्गलं सूचयति । तथेहाऽप्यागमो वकारो मङ्गलार्थः संपद्यते। अथ वा सति वकारेऽविकृते भूशब्दे उच्चार्यमाणे महाव्याहृतिस्मरणं मङ्गलं

उ.]श्लोकग्रहणान्न दोषः।नन्वेवं भाष्यप्रामाण्योच्छेदोऽत आह—तस्मादिति।तथा च तात्पर्यविषयाऽबाधान्नाऽप्रामाण्यमिति भावः । ननु 'भूवादीना'मित्यस्य स्वरूपपरत्वे बहुवचनाऽनुपपत्तिः, अर्थपरत्वे प्रकृताऽसङ्गतिरतः पर्यवसितमर्थमाह—सूत्रोच्चारिते इति । तल्लाभप्रकारमाह—तत्रेति । वाचकभूवादिशब्दसंबन्धी वकारस्तद्वाच्यनिष्ठत्वेनोपचर्यत इति भावः । प्रयोजनेति । अनिमित्तकस्याऽसत्प्रायतया प्रयोजनकथनाऽनुपपत्तिरिति भावः । उभयस्मिन् पृष्टे प्रयोजनमात्रकथनमसङ्गतमित्यपि बोध्यम् । न चायमिति । सर्वलोकप्रयुक्तत्वाऽभावादिति भावः । वैयाकरणेति । अनादिव्यवहार एव साधुत्वप्रयोजको, न सर्वलोकप्रसिद्धिः । अन्यथा याज्ञिकमात्रप्रसिद्धस्फ्यादीनां व्याकरणप्रसिद्धटिघुभादीनामप्यसाधुत्वापत्तिरिति भावः ।

ननु मङ्गलं नाम धर्मः, तत्र न वकारोच्चारणं तज्जनकं, मानाभावात् , भ्वादिशब्देनापि तत्सम्भवाच्चाऽत आह—अपूर्वस्य हीति। मङ्गलजनक इति नार्थः,किं तु सूचक इति न दोषः।निबन्धनं तु शिष्याणामप्यानुषङ्गिकमङ्गलसूचनार्थमिति भावः। नन्वस्य मङ्गलसूचकाऽपूर्ववस्तुत्वं न लोकसिद्धमत आह—अथ वेति । रेफान्तस्यैव महाव्याहृतित्वादाह—स्मरणमिति।एवं च वकारलक्षणप्रश्ने इदमेव निपातनविधया लक्षणम् । गुरूच्चारणं तु महाव्याहृतिस्मरणलक्षणमङ्गलार्थमित्युत्तरमिति बोध्यम् । तदेतत्सर्वं भाष्ये'वकारमागम'मित्यनेन सूचितम्। वकारस्याऽमृतबीजत्वाद्दध्यादिव-

१ पठन्ति । २ श्लोकवार्त्तिकम् । अस्य—॥"भुवो वार्थं वदन्तीति भ्वर्था वा वादयः स्मृताः ॥" इत्युत्तरार्धं सम्प्रति लुप्तं हन्त ! गौडैरुद्धृतम् । ३ क्वचिन्न । ४ 'पुरुषकाणि' । ५ 'हि दध्यादेर्लाभो लोके' ।

नतरामर्थ आदिग्रहणेन । नह्यपठिताः शक्या आदिग्रहणेन विशेषयितुम् ॥

एवं तर्हि सिद्धे सति यदादिग्रहणं करोति, तज्ज्ञापयत्याचार्यो'ऽस्ति च पाठो बाह्यश्च सूत्रा'दिति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥ 'पाठेन धातुसंज्ञे'त्येतदुपपन्नं भवति ॥*॥ पाठेन धातुसंज्ञायां समानशब्दप्रतिषेधः ॥*॥

भवतीति पारम्पर्येण वकारो मङ्गलार्थकः संपद्यते । **नार्थ इति ।** भूवादीन्पठित्वा

प्र.] 'ते धातवः' इति वक्तव्यम्, यथा 'ते तद्राजा' इति। **नतरामिति ।** सति पाठे गतार्थत्वान्न कर्तव्यम् , असति त्वसंबन्धादित्यर्थः । अत एव प्रतिषेधप्रकर्षः संबन्धाऽभावेऽत्यन्तमेवाऽकरणमित्यस्याऽर्थस्य प्रतिपत्तये निर्दिष्टः[2]। **एवं तर्हीति ।** सूत्रेषु ये पठ्यन्ते मृडमृदादयस्तान्समाप्य 'ते धातव' इति वचनेन सिद्धे सती[3]त्यर्थः । **अस्ति च पाठ इति ।** अनेनाऽसंबद्धत्वं परिहृतम् । 'बाह्यश्चे'त्यनेन गतार्थत्वं निराकृतम्। **पाठेनेति ।** ये धातुपाठे पठितास्तेषामेव धातुसंज्ञा। तेषां च पाठो नोपलक्षणार्थः , अपि तु इयत्ताप्रतिपादनार्थः । तत्र यदि 'क्रियावाची

उ.] न्मङ्गलसूचकत्वमित्यन्ये।ननु गणपाठेप्यादिग्रहणं विना कथं सर्वसङ्ग्रहोऽत आह- **भूवादीनिति ।** एवं च भूपदस्थाने 'ते'पदस्यावश्यकतया आदिपदमात्रविषयः प्रश्नो भाष्ये कृत इति भावः । 'इन्धिभवतिभ्यां चे'ति भवतिमादिं मन्यते । **अत्यन्तमेवेति।**अनेन सति पाठे संनिधानाऽविशेषाद्धातूनामिव प्रत्ययानामपि तत्पदं परामर्शकं स्यादिति ज्ञापकक्लेशवारणाय स्पष्टप्रतिपत्तये आदिग्रहणं कदा चित् क्रियेतेति नात्यन्तमकरणमिति सूचितम् । नन्वेव'मेवं तर्हि सिद्धे' इति भाष्यमनुपपन्नं, सूत्रपठितकतिपयानां धातुत्वसिद्धावपि सर्वेषां तत्सिद्ध्यभावादत आह- **सूत्रेष्विति ।** पूर्वपक्षी बहिर्गणपाठं न जानात्येवेतीन्धिभवतिभ्यां चेतिसूत्रस्थं भवतिमादिं मन्यत इति तं प्रत्याह सिद्धान्ती,-यदि तावतामेव धातुत्वमिष्टं स्यात्तर्हि 'ते धातव' इत्येव वदेदित्यादिग्रहणं ज्ञापकमिति भावः । न च प्रकारवाच्यप्यादिशब्दो दृष्ट इति कथं ज्ञापकत्वं, व्यवस्थावाच्यादिशब्दस्य प्रसिद्धतरत्वादिति भावः। ननु 'बाह्यः पाठ' इत्येतावतैव सत्ताया अपि सिद्धे'रस्ति पाठ' इति व्यर्थमत आह-**अनेनेति।**यथा चाऽऽदिग्रहणेऽकरणे पाठेन संज्ञेत्येतदुपपत्तिस्तथा दर्शयति- **ये धातुपाठ इति ।** यद्यपि 'ते' इति पाठेपि पाठमूलैव संज्ञा तथापि पाठविशेषमूलत्वज्ञापनं ज्ञापकफलमिति भावः । ननु ऋतिप्रभृतीनां सौत्राणां धातुत्वाय भ्वादेराकृतिगणत्वमावश्यकमित्याणवयत्यादावतिप्रसङ्गोऽत आह-**तेषां चेति ।** अत एव भ्वादिसमाप्तौ वृत्करणम् । 'बहुलमेतन्निदर्शन'मित्यपि यदि प्रामाणिकं तर्हि णिच एव तत्, न गणपाठस्येति भावः । ध्वनितं चेदं 'पाठेन धातुसंज्ञे'त्येतद्भाष्येण । ननु 'याः पश्यती'त्यादिव्यावृत्त्यर्थं क्रियावचनत्वस्यावश्यवाच्यतया पाठ-

---

१ 'भूवादय इति पठित्वा'। २ 'द्रष्टव्यः'। ३ 'सतीति'। ४ 'सदाऽकरणे'। ५ 'ज्ञानं'।

पाठेन धातुसंज्ञायां समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। 'या'इति धातुः, 'या' इत्याबन्तः। 'वा' इति धातुः,'वा' इति निपातः। 'नु' इति धातुः,'नु' इति प्रत्ययश्च निपातश्च। 'दि'विति धातुः, 'दि'विति प्रातिपदिकम्॥किं च स्याद्य-द्येतेषामपि धातुसंज्ञा स्यात् ?॥धातोरिति तव्यदादीनामुत्पत्तिः प्रसज्येत।नैष दोषः। साधने तव्यदादयो विधीयन्ते साधनं च क्रियायाः। क्रियाऽभावात्सा-

प्र.]धातु'रित्येतल्लक्षणं क्रियेते तर्हि आणवयेति वक्ष्यतीत्यादीनामपि धातुसंज्ञा स्यात्। अथ सूत्रपठितानामनन्तरं 'ते धातव' इत्युच्येत, तदा तत्राऽपठितानां न स्यात्। तस्माद्भूवादय इत्युक्तम्। तत्र सूत्रवार्तिकभाष्यगणेषु ये पठ्यते तेऽपि सूत्रकारादि-प्रामाण्याद्धातुत्वेनाश्रयणीयाः। **समानशब्दानामिति**। समानश्रुतीनामिष्टविप-रीतानामक्रियावाचिनामित्यर्थः। **तव्यदादीनामिति**। यथैव 'दिवं पश्ये'ति बाह्य-क्रियापेक्षे कर्मणि द्वितीया भवति, एवं तव्यदादयोऽपि स्युरित्यर्थः।

साधन इति। अन्तरङ्गधातुवाच्यक्रियापेक्षे साधने तव्यदादयः सावकाश

उ.]फलं नास्तीत्यतस्तत्फलं दर्शयति—**तत्रेति**। 'आज्ञापयती'त्यर्थे आणवयतीति प्राकृतम्। अपभ्रंशानामपि स्वातन्त्र्येणैव बोधकत्वाङ्गीकारादेतेषां क्रियावाचित्वं बोध्यम्। अथ पाठविशेषफलं दर्शयति—**अथ सूत्रेति**। ननु पाठस्याऽनुपलक्ष-णत्वे ऋत्यादीनां कथं धातुत्वमत आह—**सूत्रेति**। 'ऋतेरीय'ङिति सूत्रम्, 'अनेकाज्ग्रहणं चुलुम्पाद्यर्थ'मिति वार्तिकम्, गणः—कण्ड्वादिः।धात्वधिकारविहि-तकार्योद्देश्यताकरणरूपं तत्प्रामाण्यम्। तेन च पूर्वं धातुपाठे पठितानामिदानीं पाठभ्रंशोऽनुमीयत इति भावः। नन्वेवमप्यवश्यं पठनीये गणे सूत्रान्तरे च गणं पठित्वा 'ते धातव' इत्येव किं नोक्तमिति चेन्न। एवंविधसूत्रकरणे'ऽल्पाक्षर-मसन्दिग्ध'मिति सूत्रलक्षणोच्छेदापत्तिः। अन्यथा सर्वादीनपि सूत्रान्तः पठित्वा 'सर्वनामानी'त्याद्युक्त्यैव सिद्धे बहुव्याकुलतापत्तिरित्याहुः। ननु 'समान-शब्दाना'मित्यत्राऽर्थतः साम्ये पर्यायाणामित्यर्थेऽसङ्गतिः, पर्यायाऽतिप्रसङ्गस्य पाठाश्रयणप्रयुक्तत्वाऽभावादत आह—**समानश्रुतीनामिति**। ननु प्रयोगस्थानां गण-पठितेभ्यो भिन्नत्वेन समानश्रुतित्वेनैव कार्यस्य वक्तव्यत्वादाह—**इष्टेति**। इष्टाऽनिष्ट-विभागस्य दुर्ज्ञेयत्वादाह—**अक्रियेति**। नन्वेषामक्रियावाचित्वात्कारके विधीयमान-तव्यादीनां कथं प्राप्तिरत आह—**यथैवेति**।

अन्तरङ्गेति।प्रातिपदिकाद्द्वितीयेत्यादौ प्रातिपदिकार्थनिरूपितकर्माऽसम्भवात्तथा ग्रहणेपि धातोस्तव्यदित्यादिवाक्ये उपस्थितधात्वर्थापेक्षकारकसम्भवान्न बाह्यग्रहण-मिति भावः। अनया रीत्या भावेऽप्यनुत्पत्तिर्बोध्या। साध्यावस्थस्यैव तव्यदादि-

१ 'क्रियते'। २ 'आणवयत्यादीना'। ३ 'आणपय'। ४ सर्वाद्यादी'।

धनाऽभावः।साधनाभावात्सत्यामपि धातुसंज्ञायां तव्यदादयो न भविष्यन्ति ॥

इदं तर्हि—'याः पश्य'—'आतो धातो'रिति लोपः प्रसज्येत॥ नैष दोषः। 'अनापः' इत्येवं सः॥अस्य तर्हि वाशब्दस्य निपातस्याऽधातुरिति प्रातिपदिक-संज्ञायाः प्रतिषेधः प्रसज्येत। अप्रातिपदिकत्वात्स्वाद्युत्पत्तिर्न स्यात्॥नैष दोषः। निपातस्याऽनर्थकस्य प्रातिपदिकत्वं चोदितं तत्राऽनर्थकग्रहणं न करिष्यते, 'निपातः प्रातिपदिक'मित्येव॥इह तर्हि—न्रस्नू इति—'अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वो'-रित्युवङादेशः प्रसज्येत ॥ नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'न प्रत्यय-स्योवङादेशो भवती'ति यदयं तत्र—अचि श्नुधातुरिति—श्नुग्रहणं करोति ॥ अस्य तर्हि दिव्शब्दस्याऽधातुरिति प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्रसज्येत । अप्रातिपदिकत्वात्स्वाद्युत्पत्तिर्न स्यात् ॥ नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयत्यु-'त्पद्यन्ते दिव्शब्दात्स्वादय' इति, यदयं दिवः सावौत्त्वं शास्ति ॥ नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ दिव्शब्दो य[३]त्

प्र.]बाह्यक्रियापेक्षे साधने नोत्पद्यन्ते इत्यर्थः। यो पि 'शकधृषे'ति स्वार्थिकस्तुनुन्सो-प्यनभिधानान्न भविष्यति । याः पश्येति। यच्छब्दो न धातुरिति विभक्तिरुत्पद्यते, तस्याम्—अत्वे टापि च कृते धातुसंज्ञायामातो धातोरिति लोपप्रसङ्गः। न्रस्नू इति । ननु णुर्धातुषु पठितः, न चास्य तेन सारूप्यम् । नैष दोषः । प्रयोगे नुशब्द एव धातुस्तेन चास्य सारूप्यमस्त्येव । यद्यपि चाऽयं सानुबन्धकस्तथापि धातुष्वननु-

उ.]विधौ भावपदार्थत्वात् । भाष्ये—साधन इति भावोपलक्षणं बोध्यम् । 'भावे' इति यद्यपि न, पदरुजादिसाहचर्यात्साध्यत्वेनाऽपि भासमाने भावे एतद्विधाना-दित्याहुः । नन्वेवमपि स्वार्थिकास्तुमुनादयः स्युरत आह—योपीति । ता[४]दर्थ्ये तुमुनः क्रियार्थक्रियोपपदत्वाऽभावादप्रसक्तेराह—शकेति । वस्तुतो'ऽव्ययकृतो भाव' इत्युक्तः सोऽपि भाव एवेति बोध्यम् । ननु धातुत्वे विभक्त्यनुपपत्तिरेव कुतो न शङ्कितेत्यत आह—यच्छब्द इति । अनाप इत्येवमिति । भाष्ये अत एव 'तवः' 'श्न' इत्यादिसिद्धिरिति भावः । न च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया टाबन्तस्य न धातुसंज्ञेति वाच्यम् , 'सकारजः शकार[५]श्चे र्षाट्टवर्गस्तवर्गजः' । इत्यभियुक्तोक्तेर्भूवादिसूत्रे तत्परिभाषाप्रवृत्तेर्वक्तुमशक्यत्वादित्याहुः । भाष्ये—तत्रानर्थकग्रहणं न करिष्यत इति । एवं चानर्थकेष्वप्राप्तविध्यर्थं तत् । वादि-ष्वधातुरिति बाधकबाधनार्थमपीति भावः । नन्विति । पठितसारूप्यस्यैव संज्ञा-प्रयोजकत्वादिति भावः । नैष इति । कार्यार्थत्वात्संज्ञायाः प्रयोगे नुशब्दावस्थाया-मेव संज्ञाप्रवृत्तिर्न तु ण्ववस्थायां, नुशब्दसंज्ञार्थमेव णुपाठ इति प्रयोगस्थे

१ 'प्रसज्यते' । २ क्वचिन्न । ३ 'यः प्राति' । ४ 'तादर्थ्यतुमु' ।
५ चे = चकारे परतः । र्षात् = रेफषकाराभ्याम् ।

प्रातिपदिकं तदर्थमेतत्स्यात्—अक्षद्यूरिति ॥ न वा[1] अन्वेष्यते । अनिष्टं च प्राप्नोतीष्टं च न सिध्यति ॥ एवं तर्हि—'अननुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्ये'त्येवमेतस्य न भविष्यति ॥ एवमप्यननुबन्धको दिवशब्दो नास्तीति कृत्वा सानुबन्धकस्य ग्रहणं विज्ञास्यते ॥*॥ परिमाणग्रहणं च ॥*॥ परिमाणग्रहणं च कर्तव्यम् । इयानवधिर्धातुसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । कुतो ह्येतद्भूशब्दो धातुसंज्ञो भविष्यति न पुनर्भ्वेधशब्द[3] इति ? ॥

प्र.]बन्धकपरिभाषा कैश्चिन्नाश्रीयते। अथ वोपलक्षणार्थमिदं,तेन'स्थाणू' 'वेणू' इत्युदाहरणम् । अक्षद्यूरिति । अत्र कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वम् । न वै अन्वेष्यत इति । शिष्टप्रयोगाऽभावात् । तस्माद्दिव औदिति ज्ञापकमेव । इतरो ज्ञापकत्वं विघटयति—अनिष्टं चेति । एवं तर्हीति । धातुः सानुबन्धक इति भावः । एवमपीति । 'अधातु'रिति प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधान्निरनुबन्धकात्सोरसंभवः, उभयसंभवे चाऽस्याः परिभाषाया उपस्थानं, नान्यथा । इयानवधिरिति । अवधिमानवधिनोपलक्ष्यते । तेन विशिष्टाऽवधिपरिच्छिन्नस्य धातुसंज्ञा विधेयेत्यर्थः। भ्वेधशब्द इति । ततश्च भ्वेधशब्दाल्लडादिप्रसङ्गः। न चाऽर्थपाठः परिच्छेदकः, तस्या-

उ.]पठितबुद्ध्यारोपेण संज्ञाप्रवृत्त्या तत्सरूपेऽतिप्रसङ्गापादनं युक्तम्।'णो न'इत्यादौ तु 'धात्वादे'रित्यस्य भाविसंज्ञापरत्वान्न दोष इति भावः । अयं—क्रुप्रत्ययः । कैश्चिदिति । 'भूवादय' इत्यत्र नाश्रीयत इत्यर्थः। अथ[2] वेति । अयमभ्युच्चयः । प्रागुक्तरीत्या सामञ्जस्यात् । किं चैवं श्रुग्रहणस्य ज्ञापकत्वपरभाष्याऽसङ्गतिः,'त्रसू' इत्यादावुवङापत्तिस्तूवर्णान्तधात्वन्ताङ्गस्येत्यर्थमभिप्रेत्य बोध्या । भाष्ये—अस्य तर्हि दिवशब्दस्येति । अव्युत्पन्नप्रातिपदिकस्येत्यर्थः । नन्वत्रापि धातुत्वात्कथं प्रातिपदिकत्वमत आह—अत्रेति । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणादिति भावः ।

न वै अन्वेतिभाष्यं पुनरुक्तमतो वाक्यभेदेन योजयति—शिष्टेति। अत्र शिष्टाऽप्रयोगादेवौत्वाऽप्रवृत्तौ स्वर्गार्थकदिवशब्दार्थमेवेदम्, स चेद्धातुत्वादप्रातिपदिकं व्यर्थमेव तदिति ज्ञापकत्वमिति भावः । इतर इति । अप्रयोगस्य लक्षणैकचक्षुष्कैर्दुर्ज्ञेयतया चारितार्थ्यसंभावनासत्त्वादिति भावः । यद्यपीष्टं न सिध्यति तथाप्यनिष्टप्राप्त्यर्थमेव शास्त्रं स्यात् । तथा च विपरीत एवेष्टाऽनिष्टविभागः स्यादिति भाष्यार्थः । ज्ञापकवाद्याह—एवं तर्हीति । तत्खण्डनवाद्याह—एवमपीति । 'नास्ती'त्यस्य 'सुपर'इत्यादिस्तदाह—अधातुरिति । तदेवं समानशब्दातिप्रसङ्गः स्थितः । अत एव 'परिमाणग्रहणं चे'ति चकारस्तदर्थे भगवता न व्याख्यातः। अवधेः संज्ञायामूकारादेरेव[4] सा स्यान्न 'भू' इत्यादेरत आह—अवधिमानिति ।

१ 'न वै' । २ क्वचिन्न । ३ 'भ्वेध्' । ४ 'मकारादेव' ।

यदि पुनः—॥*॥क्रियावचनो धातुः॥*॥—इत्येतल्लक्षणं क्रियेत?॥का पुनः क्रिया?॥ ईहा॥ का पुनरीहा?॥ चेष्टा ॥ का पुनश्चेष्टा ?॥ व्यापारः ॥ सर्वथा भवाञ्छब्देनैव शब्दानाचष्टे—न किं चिदर्थजातं निदर्शयत्येवंजातीयिका क्रियेति॥क्रिया नामेयमत्यन्ताऽपरिदृष्टा।अशक्या क्रिया पिण्डीभूता निदर्शयि-

प्र.]ऽपाणिनीयत्वात्।अभियुक्तैरुपलक्षणतयोपात्तत्वात्,अनेकार्थत्वदर्शनादर्थस्य नियामकत्वाऽभावात्। क्रियावचन इति। एवं सति समानशब्दानां प्रतिषेधो न वक्तव्यो नापि परिमाणग्रहणम्। नहि भ्वेधशब्दसमुदायः क्रियावाची। का पुनरिति। द्रव्यव्यतिरेकेण तस्याः सत्तामसंभावयतः प्रश्नः। ईहेति। ईहाचेष्टाशब्दयोरन्यत्र व्यापारविशेषवचनत्वेऽपि इह व्यापारमात्रवचनत्वं बोद्धव्यम्। कस्य चित्केनचिच्छब्देन सोऽर्थः प्रसिद्ध इत्यनेकपर्यायोपादानम्। सर्वथेति। यावद्द्रव्यव्यतिरेकेण क्रियासद्भावे प्रमाणं नोक्तं तावत्पर्यायोपादानमात्रेण तस्याः स्वरूपं न निश्चीयते इत्यर्थः। अर्थजातमिति। अर्थस्वरूपमित्यर्थः। अशक्येति। आख्यातपदवाच्या

उ.]इदं चेयत्पदेन भाष्ये ध्वनितमिति भावः।अभियुक्तैरिति।भीमसेनेनेत्यैतिह्यम्। तत्रैव हेतुमाह—अनेकार्थत्वेति। अर्थनिर्देशस्य व्यभिचरितत्वेनाऽप्रयोजकत्वाद्व्यवस्थापकत्वाऽभावेन परिमाणग्रहणमपि कार्यमिति भावः। क्रियेतेति लिङ्बोधितेऽस्य लक्षणस्य संभावनीयत्वे हेतुमाह—एवमिति। न हीति। अवयवानां वाचकत्वेपि दशदाडिमादिवत्समुदायोऽनर्थक इति भावः। शब्दानुशासनप्रवृत्तानामर्थविवेचने का प्रसक्तिरत आह—द्रव्येति। असंभावयत इति। अप्रत्यक्षत्वादिति भावः। एवं च प्रकृतलक्षणेनाऽपि द्रव्यवाचिनां धातुत्वाऽनिवृत्तेः समानशब्दातिप्रसङ्गस्तदवस्थ इति भावः।अन्यत्रेति।मानसव्यापार इच्छारूपा ईहा।'इच्छाकाङ्क्षा स्पृहेहा तृ'डिति कोशात्। कायपरिस्पन्दः—चेष्टा। इहेति। 'समानमीहमानाना'मिति भाष्यप्रयोगादीह चेष्टायामित्यर्थनिर्देशाच्चेति भावः। नन्वेकपर्यायेणाऽर्थस्य व्याख्यानसंभवात्पर्यायान्तरोपादानमनर्थकमत आह—कस्यचिदिति। सर्वथेत्यादिभाष्यमुपहासपरं। स किं शब्दैर्व्याकरोषीति वा, उत शब्दान्व्याकरोषीति ?। नाद्यः। शब्दैरेव यतो व्याख्यानं नाऽक्षिनिकोचादिभिः। नान्त्यः—प्रयुक्तशब्दस्याऽप्रसिद्धत्वे व्याख्येयत्वादत आह—यावदिति।क्रियापदार्थप्रश्ने इदं युक्तं,न तु क्रियापदार्थो नातिरिक्तो द्रव्यादिति प्रश्ने।तत्र हि द्रव्यव्यतिरेक एव साधनीय इत्युपहास इति भावः। स्वरूपं—द्रव्यव्यतिरेकः। शब्दैरेव शब्दान्व्याकरोतीति भाष्याक्षरार्थः। समूहार्थकजातशब्दस्य प्रकृतेऽनन्वयादाह—अर्थेति। अत्रेदं तत्त्वं,—कारकं न

१ इदं भाष्यमित्यन्ये। २ 'क्रियते'। ३ 'शब्दैरेव'। ४ 'यका'।
५ 'पर'। ६ 'अशक्या च नाम'। ७ क्वचिन्न।

तुं, यथा गर्भो(ऽ)निर्लुठितः । साऽसावनुमानगम्या ॥ कोऽसावनुमानः ?॥ इह सर्वेषु साधनेषु संनिहितेषु कदाचित्पचतीत्येतद्भवति। कदाचिन्न भवति।

प्र.]पूर्वापरीभूतावयवा साध्यमानावस्था भूतभविष्यद्वर्त्तमानसदसदनेकावयवसमूहरूपा सद्वस्तुविषयेन्द्रियग्राह्या न भवतीत्यर्थः । पिण्डीभूतेति । यथा परमाणवः पिण्डीभूता उपलभ्यन्ते न केवलाः, एवं पिण्डीभावात् क्रिया न प्रत्यक्षेत्यर्थः । गर्भोऽनिर्लुठित इति । कुक्षिस्थो गर्भोऽप्रत्यक्षस्तथाक्रियेत्यर्थः । अथवा यथा निर्लुठितो—निर्गतः कुक्षेर्गर्भः प्रत्यक्षो, नैवं क्रियेति वैधर्म्येण दृष्टान्तः । साऽसाविति । या पूर्वमुक्ता साऽसावनुमानेन प्रतीयत इत्यर्थः । कोऽसा-

---

उ.]क्रिया तस्या कारकानन्वयापत्तेः,कारकाणां मिथः संबन्धाऽयोग्यत्वात्।तस्माद-व्यतिरिक्तक्रियासिद्धेः सर्वथेत्युपहासः कारकातिरिक्तक्रिया प्रत्यक्षेण नोपलभ्यत इत्येवंपरो वाच्यः, स चेष्ट एवेति गूढाभिसन्धिप्रत्युपहासपरं 'क्रिया नामे'त्यादि-भाष्यम्।अत्यन्ताऽपरदृष्टेति।परेण–प्रमाणेन प्रत्यक्षेणात्यन्तम्,अवयवशः समूहरूपेण चा ऽदृष्टेत्यर्थः। तत्र निदर्शनस्याऽशक्यत्वे हेतुमाह–आख्यातेति । तत्राऽप्रत्यक्षत्वे हेतुः–अनेकावयवरूपत्वं,तच्च घटादिषु व्यभिचरितमतः–सदसदिति।तदुपापदकं–भूतेत्यादि । समूहव्यवहारो बुद्धिकृतो विकल्परूप एव, न वास्तव इति बोध्यम् । नन्वतीतप्रयोगे सर्वेषामतीतत्वाद्भविष्यति सर्वेषां भावित्वाच्च कथं सर्वत्र त्रैरूप्य-मत आह–पूर्वापरभूतेति । तत्त्वे बीजमाह–साध्यमानेति । वर्त्तमानविषयेपि तत्त्वमेवमुपपाद्यम् । तथाहि–वर्त्तमानत्वं प्रारब्धाऽपरिसमाप्तत्वम् । न त्वेकत्र क्षणे तत्त्वं संभवति, तस्मादारब्धत्वमतीतक्षणमादाय,असमाप्तत्वं तु भविष्यत्क्षणमादाये-त्येव समर्थनीयम्, क्षणा एव च क्रियाधारा इति । न च तत्तत्कालसंबन्ध एव 'वर्तमानत्व'मिति वाच्यम्, एवं हि परं प्रति 'पश्य मृगो धावती'ति शब्दप्रयोगा-नुपपत्तेः । नहि स्वज्ञानप्रभृति परज्ञानपर्यन्तमेकः क्षणोऽस्ति । समूहरूपत्वे त्ववय-वान्तरावच्छेदेन स्वानुभूतां वर्तमानतामवयवान्तरावच्छेदेन परं बोधयितुं तदुप-पत्तेः, बिलाद्बिलं प्रविशति सर्पे किंचिदवयवावच्छेदेन सर्पमनुभवतोऽवयवान्तरा-वच्छेदेन तं दर्शयितुं 'सर्पं पश्ये'ति प्रयोगवत्। सद्वस्त्विति । सद्वस्तूनि विषयाणि येषामिन्द्रियाणां तद्ग्राह्या नेत्यर्थः । ननु यदि पिण्डीभूता क्रिया, कुतो निदर्शयितुं न शक्येत्यत आह—यथेति । पिण्डीभूता इति । कार्यात्मना स्थिता इत्यर्थः । अनेन दृष्टान्तेन परमाणुवदवयवक्रियाणामप्यप्रत्यक्षत्वं सूचितम् । कुक्षिस्थ इति । आद्ये 'अनिर्लुठित' इति च्छेदः। द्वितीये 'निर्लुठित' इति च्छेदो, निष्क्रान्त इति च तदर्थ इति भेदः।अत्यन्ताऽपरदृष्टावेनावयववस्तुरूपेणाप्यप्रत्यक्षत्वं तदवयवानां क्षणरूप-त्वात् । 'पश्य धावती'ति तदनुमापकफलपरमेव। एतेन क्रियानुमेयैवेत्युक्तं भवति । 'वर्तमाने ल'डितिसूत्रस्थभाष्यस्वरसोऽप्येवमेव। या पूर्वमिति । अदःशब्द इदमर्थे

यस्मिन्साधने संनिहिते पचतीत्येतद्भवति सा नूनं क्रिया । अथ वा यथा देवदत्त इह भूत्वा पाटलिपुत्रे भवति सा नूनं क्रिया ॥

कथं पुनर्ज्ञायते 'क्रियावचनाः पचादय' इति ? ॥ यदेतेषां करोतिना

प्र.]विति । यो भावे ल्युट् स नपुंसकः, अन्यत्र त्वभिधेयवशादनियतलिङ्गः। अथ वा मन्यतेर्घञ्यनुमान इति रूपम् । **यस्मिन्संनिहिते इति** । यस्मिन्वस्तुनि संनिहिते सति पचतीत्येतत्प्रयुज्यते नाऽसति सा क्रिया । क्वचित्तु 'यस्मिन्साधने संनिहिते' इति पाठः । तत्रायमर्थः—यस्मिन्संनिहिते सति पचतीत्येतत्साधनविषयो भवतीति । स्यादेतत् । मृगतृष्णिकाविषयजलज्ञानवत्पचतीत्येतदसत्यविषयमेव ज्ञानमित्याशङ्क्याह—**अथ वेति** । देशान्तरप्राप्तिलक्षणेन कार्येणाऽबाधितेन क्रियाख्यं कारणमनुमीयत इत्यर्थः । ननु प्रत्यक्षाऽप्रवृत्तौ संबन्धग्रहणाऽभावात् कथं क्रियाविषयमनुमानं प्रवर्त्तते?। नैष दोषः । धातुवाच्यस्य समूहस्य युगपदसंनिधानादप्रत्यक्षत्वेऽप्येकैकस्य तु क्षणस्य प्रत्यक्षत्वे बुद्ध्या तान्क्षणान्संकलय्य 'पचती'ति प्रयु-

उ.]इति न पौनरुक्त्यमिति भावः। तच्छब्दाऽव्यवहितोत्तरवर्त्यदश्शब्दः प्रसिद्ध्यर्थक इत्यन्ये । ननु ल्युडन्तत्वे नपुंसकत्वं स्यादत आह—**यो भाव इति**। तथा च करणे ल्युडिति भावः । **अथ वेति**—प्रौढ्या । नन्वनुमापकलिङ्गप्रश्ने कारकसमवधानकालिकपचत्यादिव्यवहारव्यतिरेकप्रयोजकव्यतिरेकप्रतियोगित्वरूपं लक्षणमुक्तं न तु लिङ्गमित्यतस्तदपि सूचितमित्याह—**यस्मिन्निति** । इतरभेदसाधने लक्षणस्यैव लिङ्गत्वेऽपि लिङ्गान्तरसूचनमिदम् । 'विमतं कारकेभ्यो भिद्यते, बाधकाऽभावे कारकसत्ताकालेऽव्यवह्रियमाणत्वात्, बाधकाऽभावे यद्यत्काले न व्यवह्रियते तत्ततो भिद्यते' इति प्रयोगः। ननु 'यस्मिन्साधन' इति पाठे यत्तद्भ्यां कारकस्यैव क्रियात्वं प्रतीयते तच्च विरुद्धमत आह—**यस्मिन्निति**।**मृगेति**।ज्ञानं न वस्तुसत्तासाधकम्,असतोपि शशशृङ्गादेः शाब्दज्ञानदर्शनादिति भावः।**देशान्तरेति**।'संयोगजभिन्नः संयोगः क्रियाजन्यः, कारकाऽजन्यत्वे सति जन्यत्वा'दिति प्रयोगः । संयोगस्य क्रियाफलमात्रोपलक्षकत्वं बोध्यम् । फलानुमेया क्रियेति तात्पर्यम् । एतेन पचत्यादिष्वस्य हेतोरसंभव इत्यपास्तम्।**संबन्धग्रहणेति**। फलव्यापारयोर्जन्यजनकभावग्रहे सति हि कार्येण कारणानुमानं स्यात्स एव तु दुर्घटोऽप्रत्यक्षत्वादिति भावः।**एकैकस्येति**।अधिश्रयणादेरित्यर्थः । **प्रत्यक्षत्वेनेति** । 'पश्य मृगो धावती'तिप्रत्ययादित्यर्थः । **बुद्ध्या संकलय्येति** । स्मृत्या विषयीकृत्येत्यर्थः । उपस्थिते च संबन्धग्रहो न प्रत्यक्षेणोपस्थित एवेति नियम इति भावः। एवं संबन्धग्रहे सति कार्येण तामनुमाय पचतीति प्रयुज्यत इति तात्पर्यम् । इदं च योगिप्रयोगविषयं, तेषामेवाऽवयवक्रिया-

१ क्वचिन्न ।

सामानाधिकरण्यम् ।'किं करोति?—पचति'। किं करिष्यति?—पक्ष्यति । किमकार्षीत्—?अपाक्षी'ति॥तत्र ॥*॥क्रियावचने उपसर्गप्रत्ययप्रतिषेधः॥*॥ क्रियावचने धातावुपसर्गप्रत्यययोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । पचति प्रपचति॥ किं पुनः

प्र.]ज्यते।यदाप्येकस्मिन्क्षणे पचतीति प्रयोगस्तदा तत्र समूहरूपारोपणम् । शब्दशक्तिस्वभावाच्चैकः[2] क्षणो नैव धातुवाच्यः । **किं करोति पचतीति** । सामान्यविशेषभावेन सामानाधिकरण्यात् क्रियाविशेषवचनाः पचादयः प्रतीयन्त इत्यर्थः । यदा तु किं करोतीति पृष्टे 'न करोत्यास्त एव केवल'मिति प्रतिवचनं तदा व्यापार-

उ.]प्रत्यक्षात्।अस्माकं तद्व्यवहारपरम्परया सर्वथा विकल्पात्मक एव प्रयोगः क्रियापदानामिति बोध्यम् । एतच्च 'वर्तमाने ल'डिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम्। ननु समूहस्याऽप्रत्यक्षत्वेप्येकक्षणस्य प्रत्यक्षत्वसंभवात्क्रियामात्रे आनुमानिकत्वकथनमयुक्तमित्याशङ्क्य परिहरति—**यदापीति** । तथा च तस्य व्यवहाराऽविषयत्वाद्व्यवहारविषया सर्वाऽनुमेयैवेति भाष्यतात्पर्यमिति भावः । ननु तदारोपेऽपि वस्तुत एकस्यैव लक्षणस्य क्रियात्वेन तत्र प्रत्यक्षत्वं व्यवहारविषयत्वं च दुर्वारमत आह—**शब्दशक्तीति। एकः क्षण इति।** अनारोपितसमूहरूप एकः क्षण इत्यर्थः । **परे** त्वधिश्रयणादिरपि नैकक्षणात्मकः,तस्यापि हस्तप्रसारणपात्रादानचुल्लीसंयोजनादयोऽवयवाः सन्त्येवेति सोऽपि समूहरूप एव। यस्तु तेषामप्यवयवः परमाणुप्रख्यः स तु शब्दशक्तिस्वभावान्नैव वाच्यो, नापि प्रत्यक्षः। अनुमानं त्वेवम्—'उत्तरदेशसंयोगादिफलं कारणजन्यं, कार्यत्वा'दिति । तच्च कारणं प्रसिद्धातिरेके[3] इतरबाधबलात्क्रियारूपमेव प्रसिध्यतीति भाष्यतात्पर्यमित्याहुः।नन्वेकार्थबोधकत्वं सामानाधिकरण्यं न प्रकृतेऽत आह—**सामान्येति** । तथा च धातुलक्षणे क्रियातद्व्याप्याऽन्यतरवचनत्वं विवक्षितमिति न दोषः । यद्यपि करोतिर्गन्धनावक्षेपणादिष्वपि वर्त्तते तथापि कारकव्यापार एव तदर्थः प्रसिद्ध इति भावः । तत्र यो व्यापारसामान्यवाची तद्विशेषाः पचादयः,'किं करोती'त्यस्य च यत्करोति त्किमिति व्यापारविशेषविषयःप्रश्नोऽर्थः।एवं च यन्निष्ठतया प्रश्नविषयक्रियायाः करोतिशब्दवाच्यायाः प्रतीतिस्तन्निष्ठतयैवोत्तरभूतपचतिशब्दवाच्यक्रियायाः प्रतीतिरिति तयोः सामानाधिकरण्यं,तत्र क्रियाप्रश्नजनकजिज्ञासायास्तद्विषयोत्तरेणैव निरासादेषां क्रियावाचित्वमिति भावः। नन्वेवं 'पनसो—वृक्ष' इतिवत् 'पचति करोती'ति सहप्रयोगापत्तिरिति[4] चेन्न ; केवलस्य धातोः प्रयोगाऽभावेन तिङ्प्रयोगे तदर्थपौनरुक्त्यभीत्या तथा प्रयोगाऽभावात्।यत्र तु नेदृशं बाधकं तत्रैधाञ्चकारेत्यादि प्रयुज्यते एवेति दिक् । **यदा त्विति** । आसेरपि क्रियाविशेषत्वम् । अत एव गमनाऽऽसनशयनसंशयात्प्रश्ने 'आस्ते' इति प्रतिवचनमिति बोध्यम् । पाठनिरपेक्षमिदं लक्षणमिति शङ्कते भाष्ये—**तत्रेति** । ननूपसर्गस्य धात्व-

१ 'क्रियावचने धातावुपसर्गे'ति केचिपठन्ति' । २ 'स्वाभाव्या ।
३ 'रेकि' ।४ 'सहाऽप्र' ।

कारणं प्राप्नोति?॥*॥सङ्घातेनाऽर्थगतेः॥*॥सङ्घातेन ह्यर्थो गम्यते सप्रकृतिकेन सप्रत्ययकेन सोपसर्गेण च ॥*॥ अस्तिभवतिविद्यतीनां च धातुत्वम् ॥*॥ अस्तिभवतिविद्यतीनां च धातुसंज्ञा वक्तव्या । यथा हि भवता करोतिना पचादीनां सामानाधिकरण्यं निर्दर्शितं, न तथाऽस्त्यादीनां निर्दिश्यते । नहि भवति–किं करोति ?, अस्तीति ॥*॥ प्रत्ययार्थस्याऽव्यतिरेकात्प्रकृत्यन्तरेषु ॥ ॥*॥प्रत्ययार्थस्याऽव्यतिरेकात्प्रकृत्यन्तरेषु मन्यासहे 'धातुरेव क्रियामाहे'ति । पचति पठति । प्रकृत्यर्थोऽन्यश्चान्यश्च, प्रत्ययार्थः स एव ।

॥*॥धातोश्चाऽर्थाऽभेदात्प्रत्ययान्तरेषु॥*॥ धातोश्चाऽर्थाभेदात्प्रत्ययान्तरेषु मन्यामहे–'धातुरेव क्रियामाहे'ति।पक्तिःपचनं पाक इति।प्रत्ययश्चार्थोऽन्यान्यश्च भवति प्रकृत्यर्थः स एव ॥ कथं पुनर्ज्ञायते–'अयं प्रकृत्यर्थः, अयं प्रत्ययार्थ' इति ॥*॥सिद्धंन्त्वन्वयव्यतिरेकाभ्याम्॥*॥[सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? 'अन्वय-व्यतिरेकाभ्याम्' ।]॥ अन्वयाच्च व्यतिरेकाच्च ॥ कोऽसावन्वयो व्यतिरेको वा ? ॥ इह 'पचती'त्युक्ते कश्चिच्छब्दः श्रूयते पच्छब्दश्चकारान्तः, 'अति'-शब्दश्च प्रत्ययः । अर्थोऽपि कश्चिद्गम्यते–विक्लित्तिः,कर्तृत्वमेकत्वं च॥ 'पठती' त्युक्ते कश्चिच्छब्दो हीयते, कश्चिदुपजायते, कश्चिदन्वयी । पच्छब्दो हीयते, पठ्शब्द उपजायते, अतिशब्दोऽन्वयी । अर्थोऽपि कश्चिद्धीयते,कश्चिदुपजायते,

प्र.]मात्रस्याऽवश्यंभावित्वाद्यौपारविशेषविषयः प्रश्नः।प्रतिवचनं तु विशेषनिराकरणेनेति बोद्धव्यम्।सङ्घातेनेति । सङ्घातस्यैव प्रयोगादर्थवत्त्वम् । केवलानां तु धातूनाम-प्रयोगादानर्थक्यम्।अतिशब्दश्चेति। यद्यप्ययं प्रत्ययसमुदायः,तथापि प्रकृतिभागाव-बोधपरत्वात्प्रत्ययभागपर्यालोचनेऽनादरादेवमुक्तम् । अथ वा पूर्वाचार्यैः कैश्चिदतिः

उ.]र्थविशेषकत्वात्प्रत्ययस्य कर्त्रर्थकत्वाच्च प्राप्त्यभावेन प्रतिषेधानुपपत्तिरत आह भाष्ये–सङ्घातेनार्थगतेरिति । बोद्धेति शेषः। तद्व्याचष्टे–सङ्घातस्येति । उपसर्ग-प्रत्यययोरित्यस्य–तद्विशिष्टयोरित्यर्थ इति भावः।अर्थवत्त्वमिति। अन्वयव्यतिरेका-भ्यामिति भावः । भाष्ये–यथा हीत्यादि । प्रागुक्तकरोतिसामानाधिकरण्यरूप-क्रियावाचित्वचिह्नाऽभावात्तदभाव इति भावः । अतिव्याप्तिं निराकरोति भाष्ये–प्रत्ययार्थस्येति । अव्यतिरेकः–अभेदः । प्रकृत्यन्तरेषु–भिन्नार्थकेषु । प्रत्ययस्या-ऽप्यावापोद्धारं दर्शयति–धातोश्चेति । अन्यश्चेति । लिङ्गभेदादित्यर्थः । 'अन्वयव्यतिरेकाभ्या'मिति वार्तिकेन धातोरेव क्रियावाचित्वं काल्पनिकमिति प्रतिपाद्यते । इत उत्तरभाष्यं 'न चेत्सामान्यशब्दा' इत्याद्यन्तमर्थवत्सूत्रे व्या-

१ क्वचिन्न । २ 'दर्शितं' । 'प्रदर्शितं' । ३ 'निर्दिश्यते' । ४ 'पक्ता' । ५ सिद्धन्त्विति क्वचिन्न । ६ लुप्तं । ७ 'त्वाद्विशेष' ।

कश्चिदन्वयी । विक्लित्तिर्हीयते, पठिक्रियोपजायते. कर्तृत्वं चैकत्वं चान्वयी । ते मन्यामहे—यः शब्दो हीयते तस्यासावर्थो योऽर्थो हीयते, यः शब्द उपजायते तस्यासावर्थो योऽर्थ उपजायते,यः शब्दोऽन्वयी तस्यासावर्थो योऽर्थोऽन्वयी ॥ विषम उपन्यासः । बहवो हि शब्दा एकार्था भवन्ति । तद्यथा—इन्द्रः शक्रः पुरुहूतः पुरन्दरः । कन्दुः कोष्ठः कुसूल इति ॥ एकश्च शब्दो बह्वर्थः । तद्यथा—अक्षाः पादा माषा इति ॥ अतः किं न साधीयोऽर्थवत्ता सिद्धा भवति?॥नापि ब्रूमोऽर्थवत्ता न सिध्यतीति । वर्णिता ह्यर्थवत्ताऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव । तत्र कुत एतदयं प्रकृत्यर्थोऽयं प्रत्ययार्थ इति, न पुनः प्रकृतिरेवोभावर्थौ ब्रूयात्प्रत्यय एव वा ? ॥ सामान्यशब्दा एत एवं स्युः । सामान्यशब्दाश्च नान्तरेण प्रकरणं विशेषणं वा विशेषेष्ववतिष्ठन्ते । यतस्तु खलु नियोगतः 'पचती'त्युक्ते स्वभावतः कस्मिंश्चिद्विशेषे'पचति'शब्दो वर्ततेऽतो मन्यामहे—'नेमे सामान्यशब्दा' इति । न चेत्सामान्यशब्दाः प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्त्तते, प्रत्ययः प्रत्ययार्थे ॥*॥ क्रियाविशेषक उपसर्गः ॥*॥ [क्रियाविशेषक उपसर्गः] । पचतीति क्रिया गम्यते, तां प्रो विशिनष्टि ॥ यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं—यत्र धातुरुपसर्गं व्यभिचरति । यत्र न खलु तं व्यभिचरति, तत्र कथम्—अध्येति अधीते इति ? ॥ यद्यप्यत्र धातुरुपसर्गं न व्यभिचरति, उपसर्गस्तु धातुं व्यभिचरति । ते मन्यामहे—'य एवास्याऽधेरन्यत्राऽर्थः स इहापी'ति ॥ कः पुनरन्यत्राऽधेरर्थः ॥ अधि-

प्र.]प्रत्ययत्वेन कल्पित इति तदपेक्षयैतदुक्तम्। किं न साधीय इति।यदा प्रकृतिरेव क्रियां साधनं चाह तदा सिद्धमेव प्रकृतेः क्रियावाचित्वम् । प्रत्यय एवेति. ततश्च

उ.]ख्यातं तत एवाऽवधार्यम् । प्रत्ययः प्रत्ययार्थे इति । प्रत्ययद्योत्येऽर्थे इत्यर्थः। प्रातिपदिकविषये पचकस्य प्रातिपदिकार्थतयाऽर्थवत्सूत्रस्थभाष्यस्यैवमेव व्याख्येयत्वात् । तदेवं सप्रत्ययकेऽतिव्याप्तिं निरस्य सोपसर्गे तां निराकरोति भाष्ये—क्रियाविशेषक उपसर्ग इति । यथाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययोऽर्थबोधकस्तथा ताभ्यामेव क्रियागतविशेषद्योतक उपसर्गः,क्रियावाची धातुरेवेति भावः। प्रो वीति । पचेरुत्कृष्टक्रियापरत्वं द्योतयतीत्यर्थः । यद्यपि तावदिति । उपसर्गाऽव्यभिचारिधातुस्थले तत्त्वाऽसम्भवादिति भावः । यद्यप्यत्रेति । धातोरुपसर्गाऽव्यभिचारेऽप्युपसर्गस्य धातुव्यभिचारादन्यत्र द्योत्यत्वेन निश्चितोऽर्थ एवेहाप्यधेरिति भावः। नन्विदमयुक्तमधीते इत्यादावुपरिभावाऽप्रतीतेरत आह—ततश्चेति । उत्कर्षलक्षण

१ क्वचिन्न । २ 'अतः किं न सा' । ३ 'र्थवत्ताऽपि न' । ४ 'विशेषं वा' । नान्तरेण विशेषं प्रकरणं विशे । ५ 'पच्शब्दः' । ६ लुप्तं स्यात् ।

रुपरिभावे वर्तते । इह तर्हि व्यक्तमर्थान्तरं गम्यते—तिष्ठति प्रतिष्ठते इति । 'तिष्ठती'ति व्रजिक्रियाया निवृत्तिः। प्रतिष्ठत इति व्रजिक्रिया गम्यते, ते मन्यामहे-'उपसर्गकृतमेतद्येनाऽत्र व्रजिक्रिया गम्यत' इति ॥ प्रोऽयं दृष्टापचार आदिकर्मणि वर्तते । न चेदं नास्ति-'बह्वर्था अपि धातवो भवन्ती'ति । तद्यथा-'वपिः प्रकिरणे दृष्टः, छेदने चापि वर्त्तते-'केशश्मश्रु वपती'ति । ईडिः स्तुतिचोदनायाच्ञासु दृष्टः प्रेरणे चापि वर्तते-'अग्निर्वा इतो वृष्टिमीट्टे, मरुतोऽमुतश्च्यावयन्ती'ति । करोतिरभूतप्रादुर्भावे दृष्टो निर्मलीकरणे चापि वर्तते-पृष्ठं कुरु' 'पादौ कुरु' । उन्मृदानेति गम्यते । निक्षेपणे चापि वर्तते 'कटे कुरु' 'घटे कुरु' 'अश्मानमितः कुरु'। स्थापयेति गम्यते । एवमिहापि तिष्ठतिरेव व्रजिक्रियामाह, तिष्ठतिरेव व्रजिक्रियाया निवृत्तिम् ॥ अयं तर्हि दोषः-'अस्तिभवतिविद्यतीनां धातुत्व'मिति ॥ यदि पुनः-॥*॥ भाववचनो धातुः ॥*॥-इत्येतल्लक्षणं[1] क्रियेत[2]?॥ कथं पुनर्ज्ञायते-'भाववचनाः

प्र.] प्रकृतेर्न स्यात्क्रियावाचित्वम्।अधिरुपरिभाव इति। ततश्चाधीत इत्यस्य विशिष्टार्थयुक्तानां शब्दानां पठनं, विधिपूर्वकं वा करोतीत्यर्थः । अध्येतीत्यत्र विशिष्टं स्मरणरूपं ज्ञानं धात्वर्थः । प्रोयमिति । अन्यत्रापि प्रयोगात् । ततश्चाऽन्यत्राऽस्य योऽर्थो द्योत्यः स एवेहापीत्यनुमीयते। अनेकार्थत्वाद्धातूनां तिष्ठतिरेव गतिवाचीति निर्णयः । भाववचन इति । भावशब्दः क्रियामात्रवाची । यथा 'यस्य च भावेने'ति 'भावे घ'ञिति च । तेन पचादीनामपि धातुसंज्ञा सिध्यति,

उ.] उपरिभावोऽधेरर्थः। स च विशिष्टार्थयुक्तत्वरूपो,विधिपूर्वकत्वरूपो वेति भावः। केचित्त्ववगमपर्यन्तत्वरूप उत्कर्षोऽधेरर्थ इत्याहुः । विशिष्टं स्मरणमिति । निरन्तरत्वादिकं तत्रोत्कर्षः। भाष्ये-इह तर्हि व्यक्तमिति।तत्र व्रजिक्रियायां उपसर्गमात्रार्थत्वे तिष्ठतेर्धातुत्वापत्तिः, तिष्ठतिमात्रस्य तु नाऽर्थः,तस्य तन्निवृत्त्यर्थकत्वात्। विशिष्टस्य तदर्थकत्वे तु तस्यैव धातुत्वापत्तिरिति भावः । समाधत्ते-प्रोयमिति । नन्वेवमपि गतिनिवृत्तिवाचिनस्तिष्ठतेः कथं गतिवाचित्वमत आह-अनेकार्थत्वादिति। धातोः क्वचिदवश्यकल्प्यनानार्थत्वेनैव प्रकृताऽर्थनिर्वाहे प्रशब्दस्याऽर्थकल्पने मानाऽभाव इति भावः । लोकेऽपि प्रथमगमनकर्त्तर्येव प्रतिष्ठत इति प्रयुज्यत इति तात्पर्यम्। तदाह भाष्ये-न चेदं नास्तीति। प्रकिरणे इति। 'माषान्वपती'त्यादौ । वृष्टिमीट्टे इति। प्रेरयतीत्यर्थः।ननु'भाववचन'इतिन्यासे पचादिष्वव्याप्तिरत आह-क्रियामात्रेति । धात्वर्थमात्रेत्यर्थः। मत्रपदं कार्त्स्न्ये । नन्वेवमप्यस्त्यादिष्वव्याप्तिरत आह-अस्तिभवतीत्यादि।'तस्मिन्सत्यागतः' 'भवनं भाव' इत्यादिप्रयोगादस्त्यादिक्रियाऽपि भावपदेन गृह्यत इति भावः।नन्वस्त्याद्यर्थस्यापि क्रियात्वे किमपराद्धं पूर्व-

१ 'इत्येवं लक्षणं' । २ 'क्रियते' । ३ इहाप्यनु' ।

पचादय' इति ?॥ यदेषां भवतिना सामानाधिकरण्यं–भवति–पचति, भवति पक्ष्यति, भवति–अपाक्षीदिति ॥ कः पुनर्भावः ?॥ भवतेः स्वपदार्थो भवनं भाव इति ॥ यदि भवतेः स्वपदार्थो भवनं भावो, विप्रति-

प्र.]अस्तिभवतिविद्यतीनामपि भावरूपार्थाऽभिधायित्वात्। भवति पचतीति। आत्मभरणवचनो भवतिः । तच्चात्मभरणं–विरुद्धैकार्थसमवायैः पाचकत्वादिभिरविरुद्धैकार्थसमवायम्। यथा 'शुक्लं रूप'मिति शुक्ले गुणे शुक्लत्वं रूपत्वं चाऽस्तीति शुक्लादयो रूपवचनाः। एवं पचादयो भाववचना इत्यर्थः।

कः पुनरिति। यदि क्रियैव भावस्तदा पक्षान्तरोपादानमनर्थकमथान्यस्तदाऽव्याप्तिरिति प्रश्नः। स्वपदार्थ इति। स्वग्रहणमुपचरितार्थनिवृत्त्यर्थं, गौणोऽपि पदार्थो भवति, न तु स्वो, व्यभिचारात्। पदग्रहणं प्रकरणाद्यनपेक्षत्वप्रतिपादना-

उ.]लक्षणेनेत्यत आह–भावरूपेति। 'क्रिया'शब्दः सपरिस्पन्दसाधनसाध्यार्थे रूढो, भावशब्दश्च सपरिस्पन्दाऽपरिस्पन्दान्यतरसाधनसाध्य इति भावः। इतरो भवत्यर्थोऽस्य भावशब्देन विवक्षित इत्याशयेन पृच्छति भाष्ये–कथं पुनरिति। ननु भवतिपचत्योर्नैकार्थबोधकत्वरूपं समानाधिकरण्यं, भावः सत्ता, विक्लित्त्यनुकूलव्यापारश्च पाक इति तयोरत्यन्तवैलक्षण्यादत आह—आत्मभरणेति। आत्मभरणं चाऽऽषष्ठाद्भावविकारादनुस्यूतं 'स'दिति प्रत्ययवेद्यं रूपम्, तच्च केवलान्वयित्वात्पदार्थमात्रसमानाधिकरणम्। एवं चाश्रये पचिक्रियाबोधे तत्समानाधिकरणात्मभरणस्यापि तत्र सत्त्वेन तद्वाचकत्वं पचादीनाम्। यथा शुक्ले गुणे रूपत्वसत्तामात्रेण रूपवचनत्वं शुक्लादीनाम्। तदुक्तम्–पाचकत्वादिभिरिति। आदिना–गन्तृत्वादि। 'पाकत्वादिभि'रिति पाठान्तरम्। अत्रादिना–गमनत्वादि। विरुद्धेति। 'परस्पर'मित्यादिः। एवंच 'पचति भवती'त्यादेर्यत्कर्तृका पचिक्रिया तत्कर्तृका सत्तेति बोधः। एवं च भवत्यर्थपचत्यर्थयोरेकाऽधिकरणवृत्तित्वमेव भवतिपचत्योः सामानाधिकरण्यमिति भावः।

ननूक्तेन सामानाधिकरण्येन भावपदार्थस्याप्युक्तप्रायत्वात्कः पुनरिति प्रश्नोऽनुपपन्नोऽत आह—यदीति। 'भवतेरर्थ' इत्येतावता सिद्धे 'स्वपदे'ति व्यर्थमत आह–स्वेति। न च धातूनामनेकार्थत्वाद्धातुर्न क्वापि लाक्षणिक इति वाच्यम्, अनुपपत्तिप्रतिसन्धानाऽपूर्वकप्रतीतिविषयार्थमादायैवाऽनेकार्थत्वस्वीकारात्। यस्त्वनुपपत्तिप्रतिसंधानपूर्वकप्रतीतिविषयो यथा भूधातोर्गमनादिस्तत्र लक्षणैवेत्याशयात्। क्रियावाचकत्वं च क्रियाबोधकत्वमेवेति बोध्यम्। प्रकरणादीति। तेन तत्सापेक्षप्रतीतिकपराभवाद्यर्थनिरासः। भवनलक्षणभावस्य सत्तारूपत्वात्सत्तायाश्च केवलान्वयित्वेन सर्वसमानाधिकरणतया भाववचन इति लक्षणं न क्वाप्यव्याप्तमित्युत्तर-

१ 'यदेतेषाम्'। २ 'प्रतिषिद्धार्थानां'।

सिद्धानां धातुसंज्ञा न प्राप्नोति–भेदः छेदः । अन्यो हि भावोऽन्योऽभावः । आतश्चान्यो भावोऽन्योऽभाव इति, यो हि यस्य भावमिच्छति स न तस्याऽभावं, यस्य चाऽभावं न तस्य भावम् ॥ पचादीनां च धातुसंज्ञा न प्राप्नोति । यथा हि भवता क्रियावचने धातौ करोतिना पचादीनां सामानाधिकरण्यं निदर्शितं, न तथा भाववचने धातौ निर्दिश्यते । करोतिः पचादीनां सर्वान्कालान्सर्वान्पुरुषान्सर्वाणि वचनान्यनुवर्त्तते, भवतिः पुनर्वर्तमानकालं

प्र.]र्थम् । भवनं भाव इति विग्रहः कर्तृसाधननिवृत्त्यर्थः । **भेद इति ।** विनाशो भेदश्छेदश्च घटरज्ज्वादेः, स च भावविरोधीति भावः । **सर्वान् पुरुषानिति ।** किं करोषि ? पचामि, किं करोमि ? पचेत्यादौ विपरीताऽपि पुरुषानुवृत्तिः सर्वग्रहणेन विवक्षिता । **भवतिः पुनरिति ।** नहि भवति भविष्यति पक्ष्यत्यभूद-

उ.]भाष्यतात्पर्यम्।नन्ववयवविभागानुकूलव्यापारवाचिनां भिदादीनां कथमभाववचनतेत्यत आह–**विनाश इति**। तत्र घटादेर्नाशो भेदपदेन, रज्ज्वादेः स च्छेदपदेनेति शब्दशक्तिस्वभावादवगन्तव्यम्।विनाशकाले सत्ताया अभावान्न तेन तस्याः सामानाधिकरण्यमिति भावः।दोषान्तरमाह—**पचादीनां चेति** भाष्ये। **क्रियावचने धाताविति**। 'क्रियावचनो धातु'रिति लक्षणनिरूपणावसरे यथा निदर्शितं न तथा 'भाववचनो धातु'रिति लक्षणावसरे पचादीनां भवतिना निर्दिश्येत इत्यर्थः । तथाहि न सामान्यविशेषभावेन पचादेर्भवतिना सामानाधिकरण्यं, किं करोति ? पचति, किमकार्षीत् ? अपाक्षीत्, किं करिष्यति ? पक्ष्यति' 'किं कुरुतः ? पचत' इति वत्किं भवति ? पचति, किं भविष्यति ? पक्ष्यती'त्यादेरप्यापत्तेः । यतस्तु न प्रश्नोत्तरभावेन सामानाधिकरण्यं, यतश्च पचतौ भिन्नभिन्नवचनाद्यन्तेपि भवतेरेकरूपत्वमतः पच्यर्थो भवतेः कर्तैव, पचति यत्तद्भवतीति वाक्यार्थात् । **करोतिः**–कृधात्वर्थः । **भवतिः**–भूधात्वर्थः । धात्वर्थनिर्देशेपि 'यजतिषु ये यजामहं करोती'तिवत् श्तिप् । **वर्तमानकालं चैकत्वं चेति ।** प्रश्नविषयत्वं विना चेत्यपि बोध्यम् । 'भवतिरेकत्वमनुवर्त्तते' इत्युक्त्या क्रियायां सङ्ख्यान्वयं दर्शयति । एवं 'पचादीनां सर्वाणि वचनानी'त्यनेनाऽपि । तत्र **वचनं**–सङ्ख्या । न चैवं 'पक्ष्यति भवती'ति कथं प्रयोगो,भविष्यत्पाके वर्त्तमानसत्ताश्रयत्वाऽसंभवादिति वाच्यं, भूतभविष्यतोरपि सूक्ष्मावस्थामालम्ब्य सत्ताया वर्त्तमानत्वाऽक्षतेरिति भावः । करोतेः पचादिसर्वपुरुषानुवर्त्तकत्वं 'किं करोषि' 'पचामी'त्यादौ व्यभिचरितमत आह–**किं करोषीति** । करोतेः सामान्यविशेषभावेन पचादिष्वनुवृत्तिर्द्वेधा, पचादिसमानपुरुषान्ता, अनुकूलतद्विपरीतपुरुषान्ता चेति । द्विविधाऽपि सा सर्वपदेन संगृहीतेत्यर्थः । **नहि भवतीति** । ननु यः पक्ष्यति स भविष्यतीत्यभिप्रायेण 'भविष्यति

१ 'निर्दिश्यते' । २ 'निदर्शित' ।

चैकत्वं च ॥ का तर्हीयं वाचोयुक्तिः—भवति पचति, भवति पक्ष्यति, भवत्यपाक्षीदिति ? ॥ एषैषा वाचोयुक्तिः–'पचादयः क्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्र्यो भवन्ती'ति। यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं–यत्रान्या चान्या च क्रिया। यत्र खलु सैव क्रिया तत्र कथं–'भवेदपि भवेत्', 'स्यादपि स्या'दिति ?॥ अत्राप्यन्यत्वमस्ति ॥ कुतः ? ॥ कालभेदात्साधनभेदाच्च । एकस्यात्र भवते-

प्र.]पाक्षीद्भवतः पचतो भवन्ति पचन्तीति। का तर्हीति। कथं सम्बन्ध इति प्रश्नः। एषैषेति । या एषा त्वया पृष्टा सैषा वर्ण्यमानस्वरूपेत्यर्थः। पचादय इति । साध्य-साधनभावः सम्बन्धो न तु सामान्यविशेषभाव इत्यर्थः । नन्वन्यत्रोक्तं 'तिङभि-हितो भावः क्रियया समवाप्नुं न गच्छति, नहि भवति–पठति पचती'ति । ततश्च तेनैतद्विरुध्येत । तत्राहुः–कर्तृकर्मभावेन क्रिया आख्यातवाच्यक्रियया सम्बध्यत एव,–भवति पचति, पश्य मृगो धावतीति । करणादिभावेन तु न सम्बध्यते, तथा प्रयोगाऽदर्शनात् । भवेदपि भवेदिति । एकस्याः क्रियाया आत्मापेक्षः साध्यसाधनभावो विरुद्ध इति भावः । कालभेदादिति । स्वाभाविकमन्यत्वं काल-

उ.]पक्ष्यती'ति प्रयोगः कथं नेति चेन्न,आख्यातस्य क्रियाप्रधानत्वात्।उक्तं सामाना-धिकरण्यमपि न भाववाचकतासाधकम्,यथा शुक्लादीनां रूपवाचकत्वेपि न रूपत्व-वाचकता, तद्वत् । एवं पाकत्वेन सत्तायाः सामानाधिकरण्येन पचेः सद्वाचक-त्वेपि न सत्तावाचकत्वमिति बोध्यम्। किं चोक्तोऽर्थोपि न, पचतीत्यनेनैव तत्कर्तृ-वर्तमानसत्त्वाऽवगत्या भवतीत्यस्याऽनुपयोगात्, तद्वक्ष्यति भाष्ये–पचादयः क्रिया इत्यादि । कथं संबन्ध इति। किंसंबन्धमूलिकेयं वाचोयुक्तिः–वाक्प्रयोगोय-मिति भाष्यार्थ इति भावः । एषैषेति द्विरुक्तिः कथमत आह—यैषेति । साध्य-साधनभावः–क्रियाकारकभावः । तथा प्रयोगाऽदर्शनादिति । 'ज्योतिष्टोमेन यजेते'त्यादावपि 'ज्योतिष्टोमेने'त्यस्यैव करणत्वेनान्वयो न तु धात्वर्थस्येति मतं मञ्जूषायां विधिवादे निरूपितम् । यद्वा तस्य करणत्वेन न धात्वन्तराऽर्थेन्वय इति भावः । यत्कर्तृका पचिक्रिया तत्कर्तृका सत्तेति बोधे तु 'पक्ष्यन्ति भवन्ती'-त्यादेरप्यापत्तिरिति बोध्यम् । यत्र खल्विति—भाष्ये । एकस्या एव कर्तृत्वं तन्निरूपकत्वं च न युक्तमिति भावः।भवेदपि भवेदिति । अपि भवेदिति यत्तद्भव-त्वित्यर्थः। [भाष्ये—स्यादपि स्यादिति । अत्र 'सर्पिष' इत्यध्याहारेण पदार्थद्योत-कत्वादपेः कर्मप्रवचनीयत्वेन षत्वाऽभावः]। नन्वन्यत्वस्य कालभेदजन्यत्वाऽभावाद-नुपपन्नमेतदत आह–स्वाभाविकमिति। तज्ज्ञानहेतुत्वे तद्धेतुत्वोपचार इति भावः। ननु 'भवेदपि भवे'दित्यस्य देवदत्तस्य सत्ता सम्भाविता इति यत्तद्भवेद्भवत्वित्यर्थः। लिङाऽपिना च संभावना प्रतिपाद्यते । अपरोक्षे लिङ्प्रार्थने। एवं च तयोः कालांशे

१ 'एषा वाचो' । २ 'अथवाऽन्य' । 'अथा' । ३ 'आख्यातवाच्यक्रियया' ।
४ अयं पाठः १६८ पृष्ठे 'तदेव'मित्यतः पूर्वं सर्वत्र ।

भवतिः साधनं, सर्वकालश्च प्रत्ययः। अपरस्य बाह्यं साधनं, वर्त्तमान-कालश्च प्रत्ययः। यावताऽत्राप्यन्यत्वमस्ति, पचाद्यश्च क्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्र्यो भवन्तीति,—अस्त्वयं कर्तृसाधनः—भवतीति भाव इति ॥ किं कृतं भवति ?॥ विप्रतिषिद्धानां धातुसंज्ञा सिद्धा भवति। भवेद्वि-प्रतिषिद्धानां धातुसंज्ञा सिद्धा स्यात्, प्रातिपदिकानामपि तु[१] प्राप्नोति वृक्षः प्लक्ष इति ॥ किं कारणम् ?॥ एतान्यपि हि भवन्ति ॥ एवं तर्हि कर्मसाधनो भविष्यति–भाव्यते यः स भाव इति। क्रिया चैव हि भाव्यते। स्वभावसिद्धं तु द्रव्यम् ॥ एवमपि भवेत्केषांचिन्न स्याद्यानि न भाव्यन्ते, ये

प्र.]साधनभेदेन व्यज्यते। एकस्येति। 'अपि भवे'दित्यत्र यो भवतिस्तस्यारोग्यादि-विशिष्टदेवदत्तादिकर्तृका सत्ता वर्तमानाऽर्थः। तथाभूता हि सत्ता प्रार्थ्यत इति वर्त-मानकालः प्रत्ययः। सा तु सत्ता 'भवे'दित्यस्याः सत्तायाः कर्तृत्वेन निर्दिष्टेति भेदो-ऽस्त्येव। अस्त्वयमिति। भेदादयोऽपि[२] भवन्तीति तद्वचनानां सिध्यति धातुसंज्ञा। एतान्यपीति। एतत्प्रतिपाद्यानि वस्तूनीत्यर्थः। भाव्यते यः स भाव इति।

उ.]उदासीनत्वाद्वर्त्तमानकाल इत्ययुक्तमत आह–अपि भवेदिति। 'सत्ता वर्त्तमाने'-त्यस्य 'सम्भाविते'ति शेषः।यद्यप्युदासीनः काले[३] लिङ्गथापि क्रियाया नियमेन काला-काङ्क्षासत्त्वात्प्रकरणादिवशेन तत्तत्कालविशिष्टक्रियावगतिः। अत एव माङि लुङादेः सर्वलकारापवादत्वव्यवहारः। एवं च 'नहि भूतभाविनोस्तादृशी प्रीतिर्यादृशी वर्त-मान' इति न्यायेन सम्भावनालिङन्तप्रतिपाद्यस्य वर्त्तमानत्वसिद्धिः।तदाह–तथाभूता हीति। भवेदित्यस्याः सत्ताया इति। प्रार्थनालिङन्तार्थाया इत्यर्थः। सम्भावना-विषयवर्त्तमानसत्ताकर्तृका प्रार्थ्यमाना सत्तेति बोधः। नन्वेवमपि प्रार्थनालिङ-न्तार्थस्य कथं सर्वकालत्वं, प्रार्थनाया भविष्यद्विषयतया तद्विषयसत्तायां भविष्यत्व-प्रतीतेरिति चेन्न। 'शान्तो रोग' इति प्रश्ने पुनरनुत्पत्तिध्वननायैकेन 'शमिष्यती'-त्युक्ते,संवादायाऽपरेण 'शाम्यती'त्युक्तेऽनौल्बण्याय शाम्यत्विति प्रयोगदर्शनेन प्रार्थना-विषये सर्वकालत्वाऽभिमानात्। तदेवमत्र लक्षणे भिदादिष्वव्याप्तिर्भवतिसामानाधि-करण्याऽभावात्पचादावव्याप्तिश्चेति दूषणद्वयं स्थितम्।'कर्त्र्यो भवन्ती'त्यस्या'ऽनुप-पन्नं भाववचनो धातुरिति लक्षण'मिति शेषः। भवतिसामानाधिकरण्याऽभावेन भाव-वचनत्वाऽभावादिति भावः। अथ तदुद्धरति–अस्त्विति। 'विप्रतिषिद्धाना'मित्यु-पलक्षणं–पचादीनामपि। भेदादयोपीति। जन्मवाची भवतिः।तेन ध्वंसस्यापि जाय-मानत्वान्नाऽव्याप्तिरिति भावः। अन्योन्याऽभावोऽपि तत्तद्वस्तुजन्मना जन्य एवेति तद्वाचकभेदशब्दसिद्धिर्बोध्या।एतानीति नपुंसकमयुक्तमुपक्रान्तानां पुंस्त्वादत आह–

१ क्वचिन्न। २ 'भेदादयो भवन्तीति'। ३ उदासीनकाले'।

त्वेते संबन्धिशब्दास्तेषां प्राप्नोति–माता पिता भ्रातेति । सर्वथा वयं प्रातिपदिकपर्युदासान्न मुच्यामहे । पठिष्यति ह्याचार्यो–'भूवादिपाठः प्रातिपदिकाणवयत्यादिनिवृत्त्यर्थ'इति । यावता पठिष्यति—'पचादयश्च क्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्र्यो भवन्ती'ति, अस्त्वयं कर्तृसाधनो भवतीति भाव इति ॥ किं वक्तव्यमेतत् ?॥ नहि॥ कथमनुच्यमानं गंस्यते ? ॥ एतेनैवाभिहितं सूत्रेण 'भूवादयो धातवः' इति ॥ कथम् ?॥ नेदमादिग्रहणम् । वदेरयमौणादिक

प्र.]तेन साध्यमानार्थवाचिनां धातुसंज्ञेत्यर्थः। स्वभावसिद्धमिति। शब्दशक्त्यनुसारेणैतदुच्यते। कृतता-क्रियमाणता-कर्तव्यतायुक्तान्यपि द्रव्याणि सिद्धरूपाण्येव प्रातिपदिकेनाऽभिधीयन्ते । शब्दान्तरेण तु तेषामवस्थान्तरं प्रतिपाद्यते । मातेति । मातृत्वं पुत्रजन्मना भाव्यते । सर्वथेति । पाठाश्रये समानशब्दानां प्रसङ्गः, कर्तृसाधने भावशब्दे वृक्षादीनां प्रसङ्गः, कर्मसाधने मात्रादीनामित्यर्थः । इदानीं समाधानमाह–पठिष्यतीति । पठितानामेव भाववचनानां धातुसंज्ञा, नान्येषामित्यर्थः । अस्त्वयमिति । भवतीति भूरिति कर्तरि क्विबस्ति न तु कर्मणि । अर्थस्त्वभिन्न एव । यो हि भवति स एव भाव्यते नाऽन्यः । नेदमिति । वृद्धिशब्दस्य मङ्गला-

उ.]एतदिति। ननु कर्मसाधनेपि वृक्षादिषु दोषोऽपरिहृत एवेत्यत आह–तेन साध्यमानेति।साध्यावस्थावपन्नाऽर्थवाचिनामित्यर्थः।कृतता–घटमकार्षीदित्यादौ। क्रियमाणता,–घटं करोतीत्यादौ। कर्तव्यता,–घटं करिष्यतीत्यादौ । सिद्धरूपाण्येवेति । स्वभावेन–शब्दशक्तिस्वभावेन, सिद्धं–सूक्ष्मरूपेण सिद्धावस्थमेव द्रव्यं–शब्दवाच्यमिति भाष्याक्षरार्थः । अत एव तस्य क्रियाकाङ्क्षा । यद्यपि क्रियापि तथा, तथापि सा शब्दशक्तिस्वभावात् स्थूलरूपेण साध्यतयैव प्रतीयत इति बोध्यम् ।

मातृत्वमिति। मात्रादिशब्दा जनकस्त्रीत्वादौ शक्ता । जनकत्वस्य च जन्यनिरूपितत्वमित्यभिमानः । भाष्ये 'पठिष्यति ही'त्यस्य हिशब्दात् पूर्वोक्तशङ्कोपपादकत्वभ्रमं वारयति–इदानीमिति । सामान्यशब्दाऽतिप्रसङ्गवारणायाह–भाववचनानामिति । 'कर्त्र्यो भवन्ती'त्यतोऽस्त्वयं कर्तृसाधनो भवतीति भाव इति, न कश्चिद्दोष इत्यर्थो भाष्यस्य । सूत्राक्षरैरस्य सङ्ग्रहं दर्शयति–भूरिति कर्त्तरीति । अर्थस्त्वभिन्न एवेति । एवं च कर्तृसाधनकर्मसाधनयोरविशेषः, फले दोषवारणमपि समम्, न्यायप्राप्तश्च कर्तृसाधन इति स एवाऽस्त्वित्याशयः । भाष्ये–किं वक्तव्यमिति । 'भाववचना भूवादयो धातव' इति किं वक्तव्यमित्यर्थः । (भाष्ये)–औणादिक इति । बाहुलकादिति भावः । वृद्धिशब्दस्येति । मध्यमङ्गलस्य 'शिवशमरिष्टस्ये'त्यादिभिरेव सिद्धत्वेनेदं नाऽतीवोपयुज्यत इति

'१ 'आणपयत्यादिपाठनिवृ'। २ 'हि' । ३ 'वस्थापन्नार्थ' । ४ क्वचिन्न ।

इन्कर्तृसाधनः[१]–'भुवं वदन्तीति भूवादय' इति ॥*॥ भावचने धातौ तदर्थप्रत्ययप्रतिषेधः ॥*॥ भाववचने धातौ तदर्थस्य प्रत्ययस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । शिश्ये इति ॥ किं च स्यात् ? ॥ अशितीत्यात्त्वं प्रसज्येत । तद्धि धातोर्विहितम् ॥*॥ इतरेतराश्रयं च, प्रत्यये भाववचनत्वं तस्माच्च प्रत्ययः॥*॥ इतरेतराश्रयं च भवति ॥ केतरेतराश्रयता ? ॥ 'प्रत्यये भाववचनत्वं तस्माच्च प्रत्ययः' । उत्पन्ने हि प्रत्यये भाववचनत्वं गम्यते । स च ताव-द्भाववचनादुत्पाद्यः । तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च[२] कार्याणि न प्रकल्पन्ते ॥*॥ सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादनाश्रित्य भाववचनत्वं प्रत्ययः ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? । ['नित्यशब्दत्वात्[३]'] । नित्याः शब्दाः । नित्येषु च शब्देष्वनाश्रित्य भाववचनत्वं प्रत्यय उत्पद्यते[४] ॥

प्र.]र्थस्य प्रयुक्तत्वाद्धकारो मङ्गलार्थो नोपयुज्यते। भुवमिति। जायमानमर्थं येऽभि-दधति ते धातव इत्यर्थः। भवतिरत्र जन्मवाची गृह्यते, न तु सत्तावाचीति सिद्धा-र्थाऽभिधायिनां संज्ञा न भवति। शिश्ये इति। भावार्थाऽभिधायित्वात्[५]प्रत्ययस्य धातु-संज्ञाप्रसङ्गादात्वं प्राप्नोति । तद्ध्यनैमित्तिकं, शिति तु प्रतिषिध्यते । एकारोच्चारणं तु यदा कर्तृकर्मणोर्लकारस्तदर्थम् । पाठस्तु न तावदस्य मनसि वर्तते । इतरेतरा-श्रयं चेति । प्राक्शास्त्रव्यापारात्[६]समुदाय एव नास्ति, कुतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्याम-र्थस्य प्रविभागः।तस्मिंश्चाऽसति भाववचनत्वा[७]ऽपरिज्ञानाद्धातुत्वं न व्यवतिष्ठत इत्यर्थः। सिद्धं त्विति । व्यवस्थिता एव पचत्यादयः समुदायाः संसृष्टार्थाधायिनः केवल-

---

उ.]भावः । जायमानमिति । तत्त्वेन प्रतीयमानमित्यर्थः। एवं वदता तेन प्रातिप-दिकनिवृत्त्यर्थं पाठो नाऽऽश्रितः । वृक्षादीनां तत्त्वेनाऽभानादेव व्यावृत्तिसिद्धेरिति मन्वानः शङ्कते भाष्ये–भाववचन इत्यादि । प्रत्ययस्येति । प्रत्ययान्तस्य तूपदेशाऽभावाद्धातुत्वेऽप्यात्वाऽप्राप्तेरिति भावः । अशितीति पर्युदासेनाऽशितः परत्वाऽभावादात्वाऽप्राप्तिरत आह–तद्धीति । भाष्ये–तद्धि धातोरिति । 'आदेश' इत्यत्र धातोरिति संबध्यत इति वार्तिककृतोऽभिमान इति भावः । भाष्यकारस्तू-पदेशग्रहणबलेन तत्र धातोरित्यस्याऽसंबन्धं वक्ष्यति। अत्र तु नाऽऽत्वं शिति नेति निषेधेन[८] शित्प्रत्ययपरत्वयोग्य एवैजन्त आत्वप्रवृत्तेरिति बोध्यम् । 'यं विधि प्रती'-ति न्यायेनैकारोच्चारणसामर्थ्यादात्वं न स्यादत आह–एकारोच्चारणं त्विति । व्यवस्थिता इति । साधुत्वाऽन्वाख्यानमात्रे शास्त्रव्यापारात् प्रागुक्तप्रनाडी[९] सर्वापि सिद्धैवेति नाऽन्योन्याश्रय इति भावः। संसृष्टार्थाभिधायिन इति। संसृष्टोपस्थापका इत्यर्थः । धातुसंज्ञार्थं भाववचनत्वस्याश्रितत्वादनाश्रित्येत्यनुपपन्नमत आह—

---

१ 'साधने' । २ क्वचिन्न । ३ लुप्तं । ४ 'उपपद्यते' । ५ भावाभिधा' । ६ 'व्यवहारा' । ७ 'वचनाऽप' । ८ 'ऽनेन' । ९ 'प्रणाली' ।

॥*॥ प्रथमभावग्रहणं च ॥*॥ प्रथमभावग्रहणं च कर्तव्यम्। प्रथमं यो भावमाहेति ॥ कुतः पुनः प्राथम्यम्। किं शब्दत आहोस्विदर्थतः ? ॥ किं चातः ? ॥ यदि शब्दतः, सनादीनां धातुसंज्ञा न प्राप्नोति–'पुत्रीयति' 'वस्त्रीयती'ति। अथाऽर्थतः, सिद्धा सनादीनां धातुसंज्ञा, स एव तु दोषो 'भाववचने तदर्थप्रत्ययप्रतिषेध' इति ॥ एवं तर्हि नापि शब्दतो, नाप्यर्थतः॥ किं तर्हि ? ॥ अभिधानतः। सुमध्यमेऽभिधाने यः प्रथमं भावमाह ॥

प्र.]सुतप्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य प्रक्रियायामसर्थविभागः शब्दविभागश्चाऽपोद्ध्रियते इत्यर्थः। अनाश्रित्येति। पारमार्थिकं नाश्रीयते, परिकल्पितं त्वाश्रीयत एव। तत्त्वतो हि शब्दान्तराण्येवाऽर्थान्तरेषु प्रयुज्यन्ते। प्रथमभावग्रहणं चेति। तदर्थप्रत्ययपरिहारोऽयम्। प्राथम्यस्याऽऽपेक्षिकत्वात्पृच्छति–कुत इति।पुत्रीयतीति। नाऽत्र प्रथममुच्चार्यमाणः पुत्रशब्दो भावमाह। 'सनाद्यन्ता धातव' इत्यस्य प्रत्याख्यानेऽयं दोषः।

सिद्धेति। प्रथम आद्यो भावोऽप्रथमेनाऽपि क्यचाऽभिधीयते न तु द्वितीयः। 'शिश्ये' इत्यत्र तु प्राप्नोति, स्वार्थिकेन प्रत्ययेन प्रथम एव भावोऽभिधीयते न तु द्वितीयः। अभिधानत इति। अन्येनाऽनभिहितं भावं य आह स धातुः। 'शिश्ये' इत्यत्र तु प्रकृत्यभिहित भावं प्रत्यय आहेति न तस्य धातुसंज्ञाप्रवृत्तिः। यथा 'प्रथममयं राजानं पश्यती'त्यस्यायमर्थो यदन्येनादृष्टं पश्यतीति, तथेहापि प्राथम्यभिधानक्रियापेक्षमाश्रीयते—'अन्येभ्यो भावाभिधायिभ्यो यः प्रथमं भावमाहे'ति। सुमध्यम इति। द्वौ शब्दार्थपक्षौ, दुष्टत्वात्परि-

उ.]पारमार्थिकमिति। तस्य व्यवहारेण समुदायवृत्तित्वादिति भावः। वार्तिककृताऽनाश्रित्येत्युक्तेरिति तात्पर्यम्। परिकल्पितं त्विति। भाष्यकृता पूर्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां धातुरेव क्रियावाचीत्युक्तेरिति भावः। चश्रवणाद्दोषसमुच्चय इति भ्रमं प्राप्तं वारयति–तदर्थेति। वार्तिककृता धातोरित्यस्यात्त्वे संबन्धाभ्युपगमात्तदुक्तोऽयं परिहार इत्यर्थः। ननु स्वभावादेव धातूनां प्रथमं भाववाचित्वे'कुत'इति हेतुप्रश्नोऽसङ्गत इत्यत आह–प्राथम्यस्येति। अवधिविषयः प्रश्न इति भावः। प्रथमश्चासौ भाववचनश्चेति विग्रहे प्रथममुच्चार्यमाणः सन् भावमाहेत्यर्थे शब्दतः प्राथम्यम्, 'प्रथमस्य[६] भावस्य वचन' इति विग्रहेऽर्थतः, द्वयोर्मध्ये 'प्रथमं पूर्वकालं भाववचन' इति विग्रहे विरूपष्टपटुवत्समासेऽभिधानतः। स्वयं प्रथमोऽप्रथमो वा प्रथमम्, प्रथमं वा भावमन्येभ्यः पूर्वमाहेत्यर्थादिति बोध्यम्। नाऽत्रेति। यद्यपि तिङपेक्षया क्यजपि प्रथमस्तथापि तस्य गौणं प्राथम्यमिति भावः। न च क्यजन्तस्य तिङपेक्षया मुख्यमेव प्राथम्यम्। पुत्र इच्छा आश्रय इत्यर्थत्रयाऽवभासेन खण्डत्रयस्यैव करणादिति तत्त्वम्। ननु 'सनाद्यन्ता' इति तस्य धातुत्वं सिद्धमत आह–सना-

१ इतिः क्वचिन्न। २ 'नैवार्थतो नापि शब्दतः'। ३ क्वचिन्न।
४ 'अर्थभागः'। 'शब्दभागः'। ६ 'प्रथमं भावमाहेति विग्रहेऽर्थतः'।

इह ये एव भाववचने धातौ दोषास्त एवं क्रियावचनेऽपि । तत्र त एव परिहाराः।तत्रेदमपरिहृतम्–'अस्तिभवतिविद्यतीनां धातुत्व'मिति॥तस्य परिहारः। कां पुनः क्रियां भवान्मत्वाह–'अस्तिभवतिविद्यतीनां धातुसंज्ञा न प्राप्नोती'-

प्र.]त्यज्योपादीयमानमभिधानं मध्यममिति व्यपदिश्यते । तदेव निर्दोषत्वाच्छोभनत्वेन विशेष्यते । चिकीर्षतीत्यत्र करोत्यर्थोपसर्जनामिच्छामन्येनाऽभिहितां सन्प्रत्यय आहेति प्रवर्त्तते धातुसंज्ञा । अत्र पक्षे यथा शिश्य इति प्रत्ययस्य धातुसंज्ञा न भवति तथा स्वार्थिकानामायादीनामपि न प्राप्नोति–गोपायति कामयते इति । तदर्थं 'सनाद्यन्ता धातव' इति पठितव्यमेव । **इहेति** । तदर्थप्रत्ययप्रतिषेध इतरेतराश्रयं च, प्रथमभावग्रहणं च, सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति च । केवलं, प्रथमभावग्रहणमपनीय प्रथमक्रियाग्रहणं चेति क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् । **तत्रेदमिति** । 'किं करोती'ति प्रश्नेऽस्त्यादिभिः प्रतिवचनाऽभावादक्रियावचनत्वमेषां मन्यते । यच्चाप्युक्त'मिह सर्वेषु साधनेषु सन्निहितेषु कदाचित्पचतीत्येतद्भवति कदाचिन्ने'ति, तदस्त्यादिषु नास्ति । नह्यस्तीति कदाचिद्भवति, अपि तु सर्वदेति पाकादिभिर्वैधर्म्यम् । यथा च 'पचतितरा'मिति प्रकर्षो भवति नैवम-

उ.]द्यन्ता इति । 'भाववचना' इति लक्षणे सनाद्यन्तानामप्यनेनैव धातुत्वसिद्धौ तत्सूत्रमेव प्रत्याख्येयमिति भावः । **क्यचेति** । लक्षणे भाववचनस्तदन्तश्च गृह्यते इति तदन्तस्य धातुत्वसिद्धिरिति भावः । **प्रथममयं राजानमिति** । प्रथममयमेव राजानमित्यर्थः । नन्वस्य पक्षस्याऽन्त्यत्वान्मध्यम इत्ययुक्तमत आह—**द्वाविति** । उभयाऽस्पृष्टे'मध्यस्थ'इति व्यवहारात् प्रागुक्तदोषद्वयाऽस्पर्शेनायं मध्यम इति भावः। **इच्छामन्येनेति** । एवं प्रतीषिषतीत्यादावपि प्रकृत्यर्थातिरिक्तां तद्विषयामिच्छामन्येनाऽनभिहितामेव सनाहेति बोध्यम् । **अयादीनामिति** । तदन्तानामित्यर्थः । क्रियावचनपक्षे प्रथमभावपदस्याऽनन्वयात्त एव परिहारा इत्यसङ्गतमत आह— **तदर्थेत्यादि** । भिदादीनामपि विभागफलकव्यापारवाचित्वात्क्रियावाचित्वमस्त्येव । अभावोऽपि सूक्ष्मावस्थसत्तैवेत्यभाववाचिनामपि भाववचनत्वम् ,अभावस्याऽलीकत्वाभ्युपगमादिति बोध्यम् । भाष्ये–**तत्रेदमिति**। तत्र'क्रियावचनो धातु'रिति लक्षणे। क्रियावचनत्वाऽभावादप्राप्तं धातुत्वमस्त्यादीनामिति भावः । कुतोऽक्रियात्वं तेषामत आह–**किं करोतीति** । **नह्यस्तीति** [1] साधनसन्निधानेऽस्तीति कदाचिद्भवतीति न, अपि तु सर्वदा भवत्येवेत्यन्वयः । क्रियास्वरूपं शङ्कित्रैव वाचयितुं पृच्छति भाष्ये–**कां पुनरिति** । तदाशयं स्वयमेवोन्नीयाह–**किं यदिति** । एवं हि भुजिकारकस्येवाऽस्तिकारकस्यापि क्रियात्वमस्तु का क्षतिरिति भावः । ननु भुङ्क्ते इति यत्सा क्रियेत्यन्वये धात्वर्थक्रियावाद एवोपक्षिप्तः स्यादिति 'न ब्रूम' इत्यादिग्रन्थाऽसङ्गतिः, 'देवदत्त इति यत्सा क्रिये'त्याद्यन्वये यत्तदोः [प्रधानपरामर्शित्व-

१ क्वचिन्न । २ 'मेषामिति मन्यते' । ३ 'यत्क्रिये' । 'यत्तात्क्रिये' ।

ति। किं यत्तद्देवदत्तः कंसपात्र्यां पाणिनौदनं भुङ्क्ते इति ?॥ न ब्रूमः 'कारकाणि क्रिये'ति॥ किं तर्हि ?॥ कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः क्रिया। अन्यथा च कारकाणि शुष्कौदने प्रवर्तन्ते, अन्यथा च मांसौदने॥ यद्येवं सिद्धाऽस्तिभवतिविद्यतीनां धातुसंज्ञा। अन्यथा हि कारकाण्यस्तौ प्रवर्तन्तेऽन्यथा हि म्रियतौ। 'षड्भावविकारा' इति ह स्माह भगवान् वार्ष्यायणिः।

प्र.]स्तितरामिति। किं यत्तदिति यत्तच्छब्दाभ्यां कारकवैचित्र्यं निदर्श्यते। प्रवृत्तिविशेष इति। सर्वा प्रवृत्तिः प्रवृत्त्यन्तराद्भिद्यते इत्यस्त्येव सर्वस्याः क्रियात्वम्। अन्यथेति। शुष्कौदने मन्दप्रयत्नः प्रवर्त्तते, मांसौदने तु संवेगेन। यथा च भोजनक्रियाणां परस्परवैलक्षण्यात्प्रवृत्तिविशेषत्वं नैवमस्त्यादीनाम्। यद्येवमिति। अत्रापि प्रवृत्त्यन्तरापेक्षयाऽस्त्येव प्रवृत्तिविशेषरूपत्वमित्यर्थः। अन्यथेति। अस्तावात्मभरणरूपा प्रवृत्तिर्म्रियतौ तत्त्यागरूपा। उत्पत्तिप्रभृत्या विनाशाच्च सत्तानुषङ्गादस्तीति प्रत्ययस्य सन्निहितेषु साधनेषूत्पत्तिरवश्यं भाविनीति कादाचित्कत्वाऽभावः। प्रकर्षप्रत्ययोऽपि दृश्यते 'विद्यतेतरामिह धान्य'मिति। अत्रैवार्थे आगम-

उ.]हानिरत आह-यत्तदिति। क्रियांशस्य प्राधान्येपि न तात्पर्यविषयता, सर्वनाम्नां गुणपरामर्शकता च दृष्टाऽतस्तत्तद्व्यापाराविष्टकारकाण्येव ताभ्यां परामृश्यन्त इत्यर्थः। 'कारकवैचित्र्य'मित्यस्य, विचित्राणि कारकाणीत्यर्थः। स्वार्थे ष्यञिति बोध्यम्। वैचित्र्यं च तत्तद्व्यापाराविष्टत्वमेव। भाष्ये शङ्किताऽऽह-न ब्रूम इत्यादि। प्रवृत्तिविशेष इति। स चाऽस्त्याद्यर्थे नास्तीति भावः। एतच्चोपलक्षणं प्रतिवचदीनामिति तान्युक्तवानुपाध्यायः। ननु प्रवृत्तिविशेषस्य क्रियात्वे प्रवर्त्तत इत्यत्र क्रियात्वाऽनापत्तिरत आह-सर्वेति। पच्याद्यपेक्षया साऽपि विशेष एवेति भावः। शङ्कित्राशयमुपसंहरति-यथा चेति। एवं चाऽस्त्यादौ धातुत्वाऽसिद्धिरिति भावः।

सिद्धान्त्याह भाष्ये-यद्येवमिति। अन्यथा हीति। कारककर्तृकाऽस्तौ वाच्यत्वेन स्थिता प्रवृत्तिरन्यथेत्यक्षरार्थः, तदेवाह-आत्मभरणरूपेति। स्थूलरूपधारणानुकूलव्यापाररूपेत्यर्थः। म्रियतौ तत्त्यागानुकूलव्यापाररूपेति भावः। एवं च म्रियत्यपेक्षया प्रवृत्तिविशेषरूपताऽस्त्येवाऽस्त्यर्थस्येति तात्पर्यम्। पूर्वोक्तदूषणत्रयेऽन्त्यद्वयमुद्धरति-उत्पत्तीत्यादि। कादाचित्कत्वाऽभाव इति। अयं चात्मभरणलक्षणसत्तावाचिन्येव। तदपि कर्तृरूपे वस्तुनि विद्यमाने एव, वस्तुकादाचित्कताप्रयुक्ता तु साऽस्त्येव। अत एव भूतभविष्यत्प्रयोगाः सङ्गच्छन्ते। उत्पत्तिरूपसत्तावाचिनि तु कादाचित्कताऽप्यस्त्येव। 'विद्यतेतरा'मित्यपि कारकगतप्रकर्षारोपेणैव बोध्यम्।

१ 'किमियं यत्त'। २ 'कांस्य'। ३ क्वचिन्न। ४ इति सर्वस्याः'। 'इति तस्याः'। ५ 'वृत्तिः'।

'जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्द्धतेऽपक्षीयते विनश्यती'ति॥सर्वथा'स्थित'इत्यत्र धातुसंज्ञा न प्राप्नोति । बाह्यो ह्येतेभ्यस्तिष्ठतिः ॥ एवं तर्हि क्रियायाः क्रिया निर्वर्त्तिका भवति, द्रव्यं द्रव्यस्य निवर्तकम् । एवं हि कश्चित्कंचित्पृच्छति–'किमवस्थो देवदत्तस्य व्याधि'रिति?। स आह–'वर्द्धते' इति । अपर आह–'अपक्षीयते' इति । अपर आह–'स्थित' इति । 'स्थित' इत्युक्ते वर्द्धतेश्चाऽपक्षीयतेश्च निवृत्तिर्भवति । अथ वा नान्तरेण क्रियां भूतभविष्यद्वर्त्तमानाः

प्र.]माह–षड्भावविकारा इति । भावस्य क्रियायाः षड्प्रकारा इत्यर्थः। तेषु चाऽस्तिः पठित इति तस्यापि क्रियात्वमित्यर्थः । अथ वा भावस्य सत्ताया एते प्रकाराः । सत्तैवाऽनेकक्रियात्मिका साधनसम्बन्धादवसीयमानसाध्यरूपा जन्मादिरूपतयाऽवभासते । एते च भावविकारा निरुक्ते निपुणं व्याख्यातः[1] । इह तु प्रकृताऽनुपयोगान्न व्याख्यायन्ते । सर्वथेति । भावविकारपरिसङ्ख्यानस्याऽव्यापकत्वमित्यर्थः । एवं तर्हीति। अनुमानेन स्थानस्य क्रियात्वं प्रतिपादयति। अन्या 'स्थित' इत्युक्ते[2] वृद्धिक्षयनिवृत्तिर्न प्रतीयेत । अथवेति । क्रियान्तरधर्मसमन्वयेनाऽस्त्यादीनां क्रियात्वं प्रतीपाद्यते । 'घट' इत्युक्ते कालविशेषावगतिर्नास्ति । अस्ति अभूद्भविष्यतीति कालविशेषाऽवगमात् साध्यमानस्य चार्थऽस्य कालेन योगात्क्रियात्वाऽवसायः। अथ

उ.]भाष्येऽस्त्यादीनां क्रियावाचकत्वे युक्त्यन्तरमाह–षड्भावेत्यादि। क्रियाया इति। 'भावो लीला क्रिया चेष्टे'ति कोशादिति भावः । 'विकार'शब्दः प्रकारवाची। अथ वेति । उत्पत्तिविनाशयोरपि सूक्ष्मरूपेण वस्तुनो भावात्तेषामपि सत्तात्मकत्वमिति बोध्यम् । भावस्य सत्ताया ब्रह्मसत्ताया एते विकाराः क्रियाप्रकारा मायावशात्त इव भासमाना इति वार्ष्यायण्युक्तेरर्थः । सत्तैवेत्यादि । ब्रह्मसत्तैवाऽनेकक्रियात्मिका–अनेकक्रियाविवर्त्तात्मिका साधनैः कारकैः संबन्धादवसीयमानसाध्यस्वरूपा जन्मादिरूपतया भासत इत्यर्थः।एतच्च निरुक्तभाष्ये स्पष्टम्।भावविकारेति। एवं चाऽव्याप्तिदूषितं परिगणनं कथमस्त्यंशे प्रमाणं भवेदिति भावः । अनुमानेनेति । 'षड्भावविकारेष्वभावादक्रियात्वमेव मन्यमानं प्रती'त्यादिः । अन्यथेति । एवं च स्थितेरप्यस्तितायामन्तर्भावान्न परिगणनाऽव्याप्तिरिति भावः । तिष्ठतेरेव क्रियात्वे युक्त्यन्तरमिति भ्रमं वारयति–क्रियान्तरेति । एतन्मूलिकैव 'क्रियाभेदाय कालस्त्वि'ति वाक्यपदीयोक्तिः । कालस्य क्रियामात्रपरिच्छेदकत्वादिति भावः । ननु यद्यस्त्यादेः क्रियावाचित्वं तर्हि किं करोतीति पृष्टेऽस्तीत्याद्युत्तरं कुतो नेत्यतो भाष्ये–अथवा नान्यदिति । अत्राऽथवेति 'यत' इत्यर्थे । प्रश्नासम्भवादिति । निर्ज्ञातत्वेन सत्ताविषयप्रश्नाऽसम्भवादित्यर्थः। ननु क्रियाभावयोरेकार्थतया कथमिह

१ एवञ्च कैयटकृता काचिन्निरुक्तव्याख्यासीदिति प्रतीयते । २ 'इत्युक्तेर्वृद्धि' ।

काला व्यज्यन्ते। अस्त्यादिभिश्चाऽपि भूतभविष्यद्वर्तमानकाला व्यज्यन्ते।अथ वा नाऽन्यत्पृष्टे नाऽन्यदाख्येयम्। तेन न भविष्यति-'किं करोति-अस्ती'ति॥

अथ यद्येव[2]'क्रियावचनो धातु'रित्येष पक्षेऽथापि'भाववचनो धातु'रिति, किं गतमेतदियता सूत्रेण, आहोस्विदन्यतरस्मिन्पक्षे भूयः सूत्रं कर्तव्यम् ?॥ 'गत'मित्याह ॥ कथम् ?॥ अयमादिशब्दोऽस्त्येव व्यवस्थायां वर्तते, तद्यथा देवदत्तादीन्समुपविष्टानाह-'देवदत्तादय आनीयन्ता'मिति । ते उत्थाप्याऽऽनीयन्ते । अस्ति प्रकारे वर्तते,तद्यथा-'देवदत्तादय आढ्या अभिरूपा दर्शनीयाः पक्षवन्तः' । देवदत्तप्रकारा इति गम्यते[3] ॥ प्रत्येकं चाऽऽदिशब्दः परिसमाप्यते—भ्वादय इति च वादाय इति च। तद्यदा तावत् 'क्रियावचनो धातु'रित्येष पक्षस्तदा 'भू' इत्यत्र य आदिशब्दः स व्यवस्थायां वर्तते, 'वा' इत्यत्र य आदिशब्दः स प्रकारे, 'भू'इत्येवमादयो 'वे'त्येवंप्रकारा इति । यदा तु 'भाववचनो धातु'रित्येष पक्षस्तदा 'वे'त्यत्र य आदिशब्दः स व्यवस्थायाम्, 'भू' इत्यत्र य आदिशब्दः स प्रकारे, 'वे'त्येवमादयो 'भू' इत्येवंप्रकारा इति ॥ यदि तर्हि लक्षणं क्रियते, नेदानीं पाठः कर्तव्यः ॥ कर्तव्यश्च ॥ किं प्रयोजनम्? ॥*॥ भूवादिपाठः प्रातिपदिका-

---

प्र.]वेति।निर्ज्ञातायां सत्तायां किं करोतीति प्रश्नाऽसम्भवादस्तीति प्रतिवचनाऽभावो न तु क्रियात्वाऽभावादित्यर्थः। यदा तु प्रत्यासन्नविनाशशङ्कया 'देवदत्तः किं करोती'ति प्रश्नः तदा'ऽस्ति ताव'दिति प्रतिवचनं भवत्येव ।

अथ यद्येवेति । परिस्पन्दाऽपरिपन्दरूपतया क्रियाभावयोर्भेदेनोपन्यासः ।

तदा वेत्यत्रेति। अदादीनामादौ 'वा गतिगन्धनयो'रिति पठितव्यम्। अदादिगणोऽपि गणानामादौ । तेन सर्वे धातुपाठसन्निविष्टा गृहीता भवन्ति ।

यदि तर्हीति। 'क्रियावचनो धातु'रिति वा,'भाववचनो धातु'रिति वा लक्षणं क्रियतां नाऽर्थः पाठेनेत्यर्थः। भूवादिपाठ इति। यथा'भोक्तुं पाक'इति क्रियाश्रयाणि

उ.]भेदेनोपादानमत आह-परिस्पन्देति । आदिशब्दयोर्व्यवस्थाप्रकारवाचिनोरेकशेषः । सादृश्यं चान्याऽनभिहितसाध्यावस्थापन्नाऽर्थवाचित्वेनेति नाऽव्याप्तिः । तत्र वाप्रभृतयो भूप्रकारा इत्यर्थे वाधातोः प्राचीनानां न स्यादित्यत आह-अदादीनामिति । 'अदिप्रभृतिभ्य' इत्यस्य स्थाने 'वाप्रभृतिभ्य' इत्येव पठनीयम् । 'अदिप्रभृतिभ्य' इत्यत्र बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषो वा बोध्यः । ननु व्यवस्थावाच्यादिशब्दान्तर्भावेण पाठस्यापि लक्षणेनाऽपेक्षणीयत्वान्नेदानीमित्ययुक्तमत आह-क्रियावचन इति । व्यवस्थावाच्यादिशब्दस्य प्रयोजनप्रश्न इत्यर्थः । ननु भावक्रियापदयोः साध्यावस्थापन्नार्थाभिधायित्वात्

---

१ 'दिभिरपि'। २ 'यद्येवं' । ३ 'मन्यते' ।

णवयत्यादिनिवृत्त्यर्थः ॥*॥ भूवादिपाठः कर्तव्यः ॥ किं प्रयोजनम् ?। 'प्रातिपदिकाणवयत्यादिनिवृत्त्यर्थः' । प्रातिपदिकनिवृत्त्यर्थं, आणवयत्यादिनिवृत्त्यर्थश्च ॥ के पुनराणवयत्यादयः ? ॥ आणवयति वट्टति वेट्टतीति । ॥*॥ स्वरानुबन्धज्ञापनाय च ॥*॥ स्वरानुबन्धज्ञापनाय च पाठः कर्तव्यः । स्वराननुबन्धांश्च ज्ञास्यामीति । नह्यन्तरेण पाठं स्वरा अनुबन्धा वा शक्या विज्ञातुम् । ये त्वेते न्याय्यविकरणा उदात्ता अननुबन्धकाः पठ्यन्ते एतेषां पाठःशक्योऽकर्तुम् ॥ एतेषामप्यवश्यमाणवयत्यादिनिवृत्त्यर्थः पाठः कर्तव्यः॥ न कर्तव्यः ॥*॥ शिष्टप्रयोगादाणवयत्यादीनां निवृत्तिः ॥*॥ शिष्टप्रयोगादाणवयत्यादीनां निवृत्तिर्भविष्यति । स चावश्यं शिष्टप्रयोग उपास्यो येऽपि पठ्यन्ते तेषामपि विपर्यासनिवृत्त्यर्थः । लोके हि कृष्यर्थे किसिं प्रयुञ्जते, दृश्यर्थे च दिसिम् । [भूवादयो धातवः] ॥

प्र.]तुमुनादीनि भवन्ति तथा धातुसंज्ञाऽपि स्यादिति पाकादीनां शयितव्यादीनां च प्रातिपदिकानां पाठेनाऽसौ निवर्त्यते। तथा हिरुक्पृथगित्यादीनां च क्रियाप्रधानानामव्ययानाम् । एतेषामपीति । तेषामपाठे निवृत्तिराणवयत्यादिवत्स्यात्तस्मादाणवयत्यादिष्वेषां निवृत्तिर्यथा स्यात्तन्मध्ये मा प्रक्षिपन्नित्येवमर्थस्तेषामपि पाठः कर्तव्य इत्यर्थः । शिष्टप्रयोगादिति । प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानं न चाणवयत्यादयः शिष्टैः

उ.]प्रातिपदिकेषु कथमतिप्रसङ्गोऽत आह–यथेति । भोक्तुं भुङ्क्त्वेत्यादि प्रातिपदिकं व्यावर्त्यं बोध्यम् । 'पाक'पदेन सिद्धावस्थस्य भानाद्भोक्तुं पाक इति प्रयोगोऽपि चिन्त्य इत्युपपदमतिङिति सूत्रे वक्ष्यते । फलं तु पाकादिशब्दे इवात्रापि । हिरुगिति । क्रियान्तराकाङ्क्षादर्शनेनैषां क्रियावाचित्वं चिन्त्यम् । अत एव तद्धितश्चाऽसर्वविभक्ति'रितिसूत्रे क्रियामात्रविशेषणत्वात् क्रियाप्रधानत्वमेषां स्वयमुक्तम् । 'शिश्ये' इत्यादिव्यावृत्तिस्त्वन्यानभिहितक्रियावाचकत्वेन सादृश्यग्रहणाद्बोध्या। वस्तुत एषां धातुत्वे फलाऽभावः । न च प्रातिपदिकत्वाऽभावः फलम् । कृदन्तत्वेन तदभावस्य वक्तुमशक्यत्वात् । उभयोः सत्त्वेपि लिडित्यादाविव परत्वात्सुपामेवोत्पत्तिसिद्धेः । वार्तिके प्रातिपदिकग्रहणं तु प्रौढ्यैव । अतएव तदुदाहरणाऽनुक्तिर्भाष्ये । ननु तेषां संज्ञार्थः पाठः कर्तव्य इति वक्तव्ये आणवयत्यादिनिवृत्त्यर्थ इत्यसङ्गतमत आह–तेषामिति । पाठाऽभावे हि तेपि आणवयत्यादिवद्बहिर्भवेयुरिति आणवयत्यादिभ्यो निवृत्त्यर्थो भेदार्थ इति भाष्यार्थ इति भावः । प्रयुक्तानामिति । प्रयुक्तानां च संप्रत्यदृश्यमानपाठानामपि भविष्यतीत्यपि बोध्यम्। नन्वे-

---

१ णपय' । २ 'वड्डयतीति' । ३ 'ज्ञापयिष्यामीति' । ४ 'तेषां ।
५ 'कसिं' । ६ 'प्रविक्षन्नि' । ७ 'त्यर्थमसङ्गत' ।

उपदेशोऽजनुनासिक इत् ॥ १।३।२ ॥

उपदेश इति किमर्थम् ? ॥ 'अभ्र आँ अपः' । उद्देशे योऽनुनासिकस्तस्य मा भूदिति ॥ कः पुनरुद्देशोपदेशयोर्विशेषः ? ॥ प्रत्यक्षमाख्यानमुपदेशो गुणैः प्रापणमुद्देशः॥ प्रत्यक्षं तावदाख्यानमुपदेशः । तद्यथा–अगोज्ञाय कश्चिद्गां सकथनि कर्णे वा गृहीत्वोपदिशति–'अयं गौ'रिति। स प्रत्यक्षमाख्यातमाह–'उपदिष्टो मे गौ'रिति॥गुणैः प्रापणमुद्देशः। तद्यथा–कश्चित्कंचिदाह–'देवदत्तं मे भवानुद्दिशतु' इति । स इहस्थः पाटलिपुत्रस्थं देवदत्तमुद्दिशति–'अङ्गदी कुण्डली किरीटी व्यूढोरस्को वृत्तबाहुर्लोहिताक्षस्तुङ्गनासो

प्र.]प्रयुज्यन्ते इति नास्ति तेषां शास्त्रेणानुविधानमिति भावः।एतेनैव न्यायेन प्रातिपदिकनिवृत्त्यर्थोऽपि पाठो नोपयुज्यते । नहि पाकादयः शब्दा धातुविहितप्रत्ययपरा लोके प्रयुज्यन्ते । [भूवादयो धातवः] ॥

उपदेशोऽजनु । उद्देशोपदेशशब्दयोरुपसर्गभेदेऽपि अभिन्नार्थत्वं प्रक्रमते उपक्रमते इत्येतयोरिव मन्यमानः पृच्छति–उपदेश इति किमर्थमिति । अभ्र आँ अप इति। अयं नोपदिष्टः,किं तर्हि, 'आङोऽनुनासिकश्छन्दसी'ति लक्षणेनान्तरतम आङः स्थाने विहितः।यदि तु 'आङ आँ छन्दसी'त्यवक्ष्यत्तदाऽभविष्यदेषोऽप्युपदेशेऽनुनासिकः । प्रत्यक्षमाख्यानमिति । इन्द्रियगोचरार्थस्य यदाख्यानं स उपदेश

उ.]वमपि प्रातिपदिकनिवृत्त्यर्थः पाठः स्यादत आह—एतेनेति। इदमुपलक्षणम्। स्वरानुबन्धकार्यमपि शिष्टप्रयोगादेवेति बोध्यम् । ननु शिष्टप्रयोगालम्बनेन प्रत्याख्याने शास्त्रवैफल्यमत आह भाष्ये—स चावश्यमिति । एवं चाकृतिगणेष्विव तदुपासनावश्यकत्वे किं पाठेनेति भावः । ननु तद्वदेव निदर्शनार्थः कतिपयपाठोऽप्यावश्यक इति चेत् । अस्तु, अत्यन्तावश्यकता नेत्येव भाष्यतात्पर्यादिति दिक् ।

उपदेशोऽज । ननूपसर्गभेदेऽर्थभेदस्यावश्यकत्वात्प्रश्नानुपपत्तिरत आह–उद्देशेति । उभावपि धात्वर्थानुवादकावेवेति भावः । येन 'निष्ठे'त्यादिविहितानां सङ्ग्रह आङश्च व्यावृत्तिः स विशेषः क इति प्रश्नार्थ इत्यन्ये ।

नन्वाङोऽनुनेत्यप्युपदेश एवेत्यत आह–अयमिति। उच्चारणेन बोधनाऽभावादित्यर्थः । ननु नाऽस्योद्देशत्वमपि, 'अङ्गदी'त्यादिवद्बहुभिर्गुणैः प्रापणं हि तत्, नेह तथा, अनुनासिकत्वेनैव प्रापणादत आह–अन्तरतम इति। तथा च कण्ठ्यत्वदीर्घत्वादिभिरपि प्रापणान्न दोषः । 'गुणै'रित्यत्र बहुत्वमविवक्षितमिति तत्त्वम् । आख्याने प्रत्यक्षत्वमविशिष्टमत आह–इन्द्रियेति । यद्यप्यनुनासिकत्वमपीन्द्रियग्राह्यं, तथाप्यनुनासिकशब्दप्रतिपाद्यतावेलायामिन्द्रियाऽगोचरमिति भावः ।

१ 'माख्यान' । २ 'मम' । ३ क्वचिन्न ।

विचित्राभरण ईदृशो देवदत्तः' इति । स गुणैः प्राप्यमाणमाह–'उद्दिष्टो मे देवदत्तः' इति ॥*॥ इत्संज्ञायां सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात् ॥*॥ इत्संज्ञायां सर्व-प्रसङ्गः । सर्वस्याऽनुनासिकस्येत्संज्ञा प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति–अभ्र आँ अपः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अविशेषात्' । नहि कश्चिद्विशेष उपादीयते–'एवंजातीयकस्यानुनासिकस्येत्संज्ञा भवती'ति । अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसङ्गः॥ किमुच्यते–'अनुपादीयमाने विशेष' इति,कथं न नामोपादीयते यदोपदेश इत्युच्यते ? ॥ लक्षणेन ह्युपदेशः । सङ्कीर्णावुद्देशोपदेशौ । प्रत्यक्षमाख्यानमुद्देशो गुणैश्च प्रापणमुपदेशः । प्रत्यक्षं तावदाख्यानमुद्देशः । तद्यथा कश्चित्कंचिदाह–'अनुवाकं मे भवानुद्दिशतु' इति । स तस्मायाचष्टे–'इषेत्वकम्'।अधीष्व । 'शंनोदेवीयकमधीष्वे'ति । स प्रत्यक्षमाख्यातमाह—'उद्दिष्टो मेऽनुवाकस्तमध्येष्ये'इति ॥ गुणैश्च प्रापणमुपदेशः । तद्यथा–कश्चित्कंचिदाह–'ग्रामान्तरं गमिष्यामि पन्थानं मे भवानुपदिशतु' इति । स तस्मायाचष्टे–'अमुष्मिन्नवकाशे हस्तदक्षिणो ग्रहीतव्योऽमुष्मिन्हस्तवामः' इति । स गुणैः प्राप्यमाणमाह–'उपदिष्टो मे पन्थाः' इति । एवमेतौ

प्र.]इत्यर्थः।प्रसिद्धधर्मोपादानेन (तुं) यत्प्रतिपादनं स उद्देशः।'प्रत्यक्षमाख्यात'मिति क्वचित्पाठः । तत्राख्यानमाख्यातमिति भावे क्तो विज्ञेयः । ईदृश इति । एतैः-शब्दैः यादृशो बुद्धावर्थः प्रतिभासते तादृशो बाह्य इत्यर्थः । लक्षणेनेति । लक्ष्यते-ऽनेनेति लक्षणं गुणस्तेनाप्युपदेशो भवतीत्यर्थः । इषेत्वकमधीष्वेति । इषेत्वक-मित्येतत्पूर्वेण संबध्यते।'स तस्मायाचष्ट इषेत्वक'मिति। इषेत्वाशब्दो यस्मिन्ननुवाके-ऽस्ति तमाचष्ट इत्यर्थः । 'गोषदादिभ्यो वुन्नि'ति वुन्प्रत्ययः । किमर्थमाचष्ट इत्याह—अधीष्वेति । अध्ययनार्थमाचष्ट इत्यर्थः ।

उ.] प्रसिद्धेति।प्रत्येकं साधारणेत्यपि बोध्यम् । भाष्ये–आख्यातमाहेति।कथित-मित्यर्थः । एकव्यक्तौ भेदाऽभावादीदृश इत्यसङ्गतमत आह–एतैरिति।बाह्य इति। लोके दृश्यमान इत्यर्थः।एतेन बौद्धार्थस्यैव शाब्दबोधे भानमिति दर्शितम् । भाष्ये–इत्संज्ञायामिति । उक्तविशेषस्य निष्ठाद्यसङ्ग्रहेणाऽत्राश्रयणमशक्यमिति भावः । ननु हस्तदक्षिणत्वादिकं नेतरभेदाऽनुमापकं लक्षणमत आह–गुणस्तेनापीति।भाष्ये हिरप्यर्थ इति भावः । क्वचित्तु 'लक्षणेनापि ही'ति पाठः । बहुत्वं चाऽविवक्षि-तमेव । प्रकृतसूत्रे चाऽस्यापि ग्रहणम् , अत एव 'निष्ठे'त्यादिभिः संज्ञया विहित-प्रत्ययावयवानामित्संज्ञासिद्धिरिति भावः । अत एवाऽत्रैतत्कथनं सफलम् । आदेच इत्यादौ तु व्याख्यानात्प्रत्यक्षमाख्यातमुपदेश इत्यस्यैव ग्रहणमिति बोध्यम्।उपदेश

१ 'सर्वस्य प्रस' । २ 'लक्षणेनाऽपि ह्युप' । इदं वार्त्तिकमित्यन्ये ।
३ 'मप्याख्यान' । ४ 'देवीय' । ५ 'माख्यान' । ६ क्वचिन्न ।

सङ्कीर्णावुद्देशोपदेशौ॥ एवं तर्हीत्कार्याऽभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति॥ ननु च लोप एवेत्कार्यं स्यात् ॥ अकार्यं लोपः । इह हि शब्दस्य द्व्यर्थ उपदेशः । कार्यार्थो वा भवत्युपदेशः श्रवणार्थो वा । कार्यं चेह नास्ति । कार्ये चाऽसति यदि श्रवणमपि न स्यादुपदेशोऽनर्थकः स्यात् ॥ इदमस्तीत्कार्यम्– 'अभ्रं आँ अपः'। अनन्तरलक्षणायां सत्यामित्संज्ञायामादितश्चेतीट्प्रतिषेधः प्रसज्येत ॥*॥ सिद्धं तूपदेशनेऽनुनासिकवचनात् ॥*॥ सिद्धमेतत्॥कथम् ?॥ ['उपदेशनेऽनुनासिकवचनात्']।उपदेशने योऽनुनासिकः स इत्संज्ञो भवतीति वक्तव्यम् ॥किं पुनरुपदेशनम् ?॥ शास्त्रम् ॥ सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते॥ यथान्यासमेवास्तु ॥ ननु चोक्तम्–'इत्संज्ञायां सर्वप्रसङ्गोऽविशेषा'दिति ॥ नैष दोषः । 'उपदेश' इति घञयं करणसाधनः ॥ न सिध्यति । परत्वाद्द्युद्व्याप्नोति । न ब्रूमो'ऽकर्तरि च कारके संज्ञाया'मिति॥ किं तर्हि?॥हलश्चे'ति॥

प्र.] अकार्यं लोप इति । यदि लोपोऽभिमतोऽभविष्यदाङो लोपश्छन्दसी-त्येवाऽवक्ष्यदित्यर्थः । अनन्तरलक्षणायामिति । यदा अनेकान्ता अनुबन्धा-स्तदा अनन्तर इत्संज्ञकः कार्यस्य विशेषको भवतीति धातोरादित्त्वादिट्प्रति-षेधप्रसङ्गः । उपदेशन इति । तेन शास्त्रे य उच्चारितोऽनुनासिकः स इत्संज्ञक इत्यर्थः । परत्वादिति । परत्वेन बाधकत्वं लक्ष्यते । तेनाऽनवकाश-

उ.]इति । अज्ञातज्ञापनं भवतीत्यर्थः । 'आचष्टे' इत्यस्य कर्माकाङ्क्षत्वादाह–पूर्वे-णेति । अध्ययनार्थमिति । इतिर्हेतौ । फलं च हेतुरिति भावः । 'इषेत्वकम-धीष्वेत्यादिवाक्यमाचष्टे' इत्यन्वय इत्यन्ये । नन्वित्कार्ये तदकार्यत्ववादोऽयुक्तोऽत आह–यदीति । अभिमतकार्यत्वाऽभावपरोऽकार्यशब्द इत्यर्थः । नन्वित्संज्ञाया आनन्तर्यानिमित्तकत्वाऽभावेनानन्तरलक्षणायामित्यसङ्गतमत आह–यदेति।'अनन्तर-लक्षणाया'मित्यस्याऽनन्तरलक्षणकार्यायामित्यर्थः । 'शि'दित्यादावनन्तरादिषु वृत्त्य-भावेऽपि सौत्रत्वाद्वृत्तिरिति भावः। ननु तत्रेत्त्वे 'आङ इ'दित्येवाऽवक्ष्यदिति चेन्न । विधानसामर्थ्याल्लोपो मा भूत्संज्ञा तु स्यादेवेति भाष्याशयः । एवं चाऽत्रोपदेश-ग्रहणं प्रत्याख्यातम् । 'अनुबन्धा एकान्ता' इत्यस्यैव न्याय्यतया वक्ष्यमाण-त्वात् ॥ अभ्र आँ इत्यस्यापि शास्त्रे विहिताऽनुनासिकत्वादाह–शास्त्रे य उच्चारित इति । 'उच्चारित' इत्यध्याहार इति भावः । भाष्ये–शास्त्रमिति । तच्च धात्वादि-रूपं बोध्यम् । 'आदेच उपदेश' इत्यादाविव भावसाधनस्याऽऽद्योच्चारणरूपार्थकस्य ग्रहणे तु 'लटः सद्वा' 'निष्ठे'तिविहितशत्राद्यवयवस्येत्संज्ञानापत्तिः । यथा कथंचि-द्बोधनस्योपदेशत्वे त्वभ्र आमित्यादौ दोष इति भावः । तदाह–घञयं करणेति ।

१ 'इह अभ्रआँ' । २ 'णायामित्सञ्ज्ञायां सत्यामा' ।

३ 'घञेनत्व' । ४ 'लपं स्यात्'

तत्रापि 'संज्ञाया'मिति वर्त्तते, न चैषा संज्ञा ॥ प्रायवचनादसंज्ञायामपि भविष्यति ॥ प्रायवचनात्संज्ञायामेव स्याद्वा न वा, नह्युपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणम्॥ यदि नोपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणं, 'कल्याण्यादीनामिनङ्', 'कुलटाया वा'—इनङ्विभाषा न प्राप्नोति ॥ इनङेवाऽत्र प्रधानं। विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते ॥ इह तर्हि—'बाकिनादीनां कुक्च', 'पुत्रान्तादन्यतरस्या'मिति कुग्विभाषा न प्राप्नोति ॥ अत्रापि कुगेव प्रधानं। विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते॥ एवं न चेदमकृतं भवति—'नोपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषण'मिति,न च कश्चिद्दोषो भवति।

प्र.]त्वाह्युद्वाप्नोतीत्यर्थः । हलश्चेति । अयं तु ल्युटो बाधको घञ् । प्रायवचनादिति । 'हलश्चे'त्यत्र संज्ञायां प्रायेणेति चानुवर्तते । संज्ञया च प्रायग्रहणमभिसंबध्यते, प्रायेण संज्ञायां घञ्भवति, क्वचिदसंज्ञायामपीत्यर्थः। संज्ञायामेवेति। प्रत्ययस्य विधेयत्वात्प्राधान्यात्प्रायग्रहणं प्रत्ययेनैव संबध्यते,न तु गुणेन संज्ञयेत्यर्थः। उपाधिविशेषणयोश्च वाच्यत्वाऽवाच्यत्वाभ्यां विशेषः । तथाहि 'दृतिहरि'रिति प्रत्ययेन पशुः कर्ताऽभिधीयते इति पशुरुपाधिः । 'गार्गिकया श्लाघत' इति श्लाघा वुञा नाऽभिधीयत इति विशेषणमुच्यते। इनङ् विभाषेति। प्रत्ययस्य च विधेयतया प्राधान्यात्तादर्थ्येन प्रकृतेर्गुणत्वात्तदादेशस्येनङोऽपि गुणत्वादुपाधित्वमित्यर्थः। इनङेवात्रेति । अपूर्वोपदेशात्तस्यैव प्राधान्यमित्यर्थः । ढक्तु 'स्त्रीभ्यो ढ'गित्येव सिद्धः । तदनुवादेनेनङ्विधीयते । कुगेवेति । 'उदीचां वृद्धादगोत्रा'दित्यनेन फिञ्विहितस्तदनुवादेन कुको विधानात् । न चेदमकृतमिति । आश्रितमेवेत्यर्थः। गुणप्रधानसन्निधौ यत्र प्रधानमर्थिविशेषणेन भवति तत्र तस्यैव विशेषणं न्याय्यं

उ.]उत्सर्गापवादयोर्विप्रतिषेधाऽयोगादाह—परत्वेनेति।पशुः कर्त्ताभिधीयते इति । यद्यपि कर्तृत्वेनैव कर्त्ता प्रत्ययार्थस्तथाऽपि तत्त्वेनापि पशुरेवाभिधीयत इति स उपाधिरित्यर्थः।श्लाघेति। 'गोत्रचरणाच्छ्लाघा...' 'गोत्रचरणाद्भावे वुञ् स चेत्—श्लाघादिभिरन्वितः स्या'दिति सूत्रार्थात् श्लाघादिकं न प्रत्ययेन स्पृश्यत इति भावः । नन्विनङोऽपि विधेयतया प्राधान्यात्कथं गुणत्वमत आह—प्रत्ययस्येति । आर्थिकं गुणत्वमस्तीत्यभिमानः।ननु प्रत्ययस्याऽविधेयत्वाद्गुणत्वमित्ययुक्तम्। अनुवाद्यत्वस्य प्राधान्यनियतत्वाद्विधेयत्वस्य गुणत्वनियतत्वादिति मीमांसकाशङ्कां परिहरति—अपूर्वेति । न मीमांसकसंमते प्राधान्यगुणत्वे भगवतोऽभिमते,किं तु शास्त्रसंरम्भगोचरत्वतदगोचरत्वे एवेति भावः । ननु 'बाकिनादीना'मित्यतश्चकारानुवृत्त्या तद्वदेवाऽनेन प्रत्ययस्यापि विधेयत्वमेवेत्यत आह—उदीचामिति । नाऽत्र चोऽनुवर्त्तत इति भावः । ननु

१ 'न प्रायवचना' । २ चः क्वचिन्न । ३ 'अयं च' ।

एवं च कृत्वा घञ्न प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि 'कृत्यल्युटो बहुल'मित्येवमत्र घञ्भविष्यति ॥ [उपदेशोऽजनुनासिक इत्] ॥

हलन्त्यम् ॥१।३।३ ॥

॥*॥ हलन्त्ये[1] सर्वप्रसङ्गः सर्वान्त्यत्वात् ॥*॥ हलन्त्ये सर्वप्रसङ्गः । सर्वस्य हल इत्संज्ञा प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'सर्वान्त्यत्वात्' । सर्वो[2] हि हल् तं तमवधिं प्रत्यन्त्यो[3] भवति ॥*॥ सिद्धं तु व्यवसिताऽन्त्यत्वात्[4] ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'व्यवसितान्त्यत्वात्' । व्यवसिताऽन्त्यो हलित्संज्ञो भवतीति वक्तव्यम् ॥ के पुनर्व्यवसिताः ? ॥ धातुप्रातिपदिक-

प्र.]न तु गुणस्य । एवं च कृत्वेति । एवं स्थित्वेत्यर्थः । तेन घञेव न्यायवशात्संज्ञायां प्रायेण तिष्ठति, स एवात्र न प्राप्नोतीति समानकर्तृकत्वात् क्त्वाप्रत्यय उपपद्यते । एवं तर्हीति । बहुलग्रहणादसंज्ञायामपि घञ् भविष्यतीत्यर्थः ।

हलन्त्यम् । अन्तेऽवसाने भवमन्त्यम् । सर्वो हि हलिति । सर्वस्य हलोऽवसानेन सम्बन्धात् । अन्त्यग्रहणं त्वादिनिवृत्त्यर्थं स्यात् । सिद्धं त्विति ।

उ.]'गुणः कृतात्मसंस्कार'इतिन्यायेन गुणस्यापि विशेषणसंवन्ध[5]दर्शनादाह–गुणप्रधानसन्निधौ यत्रेति । तद्भिन्नविषयः स न्याय इति भावः । ननु कृत्वेति क्त्वार्थो विचारस्तत्र पुरुषः कर्ता, प्राप्तौ घञित्यसमानकर्तृकत्वात्क्त्वा न प्राप्नोतीत्यत आह— एवं स्थित्वेति । [उपदेशोऽजनु] ॥

हलन्त्यम्। अन्तशब्दो नाऽन्तावयववाची, तद्धितवैयर्थ्यापत्तेः। नाऽपि समीपपरः, अतिप्रसङ्गादत आह–अवसाने इति । ननु यदुच्चार्य विरम्यते तत्त्वमन्त्यत्वम्, न च तन्मध्यगतस्येति कथं सर्वप्रसङ्गोऽत आह–सर्वस्येति । सर्वमपि वर्णमुच्चार्य विरम्यत एव । स्पष्टं चेदं 'परः सन्निकर्षः' इति सूत्रे भाष्ये । न च ततः परमुच्चारणाऽभावोऽप्यपेक्षित इति भावः। भाष्ये 'सर्वो हि हलन्त्यो भवती'त्येव पाठः । 'तं तमवधिं प्रती'ति पाठे तत्तद्वर्णोच्चारणानन्तरभाविविरामरूपमवधिं प्रतीत्यर्थः । 'तं तमवधीकृत्ये'ति पाठान्तरम् । नन्वेवमन्त्यग्रहणं व्यर्थमत आह–आदिनिवृत्त्यर्थमिति । उपक्रमाऽभावलक्षकं तदिति भावः । न च पूर्वसूत्रे उपदेशशब्दस्य धात्वादिशास्त्रपरतया तस्यैव प्रकृतेऽनुवृत्त्या यत्किंचित्समुदायाऽन्त्यवारणेन शङ्कैवाऽनुपपन्नेति वाच्यम् । तस्य स्वरितत्वाऽभाव इत्याशयात् । 'व्यवसित'पदस्य निश्चितपरत्वभ्रमं वारयति–व्यवसिता इति । शास्त्रकृता परिच्छिन्नत्वेन बोधिता इत्यर्थः । धात्वित्यादि । 'वक्ष्यमाणे'त्यादिः । अव-

१ 'हलन्ते' । २ 'सर्वोऽपि हि' । ३ 'प्रत्यन्तो' 'कृत्वान्त्यो' । 'तन्तमवधीकृत्य' । ४ 'तान्तत्वात्' । ५ 'विशेषणत्वसंब' ।

प्रत्ययनिपातागमादेशाः॥सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते॥ यथान्यासमेवास्तु॥ ननु चोक्तं 'हलन्त्ये सर्वप्रसङ्गः सर्वान्त्यत्वा'दिति ॥ नैष दोषः । आह्ाऽयं- 'हलन्त्यमित्संज्ञं भवती'ति, सर्वश्च हल्तं तमवधिं प्रत्यन्त्यो[१] भवति, तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते-'साधीयो योऽन्त्य' इति ॥ कश्च साधीयः ? ॥ व्यवसितानां योऽन्त्यः[२] ॥ अथ वा सापेक्षोऽयं निर्देशः क्रियते । न चान्यत्किंचिदपेक्ष्यमस्ति, तेन व्यवसितानेवापेक्षिष्यामहे[३] ॥*॥ लकारस्यानुबन्धाऽज्ञापितत्वा-[४]द्धल्ग्रहणाऽप्रसिद्धिः ॥*॥ लकारस्यानुबन्धत्वेनाऽज्ञापितत्वाद्धल्ग्रहणस्याऽप्रसिद्धिः । 'हलन्त्यमित्संज्ञं भवती'त्युच्यते, लकारस्यैव तावदित्संज्ञा न प्राप्नोति ॥*॥ सिद्धं तु लकारनिर्देशात् ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ ['लकारनिर्देशात्'[५]]। लकारनिर्देशः कर्तव्यः । हलन्त्यमित्संज्ञं भवति

प्र.]व्यवसिताः परिच्छिन्ना ये समुदाया धातुत्वप्रत्ययत्वादिना धर्मेण,तेषां योऽन्त्य इत्यर्थः । अवयवास्तु समुदायतन्त्रत्वान्नान्तरीयकोपदेशत्वाद्धातुत्वादिना न परिच्छिन्नाः । तत्र प्रकर्षगतिरिति । आदिनिवृत्त्यर्थत्वादन्त्यशब्दस्य कथं प्रकर्षगतिः ? । उच्यते—आदेरप्युच्चारणानन्तरमवसानसम्बन्धादन्त्यत्वमनिवार्यमिति नास्ति तन्निवृत्तिरिति सामर्थ्यात्प्रकर्ष आश्रीयते,—व्यवसितानां योन्त्य इति । आदिमध्यानां च काल्पनिकमन्त्यत्वं, सर्वान्त्यस्य तु नित्यमेवेति तस्यैव युक्तं ग्रहणम् । अथ वेति । पूर्वं समुदायावयवसन्निधौ समुदायापेक्षमाश्रयितुं युक्तमिति परिहृतम् । इदानीं तु समुदायार्थत्वादुपदेशस्यावयवानामसत्त्वात्तदपेक्षणं दूरोत्सारितमिति मत्वा परिह्रियते । लकारस्येति । इतरेतराश्रयं मन्यते । 'शषसर् ह'ल्नित्यत्र लकारस्य सत्यामित्संज्ञायां हलिति प्रत्याहारः, सति च प्रत्याहारे 'ल'णित्यत्र लकारस्य हल्त्वात्तस्यैव शषसर् हलित्यत्रान्ते निर्दिष्टत्वादित्संज्ञेति

उ.]यवानां धातुत्वाऽभावे युक्तिमाह-अवयवा इति।समुदायतन्त्रत्वात्। समुदायस्तन्त्रं प्रयोजनं येषां तत्त्वात् । भाष्ये-धातुप्रातिपदिकेति । 'अइउण्' 'नदट्' इत्यादौ ण्टादीनामित्संज्ञाक्रमबोधकत्वेन, स्वरूपबोधकत्वेन च प्रातिपदिकत्वात् । श्रोत्रियनादेरपि तत्त्वादेव । निपातोदाहरणमाङादि । सामर्थ्यादिति । लक्षणां विनैवोपपत्तावुपक्रमाऽभावलक्षकत्वमेव दोष इति भावः । काल्पनिकमिति । सर्वान्त्यस्य हि मुख्यं तत् , 'यस्मात्परो नास्तो'त्यादिलक्षणाक्रान्तत्वादिति भावः। अवयवानामसत्त्वादिति । तत्प्रतीतिस्तु भ्रम एव, तन्मूलक एव च समुदायव्यवहार इति भावः । ननु हलामित्संज्ञाविधाने लकारे तदप्राप्तिः कथमत आह- इतरेतरेति । भाष्ये 'हलन्त्य'मित्युत्तरं 'लश्चे'ति वाक्यान्तरकरणात्तदर्थबोध्यात्पूर्व

१ 'प्रत्यन्तो' । २ 'यो व्यवसितान्त्यः' । ३ 'व्यवसितमेव' ।
४ 'नुबन्धज्ञापित' । ५ क्वचिन्न ।

लकारश्चेति वक्तव्यम् ॥*॥ एकशेषनिर्देशाद्वा ॥*॥ अथ वैकशेषनिर्देशोऽयम्। 'हल्च हल्च हल्, हलन्त्यमित्संज्ञं भवती'ति॥ अथ वा लकारस्यैवेदं गुणभूतस्य ग्रहणं, तत्रोपदेशेऽजनुनासिक इदितीत्संज्ञा भविष्यति। अथ वाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'भवति लकारस्येत्संज्ञे'ति यदयं णलं लितं

प्र.]प्रत्याहाराश्रयेत्संज्ञा, तदाश्रयश्च प्रत्याहारः। लकारश्चेति। पूर्वं लकारस्येत्संज्ञा विधेया, तेन हलिति प्रत्याहार उपपद्यते। तत्र हल् च ल् चेति समाहारद्वन्द्वं कृत्वा 'संयोगान्तस्य लोप' इति लकारो लुप्यते। हल् चेति। हस्य ल् हलित्येकः षष्ठीतत्पुरुषः। द्वितीयः प्रत्याहारः। 'नपुंसकमनपुंसकेने'ति चैकशेषः। एकस्य पुँल्लिङ्गत्वादितरस्य नपुंसकत्वात्। अथ वेति। शषसर् हलित्यत्र 'हलन्त्य'मित्यत्र च लकारस्यैकादेशो लपरत्वं च क्रियते। नन्वेवमपीतरेतराश्रयमेव, लकारस्य सत्यामित्संज्ञायां हलिति प्रत्याहारः,सति च प्रत्याहारे 'ऐऔ'जिति चकारस्येत्संज्ञा, तस्यां सत्यामजिति प्रत्याहारः, 'अ'जिति प्रत्याहारे सति लकारस्येत्संज्ञा। एवन्तर्हि 'लृदिति इति ज्ञापकाल्लृकारस्येत्सञ्ज्ञाकार्यं भविष्यतीति नास्तीतरेतराश्रयत्वमिति भगवतो भाष्यकारस्याऽभिप्रायः। अथ वेति। णलो लकारः स्वरार्थः कृतः। असत्यां चेत्संज्ञायां कुतः स्वरः?। श्रवणार्थस्तु

उ.]कथं तस्य बोधोऽत आह—पूर्वमिति। पाठक्रमादार्थक्रमो बलीयानिति भावः। इतरेतरयोगे द्विवचनापत्तेराह—समाहारे इति। एवं च भाष्ये 'कर्त्तव्य'पदं व्याख्येयपरमिति भावः। वस्तुतो भाष्ये कर्त्तव्यपदं यथाश्रुतमेव। कैयटस्तु चिन्त्यः। यणःप्रतिषेधारम्भेण झल्ग्रहणाऽपकर्षेण च संयोगान्तलोपाऽप्राप्तेः।वक्तॄणां सहबोधाऽसंभवेन नाज्झलावितिसूत्रोक्तवाक्याऽपरिसमाप्तिन्यायेन भाविसंज्ञया पूर्वमाचार्याणामव्यवहारेण च 'सहविवक्षाऽभावाद्द्वन्द्वाऽप्राप्तेश्चेति बोध्यम्। अत एव भाष्ये'निर्देशः कर्त्तव्य' इत्युक्तम्। निर्देश उच्चारणम्। न तु 'लुप्तनिर्दिष्ट' इत्युक्तम्। एतेन हलन्त्यं लिति प्रश्लेषः। सौत्रश्च तस्य लोप इत्यपास्तम्। सौत्रत्वाल्लोपं कृत्वा व्याख्यानमाश्रयणीयमिति गौरवेण भाष्यकृद्वक्ष्यमाणरीत्यैव प्रत्याख्यानस्य न्याय्यत्वात्।

हस्य लिति। संबन्धसामान्यषष्ठ्या समासे पर्यवसानगत्या सामीप्यलाभ इति भावः। इतरस्येति। प्रकृतेऽन्त्यपदसामानाधिकरण्यादिति भावः। वस्तुत इदं चिन्त्यम्। एवमर्थस्येष्टत्वे तत्पुरुषेऽन्त्यपदाऽसम्बन्धेन 'हलित्संज्ञं, हलन्त्यं चेत्संज्ञ'मिति वदेत्, पूर्ववत्। तस्माद्वाक्यद्वयमप्यन्त्यपदघटितम्। द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्यैव प्रत्येकं संबन्धात्। तयोश्च तन्त्रेणोच्चारणं भाष्य इति हलसूत्राऽन्त्यमन्त्यं च हलिदित्येव भाष्यार्थः। एकशेषशब्देन च भाष्ये तन्त्रं लक्ष्यते। अन्यथा सहविवक्षाऽभावादेकशेषः शास्त्रीयो न स्यादिति बोध्यम्। भाष्ये एकदेश्याह—अथ वेत्यादि।

१ इतिः क्वचिन्न। २ 'तस्य च'। ३ क्वचिन्न। ४ 'इत्येकस्तत्पुरुषः'। ५ 'स्य भावः। ६ 'र्थन्तु'।

करोति ॥*॥ प्रातिपदिकप्रतिषेधोऽकृत्तद्धिते ॥*॥ अकृत्तद्धितान्तस्य प्रातिपदिकस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । उदश्वित् शकृदिति॥अकृत्तद्धितान्तस्येति किमर्थम् ? ॥ कुम्भकारः नगरकारः औपगवः कापटव इति ॥*॥ इदर्थाऽभावात्सिद्धम् ॥*॥ इत्कार्याऽभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति॥इदमस्तीत्कार्यं—'तित्स्वरित'मिति स्वरितत्वं यथा स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रत्ययग्रहणं तत्र चोदयिष्यति॥

प्र.]णलो लकारो न भवति, हल्ङ्याबिति सूत्रे हल्ग्रहणाण्णल्व्यावृत्त्यर्थात् । तद्धि बिभेदेति णल्व्यावृत्त्यर्थं (हल्ग्रहणं) कृतम् । लकारस्य च श्रवणेऽपृक्तत्वाऽभावाल्लोपस्याऽप्राप्तिरिति किं हल्ग्रहणेन ? ।

प्रातिपदिकप्रतिषेध इति। यदा 'मञ्चकादिनिवृत्त्यर्थः प्रातिपदिकानामुपदेशः कर्तव्य' इति पक्षस्तदायं प्रतिषेधः । अन्यथोपदेशाऽभावात्प्राप्त्यभावादनर्थकः प्रतिषेधः स्यात् । कुम्भकार इति । अपवादविषयपरिहारेणेत्संज्ञायाः प्रवर्त्तनात्पूर्वं प्रातिपदिकसंज्ञेति प्रतिषेधे प्राप्ते'ऽकृत्तद्धित'इति प्रतिषेधः क्रियते । प्रत्ययग्रहणमिति । उदश्विच्छकृदिति चैतावव्युत्पन्नौ । शकृदिति शकेर्ऋतिन्निति यद्यपि व्यु-

उ.]ज्ञापकेन लृकारस्येत्त्वे 'उपदेश' इतिसूत्रोल्लेखोऽसङ्गत इत्यत आह—लृकारस्येत्संज्ञाकार्यमिति। अच्पदघटितसूत्रस्य कार्यभूतेत्संज्ञेत्यर्थः। हल्ग्रहणादिति। न च डानिवृत्त्यर्थं तत्, सुतिसीतिप्रत्ययैः प्रकृत्याक्षेपेण तद्व्यावृत्तिसिद्धिरित्यभिमानः। वस्तुतस्तद्बेदेत्यादिनिर्देशान्न श्रवणार्थो लकार इति भाष्यतात्पर्यम् । अनयोरेकदेश्युक्तित्वं तु लृकारेत्संज्ञाया अपि हल्पदार्थसिद्धेः अलाभात्। 'लृदित' इति ज्ञापकमपि शिथिलम् । सर्वेषामचामित्संज्ञाकाले तस्यापीत्त्वलाभात् । एवं णलो लित्त्वस्याऽपि ज्ञापकतोक्तिः,चादीनामित्संज्ञाप्रवृत्तिकाले णलो लस्यापि तत्प्रवृत्त्या ज्ञापकाऽसंभवात् । तस्मादेकशेषनिर्देशाद्बेत्येव समाधानम् । मञ्चकादीति । मञ्चकादिस्थाने इत्यर्थः । अयं पक्षः पस्पशाह्निकाऽन्ते भाष्ये । इदं चिन्त्यम् । यद्युपदेशोऽज्ञातज्ञापकमुच्चारणं तर्हि 'ढकि लोप' इत्यनुमितढक उपदेशाऽभावात्कस्येत्संज्ञाऽनापत्तिः । मञ्चकादौ मञ्चकादिभ्रमनिवृत्त्यर्थं तेषामप्यनुवादस्यैव सत्त्वेनोक्तोपदेशाऽभावाच्च।यथाकथंचिद्बोधनस्यैवोपदेशत्वे तदनुवृत्तिर्निष्फला।किं च पूर्वसूत्रे उपदेशशब्दस्य करणसाधनत्वपक्षेऽपठितानामप्येषामुपदेशत्वमस्त्येव । 'व्यवसिताऽन्त्यं ह'लिति न्यासं कुर्वता वार्तिककृता तदनुवृत्तेस्त्यक्तत्वाच्च । ननूपदेश एव णकारलोपे पश्चात्प्रातिपदिकत्वमिति कथमत्र निषेधप्रसक्तिरत आह—अपवादेति । ननु शकृति कृतः प्रत्ययत्वात्तद्ग्रहणेऽपि दोषोऽत आह—उदश्विदिति । उदकेन श्वयत

१ 'देवेत्सञ्ज्ञा'। २ 'न लग्रहणं कृतम्' । न लकारो भवति । 'न लकारः । हल्ङ्या' । ३ 'तत्र हि'। ४ क्वचिन्न । ५ 'लकारस्य श्रव' ।

इदं[1] तर्हि राजा तक्षा, ञ्नितीत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् ॥ ञ्नितीत्युच्यते, तत्र व्यपवर्गाऽभावान्न भविष्यति ॥ इदं तर्हि 'स्वर्'। 'उपोत्तमं रिती'त्येष स्वरो यथा स्यात् । स्वरितकरणसामर्थ्यान्न भविष्यति 'न्यङ्स्वरौ स्वरिता'विति ॥ इह[3] तर्हि—'अन्तर्' ॥ उत्तमशब्दस्त्रिप्रभृतिषु वर्तते, न चात्र त्रिप्रभृतयः सन्ति ॥ इह[2] तर्हि 'सनुतर्'। 'उपोत्तमं रिती'त्येष स्वरो यथा स्यात्॥ अन्तोदात्तनिपातनं करिष्यते स निपातनस्वरो रित्स्वरस्य बाधको भविष्यति ॥ एतच्चात्र युक्तम्--यदित्कार्याऽभावादित्संज्ञा न स्यात् ,यत्रेत्कार्यं भवति[3] भवति-तत्रेत्संज्ञा । तद्यथा 'ऽऽगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिन'जिति॥ [हलन्त्यम्]॥

प्र.]त्पाद्यते तथाप्युपदेशे तकारोऽन्त्यो न भवतीतीत्संज्ञा न प्रवर्तते।राजा तक्षेति। नन्वव्युपत्तिपक्षेऽप्यनयोरवश्यमाद्युदात्तत्वमेष्टव्यम् । तत्राद्युदात्तस्याद्युदात्तत्वे किं प्रयोजनं येनेत्संज्ञा स्यात् ?।उच्यते—आमन्त्रितनिघातप्रतिषेधार्थमाद्युदात्तत्वं स्यात् । 'न ङिसंबुद्ध्यो'रिति नलोपस्य प्रतिषेधो, नेत्संज्ञाया इति तत्प्रतिबद्धः स्वरः स्यात्।

व्यपवर्गाऽभावादिति। नित्परो नास्तीति भावः।यदा तु 'सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य' इति पक्षस्तदाऽपि निदेवायं, न तु निदन्त इति नास्ति स्वरः । अत्र तु पक्षे 'श्रोत्रिय'न्निति यदा वाक्यार्थे पदवचनं तदा स्वरो न सिद्ध्यति । यदा तु छन्दसः श्रोत्रभावो घंश्च प्रत्ययस्तदा निदन्तत्वात्स्वरसिद्धिः । **तद्यथागस्त्येति** । प्रत्ययस्य लुकि कृते परिशिष्टस्य कुण्डिनजादेशः । तत्र प्रत्ययलक्षणेन तद्धिता-

उ.]इति व्युत्पत्तावप्यस्य तकारस्य तुका निष्पन्नत्वात्प्रत्ययावयवत्वाऽभावात्तत्राऽव्युत्पन्नत्वकथनफलं चिन्त्यम्। **उपदेशे तकारोऽन्त्यो न भवतीति**।इदमुक्तरीत्या चिन्त्यम् । भाष्यस्वरसस्त्वव्युत्पन्नत्व एवेति बोध्यम् । किं चोपदेश इत्यनुवृत्तौ 'प्रातिपदिकप्रतिषेध' इति वार्त्तिकानुत्थानमेव, 'उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेश' इत्यादेच इत्यादिसूत्रभाष्योक्तेः । अत एव पस्पशाह्निकान्ते 'उपदेश' इत्यस्याऽनुवाद इत्येवाऽर्थ एतद्भाष्यैकवाक्यत्वादिति बोध्यम्।ननु संबुद्धौ 'न ङिसंबुद्ध्यो'रिति लोपनिषेधसामर्थ्यादित्त्वप्रयुक्तनलोपस्याऽप्यभावेन संज्ञाऽपि नेति मन्दाशङ्कायामाह—**न ङीति** । **नित्परो नेति** । समुदायाऽर्थत्वादुपदेशस्य स एव निद्व्यपदेशयोग्य इत्यनिति अवयवो नित्परोऽस्तीति न शङ्क्यम्।**न तु निदन्त इति**। व्यपदेशिवद्भावस्त्वप्रातिपदिकेनेति निषिद्ध इत्यभिमानः । **अत्र त्विति** । तथा चेदं भाष्यमेकदेश्युक्तिः, 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेने'ति निषेधस्तु प्रत्ययविधिविषय इति भावः । **प्रत्ययस्येति** । प्रतिषेधारम्भेऽस्य चस्येत्त्वं न स्यादिति तन्न कार्यमिति भावः । अत्र हि चित्त्वेनाऽन्तोदात्तत्वमिष्यते, प्रकृतिप्रत्ययान्यतरचित्त्वमा

१ 'इह तर्हि' । २ 'इदं तर्हि' । ३ 'त्कार्यं भविष्यति तत्रे' ।

न विभक्तौ तुस्माः ॥ १।३।४ ॥

॥*॥विभक्तौ तवर्गप्रतिषेधोऽतद्धिते ॥*॥ विभक्तौ तवर्गप्रतिषेधोऽतद्धित इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्–'किमोऽत्' 'क्व प्रेप्सन्दीव्यसे[1]' 'कार्द्धमासा' इति ॥ स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः?॥ न वक्तव्यः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति–'न विभक्तौ तद्धिते प्रतिषेधो भवती'ति, यदयमिदमस्थमुरिति सकारस्येत्संज्ञापरित्राणार्थमुकारमनुबन्धं करोति ॥ यद्येतज्ज्ञाप्यते 'इदानी'मित्यत्रापि प्राप्नोति॥ इत्कार्याऽभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति ॥ इदमस्तीत्कार्यं–'मिदचोन्त्यात्पर' इति।अचामन्त्यात्परो यथा स्यात्॥इश्भावे कृते नास्ति विशेषो 'मिदचोऽन्त्यात्परः' इति वा परत्वे,'प्रत्ययः पर' इति वा॥ स एव तावदिश्भावो न प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ?॥ 'प्राग्दिशः प्रत्यये'ष्वित्युच्यते ॥ कः पुनरर्हतीश्भावं प्राग्दिशः प्रत्ययेषु वक्तुम् ॥ किं तर्हि ? ॥ प्राग्दिशोऽर्थेष्विश्भावः,

प्र.]न्तत्वात्प्रातिपदिकत्वादित्संज्ञानिषेधः स्यात् । न चाऽयं चकारस्तद्धितसंबन्धी यतो'ऽकृत्तद्धित' इति निषेधः स्यात् । [हलन्त्यम्] ॥

न विभक्तौ तुस्माः । इत्संज्ञापरित्राणार्थमिति । इत्संज्ञायाः परित्राणमिति 'साधनं कृते'ति पञ्चमीतत्पुरुषः।शेषविवक्षायां वा षष्ठीसमासः।अनेनोकारेणानुमीयते 'येषां'प्राग्दिशो विभक्ति'रिति विभक्तिसंज्ञा तेषां'न विभक्ता'वितीत्संज्ञा न निषिध्यते' इति। अत्रेति। इदानीमित्यत्र । अर्थेष्विति। यथेष्टमवधिमत्कल्पनेत्यत्रार्थावधिमत्त्वे-[3] नाश्रीयते । तत्राऽनुत्पन्न एव प्रत्यय इश्भावः । ततः प्रत्ययः। यदि तु पूर्वं प्रत्ययः स्यात्तदा मित्त्वादचोऽन्त्यात्परे दानीमि कृते तन्मध्यपतितस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात्सर्वा-

उ.]दायैव चिदवयवकप्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्याऽन्तोदात्ततायास्तेन विधानात् ।

न विभ । नन्वित्संज्ञाव्यावर्त्तकोकारस्य कथं तत्परित्राणार्थत्वमत आह— इत्संज्ञाया इति। 'इटो'दित्यादीनां मुखसुखार्थत्वप्रतिज्ञया श्रवणाऽभावस्य बोधितत्वात्तत्प्रतिज्ञयैव तेषु 'न विभक्ता'वित्यस्याऽप्रवृत्तिरिति नाऽतद्धित इत्यसङ्गतम् । इदानीमत्र प्राप्नोतीति भाष्ये । ज्ञापनकाले इत्यर्थः । अत्रत्यमत्रेति व्याचष्टे–इदानीमित्यत्रेति । भाष्ये–तावदिश्भाव इति । प्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः । ननु 'प्राग्दिश' इति शब्दस्याऽवधित्वेनोपादानादवधिमानपि शब्द एवेत्याशङ्क्याह–यथेष्टमिति । तस्याऽपि प्रकृतित्वेन सजातीयाऽवधिमदसम्भव इति भावः । अर्थ इति । तत्तत्प्रकृत्यर्थरूपोऽर्थः। ननु प्रत्ययादेशयोर्मध्ये कदाचित्प्रथमं प्रत्ययोत्पत्तावित्कार्यं स्यादित्याशङ्क्य प्रथममादेशोत्पत्तौ विनिगमकमाह—यदि त्विति । भाष्ये 'किं तर्हि ? प्राग्दिशोऽर्थेष्विश्भाव' इत्युक्ते 'एवमपि परत्वात्प्रत्यय

१ 'प्रेप्सं दीप्यसे' । २ अपिः क्वचिन्न । ३ 'त्यर्थो' । 'ह्यत्रार्थो' ।

किंसर्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्यः प्रत्ययोत्पत्तिः॥ एवं तर्हि तदोऽप्ययं वक्तव्यः। ततश्च मिद्चोन्त्यात्परत्वेन न सिध्यति ॥ ननु चाऽत्राप्यत्वे कृते नास्ति विशेषो 'मिद्चोऽन्त्यात्परः' इति वा परत्वे, 'प्रत्ययः पर' इति वा ॥ तद्ध्यत्वं न प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ विभक्तावित्युच्यते ॥ एवं तर्हि यकारान्तो दानीं करिष्यते ॥ किं यकारो न श्रूयते ? ॥ लुप्तनिर्दिष्टो यकारः ॥

चुटू ॥ १।३।७ ॥

॥*॥ चुंञ्चुप्चणपोश्चकारप्रतिषेधः ॥*॥ चुञ्चुप्चणपोश्चकारस्य प्रतिषेधो

प्र.]देश इशि सति'दानीं'विधानमनर्थकमेव स्यात्। तदोप्ययमिति।'तदो दा चे'ति चकारेणाऽनुकर्षणात् । ननु चेति । सप्तम्यां विभक्तावुत्पन्नायामत्वे कृते दानी-मिति भावः। तद्धीति । 'प्राग्दिशोऽर्थेष्वि'ति पूर्वमभिधानात्सप्तम्यर्थवृत्तेः काल-वाचिनो मित्वान्मध्ये दानीमा भाव्यमिति तदानीमित्यस्याऽसिद्धिरेवेत्यर्थः । यका-रान्त इति । यकारोऽन्त्यत्वमनुभवन्मकारस्याऽन्त्यत्वं प्रतिबध्नाति । यकारस्य च 'संयोगान्तस्य [लोप' इति] लोपः क्रियते । यद्येवं मकार एवोपदेशेऽन्त्यः श्रूयते इति प्राप्नोत्येव मकारस्येत्संज्ञा । नैतदस्ति 'पूर्वत्रासिद्ध'मिति मकारस्येत्संज्ञायां यलोपस्याऽसिद्धत्वादन्त्यत्वाऽभावात् [न विभक्तौ] ॥

उ.]एव पूर्वमुचित' इत्याशङ्क्योक्तं 'किंसर्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्यः प्रत्ययोत्पत्ति'रिति। एवं च द्व्यादिभेदज्ञानसापेक्षत्वेन बहिरङ्गप्रत्ययात्पूर्वमन्तरङ्गत्वादादेश एव । अत्रै-वाऽर्थे 'दानीं'ग्रहणमपि ज्ञापकमिति तद्भावं केचित् । वस्तुतोऽयमपाठः । 'इदमो र्हि'लित्यत 'इदम' इत्यनुवर्त्तमाने दानीमो विधानात् । कैयटस्वरसोऽप्येवमेव । अत्वप्रवृत्तिप्राथम्ये विनिगमकमाह–सप्तम्यामिति । 'अन्तरङ्गानपी'तिन्यायमसौ न जानीते इति बोध्यम् । सप्तम्यर्थेति । 'प्राग्दिश' इतिवत्सप्तम्या इत्यप्यर्थपर-मेव । प्रातिपदिकाच्च तद्धितोत्पत्तिरिति भावः । अन्तरङ्गानपीति न्यायाच्च । ननु यकारसत्त्वेऽपि दानीमित्यस्य मोऽन्त्य एवेत्यत आह–यकार इति । संयोगान्तस्य लोप इति । चिन्त्यमिदं, यणः प्रतिषेधात् । तस्माच्चशब्दनिमित्तको 'लोपो व्यो'रिति लोप इति वक्तुमुचितम् । उपदेशेऽन्त्य इति।व्यवसितस्याऽन्त्यः श्रूयत इति वक्तुमुचितम् । पूर्वत्रेति । वस्तुतस्तु 'लोपो व्यो'रित्यस्य बहिरङ्गतयाऽसिद्ध-त्वमित्संज्ञां प्रतीति बोध्यम् । न च यकारे कृतेऽपि मान्तस्य प्रत्ययतया व्यव-सिताऽन्त्यत्वेन दुर्वारैवेत्संज्ञेति वाच्यम् । व्यवसितान्त्यशब्देन प्रत्यासत्त्या शास्त्र-कृद्व्यवसितान्त्यस्यैव ग्रहणेनाऽदोषात् । तद्व्यवसितश्च यान्त इति बोध्यम् । उत्तर-सूत्रस्थस्य 'यकारादी चुञ्चुप्चणपा'विति भाष्यस्य योजनार्थं मदुक्तप्रकार आव-श्यक इति बोध्यम् । [न विभक्तौ] ॥

१ 'किन्तद्ध्यत्वं न' । २ 'चञ्चुप्' । ३ क्वचिन्न । ४ 'ध्येयं' ।

वक्तव्यः । केशचुञ्चुः । केशचणः ॥*॥ इदर्थाऽभावात्सिद्धम् ॥*॥ इत्कार्याऽभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति ॥ इदमस्तीत्कार्यं 'चितोऽन्त उदात्तो भवती'-त्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् ॥[*॥ पित्करणं किमर्थम् ॥*]॥ पित्करणमिदानीं किमर्थं स्यात् ? ॥*॥ पित्करणं किमर्थमिति चेत्पर्यायार्थम् ॥*॥ पित्करणं किमर्थमिति चेत्पर्यायार्थमेतत्स्यात्॥एवं तर्हि ॥*॥यकारादी चुञ्चुप्चणपौ॥*॥ किं यकारो न श्रूयते ? ॥ लुप्तनिर्दिष्टो यकारः ॥*॥ इर उपसङ्ख्यानम् ॥*॥ इर उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । रुधिर्—अरुधत् । अरौत्सीत् ॥*॥ अवयवग्रहणात्सिद्धम्॥*॥ [अवयवग्रहणात्सिद्धम्] । रेफस्याऽत्र 'हलन्त्य'मितीत्सञ्ज्ञा भविष्यति,इकारस्य 'उपदेशेऽजनुनासिक' इति॥*॥अवयवग्रहणादिति चेदिदिद्विधिप्रसङ्गः॥*॥अवयवग्रहणादिति चेदिदिद्विधिरपि प्राप्नोति । भेत्ता छेत्ता । 'इदितो नुम्धातो'रिति नुम्प्राप्नोति ॥ यदि पुनरयमिदिद्विधिः कुम्भीधान्यन्यायेन विज्ञायते । तद्यथा–'कुम्भीधान्यः श्रोत्रियः' इत्युच्यते। यस्य कुम्भ्या-

प्र.] चुट्टू । लुप्तनिर्दिष्ट इति । पूर्वं निर्दिष्टः पश्चाल्लुप्त इत्यर्थः । राजदन्तादेराकृतिगणत्वाद्भाष्यकारवचनाद्वा पूर्वकालस्य परनिपातः । अथ वा लुप्तोऽयमिति प्रतिज्ञातो लुप्तनिर्दिष्टः । इर उपसङ्ख्यानमिति । 'इरितो वे'त्यत्रेरिति समुदायानुकरणम् । इर इद्यस्य सोऽयमिरित् । समुदायस्य चाऽज्झलात्मकत्वादप्राप्तेत्सञ्ज्ञोपसङ्ख्यायते । समुदायस्य चेत्संज्ञासंबन्धेऽवयवाः पारतन्त्र्यादित्संज्ञां न लभन्त इतीदित्वाऽभावान्नुमभावः । नन्वेवं सति स्वरितेत इत्यात्मनेपदं न प्राप्नोति । नैष दोषः । स्वरितत्वप्रतिज्ञानसामर्थ्यादवयवगतं स्वरितत्वं समुदाय आरोपयिष्यते । अवयवग्रहणादिति । इरावितौ यस्य स इरिदित्येवमित्संज्ञकत्वेनाऽवयवावेवाश्रीयेते, न तु समुदाय इत्यर्थः !

यदि पुनरिति । यस्य च कुम्भीस्थादन्यन्निहितं धान्यं नास्ति स कुम्भीधान्यः।यद्यपि नुम्विधावस्य न्यायस्य निमित्तं नास्ति तथापि दोषेणैव तन्न्यायानाश्र-

उ.]चुट्टू । लुप्तस्य निर्देशाऽयोगादाह–पूर्वमिति। इति प्रतिज्ञात इति । निर्दिष्टशब्दः प्रतिज्ञातार्थको, मध्यमपदलोपी च समास इति भावः । नन्विरित इत्यादाविरावितौ यस्येति विग्रहाद्धलन्त्यमुपदेशेऽजित्येव सिद्धे इदं व्यर्थमत आह–इरित इति । इराविताविति । लक्ष्याऽनुरोधाद्द्विवचनान्तेनाऽपि विग्रह इति भावः । एवं चाऽऽत्मनेपदार्थं सामर्थ्यं नाश्रयणीयमिति बोध्यम् । यद्यपीति । दानपात्रतासिद्धये विशेषणकुम्भ्यामन्वितैवकारगर्भसमासेनान्ययोगव्यवच्छेदलाभेपि प्रकृते तदाश्रयणे प्रमाणाऽभावादिति भावः । भाष्ये–इकार एवेदिति । तत्पुरुषत्वमेवाऽस्य, न

१ क्वचिन्न । २ लुप्तं स्यात् । ३भाष्यमित्यन्ये । 'चञ्चु'। ४ लुप्तं स्यात् । ५'चेदिद्विधि' ।६ 'विज्ञायेत'। ७ 'श्रोत्रियपुत्र इत्यु'। ८ 'स्यैवेत्सञ्ज्ञा'। ९ 'विशेषेण' ।

मेव धान्यं स कुम्भीधान्यः । यस्य पुनः कुम्भ्यां चाऽन्यत्र च धान्यं, नाऽसौ कुम्भीधान्यः ॥ नायमिदिद्विधिः कुम्भीधान्यन्यायेन शक्यो विज्ञातुम् । इह हि दोषः स्यात्—'टुनदि'—नन्दथुरिति ॥ एवं तर्हि नैवं विज्ञायते—इकार इदस्य सोऽयमिदित्तस्येदित इति॥ कथं तर्हि ?॥ इकार—एवेत् इदित् ,इदिदन्तस्येति ॥ अथ वा ऋकारस्यैवेदमित्त्वभूतस्य[1] ग्रहणम् । तत्रोपदेशे[2]ऽजनुनासिक' इतीत्संज्ञा भविष्यति ॥ अथ वाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'नैवंजातीयकानामिदिद्विधिर्भवती'ति यदयमिरितः[3] कांश्चिन्नुमनुषक्तान्पठति[4]—'उन्दिर्निशामने' 'स्कन्दिर्गतिशोषणयोः' । अथवाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'इर्शब्दस्येत्संज्ञा भवती'ति यदय'मिरितो वे'त्याह ॥

प्र.]यणमाह—नायमिति । इकार एवेदिति । इदिता धातुर्विशेष्यत इति तदन्तविधिः । ऋकारस्येति । 'ॠत इद्धातो'रितीत्त्वे रपरत्वे च भिदिरित्यादिनिर्देशः । अनङ्गस्याऽपि निपातनादित्त्वम् । तत्र च भिदृशब्दे पूर्वमृकारस्येत्संज्ञा । तत इत्त्वरपरत्वे । 'इरितो वे'त्यत्राऽपि ऋ इदस्येति समासे कृते निपातनादित्त्वरपरत्वयोः कृतयोरिरित इति निर्देशः । नुमनुषक्तानिति । नुमा नकारो लक्ष्यते, नकारयुक्तानित्यर्थः । न च लोपाऽभावार्थो नकारोपदेश इति वक्तुं शक्यम् । अनकारोपदेशेऽपीदित्त्वान्नलोपस्याऽप्रसङ्गात् । तस्मान्नकारोपदेशेनेरितामिदित्कार्याऽभावो ज्ञाप्यते । 'न दृश' इति क्सादेशनिषेधेनाऽपीरितामिदित्कार्याऽभावो ज्ञायते । अन्यथा दृशेरिदित्त्वान्नुमि सति इगुपधत्वाऽभावात्प्राप्तिरेव क्सस्य नास्तीति किं तन्निषेधेन । अन्त इति । 'गोः पादान्ते' इत्यतः । तेनाऽन्तेदितां

उ.]बहुव्रीहित्वमित्येतत्सूचनायैवकारः।अङ्गाधिकारस्थत्वेन प्रत्ययनिमित्तत्वात्तदप्राप्तेराह—अनङ्गस्यापीति । 'अधातो'रित्यपि बोध्यम् ।'न धात्वि'तिसूत्रस्थभाष्यकैयटरीत्याऽनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैव धातुत्वात्। अत एव भाष्ये सूत्रं नोपन्यस्तम् । इत्संज्ञायाः परत्वादित्त्वे इष्टसिद्धिर्न स्यादत आह—तत्रेति । निर्देशानुपपत्तिकल्पितमित्त्वं बहिरङ्गमिति भावः । निपातनादेवेत्त्वरपरत्वाभ्यां पूर्वं 'तस्य लोप' इत्यपि नेति बोध्यम् । नुमोऽभावादाह—नुमेति । एतद्भाष्यात्केषां चिद्धातूनामर्थनिर्देशसहितोऽपि पाठ इति ज्ञायते । किं तन्निषेधेनेति । यद्यपि तेनोपदेश इगुपधत्वं विवक्ष्यते इत्यपि ज्ञापनं संभवति, तथापि लक्ष्याऽनुरोधादिदमेव ज्ञाप्यते इत्यभिमानः ।

गोः पादान्त इति। समानयोगनिर्दिष्टानामेकदेशोपि स्वरित्वप्रतिज्ञासामर्थ्यादनुवर्त्तत इति भावः । अन्तपदार्थस्येकारविशेषणत्वेपि सौत्रत्वात्समास इति बोध्यम् । अत्र पृथगित्संज्ञा, 'इदित' इति कर्मधारयात्षष्ठीति युक्तः पक्षः । [चूड़] ॥

१ 'मित्त्वभू' । २ 'तस्य चोप' । ३ 'मिदितः' । ४ 'पठन्ति' ।

अथ वाऽन्त इति वर्तते ॥ [चुट्ट] ॥

तस्य लोपः ॥ १।३।९ ॥

तस्यग्रहणं किमर्थम् ? ॥ इत्संज्ञकः प्रतिनिर्दिश्यते ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृतमिदिति वर्तते॥ क्व प्रकृतम् ?॥ 'उपदेशेऽजनुनासिक'इ'दिति॥ तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेनं चेहार्थः ॥ अर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति । तद्यथा–'उच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि, आमन्त्रयस्वैनम्' । 'देवदत्त'मिति गम्यते ॥ 'देवदत्तस्य गावोऽश्वा हिरण्यं च, आढ्यो वैधवेयः'। देवदत्त इति गम्यते । पुरस्तात्षष्ठीनिर्दिष्टं सदर्थाद्द्वितीयानिर्दिष्टं, प्रथमानिर्दिष्टं च भवति, एवमिहापि पुरस्तात्प्रथमानिर्दिष्टं सदर्थात्षष्ठीनिर्दिष्टं भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं–येऽनेकाल इत्संज्ञास्तेषां लोपः सर्वादेशो यथा स्यात् ॥ अथ क्रियमाणेपि वै[3] तस्यग्रहणे कथमिव लोपः सर्वादेशो लभ्यः ?॥ लभ्य इत्याह ॥ कुतः ? ॥ 'वचनप्रामाण्यात्' । तस्यग्रहणसामर्थ्यात् ॥*॥ इतो लोपे णल्क्त्वानिष्ठासूपसङ्ख्यानमित्प्रतिषेधात् ॥*॥ इतो लोपे णल्क्त्वानिष्ठासूपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । णल्–अहं पपच । क्त्वा–देवित्वा सेवित्वा ॥ निष्ठा–शयितः शयितवान् ॥ किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति ?॥ इत्प्रतिषेधात्'॥ प्रतिषिध्यतेऽत्रेत्संज्ञा[4] । णलुत्तमो णिद्वा भवति । क्त्वा सेण्न किद्भवति । निष्ठा[3] सेण्न

प्र.] धातूनां नुमागमो, न तु मध्येदिताम् ॥ [चूट्ट] ॥

तस्य लोपः । तस्यग्रहणमिति । अभावो लोपः, स च भावोपाधिरेव प्रतीयते नाऽन्यथेति प्रकरणादित्संज्ञस्यैव लोपो भविष्यतीति प्रश्नः । विभक्तिविपरिणाम इति । सादृश्यात्तत्त्वाऽध्यवसायाद्विपरिणामव्यवहारः । वाक्यान्तरे तु योग्यविभक्त्यन्तं परमार्थतः शब्दान्तरमेव संनिधीयते । तस्यग्रहणसामर्थ्यादिति । अलोन्त्यस्येत्यन्त्यस्य लोपे प्रसक्ते तस्यग्रहणेन समुदायस्य लोपः प्रति-

उ.] तस्य लोपः।अभावो लोप इति । दर्शनाऽभावो लोप इत्यर्थः। भावोपाधिरिति । दर्शनस्य सविषयत्वाच्छब्दशास्त्रत्वाच्छब्दरूप एव स विषयः। किं च भावविरोधीत्यभावपदस्याऽर्थः । एवं च भावोपाधिरेव स भावप्रतियोगिक एव स इति भावः । ननु प्रकृतस्यान्वययोग्यत्वेऽनुषङ्गः, अयोग्यत्वेऽध्याहार एवेति विपरिणामोऽसङ्गतोऽत आह—सादृश्यादिति । एवं नैकदेशसारूप्येण विपरिणामव्यवहार इति भावः । भाष्ये 'आमन्त्रयस्वे'त्येतदन्तमेव लौकिकं वाक्यम् । तत्र प्रकृतत्वादेनमिति गम्यत इत्यर्थः । तद्याचष्टे–देवदत्तमिति गम्यत इति । 'एन'मित्यस्य सामान्यशब्दत्वाद्विशेषलाभायेदमुक्तम् । वैधेयो–मूर्खः । अलोन्त्यस्येति ।

१ केचिदिदं नेच्छन्ति । २ 'वैधेयः' । ३ क्वचिन्न । 'माणेऽपि च' । ४ 'तत्रे' ।

किद्भवतीति ॥*॥ सिद्धं तु णलादीनां ग्रहणप्रतिषेधात् ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ ['णलादीनां ग्रहणप्रतिषेधात्'] । णलादीनां ग्रहणानि प्रतिषिध्यन्ते । णलुत्तमो वा [न] णिद्ग्रहणेन गृह्यते । क्त्वा सेण्न किद्ग्रहणेन गृह्यते । निष्ठा सेण्न किद्ग्रहणेन गृह्यत इति ॥*॥ निर्दिष्टलोपाद्वा ॥*॥ निर्दिष्टलोपाद्वा सिद्धमेतत्। अथ वा निर्दिष्टस्याऽयं लोपः क्रियते तस्मात्सिद्धमेतत् ॥*॥ तत्र तुस्मानां प्रतिषेधः ॥*॥ तत्र तुस्मानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । तस्मात् । तस्मिन् । यस्मात् । यस्मिन् । वृक्षाः । प्लक्षाः । अचिनवम् । असुनवम् । अकरवम् ॥*॥ न वोच्चारणसामर्थ्यात् ॥*॥ न वा वक्तव्यः ॥ किं कारणम् ? ॥ ['उच्चारणसामर्थ्यात्'] ॥ उच्चारणसामर्थ्यादत्र लोपो न भविष्यति ॥*॥ अनुबन्धलोपे भावाऽभावयोर्विप्रतिषेधादप्रसिद्धिः ॥*॥ अनुबन्धलोपे भावाऽभावयोर्विरोधादप्रसिद्धिः । न ज्ञायते केनाऽभिप्रायेण प्रसंजति, केन निवृत्तिं करोतीति ?॥*॥ सिद्धं त्वपवादन्यायेन ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ?॥ 'अपवादन्यायेन'॥ किं पुनरिह तथा यथोत्सर्गापवादौ ?॥ ॥*॥ भावो हि कार्यार्थोऽनन्यार्थो लोपः ॥*॥ 'कार्यं करिष्यामी'त्यनुबन्ध आसज्यते, 'कार्यादन्यन्मा भू'दिति लोपः ॥

प्र.]पाद्यते । ग्रहणप्रतिषेधादिति । नैतेषामित्संज्ञा प्रतिषिध्यतेऽपि तु तत्प्रतिबद्धं कार्यमित्यर्थः। निर्दिष्टलोपाद्वेति । 'तस्ये'त्यनेनेत्संज्ञाप्रकरणे निर्दिष्टस्य परामर्शादसत्यामपीत्संज्ञायां लोपो भवतीत्यर्थः । तुस्मानामिति । यद्यसत्यामपीत्संज्ञायां लोपो भवति तदा तुस्मानामपि प्राप्नोति । ते हि 'हलन्त्य'मित्यत्र निर्दिष्टाः ।

नवेति । इत्संज्ञायाः प्रतिषेधादेषामित्कार्यं नास्ति। यदि चाऽनेन लोपः स्यादुपदेशस्तेषामनर्थकः स्यात्। अनुबन्धलोप इति। यथा कश्चिद्वक्ति घटोस्तीति, पुनश्च

उ.]'नानर्थक' इति परिभाषा त्वलोन्त्यात्सूत्रे प्रत्यख्यातैवेति भावः । तस्यग्रहणेनेत्संज्ञकपरामर्शिनाऽश्रुतत्वाद्ग्रहणं कथं प्रतिषिध्यते आह–नैषामिति । णिदादिपदलक्षिततत्कार्याणां प्रतिषेध इति भावः । भाष्ये 'ग्रहणानी'त्यस्य–णिदादिपदैर्ग्रहणप्रयुक्तानि कार्याणीत्यर्थः। अग्रेपि 'णिद्ग्रहणेन गृह्यते–यत्कार्यं तत्कार्यं लभत इत्यादिक्रमेणाऽर्थः। भाष्ये–ग्रहणविकल्पेपि प्रतिषेधोस्तीति 'प्रतिषिध्यन्त' इत्युक्तम्। निर्दिष्टेति । उच्चारितशब्दप्रतिपादितत्वमेवाऽत्र निर्दिष्टत्वं विवक्षितम् । अत एव णादीनां निर्दिष्टत्वमिति भावः । अयं पक्ष एकदेशिनः, सर्वलोपसिद्धेः । इत्संज्ञाद्वारा तत्कार्यार्थमुच्चारणमस्त्वित्यत आह–इत्संज्ञाया इति । नन्वनुबन्धाः श्रूयन्त-

---

१ लुप्तं स्यात् । २ क्वचिन्न । ३ 'वा णिद्ग्रहणेन न गृह्यते' । ४ क्वचिदिदं व्याख्यानं नास्ति । ५ 'नैषाम्'। ६ संज्ञाप्रति' । ७ 'यत्कार्याणां प्रतिषेध इति भावः' । ८ 'प्रतिषिध्यते' ।

अथ यस्यानुबन्ध आसज्यते किं स तस्यैकान्तो भवत्याहोस्विदनेकान्तः?॥ ॥*॥ एकान्तस्तत्रोपलब्धेः ॥*॥ 'एकान्त' इत्याह ॥ कुतः ? ॥ 'तत्रोपलब्धेः' ॥ तत्रस्थो ह्यसावुपलभ्यते । तद्यथा—वृक्षस्था[1] शाखा वृक्षैकान्तोपलभ्यते ॥*॥ तत्राऽसरूपसर्वादेशे[2]दाप्प्रतिषेधे पृथक्निर्देशोऽनाकारान्तत्वात् ॥*॥ तत्राऽसरूपविधौ दोषो भवति—'कर्मण्यण्' 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति । कविषयेऽणपि प्राप्नोति ॥ सर्वादेशे च दोषो भवति ।

प्र.]वक्ति नास्तीति तथाऽनुबन्धानामुच्चारणाद्भावानुज्ञानं, लोपविधानाच्चाऽभावानुज्ञेति विरोधादप्रामाण्यप्रसङ्गः । सिद्धमिति । यथाऽणं को बाधते तथा कार्ये चरितार्थमुच्चारणात्प्राप्तं भावं लोपोऽनन्यार्थो बाधते । एकान्त इति । एकदेशः । अवयव इत्यर्थः । अनेकान्तस्तूपलक्षणमेव केवलम् । यथा गृहस्य काकः । तत्रोपलभ्यमानस्य रूपद्वयदर्शनाद्वृक्षे शाखाबलाकयोरिवेति प्रश्नः ।

एकान्तस्तत्रोपलब्धेरिति। ननु यदेव संशयनिमित्तं स एव कथं निश्चयहेतुः?। उच्यते—सामर्थ्यादवधारणमाश्रीयते 'तत्रैवोपलब्धे'रिति । अवयवस्तत्रैवोपलभ्यते, अनवयवस्तु तत्र चाऽन्यत्र च । ननु वकारस्य व्रतव्रणवृक्षादिषु बहुषूपलब्धिः, न चाऽसावनवयवः । नैष दोषः । भिन्नसमुदायविषयं वर्णान्तरमेव तदिति शकुनिभाष्ये प्रतिपादितम् । तत्राऽसरूपेति । 'अनाकारान्तत्वा'दित्येतद्दाप्प्रतिषेध इत्यनेनैव सामर्थ्यात्सम्बध्यते । कविषय इति । एकान्तत्वे वैरूप्यात्समावेशप्रसङ्गः । अनेकान्तत्वे तूभावप्यकाराविति सारूप्यादसमावेशः । अने·

उ.]इति वचनाऽभावात्कथं विरोधोऽत आह—यथेति।अनुमितेन विरोध इति भावः। सामान्यविशेषभावाऽभावात्कथमपवादन्यायोऽत आह—यथाऽणमिति । विषयान्तरे चरितार्थमित्यर्थः । कार्ये—इत्त्वप्रयुक्ते । भाष्ये—कार्यादन्यत्—श्रवणम् । सन्देहबीजं दर्शयति—तत्रोपलभ्यमानस्येति ।

शकुनिभाष्ये इति । 'यदि पुनरिमे वर्णाः शकुनिवत्स्युरान्यभावं तु कालशब्दव्यवाया'दित्यत्रेत्यर्थः । एक एव ककार इति पक्षेपि न दोषः । लोपशास्त्रज्ञानात्पूर्वं यस्तत्रोपलभ्यते एव सोऽवयव इत्यर्थात् । अन्यथा शाखाया अपि छेदनोत्तरमन्यत्रोपलम्भात्तत्रैवोपलम्भाऽभावेनाऽनवयवत्वं स्यात् । एवं चाऽनुपलम्भकयत्नं विनाऽपि तत्राऽन्यत्र चोपलभ्यमानोऽनवयवः, तं विना तत्रोपलभ्यमान एव यः सोऽवयव इति भाष्याशय इत्यन्ये । भाष्ये—तत्रेत्यस्य-एकान्तपक्षे इत्यर्थः । अनाकारान्तत्वादित्येतदिति । 'असरूपसर्वादेशे'तिपदे लुप्तसप्तमीके दोषपदाध्याहारेण योज्ये इति भावः । एतेन द्वन्द्वे एकदेशान्वयः कथमित्यपास्तम् । अत एव 'दाप्प्रतिषेध' इति वार्तिके एकवचनम् । भाष्ये—

१ 'स्थाः शाखा वृक्षैकान्ता उपलभ्यन्ते' । २ क्वचिन्न ।

दिव औत्[1]। औत्सर्वादेशः प्राप्नोति ॥ दाप्प्रतिषेधे[2] पृथक्कनिर्देशः कर्तव्यः–'अदाब्दैपा'विति वक्तव्यम्[3] ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ॥ 'अनाकारान्तत्वात्' । ननु चाऽऽत्त्वे कृते भविष्यति ॥ तद्ध्यात्त्वं न प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ अनेजन्तत्वात् ॥ अस्तु तर्ह्यनेकान्तः ॥*॥ अनेकान्ते वृत्तिविशेषः ॥*॥ यद्यनेकान्तो, वृत्तिविशेषो न सिध्यति । किति ङितीति कार्याणि न सिध्यन्ति ॥ किं हि स तस्येद्भवति, येनेत्कृतं स्यात् ?॥ एवं तर्ह्यनन्तरः । ॥*॥ अनन्तर इति चेत्पूर्वोत्तरयोरित्कृतप्रसङ्गः ॥*॥ अनन्तर इति चेत्पूर्वोत्तर[4]योरित्कृतं प्राप्नोति । वुन्छण् ॥*॥ सिद्धं तु व्यवसितपाठात् ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ?॥ ['व्यवसितपाठात्'[5]]॥ व्यवसितपाठः[6] कर्तव्यः । वुन्छण् । स चावश्यं व्यवसितपाठः[6] कर्तव्यः॥*॥ इतरथा ह्येकान्तेपि सन्देहः ॥*॥

प्र.]जन्तत्वादिति । यथा ढौकतेः ककारस्यैकान्तत्वादात्त्वं न भवत्येवं दैपोपि न प्राप्नोति । उपदेशग्रहणाच्च लुप्तेऽपि पकारे न प्राप्नोति । अस्तु तर्हीति । कार्यलक्षणाय केवलमनुबन्ध उपात्तो न तु तस्याऽवयवः । वृत्तिविशेष इति । बहुव्रीहिर्न सिध्यति–अनेकान्ते–क इद्यस्येति,सम्बन्धाऽभावात्। एवं तर्ह्यनन्तर इति। यद्यप्यनन्तरादिषु बहुव्रीहिर्न भवति, तथापीह वचनसामर्थ्याद्भवति । व्यवसित-

उ.]दिव औदिति । यद्यप्ययमुच्चारणार्थस्तथापि समभिव्याहृतवर्णोच्चारणे सहायसंपादकतया तस्य चारितार्थ्येन विधेयविषये विशिष्टस्यापि विधेयत्वसम्भावनासत्त्वादित्संज्ञालोपयोः प्रवृत्तयोर्बाधे मानाऽभावादुच्चारणार्थानामपीत्त्वमस्त्येव । किंच तदभावे उच्चारितस्य निवृत्तिः कथं स्यादिति भावः । एतेनोच्चारणार्थानामित्संज्ञा नेति नव्योक्तिः परास्ता । 'स्तीर्णे बर्हिषि समिधानेऽग्ना'वित्यादौ ङेरौति स्वरितत्वाऽभावस्तु छान्दसत्वादिति बोध्यम् । वृत्तेर्वा । न चोच्चारणार्थानामपीत्त्वे 'णौ गमि'रित्याद्यादेशानां नुमापत्तिः, भाविधातुत्वमादाय तत्रेका निर्देशेनाऽदोषात् । अत एव सुबुत्पत्तिः । अन्यथा 'हनो वध लिङी'तिवत्सा न स्यात् । उच्चारणाऽर्थानामपीत्त्वं च 'च्लेः सिच्' 'वेरपृक्तस्ये'त्यादौ भाष्ये स्पष्टमुक्तम् । अनुवाद्यविषये तूच्चारणार्थवर्णविशिष्टस्य तद्रहिते लक्षणा बोध्या । 'न विधौ परः शब्दार्थे' इति विधेयबोधके लक्षणाऽनौचित्यमिति दिक् । उपदेशग्रहणाच्चेति । यत्त्वादेच इति सूत्रे भाष्ये–'मीनातिमिनोतिदीङा'मिति सूत्रे एज्ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यात्परनिमित्तकस्यैच आत्वं नेत्यर्थमाश्रित्योपदेशग्रहणं प्रत्याख्यातम्, तत्तु 'मीनातिमिनोती'तिसूत्रस्थभाष्यविरोधादेकदेश्युक्तिः । तत्र ह्यवदार्तसिद्धये एज्विषये आत्त्वमिति सिद्धान्तितं, नहि तदोक्तार्थज्ञापकत्वं तस्येति भावः । अनेकान्तत्वे उपदेशानर्थक्यमत आह–कार्यलक्षणायेति । कार्यप्रवृत्तये इत्यर्थः । वचनसामर्थ्या-

१ 'दिव औत्सर्वादेशः' । २ 'दाप्रतिषेधे'। ३ 'कर्त्तव्यम्'। ४ 'पूर्वपरयोरि'। ५ लुप्तं स्यात् । ६ व्यवसितःपाठः । ७ क्वचिन्न । ८ 'वदान'।

अक्रियमाणे व्यवसितपाठे एकान्तेऽपि सन्देहः स्यात् । तत्र न ज्ञायते किमयं पूर्वस्य भवत्याहोस्वित्परस्येति ॥ सन्देहमात्रमेतद्भवति, सर्वसन्देहेषु चेदमुपतिष्ठते 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षण'मिति । पूर्वस्येति व्याख्यास्यामः ॥*॥ वृत्ताद्वा ॥*॥ वृत्ताद्वा पुनः सिद्धमेतत् । वृद्धिमन्तमाद्युदात्तं दृष्ट्वा ञिदिति व्यवसेयम् । अन्तोदात्तं दृष्ट्वा किदिति ॥

युक्तं पुनर्यद्वृत्तनिमित्तको नामाऽनुबन्धः स्यान्नाऽनुबन्धनिमित्तकेन नाम वृत्तेन भवितव्यम् ॥ वृत्तनिमित्तक एवानुबन्धः । वृत्तज्ञो ह्याचार्योऽनुबन्धानासजति ॥

उभयमिदमनुबन्धेषूक्तमेकान्ता अनेकान्ता इति, किमत्र न्याय्यम् ? ॥ 'एकान्ता' इत्येवं न्याय्यम् ॥ कुत एतत् ?॥ अत्र हि हेतुर्व्यपदिष्टो, यच्च नाम सहेतुकं तन्न्याय्यम् ॥ ननु चोक्तं 'तत्राऽसरूपसर्वादेशदाप्प्रतिषेधे पृथक्त्वनिर्देशोऽनाकारान्तत्वा'दिति ॥ असरूपविधौ तावन्न दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति–'नानुबन्धकृतमसारूप्यं भवती'ति, यदयं 'ददातिदधात्योर्विभाषे'ति विभाषां शास्ति ॥ यदप्युक्तं–'सर्वादेश' इति । अत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति–'नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वं भवती'ति, यदयं 'शित्सर्वस्ये'त्याह॥ यदप्युक्तं–'दाप्प्रतिषेधे पृथक्त्वनिर्देशः कर्तव्यः'इति । न कर्तव्यः । आचार्य-

प्र.]पाठादिति । व्यवसितानां–विच्छिन्नानां पाठः कर्तव्यः । ततः पूर्वस्यैवाऽसावनन्तरो न तु परस्य, कालव्यवधानात् । व्याख्यानत इति । एकान्तपक्षे एकोऽवयवो द्वयोर्न भवतीति सन्देहे व्याख्यानान्निश्चयः।अनेकान्तत्वे त्वानन्तर्यस्योभयापेक्षस्य विरोधाऽभावाद्व्यवसितपाठ एव कर्तव्यः। वृत्ताद्वेति। वृत्तं–प्रयोगः । नन्वाचार्यो भवतु वृत्तज्ञः,शिष्यास्तु कथं प्रतिपद्यन्ते?। व्याख्यानाच्चेत् , पूर्वमेवैतदुक्तम्। वृत्ताद्वेत्यनेन किं तदेवोच्यते ?। नैष दोषः । पूर्वं हेतुरहितं व्याख्यानमुक्तम् । 'वृत्ताद्वे'त्यनेन हेतुरुच्यते । तस्मिन् प्रतिपन्ने साध्यं स्वयमेवाऽवैति । भाष्यकारेण

उ.]दिति । सौत्रत्वादिति भावः । अनन्तरेऽप्यवयवत्वारोपेणेति भाव इत्यन्ये । हलन्त्यसूत्रनिर्णीतधातुत्वादिना परिच्छिन्नस्वरूपव्यवसितत्वस्याऽत्राऽसंभवादाह–विच्छिन्नानामिति । नन्वनेकान्तत्वेऽपि व्याख्यानान्निर्णयोऽत आह–अनेकान्तत्वे त्विति । विरोधाऽभावादिति । एवं च सन्देहाऽभावान्न व्याख्यानप्रवृत्तिरिति भावः । विरुद्धाऽनेककोटिविषयज्ञानस्यैव सन्देहत्वादिति तात्पर्यम् । व्याख्यानाच्चेदिति । व्याख्यातारोऽत्र प्रत्ययादावीदृशः प्रयोग इति व्याख्यास्यन्ति । तत्र च तत्तत्कार्यं दृष्ट्वा तस्य तस्य तत्तदनुबन्धत्वं निर्णेष्यन्तीत्यर्थः । पूर्वं हेत्वित्यादि ।'अस्यायमवयव'इत्यादिरूपम् । तस्मिन्नित्यादि । वृत्तरूपे हेतौ गुरुमुखा-

१ क्वचिन्न । २ 'एतन्न्याय्यम्' । ३ 'त्योर्विभाषां' । ४ 'तत्रा' ।

प्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वं भवती'ति, यदयमुदीचां माङो-व्यतीहारे इति मेङः सानुबन्धकस्याऽऽत्वभूतस्य ग्रहणं करोति ॥

यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम् ॥ १।३।१० ॥

किमिहोदाहरणम् ? ॥ इको यणचि । दध्यत्र मध्वत्र ॥ नैतदस्ति । 'स्थानेन्तरतमेनाप्येतत्सिद्धम् ॥ कुत आन्तर्यम् ? ॥ तालुस्थानस्य

प्र.]वा तदुक्तम् ,इदं तु वार्तिककारेण। मेङ इति। यद्यप्यनेकान्तपक्षस्यापि ज्ञापक-मेतद्व्याख्यातुं युज्यते तथापि हेतुरहितत्वादिहाऽनेकान्तपक्षो भाष्यकृता त्यक्तः । प्रदेशान्तरे(षु)त्वनेकान्तपक्षेणाऽपि व्यवह्रियते–'सिद्धमनुबन्धस्यानेकान्तत्वा'दिति॥

यथासङ्ख्यमनु । सङ्ख्यानं गणनमुच्यते । अनुदेशशब्दस्य सम्बन्धिशब्द-त्वादुद्देश्याक्षिप्तः । तेनायमर्थः —'समानां समसङ्ख्यानां मध्ये यथागणनमुद्देशिभिः सहानुदेशिनः सम्बध्यन्ते'। इको यणचीति । इक्शब्देन चत्वारः स्थानिनः प्रत्या-य्यन्ते, यण्शब्देनापि चत्वार आदेशा इत्यर्थतोऽस्ति सङ्ख्यासाम्यम् । पश्चात्तु

उ.]दवगते सत्युक्तव्याख्यानविषयसौध्यं स्वयमेव जानातीत्यर्थः । नन्वेवं पूर्वोक्त-समर्थनरूपतया पक्षान्तरत्वाऽभावेन 'वा'शब्दाऽसामञ्जस्यमत आह–भाष्येति । वस्तुतस्तु विरम्य पाठे तस्य कर्त्तव्यता, वुञ्छणादिसूत्रे द्वन्द्वानुपपत्तिर्बहु-वचनानुपपत्तिश्चेत्यरुचेर्वार्त्तिककारस्य वृत्ताद्वेति परिहारान्तरम् । तत्रैकान्त-पक्षेऽसन्देहाय व्याख्यानं शरणमित्युक्तं भाष्यकृतेति न पौनरुक्त्यशङ्केति ध्येयम् ।

भाष्ये–एकान्ता इत्येव न्याय्यमिति।अनवयवत्वे णशकानां णादेरित्त्वाऽना-पत्तिः, प्रत्ययादित्वाऽभावात् । एवमन्त्यत्वाऽभावादिशादेः शस्येत्त्वाऽनापत्तिः । अन्त्यादिशब्दयोः परपूर्वसमीपबोधकत्वे लक्षणैव दोषः। किं च दघ्नचश्चस्य वैयर्थ्या-पत्तिः। 'वुञ्छण्कठ'जितिविहितके णित्त्वप्रयुक्तवृद्ध्यापत्तिश्चेति भावः। हेतुरहितत्वा-दित्युपलक्षणम् ।. प्रदेशान्तरेषु त्विति । एवं च तत्र सैकदेश्युक्तिरिति भावः ।

यथासङ्ख्य। सङ्ख्याशब्दस्यैकत्वादिरूढस्य ग्रहणे वाक्यार्थानुपपत्तिरतो यौगिक इति व्याचष्टे—सङ्ख्यानमिति । गणनं। तत्क्रम इत्यर्थः । सूत्रे–अनुदेशः–पश्चा-दुच्चार्यमाणसंबन्धः । अत्रोद्देश्यनुदेशिन उच्चार्यमाणा, उच्चार्यमाणशब्दप्रतिपाद्याश्च । उद्देश्यनुदेशिशब्दौ पूर्वोच्चार्यमाण-पश्चादुच्चार्यमाणपरौ,न तूद्देश्यविधेयपरौ, 'असूर्य-ललाटयो'रित्यादौ यथासङ्ख्याऽनापत्तेः । समशब्दो न सर्वपर्यायः, सुडापत्तेः, किंतु सङ्ख्यासाम्यपरः । नन्विक्शब्देन षट्षष्टेर्यण्शब्देन सप्तानां चोपस्थित्या सङ्ख्या-साम्याऽभावात्कथं यथासङ्ख्यमत आह—इक्शब्देनेति । पश्चात्त्विति । इक्पदो-पस्थितेकारादिभिर्गृहीतदीर्घादिघटितवाक्यार्थबोधे इत्यर्थः । वस्तुतस्तेषामनुच्चारित-

१'तम इत्येव सिद्धं'।'तमेइत्यनेनाप्येत'। २ 'कुतः ? । आन्तर्यतः'। ३'ध्यत्वमेव'।

तालुस्थान ओष्ठस्थानस्यौष्ठस्थानो भविष्यतीति ॥ इदं तर्हि 'तस्थस्थमिपां तांतंताऽम'इति ॥ ननु चैतदपि स्थानेऽन्तरतमेनैव सिद्धम् ॥ कुत आन्तर्यम् ? ॥ एकार्थस्यैकार्थो, द्व्यर्थस्य द्व्यर्थो, बह्वर्थस्य बह्वर्थो भविष्यतीति ॥ इदं तर्हि 'तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्छण्ढञ्यक' इति॥ किमर्थम्पुनरिदमुच्यते ॥*॥ संज्ञासमासनिर्देशात्सर्वप्रसङ्गोऽनुदेशस्य, तत्र यथासङ्ख्यवचनं नियमार्थम् ॥*॥ संज्ञया समासैश्च निर्देशाः क्रियन्ते। संज्ञया तावत्–'परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः' इति। समासैः–'तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्छण्ढञ्यकः'इति।'संज्ञासमासनिर्देशात्'।एतस्मात्कारणात्'सर्वप्रसङ्गः'। सर्वस्योद्देशस्य सर्वोऽनुदेशः प्राप्नोति। इष्यते च समसङ्ख्यं यथा स्यादिति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति तत्र यथासङ्ख्यवचनं नियमार्थम्। एवमर्थ-

प्र.]यद्यपीकारादिभिर्बहूनां ग्रहणाद्वैषम्यं,तथापि प्रथमतोऽस्त्येव सङ्ख्यासाम्यम्।इदं तर्हीति। नाऽत्र स्थानकृतमान्तर्यमस्ति, नाप्यादेशप्रवृत्तिकालेऽर्थकृतान्तर्यसम्प्रत्ययः, प्रवृत्तानामादेशानां स्थान्यर्थोऽभिधानात्। ननु चेति। नित्यानां शब्दानां प्रयोगादर्थकृतमान्तर्यमस्त्येवेति भावः। किमर्थमिति। पाठक्रमेणैव संबन्धो भविष्यतीति भावः। संज्ञासमासनिर्देशादिति। 'परस्मैपदानां णलतु'सित्यत्र संज्ञया सर्वे युगपत्प्रत्याय्यन्ते इति नास्ति पाठक्रमाद्व्यवस्था। लोकेऽप्य'जाविधनौ देवदत्तयज्ञदत्ता'विति समासनिर्देशे नास्ति क्रमनियमः। द्वन्द्वे[3]ऽनेकावयवात्मकः समुदाय

उ.]त्वेन न ग्राहकत्वं,किं त्विक्शब्दादिना,इक्त्वेन यण्त्वेन चाऽइउणित्यादौ तत्तद्व्यक्तिविशेषणतया गृहीतजातिचतुष्टयोपस्थितिरि[illegible] यथासङ्ख्यनिर्वाहः। 'पश्चात्' 'प्रथमत' इत्यादि तु चिन्त्यमेव। न च जातिपक्षे सावर्ण्येन ऋकारऌकारयोः परस्परजात्यतिदेश एव वाच्य इति ऋकारस्य ऌकारापत्तिः।ऋदित्ऌदिदिति भेदेन तदतिदेशाऽनित्यत्वेनाऽदोषादनभिधानाद्वेति बोध्यम्। भाष्ये–स्थानेन्तरतमेनापीति। स्थानेन्तरतमपदघटितेन सूत्रेणेत्यर्थः।नन्वत्राऽप्यर्थत आन्तर्यादेव सिद्धमत आह–नापीति। विशिष्टाऽर्थाऽपरिज्ञानादिति भावः। लक्षणशरणानां प्राक् शास्त्रात्प्रयोगाऽज्ञानेनाऽर्थविशेषनिर्णयो दुर्लभोऽत आह–नित्यानामिति।साधुत्वमात्रं शास्त्रैकगम्यं,प्रयोगतदर्थज्ञानं तु प्राक् शास्त्रादप्यस्त्येव पाणिनेः। अन्येषां तु व्याख्यानाद्बोध इति भावः। पाठेति। लोकसिद्धस्थानाख्यप्रमाणेनैव 'शत्रुं मित्रं विपत्तिं च जय रञ्जय भञ्जये'तिवत्सिद्धिरिति। युगपदिति। परस्मैपदत्वेनेत्यर्थः। एवं च क्रमो नास्तीति भावः। यद्यपि संज्ञा प्रत्येकं पर्याप्तेति न संज्ञाकृतं युगपत्प्रत्यायनं, किं त्वेकशेषप्रभावलभ्यं 'तद्ब्राह्मणानामर्घपाद्याचमनीयानी'तिवत्। तत्र ब्राह्मणत्रित्वेपि नार्घादीनां

१ क्वचिन्न। २ 'सर्वानुदेशः'। ३ 'द्वन्द्वेनाने'।

सिद्धमुच्यते ॥ किं पुनः कारणं संज्ञया च समासैश्च निर्देशाः क्रियन्ते ? ॥ ॥*॥ संज्ञासमासनिर्देशः पृथग्विभक्तिसंज्ञ्यनुच्चारणार्थः॥*॥ संज्ञया च समासैश्च निर्देशाः क्रियन्ते–,पृथग्विभक्तीः संज्ञिनश्च मोच्चीचर'मिति ॥*॥ प्रकरणे च सर्वसंप्रत्ययार्थः॥*॥प्रकरणे च सर्वेषां संप्रत्ययो यथा स्यात्–विदो लटो वेति ॥

किं पुनः शब्दतः साम्ये सङ्ख्यातानुदेशो भवत्याहोस्विदर्थतः ? ॥ कश्चात्र विशेषः?॥ ॥*॥ सङ्ख्यासाम्यं शब्दतश्चेण्णलादयः परस्मैपदानां डारौरसः

प्र.]एकेनैव [शब्देन][1] प्रत्याख्यत इति कुतः क्रमनियमः स्यात्। किं पुनरिति।तिपो णल् ,तसोऽतुसित्यादि कस्मान्न क्रियत इति प्रश्नः। विदो लटो वेति। पृथग्निर्देशे क्रियमाणे 'मसो म' इत्येवानन्तर्यात्सम्बध्येतेत्यर्थः।व्यवहितानामपि स्वरितत्वादनुवृत्तावाश्रीयमाणायां प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गः। किं पुनरिति। यद्यप्यर्थे शब्दस्य गुणभावादर्थत एव साम्यं न्याय्यं तथापि शब्दधर्मेणाऽप्यर्थस्य व्यपदेशो दृश्यते यथा 'भ्रमर' शब्दस्य द्विरेफत्वाद्द्विरेफो भ्रमरः। तथा द्व्यक्षरं मांसं द्व्यक्षरमस्थि। तस्माच्छब्दतोऽपि साम्यमत्राशङ्कितम्। णलादय इति। परस्मैपदशब्देन प्रकृतानामेव नवानां ग्रहणं न तु शतृक्वस्वोरित्यर्थतः साम्यमस्ति, न तु शब्दतः। डारौ-

उ.]क्रमनियमः,ततथापि संज्ञाया नवकसाधारण्यमेव तत्र मूलमिति'संज्ञानिर्देशा'दित्युक्तम्। एकेनैवेति। अवयवानां समुदायोपसर्जनतया समुदायस्यैव पदान्तरार्थेनाऽन्वयादिति भावः। समासेनैकोपस्थितेः पृथगुपस्थित्यभावेन तथाऽन्वयो वक्तुमशक्य इति तत्त्वम्। भाष्ये–सर्वस्योद्देशस्येति। सर्वस्योद्देशिन इत्यर्थः। सर्वोऽनुदेश इति। सर्वेऽनुदेशिन इत्यर्थः। तिपो णलिति। यद्यप्येषाऽपि 'स्वं रूप'मिति संज्ञा,तथापि संज्ञाशब्दो बहूनां युगपत्प्रत्यायको यः शब्दस्तत्पर इति भावः। प्रतिपत्तीति। स्वरितत्वस्य लक्ष्यसिद्ध्युन्नेयतया विना शास्त्रमस्मदादिभिर्दुर्ज्ञेयत्वादिति भावः। संज्ञया समासेन च निर्देशे सति तस्यैवोत्तरसूत्रेऽनुवृत्तेर्न दोष इति तात्पर्यम्। एवं चैतत्सूत्रारम्भसामर्थ्यात्सूत्रान्तरस्थमुपसर्जनावयवकृतं च क्रमं गृहीत्वा यथासङ्ख्यप्रवृत्तिरिति तत्त्वम्। अत्र वदन्ति—यद्यपि समासत उपस्थितिरेकैव, तथाप्येतत्सूत्रारम्भसामर्थ्यात् पृथग्वाक्यकल्पनया बोधान्तरं कल्प्यते। एवं चेदं सूत्रं द्वन्द्वसमासनिर्दिष्टसंबन्धिनोस्तथान्वयेपि द्वन्द्वस्य साधुत्वं बोधयति स्वशास्त्रे, तेन लोके 'आद्यन्तौ वर्णानां विप्रशूद्रा'वित्यादेः साधुत्वं नेति। शब्दधर्मेणापीति। वाच्यवाचकयोरभेदोपचारादिति भावः। ननु 'शब्दतः सङ्ख्यया समानां योऽनुदेशः पश्चादुच्चार्यमाणसंबन्धः स यथासङ्ख्य'मिति सूत्रार्थे 'परस्मैपदाना'मित्यादौ तादृशानां पश्चादुच्चार्यमाणसंबन्ध एव नेति क्व यथासङ्ख्यप्राप्तिरतो व्यत्ययेन पठति–णलादय इति। विधेयताप्रतीतौ तु न पश्चात्त्वं नियामकं, 'लोपो व्यो'रि-

१ 'एकैकेन प्रत्याख्यते'। 'एवैकेन'। २ क्वचिन्न।

प्रथमस्याऽयवायाव एच इत्यनिर्देशः॥*॥ सङ्ख्यासाम्यं शब्दत श्चेण्णलादयः परस्मैपदानां डारौरसः प्रथमस्याऽयवायाव एच इत्यनिर्देशः। अगमको निर्देशोऽनिर्देशः।'परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः' इति। णलादयो बहवः, परस्मैपदाना'मित्येकः शब्दः। वैषम्यात्सङ्ख्यातानुदेशो न प्राप्नोति॥ डारौरसः प्रथमस्य। डारौरसो बहवः, प्रथमस्येत्येकः शब्दः। वैषम्यात्सङ्ख्यातानुदेशो न प्राप्नोति॥ 'एचोऽयवायावः'। अयवायावो बहवः,एच इत्येकः शब्दः।वैषम्यात्सङ्ख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्ह्यर्थतः ॥*॥ अर्थतश्चेल्लृलुटोर्नन्वरीहणसिन्धुतक्षशिलादिषु दोषः ॥*॥ अर्थतश्चेल्लृलुटोर्नन्वरीहणसिन्धुतक्षशिलादिषु दोषो भवति। 'स्यतासी लृलुटोः'। स्यतासी द्वौ,

---

प्र.]रस इति।यदा डारौरसश्च डारौरसश्चत्येकशेषः क्रियते तदाऽर्थतः सङ्ख्यासाम्यमस्ति। अगमक इति। सङ्ख्यासाम्यस्याऽनवबोधक इत्यर्थः। लृलुटोरिति। लृशब्दस्य लृङ्लृटावर्थाविति साम्याऽभावः। यदा तु लृरूपं सामान्यमर्थो लृशब्दस्येति पक्षस्तदाऽस्त्येव साम्यमिति दोषाऽभावः।नन्यादिष्वंप्यवयवेन विग्रहः, समुदायः समासार्थ इत्याश्रीयमाणे समुदायत्रयापेक्षया प्रत्ययत्रयस्य साम्यसद्भावाददोषः। आत्मनेपदेति। नन्वात्मनेपदसंज्ञा न तङ्शब्दस्य किं तु तत्प्रत्यायितानां नवानां तादीनामिति नाऽस्त्यर्थतः साम्यम्?।नैष दोषः।तङ्रूपापन्नास्तादय आत्मने-

---

उ.]त्यादौ व्यभिचारादिति भावः। ननु शतृक्वस्वोरिति। व्याख्यानादिति भावः। अन्यथा शतृक्वसुभ्यामेकादश परस्मैपदशब्दाऽर्था इत्यर्थतः साम्येपि न यथासङ्ख्यं स्यादिति तात्पर्यम्। न तु शब्दत इति। यद्यप्येक एव द्वन्द्वो युगपदेवानेकोपस्थितिजनक इत्यस्ति शब्दतः साम्यं, तथापि प्रत्येकपदशक्तिज्ञानसहकारेणैव स तथेति नास्ति शब्दतः साम्यम्। 'परस्मैपदाना'मित्यत्र त्वेकशेषेऽपि श्रूयमाणैकपदशक्त्यैव नवकोपस्थितिरिति भावः। ननु परस्मैपदात्मनेपदभेदात्प्रथमाः षडित्यर्थपक्षेऽपि न साम्यमत आह—यदेति। भाष्ये—अगमक इति। 'अनिर्देश' इत्यत्र मध्यमपदलोपी समास इति भावः। ननु स्थान्यादेशभावाऽवगतिरस्त्येवेत्यत आह—सङ्ख्येति। सामान्यमिति। लृत्वजातिपरो निर्देशः। अत एव द्विवचनसङ्गतिरिति भावः। समुदाय इति। समुदायत्रयमित्यर्थः। प्रत्ययोत्पत्तिस्तु समुदायस्याऽप्रयोगात्प्रत्यवयवं पर्यवस्यतीति भावः। तद्रूपापन्ना[3] इति। संज्ञाशब्दे स्वरूपस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वादेकतङ्शब्दरूपिततया तङ्त्वेनैवोपस्थितानां संज्ञेति संज्ञासूत्रस्थमार्थं साम्यमादाय स्याद्यथासङ्ख्यमिति भावः। क्वचित्तु'तङ्रूपापन्ना' इत्येव पाठः। ननु यत्र द्वावुपादीयेते श्नमस्ती, सार्वधातुकग्रहणं

---

१ क्वचिन्न। २ 'तद्रूपा'। ३ 'तङ्रूपा'। ४ एवः क्वचिन्न।

ऌलुटोरित्यस्य त्रयोऽर्थाः । वैषम्यात्सङ्ख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः' । नन्द्यादयो बहवो, ल्युणिन्यचस्त्रयः । वैषम्यात्सङ्ख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ ['वुञ्छण्कठजिलसेनिरढञ्ण्ययफक्फिञिञ्ञ्यकक्ठकोऽरीहणकृशाश्वर्श्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसङ्काशबलपक्षकर्णसुतङ्गमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः'] ॥ अरीहणादयो बहवो, वुञादयः सप्तदश । वैषम्यात्सङ्ख्यातानुदेशो न प्राप्नोति॥'सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ'।सिन्धुतक्षशिलादयो बहवोऽणञौ द्वौ, वैषम्यात्सङ्ख्यातानुदेशो न प्राप्नोति॥*॥आत्मनेपद[3]विधिनिष्ठासार्वधातुकद्विग्रहणेषु ॥*॥ आत्मनेपदविधिनिष्ठासार्वधातुकद्विग्रहणेषु च दोषो भवति ॥ आत्मनेपदविधिश्च न सिध्यति—'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्'। अनुदात्तङितौ द्वौ, आत्मनेपदमित्यस्य द्वावर्थौ । तत्र सङ्ख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥ निष्ठा—'रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः' इति । रेफदकारौ द्वौ,'निष्ठे'त्यस्य द्वावर्थौ। तत्र सङ्ख्यातानुदेशः प्राप्नोति । सार्वधातुकद्विग्रहणेषु च दोषो भवति—'श्नसोरल्लोपः' । श्नमस्ती द्वौ, 'सार्वधातुक'मित्यस्य द्वावर्थौ। तत्र सङ्ख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥*॥ एङः पूर्वत्वे प्रतिषेधः ॥*॥ एङः पू[4]र्वत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः । 'एङः पदान्तादति' 'ङसिङसोश्च' । ङसिङसौ द्वौ, 'ए'ङित्यस्य द्वावर्थौ । तत्र सङ्ख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥

अस्तु तर्हि शब्दतः॥ननु चोक्तं 'सङ्ख्यासाम्यं शब्दतश्चेण्णलादयः परस्मैपदानां डारौरसः प्रथमस्याऽयवायाव एच इत्यनिर्देशः' इति ॥ नैष दोषः । 'स्थानेऽन्तरतम' इत्यनेन व्यवस्था भविष्यति ॥ कुत आ[5]न्तर्यम्?॥एकार्थस्यैकार्थौ, द्व्यर्थस्य द्व्यर्थौ, बह्वर्थस्य बह्वर्थः, संवृतावर्णस्य संवृतावर्णो,विवृताऽवर्णस्य विवृताऽवर्णः ॥*॥ अतिप्रसङ्गो गुणवृद्धिप्रतिषेधे क्ङिति ॥*॥ अतिप्रसङ्गो भवति गुणवृद्धिप्रतिषेधे क्ङिति । गुणवृद्धी द्वे, क्ङितौ द्वौ । तत्र सङ्ख्यातानु-

---

प्र.]पदशब्देन प्रत्याय्यन्त इत्यस्ति साम्यम्।सार्वधातुकद्विग्रहणेष्विति। द्वौ गृह्येते येषु तानि द्विग्रहणानि, सार्वधातुकस्य द्विग्रहणानीति समासः । सार्वधातुकमपि तेषु गृह्यत इति तेन विशेष्यन्ते । संवृताऽवर्ण इति । यद्यपि शास्त्रेऽकारस्य विवृतोपदेशः कृतस्तथापि लौकिकप्रयोगापेक्षयैतदुक्तम् । क्ङितौ द्वाविति।क्ङिच्छब्द-

---

उ.]चास्ति तत्र न स्यादिति वक्तव्येऽगमकोयं निर्देशोऽत आह—द्वाविति। अधिकरणसाधनग्रहणशब्देन द्विशब्दस्य षष्ठीसमासस्ततः पुनः सार्वधातुकपदेन स इति भावः।सार्वधातुकपदेन षष्ठीसमासे षष्ठीप्रयोजकसंबन्धं दर्शयति—सार्वधातुकमपीति।

अथ शब्दतः साम्ये उक्तदोषोद्धारमाह भाष्ये—अस्तु तर्हीति।एकार्थस्येत्यादि। प्रत्यक्त्वादिकमप्युपलक्ष्यतेऽनेनेति बोध्यम्।यद्यपीति।एवं च'संवृताऽवर्णस्ये'त्ययुक्त-

---

१लुप्तं स्यात्।२'शिलादिभ्याम'।३'पदनिष्ठाविधि'।४'पूर्वरूपत्वे'। ५ 'आन्तर्यतः' ।

देशः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । गकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते ॥ तत्तर्हि गकारग्रहणं कर्तव्यम् ॥ न कर्तव्यम् । क्रियते न्यास एव । ककारे गकारश्चर्त्वभूतो निर्दिश्यते । गिति[2] किति ङितीति ॥*॥ उदि कूले रुजिवहोः ॥*॥ [अतिप्रसङ्गो भवति—उदि कूले रुजिवहोः] । उदिकूले द्वे, रुजिवहौ द्वौ, तत्र सङ्ख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । नोदिरुपपदम् ॥ किं तर्हि ?॥ विशेषणं रुजिवहोः। 'उत्पूर्वाभ्यां रुजिवहिभ्यां कूल उपपद' इति ॥ ॥*॥ तच्छीलादिषु धातुत्रिग्रहणेषु ॥*॥ तच्छीलादिषु धातुत्रिग्रहणेषु दोषो भवति ॥ 'विदिभिदिच्छिदेः कुरच्' ॥ विदिभिदिच्छिदयस्त्रयः,तच्छीलादयस्त्रयः । तत्र सङ्ख्याताऽनुदेशः प्राप्नोति ॥*॥घञादिषु द्विग्रहणेषु ॥*॥ घञादिषु द्विग्रहणेषु दोषो भवति । 'निरभ्योः पूल्वोः' । निरभी द्वौ, पूल्वौ द्वौ । तत्र सङ्ख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः। इष्यते चाऽत्र सङ्ख्यातानुदेशः । निष्पावः अभिलाष इति॥एवं तर्हि—'अकर्तरि च कारके भावे चे'ति द्वौ,पूल्वौ द्वौ । तत्र सङ्ख्यातानुदेशः प्राप्नोति॥*॥ अवे तॄस्त्रोः करणाऽधिकरणयोः ॥*॥

प्र.]स्यैकत्वेपि ककारङकारयोर्द्वित्वादस्ति शब्दतः साम्यम् । उदि कूल इति । द्वन्द्वोऽयम् । आगन्तुना चेकारेण निर्देश इति चोद्यम् । 'उदी'ति पञ्चम्याः स्थाने सप्तमी कृता । 'उदः पराभ्यां रुजिवहीत्येताभ्या'मिति परिहारः । धातुत्रिग्रहणेष्विति । त्रीणि ग्रहणानि येषां ते त्रिग्रहणा धातवः । त्रिग्रहणा येषु तच्छीलादिषु

उ.]मिति भावः। लौकिकेति । केचित्तु 'ए' 'ओ' इत्यनयोः संवृताऽवर्णत्वे मानाऽभावः, ह्रस्वाऽकारव्यतिरिक्तानां विवृतत्वस्यैवाऽइउण्सूत्रभाष्ये उक्तत्वात्प्रत्यापत्तिशास्त्रस्याऽवयवे प्रवृत्तौ मानाऽभावाच, शास्त्रदृष्ट्या तस्याऽसिद्धत्वाच्च चिन्त्यमिदमित्याहुः। अन्येत्वेतद्भाष्यप्रमाण्यादेओ इत्यनयोरकारांशे संवृतत्वमेव, इतरांशे एव विवृततरत्वम् । तदुपरागाच्च न संवृतत्वस्य लोके प्रयोगे स्पष्टमवभासः। 'ऐ''औ' इत्येतयोस्त्वकारांशेऽपि विवृतत्वमेवेत्याहुः । 'अतिप्रसङ्ग'इत्यादिना वक्ष्यमाणदोषाणां साधारणत्वादाद्यदोषः शब्दसाम्यपक्षे नाऽऽरोहतीत्यतस्तं तत्रोपपादयति—क्ङिच्छब्दस्येति । भाष्ये—गकारोपीति । स्थास्नुरित्यत्रेत्त्वाऽभावाय क्स्नोर्गित्त्वावश्यकत्वेन जिष्णुरित्यत्र गुणाऽभावाय तन्निर्देश इति भावः। 'उत्कूले द्वे'इति वाच्ये'उदिकूले' इति इकारसहितः पाठो व्याख्यानभाष्येऽयुक्त इत्यत आह—आगन्तुनेति । वस्तुत 'उदिकूले' इत्यनुकरणम्। इति द्वे शब्दरूपे इत्यर्थ इति न दोषः। सप्तमीविभक्तिसाम्येऽर्थवैरूप्यमनुपपन्नमत आह—उदीतीति । एवं 'रुजिवहो'रित्यपि पञ्चम्याः

१'तद्गकार'।२'किति गिति'।३इदं लुप्तं स्यात्।४'धातुषु'।५क्वचिन्न ।६'घञादिद्विग्रह'। ७अत्र—''अकर्त्तरि च कारके''इति पृथग्वार्त्तिकं क्वचिल्लिखितपुस्तके दृश्यते । परं तन्न युक्तं,यतः पूर्ववार्त्तिकस्यैवेदं व्याख्यानान्तरमिति परे । ८ 'विवृतत्वं' ।

[अंवे तृन्नोः करणाधिकरणयोर्दोषो भवति]॥तृन्नौ द्वौ,करणाधिकरणे द्वे। तत्र सङ्ख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥*॥ कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः ॥*॥ [कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोर्दोषो भवति]। कर्तृकर्मणी द्वे, भूकृञौ द्वौ। तत्र सङ्ख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥*॥ अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेपि ॥*॥ [अनवक्लृप्त्यमर्षपरिकिंवृत्तेऽपि दोषो भवति]। अनवक्लृप्त्यमर्षौ द्वौ,किंवृत्ताऽकिंवृत्ते द्वे। तत्र सङ्ख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥*॥ कृभ्वोः क्त्वाणमुलौ ॥*॥ [कृभ्वोः क्त्वाणमुलौ दोषो भवति]॥ कृभ्वौ द्वौ, क्त्वाणमुलौ द्वौ। तत्र सङ्ख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥ ॥*॥ अधीयानविदुषोश्छन्दोब्राह्मणानि ॥*॥ [अधीयानविदुषोश्छन्दोब्राह्मणानि दोषो भवति]। छन्दोब्राह्मणानीति द्वे,अधीते वेदेति च द्वौ। तत्र सङ्ख्यातानुदेशः प्राप्नोति॥*॥रोपधेतोः पथिदूतयोः॥*॥[रोपधेतोः पथिदूतयोर्दोषो भवति]॥ 'रोपधेतोः प्राचाम्''तद्गच्छति पथिदूतयोः'।रोपधेतौ द्वौ, पथिदूतौ द्वौ। तत्र सङ्ख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥*॥ तत्र भवस्तस्य व्याख्यानः क्रतुयज्ञेभ्यश्च ॥*॥[तत्र भवस्तस्य व्याख्यानः क्रतुयज्ञेभ्यश्च दोषो भवति] ॥ तत्रभवस्तस्य व्याख्यानौ द्वौ, क्रतुयज्ञौ द्वौ।तत्र सङ्ख्यातानुदेशः प्राप्नोति॥*॥सङ्ख्यादिष्वञ्प्रभृतयः ॥*॥ सङ्ख्यादिष्वञ्प्रभृतयः सङ्ख्यातानुदेशेन न सिध्यन्ति ॥

प्र.]इति पुनर्बहुव्रीहिः।कर्तृकर्मणोरिति। भवतेरकर्मकत्वात्कर्त्रैवोपपदम्। करोतेस्तूपपदद्वये खलिष्यते। अन्ये तु प्राप्त्यर्थस्य भवतेरुपपदद्वये प्रत्ययमिच्छन्ति। छन्दोब्राह्मणानीति। गोबलीवर्दन्यायेन छन्दःशब्देन मन्त्राणां ग्रहणम्। यथा 'जुष्टार्पिते च छन्दसी'ति ब्राह्मणानां ग्रहणं, नित्यं मन्त्र इति मन्त्रग्रहणात्। छन्दोग्रहणेनैव तु ब्राह्मणानां ग्रहणे सिद्धे ब्राह्मणविशेषप्रतिपत्त्यर्थं पुनर्ब्राह्मणग्रहणं कृतम्।

उ.]स्थाने षष्ठीति बोध्यम्। भाष्ये—एवं तर्ह्यकर्त्तरि चेति।विशेषणविशेष्यभावापन्नार्थवाचकत्वादकर्त्तरि कारक इत्येकः शब्दो, 'भाव' इत्यपर इति शब्दतः साम्ये एष दोषः। अर्थतः साम्यं तु न, कारकाणां बहुत्वादिति बोध्यम्।

ननु भवतेरकर्मकत्वात्कर्तर्येव, करोतेस्तु सकर्मकत्वात्कर्मण्येवेति यथासङ्ख्यमिष्टमेवेति भ्रमं वारयति—भवतेरिति। अन्ये त्विति। अत एव—''हृतदारतयाऽतिकोपनः शरणं किं रघुपुङ्गवो भवेत्'। इति रावण! मा कृथा मतिं स किलेशः शरणम्भवो विभुः'' इति 'तर्किताऽशरणताकः सुखेन शरणत्वेन प्राप्य' इत्यर्थकमुपपन्नमिति भावः। गोबलीवर्दन्यायेनेति। ब्राह्मणवसिष्ठन्यायस्योपलक्षणं, गोबलीवर्दयोः सामान्यविशेषभावस्यैकशेषप्रकरणान्ते भाष्ये उक्तत्वात्। तथा पृथग्ब्राह्मणग्रहणे फलमाह—छन्द इति। वस्तुतो गायत्र्यादिछन्दोबद्धेषु मन्त्रेष्वेव

१लुप्तं स्यादिति मन्ये। २'व्याख्यातः'। ३'व्याख्यात इति'। ४ क्वचिन्न। ५'एव'।

नैष दोषः । घोषग्रहणमपि तत्र कर्तव्यम् ॥*॥ वेशोयशआदेर्भगाद्यल्खौ ॥*॥ [वेशोयशआदेर्भगाद्यल्खौ दोषो भवति] ॥ वेशोयशआदी द्वौ, यल्खौ द्वौ । तत्र सङ्ख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥*॥ ङसिङसोः ख्यत्यातपरस्य ॥*॥ [ङसिङसोः ख्यत्यात्परस्य दोषो भवति] ॥ ङसिङसौ द्वौ, ख्यत्यौ द्वौ । तत्र सङ्ख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥*॥ न वा समानयोगवचनात् ॥*॥ न वैष दोषः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'समानयोगवचनात्'। समानयोगे सङ्ख्यातानुदेशं वक्ष्यामि ॥*॥ तस्य दोषो विदो लटो वा ॥*॥ तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषो 'विदो लटो वे'ति । सङ्ख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥*॥ ध्माधेटोर्नाडीमुष्ट्योश्च ॥*॥ ध्माधेटोर्नाडीमुष्ट्योश्च सङ्ख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥*॥ ॥*॥ खलगोरथादिनित्रकट्यचश्च ॥*॥ ['खलगोरथात्' 'इनित्रकट्यचश्च'] । सङ्ख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥*॥ सिन्ध्वपकराभ्यां कनणञौ च ॥*॥ ['सिन्ध्वपकराभ्यां कन्' 'अणञौ च'] । सङ्ख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ ॥*॥ युष्मदस्मदोश्चादेशाः ॥*॥ युष्मदस्मदोश्चादेशाः सङ्ख्यातानुदेशेन

प्र.]तेन याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानीति तद्विषयता न भवति। न वेति।अनुदेश उच्चारणम् । योगान्तरे तु शब्दान्तरस्यानुमानं न तूच्चारणमिति न्यायप्राप्त एवायमर्थः । विदो लटो वेति।अत्र तु लब्धयथासङ्ख्यानामनुमानाददोषः।युष्मदस्मदोश्चेति।

उ.]छन्दस्त्वमिति बोधयितुं तत्र ब्राह्मणग्रहणं, 'जुष्टार्पिते' इत्यत्र तु छन्दःपदस्य ब्राह्मणे लक्षणेति बोध्यम् । याज्ञवल्क्यानीत्यर्थं तु 'याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधः' इति वचनमेव कृतं भाष्ये । भाष्ये—अधीयानविदुषोरिति । तत्र विद्वत्पर्यायो विदुष्‌शब्दः। अन्यथा वस्वन्तस्यौस्त्रिरूपितभत्वाऽङ्गत्वाऽभावात्तदसिद्धिरिति बोध्यम् । सङ्ख्यादिष्विति । 'सङ्ख्याङ्कलक्षणेष्वव्यञ्जित्राम'णित्यत्र त्रिष्वप्यर्थेषु त्रिभ्यः प्रत्यय इष्यते, तत्र सङ्ख्यातानुदेशेन त्रिष्वप्यर्थेष्वञादयोऽविशिष्टा न सिध्यन्तीत्यर्थः । 'वचना'दिति भाष्यस्य-व्याख्यानादित्यर्थ इत्याह—अनुदेश इति । उच्चारणम् । उच्चारितसंम्बन्ध इत्यर्थः । वस्तुत उच्चारितस्यैव शब्दस्य बोधकत्वं नाऽनुमितादेरित्यणुदित्सूत्रभाष्योक्तेरनुमानपूर्वकस्वोच्चारणाच्छ्रोतुर्बोधः । 'समानयोग' इत्यस्य च-एकयोगे वक्रोच्चारितानामित्यर्थ इति वाचनिकमेवेदम् । एतेन 'निरभ्यो', 'अवे तृस्त्रोः' 'स्वाङ्गे तस्प्रत्यये' 'रोपधेतोः' 'क्रतुयज्ञेभ्यः' 'ख्यत्यात्' 'अनवक्लृप्त्यमर्षयो'रित्येतेषु परिहृतो दोषः । समानयोगे द्वयोरुच्चारणाऽभावात् । 'छन्दोब्राह्मणानी'त्यत्रापि न दोषः, तत्पदोपस्थापितत्वेऽप्युच्चारणाऽभावात् । अत्र पक्षे 'कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः' 'वेशो यशआदे'रित्यपरिहृते। ते च 'युष्मदस्मदोश्चादेशाः' इति चेन भाष्ये सङ्ग्राह्ये । भाष्ये—तस्य दोष इति । समानयोगे

१ 'यत्खौ'। २ लुप्तं स्यात् । ३ क्वचिन्न । ४ 'वल्कानी' ।

नसिध्यन्ति॥ तस्माद्यस्मिन्पक्षेऽल्पीयांसो दोषास्तमास्थाय प्रतिविधेयं दोषेषु॥

अथ वैवं वक्ष्यामि 'यथासङ्ख्यमनुदेशः समानां स्वरितेन'। ततः 'अधिकारः'।अधिकारश्च भवति स्वरितेनेति॥एवमपि स्वरितं दृष्ट्वा सन्देहः स्यात्—'न ज्ञायते किमयं समसङ्ख्यार्थः, आहोस्विदधिकारार्थ' इति?॥सन्देहमात्रमेतद्भवति। सर्वसन्देहेषु चेदमुपतिष्ठते—'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षण'मिति। समसङ्ख्यार्थ इति व्याख्यायामः॥ [यथासङ्ख्यमनुदेशः]॥

स्वरितेनाधिकारः ॥ १।३।११ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥*॥ अधिकारः प्रतियोगं तस्याऽनिर्देशार्थः ॥*॥

प्र.]'बहुवचनस्य वस्नसा'वित्यादिषु योगेष्वनुमीयमानत्वाद्युष्मदस्मदोर्यथासङ्ख्यं न प्राप्नोति। यस्मिन् पक्ष इति। शब्दतः साम्यमेकयोगे चेत्येष पक्ष आश्रयितव्य इत्याहुः। दोषप्रतिविधानं तु क्वचिदान्तर्याद्व्यवस्था, क्वचिदभिधानाऽनभिधानाभ्यामिति कर्तव्यम्। अथवेति। यत्र स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते तत्रैव शब्दतोऽर्थतो वा साम्याश्रयणेन यथासङ्ख्यं, नान्यत्र सत्यपि सङ्ख्यासाम्ये [यथासङ्ख्यम] ॥

स्वरितेन।स्वरितेनेतीत्थंभूतलक्षणे तृतीया। स्वरितेनाधिकारो लक्ष्यते इत्यर्थः। स्वरितत्वं सूत्रस्थानां केवलमधिकारज्ञानार्थं प्रतिज्ञायते, न तु प्रयोगसमवायी। अधिकारशब्दो भावशब्दनः,कर्मसाधनो वा। विनियोगो लोकेऽधिकार उच्यते स एवेह गृह्यते। किमर्थमिति। आकाङ्क्षादिवशात्प्रकृतस्य सम्बन्धो लोक इव भविष्य-

उ.]इत्यस्येत्यर्थः। अत्र तु लब्धेति। इदं चिन्त्यम्। तत्तद्योगे वक्ष्योच्चारितानामेव तथा संबन्ध इति पक्षमुपक्रम्य दोषोक्तेः। भाष्ये—नाडीमुष्ट्योरिति। इदं तृतीयाध्यायस्थभाष्यविरोधादेकदेशिवचनम्। यस्मिन् पक्षे इति। 'समानयोगे' इत्येत्करणाऽकरणपक्षयोर्मध्ये यत्र पक्षे इत्यर्थः। इत्याहुरिति। अत्राऽरुचिबीजं तूक्तरीत्याऽर्थत इति पक्षेऽपि दोषोद्धारस्य सुकरत्वात्तदनाश्रयणं किमर्थमिति।

क्वचिदिति। युष्मदाद्यादेशविषये,विदो लट इत्यत्र च। क्वचिदिति। खलगोसिन्व्वादौ। अत्र सङ्ख्यातानुदेशाऽभावेप्यभिधानात् प्रयोगानुसरणात्समासनिर्देशेपि क्रमेणाऽन्वयः। 'कर्तृकर्मणोश्च भू' इत्यत्र 'वेशोयश' इत्यत्र चाऽनभिधानादेत्सूत्राऽप्रवृत्तिरित्यर्थः।'एकयोगे' इत्यस्याऽनाश्रयणपक्षे त्वनेकस्थलेऽनभिधानाश्रयणमिति तात्पर्यम्। अस्य दुर्ज्ञेयत्वादाह—अथ वेति। [यथासङ्ख्य]।

स्वरितेन। नेयं हेतौ तृतीया, अधिकारस्य स्वरितजन्यत्वाऽभावादत आह—इत्थम्भूतेति। नन्विति। स्वरितोच्चारणस्याऽधिकारज्ञापनेन चारितार्थ्यात्प्रयोगे शास्त्रान्तरप्राप्तस्वरेण बाध्यत इति भावः। न च स्वरितत्वस्याऽज्धर्मत्वात्समस्सुटी-

१ 'अथैवं'। २ 'स्वरितत्वं'। ३ 'त्यादियोगेषु'।

अधिकारः क्रियते–प्रतियोगं तस्याऽनिर्देशार्थ इति ॥ किमिदं प्रतियोगमिति ? ॥ योगं योगं प्रति प्रतियोगम् । योगे योगे तस्य[1] ग्रहणं मा कार्षमिति ॥ किं गतमेतदियता[2] सूत्रेण ?॥ 'गत'मित्याह॥कुतः?॥ "लोकतः"[3] । तद्यथा लोके–'अधिकृतोऽसौ ग्रामे' 'अधिकृतोऽसौ नगरे' इत्युच्यते यो यत्र व्यापारं गच्छति।शब्देन चाप्यधिकृतेन कोऽन्यो व्यापारः शक्योऽवगन्तुमन्यदतो योगे योग उपस्थानात् ॥*॥ न वा निर्दिश्यमानाधिकृतत्वाद्यथा लोके ॥*॥ न वैतत्प्रयोजनमस्ति ॥ किं कारणम् ?॥ 'निर्दिश्यमानाधिकृतत्वाद्यथा लोके'। निर्दिश्यमानमधिकृतं गम्यते । तद्यथा—'देवदत्ताय गौर्दीयतां यज्ञदत्ताय विष्णुमित्रायेति । गौरिति गम्यते । एवमिहापि 'पदरुजविशस्पृशो घञ्' । 'सृ स्थिरे'। 'भावे घ'ञिति गम्यते ॥*॥ अन्यनिर्देशस्तु निवर्तकस्तस्मात्परिभाषा ॥*॥ अन्यनिर्देशस्तु लोके निवर्तको भवति । तद्यथा 'देवदत्ताय गौर्दीयतां, यज्ञदत्ताय[4] कम्बलो विष्णुमित्राय चे'ति कम्बलो गोर्निवर्त्तको[5] भवति । एवमिहाऽप्यभिविधौ भाव इनुण्घञो निवर्तकः स्यात् । 'तस्मात्परिभाषा' ।

प्र.]तीति प्रश्नः।किं गतमिति।किमयमर्थोऽधिकारशब्देन परिगृहीतः,अथ नेति प्रश्नः। शब्देनेति। नहि परिस्पन्दरूपः शब्दस्य व्यापारोऽस्ति । न वेति। वचनरहिताल्लोकव्यवहारादेतत्साध्योऽर्थः सिद्ध इत्यर्थः। यज्ञदत्तायेति । सम्प्रदानविभक्त्या सन्निहिता गोकर्मिका ददातिक्रियापेक्ष्यते । अश्रुतकल्पनायाः श्रुताऽपेक्षणस्य लाघवात् । घञो निवर्तकः स्यादिति । ततश्चाक्रोशेऽवन्योर्ग्रह इत्यादिष्वनन्तर इनुण् स्यात् ।

उ.]त्यादावग्रेऽनुवर्त्तमानहलः कथं तत्त्वम्?।तत्समभिव्याहृताऽचि तत्करणेनाऽदोषात्। स्पष्टं चेदं समस्सुटीत्यत्र कैयटे। इहाधिकारो नोपक्रम इत्याह–अधिकारेति। प्रेरणं तद्विषयीभूतं कार्यं वा लौकिकोऽधिकारः। तत्र शब्दस्य द्विविधं कार्यम्–अर्थबोधः, स्वरूपबोधो वा।तत्रार्थबोधस्य वचननिरपेक्षत्वाद्द्वितीये योगे पर्यवसानेन योगे उपस्थानं फलति।तच्च प्रायउत्तरयोगेषु,क्वचित्पूर्वत्रापि।यथा–'संयोगान्तस्य लोपो' 'झलो झली' त्यादाविति भावः।उक्तार्थे सूत्रस्य समर्थत्वात्किंगतमिति प्रश्नोऽयुक्तोऽत–किमयमिति। यद्यधिकारशब्देन प्रतियोगमुपस्थानमुच्येत,तदा सूत्रं सफलं स्यात्। तस्य ह्यन्योर्थ इत्याक्षेप इति भावः। नहीति। अर्थबोधरूपो व्यापारस्तु न वचनसाध्य इति भावः। पारिशेष्यादुपस्थानलाभ इति बोध्यम्।वचनेति । तथा च सूत्रमेवाक्षिप्यत इत्यर्थः । संनिहिता गोकर्मिकेति।गौरिति गम्यत इति भाष्यस्य 'गौर्दीयता'मितिगम्यते.इत्यर्थः। 'श्रुतापेक्षणस्ये'ति पाठः। श्रुतकल्पनस्येत्यर्थः।'लाघवा'दित्यस्य 'न्याय्यत्व'मिति शेषः। इनुण्विधौ घञो निवृत्तिरिष्टैवेत्यत आह–ततश्चेति । अधिकारपरिमाणशब्देन तत्प्र-

१ 'प्रतियोगं तस्य' । २ 'गतमियता' । ३ वार्त्तिकमिदमित्यन्ये ।
४ 'दीयतां विष्णुमित्राय कम्बल इति कम्बलो' । ५ 'गोनिवर्तको' ।

तस्मात्परिभाषा कर्तव्या॥*॥अधिकारपरिमाणाऽज्ञानं तु॥*॥अधिकारपरिमाणाऽज्ञानं तु भवति। न ज्ञायते कियन्तमवधिमधिकारोऽनुवर्तेत इति॥*॥अधिकारपरिमाणज्ञानार्थं तु॥*॥अधिकारपरिमाणज्ञानार्थमेव तर्ह्ययं योगो वक्तव्यः। 'अधिकारपरिमाणं ज्ञास्यामी'ति॥ कथं,पुनः–'स्वरितेनाधिकार'इत्यनेनाधिकारपरिमाणं शक्यं विज्ञातुम्?॥ एवं वक्ष्यामि–'स्वरितेनाधिकारः' इति। स्वरितं दृष्ट्वाऽधिकारो न भवतीति ॥ केनेदानीमधिकारो भविष्यति?॥ लौकिकोऽधिकारः ॥*॥ नाधिकार[3] इति चेदुक्तम् ॥*॥ [नाधिकार[3][4] इति चेदुक्तम्] ॥ किमुक्तम् ? ॥ अन्यनिर्देशस्तु निवर्तकस्तस्मात्परिभाषा ॥ इति ॥ अधिकारार्थमेव[5] तर्ह्ययं योगो वक्तव्यः ॥ ननु चोक्तम् - 'अधिकारपरिमाणाज्ञानं त्वि'ति[6] ॥*॥ यावतिथोऽलनुबन्धस्तावतो योगानिति वचनात्सिद्धम् ॥*॥ यावतिथोऽलनुबध्यते तावतो योगानधिकारोऽनुवर्त्तेत इति वक्तव्यम् ॥ अथेदानीं यत्राऽल्पीयांसोऽलो, भूयसश्च योगानधिकारोऽनुवर्तते, कथं तत्र कर्तव्यम्[7] ?॥ ॥*॥ भूयसि प्राग्वचनम् ॥*॥ भूयसि प्राग्वचनं कर्तव्यम्[8] । 'प्रागमुत' इति

प्र.]सति सूत्रे घञः स्वरितत्वप्रतिज्ञानादनुवृत्तिर्भवति,न त्विनुणो,विपर्ययात्।अधिकारपरिमाणाऽज्ञानं त्विति। यथा धातोरिति किं प्राग्लादेशेभ्योऽथाध्यायपरिसमाप्तेः, अङ्गाधिकारः प्रागभ्यासविकारेभ्योऽथाऽऽसप्तमपरिसमाप्तेरिति। स्वरितंदृष्ट्वेति । प्रकृतस्याधिकारनिवृत्तये शब्दान्तरस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते । तेन 'विंशतिकात्ख' इत्यत्र स्वरितत्वदर्शनाद्द्वित्रिपूर्वादित्यस्य निवृत्तिरनुमीयते । यावतिथ इति । 'द्वित्रिपूर्वान्निष्का'दित्यत्र इकारोऽनुबन्धः कर्तव्यः । तेन द्वयोर्योगयोरनुवृत्तिर्भवति। एवमन्यत्रापि वेदितव्यम्। अल्पीयांस इति । कथं पुनर्भिन्नजातीयापेक्षया प्रकर्षप्रत्ययः । परमतापेक्षयाऽल्पे योगा इति चेन्मन्यसे, तन्न, अल्पीयांसोऽलः । अर्थं बहवोऽल इति चेद्भूयांसो योगाः । भूयसीति । 'अङ्गस्य प्राग्द्वे'रित्यादि वक्त-

---

उ.]देशपरिणामं विवक्षितमित्याह–यथेति।प्रकृतस्येति। सूत्रे 'स्वरित' इति सत्सप्तमीति भावः । भाष्ये–केनेदानीमिति । सूत्रं त्वधिकारनिवृत्त्यर्थं न तु तद्बोधकमिति भावः । इकारोऽनुबन्ध इति । प्रत्याहारसूत्रस्थक्रमेणेत्यर्थः ।

ननु द्वयोरल्पयोरयमल्पीयानिति भवति,नैवमत्र,अलामल्पत्वात् ,सूत्राणां बहुत्वादिति शङ्कते–कथमिति । भिन्नजातीयत्वं बहुत्वेन सूत्राणां बोध्यम् । परिहरति–परमतेति । 'यावतिथोऽ'लिति वादी 'अल्पे योगा बहवोऽल'इति मन्यते, आक्षेप्ता

---

१ 'माणज्ञानं तु न भवति' । २ 'ज्ञानार्थ एव' । ३ 'लौकिकोऽधिकार' । ४ लुप्तं स्यात् । ५ 'मेवं' । ६ 'चेति'। ७ 'वक्तव्यं'।८ क्वचिन्न । ९'तत्राऽल्पी'। १० 'तथा बहु' ।

वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ॥ न वक्तव्यम् । सन्देहमात्रमेतद्भवति । सर्वसन्देहेषु चेदमुपतिष्ठते–'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि सन्देहादलक्षण'-मिति । प्रागमुत इति व्याख्यास्यामः ॥ यद्येवं नार्थोऽनेन ॥ केनेदानीमधिकारो भविष्यति ? ॥ लौकिकोऽधिकारः ॥ ननु चोक्तं–'नाधिकार इति चेदुक्तम्' । किमुक्तम् ? अन्यनिर्देशस्तु निवर्तकस्तस्मात्परिभाषे'ति॥सन्देहमात्रमेतद्भवति । सर्वसन्देहेषु चेदमुपतिष्ठते 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि सन्देहादलक्षण'मित्युक्तम् । इनुण्घञिति सन्देहे घञिति व्याख्यास्यामः ॥

, न तर्हीदानीमयं योगो वक्तव्यः ? ॥ वक्तव्यश्च ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ [*॥ स्वरितेनाधिकारगतिः ॥]*॥ स्वरितेनाधिकारगतिर्यथा विज्ञायते । [अधिकारगतिः] अधिकं कार्यम् । अधिकः कारः–[अधिकारः] ।

अधिकारगतिः–गोस्त्रियोरुपसर्जनस्ये'त्यत्र गोटाङ्ग्रहणं चोदितं तन्न कर्तव्यं भवति । स्त्रीग्रहणं स्वरयिष्यते । स्वरितेनाधिकारगतिर्भविष्यतीति स्त्रियामित्येवं प्रकृत्य ये प्रत्यया विहितास्तेषां ग्रहणं विज्ञास्यते । तत्र स्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीति न दोषो भवति ॥ [अधिकारगतिः] ॥

अधिकं कार्यम्–अपादानमाचार्यः किं न्याय्यं मन्यते ? । यत्र प्राप्य निवृत्तिः । तेनेहैव स्यात्–ग्रामादागच्छति नगरादागच्छति । 'सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा' इत्यत्र न स्यात् । स्वरितेनाधिकं कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति ॥ तथा–अधिकरणमाचार्यः किं न्याय्यं मन्यते ?, यत्र

प्र.]व्यम् । तत्तर्हीति । 'यावतिथोऽलिति भूयसि प्राग्वचनं चे'त्यर्थः । घञिति व्याख्यास्याम इति । ननु चेनिनुण आनन्तर्यात्संदेहाऽभावः। उच्यते–घञोनुवृत्तिसामर्थ्यं दृष्टम्, इनुणश्चानन्तर्यमिति निमित्तसद्भावादस्ति संदेहः । सांकाश्यकेभ्य इति । बुद्ध्या समीहितैकत्वाः प्रकर्षाश्रयेण पाटलिपुत्रका विभज्यन्ते इति मुख्याऽपायाऽभावादानसंज्ञा न स्यात् । 'ध्रुवमपाये' इत्यत्र तु स्वरितत्वे

उ.]तु 'अल्पेऽलो बहवो योगा' इति।एवं च मतभेदेनाऽलां योगानां च प्रत्येकमल्पत्वं बहुत्वं च प्राप्तं, तदवलम्ब्याऽत्र प्रकर्षप्रत्यय इत्यर्थः । प्राग्द्वेरिति । 'सर्वस्य द्वे' इति द्विशब्दात्प्रागित्यर्थः। यावतिथ इति । समुदायाभिप्रायं 'तत्तर्ही'त्येकवचनमिति भावः । घञ इति। आनन्तर्यादिनुण्वद्बहुषु सूत्रेषूपस्थिततया संस्कारदार्ढ्याद्यपि झटित्युपस्थितिक इत्यस्ति सन्देहनिमित्तम् । एवं च व्याख्यानादधिकारनिवृत्तिवदधिकारोऽपि सिद्ध इति सूत्रं व्यर्थमिति भावः। भाष्येऽधिकारगतिरित्येकं

---

१ 'मिति' । इनु' । २ लुप्तं स्यात् । ३ क्वचिन्न । क्वचिच्च निष्कासितम् । ४ 'स्त्रियामेवं' । ५ 'ये विहिता' । ६ 'तत्त्वप्रतिज्ञाने' ।

कृत्स्न आधारात्मा व्याप्तो भवति । तेनेहैव स्यात्–तिलेषु तैलम्, दध्नि सर्पिरिति । गङ्गायां गावः कूपे गर्गकुलमित्यत्र न स्यात् । स्वरितेनाऽधिकं कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति ॥–अधिकं कार्यम् ॥

अधिकः कारः–पूर्वविप्रतिषेधाश्च न पठितव्या भवन्ति–॥*॥ गुणवृद्ध्यौत्वतृज्वद्भावेभ्यो नुम्पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥*॥ नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुडिति ।

प्र.]प्रतिज्ञाते सति बुद्धिपरिकल्पिताऽपायाश्रयणेनाऽपि भवति।कृत्स्न आधारात्मेति। सर्वेऽवयवा यत्र व्याप्ता इत्यर्थः । गङ्गायां गाव इति । गङ्गाशब्दोऽत्र नद्यामेव वर्तते न तु तत्समीपदेशे । तस्य हि मुख्यमेवाधारत्वमित्यप्रयोजनमेतत्स्यात् ।

उ.]फलमुक्त्वा फलान्तरमाह–[अधिकं कार्यमिति]।अधिकः कार इति। अधिकारशब्दोऽधिकव्यापारवाची न्यायप्राप्तादधिकोपि व्यापारो ग्राह्य इति भावः। बुद्ध्येति। बुद्धिकृतौ विभागसंयोगौ ग्राह्याविति भावः । अभिरूपत्वप्रकारैकबुद्ध्युपारोह एव संयोगः।अभिरूपत्वप्रकारेण साङ्काश्यकैरपि संसृज्यमाना बुद्धिरभिरूपतरत्वलक्षणप्रकर्षाश्रयेण साङ्काश्यकाञ्जहातीति बुद्धेर्विश्लेष एव तद्विषयस्यापि विश्लेष इति भावः ।

नद्यास्तु तत्सामीप्यादिति । ननु कृत्स्नपदेन व्याप्यवृत्त्याधेयक एव मुख्य आधारो, विपरीतस्त्वन्याय्य इति प्रतिपादनेन प्रवाहैकदेशे तरन्तीष्वपि गोषु प्रवाहस्य न मुख्यमाधारत्वमिति किं सामीप्यपर्यन्तधावनेनेति चेन्न, कृत्स्नपदं न तथातात्पर्यकं, 'कटे आस्ते' इत्यादेर्मुख्यत्वाऽनापत्तेः । तस्माद्व्याप्यवृत्त्यव्याप्यवृत्त्युभयसाधारणमेवाधारत्वम् । कृत्स्नत्वं च बह्ववयवाभिप्रायकम् । बह्ववयवसंबद्धाधेयकत्वमेव विवक्षितं, 'सर्वे' इत्यपि तदभिप्रायकमेवेत्याशयात् । प्रकृतिः स्वार्थे, सप्तम्येव गौणाधारत्वार्थिकेति भाव इति कैयटानुसारिणः । वस्तुतः कृत्स्नपदसङ्कोचे न मानं, 'कटे आस्ते' इत्यप्यमुख्यमेव । गङ्गापदस्य प्रवाहपरत्वे तीरपरत्वे चोक्तरीत्या न मुख्यमाधारत्वम्।गङ्गासर्वावयवानामिव तत्समीपदेशसर्वावयवानामपि व्याप्त्यभावात्। किं चाऽत्रौपश्लेषिकमधिकरणत्वम् । अत एव 'मासेऽतिक्रान्ते यद्दीयते तस्यापि मास औपश्लेषिकमधिकरण'मिति 'तत्र च दीयते' इति सूत्रे भाष्ये उक्तम् । समीपेऽप्यौपश्लेषिकं तत्त्वम् । व्यापकाधारस्यैवाऽधिकरणता न्याय्येत्यत्र मानं तु प्रकृत्यर्थतावच्छेदकविशिष्टे विभक्त्यर्थान्वयौचित्यं, नहि कटैकदेशे कटत्वमस्ति, तस्मादेकदेशगताधारत्वस्य कटे आरोपेण बोध इति गौण एव स आधार इति तत्त्वम् । ननु स्वरितत्वेन प्रबलः पूर्वः परमिव नित्यादीनपि बाधेतेत्यत आह–तुल्यजातीयस्येति । यादृशदौर्बल्ये प्रसक्ते प्राबल्याय स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते तादृशमेव दौर्बल्यं तेनाऽपनीयत इति भावः । उक्तमर्थं गाथया संगृह्णाति भाष्ये–

१ क्वचिन्न । २ चः क्वचिन्न ।

तुम्नुटौ स्वरयिष्येते । तत्र स्वरितेनाधिकः कारो भवतीति तुम्नुटौ भविष्यतः॥

कथं पुनरधिकः कार इत्यनेन पूर्वविप्रतिषेधाः शक्या न पठितुम् ? ॥ लोकतः । तद्यथा-लोके-'ऽधिकमयं कारं करोती'त्युच्यते [2]योऽयं दुर्बलः सन्बलवद्भिः सह भारं वहति । एवमिहाप्यधिकमयं कारं करोतीत्युच्यते योऽयं पूर्वः सन्परं बाधते ॥

'अधिकारगतिस्त्र्यर्था विशेषायाऽधिकं कार्यम् ।
[3]अथ योऽन्योऽधिकः कारः पूर्वविप्रतिषेधार्थः सः' ॥

॥*॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयपादे प्रथममाह्निकम् ॥*॥

अनुदात्तङित आत्मनेपदम् ॥ १।३।१२ ॥

॥[*॥ विकरणेभ्यः प्रतिषेधः ॥*]॥ विकरणेभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । चिनुतः सुनुतः लुनीतः पुनीतः। ङित इत्यात्मनेपदं प्राप्नोति॥नैष दोषः।नैवं विज्ञायते-'ङकार इद्यस्य सोऽयं ङित्, ङितः' इति ॥ कथं तर्हि ?॥ ङकार

प्र.]नद्यास्तु तत्सामीप्याद्गौणमाधारत्वमिति यत्नात्संज्ञा सिद्धा[5] । पूर्वेति[6]। विप्रतिषेधे परं कार्यमिति वचनात्पूर्वो बाध्यः स्वरितत्वप्रतिज्ञानेन बाधकः सम्पद्यते । तुल्यजातीयस्य बाधको, न तु नित्यत्वादियुक्तस्य । इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥ ३।३।१।

अनुदात्त। विकरणेभ्य इति । लादेशेषु कृतेषु नियमात्पूर्वं नित्यत्वाद्विकरणास्तेषां 'सार्वधातुकमपि'दिति ङित्त्वातिदेशादात्मनेपदनियमोऽनेन प्राप्नोति । ङकार इदिति । अन्यपदार्थापेक्षणाद्बहिरङ्गो बहुव्रीहिः । तत्पुरुषस्तु वर्तिपदार्थप्रधानत्वादन्तरङ्ग इति स एवाश्रीयते । केवलाच्च ङकारादित आत्मनेपदाऽसम्भवात्सामर्थ्या-

उ.]अधिकारगतिरुत्र्यर्थेति।द्वितीयफलम्-विशेषायेति। गौणसंग्रहायेत्यर्थः। तृतीयमाह-अथ योऽन्य इति । इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ।

अनुदात्तङि । ननु लादेशविधायकस्यैतैरेकवाक्यत्वान्नियमोत्तरमेव विकरणोऽत आह-लादेशेष्विति । एकवाक्यतापक्षस्तु भाविसंज्ञाश्रयणक्लेशदुष्ट इति भावः। पक्षप्राप्तपरस्मैपदनिवर्तकतया चाऽस्य नियमत्वम् । स्पष्टा चेयं रीतिर्युष्मद्युपद इति सूत्रे कैयटे । केवलाच्चेति । तस्य लोपावश्यंभावादिति भावः । सामर्थ्यादिति।तेन च येन विधिरितिशास्त्रप्रवृत्त्यभावेऽपि तदन्तग्रहणमित्यर्थः।

१ 'स्वरयिष्यते' । २ 'यो दुर्ब' । ३ 'अथान्यो योऽधि' । ४ लुप्तं स्यात् । ५ 'संज्ञासिद्धिः । ६ 'पूर्व इति' ।

एवेन्ङित् ,ङित इति॥अथ वोपदेश इति वर्तते ॥ अथवोक्तमेतत् 'सिद्धं तु पूर्वस्य कार्यातिदेशा'दिति॥ सर्वथा चङङ्भ्यां प्राप्नोति॥ एवं तर्हि 'धातो'-रिति प्रकृतं वर्तते ॥ क्व प्रकृतम् ? ॥ 'भूवादयो धातवः' इति ॥ तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं, पञ्चमीनिर्दिष्टेन चेहार्थः ॥ अर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भवि-ष्यति । तद्यथा–'उच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि, आमन्त्रयस्वैनं' । 'देवदत्त'-मिति गम्यते । 'देवदत्तस्य गावोऽश्वा हिरण्यं च, आढ्यो वैधेयः' । 'देव-दत्त' इति गम्यते । पुरस्तात्षष्ठीनिर्दिष्टं सदर्थात्प्रथमानिर्दिष्टं द्वितीयानिर्दिष्टं च भवति । एवमिहापि पुरस्तात्प्रथमानिर्दिष्टं सदर्थात्पञ्चमीनिर्दिष्टं भवि-ष्यति ॥ किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? ॥*॥ आत्मनेपदवचनं नियमार्थम् ॥*॥ नियमार्थोऽयमारम्भः ॥ किमुच्यते नियमार्थोऽयमिति, न पुनर्विध्यर्थोऽपि स्यात् ? ॥*॥ लविधानाद्विहितम् ॥*॥ लविधानाद्ध्यात्मनेपदं परस्मैपदं च विहितम् ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् ॥ किं तर्हीति ॥[*॥विकरणैर्व्यवहितत्वात्तु-

प्र.]त्तदन्तविधेर्वाऽत्र ङिदन्त आश्रीयते। तेन ङिदन्तादात्मनेपदमित्यर्थः।अथवेति। तेनोपदेशे यो ङित्तस्मादात्मनेपदं, न त्वातिदेशिकङित्त्वेभ्यः । एवंतर्हीति । अत्रापि पक्षे उच्चुकुचिषतीत्यतिप्रसङ्गनिवारणार्थं'सिद्धं तु पूर्वस्य कार्यातिदेशा'दित्य-प्याश्रयणीयम् । किमर्थमिति । किं विहितानां लादेशानामनेन नियमः क्रियते, अथ वाक्यैकवाक्यतया विधिरिति प्रश्नः । नियमार्थ इति । एकवाक्यतायां

उ.]तदन्तविधेर्वेति।शब्दं विशेष्यीकृत्य तत्सामर्थ्याच्छास्त्रप्राप्तेर्वेत्यर्थः। तेन ङिद-न्तादिति । इत्संज्ञकङकारान्तादित्यर्थः। अतिदेशे तु ङिदिति बहुव्रीहिरेव, 'क्ङिति चे'त्याद्यनुरोधादिति भावः । तेनेति । अत्र पक्षे ङिदिति बहुव्रीहिरेवेति भावः । बहिरङ्गोऽपि 'क्ङिति चे'त्याद्यैकरूप्याय शास्त्रे आश्रीयत इति बोध्यम्। भाष्ये–सिद्धं तु पूर्वस्येति । पूर्वपदस्य परभिन्नपरत्वात्पचेते इत्यादावातो ङित इति भवत्येव । अत्रापीति । कुटेः सनो 'गाङ्कुटादिभ्य'इति ङित्त्वात्सनन्तस्य ङिदन्तधातुत्वादिति भावः । शेत इत्यादौ तु व्यपदेशिवद्भावात्सिद्धिरिति बोध्यम् । इत्यपीति । उप-देशपदानुवृत्तिर्वा,कर्मधारयो वेत्यपि बोध्यम्।इति प्रश्न इति। प्रयोजनस्य स्पष्टत्वान्न तदाक्षेपपरमिति भावः । चङाद्यन्ते प्रकारान्तरेणाऽतिव्याप्तिं परिहर्तुमयमुपक्षेप इति बोध्यम्।[वाक्यैकवाक्यतयेति।आपाततोऽवान्तरवाक्यार्थबोधोत्तरं वाक्यैकवाक्यतया महावाक्यार्थबोध इत्यर्थः] । एकवाक्यतायामिति । लादेशाश्रयसंज्ञामूलविधाने-

१ क्वचिन्न । २ 'षष्ठी' । ३ 'वैधवेयः' । ४ 'सदर्थाद्द्वितीयानिर्दिष्टं प्रथमा-निर्दिष्टं च' । ५ 'लविधानाच्च विहितं' । ६ 'चात्म' । ७ लुप्तं स्यात् । ८ 'इति तर्हीति'त्यतः पूर्वमिमं पाठं केचन पठन्ति ।

नियमाऽप्राप्तिः ॥*]॥ विकरणैस्तु व्यवहितत्वान्नियमो न प्राप्नोति ॥ इदमिह संप्रधार्य–'विकरणाः क्रियन्तां नियम इति । किमत्र कर्तव्यम् ? ॥ परत्वाद्विकरणाः ॥ नित्याः खल्वपि विकरणाः, कृतेऽपि नियमे प्राप्नुवन्त्यकृतेपि प्राप्नुवन्ति । नित्यत्वात्परत्वाच्च विकरणेषु कृतेषु विकरणैर्व्यवहितत्वान्नियमो न प्राप्नोति ॥ नैष दोषः। अनवकाशो नियमः ॥ साऽवकाशः ॥ कोऽवकाशः ? ॥ य एते लुग्विकरणा श्लुविकरणा, लिङ्लिटौ च ॥ यदि पुनरियं—परिभाषा विज्ञायेत ? ॥ किं कृतं भवति ? ॥ 'कार्यकालं संज्ञापरिभाषं, यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यम्'। 'लस्य तिबादयो भवन्ती'त्युपस्थितमिदं भवत्य'नुदात्तङित आत्मनेपदं' 'शेषात्कर्तरि परस्मैपद'मिति ॥

प्र.]भाविनी संज्ञाश्रयणीयेति वाक्यभेद एवाश्रीयते तेन नियमोऽयं सम्पद्यते।परत्वादिति । विकरणानामवकाशः–अलादेशाश्चानशादयः । नियमस्यावकाशः–लिङ्लिटार्द्धधातुकसंज्ञौ । स्पर्द्धत इत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वाद्विकरणस्तेन व्यवधानान्नियमाऽप्रसङ्गः। अनवकाश इति । सर्वत्र विकरणानां व्यवधायकत्वादिति भावः । यदि पुनरिति । आत्मनेपदपरस्मैपदाभ्यां लिङ्गाभ्यामिदं प्रकरणं लादेशविधावुपतिष्ठते ।

उ.]ऽन्योन्याश्रयापत्तेरनुदात्तङित इत्यादौ भाविसंज्ञाऽऽश्रयणीया स्यात्।'अनुदात्तङितो लस्य स्थाने ते तिबादयो भवन्ति येषां जातानामात्मनेपदसंज्ञा भविष्यती'त्यर्थादिति भावः । वाक्यभेद एवेति । वाक्यभेदेप्येतन्मुखनिरीक्षणेनैव लक्ष्यसंस्कारकं तिबादिसूत्रं,न ततः स्वतन्त्रमिति बोध्यम् । नियमार्थत्वपक्षेऽन्येषां प्राप्तानामेतत्सामर्थ्यान्निवृत्तिः । एकवाक्यतापक्षे तु तेषामप्राप्तिरेवेति विशेषः । भाष्ये–तिप्तसित्यादिना सिद्धत्वान्नियमार्थत्वमित्यजानानः शङ्कते—किमुच्यते इति । लविधानादिति । लपदं तदादेशलक्षकमिति बोध्यम् । अन्यतरस्याऽनवकाशत्वे विप्रतिषेधाऽयोगाद्द्वयोः सावकाशतां दर्शयति–विकरणानामिति।यद्यपि नित्याऽनित्ययोरप्ययंयुक्तः स, तथापि पूर्वं नित्यत्वाऽस्मृतेर्न दोष इति बोध्यम् । परत्वादिति । यद्यपि प्राप्तस्यैव बाध इति सार्वधातुकपरत्वं दुरुपपादं तथापि शास्त्रतः प्राप्तिमात्रेण बौद्धं परत्वमादाय तत्प्रवृत्तिरिति भावः । इति भाव इति । इत्यभिमान इत्यर्थः । परिभाषाया लिङ्गवत्त्वनियमात्तद्दर्शयति–आत्मनेपदेति । यथोद्देशे वाक्यभेदस्यैव सत्त्वात्कार्यकालाश्रयणम्। उपस्थितस्य च वाक्यैकवाक्यतयाऽन्वयः। स चेत्थम्–'लस्य स्थाने तिबादयो भवन्ति, ते चाऽनुदात्तङितः परस्य लस्य स्थाने तादृशा भवन्ति येषां जातानामात्मनेपदसंज्ञा भवती'ति । न चाऽवान्तरवाक्यार्थबोधोत्तरं तेषां लस्थानिकत्वज्ञानादात्मनेपदादिसंज्ञोत्तरमेवैकवाक्यताऽस्तु, किं भाविसंज्ञाश्रयणेनेति वाच्यम् ।

१ लुप्तं । २ 'नित्यत्वाच्च' । ३ 'णाश्च' । ४ इदं वार्तिकमित्यन्ये' ।
५ इयं परिभाषेति केचित् । ६ 'धातुकौ' । ७ 'रयुक्तः'। ८'प्राप्तिमात्रेण' ।

एवमपीतरेतराश्रयं भवति ॥ केतरेतराश्रयता ? ॥ अभिनिर्वृत्तानां लस्य स्थाने तिबादीनामात्मनेपदपरस्मैपदसंज्ञया[1] भवितव्यम्, संज्ञया च तिबादयो भाव्यन्ते, तदितरेतराश्रयं भवति। इतरेतराश्रयाणि च [कार्याणि] न प्रकल्पन्ते[2] ॥ परस्मैपदेषु तावन्नेतरेतराश्रयं भवति। परस्मैपदानुक्रमणं न

प्र.]तत्र महावाक्येन विहितेषु लादेशेषु विकरणा इति दोषाऽभावः।स्यादिषु कथम्। ते हि लावस्थायामेव विधीयन्ते इति तैर्व्यवधानान्नियमो न प्राप्नोति ?। उच्यते— लमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गत्वाल्लादेशेषु कृतेषु लकारविशेषापेक्षया बहिरङ्गाः स्यादयो भविष्यन्ति, येन नाप्राप्तिन्यायेन शबादीन्बाधित्वा। शबादिविधावनुवर्त्तनाद्वा।

एवमपीति। एकवाक्यतापक्षे विहिता लादेशा न सन्ति येन तेषां सतामात्मनेपदपरस्मैपदसंज्ञे स्याताम्। ततश्चैतत्परिभाषोपस्थाने सति संज्ञाश्रयं लादेशविधानम्, लादेशविधानाश्रया च संज्ञेति भावः। परस्मैपदानुक्रमणमिति।

उ.]अस्य तत्रोपस्थितौ तावत्पर्यन्तं तेनाऽसंबद्धतयाऽवस्थाने मानाभावात्।अन्तरङ्गतयाऽनेन संबन्धानुभवोत्तरमेव तिबादिभिः संज्ञाऽनुभवात्। तत्र महावाक्येनेति। अत एव भाष्येऽपि 'लस्य तिबादयो भवन्तीत्युपस्थितमिदं भवति–अनुदात्ते'त्याद्युक्तम्। अत्रेदं बोध्यम्–कार्यकालपक्षेपीदमेव सूत्रं स्वाकाङ्क्षया तेनैकवाक्यतामनुभवति।'परिभाषे'त्यस्य परिभाषावदित्यर्थः।यथा परिभाषा कार्याकाङ्क्षावशात्तेनैकवाक्यतापन्ना, तथेदमपि,स्वाकाङ्क्षावशात्।आकाङ्क्षोत्थापके च लिङ्गव्यवहारः।प्रकृते चास्य तदाकाङ्क्षोत्थापकावात्मनेपदत्वादिना बोधकावेतौ शब्दाविति तत्र लिङ्गत्वव्यवहारः। एतेन सर्वत्र परिभाषालिङ्गं विधेः परिभाषाकाङ्क्षोत्थापकत्वं[3] विधौ दृष्टं,न चात्र तथा, विधिसूत्रे आत्मनेपदत्वादिनाऽनुपस्थितेरितीदमयुक्तमित्यपास्तमिति। एवं च धातोरित्यनुवृत्त्यर्थं मण्डूकप्लुतिर्विभक्तिविपरिणामश्च नाश्रयणीयाविति बोध्यम्। लकारविशेषेति। अपरनिमित्तकत्वेन लादेशानामन्तरङ्गत्वं वक्तुं योग्यम्, ईदृशान्तरङ्गत्वस्य भाष्ये क्वाप्यनाश्रयणादिति केचित्। नन्वेवं परत्वाच्छबादयः स्युरत आह– येन नेति। ननु भावकर्मणोरप्यचारितार्थ्यात्कथमयं न्यायः?। न च तत्रापि यका बाधः। एवं तर्हि 'पुरस्तादपवादा' इतिन्यायेन यक एव बाधः स्यान्न शबादेः। किं च श्यनादिभिर्येन नाप्राप्तिन्यायाऽभावात्तद्विषये सावकाशाः। किं च लुग्विकरणादिषु शपो निवृत्तौ स्यादयः सावकाशा इत्यत आह–शबादीति।आदेशेषु कृतेषु लावस्थाऽभावात्स्याद्यप्राप्तेश्चिन्त्यमिदम्। 'लावस्थायां स्यादय' इत्यनाश्रित्येदमिति वक्तुं युक्तम्। तत्पक्षे तु धातोरितिवदनुदात्तङित इत्यपि विहितविशेषणमिति बोध्यम्। एकवाक्यतेति। परिभाषापक्षे इति भावः। नन्वसतीति। प्रत्ययनियमाश्रयणे-

१ 'मात्मनेपदसञ्ज्ञया'। २ 'श्रयाणि च न प्रक'। ३ 'स्थापकं'। ४ 'रस्य'। ५ क्वचिन्न।

करिष्यते ॥ अवश्यं कर्तव्यम्–'अनुपराभ्यां कृञः' इत्येवमर्थम् ॥ ननु चैतदप्यात्मनेपदानुक्रमण एव करिष्यते 'स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले'। आत्मनेपदं भवति, 'कर्तर्यनुपराभ्यां कृञो ने'ति॥ आत्मनेपदेषु चापि नेतरेतराश्रयं भवति ॥ कथम् ? ॥ भाविनी संज्ञा विज्ञास्यते सूत्रशाटकवत्। तद्यथा–कश्चित्कंचित्तन्तुवायमाह–'अस्य सूत्रस्य शाटकं वये'ति। स पश्यति–'यदि शाटको न वातव्योऽथ वातव्यो,न शाटकः,शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिषिद्धं, भाविनी खल्वस्य संज्ञाभिप्रेता–स मन्ये वातव्यो यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भवती'ति। एवमिहापि—स लस्य स्थाने कर्तव्यो,यस्याऽभिनिर्वृत्तस्यात्मनेपदमित्येषा संज्ञा भविष्यति ॥ अथ वा पुनरस्तु नियमः ॥ ननु चोक्तं विकरणैर्व्यवहितत्वान्नियमो न प्राप्नोति ॥ नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति–'विकरणेभ्यो नियमो बलीया'निति, यदयं विकरणविधावात्मनेपदपरस्मैपदान्याश्रयति'पुषादिद्युताद्यॢदितः परस्मैपदेषु''आत्मनेपदेष्वन्यतरस्या'मिति ॥ नैतदस्ति ज्ञापकम्। अभिनिर्वृत्तानि हि लस्य स्थाने आत्मनेपदानि परस्मैपदानि च ॥ यत्तर्हि–'अनुपसर्गाद्वे'ति विभाषां शास्ति ॥

किं पुनरयं प्रत्ययनियमः–'अनुदात्तङित एवात्मनेपदं भवति''भावकर्मणो-

प्र]नन्वसति परस्मैपदानुक्रमणे परस्मैपदमनुदात्तङिद्भ्यः प्राप्नोति।नैष दोषः।आत्मनेपदसम्बन्धावगमेन तेषां परस्मैपदसम्बन्धस्य बाधनाच्छेषादेव परस्मैपदमवस्थास्यते। अवश्यमिति। आत्मनेपदबाधनार्थमित्यर्थः। यदयमिति। कृतनियमानामसङ्करेण स्थितानां हि निमित्तभावोपपत्तिः। अभिनिर्वृत्तानीति। प्रागपि नियमात्तेषां सम्भवमात्रेण निमित्तत्वाऽविरोधात्। यत्तर्हीति। एतत्तु लिङ्लिङर्थं स्यात्। चक्रमे चक्राम, क्रम्यात् क्रंसीष्टेति। तस्माज्ज्ञापकदिक्प्रदर्शिता भाष्यकृता। ज्ञापकं तु 'वृद्भ्यः स्यसनो'रित्यत्र स्ये विकल्पविधानम्।किं पुनरिति। उभयनियम-

उ.]ऽनुदात्तादिभ्य एवात्मनेपदं धातुमात्रात्परस्मैपदमिति पर्यवसानात्कादिविषये क्वचिदेवेति भावः। बाधनादिति। प्रकृतिनियमाश्रयणेनेत्यर्थः। कक्विपोस्तु वाऽसरूपविधिना समावेश इति भावः। भाष्ये–अथ वा पुनरिति। वाक्यभेदेनेत्यर्थः। कृतेति। भिन्नवाक्यतायां तिबादिसूत्रेणाऽऽपातरूपतया प्रसक्तत्वेन प्रतिपन्नस्य न निमित्तत्वमिति भावः। भाष्ये–अभिनिर्वृत्तानीत्यस्य प्राप्तानीत्यर्थः। वृद्भ्य इति। अन्यथा विकरणव्यवधाने नियमाऽप्रवृत्तावुभयोरपि पदयोः सामान्यशास्त्रेण सिद्धतया तद्विधानं विफलं सदेतदर्थज्ञापकम्। 'स्ये' इति त्वेतत्पक्षे विषयसप्तमीति भावः। विकरणव्यवधानेऽपि नियमप्रवृत्तिर्ज्ञाप्यत इति 'शदेः शित'इति सूत्रे भाष्ये ध्वनित-

१ वार्त्तिकमिदं स्यात्। २ 'न्यबाधना'। ३ 'मितिभावः'। ४ 'लिङ्लिङर्थे'।

रेवात्मनेपदं भवती'ति । आहोस्वित्प्रकृत्यर्थनियमः–'अनुदात्तङित आत्मनेपदमेव' 'भावकर्मणोरात्मनेपदमेवे'ति॥ कश्चात्र विशेषः॥*॥तत्र प्रत्ययनियमे शेषवचनं परस्मैपदस्याऽनिवृत्तत्वात् ॥*॥ तत्र प्रत्ययनियमे शेषग्रहणं कर्तव्यं परस्मैपदनियमार्थं–'शेषात्कर्तरि परस्मैपद'मिति॥ किं कारणम् ?॥ 'परस्मैपदस्याऽनिवृत्तत्वात्'। प्रत्यया नियताः प्रकृत्यर्थावनियतौ । तत्र परस्मैपदमपि प्राप्नोति॥तत्र शेषग्रहणं कर्त्तव्यं परस्मैपदनियमार्थं 'शेषादेव परस्मैपदं भवति, नान्यत' इति ॥*॥ क्यष आत्मनेपदवचनं तस्याऽन्यत्र नियमात्॥*॥ क्यष आत्मनेपदं वक्तव्यम् । लोहितायति लोहितायते ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति?॥ 'तस्यान्यत्र नियमात्'। तद्ध्यन्यत्र नियम्यते ॥ उच्यते च, न च

प्र.]स्तावन्न संभवति,अनेकस्मिन्नर्थे वाक्यस्यैकस्य तात्पर्याऽयोगात् । तस्मादन्यतरनियमसंभवात्प्रश्नः। ननु प्राधान्यात्प्रत्ययानां तन्नियमो युक्तः,एवं तर्हि प्रधानोपरोधो मा भूदिति प्रकृत्यर्थनियमोऽपि संभवति । भावकर्मणोरेवेति। ननु पूर्वेण नियमाद्भावकर्मणोरिति सूत्रं विध्यर्थं न्याय्यं, न तु नियमार्थम् । नैष दोषः । समस्तमात्मनेपदप्रकरणमेकं वाक्यमिति तदपेक्षयैवमुक्तम् । क्यष इति । 'वा क्यष' इति परस्मैपदे विकल्पिते आत्मनेपदस्यानुदात्तङिदादिषु नियतत्वादप्राप्तत्वाल्लकारस्य श्रवण-

उ.]मिति वक्ष्यते । अत एव 'लावस्थायां स्यादय' इति पक्षेऽपि न दोषः। केचित्तु भाष्यप्रामाण्यादनुपसर्गाद्वेत्यस्याशीर्लिङ्लिटोरप्रवृत्तिरित्याहुः । उभयनियमपक्षोऽपि सम्भवन् किमिति नोक्त इत्यत आह—उभयेति। एकस्येति । 'सकृदुच्चरित'इतिन्यायादिति भावः । नन्विति । 'प्रधाने कार्यसंप्रत्यया'दिति न्यायादित्यर्थः ।

एवं तर्हीति । न्यायद्वयस्यापि सत्त्वात्संदेह इति प्रश्नः। प्रकृत्यर्थेति द्वन्द्वः । नन्विति । 'अनुदात्तङित एवे'त्यत्रैवकारस्यान्ययोगव्यवच्छेदार्थकत्वात्प्रकृत्यन्तरात्कुत्राप्यर्थे तदप्राप्तौ विध्यर्थत्वमेव न्याय्यमिति भावः । नैष इति । खलेकपोतन्यायेन संपूर्णं प्रकरणं युगपदेव प्रवृत्तमिति भावः। भाष्ये–तत्र परस्मैपदमपीति। अनुदात्तङिद्भ्य इत्यर्थः । प्रत्ययनियमे दोषान्तरमाह भाष्ये–क्यष आत्मनेपदं वक्तव्यमिति। 'वा क्यष' इत्यादिचतुःसूत्री 'शेषा'दित्यतः प्राक्कार्येति भावः।लकारस्येति। वाग्रहणादिति भावः । लान्तस्यापि कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वे सुपि पदत्वादपदं न प्रयुञ्जीतेत्यस्य न विषय इति बोध्यम् । भाष्ये—'उच्यते चे'त्यस्य 'विकल्पद्वाराऽऽत्मनेपद'मिति शेषः । 'न च प्राप्नोती'त्यस्य—'आत्मनेपद'मिति शेषः। तत्–आत्मनेपदम् । वचनात्–'वा क्यष'इति वचनादित्यर्थः । ननु वाव-

१ 'प्रकृत्यर्थस्यैष' । २ 'तद्ध्यत्र' । ३ चः क्वचिन्न । ४ 'नियमो' । ५ 'अप्रधानो' । ६ 'तदुक्तम्' ।

प्राप्नोति। तद्वचनाद्भविष्यति ॥ अस्तु तर्हि प्रकृत्यर्थनियमः॥*॥प्रकृत्यर्थनियमेऽन्याऽभावः॥*॥प्रकृत्यर्थनियऽन्येषां प्रत्ययानामभावः।अनुदात्तङितस्तृजादयो न प्राप्नुवन्ति ॥ नैष दोषः । अनवकाशास्तृजादयः, उच्यन्ते च, ते वचनाद्भविष्यन्ति॥ सावकाशास्तृजादयः॥ कोऽवकाशः?॥परस्मैपदिनोऽवकाशः ॥ तत्रापि नियमान्न प्राप्नुवन्ति॥तव्यदादयस्तर्हि[1] भावकर्मणोर्नियमान्न प्राप्नुवन्ति॥

प्र.]प्रसङ्गः। उच्यते चेत्ति। लकारे तिबादिभिर्निवर्तिते नियमः प्रवर्तते, तत्र परस्मैपदस्य सिद्धत्वाद्वावचनेन तस्मिन्विकल्प्यमाने वचनमनर्थकं स्यात् ,केवलायाः प्रकृतेरप्रयोगार्हत्वाच्छब्दमन्तरेणार्थस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वात्प्रयोगविकल्पाऽयोगात् ।

उ.]चनेन लकारस्यैव पाक्षिकत्वमुच्यते न त्वात्मनेपदस्येत्यत आह–लकार इति। भिन्नवाक्यतापक्षे सामान्यसूत्रप्रवृत्त्यनन्तरभावित्वादेतत्प्रकरणेन पूर्वनिवृत्तलस्य प्रत्यायनमशक्यं, तिङ्विषयत्वाच्च तदन्तस्य कृत्त्वमप्यशक्यम् । ननु केवलप्रकृतिप्रयोगस्तर्हि तेनोच्यतेऽत आह–केवलाया इति। नन्वेवमपि प्रयोगविकल्पोऽस्त्वत आह—शब्दमिति। साधुप्रयोगनिर्वाहप्रवृत्तशास्त्रेण क्यषन्तप्रयोगाऽभावस्य बोधयितुमयुक्तत्वादिति भावः।एवं च 'क्यष आत्मनेपदवचन'मिति द्वितीयदोष उद्धृतः। 'शेषग्रहणं कर्तव्य'मिति दोषस्त्वस्त्येव । नन्वापाततस्तिबादिसूत्रेण प्रसक्तमु[2]भयपदित्वं यथा पश्चात्यैर्नियमैरपोद्यते, एवं प्रथमं नित्यवच्छ्रुतं लकारनिवर्तनं पाक्षिकमिति कल्पयितुं युक्तम् । किं च 'दधी'त्यादिवत्केवलप्रकृतिप्रयोगोऽपि वक्तुं शक्य इति चेन्न, तिबादिसूत्रेण युगपदुभयप्रत्ययपरत्वाऽसम्भवादर्थाक्षिप्तस्तयोर्विकल्पः । स एव तत्तन्नियमैरप्राप्तः पुनर्वा क्यष इत्यनेन प्रतिप्रसूयत इति कल्पनाया एव युक्तत्वान्न दोषः। एकवाक्यतापक्षेऽपि 'यदीदं प्रकरणं न स्यात्स्यादेव विकल्प' इति सम्भावितस्य तस्यैव प्रतिप्रसव इति न दोषः । ननु प्रत्ययनियमपक्षे 'शेषा'दिति कृतेपि दोषः, 'कर्त्तरी'त्यस्य सत्त्वेन 'कर्त्तरि शेषादेवे'त्यर्थेऽर्थान्तरे परस्मैपदस्य सर्वत आपत्तेरिति चेत्सत्य[3]म् । विनिगमनाविरहेण 'कर्त्तर्येव','शेषादेवे'ति नियमद्वयाऽङ्गीकारेणाऽदोषात्।नन्वेवमपि 'भावकर्मणोरेवे'ति धातुमात्रविषयनियमेनानुदात्तङिद्भ्योऽपि कर्त्तरि तडानापत्तिः। न चाऽनुदात्तङित इत्यस्य वैयर्थ्यम् , शेषाद्भावकर्मणोस्तद्व्यावृत्त्यर्थं चारितार्थ्यादिति चेन्न । योगविभागसामर्थ्येनाऽस्य कर्त्रर्थत्वाददोषः । भाष्ये–अस्तु तर्हीति । 'शेषादिति कर्त्तव्यतारूपाद्दोषा'दित्यादिः । परस्मैपदिनोऽवकाश इति भाष्यादवकाशशब्दो नित्यैकवचनान्तः, 'करणादीन्यवकाश' इति कैयटान्नित्यपुँल्लिङ्गः, 'तिङन्तान्यवकाश' इति सरूपसूत्रस्थभाष्याच्चेति

१ 'तव्यदादयस्तु तर्हि' । 'तर्हीति क्वचिन्न ।
२ 'प्रयुक्त' । ३ 'सत्यम् । कर्तर्येव' ।

तव्यदादयोऽप्यनवकाशास्ते वचनाद्भविष्यन्ति॥ चिण्तर्हि भावकर्मणोर्नियमान्न प्राप्नोति॥ चिणपि वचनाद्भविष्यति॥ घञ्तर्हि भावकर्मणोर्नियमान्न प्राप्नोति॥ तत्रापि प्रकृतं कर्मग्रहणमनुवर्तते॥ क्व प्रकृतम्?॥ 'अण्कर्मणि चे'ति ॥ तद्वै तत्रोपपदविशेषणमभिधेयविशेषणेन चेहार्थः। न चान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवति। न खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति। नहि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवति॥यत्तावदुच्यते–'नान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवती'त्यन्यार्थमपि प्रकृतमन्यार्थं भवति।तद्यथा–शाल्यर्थं कुल्याः प्रणीयन्ते,ताभ्यश्च पानीयं पीयते, उपस्पृश्यते,शालयश्च भाव्यन्ते ॥ यदप्युच्यते–'न खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति, नहि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवती'ति ॥ भवेद्द्रव्येष्वेतदेवं स्यात्। शब्दस्तु खलु येन येनाभिसम्बन्ध्यते तस्य तस्य विशेषको भवति॥

प्र.]तस्मादात्मनेपदमेव विकल्पेन विधीयते। तव्यदादयोपीति।यद्यपि स्नानीयं चूर्णमित्यादौ करणादीन्यवकाशः,तथापि 'तयोरेवे'ति चोदनया भावकर्मणोर्विधानं तदनवकाशम्। चिण्तर्हीति। ननु भावकर्मणी सार्वधातुकस्याऽर्थौ, न चिणस्तत्कथमप्राप्तिश्चोद्यते?। सहाभिधानपक्षे चिणोऽपि भावकर्मणी अर्थावित्यदोषः। घञ्तर्हीति। अकर्तरि विधीयमानोऽपादानादिषु घञ्सावकाशः। उपपदविशेषणमिति। सप्तमीस्थस्य सामान्यस्य कर्मणीत्यनेन विशेषस्य प्रतिपादनादुपपदविशेषणमुच्यते। एव-

उ.]बोध्यम्। तत्रापि नियमान्नेति।'तेषु परस्मैपदमेवे'ति नियमादित्यर्थः। एवं चाऽनवकाशत्वाद्वचनसामर्थ्याद्भविष्यन्तीति प्रकृत्यर्थनियमे न दोष इति भावः। तथापीति। बहुलग्रहणोन्नीतविधेश्चारितार्थ्येऽपि 'तयोरेवे'ति विधेरचारितार्थ्यादिति भावः। सहाऽभिधानेति। यद्यप्यनिर्दिष्टार्थानां स्वार्थिकत्वेन प्रकृत्यर्थाऽर्थकतैव न्याय्या, तथापि व्याकरणान्तरेऽतिप्रत्ययादिकल्पनादर्शनादयं पक्ष आश्रितः। सहाभिधानेपि द्वावितिवदर्थवत्ता प्रत्येकमेव पर्याप्तेति बोध्यम्। सहाभिधानं द्योतकत्वेन,उभयोरपि द्योतकत्वादिति तत्त्वम्। अकर्त्तरीति। भावघञ्त्वनवकाशत्वात्सिद्ध इति भावः। ननूपपद इति विशेष्याऽभावात्कथं 'कर्मणी'त्यस्य तद्विशेषणत्वमत आह–सप्तमीति। विशेषोपस्थापकत्वमत्र विशेषणपदेन विवक्षितमिति भावः। स्वघटितसूत्रे भावलक्षणसप्तम्यन्तमनुवृत्तिमात्रेण कथं विषयसप्तम्यन्तं स्यादिति शङ्काभाष्यार्थः। शब्दाऽधिकार एवाश्रित इति परिहारः। भाष्ये प्रत्ययनियमवादी मत्पक्षे त्वयोद्भावितं गौरवमत्रापि समानमित्याह–शेषवचनं चेति। अत्रापि पक्षे शेषग्रहणं कर्त्तव्यमित्यर्थः। शेषग्रहणान्तरं च कर्त्तव्यमित्यधिकं गौरवं प्रत्ययनियम-

१ 'अपिः क्वाचित्कः'। २ 'प्रसर्पन्ती'। ३ 'भवतीति'।
४ 'प्रसर्पन्ती'। ५ 'आस्थितः'। ६ 'भावे'।

॥*॥ शेषवचनं च ॥*॥ शेषग्रहणं च कर्तव्यम् । 'शेषात्कर्तरि परस्मैपद'मिति ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ ॥*॥ शेषनियमार्थम् ॥*॥ प्रकृत्यर्थौ नियतौ, प्रत्यया अनियताः, ते शेषेऽपि प्राप्नुवन्ति । तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यं-'शेषात्कर्तरि परस्मैपदमेव[3] नान्य'दिति ॥*॥ कर्तरि[4] चात्मनेपदविषये परस्मैपदप्रतिषेधार्थम् ॥*॥ कर्तरि चाऽऽत्मनेपदविषये परस्मैपदप्रतिषेधार्थं द्वितीयं शेषग्रहणं कर्तव्यम् । 'शेषाच्छेषे' इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्- 'भिद्यते कुसूलः स्वयमेवे'ति ॥ कतरस्मिन्पक्षेऽयं दोषः?॥ प्रकृत्यर्थनियमे[5] ॥ प्रकृत्यर्थनियमे तावन्न दोषः । प्रकृत्यर्थौ नियतौ, प्रत्यया अनियताः, तत्र नार्थः कर्तृग्रहणेन । कर्तृग्रहणाच्चैष दोषः ॥ प्रत्ययनियमे तर्ह्ययं दोषः ।

प्र.]मभिधेयविशेषणेनेति व्याख्येयम्। कर्तरि चेति। यदा 'कर्मव'दित्ययं शास्त्रातिदेशस्तदा कर्मकर्तरि परत्वात्परस्मैपदं प्राप्नोति । शुद्धौ तु कर्मकर्तारावुभयोरवकाशौ । कार्यातिदेशे तु परत्वादात्मनेपदं सिध्यति । प्रकृत्यर्थौ नियताविति । भावकर्मणोरात्मनेपदमेवेति नियमादन्तरेणापि कर्तृग्रहणं कर्तर्येव परस्मैपदं लभ्यत

उ.]पक्षे इत्याह-कर्त्तरि चेति। आत्मनेपदविषयः कर्त्ता-कर्मकर्त्ता । ननु स्वाश्रयकर्त्तृत्वप्रयुक्तं परस्मैपदमातिदेशिकेन विरुद्धमिति कथं तत्स्यादत आह-यदेति । परस्मैपदं प्राप्नोतीति । द्वितीयशेषग्रहणे तु कर्मकर्तुः शेषत्वाऽभावान्नेति भावः । उभयोः-कर्मकर्त्राश्रयविध्योः । भावाऽभावकृतविरोधवदेव स्वाश्रयं निवर्त्तयेत इति भावः । न चातिदेशोऽनवकाशः, कार्यान्तरे सावकाशत्वादिति तात्पर्यम् । कार्यातिदेशे त्विति। केचित्त्वेतद्भाष्यप्रामाण्यात्कार्यातिदेशेऽपि परत्वादिव्यवहारे उत्पत्तिदेश एव देशोऽतिदिश्यमानकार्याणामित्याहुः । वस्तुतः कार्यातिदेशः शास्त्रातिदेशद्वारैवेत्युक्तम् । 'कर्त्तरि चे'त्यादिचकारस्वारस्यात्प्रकृत्यर्थनियमपक्षे दोषान्तरमिति भाति, तच्च न, वक्ष्यमाणयुक्तेरित्याशयेन पृच्छति-कतरस्मिन्निति । भाष्ये चकारस्वारस्येनाह तृतीयः—प्रकृत्यर्थेति । प्रकृत्यर्थनियमवाद्याह-तावन्न दोष इति । अन्तरेणापीति । भावकर्मणोस्तङानयोर्नैयत्येन कर्त्तर्येवोभयप्रसङ्गात् । उभयप्राप्तौ नियमार्थं शास्त्रं कर्त्तर्येव पर्यवस्यतीति भावः । भाष्ये-नार्थः कर्तृग्रहणेन कर्तृग्रहणाच्चैष दोष इति । तथा[6] च प्रकृत्यर्थनियमपक्षे तदभावान्नैष दोषः । अयं भावः-यदि कर्तृग्रहणं क्रियते तदा भिन्नविषयत्वाद्भावकर्मणोरिति परस्मैपदापवादो न भवतीति परत्वात्कर्मकर्त्तरि परस्मैपदं प्राप्नोतीति तन्निवृत्तये शेषग्रहणं कर्त्तव्यम्। यदा तु कर्तृग्रहणं न क्रियते तदा परस्मैपदे प्राप्ते भावकर्मणोरित्यारभ्य-

१ 'शेषवचनं' । २ भाष्यमित्यन्ये । ३ 'परस्मैपदमिति नान्यदिति' । ४ क्वचिन्न । ५ 'नियमपक्षे' । ६ 'यथा' ।

प्रत्यया नियताः, प्रकृत्यर्थावनियतौ, तत्र कर्तृग्रहणं कर्तव्यं भावकर्मणोर्नि-वृत्त्यर्थम् । कर्तृग्रहणाच्चैष दोषः ॥ प्रकृत्यर्थनियमे शेषग्रहणं शक्यमकर्तुम् ॥ कथम् ? ॥ प्रकृत्यर्थौ नियतौ, प्रत्यया अनियताः । ततो वक्ष्यामि–'परस्मै-पदं भवती'ति । तन्नियमार्थं भविष्यति–'यत्र परस्मैपदं चान्यच्च[1] प्राप्नोति तत्र परस्मैपदमेव भवती'ति ॥ तत्तर्हि प्रत्ययनियमे द्वितीयं शेषग्रहणं कर्त-व्यम्?॥ न कर्तव्यम् । योगविभागः करिष्यते। 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्'। ततः–'भावकर्मणोः'। ततः 'कर्तरि'। कर्तरि चात्मनेपदं भवति भावकर्मणोः। ततः 'कर्मव्यतिहारे'। कर्तरीत्येव ।'भावकर्मणो'रिति निवृत्तम् ॥ यथैव तर्हि कर्मणि[2] कर्तरि भवति, एवं भावेऽपि कर्तरि प्राप्नोति–'एति जीवन्तमानन्दः' 'नास्य किं चिद्रुजती[3]'ति ॥ द्वितीयो योगविभागः करिष्यते–'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' । ततो 'भावे' । ततः 'कर्मणि' । कर्मणि चात्मनेपदं भवति[4] ।

प्र.]इति नार्थः कर्तृग्रहणेन। कर्तृग्रहणाच्चेति । परस्तात्तु परिहरिष्यति[5]। परस्मैपद-मिति । सिद्धे परस्मैपदे पुनर्विधानमात्मनेपदनिवृत्त्यर्थं सम्पद्यत इत्यर्थः । नास्य किंचिदिति । पीडारूपं भावस्वभावं वस्त्वित्यर्थः। यदि तर्हि कर्मणि कर्तर्यात्मनेपदं भवति 'हन्यमानो हन्ती'त्यत्र प्राप्नोति। नैष दोषः।प्रत्यासत्त्यैकधातुविषयं कर्मकर्तृत्वं विज्ञायते । यस्य स्वाश्रयं कर्तृत्वं कर्मशास्त्रातिदेशाच्चौपचारिकं कर्मत्वं तत्रैव भवति।

उ,]माणं येन नाप्राप्तिन्यायेन शेषादित्यस्याऽपवाद इति भावकर्मणोरित्येतद्विषये शेषा-दिति न प्रवर्तत इति कर्मकर्त्तरि परस्मैपदनिवृत्तये शेषग्रहणं न कर्तव्यमिति । दोषदः स्वाशयमाह–प्रत्ययनियमे तर्हीति। द्वितीयं'कर्तृग्रहणाच्चे'त्यनेन,–दोषवानेव प्रत्ययनियमस्तत्करणात्कर्मकर्त्तर्यतिव्याप्तेश्चेति सूचितं । तत्राह—परस्तादिति । इदानीं प्रकृत्यर्थनियमवादी स्वपक्षे आपादितशेषग्रहणकर्तव्यत्वनिराकरणद्वारा प्रत्य-यनियमे तत्करणप्रयुक्तगौरवमाह–प्रकृत्यर्थनियमे इत्यादिना। शेषादिति पञ्चम्यन्त-मित्यर्थः । सिद्धे इति । 'तिबादिसूत्रेणे'ति शेषः । एवं च प्रकृत्यर्थनियमपक्ष एव ज्यायानिति स्थितम् । कर्तृग्रहणं शेषग्रहणं च कुर्वतः पाणिनेः प्रत्ययनियम-पक्षे एव तात्पर्यमिति तत्पक्षेऽपि कर्मकर्त्तर्यतिव्याप्तिनिरासाय पृच्छति भाष्ये–त[त्तँ]र्हिं प्रत्ययेति । सप्तम्यन्तमित्यर्थः । ततः कर्त्तरीति । [कर्त्तरीति] वाक्ये भावकर्मणोरित्यनुवृत्तं कर्तुर्विशेषणमिति भावः । ननु प्रत्यासत्त्या तद्धात्वर्थनिरूपितकर्मकर्तृत्ववत्तद्धात्वर्थभावकर्तृत्वमेव ग्राह्यम् , एवं च 'एति जीवन्तमानन्द' इत्यत्र कथं दोष इति चेन्न.। भावांशे प्रत्यासत्त्याश्रयणस्या-ऽशक्यत्वात् । तदाह—पीडारूपमिति । प्रत्यासत्त्येति । अत्र तु हन्तिभेद

१ 'न प्राप्नोति' । २ 'कर्त्तरि कर्मणि'। ३ 'रुजती'ति रोग इति'। ४ भवतीति । ५ 'ष्यते' । ६ 'कर्मकर्तृ' 'कर्तृकर्तृ' । ७ क्वचिन्न । ८ लुप्तम् ।

ततः 'कर्तरि'। कर्तरि चात्मनेपदं भवति। कर्मणीत्यनुवर्तते,भाव इति निवृत्तम् । ततः 'कर्तव्यतिहारे' । कर्तरीत्येव, कर्मणीति निवृत्तम् ॥ एवमपि शेषग्रहणं कर्तव्य'मनुपराभ्यां कृञ' इत्येवमर्थम् । इह मा भूत्—अनुक्रियते स्वयमेव, पराक्रियते स्वयमेव ॥ ननु चैतदपि योगविभागादेव सिद्धम् ॥ न सिध्यति। अनन्तरा या प्राप्तिः–[शेषादिति] सा योगविभागेन शक्या बाधितुम् ॥ कुत एतत् ? ॥ 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो

प्र.]अनुपराभ्यां कृञ इत्येवमर्थमिति।एष हि योगो व्यवहितः।कक्षान्तरप्राप्तत्वादात्मनेपदाऽपवादत्वाच्च बलवानिति न शक्यते योगविभागेन बाधितुम् ! ननु चैतदपीति । प्राप्तिमात्रं योगविभागेन बाध्यते। ननु चेयमिति । पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः। शेषादित्यस्यावकाशो–याति वातीति । अनुपराभ्यामित्यस्याऽवकाशः–अशेषः–कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविषयः–अनुकरोतीति । कर्मकर्तर्युभयप्रसङ्गे पूर्ववि-

उ॰]इत्यर्थः।तद्धात्वर्थनिरूपितकर्मत्वस्यैव कर्मवद्भावेनाऽतिदेशादिति भावः।व्यवहित इति। एवं चानन्तरस्येतिन्यायेन कर्तरीति योगविभागः शेषात्कर्तरीत्यस्यैव बाधको न त्वनुपराभ्यामित्यस्येति भावः । कर्तरीति योगविभागेनानुपराभ्यामित्यस्याऽबाधे युक्त्यन्तरप्याह–कक्षान्तरेति । प्रथमं सामान्यतस्तिबादिप्राप्तिः, ततः कर्मवद्भावाद्भावकर्मणोरिति, ततः परत्वाच्छेषादिति प्राप्तं, कर्तृगामिक्रियाफलाऽभावेनास्यापि शेषत्वात्, ततो योगविभागादात्मनेपदं प्राप्तं, ततोऽनुपराभ्यामिति,ततश्चोत्तरकक्षाभावित्वाद्योगविभागस्याऽपि तद्बाधकमिति न कर्तरीति योगविभागेन तद्बाधनमिति भावः । आत्मनेपदापवादत्वाच्चेति । परत्वेन योगविभागबाधकस्वरितञित इति प्राप्तेत्यर्थः । एवं च बाधकाऽपवादत्वान्नाऽस्य तद्बाध्यत्वमिति भावः । प्राप्तिमात्रमिति । बाध्यसामान्यचिन्तयेति भावः । भाष्ये परा प्राप्तिरप्रतिषिद्धेति । अबाधितेत्यर्थः । ननु 'इय'मित्यनेन पूर्वप्रक्रान्तत्वाद्योगविभागरूपाया एव परामर्शः स्यात्,स चायुक्त,उक्तरीत्या बाध्यबाधकभावस्य वैपरीत्यापत्तेरत इयमित्यनेन शेषादिति प्राप्तिर्ग्राह्या,तत्र च बाधकत्वमनुपपन्नमत आह–पूर्वविप्रतिषेधेनेति।तदेवाह–शेषादित्यस्यावकाश इति । एवं च तृतीयकक्ष्यायामेव शेषादित्यनेनानुपराभ्यामित्यस्य पूर्वविप्रतिषेधेन बाधे चतुर्थकक्ष्यायां योगविभागप्राप्त्या शेषादिति बाध्यते। न च पुनरनुपराभ्यामित्यस्य प्राप्तिः, सकृद्गतिन्यायादिति भावस्तदाह–सापि योगविभागेनेति । शेषादितीति । उत्सर्गापवादयोरेकवाक्यतयाऽपवादविषये उत्सर्गाऽप्रसक्तेरिति भावः । परां प्राप्तिमिति । कर्मकर्तृविषयामनुपराभ्यामिति प्राप्तिमित्यर्थः । भाष्ये प्रतिषिद्धेत्यस्य बाधितेत्यर्थः । पूर्वविप्रतिषेधारम्भे गौरवात् ।

१ 'भवतीति' । २ 'णीत्यपि' । ३ 'भागात्सिद्धम्' । ४ क्वचिन्न । ५ 'कक्ष्या' ।

वे'ति ॥ परप्राप्तिरप्रतिषिद्धा तया प्राप्नोति ॥ ननु चेयं प्राप्तिः परां प्राप्तिं बाधते ॥ नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् ॥ एवं तर्हि 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' इत्यत्र कर्तृग्रहणं प्रत्याख्यायते । तत्प्रकृतमुत्तरत्राऽनुवर्तिष्यते–'शेषात्कर्तरि कर्तरी'ति॥ किमर्थमिदं–'कर्तरि कर्तरी'ति?॥ 'कर्तैव यः कर्ता तत्र यथा स्यात्कर्ता चाऽन्यश्च यः कर्ता तत्र मा भू'दिति । ततो'ऽनुपराभ्यां कृञः' । कर्तरि कर्तरी'त्येव ॥ [अनुदात्तङितः] ॥

कर्तरि कर्मव्यतिहारे ॥ १।३।१४ ॥

॥*॥ क्रियाव्यतिहारे ॥*॥ क्रियाव्यतिहार इति वक्तव्यम् । कर्मव्यतिहार इत्युच्यमाने इहापि[2] प्रसज्येत–'देवदत्तस्य धान्यं व्यतिलुनन्ती'ति,इह च

प्र.]प्रतिषेधेन शेषादिति प्राप्तिर्भवति।साऽपि योगविभागेन बाध्यते।नोत्सहते इति। शेषादिति प्राप्तिर्योगविभागेनापवादेन कर्मकर्तृविषयाद्विषयान्तरं नीता नोत्सहते परां[3] प्राप्तिं बाधितुमित्यर्थः । अथ वा–इयं योगविभागप्राप्तिरविशेषादनुपराभ्यामित्येतामपि प्राप्तिं बाधिष्यत इत्यर्थः । नोत्सहत इति । अपवादापवादत्वादनुपराभ्यामित्यनया[4] प्राप्त्या प्रतिषिद्धा नोत्सहते तामेव बाधितुमित्यर्थः । कर्तैव यः कर्तेति । यस्य व्यपदेशान्तरं नास्तीत्यर्थः । यद्येवमसिश्छिनत्तीति करणकर्तरि न प्राप्नोति । नैष दोषः। कर्त्रवस्थायां करणत्वाऽभावात्।'भिद्यते कुसूलः स्वयमेवे'त्यत्र तु स्वाश्रयं कर्तृत्वमातिदेशिकं तु कर्मत्वमिति न भवति परस्मैपदम्॥ [अनुदात्तङितः]॥

कर्तरि । क्रियाव्यतिहार इति वक्तव्यमिति । प्रत्यासन्नत्वात्कृत्रिमस्यैव साधनकर्मणो ग्रहणं प्राप्नोति । साधनकर्मणि च धातोर्वृत्त्यसम्भवाद्धात्वर्थस्य तद्वि-

उ.]इयमित्यनेन योगविभागप्राप्तिरेव परामृश्यत इत्याह–अथ वेति। बाध्यसामान्यचिन्तयेति भावः । अपवादाऽपवादत्वादिति । पूर्वमपवादपदं बाधकपरं, तत्र योगविभागस्य परद्बाधकं 'स्वरितञित' इति, तदपवादत्वादित्यर्थः । क्वचित्त्वपवादत्वादित्येव पाठस्तदापि तद्बाधकत्वोपलक्षकं, परत्वाद्धि योगविभागस्यानुपराभ्यामिति बाधकम् । भाष्येपि प्रतिषिद्धेत्यस्य परत्वाद्बाधितेत्यर्थः । भाष्ये–प्रत्याख्यायते इति। वर्तमानसामीप्ये लट् । कर्मकर्तरि वस्तुतः कर्मत्वाऽभावात्पुनः कर्तृग्रहणेऽपि नेष्टसिद्धिरत आह–व्यपदेशान्तरमिति। भाष्ये–कर्ता चान्यश्चेति । कर्तृव्यवहारवान्कर्मव्यवहारवांश्चेत्यर्थः । [अनुदात्तङितः] ॥

कर्तरि कर्म । ननु क्रियावचनस्यैव कर्मशब्दस्य लोकप्रसिद्धत्वाद्धात्वन्वये साक्षात्सम्बन्धलाभाच्च तस्यैव ग्रहणं भविष्यतीत्यत आह–प्रत्यासन्नत्वादिति । लोकप्रसिद्ध्यपेक्षया शास्त्रे प्रसिद्धिरेव[5] बलवती, प्रकरणादिति भावः । साधन-

१ क्वचिन्न । २ 'इह प्रस' । ३ 'एतां' । ४मित्येतया' । ५ 'शास्त्रप्रसि' ।

न स्यात्–व्यतिलुनते व्यतिपुनत इति ॥ तर्हि वक्तव्यम्?॥ न वक्तव्यम्। क्रियां हि लोके कर्मेत्युपचरन्ति। 'कां क्रियां करिष्यसि'। किं कर्म करिष्यसीति ॥ एवमपि कर्तव्यम्। 'कृत्रिमाऽकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्ययो भवति'॥ क्रियाऽपि कृत्रिमं कर्म ॥ न सिध्यति। 'कर्तुरीप्सिततमं कर्मे'त्युच्यते। कथं च क्रिया नाम क्रिययेप्सिततमा स्यात्? ॥ क्रियाऽपि क्रिययेप्सित-

प्र.]षयत्वं विज्ञायेत। देवदत्तस्य धान्यमिति। देवदत्तस्वामिकं धान्यं लवनेन स्वीकुर्वन्तीत्यर्थः। क्रियाणां साध्यैकस्वभावानां कथं व्यतिहार इति चेत्, योग्यतावशादस्येयं क्रिया साध्या, अस्यै[3] इदं साधनमिति निर्ज्ञाते साध्यसाधनभावे यो व्यत्यासः स क्रियाव्यतिहारः। परस्परकरणमपि क्वचित् क्रियाव्यतिहारः–यथा सम्प्रहरन्ते राजान इति। अत्रैकैव क्रिया सञ्चारिणीव लक्ष्यते। क्रियामिति। लौकिकाश्चाऽर्था इ[3]हानूद्यन्ते।

कथं च क्रियेति। द्वयोरपि साध्यत्वात्परस्पराऽसम्बन्धं मत्वा प्रश्नः। क्रिया-

उ.]कर्मणि–ईप्सिततमे। तद्विषयत्वमिति। कर्मव्यतिहारविषयार्थकाद्धातोरित्यर्थ इति भावः। ननु देवदत्तस्वामिकधान्यस्याऽन्येन लवनेपि तत्सत्त्वानुत्पत्तेर्विनिमयाऽभावात्कथमत्र प्राप्तिरत आह–स्वीकुर्वन्तीत्यर्थ इति। स्वीकारपर्यन्तं धातोर्लक्षणेति भावः। क्रियया‌ऽत्र कर्मणः स्वत्वविनिमय एव कर्मविनिमय इति बोध्यम्। क्रियाणामिति। स्थिरेषु द्रव्येष्वन्यसंबन्धिनोऽन्यसंबन्धरूपव्यतिहारसंभवेपि क्षणस्थायिक्रियासु तदसंभव इति भावः। योग्यतेति। नाऽन्यसंबन्धिनोऽन्यसंबन्धित्वं सः, किं त्वन्यदीयत्वेन प्रसक्तस्याऽन्यसंबन्ध इति भावः। एवं च साधनव्यत्यास एव क्रियाव्यत्यास इति तात्पर्यम्। नन्वेवं स्वस्वक्रियाया एव स्वेन करणात्संप्रहरन्त इत्यत्र व्यतीहाराऽभावेनाऽऽत्मनेपदं न स्यादत आह–परस्परेति। परस्परसंबन्धि करणमित्यर्थः। संबन्धश्च कर्मकरणसंप्रदानाऽपादानादिलक्षणो बोध्यः। प्रायेण व्यती अस्य द्योतकौ। क्वचित्समपि। यथा 'संप्रहरन्ते' इत्यत्र। क्वचित्तु प्रकरणादिकमपि तथा बोध्यम्। नन्वेवमप्येकक्रियानिरूपितकारकशक्तिव्यत्यासो नोपपादितः, प्रहाराणां भिन्नभिन्नत्वादित्यत आह–अत्रेति। साधनभेदात्क्रियाभेदावश्यम्भावेन सर्वत्र जातिकृतमेवैक्यमपेक्षणीयमिति भावः। एकधातुवाच्यत्वेन वैकत्वम्। लौकिका इति। पशुरपत्यं देवतेतिवदिति भावः। इह–शास्त्रे। तदुक्तम्–उभयगतिरिहेति। कर्मणि द्वितीयेति कृत्रिमम्। अत्र लौकिकं–क्रियारूपम्। स्पष्टं चेदं सङ्ख्यासंज्ञासूत्रे भाष्ये। इह तु कृत्रिमाकृत्रिमन्यायमेवाभ्युपेत्याह–क्रियापि कृत्रिममिति। ननु द्वयोरपि क्रिययोः 'पश्य मृगो धावती'त्यादौ

१ 'क्रियाया नाम क्रियेप्सिततमा'। २ 'तस्मा इदं'। ३ 'इह गृह्यन्ते'। ४ 'परस्परेणाऽसं'।

तमा भवति ॥ कया क्रियया ? ॥ संपश्यतिक्रियया प्रार्थयतिक्रिययाऽध्यवस्यतिक्रियया वा। इह य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स बुद्ध्या तावत्कंचिदर्थं संपश्यति, संदृष्टे प्रार्थना, प्रार्थितेऽध्यवसायोऽध्यवसाये आरम्भः, आरम्भे निर्वृत्तिर्निर्वृत्तौ फलावाप्तिः । एवं क्रियाऽपि कृत्रिमं कर्म ॥ एवमप्युभयोः कृत्रिमयोरुभयगतिः प्रसज्येत । तस्मात्क्रियाव्यतिहा[३]र इति वक्तव्यम् ॥ न वक्तव्यम् ।इह 'कर्तरि व्यतिहारे' इतीयता सिद्धं,–सोयमेवं सिद्धे सति यत्कर्मग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं–'क्रियाव्यतिहारे यथा स्यात्कर्मव्यतिहारे मा भू'दिति ॥ अथ कर्तृग्रहणं किमर्थम् ? ॥*॥ कर्मव्यतिहारादिषु कर्तृग्रहणं भावकर्मनिवृत्त्यर्थम्॥*॥ कर्मव्यतिहारादिषु कर्तृग्रहणं क्रियते,भावकर्मणोरनेनाऽऽत्मनेपदं मा भूदिति ॥*॥इतरथा हि तत्र प्रतिषेधे भावकर्मणोः प्रतिषेधः॥*॥[इतर[३]था हि–]अक्रियमाणे कर्तृग्रहणे–भावक[४]र्मणोरप्यनेनात्मनेपदं प्रसज्येत ॥ तत्र को दोषः ? ॥ 'तत्र प्रतिषेधे भावकर्मणोः प्रति-

प्र.]पीति। भोक्तुमिच्छति भोक्तुं जानातीति दर्शनात्।कया क्रिययेति।क्रियान्तरवाचिप्रयोगाऽभावात्प्रश्नः । संपश्यतिक्रिययेति।सन्दर्शनादीनामव्यभिचारात्प्रतीयमानत्वात्प्रतीयमानक्रियापेक्षया च 'प्रविश पिण्डी'मित्यादौ कर्मादिभावदर्शनात् । इह कर्त-

उ.]संबन्धो दृश्यत इत्यत आह–मत्वा प्रश्न इति । भोक्तुमिच्छतीति । अव्ययकृत्त्वादयमसत्त्वभूतो भाव इति भावः । 'भोजनमिच्छती'त्यादि क्रमेणार्थः । ननु क्रियाया अपि जन्यत्वेन किंचित्क्रियासाध्यत्वनिश्चये किमुच्यते 'कये'त्यत आह–क्रियान्तरेति। भाष्ये 'संपश्यतिक्रियये'त्यादि । दर्शनक्रियाजन्यं प्रार्थनं तज्जन्याध्यवसायजन्यारम्भेणेत्यर्थः । 'क्रियया चे'ति चपाठोऽसांप्रदायिकः । प्रेक्षापूर्वकारी—विचारपूर्वं क्रियाकर्ता, स बुद्ध्या–बुद्धिवृत्त्या, तावत्–प्रथमं, कंचिदर्थं—फलरूपं पश्यति । फलविषयसंकल्पोऽत्र दर्शनम् । तज्जन्यः फलोपायविषयोऽभिलाषः प्रार्थना । तज्जन्यः क्रियाविशेषस्य फलसाधनत्वनिश्चयोऽध्यवसायः । अभिलाषे सति तन्निश्चयकरणात् । तज्जन्या मानसी प्रवृत्तिरारम्भः । तज्जन्या क्रियानिर्वृत्तिः । ततः फलाऽवाप्तिरित्यर्थः। 'फलावाप्ति'रित्यनेन दर्शनं फलविषयकमिति सूचितम् । सप्तमीभिस्तृतीयाभिश्च पूर्वपूर्वस्योत्तरकारणता बोधिता । तत्रारम्भव्याप्यमानत्वेन प्रकृतक्रियायाः कर्मत्वम् । अव्यभिचारादिति । स चोक्तविभक्तिभिर्भाष्ये दर्शितः । ननु कर्मग्रहणाऽभावे करणादिव्यतीहारोपि गृह्येतेत्यत आह–क्रियाया इति । साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वाच्छाब्दं प्राधान्यं क्रियायाः। क्रियो-

१ 'च' । २ 'व्यतिहारे' । ३ क्वचिन्न ।
४ 'णोरनेनात्म' । 'भावकर्मणोरात्मनेपदमनेन' ।

षेधः' । तत्र प्रतिषेधे भावकर्मणोरप्यनेनात्मनेपदस्य प्रतिषेधः प्रसज्येत– व्यतिगम्यन्ते ग्रामाः, व्यतिहन्यन्ते दस्यव इति ॥*॥ न वाऽनन्तरस्य प्रतिषेधात् ॥*॥ न वैष दोषः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अनन्तरस्य प्रतिषेधात्' । अनन्तरं यदात्मनेपदविधानं तस्य प्रतिषेधात् ॥ कुत एतत् ? ॥ 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वे'ति । पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तया भविष्यति ॥ ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वां प्राप्तिं बाधते ॥ नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् ॥ ॥[*॥ उत्तरार्थम् ॥*]॥ उत्तरार्थं तर्हि कर्तृग्रहणं कर्तव्यम् ॥ न कर्तव्यम् । क्रियते तत्रैव 'शेषात्कर्तरि परस्मैपद'मिति ॥ द्वितीयं कर्तृग्रहणं कर्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'कर्त्तैव यः कर्ता तत्र यथा स्यात्, कर्ता चान्यश्च यः कर्ता तत्र मा भू'दिति ॥ [कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे] ॥

न गतिहिंसार्थेभ्यः ॥ १।३।१५ ॥

॥*॥ प्रतिषेधे हसादीनामुपसङ्ख्यानम्[१] ॥*॥ प्रतिषेधे हसादीनामुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् ॥ व्यतिहसन्ति । व्यतिजल्पन्ति । व्यतिपठन्ति ॥

॥*॥हरिवह्योरप्रतिषेधः[३] ॥*॥ हरिवह्योरप्रतिषेधो भवतीति वक्तव्यम्[२] ॥

प्र.]रीति। क्रियायाः साध्यत्वात्प्राधान्यात्क्रियया प्राप्तुमिष्टतमत्वात्तादर्थ्येन क्रियाप्रवर्तनात्कर्मणोपि प्राधान्यादुभयव्यतिहारे लब्धे कर्मग्रहणात् क्रियाव्यतिहारोऽयं गृह्यते, क्रियाया धातुवाच्यत्वादन्तरङ्गत्वात् । तत्र प्रतिषेध इति । कर्मव्यतिहारे 'न गतिहिंसार्थेभ्य' इत्यनेन प्रतिषेध इत्यर्थः । [कर्त्तरि कर्मव्य] ॥

न गति । हसादीनामिति । हसिप्रकाराणां शब्दक्रियाणामित्यर्थः । हरिवह्योरिति । हरतेर्हिंसार्थत्वाद्वहतेर्गत्यर्थत्वात्प्राप्तिः । 'ततः संप्रहरिष्यन्तौ दृष्ट्वा कर्णधनञ्जयौ' इत्यत्र व्यतिहारो न विवक्षितः, किं तर्हि, योत्स्यमानावित्येतावद्विव-

---

उ.]द्देश्यत्वलक्षणमार्थं प्राधान्यं च कर्मकारकस्यैवेति तयोरेव ग्रहणं न करणादेरिति भावः । कर्मग्रहणेन क्रियामात्रग्रहणे उपायमाह–क्रियाया इति । कारकपरत्वे कर्मेति कर्मणि प्रत्ययः कार्यः, क्रियापरत्वे तु भावे । भावश्चाऽन्तरङ्ग इति भावः । भाष्ये—कर्मव्यतिहारादिष्विति । आदिग्रहणं शेषात्कर्तरीत्यतः प्रागनुवृत्तावपि फलाऽभावप्रतिपादनार्थम् । भावकर्मणोरप्यनेनेति । 'विहितस्ये'ति शेषः ॥

न गति। 'हसादीना'मित्यादिशब्दस्य व्यवस्थार्थत्वे हसेरुत्तरेषां धातुपाठपठितानां ग्रहणं स्यादत आह–हसीति । पठन्तीतिभाष्योदाहरणादाह–शब्दक्रियाणामिति । अशब्दहासे भवति नवेति बहुदर्शिनो विचारयन्तु ।'हवह्यो'रित्येव पाठः। 'हरिवह्यो'रितिपाठे इत एव निर्देशादिकः कित्त्वेपि गुणः । कृतगुणानुकरणाद्वा इगिति कल्प्यम् । योत्स्येति। संप्रहारशब्दस्य युद्धेऽपि रूढत्वादिति भावः। वार्ति-

---

१ इदं लुप्तं स्यान्नवेतिसन्देहः । २ क्वचिन्न । ३ 'हृवह्यो' ।

संप्रहरन्ते राजानः। संविवहन्ते गर्गैरिति ॥

न वहिर्गत्यर्थः। देशान्तरप्रापणक्रियोऽत्र वहिः ॥ [न गति] ॥

इतरेतरान्योन्योपपदाच्च ॥ १।३।१६ ॥

॥*॥ परस्परोपपदाच्च ॥*॥ परस्परोपपदाच्चेति वक्तव्यम्। परस्परस्य व्यतिलुनन्ति। परस्परस्य व्यतिपुनन्ति ॥ [इतरेतरा] ॥

विपराभ्यां जेः ॥ १।३।१९ ॥

॥[*॥उपसर्गग्रहणम्॥*]॥उपसर्गग्रहणं कर्तव्यम्। इह मा भूत्–परा-

प्र.]क्षितम्। देशान्तरप्रापणक्रिय इति। 'भारं वहती'त्यादौ देशान्तरप्राप्त्युपसर्जन-प्रापणमस्य वाच्यम्। तत्र तु गतिर्नान्तरीयकत्वात्प्रतीयते न त्वसौ धात्वर्थः। अस्यैव न्यायसिद्धार्थस्यानुवादकमर्थग्रहणम्। गर्गाणां च[३] प्रापणं कन्याद्वारकमिति वहेर्गत्यर्थत्वाऽभावः। [न गतिहिंसार्थेभ्यः] ॥

इतरेतरा। लौकिकशब्द[४]व्यवहारे लाघवानादरादितरेतरादिशब्दा उपसर्गाश्च कर्मव्यतिहारद्योतनाय प्रयुज्यन्ते। [इतरेतरा] ॥

विपराभ्यां। विशब्द इति। पक्षिवाची तु यो विंशब्दस्तस्य नपुंसकत्वाऽ-

उ.]कस्थवहिग्रहणं प्रत्याचष्टे भाष्ये–न वहिरित्यादिना। नान्तरीयकत्वादिति। 'ग्रामं प्राप्त' इत्यादौ देशान्तरप्राप्तेर्गतिं विनाऽनुपपत्तेरिति भावः। प्राप्तिस्तु संबन्ध-मात्रं, न संयोग एव, देशान्तरस्थेपि 'भूरनेन प्राप्ते'ति व्यवहारात्। 'ग्रामं प्राप्तवा'नित्यादौ संयोगमूलकाधाराधेयभावः प्राप्तिः। क्वचित्तत्र स्थितिरेव प्राप्तिः। 'द्वितीयाश्रिते'त्युदाहरणे 'सुखप्राप्त'इत्यादावादिकर्मणि क्तः कर्त्तरि चेति कर्त्तरि क्तो बोध्यः। नान्तरीयकतया प्रतीयमानस्यापि तदर्थत्वाभिमानेन वार्तिकारम्भः। तत्रैव मानमाह–अस्यैवेति। अन्यथा 'न गतिहिंसयोः' इत्येव वदेत्। गतिहिंसयोर्वर्त्त-मानेभ्यो धातुभ्य इत्यर्थ इति भावः।भाष्योक्तोदाहरणेऽपि गत्यर्थत्वाऽभावं दर्शयति–गर्गाणां चेति। प्रापणं–संबन्धः। कन्याद्वारकमिति। कन्याप्राप्तिफलकपाणिग्रहण-द्वारकसंबन्धो विवाह इत्यर्थः।'गर्गै'रिति तृतीया तु सहार्थे बोध्या।गर्गैः सह कन्या-द्वारकं संबन्धं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः। भाष्ये देशान्तरग्रहणमुपलक्षणमिति तात्पर्यम्।

इतरेतरा। नन्वितरेतरशब्देनैव कर्मव्यतिहारस्य द्योतितत्वादुक्तार्थानामिति-न्यायेनाऽत्रात्मनेपदाऽप्रसक्तिरत आह–लौकिक इति। लाघवादरानादरयोः प्रयोगा-नुसार एव बीजमिति भावः। 'उपपद'शब्दश्चाऽत्र यौगिको न तु रूढः।

विपराभ्यां जेः। भाष्ये–दृष्टापचार इति। दृष्टव्यभिचारो,दृष्टोपसर्गत्वाऽभाव-

१ क्वचिन्न। २ इदं लुप्तं स्यात्। 'विपराभ्यामित्युपसर्गग्रहण'मिति वा, 'उप-सर्गग्रहण'मिति वा वार्त्तिकं लुप्तं स्यात्। ३ 'गर्गाणान्तु'। ४ 'लौकिके शब्द'।

जयति सेनेति॥ तत्तर्हि वक्तव्यम्?॥ न वक्तव्यम्। यद्यपि तावदयं पराशब्दो दृष्टापचार उपसर्गश्चाऽनुपसर्गश्च, अयंतु[१] खलु विशब्दोऽदृष्टापचार उपसर्ग एव। तस्यास्य कोऽन्यो द्वितीयः सहायो भवितुमर्हत्यन्यदत उपसर्गात्। तद्यथा–

प्र.]भावात्पुंसि विभक्त्या व्यवधानाद्वेरनन्तरो जयतिर्न सम्भवति। 'बहुवि जयति वन'मित्यत्र तु[१] जहत्स्वार्थायां वृत्तौ वेरानर्थक्यादिह[२] चाऽर्थवतो ग्रहणादजहत्स्वार्थायामपि तदर्थस्योपसर्जनत्वादग्रहणम्। संबुद्ध्यन्तं तु वे इति रूपान्तरयुक्तत्वान्न गृह्यते। एकदेशविकृतस्याऽनन्यत्वाद्विशब्द एवायमिति चेत्। विरित्यस्य विभक्त्यन्तस्य 'वे' इति विकारो, न तु विशब्दस्येत्यदोषः। 'वी जयतः' इत्यत्र एकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावाद्विशब्दात्परो जयतिः सम्भवत्येवेति चेत्। पूर्वस्य कार्ये कर्तव्येऽन्तवद्भावः, न[३] चाऽत्र पूर्वस्य किंचित्कार्यमित्यदोषः। अस्य गोरिति। द्वितीयशब्दो लोके प्रयुज्यमानो यदपेक्षं द्वितीयत्वं तत्तुल्यजातीय एव सम्प्रत्ययं करोति। एवमिहाऽपि विशब्दसाहचर्यात्पराशब्दोऽप्युपसर्गो गृह्यते। पक्षिवाचिनो विशब्दस्य सम्भवे तु द्वयोरपि दृष्टाऽपचारत्वात्परस्परसाहचर्यादुपसर्गग्रहणं व्याख्येयम्॥

उ.]वानिति यावत्। पक्षिवाचकविशब्दस्यानुपसर्गस्यापि सत्त्वादाह–पक्षीति। इह चेति। उपसर्गस्तु द्योत्यार्थेनाऽर्थवानेवेति भावः। इदं चिन्त्यम्। तत्पक्षे भौतपूर्विकाऽर्थवत्त्वस्यैव ग्रहणात्। शुद्धरूढातिरिक्ते जहत्स्वार्थत्वाऽभावाच्च। विभक्त्यन्तस्येति। संबुद्धिगुणस्य विभक्त्युत्पत्त्यनन्तरं प्रवृत्तेरित्यभिमानः। ननु विभक्त्युत्पत्त्यनन्तरं गुणप्रवृत्तावपि विशब्दान्त्यवर्णावच्छेदेन विकारसत्त्वात्तस्याप्येकदेशविकृतत्वमस्त्येवेति चेच्चिन्त्यमेवैतत्। पूर्वस्य कार्ये इति। चिन्त्यमिदम्। हे ज्ञानेत्यादौ संबुद्धिहल्लोपेऽमि पूर्वस्याऽन्तवद्भावाऽनापत्तेः, सर्वासामित्यत्र सुडनापत्तेश्च। भाष्यं[२]त्वित्थं व्याख्येयं–विशब्द इत्यस्य जयतिसंबद्ध इत्यादिः। तेन जयतिसंबद्धो विशब्दोऽदृष्टापचारोऽदृष्टान्यार्थक इत्यर्थः। ईदृशप्रयोगाणां क्वाऽप्यदर्शनादिति। कुतोऽन्यत्वं, तदाह–अन्यदत इति। अत उपसर्गादन्यत्त्वमित्यर्थः। ननु पूरणप्रत्ययान्तस्य सजातीयविषयत्वेऽपि प्रकृते किमायातमत आह–द्वितीयेति। दृष्टान्तार्थः स इति भावः। यदपेक्षं द्वितीयत्वमिति। यदीयं सहायत्वमित्यर्थः। द्वितीयशब्दः सहायवाची। एवं च यथा लोकः स्वसजातीयमेव सहायमुपादत्ते, एवं शब्दोपि प्रयोगे सहायं सजातीयमेवोपादत्ते न विजातीयम्। एतन्मूलिकैव 'सहचरिताऽसहचरितयोः सहचरिते संप्रत्यय' इति परिभाषा। तत्र सहचरितत्वं सदृशत्वमेवेति दिक्। संभवेत्विति। 'वी जयतः' 'वे जयसी'त्यादौ। अत्र तुना पूर्वोक्तप्रयोऽगाभावरूपस्त-

१ क्वचिन्न। २ 'वेश्चानर्थक्या'। ३ 'वेत्थं'। ४ 'दन्यत्तत्त्व'।
५ 'प्रत्ययपरिभा'।

'अस्य गोर्द्वितीयेनाऽर्थः' इति गौरेवोपादीयते नाऽश्वो न गर्दभ इति ॥

आङो दोऽनास्यविहरणे ॥ १।३।२० ॥

॥*॥ आङो दोऽव्यसनक्रियस्य ॥*॥ आङो दोऽव्यसनक्रियस्येति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्–विपादिकां व्याददाति । कूलं व्याददातीति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । इह 'आङो दोऽनास्ये'तीयता सिद्धम् ।

प्र.] आङो दो । अव्यसनक्रियस्येति। व्यसनं विभागः। विकासनमित्यर्थः।[1] केवलोऽपि विहरणशब्द उपादीयमानः पादविहरणं गमयतीत्यास्यग्रहणं सूत्रे कृतम्।केवलो व्यसनशब्दो दुःखादिषु वर्तत इति वार्तिके क्रियाग्रहणं कृतम् । आङो दोऽनास्य इति । आस्यसमवायिन्यां क्रियायां ददातिर्वर्तमान आस्यवृत्तिर्भवति । यथा लोमविषयहर्षणवृत्तिर्हृषिर्लोमसु वर्तत इत्युच्यते । ददातेरेवाऽऽस्ये वृत्तिसम्भवो नान्येषां दारूपाणामिति तेषामिह ग्रहणाऽभावः। यद्येवं 'स्वं मुखमादत्ते'इत्यत्रापि मुखविषयत्वादादानस्य प्रतिषेधः प्राप्नोति । नैष दोषः । आस्यसमवेतैव या क्रिया तस्यां

उ.]दसंभवो ध्वनितः । परस्परेति । विशब्दसाहचर्यात् पराशब्दोऽटावन्तः प्रसिद्धो गृह्यते,तत्साहचर्याच्च विरुपसर्ग एवेति भावः। 'प्रकृतिवदनुकरण'मित्यस्याऽनित्यत्वाज्जेरित्यत्रेयङभावः । [विपराभ्यां जेः] ॥

आङो दो। विभाग इति । व्यसनशब्दस्य पीडायां रूढत्वेऽपि ददातेः पीडार्थकत्वाऽसंभवेन निषेधवैयर्थ्यात्स न गृह्यते इत्यर्थः।विभागशब्देन तदनुकूलव्यापारो गृह्यते।तदाह–विकासनमिति।पादविहरणमिति।इदमुपलक्षणम् , अग्नीन्विहृत्येत्यादौ प्रज्वलनस्य, 'विहारशय्यासनभोजनेष्वि'त्यादौ लीलायाश्च प्रतीतेः । अत एव 'वेः पादविहरण' इत्यत्र पादग्रहणं चरितार्थम्। दुःखादिष्विति।'व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपजे' इति कोशाद्दुःखादिसंबन्धिक्रियावृत्तेरपि प्रतीतिप्रसङ्ग इति भावः। क्रियाग्रहणे तु व्यसनरूपक्रियावाचकस्यैव ग्रहणाद्विभागार्थकत्वलाभः । स्वरूपतो दुःखादिकं तु न क्रिया, नापि धातुवाच्यमिति बोध्यम् । विपादिकां व्याददातीति । विपादिकावृत्तिविभागानुकूलो व्यापार एककर्तृक इति बोधः । आस्यस्य द्रव्यत्वात्कथं तत्र धातोर्वृत्तिरत आह–आस्येति । आस्यवृत्तिविभागानुकूलव्यापारे इत्यर्थः। नन्वेवमास्यसमवेतक्रियेतरार्थवृत्तेर्दाधातोरित्यर्थे गामादाग्रहणेष्वविशेषात्सर्वदाशब्दानां ग्रहणं स्यादत आह–ददातेरेवेति।'आङ्पूर्वस्ये'ति शेषः ।

नान्येषामिति । अनभिधानादिति । भावः । एतेन शोधनखण्डनादीनामप्यास्यसमवेतक्रियात्वाऽविशेषादन्येषामपि दारूपाणां ग्रहणं प्राप्नोतीति परास्तम् । आस्यसमवेतैवेति । आस्यमात्रसमवेतफलजनकक्रियावृत्तेर्नैत्यर्थः । आस्यमात्र-

१ 'विकाशन' ।

सोऽयमेवं सिद्धे सति यद्विहरणग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनम्—'आस्यविहरणसमानक्रियादपि यथा स्यात्'[१]। यथाजातीयका चाऽस्य विहरणक्रिया तथाजातीयकाऽत्रापि ॥*॥ स्वाङ्गकर्मकाच्च ॥*॥ स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम् ॥ इह मा भूत्—व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुख'मिति ॥ [आङो दो] ॥

क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च ॥ १।३।२१ ॥

॥*॥ उपसर्गग्रहणम्॥*॥ **उपसर्गग्रहणं कर्तव्यम्** ॥इह मा भूत्—'अनुक्रीडति माणवक'मिति॥*॥ समोऽकूजने ॥*॥ **समोऽकूजन इति वक्तव्यम्** । इह माभूत्—संक्रीडन्ति शकटानि॥*॥आगमेः क्षमायाम् [उपसङ्ख्यानम्[३]] ॥*॥ आगमेःक्षमायामुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्॥ आगमयस्व तावन्माणवक[४]॥*॥ शिक्षे-

प्र.]वृत्तो ददातिरास्ये वृत्तो भवति । ग्रहणं तु ग्राह्यग्रहीतृविषयः[५]। अनास्य इति च पर्युदासः। आस्याऽनास्यसमुदायश्चास्यसदृश इति विधिरेव तत्र[२] भवति।**सोयमिति** । आस्यग्रहणं विहरणविशेषोपलक्षणार्थमित्यसत्यप्यास्ये विहरणसद्भावान्निषेधो भवति । **स्वाङ्गकर्मकादिति** । स्वमङ्गं स्वाङ्गं न तु परिभाषिकम्—'अद्रवं मूर्तिमत्स्वाङ्गम्' इति । तेन परकीयाऽऽस्यविहरणे विधिरेव भवति । [आङो दो] ॥

क्रीडोऽनु । **अनुक्रीडतीति** । 'तृतीयाऽर्थ' इत्यनुः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः । माणवकेन सह क्रीडतीत्यर्थः । एतच्च समा साहचर्याल्लभ्यते । **आगमयस्वेति**। सहस्व कंचित्कालं, मा त्वरिष्ठा इत्यर्थः । **शिक्षेरिति** । केचिदाहुः—

उ.]समवेतफलजनकक्रियालक्षकास्यशब्देन च नञ्समासः।एवं च 'स्वं मुख'मित्यादौ न दोषः,तदर्थफलस्य संयोगस्य कर्तृकर्मोभयसमवेतत्वात् । न्याय्यत्वादाह—**पर्युदास इति** । तेन 'मुखविपादिके व्याददत्ते' इत्येव । वस्तुतः प्रसज्यप्रतिषेध एव, स्वाङ्गकर्मकादित्यस्याऽन्वयसंभवात् । प्रत्युदाहरणभाष्येण तस्य तत्सम्बन्धस्यैव बोधनात् । नहि विधिशेषत्वे तत्प्रत्युदाहरणं संभवतीति परे । **विहरणविशेषेति** । विकासरूपेत्यर्थः । आस्ये दृष्टं विहरणमित्यर्थादिति भावः । अत एव 'यथाजातीयके'त्यादिभाष्यं सङ्गच्छते । न तु **पारिभाषिकमिति** । कृत्रिमत्वाद्रूढत्वाच्च यद्यपि तस्यैव ग्रहणं न्याय्यं तथापि व्याख्यानाल्लक्ष्यानुसाराच्चेदमेव गृह्यत इति भावः। 'स्वाङ्गकर्मका[६]'दिति पञ्चमीनिर्देशादव्यसनक्रियस्येतिषष्ठीनिर्देशाच्च सूत्रस्थ 'द' इति पदं पञ्चम्यन्तं षष्ठ्यन्तं वाऽस्त्विति वार्तिककारो मन्यते ।

क्रीडोऽनुसं । **कर्मप्रवचनीयेति** । धात्वर्थविशेषकत्वे तु धातोरकर्मकत्वान्माणवकमिति द्वितीयाऽनापत्तिरिति भावः । **आगमेरिति** वार्तिके गमेर्ण्यन्तस्य निर्देश इति बोध्यम् । **मा त्वरिष्ठा इति** । अध्ययनाद्यर्थं कंचित्कालं क्षमस्व, मा त्वरां कुर्वित्यर्थः । **शिक्षेरिति** । शकेः सनि 'सनि मीमे'तीस्भावेऽभ्यास-

१ 'स्यादिति' । २ क्वचिन्न । ३ लुप्तं । ४ 'माणवक आगमयस्व तावत्' ।
५ 'गृहीत' । ६ 'कत्वादिति' ।

जिज्ञासायाम् ॥*॥ शिक्षेर्जिज्ञासायामुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । विद्यासु शिक्षते । धनुंषि शिक्षते ॥*॥ किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु ॥*॥ किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषूपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । अपस्किरते वृषो हृष्टः। अपस्किरते कुक्कुटो भक्ष्यार्थी । अपस्किरते श्वाऽऽश्रयार्थी ॥*॥ हरतेर्गतताच्छील्ये ॥*॥ हरतेर्गतताच्छील्ये उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । पैतृकमश्वा अनुहरन्ते । मातृकं गावो-

प्र.] शक्तिः सन्नन्तो गृह्यते इति विध्यर्थमिदम् । क्रियाविषयश्च शक्तिः प्रयुज्यते भोक्तुं शक्नोति शयितुं शक्नोतीति प्रयोगदर्शनात् । इह तु जिज्ञासाविषयः शक्तिर्गृह्यते, विद्यां जिज्ञासितुं घटत इत्यर्थः । आत्मनेपदेनैव जिज्ञासाया अवगमाज्जिज्ञासितुमिति न प्रयुज्यते । अन्ये तु 'शिक्ष विद्योपादाने' इत्यस्य ग्रहणं नियमार्थं वर्णयन्ति । विधेरेव तु ज्यायस्त्वात्सनन्तशक्तिग्रहणं न्याय्यम् । किरतेरिति । विक्षेपार्थः किरतिः, हर्षादयस्तु विषयत्वेनोपात्ताः । हर्षादिष्वेव 'अपाच्चतुष्पा'दिति सुड्विधीयते । हरतेरिति । गतं–प्रकारः । पैतृकमिति । पितुरागतं प्रकारं सततं शीलयन्तीत्यर्थः। 'मातुरनुहरती'त्यत्र सादृश्यमात्रं विवक्षितम्,

उ.] लोपे 'स्को'रितिलोपे षत्वे इक्प्रत्यये 'शिक्षे'रिति निर्देशः । नन्वेवं 'जिज्ञासाया'मित्यसङ्गतं, ज्ञानेच्छा हि तदर्थः। लक्ष्ये तु ज्ञानं शक्तौ विषयः, शक्तिः सनर्थेच्छायामिति चेन्न,ज्ञानविशिष्टायाः शक्तेरिच्छाविषयतया ज्ञानस्यापि तत्त्वाऽनपायात् । इयांस्तु विशेषः, इच्छा सनर्थः, शक्तिः प्रकृत्यर्थः, तस्य ज्ञानविषयत्वमात्मनेपदद्योत्यमिति । तदाह–केचिदिति । ननु प्रतिपदोक्तशिक्षेरेव ग्रहणं युक्तमत आह–विध्यर्थमिति । एवं च विधित्वानुरोधेनैव परिभाषात्याग इति भावः। नन्वेवं शक्तीच्छावाचकस्य शिक्षेः कथं जिज्ञासायां वृत्तिरत आह–क्रियाविषयश्चेति । एवं च जिज्ञासाविशेषणीभूतज्ञानविषयकत्वेन जिज्ञासाविषयकत्वं तस्य । 'जिज्ञासाया'मिति च विषयसप्तमीति भावः । तदाह–इहेति । जिज्ञासितुमिति । जिज्ञासाविषयज्ञानार्थशक्तौ जिज्ञासार्थत्वारोपः। वार्तिककृता शिक्षेः सनन्तस्य ग्रहणमिति ज्ञापयितुं जिज्ञासाया विषयत्वेन निर्देशः कृत इति बोध्यम् । विद्याविषयज्ञानफलकशक्तीच्छेति बोधः । आत्मनेपदसमभिव्याहारे सन्प्रकृतेः शकेर्ज्ञानविषयशक्तिबोधकत्वमिति तात्पर्यम् । जिज्ञासायाः–इच्छाविशेषणीभूतज्ञानस्य । विधेरेव त्विति । शिक्षेरनुदात्तेत्त्वेनात्मनेपदस्य सिद्धत्वादित्यर्थः । विषयत्वेनेति । तत्र हर्षः कारणं, जीविकाकुलायकरणे फले इति विवेकः । 'हृष्टा बाला धूलिमपकिरन्ती'त्यत्रापि स्यादत आह–हर्षादिष्वेवेति । हर्षादिपूर्वकाऽऽलेखन एवेत्यर्थः। इहाऽऽलेखनाऽभावान्न सुट् । शब्दशक्तिस्वभावात्सुड्विषय एवात्मनेपदमिति भावः । ताच्छील्यमविच्छेदेन शीलनं,तदाह–सततमिति।'पैतृक'मित्यत्र 'तत आगत' इत्य-

१ क्वचिन्न । २ 'वृषभो' । ३ 'भक्षार्थी' । ४ 'भोक्तुं' । ५ 'सनन्तस्य शकेर्ग्र' ।

ऽनुहरन्ते ॥*॥ आशिषि नाथः ॥*॥ आशिषि नाथ उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । सर्पिषो नाथते । मधुनो नाथते ॥*॥ आङि नुप्रच्छयोः[1] ॥*॥ आङि नुप्रच्छ्योरुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । आनुते शृगालः । आपृच्छते गुरुमिति । ॥*॥ शप उपलम्भने[2] ॥*॥ शप उपलम्भन उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । देवदत्ताय शपते । यज्ञदत्ताय शपते ॥ [क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च] ॥

समवप्रविभ्यः स्थः ॥ १।३।२२ ॥

॥*॥ आङः स्थः प्रतिज्ञाने ॥*॥ आङः स्थः प्रतिज्ञान इति वक्तव्यम् । अस्ति सकारमातिष्ठते । आगमौ गुणवृद्धी आतिष्ठते । विकारौ गुणवृद्धी आतिष्ठते ॥ [समव] ॥

प्र.]न तु प्रकारताच्छील्यमित्यात्मनेपदं 'तद्धितार्थे'त्यत्र भाष्यकारेण न कृतम् । आशिषि नाथ इति । आशिष्येव नाथ इति नियमार्थमिदम् । सर्पिषो नाथते इति । 'सर्पिर्मे भूया'दित्याशास्त इत्यर्थः । आनुत इति । उत्कण्ठापूर्वकं शब्दं करोतीत्यर्थः । शप उपलम्भन इति । उपलम्भनं–प्रकाशनम् । देवदत्ताय शपत इति । 'श्लाघह्नु'ङिति सम्प्रदानसंज्ञा । ज्ञीप्स्यमाने विवदन्ते ; केचिदाहुः– यस्मा आख्यायते स सम्प्रदानम् । य आख्यायते स इत्यन्ये । [क्रीडोनु] ॥

उ.]धिकारे 'ऋतष्ठञ्' । ताच्छील्ये किम् ?। रावणमनुहरति नटः। नाथतेरनुदात्तेत्वाद्वचनानर्थक्यमत आह–आशिष्येवेति । 'इदं भूया'दितीच्छा आशीः । तत्प्रयुक्तः परदित्सानुकूलो व्यापारो याचनेत्याशीर्याचनयोर्भेदः । अस्याऽनुदात्तेत्त्वं तु युजर्थमिति बोध्यम् । शब्दं करोतीति । स्तुत्यर्थकोऽपि नुराङ्पूर्व उत्कण्ठापूर्वकशब्दमात्रे रूढ इति भावः । शपतिर्नानार्थः । अस्त्याक्रोशे, 'देवदत्तं शपती'ति । निन्दतीत्यर्थः । अस्ति तत्त्वावेदनपूर्वकं तत्प्रत्यायनाय ब्राह्मणादेः क्वचिद्धस्तादिना साक्षात्स्पर्शरूपे, मानसस्पर्शरूपे वा शपथे, यथा—'विप्रैः शपे' 'क्षात्रधर्मेण शपे' इत्यादौ । तृतीया तु कर्मणोऽपि करणत्वविवक्षया । अस्ति प्रकाशने– 'देवदत्ताय शपते' । कथयतीत्यर्थः । तत्र स्वरितेत्त्वात्सिद्धेऽकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । तदपि प्रकाशनार्थं एव । तदाह–उपलम्भनं प्रकाशनमिति । यद्येवं शपतेर्ण्यन्तज्ञानात्यर्थत्वेन द्विकर्मकत्वे 'देवदत्तं शपत' इत्यापत्तिरत आह–श्लाघह्नुङिति । ननु ज्ञापयितुमिष्टस्य संप्रदानत्वम्। ज्ञापयितुमिष्टं चाऽणौ कर्मैव न तु णौ कर्मेत्याशङ्क्याह–केचिदिति । प्रधानभूतप्रत्ययार्थकर्मण एव ग्राह्यत्वादिति भावः। य इति । प्रथमोपस्थितत्वात्प्रकृत्यर्थकर्मैव ग्राह्यमिति भावः । प्रकृते देवदत्तस्तादृश एवेत्या-

---

१ 'पृच्छयो' । २ 'उपसङ्ख्यान इति लुप्तं स्यात् । अनुवृत्तिर्वा बोध्या तस्य पूर्ववार्त्तिकतः । ३ इतोऽग्रे 'आशिषि नाथ' इति वार्त्तिकं क्वचित् । ४ क्वचिन्न ।

उदोऽनूर्ध्वकर्मणि ॥ १।३।२४ ॥

॥*॥ उद ईहायाम् ॥*॥ उद ईहायामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्–उत्तिष्ठति सेनेति ॥ [उदो] ॥

उपान्मन्त्रकरणे ॥ १।३।२५ ॥

॥*॥ उपाद्देवपूजासङ्गतकरणयोः ॥*॥ उपाद्देवपूजासङ्गतकरणयोरिति वक्तव्यम् । [देवपूजायाम्–] आदित्यमुपतिष्ठते । चन्द्रमसमुपतिष्ठते । सङ्गतकरणे–रथिकानुपतिष्ठते । अश्वारोहानुपतिष्ठते ॥

'बहूनामप्यचित्तानामेको भवति चित्तवान् ।
पश्य वानरसैन्येऽस्मिन्यदर्कमुपतिष्ठते' ॥ १ ॥
'मैवं मंस्थाः सचित्तो'यमेषोऽपि हि यथा वयम् ।
एतदप्यस्य कापेयं यदर्कमुपतिष्ठति' ॥ २ ॥

अपर आह–॥*॥उपाद्देवपूजासङ्गतकरणमित्रकरणपथिषु॥*॥उपाद्देवपूजासङ्गतकरणमित्रकरणपथिष्विति वक्तव्यम् ॥ देवपूजासङ्गतकरणयोरुदाहृतम् ।

प्र.] उदोनू । उद ईहायामिति । ईहा विशिष्टा चेष्टा कायपरिस्पन्दात्मिका गृह्यते । उत्तिष्ठति सेनेति । उत्पद्यते जायते सेनेत्यर्थः । [उदोऽनू] ॥

उपान्मन्त्र । उपाद्देवपूजेति । अमन्त्रकरणार्थमिदम् । अर्कमुपतिष्ठते इति । देवपूजां मत्वाऽऽत्मनेपदं कृतम् । चापलमेतन्न पूजनमिति न कृतमपरत्र । अपर आहेति।सङ्गतकरणमुपश्लेषमात्रं, मित्रकरणं त्वनुपश्लिष्टस्यापि मैत्रीसम्बन्धः।

उ.]शयः। अत्राद्यं मतं न युक्तं,तथा हि सति 'ज्ञाप्यमान' इत्येव सिद्धे सनुपादानवैयर्थ्यापत्तेः । 'सख्यः शपामि यदि किंचिदपि स्मरामी'त्यादौ तु शपथार्थकत्वान्नात्मनेपदम् । काशिकादौ तूपलम्भनं शपथ इति व्याख्यातं, तच्चिन्त्यम् । उपलम्भनशब्दस्य योगेन प्रकाशनार्थकत्वात् शपथे रूढिकल्पने न मानम् । अत एव हरिणैतदुदाहरणे 'शपिर्द्विकर्मक' इति व्याख्यातम् । [क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च] ॥

समवप्र । अस्तिमिति । केचित्सकारमात्रं धातुं पठित्वा पिति सार्वधातुकेऽडाटौ गुणवृद्धिरूपावागमावित्याहुः । विकाराविति । सस्थानेऽस्तिमासिं चेत्यर्थः ।

उदोऽनूर्ध्व। सर्वस्यापि धात्वर्थस्येहानुविद्धत्वाद्विशिष्योपादानं व्यर्थमत आह–ईहेति । प्रत्युदाहरणे तादृशव्यापाराऽभावं दर्शयति–उत्पद्यत इति । [उदोऽनू] ।

उपान्मन्त्र । ननु देवपूजाया मन्त्रकरणकत्वात्सूत्रेणैव सिद्धमत आह–अमन्त्रेति । अमन्त्रकरणकेऽर्थे वर्त्तमानात्स्थ इत्यर्थ इति भावः। मैत्रीसम्बन्धः–प्रीतिरूपः । ननु पथ्यपि सङ्गतकरणमस्तीति पृथग्ग्रहणं व्यर्थमत आह–प्राप्नोतीति ।

---

१ 'सङ्गति' । २ लुप्तं स्यात् । ३ 'सङ्गति' । ४ क्वचिन्न । ५ 'सङ्गतिकरणे' ।

गित्रकरणे–रथिकानुपतिष्ठते, अश्वारोहानुपतिष्ठते। पथिषु–अयं पन्थाः स्रुघ्न-मुपतिष्ठते, अयं पन्थाः साकेतमुपतिष्ठते ॥*॥ वा लिप्सायाम् ॥*॥ वा लिप्सायामिति वक्तव्यम्। भिक्षुको ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठते। भिक्षुको ब्राह्मण-कुलमुपतिष्ठतीति वा ॥ [उपान्मन्त्रकरणे] ॥

उद्विभ्यां तपः ॥ १।३।२७ ॥

अकर्मकादित्येव। [इह[1] मा भूत्] ॥ उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः ॥ ॥*॥ स्वाङ्गकर्मकाच्च[2] ॥*॥ स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम्। उत्तपते पाणी, वितपते पाणी। उत्तपते पृष्ठम्, वितपते पृष्ठम् ॥ अथोद्विभ्यामित्यत्र किं प्रत्युदाह्रियते? ॥ निष्टप्यते इति ॥ किं पुनः कारणमात्मनेपदमेवोदाह्रि-यते, न पुनः परस्मैपदं प्रत्युदाहार्यं स्यात्? ॥ तपिरयमकर्मकः॥ अकर्मका-

प्र.] अयं पन्थाःस्रुघ्नमुपतिष्ठत इति। स्रुघ्नं प्राप्नोतीत्यर्थः। भिक्षुक इति। लिप्सया हेतुभूतया ब्राह्मणकुलमुपगच्छतीत्यर्थः ॥ [उपान्मन्त्र] ॥

उद्विभ्याम्। भासने वर्तमानस्तपिरुद्विपूर्वोऽकर्मकः। स्वाङ्गमिहोत्तरत्र च पूर्व-सूत्रवत्स्वमङ्गं गृह्यत इतीह न भवति–'देवदत्तो यज्ञदत्तस्य पाणिमुत्तपती'ति।

अथेति।किमयं विधिः, अथ नियम इत्यभिप्रायेण प्रश्नः।'उद्विभ्यां तप आत्म-नेपदमेव न यगादी'ति नियमोऽनेन क्रियत इत्याह–निष्टप्यत इति। विधिनियम-संभवे विधिर्बलवानिति मत्वाह–किं पुनरिति। विधिर्न संभवतीति मत्वाह–तपि-

उ.]प्राप्यप्रापकव्यापारपूर्वकसंबन्धो हि तत्। न चेह तदस्ति। यत पथः स्रुघ्नस्य च बुद्धिकल्पितप्राप्तिक्रियापेक्षं कारकत्वं, न तु वस्तुत इति भावः। लिप्सयेति। लिप्साकरणके उपगमने गमेर्वृत्तिरिति भावः। [उपान्मन्त्र] ॥

उद्विभ्याम्।'उत्तपति सुवर्ण'मित्यादिप्रयोगादकर्मकत्वं तपेर्विशेषणं न सम्भवती-त्यत आह–भासने इति। 'उत्तपते वितपते सूर्य' इत्युदाहरणम्। भासत इत्यर्थः। स्वमङ्गमिति। न त्वद्रवं मूर्तिमदिति भावः। प्रत्युदाहरणविशेषप्रश्ने तात्पर्यमाह–किमयमिति। यदि कर्मकर्तृत्वं विनाऽप्यकर्मकत्वमुत्तपेस्तदा विध्यर्थम्। अथ कर्मकर्तर्येवाऽकर्मकत्वं, ततो नियमार्थमिति भावः। नियमपक्षे यगादिनिवृत्तिः फल-मिति यगादिमत्प्रत्युदाहार्यमित्याह–उद्विभ्यामिति। भाष्ये–तपिरयमकर्मक इति। तपिरयमकर्मकः सूत्रे गृहीतोऽकर्मकादित्यधिकारादित्यर्थः। अकर्मकत्वं चास्य कर्म-कर्तर्येवेति न परस्मैपदं प्रत्युदाहर्तुं शक्यमिति भावः। तदाह–भासत इति। इत्यत्रार्थे शुद्धस्तपिरकर्मकः, उदादिपूर्वस्त्वन्तर्भावितण्यर्थत्वात्सकर्मक एव। तस्य च न कर्मकर्तृत्वं विनाऽकर्मकत्वमिति विधित्वाऽसम्भव इति भावः। अनेकार्थत्वा-

१ 'इहेति'। २ अयं पाठः कैश्चित्प्रक्षिप्तः। ३ क्वचिन्न।

अपि सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति ॥ न चान्तरेण कर्मकर्तारं सकर्मका अकर्मका भवन्ति ॥

यदुच्यते–'न चान्तरेण कर्मकर्तारं सकर्मका अकर्मका भवन्ती'ति ॥ अन्तरेणापि कर्मकर्तारं सकर्मका अकर्मका भवन्ति[1]। तद्यथा–नदी वहतीत्यकर्मकः, भारं वहतीति सकर्मकः । तस्मान्निष्टपतीति प्रत्युदाहार्यम् ॥

आङो यमहनः ॥ १।३।२८ ॥

अकर्मकादित्येव । [इह मा भूत्[2]] आयच्छति रज्जुं कूपात् । आहन्ति वृषलं पादेन ॥ स्वाङ्गकर्मकाच्च[3] ॥*॥ स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम् । आयच्छते पाणी । आहते उदरमिति ॥ [आङो यमहनः] ॥

समो गम्यृच्छिभ्याम् ॥ १।३।२९ ॥

॥*॥ समो गमादिषु[4] विदिप्रच्छि[5]स्वरतीनामुपसङ्ख्यानम् ॥*॥ समो गमा-

---

प्र.]रिति। भासते दीप्यत इत्यत्रार्थेऽकर्मकः। अकर्मकाश्चेति। अनेकार्थत्वाद्धातूनामन्तर्भावितण्यर्थत्वादिति भावः । ततश्च तापने वर्तमानस्तपिः सकर्मकः । पुनः प्रयोजकव्यापाराऽविवक्षायां कर्तुः कर्मवद्भावात्सिद्धमात्मनेपदमिति पुनर्विधानं नियमाय संपद्यत इत्यन्यत्राऽप्यात्मनेपदं भवत्येव । इदानीं विधिपक्षवाद्याह–अन्तरेणापीति । तदेवं ज्वलनवृत्तिस्तपिरकर्मकः । संतापने विलापने च सकर्मकः । कर्मकर्तरि तु 'यक्चणोः प्रतिषेधे णिश्रन्थिग्रन्थी'ति वचनेन यक्चिणौ प्रतिषिद्धौ ।

समो गम्यृ । समो गम्यृच्छिभ्या'मित्येतावत्सूत्रमिति वार्तिकमारब्धम् ।

उ.]दिति। उद्विरूपोपसर्गस्त्वन्तर्भावितण्यर्थत्वस्यैव द्योतक इति भावः।तपिः सकर्मक इति। उदादिपूर्वकः सकर्मक एवेति भावः । अन्यत्रापीति। उद्विभ्यामन्यत्रापीत्यर्थः। 'अत्रापी'तिपाठे–निष्टप्यत इत्यत्रापीत्यर्थः। इदानीमिति । अकर्मकाणामुपसर्गसंबन्धेपि प्रलम्बत इति वत्सकर्मकत्वनियमाऽभावाद्विधिरेव सिद्धान्त इत्याशयः। 'नदी वहती'त्यस्य स्यन्दत इत्यर्थः। तदेवमिति । उपसर्गसंबन्धेपीत्यर्थः । एवं च कर्मकर्तारं विनाप्युदाहरणसम्भव इति भावः । तत्किं कर्मकर्तर्युत्तपत इत्यस्माद्यगिष्टः ?, नेष्टः, प्रकारान्तरेण तद्व्यावृत्तेरित्याशयेनाह–कर्मकर्तरि त्विति । आत्मनेपदविधावकर्मकाद्यक्चिणोः प्रतिषेधेनोपसर्गान्तरसंबन्धे तत्र यक्चिणौ भवत एवेति बोध्यम् । [उद्विभ्यान्तपः] ॥

समो गम्यृ । विद्यादीनामपि सूत्र एव वृत्तिकारैः पाठाद्वार्तिकं व्यर्थमत आह–समो गमिति । प्रामादिकः स पाठ इति भावः । भाष्ये–गमादिष्विति

---

१ 'भवन्तीति' । २ कैश्चित्प्रक्षिप्तमिदम् । ३ क्वचिन्न ।
४ 'गम्यादिषु' । ५ 'पृच्छि' ।

दिषु त्रिदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् । संविते । संपृच्छते । संस्वरते ॥*॥ अर्तिश्रुदृशिभ्यश्च ॥*॥ अर्तिश्रुदृशिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । अर्ति-मा समृत । मा समृषाताम् । मा समृषत । अर्ति ॥ श्रु-संश्रृणुते । [श्रुं] ॥ दृशि-संपश्यते ॥*॥ उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वावचनम् ॥*॥ [उपसर्गादस्यत्यूह्यो-र्वावचनं कर्त्तव्यम्]॥ उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वेति वक्तव्यम् । निरस्यति निरस्यते। समूहति । समूहते ॥ [समो गम्यृच्छिभ्याम्] ॥

आङ उद्गमने ॥ १।३।४० ॥

॥*॥ ज्योतिषामुद्गमने ॥*॥ ज्योतिरुद्गमने इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्-आक्रामति धूमो हर्म्यतलादिति ॥ [आङ उद्ग] ॥

व्यक्तवाचां समुच्चारणे ॥ १।३।४८ ॥

व्यक्तवाचामिति किमर्थम् ?॥ 'वरतनु संप्रवदन्ति कुक्कुटाः ॥' 'व्यक्त-वाचा'मित्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति, एतेऽपि हि व्यक्तवाचः ॥ आतश्च व्यक्त-वाचः । कुक्कुटेनोदिते उच्यते-'कुक्कुटो वदती'ति ॥ एवं तर्हि 'व्यक्तवाचा'-मित्युच्यते । सर्व एव हि व्यक्तवाचस्तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते—साधीयो ये

प्र.]उपसर्गादिति । अत्राऽकर्मकादिति न संबध्यते । [समो गम्यृ] ॥

आङ उ । ज्योतिषामिति । उद्गमने वर्त्तमानोऽकर्मकः क्रमिः। इह तु 'नभः समाक्रामती'ति न भवत्यात्मनेपदम् । अत्र हि क्रमिर्व्याप्तौ वर्तते न तूद्गमने ॥

व्यक्तवाचाम् । सर्व एवेति । ये वदत्यर्थस्य कर्तारः । 'वद व्यक्तायां

उ.]बहुवचनं प्रयोगबाहुल्याभिप्रायेण। भाष्ये-मा समृतेति। अद्विधौ लुप्तविकरण-शास्तिसाहचर्याज्जुहोत्यादेरेव ग्रहणमिति भ्वादेरिदम् । तस्य तु मा समरते-त्यादि । परस्मैपदेष्विति त्वड्विधौ न संबध्यते, योगविभागसामर्थ्यादिति वृत्तिः । भाष्योदाहरणबलात्संबध्यते एव । योगविभागो वैचित्र्यार्थः । यद्वा वार्तिके श्रुदृशि-साहचर्याद्भ्वादेरेव ग्रहणमितीयर्तेर्नात्मनेपदमित्यन्ये । निरस्यतिसमूहत्योः सकर्म-कत्वादाह-अत्रेति । [समो गम्यृच्छिभ्याम्] ॥

आङ उद्ग । ननु 'ज्योतिषामुद्गमने'इत्यस्य ज्योतिःसंबन्ध्युद्गमने इत्यर्थः । एवं 'च पक्षी सूर्यमाक्रामती'त्यत्रापि प्रसङ्गः । यद्वा कर्मणि कर्त्तरि वा षष्ठीत्यत्र विनिगमनाविरहात्तत्रापि प्रवृत्तिः। न चोभयप्राप्ताविति कर्मण्येवैषा षष्ठी, तथा सति 'ज्योतिरुद्गमन'इति भाष्यकृत्कृतसमस्तप्रयोगानुपपत्तिरित्युभयोपादान एव तत्प्रवृत्ति-रत आह-उद्गमने इति । प्रत्युदाहरणभाष्ये 'हर्म्यतला'दित्येव पाठः सांप्रदायिक इति भावः। एवं चोद्गमनमत्रोदय एवेति बोध्यम् ॥

---

१ 'पृच्छि'। २क्वचिन्न । ३लुप्तं । ४'ज्योतिषामुद्गम'। ५'तलमिति'। ६'एतएवेति'।

व्यक्तवाच इति ॥ के च साधीयः ?॥ येषां वाच्यकारादयो वर्णा व्यज्यन्ते । न चैतेषां वाच्यकारादयो वर्णा व्यज्यन्ते ॥ एतेषामपि वाच्यकारादयो वर्णा व्यज्यन्ते । आतश्च व्यज्यन्ते । एवं ह्याहुः 'कुक्कुटाः कुकु'डिति ॥ नैवं ते आहुः । अनुकरणमेतत्तेषाम् ॥ अथ वा नैवं विज्ञायते–व्यक्ता वाग्येषां त इमे व्यक्तवाच इति ॥ कथं तर्हि ? ॥ व्यक्ता वाचि वर्णा येषां त इमे व्यक्तवाच इति ॥ [व्यक्तवाचां समुच्चारणे] ॥

अवाद्ग्रः ॥ १।३।५१ ॥

॥*॥ अवाद्ग्रो गिरतेः ॥*॥ अवाद्ग्र इत्यत्र गिरतेरिति वक्तव्यम् । गृणातेर्मा भूत् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ॥[*॥ न वा प्रयोगाऽभावात् ॥*]॥ न [वा] वक्तव्यम् ॥ [किं कारणम्] ? ॥' प्रयोगाऽभावात्' । 'अवाद्ग्र' इत्युच्यते । न चाऽवपूर्वस्य गृणातेः प्रयोगोऽस्ति ॥ [अवाद्ग्रः] ॥

समस्तृतीयायुक्तात् ॥ १।३।५४ ॥

तृतीयायुक्तादिति किमर्थम् ? ॥ 'उभौ लोकौ संचरसि–इमं चामुं च

प्र.]वाची'ति पाठादिति भावः।अथ वेति। विनापि प्रकर्षगत्या व्यधिकरणपदबहुव्रीह्याश्रयणान्मनुष्या एव गृह्यन्ते। व्यक्ता वाचीति । वाचि वर्णा अकारादयो येषां व्यक्तास्तेषामित्यर्थः । शुकसारिकादीनां न सर्ववर्णविषयं स्वाभाविकं व्यक्तवाक्त्वमपि तु पुरुषप्रयत्नवशेन कतिपयवर्णविषयमिति तत्रात्मनेपदाऽभावः ॥

अवाद्ग्रः । न चावपूर्वस्येति । नियतविषयत्वात्केषांचित्क्रियाविशेषणानाम् । यथोर्यादयः कृभ्वस्तिविषया एवेति भावः ॥ [अवाद्ग्रः] ॥

समस्तृ । धातोस्तृतीयायोगाऽसंभवात्तदर्थेन योगे भाव्यमात्मनेपदेन । सच सर्वत्र चरत्यर्थे संभवतीत्यभिप्रायेणाह–तृतीयायुक्तादिति किमर्थमिति।सर्वत्रेति ।

उ.] व्यक्तवाचां । मनुष्यादिवत्तिरश्चां व्यक्तवाक्त्वाऽभावात्सर्वे व्यक्तवाच इत्यसङ्गतमत आह–ये इति । भाष्ये येषां वाच्यकारादय इति । येषां वाचि वैखरीरूपायामकारादयो वर्णा व्यज्यन्ते व्यक्ता भवन्तीत्यर्थः । 'कुक्कुटाः कुक्कु'डिति भाष्यस्य 'वदन्ती'ति शेषः। 'एवं जना आहु'रित्यन्वयः। वाचि–शब्दे । 'निष्ठे'ति व्यक्तशब्दस्य पूर्वनिपातः ॥ [व्यक्तवाचां] ॥

अवाद्ग्रः । अनुगृणातीतिवदवगृणातीति प्रयोगं को वारयेदत आह–नियतेति । क्रियाविशेषणानां,–तद्विशेषणार्थद्योतकानाम् ॥[अवाद्ग्रः] ॥

समस्तृ । तृतीयायोगाऽभावे आत्मनेपदनिवृत्त्या तस्य चारितार्थ्यात्प्रश्नानुपपत्तिमाशङ्क्याह–धातोरिति। तदर्थेन–करणेन।केचिदिति। 'सर्वत्रे'ति सामान्योक्ते-

---

१ 'कक्कूडिति' । 'एतेह्याहुः कुकूडिति' । २ क्वचिन्न । ३ 'संचरतीमं' ।

देवैल'[1] ॥ तृतीयायुक्तादित्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति। अत्रापि[2] हि तृतीयया[3] योग इति ॥ एवं तर्हि तृतीयायुक्तादित्युच्यते सर्वत्र च तृतीयया योगस्तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते-'साधीयो यत्र तृतीयया[4] योग' इति॥ क्व च साधीयः?॥ यत्र तृतीयया योगः श्रूयते ॥ [समस्तृ] ॥

दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे ॥ १।३।५५ ॥

'सा चेत्तृतीया चतुर्थ्यर्थे' इत्युच्यते, कथं नाम तृतीया चतुर्थ्यर्थे स्यात् ? ॥ एवंतर्हि-[॥*॥ अशिष्टव्यवहारे तु तृतीया च विधीयते ॥*॥ अशिष्टव्यवहारे[5] तु तृतीया च विधीयते ॥ किं च[6] ? ॥ आत्मनेपदं च] । अशिष्टव्यवहारेऽनेन तृतीया च विधीयत आत्मनेपदं च । दास्या संप्रयच्छते, वृषल्या सम्प्रयच्छते । यो[7] हि शिष्टव्यवहारो'ब्राह्मणीभ्यः संप्रयच्छती'त्येव तत्र भवितव्यम् ॥ यद्येवं तर्हि नार्थोऽनेन ॥ केनेदानीं तृतीया भविष्यति, आत्म-

---

प्र.] केचित्सर्वक्रियापेक्षमेतदुक्तमिति मन्यन्ते । यथा असिना छिनत्ति । असिस्तै-क्ष्ण्येन च्छिनत्ति, तैक्ष्ण्यमात्मना छिनत्तीति । यत्रापि करणाभिधायि पदं न श्रूयते तत्रापि केनचित्करणेन भाव्यम् , अनन्त एकस्यैव पदार्थस्य भेदविवक्षायामात्मा करणम् । अन्ये तु चरतिक्रियापेक्षमेवमुक्तमित्याहुः । नहि संचरणं करणेन विना संभवति । यत्रेति । तत्र ह्यन्तरङ्गा करणप्रतीतिः । अन्यत्र तु करणस्य परिकल्प्य-त्वाद्बहिरङ्गा ॥ [समस्तृतीया] ॥

दाणश्च । अशिष्टव्यवहार इति । अशिष्टानां सङ्कीर्णाचाराणां यो व्यवहार-स्तस्मिन्नित्यर्थः। तत्र चेच्छब्दं चाऽर्थे व्याचक्षाणा अनेनैवोभयं संगृहीतमित्याहुः । सहयुक्त इति । दास्यै विश्राण्य तया सहोपभुङ्क्ते इत्ययं वाक्यार्थः । [दाणश्च] ॥

उ.]रिति तद्भावः । यत्रापीति । अस्ति शेत इत्यादौ । अन्ये त्विति । प्रकरणा-दिति भावः । अन्तरङ्गत्वं-शैघ्र्यमेव ॥ [समस्तृ] ॥

दाणश्च । अशिष्टोऽविहितो व्यवहार इत्यर्थे 'दास्यै संयच्छति वास' इत्यत्रापि स्यादत आह-अशिष्टानामिति । अशिष्टशब्दः प्रतिषिद्धकर्त्तृषु रूढ इति भावः । भाष्ये-अनेनेति नास्तीति कैयटस्वरसः । अनेनेति । अशिष्टव्यवहार इति तु कर्तव्यमेव । दास्यै इति । दास्यभिलषितं धूर्त्तः करोति, दासी च धूर्त्ताभिलषित-मिति व्यतीहारसिद्धिः । दानपूर्वकोपभोगे च संप्रयच्छतिरिति भावः । अत्र वद-न्ति-'यद्यनेने'त्यादिपूर्वपक्ष्युक्तिरित्युक्तिप्रत्युक्तिस्वारस्येन प्रतीयते । तया सहोपभुङ्क्ते

---

१ 'देवलः' । २ 'अत्रापि तृती' । ३ 'तृतीयायोगः' । ४ 'तृतीयायोगः श्रूयते । 'तृतीया श्रूयते'। ५ अयमंशः क्वचिन्न । श्लोकवार्त्तिकमिदम् । 'व्यवहारे-ऽनेन' । ६ लुप्तं स्यात् । ७ क्वचिन्न । ८ 'ब्राह्मण्यै' ।

नेपदं च ? ॥*॥ सहयुक्ते तृतीया स्याद्व्यतिहारे तङो विधिः ॥*॥ 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इत्येव तृतीया भविष्यति, 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' इत्यात्मनेपदम् ॥

उपाद्यमः स्वकरणे ॥ १।३।५६ ॥

इह कस्मान्न भवति 'स्वं शाटकान्तमुपयच्छती'ति ?॥ अस्वं यदा स्वं करोति तदा भवितव्यम् ॥ यद्येवं स्वीकरणमिति प्राप्नोति॥ विचित्रास्तद्धितवृत्तयः । नाऽतस्तद्धित उत्पद्यते ॥ [उपाद्यमः] ॥

नाऽनोर्ज्ञः ॥ १।३।५८ ॥

॥*॥ अनोर्ज्ञः प्रतिषेधे सकर्मकवचनम् ॥*॥ अनोर्ज्ञः प्रतिषेधे सकर्मकग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत्—'औषधस्याऽनुजिज्ञासते' इति । ॥*॥ न वाऽकर्मकस्योत्तरेण विधानात् ॥*॥ न वा कर्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥

प्र.] उपाद्यमः । स्वस्य स्वत्वेन स्थितस्य ग्रहणादिकं करणं स्वकरणं गृह्यते इति मत्वा प्रश्नः—इहेति । अस्वमिति । अन्तरङ्गत्वान्निष्पादनलक्षणोऽत्र करोत्यर्थो गृह्यते । नात इति । च्वेर्विकल्पेन विधानादिति केचिदाहुः। प्रकृतेरविवक्षितत्वात्कार्यमात्रविवक्षायां नास्ति च्विरित्यपरे । [उपाद्यमः] ।

नाऽनोर्ज्ञः। औषधस्येति । औषधेन प्रवर्तितुमिच्छतीत्यर्थः। न वेति । पूर्वेण

उ.]इत्येतन्मात्रेण व्यतीहाराऽप्रतीतेः।विश्राणनमादाय तु न सः।अन्ययोग्यैकजातीयक्रियाणामन्येन करणं हि सः। तस्यै विश्राण्य तामुपभुङ्क्ते इत्यर्थे कर्मव्यतीहाराऽप्रतीतावप्यशिष्टत्वप्रतीत्या तत्रेष्टात्मनेपदाऽसिद्धेश्च, 'उपपदविभक्ते'रितिन्यायेन विश्राणननिरूपितचतुर्थ्या एवापत्तेश्च,धातोर्व्यतीहारे वृत्तावपि 'कर्त्तरी'तिसूत्रे तद्द्योत्यर्थकर्तृमात्रे तङो विधानाच्चित्येन तिङोक्तत्वात्तेनैव न्यायेन प्रथमापत्तेश्च । अत एव क्रियायोगे, 'कर्त्तरी'त्येव तृतीयायां सिद्धायामक्रियायोगार्थं सूत्रमिति 'तेन सहे'तिसूत्रे भाष्यकृद्वक्ष्यतीत्यलम् ॥ [दाणश्च] ॥

उपाद्यमः। स्वस्य सतः शाटकान्तस्याऽभूतप्रादुर्भावलक्षणकरणाऽयोगात्प्रश्नानुपपत्तिरत आह—स्वस्येति। करणं—क्रिया । ग्रहणादिरूपेत्यर्थः। अन्तरङ्गत्वादिति । निष्पन्नस्य हि ग्रहणं,निष्पत्तिश्च निष्पादनाधीनेत्यन्तरङ्गता। किं चाऽयमर्थः प्रकरणाद्यनपेक्षः, अर्थान्तरे तु तदपेक्षेत्यन्तरङ्गत्वम् । केचिदाहुरिति । तदा हि अस्वं स्वं करोतीतिवाक्येन भवितव्यमित्यरुचिः । प्रकृतेरिति । 'स्वकरण' इत्यस्य स्वत्ववतो निष्पादने इत्यर्थ इति भावः । च्विस्तु न वास्तवे तथाभवने, किं त्वारोपित एव स्वभावादिति तात्पर्यम् : इदमेव वैचित्र्यम् । [उपाद्यमः] ॥

नाऽनोर्ज्ञः। औषधेनेति। 'ज्ञोऽविदर्थस्ये'ति करणे शेषषष्ठीति भावः। भाष्ये—

---

१ क्वचिन्न । २ 'स्वशाटका'। ३ स्वकरणमिति । ४'वचनं'। ५ 'दिकं स्वकरणं'।

'अकर्मकस्योत्तरेण विधानात्' । अकर्मकाज्जानातेरुत्तरेण योगेनात्मनेपदं विधीयते 'पूर्ववत्सनः' इति ॥ ॥*॥ प्रतिषेधः पूर्वस्य च ॥*॥ पूर्वस्य चाऽयं प्रतिषेधः । स च सकर्मकार्थ आरम्भः ॥ कथं पुनर्ज्ञायते—पूर्वस्यायं प्रतिषेध इति ? ॥ 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वे'ति ॥ कथं पुनर्ज्ञायते—'सकर्मकार्थ आरम्भ' इति? ॥ अकर्मकाज्जानातेः सन आत्मनेपदवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा सकर्मकार्थो विज्ञायते ॥ [नानोर्ज्ञः] ॥

शदेः शितः ॥ १।३।६० ॥

॥*॥ शदेः शितः परस्मैपदाश्रयत्वादात्मनेपदाऽभावः ॥*॥ शदेः शितः परस्मैपदाश्रयत्वादात्मनेपदस्याऽभावः । शीयते शीयेते शीयन्ते॥ किं च भोः शदेः शित्परस्मैपदेष्वित्युच्यते ? ॥ न खलु 'परस्मैपदेषु' इत्युच्यते, परस्मैपदेषु तु विज्ञायते[2] ॥ कथम् ? ॥ 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' 'भावकर्मणोरात्मनेपद'मित्येतौ द्वौ योगावुक्तौ 'शेषात्कर्त्तरि परस्मैपद'मित्युच्यते[3] । एवं[4] च परस्मैपदेषूच्यते, परस्मैपदेषु[5] च विज्ञायते॥कः पुनरर्हत्येतौ

प्र.]सकर्मकाज्जानातेः सन्नन्तादात्मनेपदं विधीयते।अकर्मकात्तु परत्वात्पूर्ववत्सन इत्यनेन।

शदेः शितः । शदेरिति । शिद्विकरणोत्पत्तेः पूर्वमात्मनेपदनिमित्ताऽभावाच्छेषत्वात्परस्मैपदेन भाव्यम् । तत्र कृते शित्प्रत्यये नाऽनेन विहितं परस्मैपदं निवर्तयितुं शक्यत इत्यप्रतिपादकत्वलक्षणमप्रामाण्यमस्य सूत्रस्य प्राप्तम् । किं च भो इति । सार्वधातुकसंशब्दनेन शितो विधानं, न परस्मैपदसंशब्दनेन ।

उ.]अकर्मकाज्जानातेरित्यस्य 'सनन्ता'दिति शेषः।पूर्ववत्सन इत्यनेनेति।'अकर्मकाच्चे'ति सूत्रेण केवलाज्जानातेस्तद्विधानादिति भावः । [नाऽनोर्ज्ञः] ॥

शदेः शितः । शब्देः परो यः शित्प्रत्ययस्ततः परस्य लस्य थाने आत्मनेपदमेवेति मत्वा वार्त्तिकाऽवतार इत्याशयेनाह—शिदिति । ननु विकरणापूर्वमात्मनेपदनिमित्ताऽभावेपि लादेशवाक्येन सामान्यतः प्राप्तं सार्वधातुकमाश्रित्य सार्वधातुकविषये विधीयमाने विकरणे कृते नियमः स्यादत आह—शेषत्वादिति । 'अनुदात्तङितो' 'भावकर्मणो'रिति सूत्रद्वयापेक्षशेषस्यैव तत्र ग्रहणादित्यर्थः । विकरणेभ्यो नियमस्य बलवत्त्वादिति भावः।

निवर्त्तयितुं शक्यते इति । 'भुक्तवन्तं प्रती'तिन्यायेनेति भावः। शास्त्रान्तरेण कृतनियमस्य निवृत्तिरशक्या, तेन निवर्तिततत्वं प्रतिपत्तिश्चाऽशक्येति तात्पर्यम् ।

१ क्वचिन्न । २ 'विज्ञास्यते' । ३ 'परस्मैपदमुच्यते' ।
४ 'एवंच न'। ५ 'पदेषु विज्ञायते' ।

योगावुक्त्वा शेषात्कर्तरि परस्मैपदं वक्तुम् ॥ किं तर्हि ? ॥ अविशेषेण सर्वे-मात्मनेपदप्रकरणमनुक्रम्य 'शेषात्कर्तरि परस्मैपद'मित्युच्यते॥ एवमपि पर-स्मैपदाश्रयो भवति ॥ कथम् ? ॥ इदं तावदयं प्रष्टव्यः–यदीदं नोच्येत किमिह स्यादिति?॥ 'परस्मैपद'मित्याह ॥ परस्मैपदमिति चेत्परस्मैपदाश्रयो[1] भवति ॥*॥ सिद्धं तु लडादीनामात्मनेपदवचनात्॥*॥सिद्धमेतत् ॥ कथम् ?॥ 'शदेर्लडादीनामात्मनेपदं भवती'ति वक्तव्यम् ॥ सिध्यति। सूत्रं तर्हि

प्र.] न खल्विति। सामर्थ्यादिति भावः। कः पुनरिति । समस्तमेवात्मनेपदप्रकरणं महावाक्यं नियमार्थम्। तत्राऽनियमेन लादेशेषु कृतेषु शिति विकरणे कृते नियमोयं प्रवर्तते–शदेः शित एव, न तु शत्स्यतीत्यादौ[2] [इति भावः]। एवमपीति । यद्यपि तात्पर्यपर्यालोचनेन प्रकरणस्य नियमार्थत्वं तथाप्येकैकसूत्रार्थपर्यालोचनकाले[3] त्ववा-न्तरव्यापारसंभवाद्विध्यर्थता संभवत्येव । अनारम्भे शेषपक्षनिक्षेपादारम्भे तत उद्धारात् । लडादीनामिति । आदिशब्दः प्रकारे, येषु शिता भाव्यं ते लडा-

उ.]सामर्थ्यादिति। भाष्ये वक्ष्यमाणरीत्येत्यर्थः। यद्येतत्सूत्रद्वयोत्तरं शेषादित्युच्येत तर्हि निविशत इत्यादौ परस्मैपदस्याऽप्यापत्तिरित्याशयेनाह–समस्तमेवेति । एवं च तदपेक्ष एव शेषः शेषादिति सूत्रे। एवं च तस्याऽप्राप्त्या नियमेनैव लादेशा इति भावः । भाव्यात्मनेपदनियमविषयोऽप्यशेष एवेति तात्पर्यम् । एवं च न परस्मै-पदाश्रयत्वमिति बोध्यम् । लादेशेषु कृतेष्विति । प्रसक्तेष्वित्यर्थः । विकरणे इति । 'विकरणेभ्यो नियमो बलवा'निति तु 'शित' इत्येतत्सामर्थ्यादेतद्विषये नाश्रीयते इति भावः । नन्वेवं शदेः शेषत्वाऽभावे शत्स्यतीत्यादावपि परस्मैपद-नियमो न स्यादत आह--शदेः शित एवेति । तादृशशदिविषम एव नियम इत्य-तादृशः शेष एवेति भावः । विकरणेभ्यो नियमबलवत्त्वाऽनाश्रयणमजानानः शङ्कते भाष्ये–एवमपीति । नन्वेतदनुक्तौ महावाक्यस्याऽसमाप्ततया शेषपदार्थाऽनिर्णयेन शेषादित्यस्याऽप्रवृत्तेर्यदीदमित्यादि कथमत आह–यद्यपीति।अयं भावः–'अनुदात्त-ङितो' 'भावकर्मणो'रित्येतद्वयं नियमार्थं, शेषादिति च। तत्र शेषादितिसूत्रे शेषश्च तद्वयापेक्ष एव । इतरसूत्राणि तु शेषादिति प्राप्तपरस्मैपदबाधनेनात्मनेपदविधाय-कानि । तत्र शितः पूर्वमस्याऽप्राप्तेर्बाधकाभावात्परस्मैपदे जाते पश्चाज्जातनिवृत्त्य-योगेनाऽप्रामाण्यमस्यापद्यते इति भावः।'यदीदं नोच्येते'ति भाष्येण बाधकत्वमेषामिति दर्शितम् । अनारम्भे इति। बाधकशास्त्राऽभावेन शेषपक्षनिपातः। एवं च परस्मै-पदोत्पत्तिर्निर्बाधैवेति भावः। आरम्भ इति। स्वरूपकथनमिदम्। ततः–शेषपक्षात् । उद्धारात्–बहिर्भावात् । नन्वेवं लडादिष्वतिप्रसङ्गोऽत आह–आदिशब्द इति ।

१ 'श्रयोऽयं भवति' । २ 'त्यादौ । एवम' । ३ 'कालेऽवान्तर' ।

भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं–'शदेः शितः परस्मैपदाश्रयत्वादात्मनेपदाऽभावः' इति॥ नैष दोषः ।'शित' इति नैषा पञ्चमी॥ का तर्हि?॥ संबन्ध[1]षष्ठी–शितो यः शदिः ॥ कश्च शितः शदिः ?॥ प्रकृतिः। शदेः शित्प्रकृतेरिति ॥ अथ वाऽऽहाऽयं 'शदेः शितः' इति, न च शदिः शिदस्ति, त[2] एवं विज्ञास्यामः-शदेः–'शिद्विषया'[3]दिति॥ अथ वा यद्यपि तावदेतदन्यत्र भवति–'विकरणेभ्यो नियमो बलीया'निति, इहैतन्नास्ति । विकरणो हीहाश्रीयते 'शितः' इति ॥*॥ उपसर्गपूर्वनियमेऽड्व्यवाय उपसङ्ख्यानम् [अटा व्यवहितत्वात्] ॥*॥ उपसर्गपूर्वनियमेऽड्व्यवाय उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । न्यविशत व्यक्रीणीत ॥ किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति ? । 'अटा[3] व्यवहितत्वात्' ॥ ननु चायमड्धातुभक्तो धातुग्रहणेन ग्रहीष्यते ॥ न सिध्यति । अङ्गस्य ह्यड्उच्यते, विकरणान्तं चाङ्गम् । सोऽसौ सङ्घातभक्तो न शक्यो धातुग्रहणेन ग्रहीतुम् ॥ एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम्–अक्रियतां विकरण इति ॥ किमत्र कर्तव्यम् ? ॥ परत्वादडागमः॥ नित्या विकरणाः । कृतेऽप्यटि प्राप्नुवन्त्यकृतेऽपि प्राप्नुवन्ति॥अडपि नित्यः।कृतेष्वपि विकरणेषु प्राप्नोत्यकृतेष्वपि प्राप्नोति॥ अनित्योऽट् ।'अन्यस्य कृतेषु विकरणेषु प्राप्नोत्यन्यस्याऽकृतेषु । 'शब्दान्तरस्य

प्र.]दयः। शित्प्रकृतेरिति। योग्यतया शित्प्रकृतित्वमाश्रित्य प्रागेव शिदुत्पत्तेरात्मनेपदं विधीयते । शिद्विषयादिति । शिद्विषयत्वाच्छदिरेव शिच्छब्देनाऽभिधीयते ।

अथ वेति।प्रकरणं नियमार्थम्।तत्र नियमात्पूर्वमात्मनेपदपरस्मैपदान्यनियमेन प्रवृत्तानि । तत्रैतत्सूत्रारम्भसामर्थ्यात्पूर्वं विकरणः प्रवर्तते, पश्चाच्छित एव शदेरात्मनेपदमिति नियमः । न्यविशतेति । ननु 'विकरणेभ्यो नियमो बलीया'निति प्रागेव विकरणोत्पत्तेर्नियमेन भाव्यं, ततो नित्यत्वात्पूर्वं विकरणः ततोऽडागम इति किं वार्तिकेन ? । उच्यते–एतदनाश्रित्यैतदुक्तम् । शब्दान्तरस्येति । विकरणास्तु

उ.] शिदुत्पत्तेः प्राक्शित्प्रकृतित्वमपि कथमत आह–योग्यतयेति । शदिरेवेति । शदेः शित इति समानाधिकरणे इति भावः । नन्वनुदात्तङितौ भावकर्मणी च विहाय परिशिष्टस्यात्मनेपदवाक्यस्याऽन्यान्तरव्यापाराऽपेक्षया विधित्वसंभवस्योक्तत्वात्कथमेतदत आह–प्रकरणमिति। प्रवृत्तानि–प्रसक्तानि । नन्वेवमपि शिदुत्पत्तेः प्राक्शेषलस्यैव सत्त्वेन विकरणेभ्यो नियमस्य बलवत्त्वात्परस्मैपदनियमो दुर्वारोऽत–तत्रैतदिति । 'अनुपसर्गाद्वा' 'वृद्भ्यः स्यसनो'रित्येतत्सामर्थ्यान्नियमस्य बलीयस्त्ववदेतत्सूत्रसामर्थ्यादेतद्विषये विकरणस्यैव बलवत्त्वं ज्ञाप्यत इत्यर्थः। पूर्वं विकरण इति । सार्वधातुकप्रसक्तिमात्रेणेति भावः । अनाश्रित्येति । कृतोऽपि विक-

१'सम्बन्धे' । २ 'तत एवं' । ३ क्वचिन्न । ४ लुप्तं स्यात् । ५ 'पूर्वस्य नियमे'।

च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति' ॥ एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम्—अट् क्रियताम्, लादेश इति । किमत्र कर्तव्यम् ? ॥ परत्वादडागमः ॥ नित्यो लादेशः । कृतेऽप्यटि प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । नित्यत्वाल्लादेशस्यात्मनेपद एवाऽडागमो भविष्यति ॥॥*॥ नित्यत्वाल्लादेशस्यात्मनेपदेऽडागम इति चेदटोऽपि नित्यनिमित्तत्वादात्मनेपदाऽभावः॥*॥**नित्यत्वाल्लादेशस्यात्मनेपदेऽडागम इति चेदेवमुच्यते—अडपि नित्यनिमित्तः। कृतेपि लादेशे प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति। 'अटो नित्यनिमित्तत्वादात्मनेपदस्याऽभावः'** ॥*॥ **तस्मादुपसङ्ख्यानम्** । ॥*॥

प्र.]शब्दान्तरादपि प्राप्नुवन्तो नाऽनित्याः। **कृतेप्यटीति**। धातुभक्तत्वादटस्तद्ग्रहणेन ग्रहणाद्व्यवधानाऽभावात् । अडागमस्त्वनित्यः । स हि लादेशेषु कृतेषु विकरणैर्नित्यत्वात्प्रतिबध्यते । विकरणेषु कृतेषु शब्दाऽन्तरप्राप्त्या नित्यः । **नित्यनिमित्तत्वादिति** । कृतेऽपि लादेशे स्थानिवद्भावाल्लुङादिव्यपदेशोऽस्तीति प्रदर्शनार्थं निमित्तग्रहणमुपात्तम्। यद्यपि लादेशे कृते विकरणेन नित्यत्वादड् बाध्यते तथापि 'यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम्' । तत्रोभयोर्नित्ययोः परत्वादट् प्राप्नोति। ननु भवतु परत्वादडागमः,तस्य तु धातुभक्तत्वादव्यवधायकत्वात्सिद्ध्यत्यात्मनेपदम् ?। नैष दोषः । तत्र ह्यन्तरङ्गत्वाल्लादेशेषु कृतेषु नियमात्पूर्वं नित्यत्वा-

उ.]रणो न व्यवधायक इत्येवमपि ज्ञापकस्य नेतुं शक्यत्वात्तदनाश्रयणमिति भावः। एवं लावस्थायामडिति पक्षमात्मनेपदप्रकरणस्य 'तिप्तसा'दिसूत्रेणैकवाक्यतेतिपक्षं चाऽनाश्रित्येदमित्यपि बोध्यम्। **नानित्या इति** । अस्य—'इति मन्यते' इति शेषः। तदेवं स्थितमेतत्—विकरणेषु कृतेषु भवन्नड्विकरणान्तभक्तो धातुव्यवधायक इत्युपसङ्ख्यानं कार्यमिति। तत्र भाष्यकृद्विकरणोत्पत्तेः प्राङ्नियमस्याऽटश्च संप्रधारणं करोति—**एवं तर्हीति** । 'लादेश' इत्यनेन नियमो विवक्षितः। ननु नियमोऽटि कृते न प्राप्नोत्यटा व्यवधानादत आह—**धातुभक्तत्वादिति** । अटोऽपि कृताऽकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वमाशङ्क्याह—**अडागम इति** । अटो विकरणापेक्षया कथमनित्यत्वमत आह—**विकरणेष्विति** । भाष्ये—**आत्मनेपद एवेति** । नित्यत्वादटः पूर्वं नियमप्राप्तेरिति भावः । 'अडागमो भविष्यती'ति फलितनिर्देशः । तथा चोपसङ्ख्यानं न कार्यमिति भावः । पुनरुपसङ्ख्यानवाद्याह—**नित्यत्वाल्लादेशस्येत्यादीति चेदिति** । 'अडपि नित्य' इति वक्तव्ये निमित्तग्रहणं किमर्थमत आह—**कृतेपीति** । अन्यथा लादेशेषु कृतेषु लङादिपरत्वाऽभावादडाद्यभावशङ्का स्यादिति भावः। **तस्य धातुभक्तत्वादिति** । लादेशेभ्यः परत्वादडागमे विकरणाऽभावात्स धातुभक्त इत्यर्थः । **सिध्यतीति** । आत्मनेपदनियमः सिध्यतीत्यर्थः । **लादेशेषु**—तिप्तसिति-

१ 'पद एवाडा' । २ 'दटो नित्य' । ३ क्वचिन्न । ४ 'वाऽना' । ५ 'एवंहीति' ।

तस्मादुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् ॥ न कर्तव्यम् ॥ अन्तरङ्गस्तर्हि लादेशः॥ नैतद्विवदामहे–'अन्तरङ्गो नाऽन्तरङ्ग' इति ॥ अस्त्वयं नित्यश्चाऽन्तरङ्गश्च ॥ अत्र खलु लादेशे कृते त्रीणि कार्याणि युगपत्प्राप्नुवन्ति–विकरणाः, अडागमौ, नियम इति । तद्यदि सर्वतो नियमो लभ्येत, कृतं स्यात् , तत्तु न लभ्यम् ॥ अथाऽपि विकरणात्पूर्वमडित्यङ्लभ्येत, एवमपि कृतं स्यात् ॥ तत्तु न लभ्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ आङ्गात्पूर्वं विकरणा एषितव्यास्तरतस्तरन्तीत्ये-

प्र.]द्विकरणेषु कृतेषु अडागमो विकरणान्तभक्तत्वाद्धातोर्व्यवधायक इति न्यादिभ्यः परे विङ्यादयो निरन्तरा न संभवन्तीत्यात्मनेपदाऽप्रसङ्ग इत्येवं भाष्ये चोद्यं व्यवस्थाप्यते। अन्तरङ्गस्तर्हीति । लकारमात्राऽपेक्षत्वात् । अडामस्तु लकारविशेषापेक्षत्वाद्वहिरङ्गः। नैतदिति । न लादेशेन सह संप्रधारणा, किं तुनियमेन सहेति भावः । तत्तु न लभ्यमिति । ननु पूर्वमेव ज्ञापकाद्विकरणेभ्यो नियमस्य बलीयस्त्वं प्रतिपादितं तत्किमुच्यते–तत्तु न लभ्यमिति ?। उच्यते–अन्यथापि तज्ज्ञापकं समर्थयितुं शक्यते–कृतोऽपि विकरणो न व्यवधायक इति । यद्येवं नित्य एव नियमः । नैतदस्ति । यत्र केवलो विकरणो व्यवधायकस्तत्र भवतु नित्यो नियमः, यथा

उ.]विहितेषु । नियमात्पूर्वं नित्यत्वादिति। 'वृद्भ्यः स्यसनो'रिति तु विकरणव्यवधानेपि नियमप्रवृत्तिरित्यर्थस्यैव ज्ञापकमिति भावः । आत्मनेपदाऽप्रसङ्ग इति । नियमाऽप्रसङ्ग इत्यर्थः । चोद्यम्–उपसङ्ख्यानम् । 'अटो नित्यनिमित्तत्वा'दित्युत्तरम्–'उभयोर्नित्ययोर्नियमात्परत्वादटि प्राप्ते तं बाधित्वा विकरणे ततोऽटी'ति शेषपूरणेनेति भावः । उभयोर्लाश्रययोः कथमन्तरङ्गत्वबहिरङ्गत्वे अत आह–लकारेति । 'परनिमित्तकत्वादडागमो बहिरङ्ग' इति वक्तुं युक्तं, तस्मिन्निति परिभाषासापेक्षत्वात्तस्य । विशेषापेक्षत्वेपि न बहिरङ्गत्वमिति प्रागुक्तम् । प्रत्याख्यातृसिद्धान्तिनोऽन्तरङ्गस्तर्हीत्युक्तिर्भाष्ये । विधिवाक्येनैषामेकवाक्यताश्रयणान्नियमोऽन्तरङ्ग इत्यर्थः । उपसर्गकार्यं चाऽन्तरङ्गमिति सुड्कादिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

एतदुत्तरग्रन्थस्त्वेकदेशिनोः 'अथ वा नेर्–' इत्येतत्पर्यन्तम् । तदाशयश्च पूर्वपक्षमुखेन मयोच्यते,–"नन्वन्तरङ्गस्तर्हि लादेश इत्यत्र लादेशशब्देन नियमो विवक्षितः, उत तिप्तसिति विधिः ? । नाद्यः । 'नेर्विंश' इत्यादेः पदान्तरापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वात् । तस्माद्द्वितीयो ग्राह्यस्तत्राह–नैतदिति । अयमिति । तिप्तसितिविधिः । न तु तेन सह संप्रधारणेति भावः । केन तर्हि संप्रधारणेत्यत्राह–अत्र खल्विति । लादेशे कृते इति । जातस्यापि लुकेव निवृत्तिः । प्रसक्ते इति वार्थः। सर्वत इति।विकरणादडागमाच्चेत्यर्थः।तत्तु न लभ्यमिति। नियमात्पूर्वं नित्यत्वाद्वि-

१ क्वचिन्न । २ 'तत्र' । ३ विकरणादडित्यड् । विकरणात्पूर्वमट्लभ्येत' ।

वमर्थम् ॥ अडाङ्भ्यामप्यन्यदाङ्गं पूर्वमेषितव्यमुपार्च्छदित्येवमर्थम् ॥ तत्र ह्याटि कृते साङ्कस्य ऋच्छिभावः प्राप्नोति ॥ ननु च ऋच्छिभावे कृते शब्दा-

---

प्र.]निवेक्ष्यते निविशत इति।यत्र तु विकरणे कृतेऽडागमस्तत्राऽटो व्यवधायकत्वान्नियमो न प्राप्नोति । तरत इति । अत्र पूर्वमित्वे सति रूपं न सिध्यति । आटि कृत इति । आटश्चेति वृद्धिरेकादेशः प्राप्नोति,ऋच्छिभावश्च । तत्र वर्णमात्राश्रयत्वादेकादेशोऽन्तरङ्गः । नानाश्रयत्वाच्च 'वर्णादाङ्गं बलीय' इति नास्ति । ततश्चैकादेशे कृते तस्यादिवद्भावादृच्छिभावः प्राप्नोति । तत 'ऋच्छ'दिति स्यात्, न त्वार्च्छदिति । ननु चेति । वत्सवत्प्रवृत्त्या कार्यमिह शास्त्रे संभवतीति भावः ।

उ.]करणप्रवृत्तेरिति भावः।तत्र शङ्कते-ननुपूर्वमेवेति।यत्रेति। तथा च नियमो न नित्य इति भावः । ननु विकरणात्पूर्वमडागमो न लभ्य इत्यर्थकं 'तत्तु न लभ्य-'मित्ययुक्तं, विकरणस्याऽपि शब्दन्तरात्प्राप्त्याऽनित्यत्वात् । न च 'शब्दान्तरस्ये'ति वाचनिकं, किं तु न्यायः। यद्व्यक्तिसंबन्धितया पूर्वं प्राप्नोति तद्व्यक्तिसंबन्धित्वेनाऽप्राप्त्या कृताऽकृतप्रसङ्गित्वाऽभाव इति, स च शब्दान्तरात्प्राप्तावपि तुल्य इति विकरणात्पूर्वमटि विकरणोत्तरं ततः पूर्वं वा नियमो भविष्यतीति नाऽर्थ उपसङ्ख्यानेनेत्याशयेन पृच्छति-किं कारणमिति । उपसङ्ख्यानवाद्याह-आङ्गादिति । आङ्गप्रवृत्त्युत्तरं विकरणे 'तरत' इत्यत्राऽनिष्टमाह—अत्रेति । अडाटोर्बाधकस्याऽऽङ्गस्य बाधको विकरणः सुतरामडाटोर्बाधक इति कैमुतिकन्यायं वक्तुं भाष्ये-अडाड्भ्यामपीति । ननु 'वार्णादाङ्ग'मित्येकादेशात्पूर्वमृच्छिभावे 'निर्दिश्यमान'परिभाषया न दोषः।किं चाऽऽटः शबन्ताङ्गभक्तत्वेनाऽऽड्विशिष्टस्याऽर्त्तित्वाऽभावान्न दोषोऽत आह-आटश्चेति वृद्धिरिति । नानाश्रयत्वादिति । वस्तुतस्तदनाश्रित्येदम् । तस्यादिवद्भावादिति । एवं चातिदेशविषये न 'निर्दिश्यमान'परिभाषाप्रवृत्तिः, शबन्ताङ्गभक्तत्वेऽपि आड्विशिष्टस्याऽर्तित्वं च सुलभमिति भावः।भाष्योक्तस्योपार्छदित्यस्योपसर्गादृतीति वृद्ध्यापि सिद्धिरत आह-न त्वार्छदितीति। भाष्ये 'लक्ष्ये लक्षणस्ये'ति न्यायाऽविषयं बोधयितुं-शब्दान्तरस्येति। नन्वेवमुदवोढामित्यत्र'लक्ष्ये लक्षणस्ये'-तिन्यायेन पुनर्वृद्धिवारणं सप्तमे कैयटेन वक्ष्यमाणं विरुध्येत, ततो हि विकारकृतं न शब्दान्तरत्वमिति लभ्यते इति चेन्न, अत्रत्यस्यैकदेशयुक्तित्वेनाऽदोषात्। तदाह-वत्सवदिति। स न्यायोऽनित्य इति भावः। गवि स्थितदुग्धशेषपयसो ग्रहणाय यथा वत्सः प्रवर्त्तते तद्वदिति तात्पर्यम् । क्वचित्तु 'पर्जन्यव'दिति पाठस्तत्रायमर्थः-यथा पर्जन्यः स्वयं पूर्णे कृतेऽपि क्षेत्रे पुनःपुनर्वर्षतीति । भाष्ये-पुनर्ऋच्छिभाव इति । विकारान्यानुपूर्व्यैक्येऽपि यदि पुनराट्, तत एव तुल्यन्यायात्पुनर्ऋच्छि-

न्तरस्याऽकृत आडिति कृत्वा पुनराङ्गविष्यति । पुनर्ऋच्छिभावः पुनराडिति चक्रकमव्यवस्था प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । यत्तावदुच्यते–'आङ्गात्पूर्वं विकरणा एषितव्याः—'तरतः' 'तरन्ती'त्येवमर्थ'मिति । भवेत्सिद्धं यत्र 'विकरणा नित्या आङ्गमनित्यं तत्राङ्गात्पूर्वं विकरणाः स्युः, यत्र तु खल्भयं नित्यं परत्वात्तत्राङ्गं तावद्भवति ॥ यदप्युच्यते–'अडाङ्ग्यामप्यन्यदाङ्गं पूर्वमेषितव्यमुपार्च्छदित्येवमर्थ'मिति ॥ अस्त्वत्राट्, आटि कृते साङ्कस्य ऋच्छिभावः [प्रसज्येत] ॥ ऋच्छिभावे कृते शब्दान्तरस्याऽकृत आडिति कृत्वा पुनराङ्गविष्यति ॥ ननु चोक्तं—'पुनर्ऋच्छिभावः पुनराडिति चक्रकमव्यवस्था प्राप्नोती'ति ॥ नैष दोषः॥ चक्रकेष्विष्टतो व्यवस्था ॥ अथ वा 'ने'रिति नैषा पञ्चमी ॥ का तर्हि ? ॥ विशेषणषष्ठी । नेर्यो विशिः ॥ कश्च नेर्विशिः ? ॥

प्र.]यत्तावदिति।'तरत'इत्यत्राऽनित्यमित्वं,विकरणस्तु नित्य इति स एव प्रवर्तते। यत्रत्विति । यथा तरतीति । अस्त्वत्राडिति । परत्वादृच्छिना भाव्यम् । अभ्युपगम्यवादे त्वेतदुच्यते–चक्रकेष्विति।व्यवस्थाकारिणा शास्त्रेण भाव्यमित्यव्यवस्थाहेतुः पुनः प्रवृत्तिर्न भविष्यतीत्यर्थः । तदेवं स्थितमेतद'न्तरङ्गत्वाल्लादेशेषु कृतेषु परत्वादडागमः' । न चायं नियमः— शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति', न तु 'शब्दान्तरा'दिति,यतोऽडागमस्याऽनित्यत्वं स्याद्विकरणस्य नित्यत्वम् । कृताऽकृतप्रसङ्गित्वात्तु द्वयोरपि नित्यत्वम् । अङ्गत्वाकृत्याश्रयणाद्वा नास्ति शब्दान्तरप्राप्तिरटः। नेर्यो विशिरिति । व्यवहितश्चाप्यर्थद्वारेण विशेष्यत्वात्संबन्धी भवती-

उ.]भावोऽपि स्यादित्यभिमानः । यत्र खल्भयमिति । एवं च तुल्यन्यायाद्द्वयोरनित्ययोरपि परत्वादटि सति न दोष इत्युपसङ्ख्यानं न कार्यं, विकरणाटोर्द्वयोरप्यनित्यत्वं तु दर्शितमेव । 'शब्दान्तरप्राप्तस्ये'त्यनाश्रयणे तूभयोर्नित्यत्वं बोध्यम् ।

परत्वादिति।अङ्लिक्कारे ऋच्छिः साऽवकाशः, आटोऽन्येऽजादयः।अभ्युपगम्यवादेन त्विति । एवं 'लक्ष्ये लक्षणस्ये'तिन्यायानाश्रयणेन चक्रकापादनमपि तथैवेति ध्वनितम् । एकदेश्युक्तित्वं च ध्वनितम् । 'चक्रकेष्विष्टतो व्यवस्थे'ति स्वशास्त्रीयो न्याय इत्याह–व्यवस्थेति। अन्यथा व्याख्यानाऽपर्यवसानं स्यादिति भावः। नन्वत्र न्यायात्सिद्धावप्युपसर्गनियमे न्यायाऽभावादुपसङ्ख्यानमावश्यकमत आह–तदेवमिति । लादेशेषु–तिप्तसितिसूत्रेण । परत्वादडागम इति। परत्वाद्विकरणात् पूर्वं तत्र कृते तस्य धातुभक्तत्वादव्यवधायकत्वेन नियमसिद्धिरित्यर्थः । 'न चायं नियम' इति पाठः। तदाह–न त्वित्यादि।'न्याय' इति पाठेऽयमेव ग्राह्योऽयं नेति न न्यायो न युक्तमित्यर्थः । संबन्धीति । स्वद्योत्याऽर्थनिरूपितविशेष्यतावदर्थवत्वं

१ 'भविष्यति' । २ क्वचिन्न । ३ इतिः क्वचिन्न । ४ 'किञ्च'। ५ 'अटो' ।

विशेष्यैः[1] ॥ व्यवहितश्चापि[2] शक्यते विशेषयितुम् ॥ अथ वा निरपि पदं, विशिरपि पदम् । पदविधिश्च समर्थानाम् । व्यवहितेपि सामर्थ्यं भवति ॥

पूर्ववत्सनः ॥ १।३।६२ ॥

किमिदं पूर्वग्रहणं सनपेक्षं—'प्राक्सनो येभ्य आत्मनेपदमुक्तं तेभ्यः सन्नन्तेभ्योऽपि भवती'ति । आहोस्विद्योगापेक्षं—'प्रागेतस्माद्योगाद्येभ्यो योगेभ्यः[3] आत्मनेपदमुक्तं तेभ्यः सन्नन्तेभ्यः[4] आत्मनेपदं भवती'ति ॥ किं चातः?॥ यदि

प्र.]त्यर्थः।अथ वेति ।'नेर्विश' इत्यस्याऽयमर्थः—'निशब्दात्परमात्मनेपदान्तं विश्यवयवपदं साधु भवती'ति। सत्यप्यडागमे नेः पदमनन्तरमेवेति दोषाऽभावः।विशिरपीति । विशिशब्देन विश्यवयवः समुदाय उपचारादभिधीयते । पदविधिश्चेति । न्यायप्राप्ताऽर्थानुवादोऽयं, न त्वेतत्प्रकृते उपयुज्यते इत्याहुः। [शदेः शितः] ॥

पूर्ववत्स । पूर्वशब्दः संबन्धिशब्दत्वादवधिमपेक्षते । तत्र[3] कोऽत्राऽवधिरभिप्रेत इति पृच्छति—किमिदमिति । येभ्य इति । योगस्थेभ्यो धातुभ्यो विधानायोगेभ्यो विहितमित्युच्यते । पक्षद्वयेऽपि 'तेन तुल्य'मिति तृतीयान्ताद्वतिः, न तु पञ्चम्यन्तात् । लक्षणाऽभावात्। 'तुल्यार्थै'रिति विहिता तृतीया सर्वविभक्त्यर्थानन्तर्भावयतीति पञ्चम्यर्थस्याऽत्र ग्रहणमुपपन्नमेव । यथा 'ब्राह्मणवद्वैश्यादधीते' इति ब्राह्मणादिव वैश्यादधीत इत्यर्थः । वैश्यापादानकस्याऽध्ययनस्य ब्राह्मणापादानकमध्ययनमुपमानम् । तत्र च ब्राह्मणशब्दो वर्तते । तेन ब्राह्मणेन तुल्यं वैश्या-

उ.]संबन्धो बोध्यः। 'परिव्यवेभ्य' इत्यादावपि षष्ठ्यर्थे पञ्चमी बोध्या। पञ्चमीपक्षेपि वा 'नेः परत्वयोग्यस्ये'त्यादिक्रमेणाऽर्थः।अयमर्थ इति। पदसंस्कारप्रस्तावात्तात्पर्यवृत्त्याऽयं सूत्रार्थ इति भावः। अथ विशिः कथं पदमत आह—विशीति। न्यायेति । नेः सकाशादर्थविशेषं प्राप्तो विशिरित्यर्थे तात्पर्यं दर्शयितुं समर्थानामित्युक्तम्। न त्वत्र तत्परिभाषोपस्थितिः,सुबन्तत्वेन पदत्वेन वा निमित्तकोटावप्रवेशात्। अत एव 'समर्थ'सूत्रे भाष्यकारो वक्ष्यति—'एकार्थीभावः सामर्थ्यं, विभक्तिविधौ च नोपस्थिति'रितीति दिक् । न चात्र पक्षद्वयेऽपि उपसर्गान्तरव्यवधानेऽपि प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यम् । तेषामनभिधानात् । [शदेः शितः] ॥

पूर्ववत्सनः । धातुभ्यः परस्य लैस्य[3] विधीयमानमात्मनेपदं कथं योगेभ्यः स्यादत आह—योगस्थेभ्य इति। 'मञ्चाः क्रोशन्ती'तिवदिति भावः । भाष्ये 'येभ्य' इति निर्देशात् पञ्चम्यन्ताद्विशेरिति भ्रमं वारयति—पक्षद्वयेपीति । तर्हि पञ्चम्यन्तप्रयोगस्य का गतिरत आह—तुल्यार्थैरिति । नन्वात्मनेपदेन स्वयोग्यप्रकृतेराक्षेपाद्दोषाऽभावोऽत आह—ततश्चेति। तामुपपादयति—यदीति।'यदि नामात्मनेपदनियमविधानसामर्थ्यात्प्रतिपत्तिः स्यात्तर्हीं'ति शेषः। 'तर्ह्यनेने'त्यन्वयः । अनुवृत्तस्यैकवा-

१ 'विशेष्यम्' । २ व्यवहितञ्चापि'। ३ क्वचिन्न । ४ 'भ्योऽपि भव' । ५'न च'।

सनपेक्षं, निमित्तमविशेषितं भवति॥ पूर्ववत्सनो न ज्ञायते–किमन्ताद्भवितव्यमिति ?॥ अथ संयोगापेक्षमुत्तरत्र विधिर्न प्रकल्पेत,बुभुक्षते उपयुयुक्षत इति ॥ यथेच्छसि तथास्तु ॥ अस्तु तावत्सनपेक्षम् ॥ ननु चोक्तं–'निमित्तमविशेषितं भवती'ति ॥ निमित्तं च विशेषितम् ॥ कथम् ? ॥ सनमेवात्र निमित्तत्वेनाऽपेक्षिष्यामहे। पूर्ववत्सन आत्मनेपदं भवति॥कुतः?॥सन इति॥ अथ वा पुनरस्तु योगापेक्षम्॥ननु चोक्तम्–'उत्तरत्र विधिर्न प्रकल्पेते'ति ॥ विधिश्च प्रक्लृप्तः ॥ कथम् ? ॥ उत्तरत्रापि 'पूर्ववत्सन' इत्येवानुवर्तिष्यते ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? ॥*॥ पूर्ववत्सन इति शदिम्रियत्यर्थम् ॥*॥ शदिम्रियत्यर्थोऽयमारम्भः । शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं मा भूदिति ॥*॥ इतरथा हि ताभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदप्रतिषेधः ॥*॥ इतरथा हि अनुच्यमानेऽस्मिन्शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । शिशत्सति । मुमूर्षति ॥ कथं पुनः 'पूर्ववत्सनः' इत्यनेन शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदस्य प्रतिषेधः शक्यो विज्ञातुम् ? ॥ वतिनिर्देशोऽयम् । कामचारश्च वतिनिर्देशे वाक्यशेषं समर्थयितुम् । तद्यथा[3]–'उशीनरवन्मद्रेषु यवाः' । सन्ति, न सन्तीति ॥ 'मातृवदस्याः कलाः' । सन्ति, न सन्तीति ॥ एवमिहाऽपि पूर्ववद्भवति, न[2] भवतीति[1] ॥ 'न भवती'त्येवं वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे–यथा पूर्वयोर्योगयोः

प्र.]दधीत इति तृतीयान्ताद्वतिः। एवमिहापि पूर्ववदिति द्रष्टव्यम्। **किमन्तादिति।** ततश्चाऽप्रतिपत्तिः स्यात्। यदि नामात्मनेपदनियमविधानसामर्थ्यादनेन सर्वधातुभ्य आत्मनेपदं भवतीत्येतल्लभ्येत, विषयविभागस्तु न ज्ञायेतेति भावः।**सनमेवेति।**प्रत्यासत्त्येति भावः । **उत्तरत्रापीति।** उत्तरेषु योगेषु[4] वाक्यभेदेन 'पूर्ववत्सन' इत्येतत्संबध्यते। प्रोपाभ्यां युजेरात्मनेपदं भवति, ततः 'पूर्ववत्सन' इति । **किमर्थमिति।** विधिनिषेधोभयपक्षसंभवात्प्रश्नः। **यथा पूर्वयोरिति** । 'नानोर्ज्ञः' 'प्रत्याङ्भ्यां श्रुव'

उ.]क्यतया संबन्धे केवलेभ्य आत्मनेपदं न स्यादत आह–**वाक्यभेदेनेति।** पूर्ववद्ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यात्।अन्यथा 'सन' इत्येवानुवर्त्तयेदिति भावः।सूत्रस्यावश्यारभ्यत्वात्प्रयोजनप्रश्नोऽनुपपन्नोऽत आह–**विधीति।** अभिधेयप्रश्नोऽयमिति भावः।भाष्ये–**इतरथाहीत्यस्य** व्याख्या–**अनुच्यमाने इति।** शदिम्रियतिपरतयाऽव्याख्यानेऽन्यथा व्याख्यान इति भावः।विधायकतया व्याख्यातेनाऽनेनैव प्राप्तस्य प्रतिषेधो वाच्य इति तात्पर्यम्।ननु पूर्ववदित्युक्त्या 'नानोर्ज्ञः' 'प्रत्याङ्भ्या'मित्येतौ कथं प्रतिपत्तुं शक्या-

१ क्वचिन्न । २ 'त्यर्थं वचनं'। ३ 'यद्यथा'। ४ 'वाक्येषु'।

सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं न भवति, एवमिहापि शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं न भवतीति ॥ यदि तर्हि शदिम्रियत्यर्थोऽयमारम्भो, विधिर्न प्रकल्पते–आसिसिषते । शिशयिषते ॥ अथ विध्यर्थः ? ॥ शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं प्राप्नोति ॥ यथेच्छसि तथास्तु ॥ अस्तु तावत्प्रतिषेधार्थः ॥ ननु चोक्तं–'विधिर्न प्रकल्पते' इति ॥ विधिश्च प्रक्लृप्तः ॥ कथम् ?॥ एतदेव ज्ञापयति–'सन्नन्तादात्मनेपदं भवती'ति, यदयं शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदस्य प्रतिषेधं शास्ति ॥ अथ वा पुनरस्तु विध्यर्थः ॥ ननु चोक्तं–'शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं प्राप्नोती'ति ॥ नैष दोषः ॥ प्रकृतं 'सनो ने'त्यनुवर्तिष्यते ॥ क्व प्रकृतम् ? ॥ 'ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः' । 'नानोर्ज्ञः' ॥ सकर्मकात्सनो न [भवति] ॥ 'प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः'॥ सनो न ॥ 'शदेः शितः' । सनो न ॥ 'म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च' ॥ सनो नेति ॥ इहेदानीं 'पूर्ववत्सनः' इति, 'सन' इत्यनुवर्तते, 'ने'ति निवृत्तम् । एवं च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति, यदुक्तं–'निमित्तमविशेषितं भवती'ति ॥

नैव वा पुनरत्र शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ?॥ 'शदेः शितः' इत्युच्यते न च शदिरेवात्मनेपदस्य निमित्तम् ॥ किं तर्हि?॥शिदपि निमित्तम् ॥ अथापि शदिरेव, शित्परस्तु निमित्तम् ॥ न चायं सन्परः शित्परो भवति॥यत्र तर्हि ङिन्नाश्रीयते 'म्रियतेर्लुङ्लिङोश्चे'ति?॥

प्र.]इत्येतयोः।इह च शदिम्रियती अनुवर्तेते इति भावः।यथेच्छसीति।निषेधपक्षेपि निषेधादेव सन्नन्तात् पूर्ववद्विधिरनुमीयते । विधिपक्षे शदिम्रियत्योः सनो नेत्यनुवृत्त्या न भविष्यति । एवं च कृत्वेति । द्वितीयस्य सन्ग्रहणस्येहाऽनुवृत्त्येति भावः । न च शदिरेवेति । सामग्र्याः कारणत्वं, न केवलस्य शदेः, सा चेह सामग्री नास्ति,सनः पूर्वस्य शदेः शितोऽभावात्।अथापीति।शिता विशेष्यमाणत्वाच्छदेरेव प्राधान्यात् । यत्र तर्हीति । म्रियतेर्ङित्त्वात् 'पूर्ववत्सन' इति सन्नन्ता-

---

उ.]वित्यत्राह–इह चेति । एवं च शदिम्रियत्यपेक्षया पूर्वस्य परिग्रहान्न दोष इति भावः। पूर्ववद्विधिरिति । 'पूर्वव'दिति तु ज्ञापकसिद्धस्याऽसार्वत्रिकत्वादिष्टानुरोधाद्वा लब्धम् । द्वितीयस्येति । एवं च सनपेक्षेपि पूर्वत्वे विज्ञायमाने न कश्चिद्दोष इति स एव सिद्धान्तो विधिपक्षश्चेति भावः । सामग्र्या इति । शदेः शितश्च पृथङ्निमित्तत्वमिति भ्रमो न कार्य इति भावः । शदेः शितोऽभावादिति । शदिप्रकृतिकशितोऽभावादित्यर्थः । पूर्वस्माद्भेदमाह–शितेति । म्रियतिमात्रस्यात्मनेप-

---

१ 'सनन्ताभ्या' । २ 'प्रकल्पेत' । ३ क्वचिन्न । ४ 'वर्त्येते'। 'वर्त्यौ' ।

अत्रापि न म्रियतिरेवात्मनेपदस्य निमित्तम् ॥ किं तर्हि ? ॥ लुङ्लिङावपि निमित्तम् ॥ अथापि म्रियतिरेव, लुङ्लिङ्परस्तु निमित्तम् । न चायं सन्परो लुङ्लिङ्परो भवति ॥

किं पुनः पूर्वस्य यदात्मनेपददर्शनं तत्सन्नन्तस्यातिदिश्यते ? ॥ एवं भवितुमर्हति ॥*॥ पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात्सन्नन्तादात्मनेपदभाव इति चेद्गुपादिष्वप्रसिद्धिः॥*॥पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात्सन्नन्तादात्मनेपदं भवतीति चेद्गुपादिष्वप्रसिद्धिः ॥ गुपादीनां न प्राप्नोति । जुगुप्सते मीमांसत इति ॥ न ह्येतेभ्यः प्राक्सन आत्मनेपदं, नापि परस्मैपदं पश्यामः ॥*॥सिद्धं तु पूर्वस्य लिङ्गातिदेशात् ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ?॥ ['पूर्वस्य लिङ्गातिदेशात्'] । पूर्वस्य यदात्मनेपदलिङ्गं तत्सन्नन्तस्याप्यतिदिश्यते॥*॥कृञादिषु तु लिङ्गप्रतिषेधः॥*॥ कृञादिषु तु लिङ्गस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ अनुचिकीर्षति पराचिकीर्षतीति ॥ अस्तु तर्हि—'प्राक्सनो येभ्य आत्मनेपदं दृष्टं तेभ्यः सन्नन्तेभ्योऽपि भवतीति॥

प्र.]त्प्राप्नोत्येवेति भावः। अत्रापीति । 'म्रियतेर्लुङ्लिङोश्चे'ति नियमार्थमारब्धमिति भावः । किं पुनरिति । किमयं कार्यातिदेशो—'यथापूर्वस्मादात्मनेपदं विधीयते तथा सन्नन्तादपी'ति, आहोस्विन्निमित्तातिदेशः—'पूर्वस्य यन्निमित्तं ङित्वादि तत्सन्नन्तस्यातिदिश्यते'। निमित्ते चातिदिष्टे तत्प्रयुक्तत्वादेव कार्यं भवतीति प्रश्नः। नह्येतेभ्य इति । नित्यसन्विषयत्वात् । कृञादिष्विति । 'अनुपराभ्यां कृञ' इत्यनेन परस्मैपदमेव विधीयते, न तु ञित्त्वं निवर्त्यते । पूर्वकार्ये त्वतिदिश्यमाने अत्र दोषाऽभावः।परस्मैपदेनात्मनेपदस्य बाधितत्वात् ,पूर्वस्याऽऽत्मनेपदकार्यादर्शना-

उ.]दनिमित्तत्वाऽभावादाह—म्रियतेरिति। प्राप्नोतीति। 'लुङ्लिङो'रिति शेषः। नियमार्थमिति । ङित्वादेव सिद्ध इति भावः । भाष्ये—लुङ्लिङ्पर इति । म्रियतिपरलुङ्लिङ्रूपस्येत्यर्थे तथा फलतीति भावः । एवं च शदिम्रियतिभ्यां न भवतीत्यर्थस्य वक्तुमयोग्यतया गुरुभूताऽभावे तात्पर्यं,तन्मूलविधिकल्पनं चेति गौरवभिया विधित्वमेव युक्तमिति तात्पर्यम् । प्राधान्येन कार्यातिदेशस्यैवौचित्यात्प्रश्नानुपपत्तिरत आह—किमयमिति। कार्यातिदेशेऽव्याप्तेर्निमित्तातिदेशोऽपि शङ्कित इति भावः। भाष्ये—लिङ्गातिदेशादिति । पूर्वस्य यल्लिङ्गं ङित्वादि तदतिदिश्यत इत्यर्थः । ननु कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सर्वथा तङाननिवृत्तयेऽनुपराभ्यामित्यनेन ञित्त्वस्यैव बाधोऽत आह—अनुपराभ्यामिति । परस्मैपदनियमेनैवेष्टसिद्धेर्निमित्तनिवर्तनमयुक्तमिति भावः । तत्सामर्थ्यादिति । नित्यसन्नन्तत्वान्न किंचित्प्रयोजनसंभव इति भावः ।

१ 'सनन्त' । २ 'सनन्ता' । ३ 'सनन्ता' । ४ लुप्तं स्यात् ।
५ 'सनन्तस्या' । ६ क्वचिन्न । ७ 'सनन्ते' ।

ननु चोक्तं 'पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात्सन्नन्तादात्मनेपदभाव इति चेद्गुपादिष्व-प्रसिद्धि'रिति ॥ नैष दोषः । अनुबन्धकरणसामर्थ्याद्भविष्यति ॥ अथ वा-ऽवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति । तद्यथा गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति ॥ यद्यवयवे कृतं लिङ्गं समुदा-यस्य विशेषकं भवति,–जुगुप्सयति मीमांसयतीत्यत्रापि प्राप्नोति ॥

नैष दोषः॥ अवयवे कृतं लिङ्गं कस्य समुदायस्य विशेषकं भवति यं समु-दायं योऽवयवो न व्यभिचरति॥ सनं च न व्यभिचरति णिचं च पुनर्व्यभि-चरति । तद्यथा–गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं गोरेव विशेषकं भवति न गोमण्डलस्य ॥*॥ प्रत्यय²ग्रहणं णियगर्थम् ॥*॥ प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम् ॥ पूर्ववत्प्र²त्ययादिति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'णियगर्थम्' ॥ णियग-न्तादपि यथा स्यादिति ॥ आ³कुस्मयते विकुस्मयते हृणीयते महीयते इति ॥

तत्र को दोषः ? ॥*॥ तत्र हेतुमण्णिचः प्रतिषेधः ॥*॥ तत्र हेतुमण्णिचः प्रतिषेधो वक्तव्यः॥⁴ आसयति शाययतीति ॥ सूत्रं च भिद्यते ॥ यथान्यासमे-वास्तु॥ कथमाकुस्मयते विकुस्मयते हृणीयते महीयते इति?॥[॥*॥अनुबन्ध-करणसामर्थ्यात्॥*]॥अनुबन्धकरणसामर्थ्याद्भविष्यति॥अथ वाऽवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति । तद्यथा गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं समु-दायस्य विशेषकं भवति॥हृणीययति महीययतीत्यत्रापि प्राप्नोति॥अवयवे कृतं

प्र.]त्सन्नन्तस्याऽप्रसङ्गात्। अनुबन्धेति। तत्सामर्थ्यात्सन्न व्यवधायकः। अथ वेति। समुदाये लिङ्गासङ्गस्य उपायोऽवयवे लिङ्गाऽऽसङ्गः। प्रत्ययग्रहणमिति । यद्येवमति-प्रसङ्गः–पणायति पनायतीति? । तत्र केचिदाहुः–'पूर्ववण्णियक्सन' इति प्रत्यय-विशेषा एव निर्देष्टव्याः । अन्ये त्वाहुः-एवं पाठे वार्तिकं भाष्यं च न व्याख्यातं भवतीति 'हेतुमण्णिचः प्रतिषेधः' इत्यतिप्रसङ्गविषयोपलक्षणार्थं हेतुमण्णिज्ग्रहणम्।

उ.]परिभाषाया अबाधेनोपपत्तौ बाधो न न्याय्योऽतः पक्षान्तरमित्याह–समुदायेति। सामर्थ्यात्परिभाषाबाधो वा, सामर्थ्यात्समुदायोपकारकत्वं वेति पक्षयोर्भेदः । वार्तिकं भाष्यं चेति । 'प्रत्ययग्रहण'मिति वार्तिकं, 'पूर्ववत्प्रत्ययादिति वक्तव्य'-मिति भाष्यं चाऽसङ्गतं स्यादिति भावः । 'आकुस्मादात्मनेपदिन' इति गणसूत्रा-त्कुस्म आत्मनेपदी । हृणीङ्महीङौ कण्ड्वादी ङितौ पठितौ । भाष्ये–अनुबन्धकरण-सामर्थ्यादिति । आकुस्मादात्मनेपदित्वोक्तिसामर्थ्यादित्यपि बोध्यम् । यद्वा तस्या-प्यात्मनेपदलिङ्गवन्तो बोध्या इत्यर्थ इति भावः । इतरत्स्पष्टम् । [पूर्ववत्सनः]

---

१ 'सनन्ता' । २ 'प्रत्ययस्य' । ३ 'प्रकुस्मयते' ।
४ 'आशयति' । ५ लुप्तं स्यात् ।

लिङ्गं कस्य समुदायस्य विशेषकं भवति ? ॥ यं समुदायं योऽवयवो न व्यभिचरति ॥ यकं च न व्यभिचरति, णिचं तु व्यभिचरति ॥ तद्यथा—गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं गोरेव विशेषकं भवति न गोमण्डलस्य ॥

आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य ॥ १।३।६३ ॥

कृञ्ग्रहणं किमर्थम् ? ॥ इह मा भूत्–ईहामास[1] ईहामासतुः ईहामासुः ॥ कथं चात्रास्तेरनुप्रयोगो भवति ?॥ प्रत्याहारग्रहणं[2] हि तत्र विज्ञायते ॥ कथं पुनर्ज्ञा[3]यते तत्र प्रत्याहारग्रहणमिति ? ॥ इह कृञ्ग्रहणात् ॥ इह कस्मात्प्रत्याहारग्रहणं न भवति ?॥ इहैव[4] कृञ्ग्रहणात् ॥ अथेह कस्मान्न भवति–उदुम्भाञ्चकार[5] । उदुब्जाञ्चकार ? ॥ ननु चा'ऽऽम्प्रत्ययव'दित्युच्यते, न चाऽत्राऽऽम्प्रत्ययादात्मनेपदं पश्यामः ॥ न ब्रूमोऽनेनेति ॥ किं तर्हि ? ॥ 'स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवती'ति ॥ नैष दोषः॥इदं नियमार्थं भविष्यति–'आम्प्रत्ययवयदेवे'ति॥यदि नियमार्थम्, विधिर्न प्रकल्पते–ईहांचक्रे ऊहांचक्रे इति ॥ विधिश्च प्रक्लृप्तः ॥ कथम् ? ॥ पूर्ववदिति वर्तते । आम्प्रत्ययवत्पूर्ववच्चेति ॥ [आम्प्रत्यय] ॥

प्र.] आम्प्रत्यय । कृञ्ग्रहणमिति । कृञ एवाऽनुप्रयोगो विहितो नान्यस्येति भावः। [अथ]इह कस्मादिति ।'स्वरितञित' इत्यनेनेति भावः। ननु संविधानेऽनेनात्मनेपदं विधीयते। यथा च यात्यादयः संविधाने न वर्तन्ते, तथोब्जादयोऽपि । तदर्थानुपाती च करोतिरप्यत्र विषये संविधाने न वर्तते इत्यात्मनेपदस्याऽप्रसङ्गः । नैष दोषः।संविधान एवाऽत्र विषये यदोब्जादयो वर्तन्ते शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्तदर्थाभिव्यक्तये तदा करोतिः प्रयुज्यमानः संविधानविषय इति मत्वा चोद्यमुपन्यस्तम् । परिहृतं च पूर्ववद्ग्रहणानुवृत्त्या वाक्यभेदेन । तत्रैकेन वाक्येन विधिः क्रियते, द्वितीयेन नियमः । [आम्प्रत्ययवत्] ॥

उ.] आम्प्रत्ययवत् । ननु तदभावेऽस्तिभूभ्यामपि स्यादत आह–कृञ एवेति । स्वरितेति । कृञो ञित्त्वादिति भावः । भाष्ये–आम्प्रत्ययादिति । बहुव्रीहिणाऽऽम्प्रत्ययप्रकृतेरित्यर्थः । संविधानं–प्रयोजकव्यापारः । क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वं वा । यथेति । वक्ष्यमाण'स्वरितञित' इत्येतत्प्रत्याख्यानमभिप्रेत्येदम्। उपपादयिष्यते चेदं–'स्वरितञित' इतिसूत्रे । न वर्त्तते इति । अनभिधानादिति भावः। सूत्रारम्भरीत्या समाधत्ते–नैष दोष इति । 'तदा तदर्थाभिव्यक्तय' इत्यन्वयः । अनुवृत्तावपि कथमेकेन वाक्येनाऽर्थद्वयावगतिरत आह–वाक्यभेदेनेति । आद्यस्य

१ क्वचिन्न । २ 'ग्रहणं तत्र' । ३ 'विज्ञा' । ४ 'इहैवच कृ' ।
५ 'उब्जांचकार' । 'उम्भां च' ।

प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ॥ १।३।६४ ॥

॥*॥ स्वराद्युपसृष्टात् ॥*॥ स्वराद्युपसृष्टादिति वक्तव्यम् ॥ उद्युङ्क्ते ॥ अनुयुङ्क्ते ॥ अपर आह–॥[*॥ स्वराद्यन्तोपसृष्टात् ॥*]॥ स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति वक्तव्यम् ॥ प्रयुङ्क्ते । निर्युङ्क्ते । विनियुङ्क्ते ॥ [प्रोपाभ्याम्] ॥

समः क्ष्णुवः ॥ १।३।६५ ॥

किमर्थं विदेशस्थस्य ग्रहणं क्रियते, न 'समो गमादिष्वि'त्येवोच्येत ?॥ ॥*॥ समः क्ष्णुवः सकर्मकार्थम् ॥*॥['समः क्ष्णुवः सकर्मकार्थम्'] । सकर्मकार्थोऽयमारम्भः ॥ अकर्मकादिति तत्रानुवर्तते ॥ [समः] ॥

भुजोऽनवने ॥ १।३।६६ ॥

॥[*॥ अनवनकौटिल्ययोः ॥*]॥ अनवनकौटिल्ययोरिति वक्तव्यम् ॥ इहापि यथा स्यात्–प्रभुजति वाससी,निभुजति जानुशिरसी इति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् ॥ यस्य भुजेरवनमनवनं चाऽर्थस्तस्य ग्रहणम्॥ न चाऽस्य भुजेरवनमनवनं चाऽर्थः ॥ [भुजोनवने] ॥

णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्ताऽनाध्याने ॥ १।३।६७ ॥

प्र.] प्रोपाभ्याम् । स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति । संम्निस्दुरित्येतान्निरस्य सर्वे उपसर्गाः संगृहीताः । [प्रोपाभ्याम्] ॥

भुजोऽनवने। यस्य भुजेरिति । संसर्गवद्विप्रयोगोऽपि हि विशेषस्मृतिहेतुः । यथा दोग्ध्रीपर्यायो धेनुशब्द उपादीयमानः संसर्गिभिर्विशेषेऽवस्थाप्यते–'सवत्सा धेनुरानीयतां सकिशोरा सकरभा सवर्करे'ति । एवमवत्सा अकिशोरा अकरभा अबर्करेति,–विशिष्टैव धेनुः प्रतीयते।यस्या येन दृष्टः संसर्गः सैव तद्रहिताऽऽनीयते॥

उ.]विधित्वं,द्वितीयस्य'पूर्ववदेवात्मनेपदं न त्वन्यथे'ति नियमार्थत्वमित्यर्थः।ईहांचक्रे इत्यत्राऽकर्तृगेपि क्रियाफले आत्मनेपदसिद्धिर्विधेः फलं बोध्यम् ।

प्रोपाभ्याम् । 'स्वराद्यन्तोपसृष्टा'दित्युक्त्वा प्रविनय उदाहृतास्तत्कथमत आह–संम्निस्दुरिति । स्वरादेः स्वरान्ताच्चेत्यर्थ इति भावः । [प्रोपाभ्याम्] ॥

भुजो । भाष्ये–निभुजति जानु शिरसी इति । 'प्रतिमाया' इति शेषः । अतः प्राण्यङ्गत्वाऽभावान्नैकवत्त्वम् । अवननिषेधेनाऽभ्यवहारवृत्तेरेवेति कथं लभ्यमतँ आह–संसर्गवदिति । सबर्करेति । धेनुशब्दस्य धानकर्मत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तं न तु गोत्वसमानाधिकरणमेव तदिति भावः ॥ [भुजोऽनवने] ॥

णेरणौ । अणौ कर्मणः कर्तृत्वस्य सूत्रकृतोक्तत्वात्कर्मान्तरनिवृत्तिपरत्वे वार्त्ति-

---

१ लुप्तं स्यात् । २ क्वचिन्न । ३ 'दिष्वेवोच्येत' । 'गमादित्येवोच्यते' । ४ 'वाससी इति' । ५ 'सम्निर्दुस इत्येता' । ६'निर्दुरि'।'निर्दुसि'। ७'भ्यतेऽत' ।

॥*॥ णेरात्मनेपदविधानेऽण्यन्तस्य कर्मणस्तत्रोपलब्धिः ॥*॥ णेरात्मनेपदविधानेऽण्यन्तस्य यत्कर्म यदा ण्यन्ते तदेव कर्म भवति तदाऽऽत्मनेपदं

प्र.] णेरणौ । एकस्मिन्वाक्ये कर्मान्तरनिवृत्तिरलभ्येति 'णे'रिति वार्तिकारम्भः । एकवाक्यतायां ह्ययमर्थो–'ण्यन्तादात्मनेपदं भवति, अण्यन्तावस्थायां यत्कर्म ण्यन्तावस्थायां यदि स कर्ता भवत्याध्यानादन्यत्रे'ति । भवति च कर्मान्तरसद्भावेप्यणौ कर्म णौ कर्ता । भाष्यकारस्तु वाक्यभेदाश्रयेणैतमर्थं साधयति–'णेरात्मनेपदं भवती'त्येकं वाक्यम् । ततो'ऽणौ यत्कर्म णौ चे'दिति द्वितीयम् । अत्र वाक्ये यत्तदोर्नित्यसंबन्धाद्यच्छब्देन तच्छब्द आक्षिप्यते । धर्मान्तरस्य चाऽनिर्देशात्कर्मत्वमेव संनिधानात्प्रतिनिर्दिश्यते । 'अणौ यत्कर्म णौ चेत्तत्कर्मे'ति प्रतिनिर्देशेन च कर्मान्तरव्यावृत्तिः क्रियते, न त्वणौ कर्मणो णौ कर्मत्वसद्भावः प्रतिपाद्यते, 'स कर्ते'ति वाक्यान्तरेण तस्य कर्तृत्वप्रतिपादनात् । युगपदेकक्रियापेक्षया कर्मत्वकर्तृत्वविरोधादेकस्य । यथेष्टं वाक्यशेषपरिकल्पनादणौ

उ.]कतात्पर्यमाह–एकस्मिन्निति। अत एव वार्त्तिकव्याख्यानभाष्ये 'तदेवे'ति प्रयुक्तम् । यत्त्वेतद्वार्तिकस्थकर्मपदानि क्रियापरत्वेन व्याचक्षते, तन्न, 'कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे' इतिसूत्रे 'क्रियाग्रहणं कर्तव्य'मिति सूत्रकारं शिक्षयतो वार्तिककारस्य 'कर्मशब्दः क्रियापरः' इत्यर्थाऽज्ञानेन तद्वाक्यस्थकर्मपदानां क्रियापरत्वेन व्याख्यानस्याऽत्यन्तमनौचित्यात् । एवं च सूत्राक्षरैस्तदर्थसाधनपरभाष्यस्थकर्मपदानामपि तथा व्याख्यानमयुक्तमेवेति ध्येयम् । भाष्ये–आरोहन्ति हस्तिनमिति । 'आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः''आरोहयमाणो हस्ती'त्यत्रेव 'स्थलमारोहयति मनुष्या'नित्यत्रापि स्यादित्यर्थः।'मनुष्या हस्तिनमारोहन्ती'त्यण्यन्ताऽवस्था। स्थलमिति चाऽतिरिक्तं कर्मेति भावः । सौकर्यातिशयप्रतिपादनाय प्रेरणावृद्धिवत्तत्प्रतिपादनायेद स्थलनिष्ठन्यग्भवनरूपफलांशवृद्ध्या द्विकर्मकत्वकरणम् । एवं च न्यग्भवनारोहणोभयानुकूलव्यापारो धात्वर्थः । स्थलं न्यग्भावयन्मनुष्यानारोहयतीत्यर्थः । 'स्थल'शब्देन च गजपृष्ठस्थं काष्ठमयमुपवेशनस्थानमुच्यते । 'हस्ती'ति मध्यमणिन्यायेनोभयान्वयि । प्रतिनिर्दिश्यत इति । विधीयते इत्यर्थः । कर्मशब्दश्चाऽत्रोत्तरवाक्यवत्कारकपर एवेति भावः । एवमपि कर्मान्तरनिवृत्तिः कथमित्यत आह–स कर्त्तेतीति । कर्तृत्वप्रतिपादनेपि कर्मत्वं किं न स्यादत आह–युगपदिति । न चैकस्यैकदेव व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयत्वं, व्यापाराश्रयत्वं च सम्भवतीति भावः । यथेष्टमिति । शास्त्रस्य बहुलक्ष्यसंस्कारकत्वानुरोधेनेत्यर्थः । एतेनाऽणौ द्विकर्मका एवाऽस्योदाहरणमित्यपास्तम् । अण्यन्तावस्थास्थकर्मत्वावच्छेदेन कर्तृत्वप्रतिपादनात् । इदमेव ध्वनयितुं भाष्ये दृष्टान्तव्याजेन सूत्रोदाहरणं दर्शितम् ।

१ 'तदैवास्य' । २ 'हौदा' इति प्रसिद्धम् ।

भवतीति वक्तव्यम् ॥*॥ इतरथा हि सर्वत्रप्रसङ्गः ॥*॥ इतरथा हि सर्वत्र प्रसङ्गः स्यात् ॥ इहापि प्रसज्येत–आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः, आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यान् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ॥ न वक्तव्यम् ॥ कस्मान्न भवति—आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः, आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यानिति ?॥ एवं वक्ष्यामि-'णेः' । [णेः[4]] आत्मनेपदं भवति ॥ ततः 'अणौ यत्कर्म णौ चेत्' । अण्यन्ते यत्कर्म णौ चेण्णौ यदि तदेव कर्म भवति ॥ ततः 'स कर्ता' । कर्ता चेत्स भवति णाविति ॥

यद्येवं कर्मकर्ताऽयं भवति तत्र कर्मकर्तृत्वात्सिद्धम् ॥*॥ कर्मकर्तृत्वात्सिद्ध-

प्र.]यत्कर्म णौ चेत्तदेव कर्मेत्येवकाराध्याहारात्कर्मान्तरनिवृत्तिलाभः।ततः'स कर्ते'ति तृतीयं वाक्यम्–अणौ कर्मणो णौ कर्तृत्वप्रतिपादनपरम्। एवमेषां वाक्यानामेकवाक्यत्वे महावाक्यं लक्ष्यसंस्कारकं संपद्यते । यद्येवमिति । यथा'लुनाति केदारं देवदत्तः' 'लूयते केदारः स्वयमेवे'ति केदारः कर्मकर्ता,तथा ण्यन्तेऽपि भवति–'लावयते केदारः स्वयमेवे'ति । कथमिति चेत् ?। उच्यते–लुनातिस्तावद्द्विधाभवनोपसर्जने द्विधाभावने वर्तते । 'लुनाति केदारं देवदत्तः' । द्विधाभवन्तं द्विधा भावयतीत्यर्थः । यदा तु केदारस्य सौकर्यातिशयविवक्षायां देवदत्तस्य व्यापारो न विवक्ष्यते तदा द्विधाभवनमात्रे लुनातिर्वर्त्तते, अनेकार्थत्वाद्धातूनाम् । भिन्ना एव वा धातवो भिन्नार्थाः, सारूप्यात्तु तत्त्वाध्यवसायः । तत्र द्विधाभवने केदारस्य कर्तुः'कर्मवत्क-

उ.]एवं चाऽकर्मकाणामेतत्सूत्रोदाहरणत्वं फलितं।तद्ध्वनयन्नाह भाष्ये–यद्येवमिति, कर्मकर्तृत्वात्सिद्धमिति च । नन्विदमनुपपन्नं, समानधातौ कर्मस्थक्रियया तुल्यक्रियाकर्तुः कर्मवद्भावो,न चाऽत्र तथा । तथाहि'लावयत' इत्यत्र किं लुनातिकर्मणा समानक्रियत्वम् , उत लावयतिकर्मणा ? । नाद्यः । ण्यन्ताऽण्यन्तत्वेन धातुभेदात् । नाऽन्त्यः । लुनातेर्णिचि 'लावयति केदारं देवदत्तेन यज्ञदत्त'इत्यत्र केदारस्य प्रकृत्यंशकर्मत्वेन तथैव धातुभेदात्।लवनकर्तुस्तु गत्यादिनियमात्कर्मत्वमेव नेत्यत आह—यथा लुनातीति । दृष्टान्तमुपपादयति—लुनातिस्तावदिति । सौकर्याऽतिशयोऽनायासेन द्विधाभवनाश्रयत्वम्। तच्च कर्तृव्यापारस्येषत्त्वेन,कर्तृव्यापाराऽविवक्षायामप्यनुदरा कन्येतिवत्तत्र पर्यवसानम्। ईषत्त्वादेव तस्य स्वातन्त्र्येण धात्ववाच्यतेति द्विधाभवनमात्रवृत्तित्वं लुनातेर्बोध्यम् । क्वचित्फलव्यापारयोः शक्तिः, क्वचित्फले इति कथमत आह—अनेकार्थत्वादिति । तदुक्तम्—

'एकदेशे समूहे च व्यापाराणां पचादयः।स्वभावतः प्रवर्तन्ते तुल्यरूपसमन्विताः'इति । केचिदर्थभेदाच्छब्दभेदमिच्छन्ति । तन्मतेप्याह–भिन्ना एवेति।

१ 'सर्वप्रस' । २ स्थलं–'हौदा' इति प्रसिद्धम् । ३ क्वचिन्न । ४ लुप्तं ।

प्र.]र्मणा तुल्यक्रिय'इति कर्मकार्याण्यतिदिश्यन्ते। तेन 'लूयते केदारः स्वयमेवे'त्यादयः प्रयोगा उपपद्यन्ते । अत्रापि 'स्वय'मित्यस्य यदाऽऽत्मनेत्यर्थस्तदाऽऽत्मापेक्षया कर्मत्वमस्त्येवेति 'लूयते केदार' इत्येतावदुदाहार्यम् । वृत्तिकाराणां तु'स्वय'-मिति वचनं कर्त्रन्तरव्युदासपरं विज्ञेयम् । अथ वा'स्वय'मित्यनेन करणत्वमात्मनः प्रतिपाद्यते, न तु कर्तृत्वम् । ततो यदा द्विधाभवनवृत्तेर्लुनातेर्देवदत्तादिप्रयोजकव्यापारे णिजुत्पद्यते तदा य एवार्थो 'लुनाति केदारं देवदत्त' इति, स एवार्थो 'लावयति केदारं देवदत्त' इति । पुनः केदारस्य सौकर्यातिशयविवक्षायामविव-

उ.]नन्वेवं धातुभेदात् कर्मवद्भावो न स्यादत आह–सारूप्यादिति । तदुक्तम्—'तानि धात्वन्तराण्येव पचिं सिध्यतिवद्विदुः । भेदेऽपि तुल्यरूपत्वादेकत्वपरिकल्पना' इति । नन्वेवं केदारः कर्तैवेति कथमयं कर्मकर्तेत्यत आह–तत्रेति । आतिदेशिकस्तथा व्यवहार इति भावः। इयं च द्वितीयाऽवस्था । यावतीषु सोपानस्थानीयास्वर्थविभागभूमिषु पदं विन्यस्येयं प्रायोगिकी पर्यन्तभूमिः प्राप्यते ता अन्तरालभाविन्यो गम्यमाना भूमयो'ऽवस्था'शब्देनोच्यन्ते । तत्र प्रथमं द्विधाभवनं बुद्धिरवगाहते । द्विधाभवनेऽस्य स्वरूपयोग्यतां ज्ञात्वैव कर्तुर्द्विधाभावने प्रवृत्तेः। अन्यथा शिलायामङ्कुरोत्पादनायेवाऽप्रवृत्तिप्रसङ्गात्। ततो द्विधाभावने कर्मतापरत्यवगाहनम् । ततोऽत्यन्तसौकर्याय नाऽनेन प्रयुक्तः सन्द्विधा भवति, किंतु स्वत एवेति परप्रेरणाऽसंवलितद्विधाभवनलक्षणस्वातन्त्र्यावगाहनमिति द्विधाभवनमात्रवृत्तित्वे कर्मवद्भावः । स्पष्टं चेदं हेलाराजीयादौ । विशिष्टवाचको धातुर्विशेषणे पर्यवसन्न इति । इमां द्वितीयकक्ष्यात्वेन व्यवहरन्ति । दृष्टान्तमुपपाद्यण्यन्ते उपपादयति–ततो यदेति । तत्र 'लुनाति केदार'मिति कक्ष्यापेक्षयाऽस्यां कक्ष्यायां णिज्विशेषः, तस्यां द्विधाभवनस्वरूपयोग्यतामात्रनिश्चयेन द्विधाभवनरूपे तत्प्रयोजकव्यापारे प्रवृत्तिः, अस्यां तु द्विधाभवने स्वत एव प्रवृत्तं दृष्ट्वा तत्क्षेमाय कर्त्तृणां प्रवृत्तिरिति वक्ष्यमाणसौकर्यप्रतीतिलक्षणविच्छित्तिविशेषलिप्सया णिजुपादानम् । सौकर्यातिशयेति। अस्यां तु कक्षायां स्वतःप्रवृत्तस्तत्क्षेमायाऽपि न प्रयोजकव्यापारमपेक्षत इति सौकर्यातिशयविवक्षया प्रयोक्तृव्यापाराऽविवक्षेति भावः । इयं प्रायोगिकी पञ्चमी पर्यन्तभूमिः । तदुक्तम्—"अवस्थां पञ्चमीं प्राहुर्ण्यन्ते तां कर्मकर्तरी'ति । तस्याः पञ्चमीत्वं चैवम् ,—तत्र द्वितीयकक्षायां फलसमानाधिकरणो व्यापारोऽर्थस्ततो णिचि तृतीया कक्षा । ततो णिजर्थव्यापारस्य प्रकृत्यर्थस्य फलसमानाधिकरणव्यापारस्य च त्यागे चतुर्थी कक्ष्या । ततः फलसमानाधिकरणे व्यापारे प्रवर्तनात्वेन विवक्षिते णिच्युदाहरणभूतायाः पञ्चमीत्वम् । उभयत्रापि णिज्निर्वाहाय सर्वान्ते हरिणा 'निवृत्तप्रेषणा'दित्युक्तं ।

१ 'उपपन्ना' । २ 'न कर्तृत्वम्' । ३ 'लक्षणं' ।

प्र.]क्षिते देवदत्तव्यापारे द्विधाभवनमात्रवृत्तिर्लावयतिः सम्पद्यते। ततश्च य एवार्थो 'लूयते केदारः स्वयमेवे'ति,स एव 'लावयते केदारः स्वयमेवे'ति। न च प्रयोज्य-प्रयोजकभावनिवृत्तौ णिचो निवृत्तिः, उपायनिवृत्तावप्युपेयाऽनिवर्तनात्। सिद्ध-शब्दव्युत्पत्तये हि प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पना आश्रीयते, अर्थस्योपादानं त्यागश्च क्रियते। लौकिके तु व्यवहारे सौकर्यमात्रविवक्षायां 'लावयते केदार' इति प्रयुज्यते। एवं तावत्–'**निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽर्थे णिजुच्यते**' इत्येतत्पक्षाश्रयेण कर्म-कर्ता व्याख्यातः ॥

अपरः कल्पः–लुनाति केदारं देवदत्तः। लुनन्तं देवदत्तं सौकर्यातिशया-त्केदारः प्रयुङ्क्ते इति केदारव्यापारे णिजुत्पद्यते–'लावयति केदारो देवदत्तेने'ति।पुनः प्रयोज्यप्रयोजकभावाऽविवक्षायां 'लावयते केदारः स्वयमेवे'ति प्रयुज्यते। तत्र पूर्व-

उ.]तदाह–**उपायनिवृत्तावपीति**। मुख्यप्रयोजकव्यापारनिवृत्तावपि स्वव्यापारे एव तत्त्वारोपात्तदनिवृत्तिरिति भावः। एतच्च शब्देन्दुशेखरे विस्तरेण निरूपितम्। तदाह- **सिद्धशब्देति**। ननु 'लूयते केदार' इति प्रयोगे सति किमर्थं णिच्प्रत्यय-घटितप्रयोगादरोऽत आह–**सौकर्येति**।'लूयते केदार' इति कक्षायां स्वत एव प्रयो-ज्यस्य **स्वव्यापारे** प्रवृत्तिरिति सौकर्यप्रतीतिमात्रं, पञ्चम्यान्तु क्षेमार्थमपि प्रयो-जकव्यापारो नापेक्षित इति तदतिशयस्य लाभादेतदादर इति भावः। **प्राकृते**–प्रयो-गान्तरे प्रकृतिवाच्ये व्यापारे। अध्यारोपितप्रेषणपक्षमाह–**अपर इति**।**लुनन्तमिति**। स्वयं द्विधाभवने प्रवृत्तं केदारं लविता क्षेमाय प्रयुङ्क्ते इति निवृत्तप्रेषणे चतुर्थी कक्षा, इह तु स्वत एव द्विधाभवने प्रवृत्त इत्येतावदेव न, किं तु प्रत्युत स एव लवितारं प्रयुङ्क्ते इति प्रयोज्यत्वाऽभिमतस्य प्रयोजकत्वेनाऽधिकः सौकर्यातिशय इति भावः।

लावयति केदारो देवदत्तेनेति। अत्र 'लावयती'ति पाठस्तु लेखकप्रमादात्। ग्रन्थकृद्वक्ष्यमाणसिद्धान्तरीत्याऽनेनात्मनेपदप्राप्तेः। यद्वाऽकर्मकाण्येवोदाहरणानीति मन्यमानस्याऽत्रत्यपूर्वपक्षिणो मतेऽनुपदवक्ष्यमाणरीत्या कर्मवद्भावाऽप्राप्त्या तथोक्तिः। नन्वेवमत्रैव कर्मवद्भवाऽप्राप्तिविषयेऽस्य सूत्रस्यावश्यकत्वेन कथं 'कर्मवद्भावात् सिद्ध'मित्युक्तिरिति चेन्न। अत्रत्यकर्मपदस्य कर्मसंज्ञायोग्यार्थपरत्वेन तदतिरिक्तस्य देवदत्तरूपस्य फलाश्रयस्य सत्त्वेनैतदप्राप्तेः। कर्मसंज्ञा तु 'गतिबुद्धी'तिनियमान्ने-त्यन्यत्। कर्त्तृकर्मेतरकर्माऽभाव इतिवक्ष्यमाणसिद्धान्तरीत्या त्वात्मनेपदं भवत्येवेति दिक्। **पुनरिति**। देवदत्ते प्रयोज्यत्वस्याऽविवक्षायां केदारे तन्निरूपितप्रयोजकत्व-स्याऽप्यप्रतीतौ देवदत्तव्यापारस्याऽप्यप्रतीतेर्द्विधाभावने[२]मात्रे लावयतिरिति भावः। 'स्थलमारोहयति मनुष्या'निति प्रत्युदाहरणेनायमपि प्रकारो भाष्यकृता ध्वनितः।

१ 'देवदत्तस्य व्यापारे'। २ 'भवन'।

मिति चेद्यक्किणोर्निवृत्त्यर्थं वचनम् ॥*॥ कर्मकर्तृत्वात्सिद्धमिति चेद्यक्किणो-र्निवृत्त्यर्थमिदं वक्तव्यम् । कर्मापदिष्टौ यक्किणौ मा भूतामिति ॥ ॥*॥ न वा यक्किणोः प्रतिषेधात् ॥*॥ न वैष दोषः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'यक्किणोः प्रतिषेधात्' । प्रतिषिध्येते अत्र यक्किणौ—'यक्किणोः प्रतिषेधे हेतुमण्णिश्रि-ब्रूञामुपसङ्ख्यान'मिति ॥ यस्तर्हि न हेतुमण्णिच्तदर्थमिदं वक्तव्यम्, तस्य कर्मापदिष्टो यक्किणौ मा भूतामिति ॥ उत्पुच्छयते पुच्छं स्वयमेव । उदपुपुच्छत पुच्छं स्वयमेव ॥ अत्रापि यथा भारद्वाजीयाः पठन्ति तथा

प्र.] प्रक्रियाश्रयणे 'कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय' इति सिद्धमात्मनेपदम्। तथा हि—'लावयति केदारं देवदत्त' इत्यत्र यस्मिँल्लावयतौ धातौ यादृशी कर्मावस्थायां केदारस्य द्विधाभवनलक्षणा क्रिया, तस्मिन्नेव धातौ तादृशी कर्त्रवस्थायामिति सिद्धं 'लावयते केदारः स्वयमेवे'ति । द्वितीया तु प्रक्रिया सूत्रे एतस्मिन्नारब्धे सम्भवतीति प्रदर्शिता, न तु तस्यां कर्मवद्भावः प्राप्नोति । लावयतौ केदारस्य कर्मत्वाऽभावात्कर्मणा समानधातौ तुल्यक्रियत्वाऽभावात् । **यक्किणोर्निवृत्त्यर्थमिति।** 'अणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्ता तदा णेरात्मनेपदमेव नान्य'दिति नियमार्थमेतदित्यर्थः । **उदपुपुच्छत पुच्छमिति ।** कथं पुनरत्राऽणौ कर्म विद्यते यावता पुच्छशब्दो द्रव्यवचनः ? । अत्राहुः—अस्मिन्नेव विषये पुच्छशब्दः पुच्छकर्मिकायामुदसनक्रियायां

उ.] प्रदर्शितेति। 'हर्यादिभि'रिति शेषः। न तु तत्रापि कर्मवद्भावविषयत्वे तत्तात्पर्यमिति भावः । एवं चाऽध्यारोपितप्रेषणपक्षाऽज्ञानेनात्राऽयं पूर्वपक्ष इति ध्वनितम् । वस्तुतो निवृत्तप्रेषणतृतीयकक्षामादाय तत्संभवः । द्विधाभवनानुकूलव्यापाररूपार्थोपस्थितौ तत्प्रतिपादकण्यन्तयोर्द्वयोरपि शब्दयोरुपस्थित्यविशेषात् । समानधातौ कर्मणा तुल्यक्रियत्वस्य ज्ञानसत्त्वात्। न चैवं 'लावयति केदारो देवदत्तेने'ति द्वितीयकक्षायामपि कर्मवद्भावापत्तिः । 'व्यापारव्यधिकरणफलवाचकानां ने'त्यर्थक'सकर्मकाणां प्रतिषेध' इति वचनेन तदप्राप्तेरिति दिक् । परे तु तत्र पक्षे द्वितीयकक्षैवोदाहरणं वक्ष्यमाणसिद्धान्तरीत्या । तद्ध्वनयन्नाह—**न तु तस्यामि**त्याहुः ।

भाष्ये—**यक्किणोर्निवृत्त्यर्थमिति।** नियमस्य सजातीयापेक्षत्वेन प्रत्ययान्तरस्यैव वारणाच्चिण्वदिण्निवृत्त्यर्थमिति नोक्तम्। **एषदोष इति।** यद्दोषपरिहाराय त्वया नियमार्थत्वं व्याख्यायते स यक्किण्प्राप्तिरूपो दोषो नेत्यर्थः । एवं चाऽयुक्तं नियमार्थत्वमिति भावः । **यावतेति ।** एवं चाऽण्यन्तपुच्छशब्दस्य क्रियावचनत्वाऽभावेन तत्र कर्माऽभाव इति क्रियमाणेपि सूत्रे यगादिनिवृत्तिर्न प्राप्नोति, अनेन नियमस्य प्राप्त्यभावादिति भावः । **उदसनक्रियामिति ।** यद्यपि णिङुपसंदान एव पुच्छपदं त-

१ 'ब्रूञात्मनेपदाकर्मकाणामुप' । २ क्वचिन्न । ३ 'कर्मणेति' । ४ 'अंसिन्विष' ।

भवितव्यं प्रतिषेधेन–'यक्किणोः प्रतिषेधे णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूञात्मनेपदाऽकर्मकाणामुपसङ्ख्यान'मिति ॥ स चावश्यं प्रतिषेध आश्रयितव्यः॥ ॥*॥ इतरथा हि यत्र नियमस्ततोऽन्यत्र प्रतिषेधः॥*॥ अनुच्यमाने ह्येतस्मिन्यत्र नियमस्ततोऽन्यत्र तेन यक्किणोः प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । गणयति गणं गोपालकः । गणयति गणः स्वयमेव ॥*॥ आत्मनेपदस्य च ॥*॥आत्मनेपदस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । गणयति गणः स्वयमेव ॥*॥आत्मनेपदप्रतिषेधार्थं तु॥*॥

प्र.]वर्तते । तस्मात् स्वार्थे णिङ् प्रत्ययः । ततो यदा भ्राम्यमाणं पुच्छं संस्कारवशाच्चक्रमिव भ्रमणक्रियायां भूतायां स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते तदा 'उदपुपुच्छते'त्यात्मनेपदमेव णिङन्ताद्यथा स्यादित्येवमर्थमिदं सूत्रं संपद्यते । गणयति गण इति। गणो णावेव कर्म णावेव कर्तेत्यस्य नियमस्याऽव्यापाराण्णिश्रन्थिग्रन्थीतिवक्तव्य एव प्रतिषेधः । तस्यैव च व्यापकत्वान्नार्थोऽनेन सूत्रेणेत्यर्थः । कथं पुनरत्र कर्मवद्भावप्राप्तिर्यावत। कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्मवद्भावो विधीयते । गणनं च सङ्ख्यानिमित्तकः परिच्छेदो ज्ञानविशेषः कर्तरि वर्त्तते ? । नैष दोषः । भागशोऽवस्थापनेऽपि[2] गणिर्वर्तते । भागशोऽवतिष्ठमानं गणं गोपालकोऽवस्थापयति । तत्राऽनुकूलत्वाद्गणस्यैव कर्तृत्वविवक्षायामस्ति कर्मस्थभावक-

उ.]त्समवेतक्रियापरं न केवलमित्यण्यन्तप्रयोगो दुर्लभस्तथापि शास्त्रदृष्ट्या कर्मवान् अण्यन्तोस्तीत्यभिमानः।'भूताया'मित्यनेन लुङ्विषयप्रदर्शनम्। केचित्तु[1] णिङन्ताण्णिचीदमुदाहरणमित्याहुः । तन्न । 'यस्तर्हि न हेतुमण्णिजि'तिभाष्याऽसङ्गतेः । भाष्ये–अत्रापि यथा भारद्वाजीया इति । एवं च तेनैव नियमफलसिद्धेरनर्थकं सूत्रमिति भावः । ननु सूत्रेणैव सिद्धे वार्तिके णिग्रहणमेव न कार्यमित्यत आह भाष्ये–स चावश्यमिति। अनुच्यमाने इति।'णिग्रहण' इति शेषः। यत्र नियमो–अण्यन्ताण्यन्तस्थले । तत्रोऽन्यत्रेति । ण्यन्तैकविषये 'गणयति गण' इत्यादौ । प्रतिषेध इति । सूत्रेणाऽसिद्धेर्वार्त्तिके णिग्रहणाऽभावाच्चान्यदेव किंचिद्वचनं तेन वादिना कार्यम् ,ततो वरं वार्तिक एव णिग्रहणमिति भावः । गणयतीत्यत्र सकर्मकाऽकर्मकावस्थयोरुभयत्रापि स्वार्थणिजेवेति बोध्यम् । कथं पुनरिति एवं च यक्किणोः प्राप्त्यभावात्प्रतिषेधो व्यर्थ इति भावः। भागश इति। भागशोऽवस्थानं च कर्मस्थमिति भावः । भाष्ये–आत्मनेपदस्य चेति । न केवलं यक्किणोरेव, आत्मनेपदस्यापीत्यर्थः। तर्हि तदर्थमेवेदं सूत्रमस्त्वित्याह–आत्मनेपदप्रतिषेधार्थं त्विति । कर्मवद्भावेन सर्वत्रात्मनेपदे सिद्धे इदं सूत्रं ण्यन्तानामण्यन्तकर्मतुल्यक्रिये कर्त्तर्येवात्मनेपदं, न तु ण्यन्तकर्मतुल्यक्रिय इति नित्यण्यन्तेभ्यः कर्मकर्तरि तन्निवृत्त्यर्थमित्यर्थः । ननु सिद्धस्य पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थं स्यान्न तत्प्रतिषेधार्थमत आह–अणौ कर्मण इति । सिद्धकार्यायाः प्रकृतेरुपादानं प्रकृत्यन्तरनिवृ-

१ क्वचिन्न । २ 'व्यवस्थापने' ।

आत्मनेपदप्रतिषेधार्थमिदं वक्तव्यम् । गणयति गणः स्वयमेव ॥ इष्यत एवात्रात्मनेपदम् ॥ किमिष्यत एव,आहोस्वित्प्राप्नोत्यपि ? ॥ इष्यते च प्राप्नोति च॥कथम्?॥ अणाविति कस्येदं णेर्ग्रहणं?,यस्माण्णेः प्राक्कर्म वा कर्ता वा विद्यते । न चैतस्माण्णेः प्राक्कर्म कर्ता वा विद्यते ॥ इदं तर्हि प्रयोज-

प्र.]त्वात्कर्मवद्भावः । आत्मनेपदप्रतिषेधार्थमिति । अणौ कर्मणो णौ कर्तृत्वे आत्मनेपदं यथा स्याण्णौ तु कर्मणो णौ कर्तृत्वे मा भूदित्येवमर्थमिदमित्यर्थः । **न चैतस्मादिति** । नित्यत्वाण्णिचः केवलानां चुरादीनां प्रयोगाऽभावादणौ कर्मणोऽसंभवाण्णेरिति हेतुमण्णिचो ग्रहणम् । प्रतिषेधोऽप्यणाविति तस्यैव प्रत्यासत्त्या न्याय्य इत्यहेतुमण्णौ गणस्य कर्मत्वं,हेतुमण्णौ कर्तृत्वमिति सूत्रस्यायं विषयो भवत्येवेति कथमत्राऽनेनात्मनेपदं निवार्येतेत्यर्थः।**इदं तर्हीति**।न चाऽनिर्दिष्टविषयः प्रति-

उ.]त्यर्थमिति भावः । विशेषणान्तरस्य त्वेतद्व्यावृत्तिमात्रफलकत्वे नोपयोग इति तन्नोक्तम् । उपलक्षणत्वं वा बोध्यम् ।

भाष्ये–**इष्यत एवेति**।कर्मवद्भावेनेत्यर्थः।एवं चेष्टव्यावर्तकता सूत्रस्य नोचितेति भावः । एवं च 'गणयते गण' इत्येव रूपं तत्रेति तात्पर्यम् । ननु 'णेरणा'विति-नियमसूत्रादप्राप्तौ निर्णीतायां कथमिष्यत इत्युक्तिरिति शङ्कते–**किमिष्यत एवेति** । सूत्रकारस्यापीदमिष्टमित्याह–**इष्यते चेत्यादि** । नियमसत्त्वात्कथं प्राप्तिरिति शङ्कते –**कथमिति** । नियमस्यैवाऽप्राप्तिरित्युत्तरम्। **न चैतस्मादिति**। चुरादिणिच इत्यर्थः। ननु णिजुत्पत्तेः पूर्वं धातोर्वर्त्तमानत्वे कर्मणोऽपि संभवादाह–**नित्येति**। एवं च ततः प्रागवस्थायां प्रयोगस्यैवाऽभावेन कर्ता च कर्म चाऽस्य नास्तीत्यर्थः । **कर्त्तेति** । दृष्टान्तार्थम् । फलान्तरमप्यस्य वक्ष्यते। तदाह–**अणौ कर्मणोऽसंभवादिति** । अस्य 'कथमत्रात्मनेपदं वार्यते'इत्यनेनाऽन्वयः। नियमाऽप्राप्तेः।'गणयति गण' इत्युदाहरणस्यावस्थाद्वयेऽपि चुरादिण्यन्तस्यैव प्रक्रमात् । चुरादिण्यन्तप्रकृतिकहेतुमण्ण्यन्तत्वे त्वेतत्सूत्रविषयतया पूर्वपक्षिणोऽपि तत्रात्मनेपदस्यैवेष्टतया तत्राऽनेन तन्निवारणमशक्यमिति स्वयमाह–**णेरितीत्यादि**। परं त्वेषोक्तिर्विफला,भाष्ये तत्प्रक्रमाऽभावात् । 'चिति स्मृत्या'मित्यादिदीत्करणादनित्यण्यन्तत्वस्य चुरादीनां ज्ञापनेपि तद्विशेषविषयमिति बोध्यम्।वस्तुतस्तज्ज्ञापकमेव चिन्त्यम्।'कुद्रि'प्रभृतीनामिव तस्यापीदित्त्वस्योच्चारणमात्रार्थत्वात् । केवलं 'घुषेरविशब्दने' इति लिङ्गादनित्यण्यन्तत्वं भाष्यकृद्वक्ष्यति।यद्यप्याधृषाद्वेति विकल्पितणिचोऽपि चुरादौ सन्ति, तथाप्यणावकर्मकादित्यत्र हेतुमण्णिच एव ग्रहणसंभवादिहापि साजात्यात्साहचर्याच्च तथैवोचितमिति तत्त्वम् ।

ननु शेषवैयर्थ्यमत आह–**न चानिर्दिष्टेति**।यद्यपि प्रतियोगिभूतात्मनेपदनिर्देशे-

१ 'धार्थं त्विदं' ।

नम्—अनाध्यान इति वक्ष्यामीति । इह मा भूत्—स्मरति वनगुल्मस्य कोकिलः । स्मरयत्येनं वनगुल्मः स्वयमवेति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ॥ कर्मोपदिष्टा विधयः कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां वा भवन्ति । कर्तृस्थभावकश्चायम् ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यदनाध्यान इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो—'भवत्येवंजातीयकानामात्मनेपद'मिति ॥ किमेतस्य ज्ञापने

प्र.]प्रतिषेधः शक्यते विधातुमिति सर्वमेव सूत्रं क्रियते।**वनगुल्मस्येति**।कर्मोपलक्षणमेतत् । अत्र हि वनगुल्मस्य शेषत्वेन विवक्षितत्वात्कर्मत्वाऽभावः । तस्मात्स्मरति वनगुल्ममिति प्रदर्शनीयम् । **स्मरयत्येनमिति** । एतदप्युपलक्षणम् । अत्र ह्येनमिति कर्मणः सद्भावात् 'कर्मवदकर्मकाणा'मिति वचनात्कर्मवद्भावस्य प्राप्तिर्नास्ति । नाप्यनेनात्मनेपदस्य,कर्मान्तरसद्भावात्।तस्मात्स्मरयति वनगुल्मः स्वयमेवेति प्रदर्शनीयम् । **भवत्येवंजातीयकानामिति** । येषामण्यन्तानां यत्कर्म तेषां ण्यन्तानां यदा स कर्त्ता तदा कर्तृस्थभावक्रियत्वेप्यात्मनेपदं भवतीत्यर्थः।एवं च ब्रुवता भाष्यकारेण सूत्रमेतद्विध्यर्थमित्यर्थादुक्तं भवति । तेनारोहयते हस्तीत्यादावनेनैवात्मनेपदं सिद्धं भवति । तथा हि—'रुहिर्गतिविशेषवचनः' इति 'यद्धितुपरं छन्दसी'त्यत्र भाष्यकारो वक्ष्यति । एवं च कर्तृस्थक्रियत्वान्नास्त्यत्र कर्मवद्भावः । एवं चारुह्यते हस्ती स्वयमेवेति ये कर्मवद्भावं प्रदर्शयन्ति ते न्यायं भाष्यं च बाधमाना अवधीर-

उ.]नापि प्रतिषेधः शक्यस्तथाप्यन्यांऽशानुक्ताबाध्यानार्थात्कदापि तङ् न स्यादिति विषयविशेषनिर्देशार्थं कृत्स्नं सूत्रमपेक्षितमिति भावः । नन्वधीगर्थेति कर्मणि शेषे वनगुल्मस्येतिषष्ठीसत्त्वात्कर्मणोऽभावेन नेदमुदाहरणमत आह—**कर्मोपलक्षणमिति**। अन्येत्वेतद्भाष्यबलात्सूत्रस्थकर्मपदं फलाश्रयपरं, न तु कर्मसंज्ञकपरमित्याहुः। **एतदपि**—'एन'मित्येतद्घटितमुदाहरणमपि । **उपलक्षणम्** । तद्रहितोदाहरणस्येत्यर्थः । अकर्मकाण्येवोदाहरणानीति मत्वैव 'कर्मवद्भावात्सिद्ध'मिति भाष्यस्य प्रवृत्तेरिति भावः । यद्यपि 'गतिबुद्धी'तिसूत्रे ज्ञानसामान्यार्थकानामेव ग्रहणमिति स्मरयतियोगे नाऽण्यन्तकर्तुः कर्मत्वप्राप्तिः, तथाप्येतद्भाष्यप्रामाण्यादाध्यानार्थकस्मरतेरपि तत्र ग्रहणं बोध्यमिति तात्पर्यम् । **एतदपीति** भाष्ये । आध्यानार्थानां कर्तृस्थक्रियत्वेन कर्मवद्भावाऽविषयत्वादिति भावः । **तज्ज्ञापयतीति** । प्रतिषेधप्रतियोगिसमर्पकं सूत्रं बोधयतीत्यर्थः।'**एवंजातीयकाना**'मिति।अस्य कर्तृस्थभावकानामित्यर्थे 'पश्यति राजा स्वयमेवे'त्यत्रापि स्यादत आह—**येषामण्यन्तानामिति** । **कर्तृस्थभावक्रियत्वेपीति** । अपिना सकर्मकत्वेपीत्यर्थः । अत एव भाष्ये 'एवंजातीयकाना'मिति चरितार्थमन्यथा 'भवत्येषा'मित्येव वदेत्। साजात्यं च कर्मवद्भावाऽप्राप्ति-

१ इतिः क्वचिन्न । २ 'द्भावप्राप्ति' ।

प्रयोजनम् ? ॥ पश्यन्ति भृत्या राजानम् । दर्शयते भृत्यान् राजा [दर्शयते भृत्यैः राजा] । अत्रात्मनेपदं सिद्धं भवति ॥ ॥*॥ आत्मनः कर्मत्वे प्रतिषेधः ॥*॥ आत्मनः कर्मत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ 'हन्त्यात्मानं' 'घातयत्यात्मे'ति॥स तर्हि वक्तव्यः?॥ ॥*॥ न वा ण्यन्तेऽन्यस्य[2] कर्तृत्वात्॥*॥न[1] वा

प्र.]णीयाः। तथाहि–'विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता । क्रियाव्यवस्था त्वन्येषां शब्दैरेव प्रकल्पिता' ॥ इति । विशेषदर्शनेन शब्दार्थानुसारेण वा तात्स्थ्यं क्रियायाः कथ्यते[3] । एतच्च कारणद्वयमारोहणस्य कर्तृस्थतां प्रतिपादयति न कर्मस्थताम् । तथा हि–'हस्तिनमारोहति' 'वृक्षमारोहति' 'पर्वतमारोहती'त्यादौ कर्मभेदेपि नारोहणस्य रूपभेदः प्रतीयते । न चैतेषु प्रयोगेषु क्रियाकृतः कर्मणि कश्चिद्विशेषो दृश्यते । धातुना च कर्तृगतैव क्रिया प्रतिपाद्यते, न कर्मगता । केवलं कर्मणः कारकत्वादवश्यं क्रियया भाव्यमिति क्रियाऽनुमीयते । सर्वाणि हि

उ.]योग्यत्वेनेति बोध्यम् । तदाह–एवं चेति । स्वातन्त्र्ये संभवति विध्यन्तरशेषत्वकल्पनाऽयुक्तेति भावः । प्रदर्शयन्ते इति । भागवृत्तिकाराः । न्यायं–'विशेषदर्शनं यत्रे'ति वक्ष्यमाणम्। भाष्यं–'यद्वितुपर'मितिसूत्रस्थम् । तमेव न्यायमाह–विशेषेति।यत्र–कर्मभेदेन क्रियाजन्यफले,विशेषदर्शनं–रूपभेददर्शनं[4] तत्र कर्मस्था, यथा पचेरोदनरोटिकादौ, अन्यत्र कर्तृस्थेत्यर्थः । यद्वा क्रियाकृतविशेषस्य यत्र कर्तरि प्रत्यक्षेणाऽवधारणं तत्र कर्तृस्था,यत्र कर्मणि तत्र कर्मस्थेत्यर्थः । इदं केषांचिन्मते । अन्ये त्वेवं सति क्रियाजन्यश्रमादिकृतवैलक्षण्यं प्रायेण सर्वत्र कर्तर्यस्तीति पचादेरपि कर्तृस्थभावकतापत्तिः । तस्माद्यद्धातुवाच्या फलांऽशरूपा क्रिया कर्तृगतापि संबन्धविशेषेण शब्देन बुध्यते स कर्तृस्थक्रियः। यद्धातुवाच्यः सोंऽशः कर्मस्थ एव न कथमपि कर्तृस्थः स–कर्मस्थक्रियः।यथा पच्भिदादाविति वदन्ति । तदाह–अन्येषामिति । नन्वत्र पक्षे दृशेः कर्मस्थक्रियत्वापत्तिः, विषयत्वापत्तिरूपस्यावरणभङ्गरूपस्य वा फलस्य कर्मण्येव सत्त्वादिति चेत्सत्यं, ज्ञानानुकूलव्यापार एव तदर्थ इत्याशयात् । 'विशेषदर्शन'मित्यस्य दर्शिताद्यव्याख्यारीत्याह–कर्मभेदेपीति। नारोहणस्य–न तज्जन्यफलस्य। द्वितीयव्याख्यायामाह–न चैतेष्विति । एवं च निर्वर्त्यविकार्यकर्मणि निर्वृत्तिविकारलक्षणः कर्मणि विशेषः । प्राप्ये तु न, 'क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न लक्ष्यते । दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते' इति तल्लक्षणादिति भावः । अन्येषां मतेपि कर्मस्थक्रियत्वं निराकरोति–धातुना चेति । 'कर्तृगतैवे'त्यस्य कर्तृगापीत्यर्थः । 'न कर्मगते'त्यस्य न कर्मगतैवेत्यर्थः । ननु न्यग्भवनं विनोपरिगमनमसंभवीत्यत उक्तम्–केवलमित्यादि ।

१ क्वचिन्न । २ 'ऽन्यकर्तृत्वात्' । ३ 'कथ्यते क्रियायाः' । ४ 'दर्शनरूपभेद' ।

वक्तव्यः॥ किं कारणम्-?॥ 'ण्यन्तेऽन्यस्य कर्तृत्वात्'। अन्यदत्राऽण्यन्ते कर्मा-

प्र.]कारकाणि स्वं स्वं व्यापारमनुतिष्ठन्ति प्रधानक्रियां संपादयन्ति। बहुवक्तव्यश्चाय-मर्थः किंचित्तु प्रकृतोपयोगादुक्तमिति प्रकृतमनुसरामः। **दर्शयते भृत्यान् राजेति।** ननु कर्मान्तरसद्भावादत्रानेनात्मनेपदेन न भाव्यम्। उच्यते–अस्मादेवोदाहरणाद्भाष्य-कारस्याऽयमभिप्राय ऊह्यते–'अण्यन्तावस्थायां ये कर्तृकर्मणी तद्व्यतिरिक्तकर्मान्तर-सद्भावे आत्मनेपदं न भवति, यथा स्थलमारोहयति मनुष्यानिति। इह त्वण्यन्ता-वस्थायां कर्तृणां भृत्यानां णौ कर्मत्वमिति भवत्येवात्मनेपदम्। एवं च'स्मरयत्येनं वनगुल्मः स्वयमेवे'ति कोकिलस्य कर्मत्वेऽपि प्रत्युदाहरणं युज्यते। **आत्मनः कर्मत्वे इति।** यदैकमेव वस्तु बुद्ध्या विभज्य कर्मत्वेन कर्तृत्वेन च विवक्ष्यते तदा प्रति-षेध इत्यर्थः। **नवेति।** वस्तुत एवाऽत्र आत्मभेदो न त्वेकस्यैव कर्मत्वं कर्तृत्वं

उ.]अत एव हरिणाऽपि–'**न्यग्भावनं न्यग्भवनं रुहौ शुद्धे प्रतीयते**' इत्येवोक्तं, न तु रुहिणा प्रतिपाद्यत इति। [नन्वेवं सति धात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयत्वाऽभावाद्धस्तिनः कर्मत्वाऽनापत्तिरत आह–**बहु वक्तव्य इति।** अयं भावः–न्यग्भवनानुकूल-व्यापारस्य रुह्यर्थत्वे तदनुकूलतयाऽङ्कुशेन गजं ताडयत्यप्यारोहतीतिप्रयोगापत्तिः। उपरिगमनमपि धात्वर्थश्चेत्–तदेवास्तु, तावतैव हस्तिनः कर्मत्वोपपत्तेः, किं न्य-ग्भवनेनेति? । उपरिगमनस्य संबन्धविशेषेण कर्तर्यपि सत्त्वान्न कर्मस्थक्रियत्वमिति भावः]। **नन्विति।** उपक्रमस्थकर्मान्तरनिवृत्तिपरवाक्येनाऽकर्मकाणामेवैतदुदाहरण-त्वावगतेरिति भावः। **अस्मादेवोदाहरणादिति।** एवंजातीयकानामित्युक्तिपराच्च 'यस्माण्णेः प्राक्कर्म कर्ता चे'ति भाष्याच्चेत्यपि बोध्यम्। 'प्राक्कर्म कर्ता चे'त्यनेन प्राक्स्थितकर्मकर्त्रोरेतदात्मनेपदोपयोगित्वं बोध्यते। तच्च कर्तृकर्मातिरिक्तकर्माऽभाव-बोधने एवेत्याहुः। **कर्तृकर्मणी इति।** 'कर्तरि कर्मे'त्यतः कर्तृग्रहणमनुवर्त्य प्रथमया विपरिणमय्य यच्च यश्च यदित्येकशेषेणाऽयमर्थो लब्धः। **प्रत्युदाहरणं युज्यते इति।** 'सिद्धान्ते' इति शेषः। 'स्थलमारोहयती'त्यत्राऽपि स्थलस्य कर्तृ-कर्मातिरिक्तकर्मणः सत्त्वात्।

भाष्ये–**आत्मनः कर्मत्वे प्रतिषेध इति।** अण्यन्ते कर्मण आत्मनो ण्यन्ते कर्तृत्वेनाऽण्यन्तावस्थास्थकर्तृकर्मातिरिक्तकर्माऽभावेन चात्मनेपदस्यैतत्प्राप्तस्य प्रति-षेधो वक्तव्य इत्यर्थः। भाष्योदाहरणे 'आत्मान'मित्युभयान्वयि। **वस्तुत एवेति।** अयं भावः–शरीरात्मा कर्म। 'अहं काण' इत्यादिव्यवहारेण शरीरेऽपि लोकानामा-त्मत्वप्रत्ययाच्छरीरात्मेति न विरुद्धम्। अन्तरात्मा कर्ता, शरीरात्मनि कर्तृत्वस्य लौकिकैरप्यनभ्युपगमादिति भावः। नन्वन्तरात्मा पुरुषः, सोप्यकर्त्तैव साङ्ख्यादि-

१ 'न्यकर्तृ'। २ 'अत्रे'ति क्वचिन्न। ३ अयं पाठो 'धातुना चेती'ति [पृ० २५८] प्रतीकानन्तरं सर्वत्र दृश्यते। ४ क्वचिन्न।

ऽन्यो ण्यन्तस्य कर्ता ॥ कथम् ? ॥ द्वावात्मानौ । अन्तरात्मा शरीरात्मा च ॥ अन्तरात्मा तत्कर्म करोति येन शरीरात्मा सुखदुःखे अनुभवति ॥ शरीरात्मा तत्कर्म करोति येनाऽन्तरात्मा सुखदुःखे अनुभवतीति॥ [णेरणौ]॥

स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ॥१।३।७२॥

स्वरितञित इति किमर्थम् ?॥ याति वाति द्राति प्साति ॥ 'स्वरितञित'इति शक्यमकर्तुम्॥[इह[1]]कस्मान्न भवति याति वाति द्राति प्सातीति॥

प्र.]चेत्यर्थः । अन्तरात्मेति । साङ्ख्यपक्षेऽन्तःकरणमन्तरात्मा, तस्यैव कर्तृत्वसंभवात्पुरुषस्याऽकर्तृत्वात् । नैयायिकानां[2] तु मते पुरुषस्य कर्तृत्वात्स एवान्तरात्मा विवक्षितः । शरीरात्मा सुखदुःखे इति । शरीरस्याऽचेतनत्वात्सुखदुःखहेतुभ्यां शरीरं संबध्यत इति व्याख्येयम् । [णेरणौ] ॥

स्वरितञितः । इदमात्मनेपदं संविधानवृत्तिभ्यो धातुभ्यो भवतीति केचिद्व्याचक्षते । पचते। पाचयतीत्यर्थः। यजते। याजयतीत्यर्थः।अनेकार्थत्वाद्धातूनां प्रकृति-

उ.]मतेऽत आह–साङ्ख्येति।तस्यैवेति ।तन्मते पुरुषस्य पुष्करपलाशवन्निर्लेपत्वेन कर्तृत्वाद्यनाश्रयत्वादिति भावः । पुरुषस्य–जीवस्य । भाष्ये आत्मद्वयसत्त्वे मानमाह–अन्तरात्मेत्यादिना । तत्कर्मेति । धर्माऽधर्मरूपं,'यत्पूर्वसञ्चितं कर्म तत्फलं पादादिसौष्ठवाद्यनुभवती'तिलौकिकव्यवहारात्। 'पूर्वकृतं कर्म मामाधिरूपेण बाधते' इति व्यवहाराच्चेति भावः । शरीरात्मनः कर्म–चेष्टादिरूपं सुखदुःखजनकम् । एकस्यैवाऽऽत्मनः कक्ष्यान्तरे कर्तृत्वं त्वनभिधानान्नेति सिद्धान्ताशयः। [णेरणौ] ॥

स्वरितञितः। ननु 'राजा प्रयाति' 'सेना प्रयाती'त्यादौ क्रियाफलस्य जयस्य कर्तृगामित्वतदभावयोर्दर्शनेन यात्यादिव्यावृत्तये 'स्वरितञित' इत्यस्यावश्यकत्वेन भाष्यमनुपपन्नमत आह–इदमिति । अत्र केचित्–क्रिया–कृत्स्नधात्वर्थस्तत्फलके कर्तुःप्रयोजककर्तुरभिप्रायेऽभिप्रायमूलके प्रयोजककर्तृव्यापारे आत्मनेपदमित्यर्थादिति भावः । संविधानं–कृत्स्नधात्वर्थप्रवृत्त्यनुकूलः प्रवर्तनाख्यो व्यापारः। यजेतेत्यादौ च ऋत्विक्प्रवृत्त्यनुकूलो यजमानव्यापार एव धात्वर्थः । सर्वावयवक्रियाप्रवृत्त्यनुकूलव्यापार एव संविधानशब्दवाच्यः। तेन 'यजेत पशुकाम' इत्यादौ यजनान्तर्गतस्तोत्रशंसनरूपहोतृव्यापारप्रयोजकव्यापारकर्तुरध्वर्योरपि पशुना संबन्धः स्यादित्यपास्तम्।तद्व्यापारस्य यजमानव्यापारवद्यावद्यज्यर्थप्रवृत्त्यनुकूलत्वाऽभावेन संविधानत्वाऽभावादित्याहुः । परे तु संविधानं–सामग्रीसङ्घटनरूपमित्याहुः । ननु विक्लित्त्याद्यनुकूलव्यापार एव पचत्याद्यर्थो न तु तन्निमित्तं संविधानमपीत्यत आह–अनेकार्थत्वादिति। तस्य द्योतकमिति।अनेन तस्य विशेषणत्वं सूचयति।संविधान-

१ क्वचिन्न । २ 'नैयायिकादीनां' ।

प्र.]रेव यदा संविधाने वर्तते तदा तस्य द्योतकमात्मनेपदं भवति[1]। यदा तु प्रकृत्यानभिहितं संविधानं तदा तदभिधानाय णिजुत्पद्यते,–पाचयतीति। यदा 'णिचश्चे'ति ण्यन्तादात्मनेपदं भवति तदा द्वितीये संविधाने ण्यन्तस्य वृत्तिः परिकल्पनीया, यथा 'राजा पाचयते' इति। 'कर्त्रभिप्राये क्रियाफल'इत्यनेन संविधानलक्षण एव क्रियाविशेष उपलक्ष्यते। क्रीणीष्व वपते[2] धत्ते चिनुत इति च शिष्टप्रयोगेषु ण्यर्थोऽवगम्यते। स्वरितञित एव संविधाने शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्वर्तन्ते, नान्ये धातव

उ.]विषय एककर्तृकः पाक इत्यर्थः।परे त्वनेकार्थस्य धातोरत्राऽयमेवार्थ इति बोधनमेव द्योतकत्वं, तेन विशेष्यत्वेऽपि न क्षतिरित्याहुः। तदाह–**यदा त्विति**। 'हेतुमतीति प्रत्ययार्थनिर्देश' इत्येव सिद्धान्तः। अत एव तदाश्रयस्यैव तत्र कर्तृत्वम्। तदाह–**तदभिधानायेति**। किं च यात्यादीनां संविधाने वृत्त्यभाववादिनां तत्र णिजनापत्त्या णिज्विधायके वाचकतापक्ष एवावश्यक इत्याशयः। नन्वेवं ण्यन्तादात्मनेपदं न स्यात्, णिचा संविधानस्य बोधितत्वादत आह–**यदेति**।**तस्य**–ण्यन्तस्य। नन्वयमर्थः सूत्राऽनारूढोऽत आह–**कर्त्रभिप्राये** इत्यादि। तदुक्तम्–**'कर्त्रभिप्रायता सूत्रे क्रियाभेदोपलक्षणम्। तथाभूता क्रिया सा हि तत्कर्त्ता फलभाग्यतः।'** इति। **क्रियाभेदः**–संविधानलक्षणः। **तत्कर्ता**–संविधानकर्ता। **'केषां चित्कर्त्रभिप्राये णिचा सह विकल्पते। आत्मनेपदमन्येषां तदर्था प्रकृतिर्यथा।'** इति च। **केषां चिद्धातूनां**–स्वरितञितां, केषांचिद्वादिनामिति वा[3]। एवमन्येषामित्यपि बोध्यम्। विकल्पाऽङ्गीकारे शिष्टप्रयोगान्प्रमाणत्वेन दर्शयति–**क्रीणीष्वेति**। 'वपत' इति पाठः। अत्र पक्षे प्रत्याख्यानभाष्यं योजयति–**स्वरितञित एवेति**। नन्वयं पक्षो न भाष्यसंमतः, प्रत्याख्यानभाष्ये 'सर्वेषां च कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलमस्ति तस्मादुभयवद्य आत्मनेपदं न चैतेषामुभयमस्ती'त्युक्तेः। तत्र 'सर्वेषां कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलमस्ती'त्युपक्रमादुभयाभावोऽकर्त्रभिप्रायत्वाऽभावप्रयुक्तो लभ्यते। असंविधाने एषां वृत्तिर्नास्तीति तु वक्तुमशक्यं, देवदत्तो गच्छतीत्याद्यनापत्तेः। तस्मादुत्तरव्याख्यैव युक्ता। तत्र हि यात्यादौ तत्फलस्य सर्वदा कर्तृगामित्वमेव विवक्षितम्, न तु परगामित्वमित्यस्य सुवचत्वात्। प्रतीयते च तथैव यात्यादौ। एवं च 'न[4] चैषां कर्त्रभिप्रायं चे'त्यादिप्रतीकस्थकैयटोपि चिन्त्य एव। 'चिनुते' इत्यादिप्रयोगाश्चान्तर्भावितण्यर्थतयोपपाद्याः। प्रकरणादिकं च तात्पर्यग्राहकम्। कदाचित्परस्मैपदेऽपि तत्प्रतीत्या तस्याऽऽवश्यकत्वाच्च। न च 'सेना प्रयाती'त्यादौ यात्यादीनामपि पराभिप्रेतफलत्वमस्त्येवेति वाच्यम्, भाष्ये 'च'-श्रवणेन कर्त्रभिप्रायमेवाऽकर्त्रभिप्रायमेव च क्रियाफलमस्तीत्यर्थात्। अत्र जयादि-

१ 'भवतीति'। २ 'पचते' 'पचसे'। ३ 'च'। ४ 'न चैतेषां'।

प्र-]इति स्वरितञिद्ग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । अन्ये त्वाहुः—स्वार्थं यः क्रियामारभते तत्रात्मनेपदं, परार्थारम्भे तु परस्मैपदम् । सा च स्वार्थपरार्थता विवक्षानिमित्ता, लौकिकप्रयोगे[1] स्वरितञिद्विषयैव, न यात्यादिविषयेत्यत्रापि पक्षे स्वरितञिद्ग्रहणस्य प्रत्याख्यानम् । एवं 'पञ्चभिर्हलैः कृषती'ति 'विभाषोपपदेन प्रतीयमा-

उ.]फलमुभयाभिप्रेतमिति न तथेति भावादित्यरुचेराह—अन्ये त्वाहुरिति। स्वार्थं य इति । यः स्वार्थं क्रियामारभते तत्र—तद्विषये प्रयोगे इत्यर्थः । सूत्रे कर्तृगामित्वं कर्तुरुपकारकत्वम्, न तु संयोगः, समवायो वा, 'चित्रया यजेत पशुकाम' इत्यादौ तदभावात्। एवं च क्रियैव फलद्वारा[2] कर्त्रर्थेति फलितम्। अत्र पक्षे क्रियाफलं श्रुत्या लोकतो वा यदुद्देशेन क्रियाप्रवृत्तिरवगता । तद्यथा पच्यादौ भोजनादि लोकतोऽवगतम्, यज्यादौ च स्वर्गादि श्रुत्याऽवगतम्, न दक्षिणादिरूपमिति बोध्यम् । परार्थेति । यात्यादिषु तु परार्थत्वविवक्षैव नास्तीत्यतो न दोषः । स्वार्थत्वपरार्थत्वोभयविवक्षावतां धातूनां स्वार्थत्वविवक्षायां तङानाविति सूत्रार्थः । उभयं च स्वरितञित्स्वेवेति न दोषः । विवक्षानिमित्ता स्वार्थपरार्थतेत्यन्वयः । विवक्षेत्यनेन 'कमलवनोद्घाटनं कुर्वते ये'इति सिद्धम् । अत एव 'स्वामिदासौ पचत'इत्यत्र क्रियामात्रविवक्षायां परस्मैपदमिति वक्ष्यते कैयटेन । तेन चैतस्य शाब्दबोधे भानमिति लभ्यते। कर्तृगामित्वविवक्षाऽभावमात्रं परस्मैपदनिमित्तमिति च । आत्मनेपदादिसमभिव्याहृतधातोः स्वरितञितः कर्तृगतफलजनकक्रियादौ लक्षणेति बोध्यम् । केचित्तु नेदं शाब्दबोधविषयः, अपि तु पश्चात्तनमानसबोधविषयः,तथैवानुभवात् । 'किमर्था क्रिये'ति विचारे क्वचित्परार्थफलकत्वम्, क्वचित् स्वार्थफलकत्वं मनसा बुध्यते। एवं चैषु परार्थत्वमेव परस्मैपदनिमित्तं, कोटिद्वयातिरेकेण तृतीयकोटेरभावात् । अत एव भाष्येऽकर्त्रभिप्रायमित्युक्तं न तु कर्त्रनभिप्रायमिति । 'स्वामिदासौ पचत' इति तु दासधर्मस्य स्वामिन्यारोपात्साध्यम्,स्वामिगतस्य धर्मस्य दासे आरोपेणाऽत्मनेपदवत् । कर्त्रभिप्रेतत्वादिकं चाऽऽरोपितानारोपितसाधारणं मानसबोधविषयस्तङादिहेतुः । अत एव 'परार्थारम्भे तु परस्मैपद'मित्युपक्रमे कैयटेनोक्तम् । वस्तुतः 'कर्त्रभिप्राये क्रियाफले' इत्यनेन संविधानमुपलक्ष्यते । तद्वाचकाद्धातोरात्मनेपदं, विक्रियनुकूलसाधनविनियोगार्थत्वे तु परस्मैपदम् । एतच्च हरिग्रन्थे स्पष्टमिति मञ्जूषायां निरूपितम् । भाष्यस्याप्यत्रैव तात्पर्यमित्याहुः । नन्वेवं विवक्षाऽतिप्रसक्तेत्यत आह—स्वरितञिद्विषयैवेति । नन्वेवं 'पञ्चभिर्हलैः कृषती'त्यत्र संविधानप्रतीतेरात्मनेपदं स्यादत आह—पञ्चभिरिति । 'पञ्चभिर्हलै'रित्युपपदगम्यत्वात्तस्येति भावः । ननु स्वामिदासयोर्युगपत्क-

१ 'लौकिके' । २ 'फलद्वारा क्रियैव' ।

'कर्त्रभिप्राये क्रियाफले' इत्युच्यते, सर्वेषां च कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलमस्ति। त एवं विज्ञास्यामो–'येषां कर्त्रभिप्रायमकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति तेभ्य आत्मनेपदं भवती'ति ॥ न[1] चैषां कर्त्रभिप्रायं चाऽकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति ॥ तथाजातीका[2] खल्वाचार्येण स्वरितञितः पठिता ये उभय-

उ.]न'इति पक्षे आत्मनेपदाऽभावः। 'स्वामिदासौ पचत'इति क्रियामात्रविवक्षायां परस्मैपदम्। यदा तु स्वामिगतो धर्मो दास आरोप्यते तदा 'स्वामिदासौ पचेते' इति आत्मनेपदं भवत्येव । सर्वेषां चेति । सर्वत्र संविधानस्य संभवात्सर्वत्र च स्वार्थाऽनुष्ठानसंभवादिति भावः।येषामिति।संभवे व्यभिचारे च सति प्रकारान्तरव्यवच्छेदेन विशिष्टे प्रकारे कार्यविधानाय विषयनिर्देशः[3] क्रियते इति भावः।न चैषामिति। यात्यादयः संविधाने वर्तितुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः । अथ वा स्वाभिधेयमात्रवृत्तयो यात्यादयः, नैषां स्वार्थताविशिष्टक्रियावाचित्वसंभवः[4] । तथाजातीयका इति । प्रकारमात्रे थालं विधाय प्रकारवति जातीयर्विहितः । अथेति । कर्तारमेति प्राप्नोतीति कर्त्रायमिति सिद्ध्यत्येव विवक्षितोऽर्थ इति प्रश्नः । यमेवेति । के चिदाहुः–वर्तमानकालविवक्षा स्यादिति । तदयुक्तम् । कालसामान्येऽण्विधानात् । तस्मादयमर्थः–द्विविधं यागादिफलं, दृष्टमदृष्टं च । दृष्टम्–अन्नपुत्रवृष्टिशत्रुवधादिकम् । अदृष्टं स्वर्गादि। तत्र–पूर्वं प्रत्यासन्नमवश्यंभावीति प्रधानम् । इतरत्तु विधुरप्रत्ययो-

प्र.]तृत्वविवक्षायां स्वार्थवृत्तिताप्रयुक्तात्मनेपदस्य दासेनाऽन्वयाऽभावात्परार्थत्वप्रयुक्तपरस्मैपदस्य स्वामिनाऽनन्वयादप्राप्त्येदृशे विषये पचेतिङन्तस्य प्रयोग एव न स्यादत आह–स्वामिदासाविति । क्रियामात्रेति। वस्तुत उपपत्त्यन्तरमत्रोक्तम् । सर्वत्रेति । सर्वधातुष्वित्यर्थः । भाष्ये–'सर्वेषा'मित्यस्यापि–सर्वधातूनामित्यर्थः । संभवे इत्यादि । एवं च यत्र धाता 'कर्त्रभिप्राय' इत्यस्य व्यावर्त्यसंभवस्तत्रैवाऽस्य प्रवृत्तिरिति भावः । 'अकर्त्रभिप्राय'मित्यस्य कर्तृभिन्नाऽभिप्रायमित्यर्थः । एवं च यात्यादीनां सर्वथा कर्त्रभिप्रेतमेवेति व्यावर्त्याऽभावात्तेषां नोदाहरणत्वमिति भावः । नैतेषां स्वार्थताविशिष्टेति । क्रियामात्रवृत्तित्वादिति भावः । एतदुक्तरीत्या भाष्यस्वरसविरुद्धम् । अकर्त्रभिप्रेतक्रियाफलाऽभावस्यैव भाष्यतो लाभादिति कश्चित् । प्रत्यययोः पौनरुक्त्यं परिहरति–प्रकारमात्रे इति । केचित्तु तथाजातिरिति बहुव्रीहे'र्जात्यन्ताच्छ बन्धुनी'ति छमाहुः । नन्वभिप्रपूर्वकैतेरिच्छायां रूढत्वेन कथं तदाक्षेपोऽत आह–कर्त्रायमिति । स तु न तव विवक्षित इति भावः । के चिदिति । 'संप्रत्येती'ति भाष्यस्वरसादिति तेषां भावः । यद्यप्यण्विधौ कालसंबन्धो नास्ति तथापि कालोदासीनाः प्रत्यया आक्षिप्यमाणकालत्रयसाधारणा

१ 'न चैतेषां' । २ 'तथाजातीयाः' । ३ 'धानाय निर्दे'। ४ नैतेषां स्वार्थविशि' ।

वन्तो येषां कर्त्रभिप्रायं चाऽकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति॥ अथाऽभिप्रग्रहणं किमर्थम्?॥ 'स्वरितञितः कर्त्राये क्रियाफले' इतीयत्युच्यमाने यमेव संप्रत्येति क्रियाफलं तत्रैव स्यात्-लूञ्-लुनीते, पूञ्-पूनीते।इह[1] न स्यात्-यज्-यजते, वप्-वपते ॥ अभिप्रग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । 'अभि'रामुख्ये वर्तते 'प्र' आदिकर्मणि । तेन यं चाऽभिप्रैति यं चाभिप्रैष्यति यं चाऽभि-प्रागात्तत्र सर्वत्राभिमुख्यमात्रे सिद्धं भवति ॥ 'कर्त्रभिप्राये क्रियाफले' इति किमर्थम् ? ॥ पचन्ति भक्तकराः[2] । कुर्वन्ति कर्मकराः । यजन्ति याजकाः ॥ 'कर्त्रभिप्राये क्रियाफल' इत्युच्यमानेऽप्यत्र[3] प्राप्नोति । अत्राऽपि हि क्रियाफलं

प्र.]पनिपातसम्भवे व्यभिचारसंभवाद्विप्रकृष्टत्वाच्चाऽप्रधानमिति तस्येह ग्रहणं न स्यात् । अभिप्रग्रहणात्तु तस्यापि ग्रहणम् । आभिमुख्यं फलस्य यदा कर्ता बुद्ध्या-ध्यवस्यति क्रियारम्भे तदाऽऽत्मनेपदमित्यर्थ[4]मर्थोऽभिप्रग्रहणे सति लभ्यते ।

वपत इति । 'केशश्मश्रु वपत' इत्यत्रैवाऽऽसन्ने फले स्यात् । 'धान्यं वपत' इत्यत्र तु विप्रकृष्टे फले न स्यादित्यर्थः।यं चाभिप्रागादिति। 'अयष्टे'त्यादौ। एतत्तु

उ.]इत्यभिप्रायेण 'कालसामान्ये' इत्युक्तम्।तस्मादिति।संप्रतीति क्रियाफलविशेषणं संप्रतीत्यस्य क्रियाऽव्यवहितोत्तरकालिकमित्यर्थः। तच्च दृष्टमेवेति भावः । तद्ध्वन-यन्वक्ष्यति-इह न स्याद्यजत इत्यादि । विधुरः-विरोधी । प्रत्ययः-कारणम् । तदुपनिपातः—तत्प्राप्तिः । कीर्त्तन-कर्मनाशाजलस्पर्श-करतोयापारगमन-विस्मया-दिरूपविरोधिकारणसांनिध्ये विनाशसंभवादिति भावः । विप्रकृष्टत्वं-कालान्तर-भावित्वम्। अभिप्रग्रहणात्त्विति। तदभावेऽवश्यभावित्वं संनिहितत्वमेव च प्राधान्यं गृह्येत । सति तु तस्मिन्क्रियोद्देश्यत्वलक्षणप्राधान्यविशेष लाभ इति भावः । क्रिया-प्रारम्भे यदा कर्त्ता फलस्याभिमुख्यमुद्देश्यत्वं बुद्ध्या जानाति तदात्मनेपदमित्य-न्वयः। एवं च तादृशोद्देश्यमेव फलशब्देन लभ्यत इति तात्पर्यम्। इदमेवाऽभिप्रेत्य वक्ष्यति-अभिराभिमुख्ये प्र आदिकर्मणीति । आद्यत्वं चाऽऽभिमुख्यगतम् । आद्यमाभिमुख्यं च कर्मप्रारम्भकालिकमेवेति दिक् । ननु वपनस्य केशनकर्त्तनरूपं फलमव्यवहितमेवेति कथमिहाऽप्राप्तिरत आह-केशेति । धान्यं वपते इति । बीजविकिरणार्थोऽत्र वपतिरिति भावः । भाष्ये-तेन यं चेत्यादि । अत्राऽभिप्रैतिः संबन्धमात्रे । एवं च येन फलेन संप्रति कर्त्ता संबद्धो, येन च संबद्धो भविष्यति, येन च संबद्धोऽभूत्सर्वत्रात्मनेपदं सिद्धं, कर्मारम्भे तस्यैव स्वसम्बन्धित्वेनोद्देशात्। तत्र भूते उपयोगो'ऽलाविष्ट देवदत्त'इत्यादौ । भाष्ये-अत्रापि हीति। न च तानि फलानि न क्रियारम्भोद्देश्यानीति वाच्यम् , 'ऋत्विग्व्यापारवचनयजेरारम्भो 'होता

१ 'न स्यात्-यजते वपते' । २ 'भक्तकाराः' । ३ 'मानेऽपि प्रा'। ४ 'मित्यर्थो' ।

कर्तारमभिप्रैति। याजका यजन्ति गा लप्स्यामह इति। कर्मकराः कुर्वन्ति पादिकमहर्लप्स्यामह इति ॥ एवं तर्हि 'कर्त्रभिप्राये क्रियाफले' इत्युच्यते, सर्वत्र च कर्त्तारं क्रियाफलमभिप्रैति। तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते—'साधीयो यत्र कर्तारं क्रियाफलमभिप्रैति'॥न चान्तरेण यजिं यजिफलं वपिं वा वपिफलं लभन्ते[1]। याजकाः पुनरन्तरेणाऽपि यजिं-गा[2] लभन्ते भृतकाश्च पादिक'मिति॥

शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् ॥१।३।७८॥

॥*॥ शेषवचनं पञ्चम्या चेदर्थे प्रतिषेधः ॥*॥ शेषवचनं पञ्चम्या चेदर्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः। भिद्यते कुसूलः स्वयमेव, छिद्यते रज्जुः स्वयमेवेति ॥

प्र.]कालनिर्देशप्रसङ्गेनोक्तं न त्वत्राऽप्राप्तेर्निमित्तमस्ति। पादिकमहरिति। पादो-भृतिरस्येत्यत्रार्थे'ऽसमासे निष्कादिभ्य' इति ठक्। न चान्तरेणेति। नहि स्वर्गा-दिफलं यागमन्तरेण भवति, तदुद्देशेनैव यागप्रवर्तनात्। याजका इति। प्रति-ग्रहेणाऽपीति भावः। तथा च हरिणोक्तम्—'यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचा-दयः। तत्प्रधानं फलं तेषां न लाभादि प्रयोजनम्'। इति। [स्वरितञि] ॥

शेषात्कर्तरि। भिद्यते कुसूल[3] इति। कुसूलस्य कर्मशास्त्रातिदेशेपि स्वाश्रयं कर्तृत्वमनिवृत्तमिति परत्वात्परस्मैपदं प्राप्नोति। सप्तम्यन्तेन तु शेषशब्देन कर्तरि

उ.]भविष्यामी'त्यादिप्रतिवचनं, तदुद्देश्याश्च गाव एवेति भावः।पादो भृतिरस्येति। पादभृतिसंबन्धि दिनमित्यर्थः। दिवसस्य तां भृतिं लप्स्यामह इति तात्पर्यम्। भाष्ये—सर्वत्र चेति '। नहि प्रयोजनमनुद्दिश्ये'ति न्यायादिति भावः। प्रकर्षेति। अनन्यलभ्यत्वं प्रकर्षः। 'साधीय' इत्यस्य क्रियाफलेनान्वयः। 'अनन्यलभ्यं क्रिया-फलं यत्र संविधानरूपे धात्वर्थे सति कर्तारमभिप्रैति तत्र तद्धानावित्यर्थ' इति भावः। किं तत्साधीयः क्रियाफलं, तत्राह—न चान्तरेणेति। यद्यज्यादिफलमन्तरेण यजिक्रियां न च—नैव लभन्ते तदित्यर्थः। गवादिषु च तद्व्यतिरेकं दर्शयति—याजकाः पुनरित्यादिना। तद्व्याचष्टे—नहीति। यद्यपि दानादिनाऽपि स्वर्गो भवति तथापि स्वर्गविशेषस्य क्रियाविशेषनियतत्वादनन्यलभ्यत्वमिति भावः। तदुद्देशेन—विशेषोद्देशेन। एवं च 'क्रियाफल'शब्देन तदेव ग्राह्यमिति भावः। कारिकायां 'यत्सिद्ध्यर्थं पचादय एवारभ्यत' इत्यन्वयः। एवकाराध्याहारश्च बोध्यः।[स्वरित]॥

शेषात्कर्त्तरि। भाष्ये—अर्थे—कर्मकर्तृरूपे। प्रतिषेध इति। 'परस्मैपदस्ये'-ति शेषः। कार्यातिदेशे कर्मवच्छास्त्रस्य परत्वेनात्मनेपदं सिद्ध्यत्येवेत्यत आह—शास्त्रेति। वस्तुतः कार्यातिदेशेऽप्युपदेशदेश एव देशः, तस्य शास्त्रातिदेशान-तिरेकश्चेति न दोष[3] इति बोध्यम्। नन्वेवमपि विशेषविहितेनातिदेशिकेनोपदेशस्य बाधः स्यादत आह—स्वाश्रयमिति। अचारितार्थ्यमेव हि बाधकत्वे बीजम्। अति-

१ 'लभते'। २ 'गां'। ३ क्वचिन्न।

एवं तर्हि शेषे इति वक्ष्यामि ॥*॥सप्तम्या चेत्प्रकृतेः[1]॥*॥ सप्तम्या[3] चेत्प्रकृतेः प्रतिषेधो वक्तव्यः । आस्ते शेते । च्यवन्ते प्लवन्ते ॥ ॥*॥ सिद्धं तूभयनिर्देशात् ॥*॥-सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ ['उभयनिर्देशात्'] । उभयनिर्देशः कर्तव्यः । शेषाच्छेष इति वक्तव्यम् ॥ कर्तृग्रहणमिदानीं किमर्थं स्यात् ? ॥ ॥*॥ कर्तृग्रहणमनुपराद्यर्थम् ॥*॥ अनुपराद्यर्थमेतत्स्यात् । इह मा भूत्— अनुक्रियते स्वयमेव, पराक्रियते स्वयमेवेति ॥ सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु ॥ ननु चोक्तं-"शेषवचनं पञ्चम्या चेदर्थे प्रतिषेधः" इति ॥ नैष दोषः । 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' इत्यत्र कर्तृग्रहणं प्रत्याख्यायते तत्प्रकृतमिहानुवर्तिष्यते 'शेषात्कर्तरि कर्तरी'ति ॥

किमिदं 'कर्त्तरि कर्त्तरी'ति ? ॥ कर्तैव यः कर्ता तत्र यथा स्यात्, कर्ता चाऽन्यश्च यः कर्ता तत्र मा भूदिति ॥ [शेषात्कर्त्तरि] ॥

अनुपराभ्यां कृञः ॥१।३।७९॥

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥ ॥*॥ परस्मैपदप्रतिषेधात्कृञादिषु विधानम् ॥*॥ परस्मैपदप्रतिषेधात्कृञादिषु परस्मैपदं विधीयते ॥ प्रतिषिध्यते तत्र परस्मै-

---

प्र.]विशेष्यमाणे कर्मकर्तुः कर्मवद्भावेन कर्म शास्त्रातिदेशादात्मनेपदविधावुपयोगादशेषत्वात्परस्मैपदाऽभावः । **सप्तम्या चेदिति** । प्रत्ययनियमे प्रकृतीनामनियमादनुदात्तङिद्भ्यः परस्मैपदमपि प्राप्नोति । **अनुक्रियत इति** । 'अनुपराभ्यां कृञ' इत्येतदशेषार्थमारब्धम् , गन्धनादिषु कर्त्रभिप्राये क्रियाफले च परस्मैपदार्थम्।तत्राऽसतीह कर्तृग्रहणे कर्मकर्तर्यपि परस्मैपदप्रसङ्गः । सति तु कर्तृग्रहणे उत्तरत्र शेषग्रहणस्य कर्तृग्रहणस्य चाऽनुवृत्तौ सत्यां शेषे कर्तरि परस्मैपदविधानात्कर्मकर्तरि न भवति।

उ.]देशश्च यगादिसंपादनेन चरितार्थ इति भावः।भाष्ये–**शेष इति**। एवं च 'भावकर्मणो'रिति नियमे उपयुक्तत्वान्नाऽयं शेष इति भावः। ननु प्रकृतिनियमेऽनुदात्तङिदादिभ्यो व्यावृत्तं परस्मैपदं शेषेभ्य एवेति किं तेनेत्यत आह–**प्रत्ययनियम इति** । अशेषं दर्शयति–**गन्धनादिष्विति** । एवं च गन्धनादौ प्राप्तमात्मनेपदं यथा बाधते तथा सति कर्तृग्रहणे कर्मकर्त्तर्यपि तद्बाधेतेति भावः । **सति त्विति** । इह करणं तु स्पष्टार्थमिति भावः । [**शेषात्कर्तरि**] ॥

अनुपराभ्यां । भाष्ये–**प्रतिषिध्यते तत्र परस्मैपदमिति** । 'स्वरितञित आत्मनेपद'मिति प्राप्तस्य पुनर्विधानेनाऽर्थादन्यन्नेत्यवगतेरिति भावः । अत एव 'प्रतिषिध्यते' इत्युक्त्वाऽग्रे 'कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवती'त्युक्तिः

---

१ क्वचिन्न । २ 'प्रकृतेः प्रतिषेधः' इति केचित्पठन्ति ।
३ 'शेषवचनं सप्त' । ४ लुप्तं स्यात् । ५ अयमंशः क्वचिन्न ।

पदं 'स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवती'ति ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् ॥ किं तर्हीति ॥॥*॥ तत्रात्मनेपदप्रतिषेधोऽप्रतिषिद्धत्वात् ॥*॥ तत्रात्मनेपदस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अप्रतिषिद्धत्वात्' । नह्यात्मनेपदं प्रतिषिध्यते ॥ किं तर्हि ? ॥ परस्मैपदमनेन विधीयते ॥ ॥*॥ न वा द्युतादिभ्यो वावचनात् ॥*॥ न वैष दोषः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'द्युतादिभ्यो वावचनात्' । यदयं द्युतादिभ्यो वावचनं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो—'न परस्मैपद[1]विषये आत्मनेपदं भवती'ति ॥ ॥*॥ आत्म[2]नेपदनियमे वा प्रतिषेधः ॥*॥ आत्मनेपदनियमे वा प्रतिषेधो वक्तव्यः । 'स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले' । आत्मनेपदं भवति, कर्तर्यनुपराभ्यां कृञो ने'ति ॥ सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु ॥ ननु चोक्तं 'तत्रात्मनेपदप्रतिषेधोऽप्रतिषिद्धत्वा'दिति ॥ परिहृतमेतत् 'न वा द्युतादिभ्यो वावचना'दिति॥अथ वेदं तावदयं प्रष्टव्यः–'स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवतीति परस्मैपदं कस्मान्न भवति ॥ आत्मनेपदेन बाध्यते॥

प्र.] अनुपराभ्याम् । तत्रात्मनेपदप्रतिषेध इति। अयमभिप्रायः–अशेषत्वात्कृञः पूर्वेण नियमादप्राप्तं परस्मैपदमनेन प्रतिप्रसूयते इति अनुपरापूर्वात्करोतेर्मौलेन विधिवाक्येन आत्मनेपदपरस्मैपदप्रसङ्गः । विधीयत इति । नियमाऽपाकरणद्वारेण प्रतिप्रसूयते इत्यर्थः। नवेति । 'द्युद्भ्यो लुङी'त्यत्रान्तरेणापि वावचनानुवृत्तिं परस्मैपदप्रतिप्रसवादुभयस्मिन्सिद्धे स्वरितत्वेन वावचनानुवृत्तिर्लिङ्गं परमैपदप्रतिप्रसवे आत्मनेपदाऽभावस्य । आत्मनेपदनियमे वेति । साक्षादात्मनेपदनिषेधे क्रियमाणे मूलविधेः प्रतिप्रसवाशङ्का न भवति । यथैव तर्हीति । आत्मनेपदाऽपवादः परस्मैपदं विधीयते, न तु प्रतिप्रसवद्वारे[3]णाऽनियमः प्रतिपाद्यते इति भावः ।

उ.]सङ्गच्छते।ननु तिबादिसूत्रेण सामान्यतः प्राप्तानां'स्वरितञित'इतिनियमे तदपवादतयाऽनेन परस्मैपदविधानेन क्वात्मनेपदमापाद्यते?कर्त्रभिप्रायादावनेन परस्मैपदविधानात्, अन्यत्र 'शेषा'दितिनियमेन व्यावर्त्तितत्वादत आह–अयमभिप्राय इति । तदपवादत्वापेक्षया कर्तृगामिक्रियाफलादावेव 'तिप्तस्झी'त्यस्य प्रतिप्रतिसवविधौ लाघवादिति भावः। प्रतिप्रसूयत इति। 'क्रमेण नियम' इति पक्षे इयं शङ्केत्यर्थः । मौलेन–सर्वेषां मूले स्थितेन 'तिप्तस्झी'त्यनेन। 'वा क्यष' इत्यतो 'द्युद्भ्य' इत्यत्र वाग्रहणानुवृत्तिः । नन्वनेन निषेधेन नियमाऽपाकरणेपि पुनर्मूलविधेः प्रवृत्त्याशङ्का तदवस्थैवेत्यत आह–साक्षादिति।तन्निषेधे हि शेषत्वाच्छेषा[4]दिति नियमान्नाऽनियमप्रसङ्ग इति भावः। विधीयत इति । न क्रमेण नियमः, किं तु सर्वं प्रक-

---

१ विषयमात्म' । विधावात्म' । २ क्वचिन्न । ३ 'ण निय' । ४ 'दिनिय' ।

यथैव तर्ह्यात्मनेपदेन परस्मैपदं बाध्यते, एवं परस्मैपदेनाप्यात्मनेपदं बाधिष्यते॥

बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः ॥१।३।८६॥

बुधादिषु येऽकर्मकास्तेषां ग्रहणं किमर्थम् ? ॥ [बुधादिषु येऽकर्मकास्तेषां ग्रहणं] सकर्मकार्थमचित्तवत्कर्तृकार्थं वा । [बुधयुधनश] ॥

अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् ॥१।३।८८॥

॥*॥ अणावकर्मकादिति चुरादिणिचो ण्यन्तात्परस्मैपदवचनम् ॥*॥ अणावकर्मकादिति चुरादिणिचो ण्यन्तात्परस्मैपदं वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—चेतयमानं प्रयोजयति—चेतयति ॥ यदि तर्ह्यत्रापीष्यते 'अणि'ग्रहणमिदानीं किमर्थं स्यात् ? ॥ अकर्मकग्रहणमण्यन्तविशेषणं यथा विज्ञायेत ॥ अथाऽक्रियमाणेऽणिग्रहणे कस्याऽकर्मकग्रहणं विशेषणं स्यात् ? ॥ 'णे'रिति

प्र.] बुधयुधनशजनेङ् । सकर्मकार्थमिति । अकर्मका अपि धातवः सोपसर्गा अनुपसर्गा वा अर्थान्तरवृत्तित्वे सति सकर्मका भवन्ति, अन्तर्भावितण्यर्था वा प्रयोज्यकर्मणा । अचित्तवत्कर्तृकार्थं वेति । वाशब्दश्चार्थे । तेनाऽकर्मकाणामचित्तवत्कर्तृकार्थं ग्रहणम् , चित्तवत्कर्तृकाणां तु सकर्मकार्थमित्यर्थः ।

अणावकर्मकात् । अणाविति,—णिमात्रस्य पर्युदासाच्चुरादिण्यन्तो योऽकर्मकश्चित्तवत्कर्तृकश्च तस्माद्धेतुमण्ण्यन्तादप्राप्तं परस्मैपदमित्यणावित्यादिवार्त्तिकमारब्धम् । चुरादिणिचो ण्यन्तादिति । चुरादिण्यन्ताद्द्वितीयहेतुमण्ण्यन्तादित्यर्थः । अकर्मकग्रहणमिति । 'अणा'वित्यस्य यद्यपि प्रयोजनमस्ति 'आरोहयमाणं प्रयुङ्क्ते

उ.]रणं युगपदेव नियामकमिति भावः।अनेन नियमानां विधिमुखेन प्रवृत्तिः सामान्यशास्त्रसङ्कोचकता चेति ध्वनितम् । भाष्येप्यात्मनेपदेन परस्मैपदं बाध्यत इत्युक्त्या विधिमुखप्रवृत्तिः सूचिता, निषेधमुखेन प्रवृत्तौ हि तन्निषेधस्य शाब्दत्वाद्बाध्यते इत्युक्तिरसङ्गतैव स्यात् । [अनुपराभ्यां कृञः] ॥

बुधयुध । उत्तरसूत्रेण सिद्धिमाशङ्क्य परिहरति—भाष्ये—बुधादिष्विति । नन्वकर्मकाणां ग्रहणं सकर्मकार्थमिति विरुद्धमत आह—अकर्मका अपीति। प्रकारत्रयेण तेषां सकर्मकाणां सकर्मकत्वमिति भावः । नन्वकर्मकाणां सकर्मकतादशायामिवाऽप्राप्तत्वाविशेषादचित्तवत्कर्तृकतायामपि विध्यर्थत्वसंभवाद्वाकारोऽनुपपन्न इत्यत आह—चार्थे इति। अचित्तवत्कर्तृकार्थमिति । अचित्तवत्कर्तृकाऽकर्मकार्थमित्यर्थः।

अणाव । ननु यतो णेरात्मनेपदं ततः प्रागवस्थाऽणिपदग्राह्येति न दोषोऽत आह—णिमात्रेति । प्रत्यासत्तिमजानानस्य शङ्केत्यर्थः । 'चुरादिणिचो ण्यन्ता'दिति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्ये चाऽनन्वयोऽत आह—द्वितीयेति । आरोहयमाण-

१'पदेनात्मने'। २ क्वचिन्न । ३इदं वार्त्तिकमित्यन्ये । ४'कर्त्तव्यम्'।५'ग्रहणंकस्य'।

वर्तते। ण्यन्तविशेषणं स्यात् ॥ तत्र को दोषः? ॥ इहैव स्यात्—चेतयमानं प्रयोजयति–चेतयति। इह न स्यात्—आसयति, शाययतीति ॥

॥*॥ सिद्धं त्वतस्मिन् णाविति वचनात्॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम्?॥ ['अतस्मिन्णाविति वचनात्'] ॥ अतस्मिन् णौ योऽकर्मकस्तत्रेति वक्तव्यम् ॥ सिद्ध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु ॥ ननु चोक्तम् 'अणावकर्मकादिति चुरादिणिचो ण्यन्तात्परस्मैपदवचन'मिति ॥ नैष दोषः। अणाविति कस्येदं णेर्ग्रहणं? ॥ यस्माण्णेः प्राक्कर्म कर्ता वा विद्यते। न चैतस्माण्णेः प्राक्कर्म कर्ता वा विद्यते ॥ [अणावकर्मकात्] ॥

न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः ॥ १।३।८९ ॥

॥*॥ पादिषु धेट उपसङ्ख्यानम् ॥*॥पादिषु धेट उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्॥ धापयेते शिशुमेकं समीची ॥ [न पादम्या] ॥

लुटि च क्लृपः ॥१।३।९३॥

किमर्थश्चकारः?॥ ॥[*॥चकारो[3]ऽनुकर्षणार्थः॥*]॥स्यसनोरित्येतदनुकृष्यते॥

प्र.]आरोहयते' इत्यत्राऽनेन मा भूत्परस्मैपदम्, तथापि प्रयोजनान्तरमप्यस्तीति भाष्यकारो दर्शयति। **सिद्धं त्वतस्मिन्निति**। तच्छब्देन[1] हेतुमण्णिज्निर्दिश्यते। तस्यैव पूर्वसूत्र उपादानाद्बुधादिभ्यस्तस्यैव संभवात्। तेनायमर्थः—अहेतुमण्ण्यन्तो योऽकर्मकश्चित्तवत्कर्तृकश्च तस्माद्धेतुमण्ण्यन्तात्परस्मैपदं भवति। तेन 'चेतयती'-त्यत्रापि सिद्ध्यति। **यस्माण्णेरिति**। एतच्च 'णेरणा'वित्यत्रोक्तं,तदेव पुनः प्रकृतोपयोगाद्भाष्यकारेण स्मारितम्। [**अणावकर्म**] ॥

न पाद। समीची इति। प्रथमाद्विवचने वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥

लुटि च क्लृपः। स्वरितत्वादनुवृत्त्या चशब्दप्रतिपाद्यस्यार्थस्य सिद्धत्वा-

---

उ.]मिति। निवृत्तप्रेषणचतुर्थकक्षेयम्। ततो हेतुमण्णिच्। **प्रयोजनान्तरमपीति**। वस्तुतस्तादृशप्रयोगानभिधानमिति भाष्याशय इत्यन्ये।

तस्यैवेति। यद्यपि'यस्माण्णेः प्रा'गिति वक्ष्यमाणरीत्या हेतुमण्णिरिति लभ्यं, तथाप्ययं भावः—तथा सत्याधृषाद्वेति विकल्पितणिच्यण्यन्तसंभवेन ततश्चुरादिण्यन्तादपि परस्मैपदं यथा स्यादिति[2]। उत्तरभाष्यस्य त्वयं भावः—क्वचित्तथा अण्यन्तसंभवेपि चुरादिणिच्त्वावच्छेदेन न संभवति। हेतुमण्णिच्त्वाऽवच्छेदेन तु संभवत्यण्यन्ततेति स एव गृह्यते इति। [**अणावकर्मकात्**] ॥

न पाद। छन्दसीति। सुपां सुलुगिति लुक्रोप्युपलक्षणमिदम्। [**नपाद**]॥

लुटि च। भाष्ये—अनुकृष्यत इति। 'वृद्भ्यः स्यसनो'रित्यनेन तु न

---

१ क्वचिन्न। २ 'यथा स्यात्'। ३ लुप्तं स्यात्।

यदि तर्हि नान्तरेण चकारमनुवृत्तिर्भवति, 'घुन्भ्यो लुङी'त्यत्रापि चकारः कर्तव्यो विभाषेत्यनुकर्षणार्थः । अथेदानीमन्तरेणापि चकारमनुवृत्तिर्भवति, इहापि नार्थश्चकारेण । एवं सर्वे चकाराः प्रत्याख्यायन्ते ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च तृतीयः समाप्तः ॥

आ कडारादेका संज्ञा ॥ १।४।१ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥*॥ अन्यत्र संज्ञासमावेशान्नियमार्थं वचनम् ॥*॥ अन्यत्र संज्ञासमावेशो भवति ॥ क्वाऽन्यत्र ?॥ लोके व्याकरणे च ॥ लोके

प्र.]द्भाष्यकारः सर्वानेव चशब्दान्प्रत्याचष्टे।इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमास्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् । पादश्च तृतीयः समाप्तः।

आ कडारादेका।किमर्थमिति।आकडारात्परा निरवकाशा च संज्ञेष्यते। तत्राऽन्तरेणापि सूत्रं 'विप्रतिषेधे परङ्कार्य'[1]मिति वचनात्परा भविष्यति न पूर्वा। निरवकाशापि हि[2] सावकाशां विशेषविहितत्वादेव बाधित्वा भविष्यति,कौण्डिन्ये दधिदानमिव तक्रदानमिति प्रश्नः । अन्यत्रेति । विप्रतिषेधे परं कार्यमुच्यते, न च संज्ञानां विरोधः, युगपत्प्रवृत्तिसंभवात् । न च बाध्यबाधकभावः, भिन्नफलत्वा-

उ.]सिद्धिस्तत्र चतुर्णामेव ग्रहणादिति भावः । भाष्यकार इति । न च चकारेण स्पष्टा प्रतिपत्तिः, स्वरितत्वं तु व्याख्यानसापेक्षमिति वाच्यम्, कृतेपि चे समुच्चेतव्यविशेषप्रतिपत्तये तदपेक्षायास्तुल्यत्वादिति भावः । सर्वे चकारा इति । अनुवृत्तिफलका इत्यर्थः। तेनाऽऽटश्चेति चस्य पुनर्विधानार्थत्वपरभाष्येणाऽविरोधः। * इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्द्योते प्रथमाध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् । पादश्च स्तृतीयः समाप्तः ॥

आ कडारात् । नन्वविरुद्धानां संज्ञानां विषये विरोधमूलकविप्रतिषेधशास्त्राऽप्रवृत्तेरस्य कैमर्थ्यमनुपपन्नमत आह—आ कडारादिति । अविरोधमजानतः शङ्केति भावः । निरवकाशस्थले त्वविरोधं जानतोऽपि शङ्केत्याह—विशेषे इति । नतु विरोधादपीत्येवकारार्थः । न च संज्ञानामिति । इन्द्रः शक्रः कृत्कृत्य इति च संज्ञानां लोकशास्त्रयोर्युगपत्प्रवृत्तिदर्शनादिति भावः । न चेति । अनवकाशत्वप्रयुक्त इत्यर्थः । एकफलकत्वेऽसहानवस्थानलक्षणविरोधे वाऽनवकाशं बाधकं, न चैतदुभयमप्यत्रेत्याह—भिन्नफलत्वादिति । वस्तुतः समावेशदर्शनादेवाऽविरोधो विशेषत्वेऽप्यबाधकत्वमिति भाष्याशयः । कैयटोक्तमेकफलत्वं विरोधश्च व्यभिचरितौ।अत एवाऽचि रादेशेन नुटो बाधमाशङ्क्य 'न तिसृ'तिज्ञापकेन समाहितं सप्तमे भाष्ये।तादृशस्थले एकफलत्वाऽभावः स्पष्ट एव।तक्रेण दध्नो बाधनमविरोधे आस्वाद-

१ 'परमिति' । २ क्वचिन्न ।

तावत्-'इन्द्रः शक्रः पुरुहूतः पुरन्दरः' 'कन्दुः कोष्ठः कुसूल' इति । एकस्य द्रव्यस्य बह्व्यः संज्ञा भवन्ति ॥ व्याकरणेपि,-कर्तव्यं हर्तव्यमित्यत्र प्रत्यय-कृत्कृत्यसंज्ञानां समावेशो भवति ॥ पाञ्चालः वैदेहः वैदर्भ इत्यत्र प्रत्यय-तद्धिततद्राजसंज्ञानां समावेशो भवति ॥ अन्यत्र संज्ञासमावेशादेतस्मात्कारणादाकडारादपि संज्ञानां समावेशः प्राप्नोति । इष्यते चैकैव संज्ञा स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति नियमार्थं वचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत्?॥ किं तर्हीति ॥ कथं त्वेतत्सूत्रं पठितव्यं, 'किमाकडारादेका संज्ञे'ति, आहोस्वित् 'प्राक्कडारात्परं कार्य'मिति ? ॥ कुतः पुनरयं सन्देहः ? ॥ उभयथा ह्याचार्येण शिष्याः सूत्रं प्रतिपादिताः ॥ केचि'दाकडारादेका संज्ञे'ति, केचित् 'प्राक्कडारात्परं कार्य'मिति ॥ कश्चात्र

प्र.]द्विरोधाऽभावाच्च। दधितक्रयोरभिन्नं फलमोदनसेक इति तयोर्बाध्यबाधकभावः । 'अष्टाश्रिर्यूपो भवति, वाजपेयस्य चतुरश्र' इत्यष्टाश्रित्वचतुरश्रत्वयोर्विरोधात् । इन्द्रः शक्र इति।यद्यप्यत्र फलभेदो नास्ति, तथापि समावेशोस्तीति प्रतिपादनायोदाहरणोपन्यासः । कर्तव्यमिति । प्रत्ययसंज्ञायाः प्रयोजनं,-धातोरङ्गसंज्ञा, कृत्संज्ञायाः प्रयोजनं,-प्रातिपदिकत्वं, कृत्यसंज्ञायास्तयोरेवेति कर्मणि विधानम् । उभयथेति । तत्र गुणदोषविचारः कर्तव्य इत्यर्थः।तत्रैका संज्ञेत्यस्मिन्पाठे क्वचित्संज्ञासमावेशार्थो यत्नः कर्तव्यः । 'परं कार्य'मित्यस्मिंस्तु पाठे समावेशः सिध्यति । अत्र हि पाठेऽयमर्थः-प्राक्कडारात्संज्ञाख्यं कार्यं परं भवतीति । संज्ञाप्रकरणात्संज्ञैवाऽत्र सूत्रे कार्यशब्देन विवक्षिता । तत्र यस्याः संज्ञायाः परस्याः पूर्वया बाधः

उ.]रूपफलभेदे च दृष्टमित्यलम्। कृते तु सूत्रेऽन्यत्र बलवत्त्वेन दृष्टतया व्यवस्थाकाङ्क्षायां परत्वाऽनवकाशत्वाभ्यां सेत्याहुः।यद्यपीति । एवं च दृष्टान्तो विषम इति भावः । उदाहरणेति । फलाऽभेदेपि यदि समावेशः, किमु वक्तव्यं तद्भेद इति दृष्टान्ततेति भावः । नन्विन्द्रादीनामैश्वर्यशक्तिमत्त्व--बहुधाह्वान-पूर्दारणानि प्रवृत्तिनिमित्तानीति कथमेते संज्ञाशब्दाः, शब्दप्रवृत्तिनिमित्तको हि स इति चेन्न। सत्यपि योगे रूढिमात्रेण संज्ञाशब्दत्वमिति भगवतोऽभिप्रायात् । कर्मणि विधानमिति । एवं च फलभेदादविरोधाच्च न बाध इति कैयटाशयः । ननूभयथा पाठनिर्णये कथं संदेहोऽत आह-गुणदोषेति । किं संभवमात्रेण द्विधा पाठोऽथाऽस्वरसादिति विवेक्तुं तद्विचारः कार्य इति भावः । यत्नः-ज्ञापकाश्रयणचकारादिरूपः । यद्यपि 'परं कार्य'मिति पाठेऽपि सूत्राणामन्यथा पाठः कार्यस्तथापि तत्र न वर्णगौरवं,नापि प्रतिपत्तिगौरवमिति न स दोष इति भावः । कार्यशब्देनेति । संज्ञेत्येव तु नोक्तमुत्तरत्राऽनन्वयात् । यद्यप्यन्यान्यपि कार्याण्यत्र सन्ति, वचनपुरुषनियमपूर्वनिपा-

१ क्वचिन्न । २ 'आकडारात्संज्ञानां' । ३ 'केचित्तु कृते तु' ।

विशेषः ? ॥*॥ तत्रैकसंज्ञाधिकारे तद्वचनम् ॥*॥ तत्रैकसंज्ञाधिकारे तद्वक्तव्यम्॥ किम् ?॥ 'एका संज्ञा भवती'ति॥ ननु च यस्यापि परंकार्यत्वं[2] तेनापि परग्रहणं कर्तव्यम् ॥ परार्थं मम भविष्यति 'विप्रतिषेधे चे'ति ॥ ममापि तर्ह्येकग्रहणं परार्थं भविष्यति—'सरूपाणामेकशेष एकविभक्ता'विति ॥ संज्ञाधिकारश्चायम् । तत्र किमन्यच्छक्यं विज्ञातुमन्यदतः संज्ञायाः ॥ तत्रैतावद्वाच्यम्—'आ कडारादेका'॥ किम्[3] ?॥ एका संज्ञा भवतीति ॥*॥ अङ्गसंज्ञया[4] भपदसंज्ञयोरसमावेशः॥*॥ अङ्गसंज्ञया भपदसंज्ञयोः समावेशो न प्राप्नोति ॥ सार्पिष्कः । बार्हिष्कः । याजुष्कः । धानुष्कः । बाभ्रव्यः । माण्डव्य इति ॥ अनवकाशे भपदसंज्ञे अङ्गसंज्ञां बाधेयाताम्॥ "परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाऽभावः"। यस्य पुनः परंकार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः

प्र.]प्राप्नोति,सा पराऽनेन भाव्यते इति विध्यर्थं सूत्रं भवति न नियमार्थम्। एतदेव च परसंज्ञाविधानं ज्ञापकमत्र प्रकरणे संज्ञानां बाध्यबाधकभावस्य । तेन परयाऽनवकाशया सावकाशा पूर्वा बाध्यते । द्वयोश्च सावकाशयोर्विप्रतिषेधे परया पूर्वा बाध्यत इत्येतदत्र वस्तुतत्त्वम् । आ कडारादेकेति । संज्ञाप्रकरणादेकेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः संज्ञाशब्दानुच्चारणेऽपि न विरुद्धः । अस्माच्च सूत्रात्परं 'सरूपाणामेकशेष एकविभक्ता'विति प्रकरणं कर्तव्यम् । तत्रैकेत्यस्य शब्दस्य स्वरितत्वादनुवृत्तौ लिङ्गविपरिणामेन संबन्धे सत्येकग्रहणं पुनर्न कर्तव्यं भवतीत्यर्थः । सार्पिष्क

उ.]तादयस्तथापि तेषां केनापि बाधप्रसक्त्यभावाद्बाधितप्रवृत्तये चैतत्सूत्रसत्त्वात्तल्लाभ इति भावः । पूर्वया—अनवकाशया । न नियमार्थमिति । आद्यपाठे त्वेकैव संज्ञा न द्वितीयेति नियमो, विध्यर्थत्वाऽसंभवात् । अत्र च विध्यर्थत्वसंभवेन नियमो न युक्त इति भावः । ननु पर्यायेण प्रवृत्त्या पूर्वस्याऽपि चारितार्थ्यसंभवेन संज्ञानां विरोधाऽभावेन चोभयोः प्रसक्तावत्रापि पाठे नियम एव स्यादत आह—एतदेवचेति।नियमेऽनुवाददोषापत्त्या वरं बाधकत्वकल्पनद्वारा विधित्वमिति भावः। 'विप्रतिषेधे' इत्यस्य 'दृष्टबाधये'[5]ति शेषः।भाष्ये—परार्थमिति।अन्यत्राप्यकरणार्थमित्यर्थः। परार्थं यत्त्वया कृतं तदेव मयाऽत्र कृतं भविष्यतीत्यर्थः । ननु विशेष्यवाचिपदाऽसंनिधाने नपुंसकमेव प्रयोक्तुमुचितं, संज्ञापर्यायनामादिशब्दानामपि विशेष्यत्वसंभवाच्चात आह—संज्ञेति। प्रचुरप्रसिद्धेः संज्ञाशब्द एव प्रकरणादुपतिष्ठत इत्यर्थः। ननु 'सरूपाणा'मित्यस्याऽतिक्रान्तत्वात्कथं तदर्थताऽस्येत्यत आह—अस्माच्चेति।एकसंज्ञाधिकारोत्तरमित्यर्थः । लिङ्गविपरिणामेनेति । भावसाधने शेषशब्दे विभक्ति-

१ क्वचिन्न । २ 'परं कार्यन्तेनाऽपि' । ३ 'किमेका' । ४ 'सञ्ज्ञायाः' । ५ दृष्टो बाधो यया तादृश्या परप्राप्त्येत्यर्थः । अन्यत्र परया प्राप्त्या पूर्वप्राप्तिबाधस्य दर्शनात्संज्ञाविषये विरोधाऽभावेऽपि तथैव कल्पत इत्यर्थः । ॥टि०॥

संज्ञयोर्भावः सिद्धः ॥ कथम् ? ॥ पूर्वं तस्य भपदसंज्ञे, पराऽङ्गसंज्ञा ॥ कथम्?॥एवं स वक्ष्यति—'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि सुप्तिङन्तं पदं'।'नः क्ये'। 'सिति च'। 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने'।'यचि भं'॥ तस्यान्ते—'प्रत्ययेऽङ्ग'मिति ॥ तत्रारम्भसामर्थ्याच्च भपदसंज्ञे, परकार्यत्वाच्चाऽङ्गसंज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्याऽप्यङ्गसंज्ञापूर्विके भपदसंज्ञे ॥ कथम् ? ॥ अनुवृत्तिः क्रियते ॥ पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन

प्र.]इति।असत्यामङ्गसंज्ञायामङ्गस्योच्यमाना वृद्धिर्न स्यात्। अङ्गसंज्ञा च 'कर्तव्य'-मित्यादिषु सावकाशा यत्र पूर्वस्य भपदसंज्ञे न स्तः। ननु 'तद्धितेष्वचामादेः'-'किति चे'त्यङ्गस्य वृद्धिविधानसामर्थ्यात्समावेशो भविष्यति । नैतदस्ति । वचनाद-नङ्गस्याऽपि वृद्धिः स्यात्।ततश्च 'देवदत्तो गार्ग्य' इत्यत्राऽपि यञि परतो देवदत्तादेः समुदायस्यादिवृद्धिः प्रसज्येत । यथा डित्यभस्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्यात्कुमुद्वानि-त्यादौ टिलोपः।परंकार्यत्वमिति।परंकार्यमित्येतदेकदेशस्यानुकरणं 'परंकार्य'शब्दः, तस्य चाऽनुकार्येणार्थेनाऽर्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वात्तद्धितोत्पत्तिः । अनुवृत्तिः क्रियते इति । ततस्तत्पूर्वकत्वं लभ्यते । अङ्गं सद्भपदसंज्ञमित्यर्थः। अत्रोत्तरमाह—पर्यायः प्रसज्येतेति । 'एका संज्ञे'ति वचनादङ्गसंज्ञाया नित्ये बाधे प्राप्ते पर्यायार्थानुवृत्तिः

उ.]विपरिणामेनेत्यपि बोध्यम्। बहुयोगव्यवधानाद्यत्त्वया परार्थं कृतं तदेव ममाऽत्र बुद्धिस्थं भविष्यतीत्यर्थकतया तत्रत्यमत्राऽनुवर्त्तते इत्येवं भाष्ये न व्याख्यातम् ।

नन्वेवमपि संज्ञेत्यधिकं कार्यमेवेत्यत आह—संज्ञाधिकारश्चेति।किमिति प्रश्नः। 'एका संज्ञे'त्याद्युत्तरम्। प्रश्ने सामान्ये नपुंसकम् । सर्पिःशब्दाद्दार्हीयष्ठक्, 'तदस्य पण्य'मिति वा । इसन्तत्वात्कः । तत्राऽङ्गसंज्ञाऽभावे किं स्यादत आह—असत्या-मिति । अनङ्गस्यापीति । यद्यपीष्टाऽनुरोधात्समावेशोऽपि ज्ञापयितुं शक्यस्तथापि लक्षणैकशरणानामिष्टाऽनिष्टे दुर्ज्ञेये इति भावः। देवदत्तो गार्ग्य इति।वाक्यसंस्कार-पक्षे इदम्। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया वृद्धिवारणं शक्यमिति चिन्त्यम् । कुमुद्वानिति। ड्मतुप् । सिद्धान्तस्त्वित एव ज्ञापकात्समावेश इति ।

परङ्कार्यत्वमित्यत्र सुबन्तसमुदायात्कथं तद्धितः,तदुत्पत्तावपि कथं पूर्वपदे विभक्ति-श्रवणमत आह—परंकार्येति। शब्दस्य भावश्चाऽर्थः। स चैकदेशद्वारैतत्सूत्रार्थरूपः। अनुवादेऽर्थविशेषणकशब्दस्वरूपप्रतीतेरिति भावः । तत इति । अनुवर्त्तमानस्या-ऽपि विधिकोटौ निवेशादिति भावः। अङ्गं सदिति । 'स्वादिषु यदङ्गं तत्पद'मिति व्याख्यानेनाऽनुवादसामर्थ्यादङ्गपदत्वयोः समावेश इति भावः। नन्वनुवृत्तिसामर्थ्या-त्समावेशोऽत आह—एका संज्ञेति । तदुक्तं भाष्ये 'एका संज्ञेतिवचनादित्यादि १-

१ स्यात्' । २ चः क्वचिन्न ।

संभवः ॥*॥ कर्मधारयत्वे तत्पुरुषग्रहणम् ॥*॥ कर्मधारयत्वे तत्पुरुषग्रहणं कर्तव्यं–'तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारय' इति।एकसंज्ञाधिकार इतिचोदितम् । अक्रियमाणे[हि तत्पुरुषग्रहणे][1]ह्यनवकाशा कर्मधारयसञ्ज्ञा तत्पुरुषसंज्ञां बाधेत॥परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः[2]॥यस्य पुनः परंकार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः ॥ कथम् ?॥ पूर्वा तस्य कर्मधारयसंज्ञा, परा तत्पुरुषसंज्ञा ॥ कथम् ? ॥ एवं स वक्ष्यति–'पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाःसमानाधिकरणेन कर्मधारय'इति।एवं सर्वं कर्मधा-

प्र.]स्यात्।एवं नियमो न बाधितो भवति,अनुवृत्तिश्च सफला भवति। ननु 'न पदान्ते'त्यत्र सूत्रे भाष्यकारेणोक्तं 'वेतस्वा'नित्यस्य सिद्धये 'यथैवान्यानि पदकार्याण्युपप्लवन्ते रुत्वं जश्त्वं च, एवमिदमप्युपप्लोष्यते भसंज्ञा नामे'ति। तत्र च पदं सद्भसंज्ञं भवतीति विज्ञायते । भसंज्ञायां पदसंज्ञाऽनुवृत्तावपि भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधः पदकार्यनिवृत्तयेऽभ्युपगन्तव्यः । इह त्वङ्गसंज्ञाऽनुवृत्तौ पर्याय उक्त इति विरोधः । नैष दोषः । अङ्गसंज्ञाऽनुवृत्तेः प्रयोजनान्तराऽभावात्पर्याय इहोक्तः । पदसंज्ञाऽनुवृत्तेस्तु भसंज्ञायां प्रयोजनं–पदकार्यत्वं भसंज्ञाया यथा स्यादिति । ततश्च 'न पदान्ते'ति स्थानिवत्त्वनिषेधादकारलोपस्य 'तसौ मत्वर्थे'इति भसंज्ञायां सत्यां पदत्वप्रयुक्तरुत्वाऽभावे[2] वेतस्वानिति सिद्ध्यति । कथमिति चेत् । उच्यते–भसंज्ञाविधौ पदमिति वर्त्तते । तत्राऽनुवृत्तिसामर्थ्यात्पूर्वं पदसंज्ञा प्रवर्त्तते । तेन पदकार्यं भसंज्ञा भवति, नान्यथा । एतावदेव चाऽनुवृत्तेः प्रयोजनम् । ततः प्रवृत्तया भसंज्ञया पदसंज्ञा बाध्यते, एकेसंज्ञेति[4] नियमात् । कर्मधारयत्व इति। एकसंज्ञावादिनं प्रत्युच्यते, त्वया कर्मधारयसंज्ञायामेकसंज्ञाधिकारेऽन्यत्र वा क्रियमाणायां तत्पुरुषग्रहणं कर्तव्यम् , एकासंज्ञाधिकारे संज्ञासमावेशार्थम् । प्रदेशान्तरे

उ.]बाध इति।उत्सर्गाऽपवादन्यायेनेति भावः।इह त्विति । इहापि तथैव स्यादिति भावः । कथमिति चेदिति । 'पद'मित्यनुवृत्तावप्युभयोर्विधेयतया कथं भसंज्ञा पदकार्यमिति प्रश्नः । उच्यते इति । नाऽनेन पदसंज्ञा विधीयते किं त्वनूद्यते इति भावः। पदसंज्ञा प्रवर्तत इति । तद्बुद्धिः प्रवर्त्तते इत्यर्थः । अनुवादसामर्थ्यादिति भावः। इह त्वेका संज्ञेति नियमाऽबाधाय[5] विधेयतेति विशेष इति बोध्यम् । वस्तुतस्तद्भाष्यमन्यार्थकं न त्वेवमर्थकमिति तत्रैव निरूपितम् । नन्वनया रीत्या 'परंकार्य'मिति पाठेपि ज्ञापितसंज्ञाबाधस्याऽत्यन्ताऽबाधाय पर्याय एव स्यान्न तु समावेश इति चेन्न ; अनुमितप्राप्त्यपवादभूतत्वादस्याः प्राप्तेर्ज्ञापितो बाधस्तदितरपर्यवसायीति समावेशसिद्धिरित्याशयात् । ननु बहुव्रीहेः संज्ञानिवृत्तये तत्र तत्पुरुषग्रहण-

१ क्वचिन्न । २ इदं वार्त्तिकमित्यन्ये । ३'पदत्वाभावे' । ४ 'एका'।५'ऽबाधनाय'।

रयप्रकरणमनुक्रम्य तस्यान्ते 'श्रितादिभिस्तत्पुरुषः' इति। तत्रारम्भसामर्थ्याच्च कर्मधारयसंज्ञा, परंकार्यत्वाच्च तत्पुरुषसंज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि तत्पुरुषसंज्ञापूर्विका कर्मधारयसंज्ञा ॥ कथम्? ॥ अनुवृत्तिः क्रियते ॥ पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः ॥*॥ तत्पुरुषत्वे द्विगुचग्रहणम् ॥*॥ तत्पुरुषत्वे द्विगुचग्रहणं

प्र.]तु समासान्तरस्य कर्मधारयसंज्ञानिवृत्त्यर्थम् । मया त्वस्मिन्नेव प्रकरणे कर्मधारयसंज्ञा क्रियते, समावेशश्च सिध्यतीति तत्पुरुषग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति लाघवं भवति । तस्यान्ते इति । यद्येवं समानाधिकरणस्य कथं तत्पुरुषसंज्ञा सिध्यति? । उच्यते—'पाठक्रमादर्थक्रमो बलीया'निति पूर्वं 'तत्पुरुष' इति कर्तव्यम्। ततो 'द्वितीयाश्रिते'ति । 'तत्पुरुष' इत्यत्र च 'पूर्वकाले'त्यादीनि सूत्राण्यनुवर्त्य तत्पुरुषसंज्ञा विधीयते । ननु च यस्यापीति । व्यधिकरणानां तत्पुरुषसंज्ञां विधाय समानाधिकरणस्य तत्पुरुषसंज्ञाऽनुवृत्त्या तत्पूर्विका कर्मधारयसंज्ञा विधायिष्यते इत्यर्थः । समावेशस्य च 'कारकगवी'ति पुंवद्भावसमासान्तौ प्रयोजनम्। द्विगुचग्रहणमिति।

उ.]मावश्यकमत आह—एकसंज्ञेति। अन्यत्र वेति। यथान्यासमित्यर्थः। मया त्विति। परंकार्यत्ववादिनेत्यर्थः । ननु समानाधिकरणग्रहणमपि कर्त्तव्यमिति किं तत्पुरुषपदकर्तव्यतैव विशिष्योच्यतेऽत आह भाष्ये—एकसंज्ञाधिकार इति चोदितमिति । यद्यन्यत्र सा संज्ञा, तदोभयं कार्यम्, एकसंज्ञाधिकारे तत्पुरुषप्रकरणे 'नवकेवलाः समानाधिकरणेने'त्युत्तरं करणे त्वधिकारादेव समानाधिकरण इति लभ्यते इति तत्कर्त्तव्यतैव नोदितेति भावः। अनवकाशेति। यथा चाऽनवकाशत्वाद्बहुव्रीहिसंज्ञां बाधते तथा तत्पुरुषसंज्ञामपि बाधेतेत्यर्थः ।

यद्येवमिति। कर्मधारयप्रकरणान्ते 'द्वितीया श्रिते'त्यादि पठनीयं, श्रितादिमपेक्ष्य च तत्पुरुषसंज्ञा कर्त्तव्येति भाष्यार्थं मत्वा शङ्केयम्। यदि तु 'द्वितीया श्रिते'त्यादि कृत्वा कर्मधारयप्रकरणमनुक्रम्योपपदमतिङिति प्रकरणान्ते 'श्रितादिभिस्तत्पुरुष' इत्युच्यते तदा नेयं शङ्केति ध्येयम् । परं त्वत्र पक्षे श्रितादिभिरित्यस्याधिकस्य करणाद्गौरवं भवतीत्युपाध्यायोक्तमेव सम्यक्। नन्वेवमपि समानाधिकरणस्य तत्पुरुषत्वं न स्यात्, 'तत्पुरुष' इत्यस्योत्तरत्रैव संबन्धादत आह—तत्पुरुष इत्यत्र चेति । तथा च कर्मधारयसंज्ञया तत्पुरुषत्वस्य पर्याये सिद्धे 'परंकार्य'मिति समावेशार्थमिति भावः । अत्र पक्षे बहुव्रीहिसंज्ञाविषयेऽस्याऽप्रसक्तिरेवेति बोध्यम् ।

ननु द्वितीयाध्यायस्थतत्पुरुषसंज्ञायाः प्रथमे कथमनुवृत्तिरत आह—व्यधिकरणानामिति। द्वितीय एव 'पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन कर्मधा-

१ श्रितादिस्तत्पु । २ संज्ञाया । ३ क्रियते । ४ रित्यस्याधिकरणात् ।

कर्तव्यम्॥ 'तत्पुरुषः' द्विगुश्चे'ति चकारः कर्तव्यः ॥ अक्रियमाणे हि चकारेऽनवकाशा द्विगुसंज्ञा तत्पुरुषसंज्ञां बाधेत ॥ परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः ॥ यस्य पुनः परंकार्यत्वं नियमाऽनुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः ॥ कथम् ?॥ पूर्वा तस्य द्विगुसंज्ञा परा तत्पुरुषसंज्ञा ॥ कथम् ?॥ एवं स वक्ष्यति-'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च सङ्ख्यापूर्वो द्विगु'रिति। एवं सर्वं द्विगुप्रकरणमनुक्रम्य तस्यान्ते 'श्रितादिभिस्तत्पुरुष' इति ॥ तत्रारम्भसामर्थ्याच्च द्विगुसंज्ञा, परंकार्यत्वाच्च तत्पुरुषसंज्ञा भविष्यति ॥

ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि तत्पुरुषसंज्ञापूर्विका द्विगुसंज्ञा॥ कथम्[3] ?॥ अनुवृत्तिः क्रियते ॥ पर्यायः प्रसज्येत। एका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः ॥*॥ गतिदिवःकर्महेतुमत्सु चग्रहणम् ॥*॥ गतिदिवःकर्महेतुमत्सु चग्रहणं कर्तव्यम् ॥ 'उपसर्गाः क्रियायोगे' 'गतिश्चे'ति चकारः कर्तव्यः ॥ अक्रियमाणे हि चकारेऽनवकाशोपसर्गसंज्ञा गतिसंज्ञां बाधेत ॥ परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः ॥ यस्य पुनः

प्र.]द्विगोः सम्बन्धिनश्चशब्दस्य ग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः। नन्वेकसंज्ञापक्षे 'द्विगुश्चे'ति सर्वमेव सूत्रं कर्तव्यं, तत्र किं चशब्द एव चोद्यते। तत्राहुः-'द्विगुश्चे'ति सूत्रं द्वयोरपि पक्षयोर्न कर्तव्यम्। एकसंज्ञापक्षे तु 'सङ्ख्यापूर्वो द्विगुश्चे'ति चशब्दः समावेशार्थः कर्तव्यो न पक्षान्तर इत्येतद्वार्तिककारस्य विवक्षितम्। भाष्यमप्येवं व्याख्यायते-'तत्पुरुषः' द्विगुश्चे'ति चकारः कर्तव्य इति, 'तद्धितार्थे'त्यनेन यः सङ्ख्यापूर्वः समासः स[3] तत्पुरुषो द्विगुश्च भवतीति। संज्ञाद्वयं लभते[4] इति यावत्। एतदर्थश्चकारः कर्तव्य इत्यर्थः। अयमेवार्थः परस्तात्प्रकटीभविष्यति। 'तस्यान्त'इत्यादि भाष्यं पूर्ववत्क्रमविपर्ययेण व्याख्येयम्। गतिसंज्ञामिति। ऊर्यादिषु

उ.]रयः' इत्येवं कर्मधारयसंज्ञा करिष्यत इति भावः। पुंवद्भावेति। 'स्त्रियाः पुंव'दिति तु 'न कोपधाया' इति निषिद्धमिति भावः। यथान्यासे तत्पुरुषानुवादेन कर्मधारयसंज्ञाया आकाडाराद्बहिः कृतत्वेन समावेशसिद्धिरिति तत्त्वम्।

ननु द्विगुश्चेति सूत्रपाठाद्विगुचेत्यनुपपन्नमत आह-द्विगोरिति। व्याप्तिन्यायात् 'कडाराः कर्मधारये' इत्ययमेवाऽवधिरिति तात्पर्यम्। 'आ द्वन्द्वा'दिति नोक्तम्, 'द्वन्द्वश्च प्राणी'त्यस्याऽवधित्वापत्तौ सम्बुद्ध्यामन्त्रितसंज्ञयोः समावेशाऽनापत्तेः।परस्तादिति। 'सर्वं द्विगुप्रकरणमनुक्रम्ये'त्यादिग्रन्थेन। अन्ये तु चकाराऽघटितं 'द्विगुश्चे'ति सूत्रं कर्तव्यमिति भाष्यार्थमाहुः। कृतमेवेति न दोष इति तत्त्वम् ॥

ननु गत्युपसर्गसंज्ञयोः समानविषयत्वात्कथमुपसर्गत्वस्यैव निरवकाशत्वमत

---

१ 'चकारग्रहणे'। २ 'श्रितादिस्तत्पु'। ३ क्वचिन्न। ४ 'लभ्यते'।

परङ्कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः ॥ कथम् ? ॥ पूर्वा तस्योपसर्गसंज्ञा, परा गतिसंज्ञा । तत्रारम्भसामर्थ्याच्चोपसर्गसंज्ञा, परंकार्यत्वाच्च गतिसंज्ञा भविष्यति॥ ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्याप्युपसर्गसंज्ञापूर्विका गतिसंज्ञा ॥ कथम्[1] ? ॥ अनुवृत्तिः क्रियते ॥ पर्यायः प्रसज्येत । एका[2] संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः ॥ गतिसंज्ञाप्यनवकाशा सा वचनाद्भविष्यति ॥ साऽवकाशा गतिसंज्ञा ॥ कोऽवकाशः ? ॥ ऊर्यादीन्यवकाशः[3]॥ प्रादीनां या गतिसंज्ञा साऽनवकाशा॥ गति॥ दिवः कर्म—'साधकतमं करणं' 'दिवः कर्म चे'ति चकारः[4] कर्तव्यः । अक्रियमाणे हि चकारेऽनवकाशा कर्मसंज्ञा करणसंज्ञां बाधेत ॥ परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः । यस्य पुनः परङ्कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः[5] ॥ कथम् ? ॥ पूर्वा तस्य कर्मसंज्ञा, परा करणसंज्ञा ॥

प्र॰]सावकाशामिति भावः।प्रादीनां या गतिसंज्ञेति। 'गतिश्चे'त्यत्राऽसत्यपि चकारे समावेशः सिद्ध्यति । 'गति'रित्यत्र योगे प्रादीनामनुवृत्त्या गतिसंज्ञा विधीयते । तत्र वचनसामर्थ्यात्पर्याये लब्धे [सति] उपसर्गसंज्ञाऽनुवृत्तिः समावेशाऽर्था भविष्यतीत्यर्थः । समावेशस्य च प्रणीतमभिषिक्तमित्यत्र गतिस्वरो णत्वषत्वे च प्रयोजनम्। दिवः कर्म चेति। समावेशस्य च प्रयोजनम 'क्षैर्देव्यते देवदत्तो यज्ञदत्तेने'ति । प्रयोज्य[6]कर्तुर्गतिबुद्धीति नियमात्कर्मसंज्ञानिवृत्तिः,'अणावकर्मका'दिति परस्मैपदाऽभावश्च । यद्येवमक्षान्दीव्यतीति द्वितीया न प्राप्नोति,तृतीयया परत्वाद्बाधितत्वात्, विभक्तिद्वयं चेष्यते, कर्मसंज्ञा च सावकाशाऽकर्मकव्यपदेशव्यावृत्त्यर्थत्वात्, करणसंज्ञाऽपि 'देवना अक्षा' इति ल्युडर्था । तत्रा[7]हुः—कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति पक्षोऽत्राश्रीयते। तेन 'कर्मणि द्वितीये'त्यत्र कार्ये यत्कर्मसंज्ञाया उपस्थानं तदनवकाशमिति द्वितीया भविष्यति। 'अक्षाणां देवित'त्यादौ तु कृत्प्रयोगे षष्ठ्या हि

उ.]आह—ऊर्यादीति । गतित्वेनैकीकृत्य सावकाशत्वाऽभिमानः। गतिस्वरो—'गतिरनन्तर' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । 'उपसर्गादसमासे'इति णत्वम् । 'उपसर्गात्सुनोती'ति षत्वम् । 'दिवः कर्म चे'त्यत्र संज्ञयोः समावेशेन तद्वालर्थसाधकतमे शक्तिद्वयसमावेशो बोध्यते । समावेशस्येति । करणत्वादक्षाणां तृतीया । कर्मत्वाच्चाऽकर्मकत्वाऽभावात्परस्मैपदाऽभावः । प्रयोज्येऽकर्मकत्वप्रयुक्तकर्मत्वनिवृत्तिद्वारा यज्ञदत्ते तृतीया चेति भावः। तृतीयैव चाऽत्र शास्त्रबलाच्छक्तिद्वयबोधिकेति बोध्यम् ।
ननु कर्मत्वविधानसामर्थ्याद्द्वितीयेत्यत आह—कर्मसंज्ञा चेति । इदमुपलक्षणं—

१ क्वचिन्न । २ 'एकसञ्ज्ञेति । ३ ऊर्यादिच्विरव' । 'ऊर्यादिरव' ।
४ क्वचिन्न । ५ 'सिद्धो भवति' । ६ 'प्रयोज्यस्य' । ७ 'अत्रा' ।

कथम् ?॥ एवं स वक्ष्यति–'दिवः साधकतमं कर्म'। ततः 'करणं'। करणसंज्ञं च भवति साधकतमम्। 'दिव' इति निवृत्तम्॥ तत्रारम्भसामर्थ्याच्च कर्मसंज्ञा, परङ्कार्यत्वाच्च करणसंज्ञा भविष्यति॥ ननु च यस्याऽप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि करणसंज्ञापूर्विका कर्मसंज्ञा[1]॥ कथम्?॥ अनुवृत्तिः क्रियते[3]॥ पर्यायः प्रसज्येत। एका[4] संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः॥दिवःकर्म॥ हेतुमत्—'स्वतन्त्रः कर्ता' 'तत्प्रयोजको हेतुश्चे'ति चकारः कर्तव्यः॥ अक्रियमाणे हि चकारेऽनवकाशा हेतुसंज्ञा कर्तृसंज्ञां बाधेत। परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः। यस्य पुनः परङ्कार्यत्वं नियमाऽनुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः॥ कथम्?॥ पूर्वा तस्य हेतुसंज्ञा, परा कर्तृसंज्ञा॥ कथम्?॥ एवं स वक्ष्यति–'स्वतन्त्रः प्रयोजको हेतु'रिति॥ ततः 'कर्ता'। कर्तृसंज्ञश्च भवति स्वतन्त्रः। 'प्रयोजक' इति निवृत्तम्। तत्रारम्भसामर्थ्याच्च हेतुसंज्ञा परंकार्यत्वाच्च[5] कर्तृसंज्ञा भविष्यति॥ ननु च यस्याप्येकसञ्ज्ञाधिकारस्तस्यापि कर्तृसंज्ञापूर्विका हेतुसंज्ञा॥ कथम्?॥ अनुवृत्तिः क्रियते[3]॥ पर्यायः प्रसज्येत। 'एका संज्ञे'ति वचनान्नास्ति यौगपद्येन

प्र.]द्वितीयाऽपवादत्वाद्बाध्यते,तृतीया तु परत्वात्।हेतुमदिति। हेतुसंज्ञा यस्मिन्सूत्रे विद्यते तद्धेतुमत्। तत्र चग्रहणं कर्तव्यम्। समावेशस्य च प्रयोजनं 'कारयती'ति

उ.]कर्मणि लकारादेरपि।तृतीया त्विति।'कर्तृकरणयो'रित्यत्राऽस्योपस्थितिस्त्वकृद्योगे चरितार्थेति भावः। न च 'स्तोकंपाक' इत्यादावपि षष्ठी स्यादिति वाच्यम्, कर्तृसाहचर्यादधात्वर्थकर्मण एव ग्रहणेनाऽदोषात्। न चैवं 'मनसादेव' इत्यादिप्रयोगः कथं, हेतुतृतीयान्तेन पचाद्यजन्तदेवशब्दस्य समासे सिद्धत्वात्। के चित्तु साधकतमगतकर्मत्वशक्तिबोधे'ऽक्षान्दीव्यती'ति प्रयोगे दृढतरं मानं चिन्त्यम्। कार्यकालपक्षेपि परत्वात्तृतीयया बाधे न्याय्ये तदनुपस्थितेरेव न्याय्यत्वात्। किं च तत्र फलाश्रयत्वविवक्षया 'कर्तु'रिति कर्मत्वं, न च तदा करणत्वमिति न दोषः। किं च 'क्ङिति चे'तिसूत्रकैयटोक्तरीत्या यथोद्देशेपि प्रधानाऽनुरोधेन गुणानां स्वात्मभेदकल्पनस्य तुल्यतया विशिष्य 'कार्यकालपक्षे' इत्युक्तिरनुचिता। किं च 'कार्यकार्यकालपक्षेऽयादिभ्यः परैव प्रगृह्यसंज्ञे'त्यदसो मादितिसूत्रभाष्योक्तरीत्या'ऽपादानमुत्तराणि गां दोग्धि पय' इत्यत्रत्यभाष्याऽसङ्गतेराकडारस्थसंज्ञानां यथोद्देशत्वमेवेति च तदुक्त्यसङ्गतिरित्याहुः।हेतुमति चेति 'च'ग्रहणमिति भ्रमं वारयति–हेतुसंज्ञेति। निबन्धन इति। ननु 'वात्सीबन्धु'रित्यत्र श्रुताऽप्राप्तेर्भाष्यस्य न्यूनतैवेति चेन्न।

१ 'कर्मसंज्ञा भविष्यति'। २ क्वचिन्न। ३ 'क्रियेत'।
४ 'एकसञ्ज्ञेति'। ५ चः क्वचिन्न। ६ लुप्तं स्यात्।

संभवः ॥*॥ गुरुलघुसंज्ञे नदीघिसंज्ञे ॥*॥ गुरुलघुसंज्ञे नदीघिसंज्ञे बाधेयाताम् ॥ [अनवकाशे नदीघिसञ्ज्ञे] ॥ गार्गीबन्धुः वात्सीबन्धुः । वैत्रं विविनय्य ॥ परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः । यस्य पुनः परङ्कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः ॥ कथम् ? ॥ पूर्वे तस्य नदीघिसंज्ञे, परे गुरुलघुसंज्ञे। तत्रारम्भसामर्थ्याच्च नदीघिसंज्ञे, परङ्कार्यत्वाच्च गुरुलघुसंज्ञे भविष्यतः ॥ ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि नदीघिसंज्ञापूर्विके गुरुलघुसंज्ञे ॥ कथम् ? ॥ अनुवृत्तिः क्रियते ॥ पर्यायः प्रसज्येत । 'एका संज्ञे'ति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः ॥*॥ परस्मैपदसंज्ञां पुरुषसंज्ञा ॥*॥ परस्मैपदसंज्ञां पुरुषसंज्ञा बाधेत ॥ परवचने हि निय-

---

प्र.]हेतुमण्णिच्कर्तरि च लकारः।गुरुलघुसंज्ञे इति । यदा घिनदीसंज्ञे वर्णमात्रस्य क्रियेते तदाऽयं दोषः । यदा तु तदन्तस्य, तदा भिन्नविषयत्वात्सिद्धः समावेशः । तस्य तु प्रयोजनं 'वात्सीबन्धु'रित्यत्र'नदी बन्धुनी'ति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं नदीसंज्ञानिबन्धनं भवति । वात्सी ३बन्धो इति 'गुरोरनृत' इति प्लुतो गुरुसंज्ञानिबन्धनः । घिलघुसंज्ञासमावेशस्य च प्रयोजनं विश्व ना च विनराविति घिलक्षणः पूर्वनिपातः । वित्रोर्भावो वैत्रमिति 'इगन्ताच्च लघुपूर्वा'दित्यण् । द्वन्द्वमनोज्ञादित्वाद्वुञि प्राप्ते तदभावश्चिन्त्यः।[वि]विनरावाचष्टे इति णिचि टिलोपे च कृते विविनय्येति 'ल्यपि लघुपूर्वा'दित्ययादेशः । नदीघिसंज्ञापूर्विके इति । ननु विशेषविषये नदीघिसंज्ञे, गुरुलघुसंज्ञे तु सामान्यविषये, ते कथं नदीघिसंज्ञापूर्विके युज्येते ? । एवं मन्यते–वाक्यभेदेन सम्बन्धः करिष्यते । ह्रस्वमक्षरं लघुसंज्ञं भवति । ततो [घिं] घिसंज्ञं च लघुसंज्ञमिति । एवं 'दीर्घं गुरुसंज्ञम्' । ततो नदी । नदीसंज्ञं च गुरुसंज्ञमिति । पर्याय इति । नदीघिसंज्ञाभ्यां गुरुलघुसंज्ञयोर्नित्ये बाधे प्राप्ते तयोरनुवृत्तिः पर्यायार्थैव स्यादित्यर्थः । परस्मैपदसंज्ञामिति । ततश्च 'क्रामती'त्यादौ दीर्घत्वं न स्यात् ,शतर्येव तु स्यात् । ननु च 'सिचि वृद्धि'रिति ज्ञापकात्समावेशो

उ.]प्लुतविधायके दूरादाह्वानं ज्ञापनमात्रोपलक्षणं,न त्वभिमुखीकृत्य ज्ञापनरूपसंबोधनस्य सम्बोधनविभक्तिनियामकस्योपलक्षणम्।एवं चा'ऽऽगच्छतु भवान् गार्गीबन्धुर्वात्सीबन्धु'रिति वाक्यवर्तिन उदाहरणत्वमिति भाष्याशयसत्त्वेनाऽदोषात् । अतिप्रसङ्गस्तु व्यवस्थितविभाषयाऽनभिधानेन वा परिहरणीय इत्याहुः । चिन्त्य इति। अत्रेयं चिन्ता–अस्मादेव भाष्यप्रयोगात्तस्याऽनित्यत्वं, तेनोक्तप्रयोगसिद्धिरित्याहुः। ततो घिसंज्ञं चेति । तथा च नदीघिसंज्ञाविषये ते सञ्ज्ञे नदीघिसंज्ञापूर्विके इति भाष्यार्थ इति भावः । पर्यायार्थैवेति । एवं ह्येका संज्ञेति नियमो न बाधित इति

---

१ क्वचिन्न । २ 'क्रियत' । ३ 'एकसञ्ज्ञे'। ४ प्लुतश्चः । ५ छुतम् ।

मानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः ॥ यस्य पुनः परंकार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः ॥ कथम् ?॥ पूर्वा तस्य पुरुषसंज्ञा परा परस्मैपदसंज्ञा ॥ कथम् ? ॥ एवं स वक्ष्यति–'तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमा' इति । एवं सर्वपुरुषनियममनुक्रम्य तस्याऽन्ते 'लः परस्मैपद'मिति। तत्रारम्भसामर्थ्याच्च पुरुषसंज्ञा, परङ्कार्यत्वाच्च परस्मैपदसंज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्याऽप्येक-संज्ञाधिकारस्तस्यापि परस्मैपदसंज्ञापूर्विका पुरुषसंज्ञा॥ कथम् ?॥ अनुवृत्तिः क्रियते ॥ पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः ॥ परस्मैपदसंज्ञाप्यनवकाशा वचनाद्भविष्यति ॥ साऽवकाशा परस्मैपदसंज्ञा ॥ कोऽवकाशः ? ॥ शतृक्वसू अवकाशः ॥*॥ परवचने सिति पदं भम् ॥*॥ परवचने सिति पदं भसंज्ञमपि प्राप्नोति ॥ 'अयं ते योनिर्ऋत्वियः' । 'प्रजां विन्दाम ऋत्वियाम्'[3] । आरम्भसामर्थ्याच्च पदसंज्ञा, परंकार्यत्वाच्च भसंज्ञा प्राप्नोति ॥*॥ गतिबुद्ध्यादीनां ण्यन्तानां कर्म कर्तृसंज्ञम्[4] ॥*॥ गतिबुद्ध्यादीनां ण्यन्तानां कर्म कर्तृसंज्ञमपि[5] प्राप्नोति । आरम्भसामर्थ्याच्च कर्मसंज्ञा,परंकार्य-

---

प्र.]भविष्यति। नैतदस्ति। अस्माद्वचनादस्मिन्कार्ये पर्यायः स्यान्न समावेशः। ततश्च पाक्षिकी वृद्धिः स्यात् । परस्मैपदसंज्ञाऽपीति। ततश्च पर्याये लब्धेऽनुवृत्तिः समा-वेशार्था भविष्यतीति भावः।ऋत्विय इति।भसंज्ञायां सत्यामोर्गुण इतिगुणः स्यात्पद-संज्ञा त्ववग्रहाऽर्था स्यात् । गतिबुद्ध्यादीनामिति । एकसंज्ञाऽधिकारे गत्यादिसूत्रं कर्मसंज्ञायां सिद्धायां नियमार्थम् । तथा हि–प्रयोज्यः स्वव्यापारे स्वतन्त्रः प्रयो-

---

उ.]भावः। तदन्तस्य घिनदीसंज्ञे इति सिद्धान्तः। ननु चेति । तत्र शत्रादिपर-सिचोऽभावात्तिङ्परस्मैपदमेव गृह्यत इति भावः। पर्याय इति। एकसंज्ञाधिकारा-ऽबाधायेति भावः। वस्तुत इष्टानुरोधादूर्णोतेर्विभाषाग्रहणाच्च समावेशज्ञापकत्वमेवाऽ-स्येत्येका संज्ञेति पाठेपि न दोषः । इदानीं परङ्कार्यत्वपक्षे दोषानाह भाष्ये–पर-वचन इति । ऋत्विये 'तदस्य प्राप्त'मित्यधिकारे 'ऋतोर'णिति वर्तमाने 'छन्दसि घ'सिति घस् । पदसंज्ञा त्विति । गुणेऽवादेशे 'लोपः शाकल्यस्ये'त्यर्थमपि सेति बोध्यम् । नियमार्थमिति । यद्यपि परङ्कार्यत्वपक्षेपि गत्यादिसूत्रं नियमार्थं, तथा-प्यत्र पक्षे इष्टसिद्धिरिति भावः । ननु परत्वात्कर्तृत्वे प्राप्ते कर्मसंज्ञाविध्यर्थमेव गत्यादिसूत्रं स्यात्कथं नियमार्थत्वमित्यत आह–तथा हीति । प्राधान्यादिति । शब्दशास्त्रत्वाच्छाब्दं प्राधान्यमन्तरङ्गत्वादिभ्यो बलवत्। लोकेऽप्यन्तरङ्गकार्यात्प्रधा-नकार्यस्य बलवत्त्वं दृष्टं मन्त्रिराजस्थले इति भावः । अविरोधादिति । पूर्वेणाऽप-वादेन निवर्त्तितस्य परकार्यस्य प्रवर्तकेनाऽनेन निरवकाशपूर्वकार्यस्य निवर्त्तयितुमश-

---

१ क्वचिन्न । २ 'क्रियेत' । ३ 'ऋत्वियः' । ४ 'संज्ञा' । ५ 'संज्ञाऽपि' ।

त्वाच्च कर्तृसंज्ञा प्राप्नोति ॥ नैष दोषः ॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति-'न कर्मसंज्ञायां कर्तृसंज्ञा भवती'ति, यदयं 'हृक्रोरन्यतरस्या'मित्यन्यतरस्याङ्ग्रहणं करोति ॥*॥ शेषवचनं च घिसंज्ञानिवृत्त्यर्थम् ॥*॥ शेषग्रहणं च कर्तव्यं-'शेषो' घ्यसखि' [इति] ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'घिसंज्ञानिवृत्त्यर्थम्' ॥ नदी-

प्र]जकव्यापारेणे चाप्यते इति संज्ञाद्वयप्रसङ्गे एकसंज्ञाधिकारादन्यतरया भाव्यम्। तत्र प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात्तत्प्रयुक्तया कर्मसंज्ञया प्रवर्त्यम् । गुणप्रधानसंनिधौ प्रधानस्य प्रयोजकत्वे संभवति पृथग्गुणास्तद्विरुद्धं स्वकार्यं न प्रयुञ्जते । ततश्च सिद्धायां प्रयोज्यस्य कर्मसंज्ञायां 'गत्यर्थादीनामेवाऽण्यन्तानां कर्ता ण्यन्तानां कर्मसंज्ञो भवति नान्येषा'मिति नियमः क्रियते । तेन 'पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेने'ति कर्मसंज्ञा न भवति । प्रधानप्रयुक्तकर्मसंज्ञाऽभावे च गुणक्रियानिमित्ता कर्तृसंज्ञा प्रवर्तते । यदा तु 'परंकार्य'मिति पाठस्तदाऽविरोधात्सर्वत्र संज्ञाद्वयप्रसङ्गे गत्यर्थादीनामेवेति नियमेन ण्यन्तधात्वन्तरप्रयोज्यात्कर्मसंज्ञा व्यावर्त्यते । गत्यर्थादिप्रयोज्यस्य तु संज्ञाद्वयप्रसङ्ग इत्यर्थः । यदयमिति । यदि तु गत्यर्थादिप्रयोज्यस्य संज्ञाद्वयं प्रावर्त्स्यत्तत्रैव सूत्रे हृक्रावकरिष्येतां नाऽकरिष्यतान्यतरस्याङ्ग्रहणमित्यर्थः ।

उ.] क्यतयैकसंज्ञानियमराहित्येन च विरोधाऽभावादित्यर्थः। गत्यर्थादीनामेवेति । 'एषां कर्मसंज्ञैवे'ति नियमस्तु न, 'प्राक्कडारा'दिति शास्त्रबाधापत्तेः । आरम्भसामर्थ्याच्चेति भाष्ये । 'हेतुमति चे'ति सूत्रे भाष्ये 'गति'सूत्रस्य नियमत्वोक्त्या 'कर्तु'रित्यस्य ण्यन्तधातुविषयत्वावश्यकत्वेनाऽण्यन्तधातुविषयस्य 'कर्तुरीप्सिततम'मित्यस्याऽऽरम्भसामर्थ्यादित्यर्थः।यस्त्वेतद्भाष्यबलाद्गत्यादिसूत्रं विध्यर्थम्। परत्वाऽन्तरङ्गत्वोपजीव्यत्वैः कर्तृत्वप्राप्तेः । एवं च पाचयत्यादौ न दोषः । आरम्भसामर्थ्यादित्यस्य गत्यादिसूत्रारम्भसामर्थ्यादित्यर्थ इति,तन्न । प्रधानानुरोधिनः सर्वतो बलवत्त्वात् । किं चाऽत्र पाठे विध्यर्थत्वं दुरुपपादमुभयोरप्यविरोधात्प्राप्तेरिति दिक् । यदीति । ननु समावेशस्य सिद्धत्वेऽपि पक्षे कर्तृत्वमात्ररूपपर्यायार्थं तदस्तु । न च संज्ञयोः समावेशेपि तत्कार्यविभक्त्योर्यौगपद्याऽयोगात्कार्यान्तरस्य चाऽभावात्पर्यायः फलतीति वाच्यम् । समावेशेऽस्य कर्मभिन्नत्वाऽभावेनोभयप्राप्तावितिनिषेधाऽप्रवृत्तौ नित्यं षष्ठी । पर्याये तु कर्तृत्वे निषिद्धेऽपि कर्मत्वे तदभावात्पक्षे भाव्यं षष्ठ्येति विशेषादिति चेन्न,हृक्रविषयेऽनभिधानेन तादृशप्रयोगस्यैवाऽभाव इति भाष्याशयात्।

हृक्राविति । हृकरावित्युचितम् । यद्वा सूत्रगतकृतयणादेशरेफान्तक्रृशब्दानुकरणोत्तरपदो द्वन्द्वोऽयं द्विवचनान्त इति बोध्यम् । ननूपपादितरीत्या संज्ञासमावेशसम्भव इत्यत आह-अयं भाव इति । तत्र विलक्षणे इति । गुणेन नदीत्व-

१ 'शेषवचनं' । २ क्वचिन्न । ३ 'णा चाप्यते' । ४ 'यस्त्वारम्भ । ५ 'क्रशब्द' ।

संज्ञायां घिसंज्ञा मा भूदिति ॥ शकट्यै पद्धत्यै बुद्ध्यै धेन्वै ॥ इतरथा हि परङ्कार्यत्वाच्च घिसंज्ञा, आरम्भसामर्थ्याच्च 'ङिति ह्रस्वश्चे'ति नदीसंज्ञा ॥ ॥*॥ न वाऽसंभवात् ॥*॥ न वा कर्तव्यम् ॥ नदीसंज्ञायां घिसंज्ञा कस्मान्न भवति ? ॥ असंभवात्' ॥ कोऽसावसंभवः ? ॥*॥ ह्रस्वलक्षणा हि नदीसंज्ञा घिसंज्ञायां च गुणः ॥*॥ ह्रस्वलक्षणा हि नदीसंज्ञा, घिसंज्ञायां च गुणेन भवितव्यम् ॥*॥ तत्र² वचनप्रामाण्यान्नदीसंज्ञायां घिसंज्ञाऽभावः ॥*॥ तत्र च² वचनप्रामाण्यान्नदीसंज्ञायां घिसंज्ञा न भविष्यति ॥ किं कारणम् ? ॥ ॥*॥आश्रयाऽभावात्॥*॥आश्रयाभावान्नदीसंज्ञायां घिसंज्ञानिवृत्तिरिति चेद्यणादेशाऽभावः॥*॥आश्रयाऽभावान्नदीसंज्ञायां घिसंज्ञानिवृत्तिरिति चेदेवमुच्यते।यणादेशोऽपि न प्राप्नोति ॥ नैष दोषः ॥*॥ नद्याश्रयत्वाद्यणादेशस्य ह्रस्वस्य नदीसंज्ञाभावः ॥*॥ नद्याश्रयो यणादेशः । यदा³ नदीसंज्ञया घिसंज्ञा बाधिता तत उत्तरकालं यणादेशेन भवितव्यम् ॥ नद्याश्रयत्वाद्यणादेशस्य ह्रस्वस्य नदीसंज्ञा भविष्यति ॥*॥ बहुव्रीह्यर्थं तु ॥*॥ बहुव्रीहिप्रतिषेधार्थं तु शेषग्रहणं कर्तव्यं–'शेषो बहुव्रीहि'रिति ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥*॥ प्रयोजनमव्ययीभावोपमानद्विगुकल्लोपेषु ॥*॥ ['अव्ययीभावोपमानद्विगुकल्लोपेषु प्रयोजनम्] ॥ अव्ययीभाव–उन्मत्तगङ्गम् लोहितगङ्गम् । उपमाने–शस्त्रीश्यामा कुमुदश्येनी ।

प्र.]शकट्यै इति। शकटिशब्दान्ङेप्रत्यये कृते परत्वान्नदीसंज्ञानिमित्ते आटि कृते तस्य ङिद्भक्तत्वाद्घेर्ङितीति गुणः प्राप्नोति । न वाऽसंभवादिति । अयं भावः–यद्यत्र घिसंज्ञा प्रवर्तेत तदाऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेव तस्याः प्रवृत्तिः स्यात्। नदीसंज्ञा तु ङित्प्रत्ययापेक्षा बहिरङ्गा। तत्र घिलक्षणे गुणे कृते ह्रस्वाऽभावादल्विधित्वाच्च स्थानिवत्त्वाऽभावान्नदीसंज्ञा नैव प्रवर्तेतेति नदीसंज्ञाविधानं ह्रस्वस्याऽनर्थकमेव स्यात् । तस्मान्नदीसंज्ञाविधानसामर्थ्यादत्र घिसंज्ञा न भवतीति⁶ । नद्याश्रयत्वादिति । यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नाऽसौ

उ.]निमित्तविनाशेन युगपत्तयोरसंभवेन नदीसंज्ञाऽपेक्षया परत्वादिति भावः । अल्विधित्वाच्चेति । पूर्वविध्यभावादचः परस्मिन्नित्यस्याऽप्यभाव इति बोध्यम् । तस्मादिति । इष्टानुरोधादेवमेव कल्प्यते न त्वल्विधावपि स्थानिवत्त्वादीति भावः ।

भाष्ये–आश्रयाभावादिति । नदीत्वस्याश्रयभूतह्रस्वाऽभावादित्यर्थः । यस्य त्विति । नदीत्वाऽभावे घित्वाऽनिवृत्तेर्गुणेन यणो बाधाद्यणो निमित्तं नदीत्वमिति भावः।माऽस्तु शेषवचनं घिसंज्ञानिवृत्त्यर्थम् , बहुव्रीहिप्रतिषेधार्थं तु कर्त्तव्यमेवेत्याह

१ भाष्यमिदमित्यन्ये । २ क्वचिन्न । ३ 'यदाश्रयाऽगत्वान्नदी' ।
४ प्रयोजनमिति क्वचिन्न । ५ लुप्तं स्यात् । ६ 'त्यर्थः' ।

द्विगु–पञ्चगवं दशगवम् ॥ कुलोपे–निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिः ॥*॥ तत्र शेषवचनाद्दोषः सङ्ख्यासमानाधिकरणनञ्समासेषु बहुव्रीहिप्रतिषेधः ॥*॥ तत्र

प्र.]बाध्यते इति भावः।उन्मत्तगङ्गमिति।अत्र बहुव्रीहिसंज्ञायां सत्यां पूर्वपदप्रकृतिस्वर. पाक्षिकश्च कप्समासान्तः प्राप्नोति। शस्त्रीश्यामेति। यदा श्यामाशब्दः शास्त्र्यामेव[1] उपमाने वर्तते,उपमेयं तु समासवाच्यं, तदाऽन्यपदार्थवृत्तित्वाद्बहुव्रीहिसंज्ञाप्रसङ्गात्तन्निबन्धनः पाक्षिककप्प्रसङ्गः। स्वरस्तु 'तत्पुरुषे तुल्यार्थे'ति विधीयते इति तत्र नाऽस्ति विशेषः। पञ्चगवमिति। यदा समाहारो भावरूपो वाच्यस्तदाऽन्यपदार्थसद्भावः। समाह्रियमाणार्थत्वे [तु[2]] तदभावः।बहुव्रीहिसंज्ञायां च[3] सत्यां तन्निबन्धनस्वरप्रसङ्गः। कपस्त्वशेषत्वात्प्रसङ्गाऽभावः। नन्वत्र टचश्चित्करणाद्बहुव्रीहिस्वरो न भविष्यति। एवं तर्ह्युदाहरणदिगियम्। इदं चात्रोदाहरणं 'पञ्चपात्र'मिति। निष्कौशाम्बिरिति। क्रान्तस्याऽन्यपदार्थस्य समासवाच्यत्वे बहुव्रीहिसंज्ञायां तन्निबन्धनो नदीलक्षणः कप्प्रसङ्गः। यदा तु पूर्वपदमेव क्रान्ताद्यर्थवृत्ति तदान्यपदार्थाऽभावः। क्रियमाणेपि शेषग्रहणे दोषान्तरप्रसङ्गमाह–तत्रेति। एकसंज्ञावादी

उ.]भाष्ये–बहुव्रीह्यर्थं त्विति।अत्रेति। उन्मत्तेतिक्तान्तस्य पूर्वनिपातस्तु बहुव्रीहित्वाऽभावेप्युसर्जनत्वेन तं विना संज्ञाया अप्रतीतेश्चाऽऽर्थिक इति भावः। नित्यनपुंसकत्वं तु संज्ञयोः समावेशेन सिद्धम्। पाक्षिकः कबिति। 'शेषा'दिति कपो 'न संज्ञाया'मिति निषेधाच्चिन्त्यमिदम्। शेषग्रहणे तु नदीपदघटितसमुदायस्यान्यपदार्थे विद्यमानस्य समासोक्तेः शेषत्वाऽभावान्न बहुव्रीहिरिति बोध्यम्। ननु समानाधिकरणसमासोऽयम्, अत एव 'मृगचपले'त्यादौ पुंवत्त्वम्। तत्काऽन्यपदार्थप्रतीतिरत आह–यदेति। अयमपि पक्षस्तत्सूत्रभाष्ये स्पष्टः। भावरूप इति। विशेष्य-भूत इत्यर्थः। समाह्रियमाणेति। 'समाहारे चे'त्यत्र कर्मसाधनः समाहारशब्द इति भावः। अशेषत्वादिति।'शेषा'दितिसूत्रे समासान्ताऽपेक्षया शेष इत्यभिमानेनेदम्। 'अनन्तरबहुव्रीह्यधिकारापेक्षं शेषत्व'मिति भाष्यसंमतपक्षे तु तस्यापि प्रसङ्ग इति चिन्त्यम्। टचश्चित्करणादिति। अस्या अन्यत्र राजगवीत्यादौ चरितार्थ्यादिदं चिन्त्यमिति कश्चित्। पञ्चपात्रमिति। अत्र शेषत्वात्कपोऽप्यापत्तिः। एतानि प्रयोजनानि शेषग्रहणस्य पदतः शेषार्थकत्वपक्षे। त्रिकतः शेषे त्वन्त्यं द्वयं शेषग्रहणे कृते सिध्यति। आद्यन्तु प्रयोजनद्वयं त्रिकतः शेषे शेषग्रहणे कृतेपि न सिध्यतीति बोध्यम्। समासवाच्यत्वे इति। समास एव क्रान्ताद्यर्थप्रतीतेः 'यदागमे ही'तिन्यायेनैकार्थीभावबलात्समासस्यैव सोऽर्थ इति भावः। यदा त्विति। एकार्थीभावस्तु पञ्चम्यर्थान्तर्भावेणेति तद्भावः। क्रियमाणेपीति।

१ 'शस्त्र्यामेव वर्तते'। २ क्वचिन्न। ३ 'त्वत्रो'।

शेषवचनाद्दोषो भवति। सङ्ख्यासमानाधिकरणनञ्समासेषु बहुव्रीहेः प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ सङ्ख्या—द्वीरावतीको देशः, त्रीरावतीको देशः ॥ समानाधिकरण—वीरपुरुषको ग्रामः। नञ्समासे—अब्राह्मणको देशः, अवृषलको देशः ॥ ॥*॥ कुल्लोपे च शेषवचनात्प्रादिभिर्न बहुव्रीहिः ॥*॥ कुल्लोपे च शेषवचनात्प्रादिभिर्बहुव्रीहिर्न प्राप्नोति ॥ प्रपतितं पर्णः प्रपर्णकः। प्रपतितपलाशः प्रपलाशक इति ॥

अथैकसंज्ञाधिकारे कथं सिद्ध्यति? ॥*॥ एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद्बहुव्रीहिः ॥*॥ एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद्बहुव्रीहिर्भविष्यति ॥*॥ एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद्बहुव्रीहिरिति चेत्कार्थे प्रतिषेधः ॥*॥ एकसंज्ञाधिकारे विप्र-

---

प्र.]तु शेषग्रहणं न करोति।अनवकाशाभिरव्ययीभावादिसंज्ञाभिर्बहुव्रीहिसंज्ञाबाधस्य सिद्धत्वात्। द्वीरावतीकादिषु तु परत्वाद्बहुव्रीहिर्भविष्यति। द्वीरावतीक इति। 'नदीभिश्चे'त्यव्ययीभावः प्राप्नोति। तस्य त्ववकाशः—पञ्चनदमित्यादि,यदा समाह्रियमाणोऽर्थो वाच्यः। प्रपतितपर्णः प्रपर्णक इति। 'प्रपर्णक' इत्युदाहरणम्। कुल्लोपप्रदर्शनार्थं तु 'प्रपतितपर्ण' इत्युक्तम्। यथा 'निष्कौशाम्बि'रिति तत्पुरुषसंज्ञा

उ.]तत्करणमेव प्रथमो दोषः। कृते दोषान्तरमपीति भावः।सङ्ख्यासमानाधिकरणनञां समासोक्तेः शेषत्वाऽभावात्तत्र बहुव्रीह्यप्राप्तिरिति बोध्यम्। शेषग्रहणं न करोतीति। पदतः शेषार्थं न करोति, त्रिकतः शेषार्थं तु करिष्यतीत्यर्थः। परत्वादिति। नञ्समासादयोऽन्यपदार्थाऽविवक्षायां चरितार्थाः। अव्ययीभावोऽपि समाह्रियमाणार्थत्वे चरितार्थः। बहुव्रीहिरप्यन्यत्र चरितार्थः। न च समानाधिकरणतत्पुरुषविषये बहुव्रीहिः क्व चरितार्थः?। व्यधिकरणे चरितार्थ इत्यभिमानात्। यद्वा तस्य तद्बाधकत्वमनवकाशत्वेनैव। परत्वं च बाधकत्वोपलक्षणम्। भाष्ये—'विप्रतिषेधा'दित्यपि तथैव बोध्यम्। प्राप्नोतीति। तथा चाऽनयोः पदयोर्न शेषत्वमिति बहुव्रीह्यप्राप्तिः। ननु द्वीरावतीकेऽनवकाशत्वान्नदीभिश्चेत्यनेनैव भाव्यम्। एवं च कथमत्र बहुव्रीहिः,किमर्थं वा निषेधोऽत आह- तस्य त्ववकाश इति। ननु तत्रापि समाहारस्याऽन्यपदार्थस्य सत्त्वात्कथमवकाशोऽत आह—यदेति। एवं सति पञ्चानां नदीनां समाहार इत्यर्थे परत्वाद्बहुव्रीहिः प्राप्नोति, सोपि शेषग्रहणादेव वारणीयः परंकार्यत्वमिति पाठे इति दिक्। वस्तुतः 'समाहारे चायमिष्यत' इत्युक्तेर्भावसाधनत्वाच्च समाहारशब्दस्य समाहाररूपेऽन्यपदार्थेऽयमपवाद इति मत्वा द्वीरावतीके शेषग्रहणाद्भाष्ये दोष उक्तः। सङ्ख्येत्यनुवर्त्तमाने नदीभिश्चे-

---

१ 'बहुव्रीहिप्रति'। २ 'नञ्समास' इति गौडाः पठन्ति। ३ 'शेषग्रहणात्प्रा'। ४ 'प्रपतितपर्णकः'। ५ क्वचिन्न। ६ 'भावस्य'। ७ 'मिति'।

तिषेधाद्बहुव्रीहिरिति चेत्कार्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ निष्कौशाम्बिः । निर्वाराणसिः ॥[*॥तत्पुरुषः॥*]॥तत्पुरुषोऽत्र बाधको भविष्यति॥*॥तत्पुरुष इति चेदन्यत्र कार्थात्प्रतिषेधः॥*॥तत्पुरुष इति चेदन्यत्र कार्थात्प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ प्रपतितपर्णः प्रपर्णकः॥ प्रपतितपलाशः प्रपलाशक इति॥*॥सिद्धं तु प्रादीनां कार्थे तत्पुरुषवचनात् ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ [प्रादीनां कार्थे तत्पुरुषवचनात्'] । प्रादीनां कार्थे तत्पुरुषो भवतीति वक्तव्यम् ॥

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ? ॥*॥ प्रयोजनं ह्रस्वसंज्ञां दीर्घप्लुतौ

प्र.]भवति एवं प्रपर्णक इत्यत्रापि स्यादित्यर्थः। तत्पुरुषोऽत्रेति परिगणनं मनसि कृत्वाह । इतरो विशेषमप्रतिपद्याह—तत्पुरुष इतीति । सिद्धं त्विति । काऽर्थो यत्र समासार्थस्तत्र तत्पुरुषसंज्ञा। 'प्रपर्णक' इत्यत्र तु काऽर्थः पर्णविशेषणं, समासार्थस्त्वन्य एवेति बहुव्रीहिर्भवति । कानि पुनरिति । अस्मिन्प्रकरणे पठितानां संज्ञानां यासां समावेशो नेष्यते ताः प्रयोजनम् । प्रकरणान्तरविहिता अप्यनिष्यमाणसमावेशा उपसङ्ख्यातव्यत्वेन प्रयोजनानि भवन्तीति प्रश्नपूर्वकं दर्शयितुमाह—ह्रस्वसंज्ञामिति । 'उकालोऽज्झ्रस्वसंज्ञ' इत्युक्तम् । उकारश्चाऽणत्वाद्द्विमात्रत्रिमात्रयोर्ग्राहक इति तयोरपि ह्रस्वसंज्ञा प्राप्ता दीर्घप्लुतसंज्ञाभ्यां बाध्यते । स च

उ.]त्यत्रैषां पदानां ग्रहणेनाऽशेषत्वात्।प्रपतितपर्णे 'प्रादयो गताद्यर्थे'इत्यस्याऽप्रवृत्तेराह—प्रपर्णक इति । भाष्ये—कार्थे प्रतिषेध इत्यस्य—कार्थे वाच्ये बहुव्रीहिप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । ननु कुगतीतिसूत्रविहितः समासोपि सुपुरुष इत्यादौ सावकाशोऽत आह—परिगणनमिति । 'प्रादयो गताद्यर्थे'इत्यादीन्यपि परिगणनद्वारा स्वतन्त्रविधायकान्येव,न तु तत्प्रपञ्चभूतान्येवेति भावः । ननु कार्थे विशेष्ये[4] तत्पुरुषः, तद्वति बहुव्रीहिरिति भिन्नविषयत्वात्तत्पुरुष इति चेत्याद्यनुपपन्नमत आह—इतर इति । 'प्रादयो गताद्यर्थे' इति परिगणनरूपं विशेषमज्ञात्वेत्यर्थः । तथा च तत्र तत्पुरुषप्रतिषेधो वक्तव्य इत्याशयः । वस्तुतस्तत्र शेषग्रहणमुभयोरप्यावश्यकं, 'शेषाद्विभाषे'ति सूत्रे शेषाधिकारस्थादित्यर्थलाभाय, त्रिकतश्च शेषः। तेन 'परं कार्य'मिति पाठे सङ्ख्यासमानाधिकरणनञ्समासकृल्लोपेषु दोषः परिहार्यः । एवं च तद्दोषोक्तिरेकदेश्युक्तिः । 'उन्मत्तगङ्ग'मित्यत्र तु दोषः स्थित एवेति 'परं कार्य'मिति पाठो दूषितो भगवता, ऋत्विये दोषाचेति बोध्यम् । नन्वेतदवधिप्रविष्टसंज्ञासु फलसत्वात्प्रश्नानुपपत्तिरत आह—अस्मिन्निति । स च बाध इति । तत्परत्वसमानार्थकालग्रहणेन प्रतिपादित इति भावः ।

१ लुप्तं स्यात् । २ 'संज्ञा' ।
३ 'उकालो ह्रस्व' । 'ऊकालो' । ४ 'विशेषे' ।

॥*॥ ह्रस्वसंज्ञां दीर्घप्लुतसंज्ञे बाधेते ॥*॥ तिङ्सार्वधातुकं लिङ्लिटोरार्द्धधातुकम् ॥*॥ तिङ्सार्वधातुकसंज्ञां लिङ्लिटोरार्द्धधातुकसंज्ञा बाधते ॥*॥ अपत्यं वृद्धं युवा ॥*॥ अपत्यं वृद्धं युवसंज्ञा बाधते ॥*॥ घिं नदी ॥*॥ घिसंज्ञां नदीसंज्ञा बाधते ॥*॥ लघु गुरु ॥*॥ लघुसंज्ञां गुरुसंज्ञा बाधते ॥*॥ पदं भम् ॥*॥ पदसंज्ञां भसंज्ञा बाधते ॥*॥ अपादानमुत्तराणि [धनुषा विध्यति-

प्र.]बाधस्तत्रैव सूत्रे विस्तरेण प्रतिपादितः । तिङ्सार्वधातुकमिति । लिङ्लिटोश्च सार्वधातुकसंज्ञायां सत्यां तन्निबन्धनाः शबादयः प्राप्नुवन्ति । आर्द्धधातुकसंज्ञा तु तन्निबन्धनेडाद्यर्था । 'छन्दस्युभयथे'ति तु तिङामार्द्धधातुकसंज्ञार्थं शेषस्यापि सार्वधातुकसंज्ञार्थं स्यादित्यज्ञापकमसमावेशस्य । अपत्यं वृद्धमिति । अत्र समावेशे सति शालङ्केः पैलस्य च यूनश्छात्रा इति विवक्षिते 'गोत्रेऽलुगची'ति फक्फिञोरलुक्प्रसज्येत । 'फक्फिञोरन्यतरस्या'मित्ययं तु लुग्विकल्प आनन्तर्याद्यूनि लुगित्येतमेव लुकं बाधते न तु 'पैलादिभ्यश्चे'त्येतमपि । घिं नदीति । 'शकट्यै'इत्यत्र घिलक्षणगुणाऽभावः । लघ्विति । 'अततक्ष'दित्यादौ सन्वद्भावाऽभावः । धनुषा-विध्यतीति । अपायविवक्षया विना धनुषो व्यधेः साधकतमत्वाऽभावात्संज्ञाद्वय-

उ.]ननु समावेशे 'छन्दस्युभयथे'ति व्यर्थं स्यादत आह—छन्दसीति।तिङां—लडादेशानाम् । शेषस्यापि—तव्यादेः । वस्तुतोऽत्र 'लङः शाकटायनस्यैवे'त्यत एवकारानुवृत्तेर्न समावेशः । एवं 'लिङाशिषी'त्यापि । भाष्ये—वृद्धं—गोत्रम् । अत्र समावेश इति । शलङ्कोर्गोत्रापत्यं। बाह्वादीञ् , शलङ्कोः शलङ्कादेशश्च। ततो यूनि 'यञिञोश्चे'ति फक् । पैलादिभ्यश्चेति लुक् । पीलाशब्दात्पीलाया वेतिगोत्रेऽण् । ततो यून्यणो द्व्यच इति फिञ् । तस्य पूर्वेण लुक् । न च 'गोत्रेऽलुगची'त्यनेनाऽलुक्यपि 'यूनि लु'गिति परो लुग्भविष्यतीति वाच्यम् । ततोऽपि परस्य 'फक्फिञोरन्यतरस्या'मित्यस्य प्रवृत्त्या पक्षे प्रत्ययश्रवणप्रसङ्गादिति भावः। सिद्धान्ते तु विकल्पो नेष्यत एवेत्याह—फक्फिञोरिति । अन्तरङ्गत्वात्पैलादिलुकाऽपहारेण सिद्धान्ते यूनि लुगप्राप्तेरिति भावः।'गोत्रेऽलुगची'त्यत्र'भूम्नि प्राप्तस्य लुकोऽलु'गिति भाष्योक्तेरत्र दोषश्चिन्त्यः । तस्मादौपगवस्य गोत्रस्यापत्यमौपगविरित्यादावेको गोत्र इति नियमादिञ् न स्यादिति फलं बोध्यम् । तुशब्दस्यैवकारार्थत्वादिहाऽसमावेशो बोध्यः । शकट्यै इति । यद्यपि नदीसंज्ञाविधानसामर्थ्याद्घित्वं नेति प्रागुपपादितं तथापि समावेशस्याऽनिष्टतामात्रेणोदाहरणत्वमुक्तमिति बोध्यम् । नन्वत्र धनुषः करणत्वेनाऽपादानत्वप्रसक्तिरेव नेत्यत आह—अपायेति । धनुर्निर्गतशरकरणकवेधे धनुषः साक्षात्करणत्वाऽसम्भवादवश्यं निर्गमनपूर्वके वेधे विध्यतिं वर्तयित्वा

१ [illegible]

कंसपात्र्यां भुङ्क्ते[३] गां दोग्धि धनुर्विध्यतीति[१]] ॥*॥ अपादानसंज्ञामुत्तराणि कारकाणि बाधन्ते ॥ क ? ॥ 'धनुषा विध्यति, कंसपात्र्यां भुङ्क्ते, गां दोग्धि, धनुर्विध्यति'॥'धनुषा विध्यती'ति।अपाययुक्तत्वाच्च'ध्रुवमपायेऽपादान'मित्यपादानसंज्ञा प्राप्नोति'साधकतमं करण'मिति च करणसंज्ञा।करणसञ्ज्ञा परा, सा भवति॥'कंसपात्र्यां भुङ्क्ते' इति । अत्रापाययुक्तत्वाच्च'ध्रुवमपायेऽपादान'-मित्यपादानसंज्ञा प्राप्नोति, 'आधारोऽधिकरण'मिति चाऽधिकरणसंज्ञा । अधिकरणसंज्ञा परा[३],सा भवति॥'गां दोग्धी'ति। अत्रापाययुक्तत्वाच्चाऽपादानसंज्ञा प्राप्नोति, 'कर्त्तुरीप्सिततमं कर्मे'ति च कर्मसंज्ञा । कर्मसञ्ज्ञा परा[४], सा भवति ॥'धनुर्विध्यती'ति । अत्राऽपाययुक्तत्वाच्चापादानसंज्ञा प्राप्नोति ॥ 'स्वतन्त्रः कर्त्ते'ति च[५] कर्तृसंज्ञा ॥ कर्त्तृसंज्ञा परा, सा[४] भवति ॥*॥ क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म संप्रदानम् ॥*॥ क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्मसंज्ञा संप्रदानसञ्ज्ञां बाधते ॥*॥ करणं पराणि [धनुर्विध्यति असिश्छिनत्तीति] ॥*॥ करणसंज्ञां पराणि कारकाणि बाधन्ते ॥ क ? ॥ 'धनुर्विध्यति असिश्छिनत्ती'ति ॥*॥ अधिकरणं कर्म, गेहं प्रविशति ॥*॥ अधिकरणसंज्ञां कर्मसंज्ञा बाधते ॥ क ? ॥ 'गेहं प्रविशती'ति ॥*॥ अधिकरणं कर्ता, स्थाली पचति ॥*॥ अधिकरणसंज्ञां कर्तृसंज्ञा बाधते ॥ क ?॥ स्थाली पचतीति ॥ ॥*॥ अध्युपसृष्टं कर्म ॥*॥ अध्युपसृष्टं कर्माऽधिकरणसंज्ञां बाधते ॥*॥ गत्युपसर्गसंज्ञे[६] कर्मप्रवचनीयसंज्ञा॥*॥गत्युपसर्गसंज्ञे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा बाधते।

प्र.]प्रसङ्गे परत्वात्करणसंज्ञा भवति।गत्युपसर्गसंज्ञे इति। तेन सुसिक्तमित्यादौ षत्वं न भवति, 'सूपमानात्क्त' इति गतिसंज्ञकसुशब्दाश्रयमन्तोदात्तत्वं च । पूर्वपद-

उ.]तद्घटकनिर्गमनस्याऽवधिभावेनैव निर्वर्त्तकं धनुर्वेधे परम्परया करणमित्यवस्थां वाच्यमित्यस्त्युभयोः प्राप्तिरिति भावः। कंसपात्र्यामित्यादेरपि कंसपात्रीतो निर्गतमन्नं भुङ्क्ते इत्याद्यर्थः । ईदृशस्थले धनुःकंसपात्र्यादेर्द्वेधान्वय इति बोध्यम् । न च कार्यकालपक्षे संज्ञाशास्त्राणां विधिप्रदेशेष्वेव वाक्यार्थेन विपरीतं परत्वं,पञ्चमीप्रदेशोपस्थितापादानसंज्ञायास्तृतीयाविध्युपस्थितकरणसंज्ञायाः परत्वात् । एवमल्लोपोऽन इत्याद्येकवाक्यतापन्नभसंज्ञया नलोपाद्येकवाक्यतापन्नपदसंज्ञायाः परत्वादसिद्धत्वाच्च बाधो न स्यादिति वाच्यम् । एतदधिकारस्थसंज्ञाविषये यथोद्देशपक्षस्यैवाऽङ्गीकारेणाऽदोषात् । भाष्ये–गां दोग्धीति । दुहेर्विभागानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकत्वे कर्त्तृव्यापारजन्यफलाश्रयत्वात्कर्तुरित्यस्य प्राप्तिः । विभागनिरू-

१ इतिः क्वचिन्न । २ 'भुञ्जे' । ३ 'सा परा' । ४ ' परा सा' ।
५ अयं पाठो न सार्वत्रिकः । ६ क्वचिन्न ।

॥*॥ परस्मैपदमात्मनेपदम् ॥*॥ परस्मैपदसंज्ञामात्मनेपदसंज्ञा बाधते ॥ ॥*॥ समाससंज्ञाश्च ॥*॥ समाससंज्ञाश्च या याः परा अनवकाशाश्च, तास्ताः पूर्वाः सावकाशाश्च बाधन्ते ॥*॥ अर्थवत्प्रातिपदिकम् ॥*॥ अर्थवत्प्रातिपदिकसंज्ञं भवति ॥*॥ गुणवचनं च ॥*॥ गुणवचनसंज्ञं च भवत्यर्थवत् ॥

प्र.] प्रकृतिस्वर एव तु भवति। परस्मैपदसंज्ञामिति। तेनाऽच्योष्टाऽक्रमत इत्यादौ वृद्धिदीर्घाद्यभावः। समाससंज्ञाश्चेति। तेन 'लोहितगङ्ग'मित्यव्ययीभाव एव। 'द्वीरावतीक' इति बहुव्रीहिरेव भवति। गुणवचनं चेति। एकविषयत्वाच्चकारकरणाच्च गुणवचनप्रातिपदिकसंज्ञयोः समावेशो भवति। उत्तरासु च संज्ञासु 'प्रातिपदिक'मित्यनुवर्तनात्ताभिः प्रातिपदिकसंज्ञा समाविशति। गुणवचनसंज्ञा तु ताभिर्बा-

उ.] पिताऽवधित्वविवक्षणाच्चाऽपादानत्वप्राप्तिः। न च पयःसंनिधौ गौर्नेप्सिततमा, कारकान्तरापेक्षयैव[2] प्रकर्षस्य विवक्षितत्वात्, नतु स्वकक्षायामेव कर्मान्तरापेक्षयापि। अत एवाऽश्वेन पथा दीपिकया गच्छतीत्यनेककरणयोगः। 'अकथितं चे'त्येतत्त्वपादानत्वाद्यविवक्षायामेवेति न तेन विप्रतिषेध इति दिक्[1]। भाष्ये–गेहं प्रविशतीति। 'गेहे प्रविशति' 'ग्रामे आगत' इत्यादि तु त्वसाध्वेवेति बोध्यम्। केचित्तु यदा तेषां संयोगसमानाधिकरणो व्यापारोऽर्थस्तदा कर्मत्वाऽप्राप्तेस्तत्साधुत्वं बोध्यम्। यदा तु व्यधिकरणो व्यापारोऽर्थस्तदोभयविवक्षायां भाष्योदाहरणोपपत्तिर्बोध्येत्याहुः। तत्तु हृद्युभ्यां चेत्यलुग्विधायकवार्त्तिकस्थभाष्यविरुद्धं। तत्र हि हृदिस्पृगित्यादौ द्वितीयार्थे चैषा सप्तमी द्रष्टव्येत्युक्तम्। [धनुर्विध्यतीत्यत्र धनुर्निर्गतशरकरणकवेधो धनुष्कर्तृक इति, धनुष्करणको धनुर्वृत्तिश्च व्यापार इति वा बोधः। स्वव्यापारे स्वस्यापि करणत्वविवक्षासम्भवात्। एवमसिश्छिनत्तीत्यादौ]। 'गेहं प्रविशती'त्यादौ गेहाधिकरणको गेहकर्मको व्यापार इति बोधः। अत्राऽधिकरणत्वकर्मत्वयोर्नियतत्वम्। षत्वं नेति। 'उपसर्गात्सुनोतीत्यनेने'ति शेषः। 'प्रकृतिस्वरः–'तत्पुरुषे तुल्यार्थे'त्यनेन। वृद्धिः,—'सिचि वृद्धि'रिति। दीर्घः,—'क्रमः परस्मैपदे'ष्विति। क्रमत इति। 'वृत्तिसर्गे'त्यात्मनेपदम्। अव्ययीभावः—अनवकाशत्वात्। बहुव्रीहिः—परत्वात्। समास इति सामान्यसंज्ञां 'सह सुपे'त्यत्र चरितार्थामव्ययीभावादिविशेषसंज्ञा न बाधन्ते, समाससंज्ञाऽनुवादेन तासां विधानात्। अत एव 'समासान्ता' इत्यधिकारे 'ऽव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्य' इत्यादिविधानं सङ्गच्छते। एकेति। एवं चोभयोर्निरवकाशत्वान्न बाध्यबाधकभाव इति भावः। नन्वेवमपि पर्यायः स्यादत आह–चकारेति। समाविशतीति। पर्यायस्तु न, 'अव्ययादाप्सुपः' इति ज्ञापकात्। संज्ञान्तर-

१ पूर्वत्र दिगित्यनन्तरमयं पाठः क्वचित्पठ्यते। २ 'पेक्षस्यैव'।

॥*॥ समासकृत्तद्धिताऽव्ययसर्वनामाऽसर्वलिङ्गा जातिः ॥*॥ [समासकृत्तद्धिताव्ययसर्वनामाऽसर्वलिङ्गा जातिः।]। समास–समाससंज्ञा च वक्तव्या॥ कृत्–कृत्संज्ञा च वक्तव्या॥ तद्धित–तद्धितसंज्ञा च वक्तव्या ॥ अव्यय–अव्ययसंज्ञा च वक्तव्या ॥ सर्वनाम–सर्वनामसंज्ञा च वक्तव्या ॥ असर्वलिङ्गा जातिरिति। एतच्च वक्तव्यम् ॥*॥ सङ्ख्या ॥*॥ सङ्ख्यासंज्ञा च वक्तव्या ॥*॥ डु च ॥*॥ डुसंज्ञा च वक्तव्या ॥ का पुनर्डुसंज्ञा ? ॥ षट्संज्ञा ॥॥*॥एक[2]द्रव्योपनिवेशि[3]नी संज्ञा ॥*॥ 'एकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञे'त्येतच्च वक्तव्यम् ॥

प्र.]ष्यते।तस्याश्च ष्यञ्विधिः प्रयोजनम् । ब्राह्मणादिग्रहणं तु समासादिसंज्ञाविषयार्थं प्राणभृज्जात्यादिलक्षणप्रत्ययबाधनार्थं युवाद्यण्समावेशार्थं च ।

असर्वलिङ्गा जातिरिति । 'लिङ्गानां च न सर्वभा'गिति लक्षणलक्षितां जातिमाश्रयति। चित्रगुत्वं, कारकत्वमौपगवत्वमुच्चैस्त्वं, सर्वत्वं, गोत्वं, बहुत्वं, पञ्चत्वं, डित्थत्वमिति गुणवचनसंज्ञायाः समासादिसंज्ञाभिर्बाधनात्ष्यञ्न भवति । ऐक्यं राजपौरुष्यमित्यादौ तु ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् । [आकडारादेका] ॥

उ.]विनिर्मुक्तस्थलाऽभावेनाऽनुवृत्तिं विनैव पर्यायसिद्धिश्चेति भावः । गुणवचनसंज्ञा त्विति । एवं चाऽत्र शास्त्रे—'गुणवचन'शब्देन जातिसंज्ञाऽव्ययकृदन्ततद्धितान्तसमस्तसर्वनामसङ्ख्याशब्दातिरिक्तः शब्दो गृह्यत इति बोध्यम् । अत एव 'द्वारवतीत्व'मित्यत्र न पुंवद्भाव इति बोध्यम्।अत्र कृत्तद्धितसंज्ञे तदन्तस्य बोध्ये, प्रातिपदिकसंज्ञासमानाधिकरणत्वात्।न च गुणिपरशुक्लादीनां गुणवचनत्वानापत्तिस्तत्र मतुब्लोपादिति वाच्यं, श्रूयमाणतद्धितान्तस्यैव तत्संज्ञाविधानेनाऽदोषात्। गुणगुणिनोरभेदविवक्षायां तथात्वाऽभावेनाऽक्षतेश्च।मतुब्लोपस्तु भेदविवक्षायां शुक्लवानित्यादेरसाधुत्वाय। तदा मतुपोऽनभिधानमाश्रित्य तु प्रत्याख्यानमिति बोध्यम् । रूपादयो जातिशब्दाः, असर्वलिङ्गत्वात्। ष्यञ्विधिरिति। 'वोतो गुणवचनात्' 'त्वतलोर्गुणवचनस्ये'त्यादेरप्युपलक्षणमेतत्। ननु प्रातिपदिकमात्रस्य गुणवचनसञ्ज्ञकत्वे ब्राह्मणादिग्रहणं व्यर्थमत आह–ब्राह्मणादीति । अन्यथा ब्राह्मणगणपत्यादिभ्यः ष्यञ्न स्यात् ,प्राणभृज्जातिलक्षणो ब्राह्मणशब्दे,वयोवचनलक्षणो बालशब्दे।निपुणादयो युवादयः । आश्रयतीति । न लोकप्रसिद्धामित्यर्थः। एकशब्दे सङ्ख्यासञ्ज्ञया, राजपुरुषे समाससञ्ज्ञया बाधमाशङ्क्याह–ऐक्यमिति । राजपौरुष्यमिति । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः। भाष्ये–किमर्थमिति।'गुणवचनं चे'त्यारभ्य'एकद्रव्योपनिवेशिनी सञ्ज्ञे'त्यन्तं वचनजातं किमर्थमित्यर्थः । वैयर्थ्यमेवोपपादयति–यथान्यास एवेति । समाधत्ते—सन्ति चैवात्रेति । अपूर्वा इति । कृत्सञ्ज्ञा

१ लुप्तं स्यात् । क्वचिन्न । ३ 'शनी' ।

किमर्थमिदमुच्यते, यथान्यास एव भूयिष्ठाः संज्ञाः क्रियन्ते ? ॥ सन्ति चैवाऽत्र काश्चिदपूर्वाः संज्ञाः ॥ अपि चैतेनानुपूर्व्येण संनिविष्टानां बाधनं यथा स्यात् ॥ गुणवचनसंज्ञायाश्चैताभिः संज्ञाभिर्बाधनं यथा स्यादिति ॥

विप्रतिषेधे परं कार्यम् ॥ १।४।२ ॥

'विप्रतिषेध' इति कोऽयं शब्दः? ॥ [विप्रतिषेध इति] विप्रतिपूर्वात्सिधेः कर्मव्यतिहारे घञ् ॥ इतरेतरप्रतिषेधो विप्रतिषेधोऽन्योऽन्यप्रतिषेधो विप्रतिषेधः॥कः पुनर्विप्रतिषेधः?॥*॥द्वौ प्रसङ्गावन्यार्थावेकस्मिन्स विप्रतिषेधः॥*॥द्वौ

प्र.] विप्रतिषेधे। आचार्यवचनानां सर्वेषां प्रामाण्याभ्युपगमाल्लौकिकार्थस्य विरोधवाचिनो विप्रतिषेधशब्दस्येह ग्रहणं न सम्भवतीति मत्वा पृच्छति–**विप्रतिषेध इति कोयं शब्द इति**। इतरस्तु लौकिकाऽर्थवृत्तिरेवोपात्तो, न ह्यस्याऽत्रान्योऽर्थः परिभाषित इति मत्वाह–**विप्रतिपूर्वादिति**। 'कर्मव्यतिहार' इति सिधेर्विशेषणम्। व्यतिहारविशिष्टक्रियावचनात्सेधतेर्भावे घञित्यर्थः। **इतरेतरप्रतिषेधोऽन्योन्यप्रतिषेध इति**। स एवार्थः पर्यायाभ्यां प्रदर्श्यते। यद्वा पर्यायाऽप्रतिपत्ती शब्द-

उ.] 'तद्धितसञ्ज्ञा' असर्वलिङ्गा जाति'रिति 'एकद्रव्योपनिवेशिनी'त्येताः,तदर्थमेतद्वचनजातमित्यर्थः। समाध्यन्तरमाह–**अपि चेति**। **संनिविष्टानामिति** निर्धारणषष्ठी। तत्र सञ्ज्ञासञ्ज्ञया जातिसञ्ज्ञाया बाधाङ्खित्थेत्यादौ टावेव।तथा तया सर्वनामसञ्ज्ञाया बाधात्सर्वायेत्यादा न स्मै। एवं सञ्ज्ञासञ्ज्ञया सर्वप्राचीनसञ्ज्ञाबाध इत्याद्यूह्यम्।

पुनः समाध्यन्तरमाह–**गुणवचनसंज्ञायाश्चेति**। एवं चैतदतिरिक्तशब्दत्वं शास्त्रे गुणवचनशब्दत्वमित्यर्थादुक्तमिति दिक्। [आ कडारा] ॥

विप्रतिषेधे।शब्दस्वरूपे सन्देहाऽभावादर्थस्य विरोधस्य प्रसिद्धत्वात्कोऽयमिति प्रश्नानुपपत्तिरत आह–**आचार्येति**। विरोधार्थकत्वे परस्परव्याघातादुभयोर्विरुद्धयोः शास्त्रयोरप्रामाण्यं स्यादित्यर्थः। **सर्वेषामिति**। अनेन शास्त्रेण पराभ्यनुज्ञानात्तस्य प्रामाण्येऽप्यन्यस्याऽप्रामाण्येन सर्वेषां तत्वं भग्नमिति भावः। **इतर इति**। अप्रामाण्यं त्वग्रे परिहरिष्यत इति भावः। कर्मव्यतिहारे घञो विधानाऽभावादाह–**सिधेरिति**। **सेधतेरिति**। परस्परं प्रतिकूलं गमनमित्यर्थबोधने तस्यैव समर्थत्वादिति भावः। पौनरुक्त्यं परिहरति–**स एवार्थ इति**। कस्य चित्कश्चित्प्रसिद्ध इति पर्यायोपादानमिति भावः। अस्याऽगतिकगतित्वेनाह–**यद्वेति**। प्रतिषेधशब्द एकत्र पाक्षिकप्रतिषेधपरः, परत्राऽऽत्यन्तिकप्रतिषेधपर इति भावः।एवं च सकृद्गति–पुनःप्रसङ्ग–पक्षयोः सिद्धये पर्यायाऽप्रतिपत्तिफलस्य कादाचित्कप्रवृत्तिप्रतिबन्धस्य, सर्वथा तत्प्रतिबन्धस्य च प्रतिषेधशब्दार्थत्वेन लोकसिद्धविरोधार्थकतैव फलितेति ध्येयम्।

१ क्वचिन्न। २ लुप्तं स्यात्। ३ अत्र–"विप्रतिषेध इति विपूर्वात्सिधेः कर्मव्यतिहारे घञ्" इति वार्त्तिकं स्यात्।

प्रसङ्गौ यदाऽन्यार्थौ भवत एकस्मिंश्च युगपत्प्राप्नुतः स विप्रतिषेधः ॥

क्व पुनरन्यार्थौ. क्व चैकस्मिन्युगपत्प्राप्नुतः?॥ वृक्षाभ्यां वृक्षेष्वित्यन्यार्थौ, वृक्षेभ्य इत्यत्र युगपत्प्राप्नुतः॥ किं च स्यात् ? ॥*॥ एकस्मिन्युगपदसम्भवात्पूर्वपरप्राप्तेरुभयप्रसङ्गः ॥*॥ एकस्मिन्युगपदसंभवात्पूर्वस्याश्च परस्याश्च प्राप्तेरुभयप्रसङ्गः ॥ इदं विप्रतिषिद्धं, यदुच्यते–'एकस्मिन्युगपदसंभवात्पूर्वपरप्राप्तेरुभयप्रसङ्गः' इति, कथं ह्येकस्मिंश्च नाम युगपदसंभवः स्यात्पूर्वस्याश्च परस्याश्चप्राप्तेरुभयप्रसङ्गश्च स्यात्?॥ नैतद्विप्रतिषिद्धम्।यदुच्यते 'एकस्मिन्युगपदसंभवा'दिति । कार्ययोर्युगपदसंभवः, शास्त्रयोरुभयप्रसङ्गः ॥*॥ तृजादिभिस्तुल्यम् ॥*॥ तृजादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोति । तद्यथा तृजादयः पर्यायेण

प्र.]द्वयेन प्रदर्श्येते।विरोधं पूर्वोक्तेन न्यायेनाऽसम्भावयन्पुनः पृच्छति–कः पुनरिति। द्वौ प्रसङ्गाविति। सर्वस्याचार्यवचनस्य प्रामाण्येऽपि लब्धावकाशयोर्वचनयोरेकस्मिन्विषये विरुद्धकार्यद्वयसमर्पणादस्त्येव विरोधः । प्रसज्येते इति प्रसङ्गौ–विधी ।

अन्यार्थाविति । अन्यत्र सावकाशौ । स विप्रतिषेध इति । युगपद्याऽसौ प्राप्तिः सा विरोधनिमित्तत्वादभेदोपचाराद्विप्रतिषेधशब्देनोक्ता । किं च स्यादिति । यदीदं नारभ्येतेति भावः । इतरो व्यक्तिपदाऽर्थाश्रयेण पर्यायप्रसङ्गमाह–एकस्मि-

उ.]पूर्वोक्तेन–अप्रमाण्यापत्तिरूपेण।ननु 'प्राप्नुत' इति क्रिया न 'स'शब्देन परामर्शयोग्या,सर्वनामपरामर्शाऽयोग्यत्वस्यैव तस्यामसत्त्वस्य 'वति'सूत्रे कैयटेन वक्ष्यमाणत्वात् । कर्तृपरामर्शस्तु न, तस्य गुणत्वात्,द्विवचनापत्तेश्चाऽत आह–युगपदिति। आख्यातोपात्तक्रियायाः परामर्शाऽभावेऽप्यध्याहृतप्राप्त्यादिपदोपात्तायाः परामर्शे न दोषः। लिङ्गं तु प्रतिनिर्देशाऽभिप्रायेणेति बोध्यम्। ननु सा न विप्रतिषेधोऽत आह–विरोधनिमित्तत्वादिति । विरोधफलबाधनिमित्तत्वादित्यर्थः । नन्वनन परस्य प्रतिपादनात्कथमयं प्रश्नोऽत आह–यदीदमिति । तदनारम्भेऽन्यत्र सावकाशयोः सामर्थ्याऽभावेन कथं पर्यायप्राप्तिरत आह–इतरो व्यक्तीति । पर्यायेति । एवं च पाक्षिकबाधो विरोधफलमिति भावः। भाष्ये–एकस्मिन्नित्यस्य 'लक्ष्ये' इति शेषः। असंभवादित्यस्य 'कार्ययो'रिति शेषः । पूर्वपरप्राप्तेरिति । पूर्वस्य परस्य च योगस्य प्राप्तेरित्यर्थः । वचनद्वयप्रामाण्यादिति यावत् । भगवता तु धर्मधर्मिणोरभेदमाश्रित्य प्राप्तिशब्देन पूर्वपरशब्दयोः सामानाधिकरण्यमाश्रितम् । उभयप्रसङ्ग इति।'पर्यायेणे'ति शेषः । सूत्रयोरेवाऽसम्भवप्राप्ती उक्ते इति मत्वा पृच्छति–इदं विप्रतिषिद्धमिति।शास्त्रयोरुभयप्रसङ्ग इति । पर्यायेण शास्त्रयोः प्राप्तेरुभयप्रसङ्ग इत्यर्थः । ननु शास्त्रप्रसङ्गोऽपि कार्यार्थ एवेति कार्ययोर्युगपदसम्भवे कथं शास्त्रयोः

१ क्वचिन्न । २ 'पूर्वेण' । ३ पर्यायमाह' । ४ 'नन्वेतेन' । ३ 'धाने' ।

भवन्ति ॥ किं पुनः कारणं तृजादयः पर्यायेण भवन्ति ? ॥*॥ अनवयवप्रसङ्गात्प्रतिपदं विधेश्च ॥*॥ अनवयवेन प्रसज्यन्ते, प्रतिपदं च विधीयन्ते ॥ ॥*॥ अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वात् ॥*॥ अप्रतिपत्तिर्वा पुनरुभयोः शास्त्रयोः स्यात् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'तुल्यबलत्वात्' । तुल्यबले ह्युभे शास्त्रे । तद्यथा—द्वयोस्तुल्यबलयोरेकः प्रेष्यो[2] भवति स तयोः पर्यायेण कार्यं करोति । यदा तु तमुभौ युगपत्प्रेषयतो नाना दिक्षु च कार्ये भवतस्तदा यद्यसावविरोधार्थी भवति तत उभयोर्न करोति॥ किं पुनः कारणमुभयोर्न करोति ? ॥*॥ 'यौगपद्या[3]ऽसंभवात्'॥*॥नास्ति यौगपद्येन संभवः। ॥*॥तत्र प्रतिपत्त्यर्थं वच-

प्र.]विति । अनवयवप्रसङ्गादिति । सर्वव्यक्त्युद्देशेन शास्त्रस्य प्रवर्त्तनादित्यर्थः ।

प्रतिपदं विधेश्चेति । अनेनोत्सर्गापवादवैधर्म्यं दर्शयति । नह्युत्सर्गः प्रतिपदं विधीयते। तत्र पर्यायप्रसङ्गे नियमार्थमिदं—'परमेव भवति न पूर्व'मिति । एतत्सूत्रारम्भाच्च पूर्वस्य लक्षणस्य तत्रानारम्भोऽनुमीयते । तदुच्यते 'सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवे'ति। इदानीं जातिपक्षाश्रयेणाह—अप्रतिपत्तिर्वेति । अत्र पक्षे विध्यर्थमिदं—'परं भवती'ति। तस्मिन्कृते यदि पूर्वस्य प्राप्तिनिमित्तमस्ति ततस्तदपि

उ.]प्रसज्ञोऽत आह—तृजादिभिरिति।एवं च युगपदसम्भवः पर्यायेणोभयप्रसङ्ग इति तात्पर्यम् । सर्वव्यक्त्युद्देशेनेति । ण्वुल्तृजचां धातुमात्राद्विधानेन विनिगमकाऽभावादिति भावः। नन्वनवयवेन प्रसक्तस्यापि सामान्यशास्त्रस्य विशेषेणात्यन्तिकबाधदर्शनादिदमप्रयोजकमत आह—अनेनेति । 'प्रतिपदं विधेश्चे'त्यस्य 'बाधकाऽभावा'दिति शेषः। उत्सर्गस्य सामान्यविषयत्वमपवादस्य विशेषविषयत्वमिति तद्व्यक्तिविषय[4]विशेषशास्त्रेण सामान्यशास्त्रस्य तद्विषयकत्वं बाध्यते, तृजादौ तु नैवमित्युभयोरपि प्रतिव्यक्ति प्रवृत्तिः । एवं प्रकृतेऽपि दीर्घैत्वशास्त्रयोः कस्यापि व्यक्तिविशेषविषयकत्वाऽभावेनोभयोरपि स्वस्वविषयसर्वव्यक्तिविषयतयोपप्लवेन पर्यायप्रसङ्ग इति भावः । नन्वेवं तद्विषयकपूर्वलक्षणस्याऽप्रमाणत्वं स्यादत आह—एतत्सूत्रेति । एतच्छास्त्रबलेन पूर्वस्य तद्व्यतिरिक्तव्यक्तिविषयतैव कल्प्यत इति भावः। ननु तुल्यबलत्वेनैव पर्याय उपपादितस्तत्कथं तेनैवाऽप्रतिपत्तिरापाद्यतेऽत आह—इदानीमिति।जातिपक्षे तज्जातेरेवोद्देश्यत्वेन तज्जात्युपरक्तव्यक्तौ क्वचित्कार्यान्वयेपि शास्त्रस्य चारितार्थ्यमिति भावः । ततस्तदपीति । अप्रवृत्तौ मानाऽभावादिति भावः । 'वृक्षेभ्य' इत्यादावेत्वे निमित्ताऽभावाद्दीर्घस्याऽप्रवृत्तिरित्यन्यत् । भाष्ये—तद्यथेति । तत्र—यथैकः प्रेष्य उभयोर्न करोति, तथा प्रकृते उदाहरणरूपा व्यक्तिरुभयोरपि कार्यं नाश्रयिष्यतीत्यर्थः । वचने त्वन्यत्र चरितार्थे ।

१ 'प्रैष्यो' । २ क्वचिन्न । ३ भाष्यमिदमित्यन्ये । ४ 'विषयक' ।

नम् ॥*॥ तत्र प्रतिपत्त्यर्थमिदं वक्तव्यम् ॥*॥ तव्यदादीनां त्वप्रसिद्धिः॥*॥ तव्यदादीनां तु[1] कार्यस्याऽप्रसिद्धिः। नहि किंचित्तव्यदादिषु नियमकारि शास्त्रमारभ्यते येन तव्यदादयः स्युः। यश्च भवता[2] हेतुर्व्यपदिष्टो'ऽप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वा'दिति, तुल्यः स[3] तव्यदादिषु ॥ नैष दोषः । अनवकाशास्तव्यदादयः, उच्यन्ते च, ते वचनाद्भविष्यन्ति । यश्च भवता हेतुर्व्यपदिष्टः–'तृजादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोती'ति, तुल्यः स[3] तव्यदादिषु। एतावदिह सूत्रं 'विप्रतिषेधे पर'मिति । पठिष्यति ह्याचार्यः–'सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवे'ति । पुनश्च पठिष्यति–'पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्ध'मिति ॥

किं पुनरियता सूत्रेणोभयं लभ्यम् ? ॥ लभ्यमित्याह ॥ कथम् ?॥ इह भवता द्वौ हेतू व्यपदिष्टौ–'तृजादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोती'ति च[4], 'अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वा'दिति च । तद्यदा तावदेष हेतु'स्तृजादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोती'ति, तदा 'विप्रतिषेधे पर'मित्यनेन किं क्रियते ?, नियमः–'विप्रतिषेधे परमेव भवती'ति, तदैतदुपपन्नं भवति–'सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवे'ति ॥ यदा त्वेष हेतु'रप्रतिपत्तिरुभयोस्तुल्यबलत्वा'दिति, तदा 'विप्रतिषेधे पर'मित्यनेन किं क्रियते ?। द्वारम् । 'विप्रतिषेधे परं

प्र.]प्रवर्तते।तदुच्यते–'पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्ध'मिति।तव्यदादीनां तु कार्यस्येति। परत्वादेः, साधुत्वस्य चेत्यर्थः।एकवाक्योपात्तत्वादनवकाशत्वाच्च नाऽस्त्येषां परत्वेन व्यवस्था । तृजादिभिरिति । आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वात्तृजादिभ्यस्तव्यदादयो न भिन्ना इत्यर्थः । सकृद्गताविति । यथा 'कुरुतास्व'मिति हेर्लुक् प्राप्नोति, तातङ्चेति[4] परत्वात्तातङ्। तस्य स्थानिवद्भावाल्लुङ्[5] प्रवर्तते। द्वारमिति। अप्रतिपत्त्यपनय-

---

उ.]यथा तत्र प्रेष्या[6] परस्पराऽविरुद्धकार्यकरणेन चरितार्थस्वामिनाविति[7] भावः।'प्रतिपत्त्यर्थं'मित्यस्य विध्यर्थमित्यर्थः। ननु तव्यदानीन्येव कार्याणि, किं तेषामपि कार्यं नामेत्यत आह–परत्वेति । एकवाक्येति । शास्त्रगतमेव पौर्वापर्यं गृह्यत इति भावः।कार्यगतपौर्वापर्याश्रयणेऽप्याह–अनवकाशत्वाच्चेति। धातुत्वजात्याक्रान्तव्यक्तौ क्व प्रवर्तते क्व नेत्यत्र विनिगमकाऽभावादिति भावः । ननु तव्यदादीत्यादिपदेन तृजादीनामपि ग्रहणात्कथं सादृश्यमत आह–आदीति । ननु पर्यायेणोत्पत्तिरेव प्रकारस्तस्य तृजादावपि सत्त्वेन कथं भेदोऽत आह–तृजादीति। भाष्ये–आचार्यो–वार्तिककारः । यथेति । न च लुक्कृताऽकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यः, शब्दान्तरप्राप्त्या तस्याऽप्यनित्यत्वात् । न चान्तरङ्गानपीति न्यायात्कैमुतिकन्यायेन परादपि लुको

---

१ क्वचिन्न । २ 'हेतुर्भवता व्यप' । ३ 'स तुल्यः' । ४ क्वचिन्न ।
५ इतिः क्वचिन्न । ६ 'प्रेष्यः' । ७ 'स्वामिनामि' ।

तावद्भवति, तस्मिन्कृते यदि पूर्वमपि प्राप्नोति तदपि भवति, तदेतदुपपन्नं भवति–'पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्ध'मिति ॥[*॥ विप्रतिषेधे परमित्युक्त्वाऽङ्गाधिकारे पूर्वम्॥*]॥ विप्रतिषेधे परमित्युक्त्वाऽङ्गाधिकारे पूर्वमिति वक्तव्यम् ॥ किं कृतं भवति ? ॥ पूर्वविप्रतिषेधा न पठितव्या भवन्ति–'गुणवृद्ध्यौत्वतृज्वद्भावेभ्यो नुम्पूर्वविप्रतिषिद्धं' 'नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नु'डिति ॥ कथं ये परविप्रतिषेधाः 'इत्त्वोत्त्वाभ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेने'ति । सूत्रं च भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु ॥ कथं ये पूर्वविप्रतिषेधाः ? ॥ 'विप्रतिषेधे पर'मित्येव सिद्धम् ॥ कथम् ? ॥ परशब्दोऽयं बह्वर्थः । अस्त्येव व्यवस्थायां वर्तते । तद्यथा–'पूर्वः परः' इति । अस्त्यन्यार्थे वर्तते–[तद्यथा] । 'परपुत्रः' 'परभार्या' । अन्यपुत्रोऽन्यभार्येति गम्यते । अस्ति प्रधाने वर्त्तते । तद्यथा–'परमियं ब्राह्मण्यस्मिन्कुटुम्बे' । प्रधानमिति गम्यते । अस्तीष्टवाची परशब्दः

प्र.]नेन परशास्त्रप्रवृत्तेर्द्वारम्, उपायः क्रियत इति यावत्। पुनः प्रसङ्गविज्ञानादिति। 'ईजतु'रिति परत्वात्सम्प्रसारणे कृते द्विर्वचनं भवति । लक्ष्यानुरोधेन च व्यक्त्या-कृतिपदार्थाश्रयणादनयोः परिभाषयोर्विषयविभागोऽवसेयः । तद्य इष्टवाचीति ।

उ.]बलवत्त्वेनेदमयुक्तमिति वाच्यम्। परिभाषाणामिष्टसिद्धिमात्रफलकत्वात्।ईजतुरिति । न च पूर्वं द्वित्वप्रवृत्तावपि वचिस्वपीति लिट्यभ्यासस्येति संप्रसारणाभ्यामिष्टं सिध्यतीति वाच्यम्। 'न संप्रसारणे' इतिनिषेधेनाऽभ्यासस्य सम्प्रसारणाऽनापत्तेः। व्यक्त्याकृतीति। केचित्तु नहि 'व्यक्तिपक्षे सर्वं शास्त्रं व्याप्नोति न तु जातिपक्षे' इत्यत्र मानमस्ति । पक्षद्वयेपि सर्वव्याप्तिरेकशेषसूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्ता । तत्र 'न ब्राह्मणं हन्या'दित्यादौ सर्वब्राह्मणहनननिषेधाय जातिपक्षाश्रयणमिति च स्पष्टम् । किं च भाष्यं–पक्षद्वयसाधारण्येन दृष्टान्तभेदेन पर्यायाऽप्रतिपत्ती ये प्राप्ते तदाश्रयेण तद्वचनोपपत्तिपरं,न तु जातिव्यक्त्याश्रयेणेति स्पष्टमेव । अन्यथा जातिपक्षप्रवृत्तामप्रतिपत्तिमुपक्रम्य तव्यादिषु दोषाशङ्कापरं भाष्यमसङ्गतं स्यात् । अनवकाशत्वेनैषां न परत्वेन व्यवस्थेति त्वदुक्तयसङ्गत्यापत्तेश्च, अग्रे तृजादितुल्यताया एव तेषु प्रतिपादनाच्च । नहि तृजादयो व्यक्तिपक्षे एव सर्वविषयाः, अपि तु जातिपक्षेऽपि।किं च व्यक्तिपक्षेऽप्यन्यव्यक्तिविषयलभेन चरितार्थस्येयं व्यक्तिर्विरोधात्स्वविषयकत्वं न कल्पयतीत्युपपत्तिरस्ति। किं च जातिपक्षे तज्जात्याश्रयतद्व्यक्तिविषयकत्वमेव नैतद्विषयकत्वमित्यत्र विनिगमकाऽभावः। तत्रैकः शास्त्रदृष्टान्तोऽपरो लौकिकस्तयोराश्रयणे लक्ष्यानुसारो बीजमित्येव वक्तुमुचितम् । अन्यथा तव व्यक्ति-

१ लुप्तं स्यात् । २ 'परमङ्गाधिकारे' । ३ 'अङ्गाधिकारे कथं' । 'परे विप्र' । ४ क्वचिन्न । ५ 'प्राधान्ये' । ६ 'साधारणेन' ।

तद्यथा–'परं धाम गतः' । इष्टं धाम[गतं]इति गम्यते । तद्य इष्टवाची पर-शब्दस्तस्येदं ग्रहणं 'विप्रतिषेधे परं–यदिष्टं तद्भवती'ति ॥*॥ अन्तरङ्गं च ॥*॥ अन्तरङ्गं च बलीयो भवतीति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ?॥*॥ प्रयोजनं यणेकादेशेत्त्वोत्त्वानि गुणवृद्धिद्विर्वचनाऽल्लोपस्वरेभ्यः॥*॥[प्रयोजनं यणे-कादेशेत्त्वोत्त्वानि गुणवृद्धिद्विर्वचनाऽल्लोपस्वरेभ्यः] ॥ गुणाद्यणादेशः–स्योनः स्योना । गुणश्च प्राप्नोति यणादेशश्च । परत्वाद्गुणः स्यात् । यणादेशो

प्र.]इष्टाऽनिष्टविभागश्च व्याख्यानाद्बोध्यः । अन्तरङ्गं चेति । अन्तर्मध्येऽङ्गानि निमित्तानि पाराथ्यार्द्यस्य तदन्तरङ्गमित्युच्यते । एवं बहिरङ्गानि यस्य तद्बहि-रङ्गम् । एतच्च न्यायसिद्धमेवाऽनूदितम् । कार्यमित्यत्रार्हे कृत्यः । करणार्हं कार्यम् । तुल्यबलं च करणार्हमिति नित्याऽनित्योत्सर्गापवादान्तरङ्गबहिरङ्गेष्वस्य सूत्रस्याऽव्यापारः । स्योन इति । सिवेर्बाहुलकान्नप्रत्यये कृतेऽपवादत्वाद्वलोपं बाधित्वा गुणात्पूर्वमन्तरङ्गत्वादूड्भवति । तत्र कृतेऽन्तरङ्गत्वाद्यणा गुणो बाध्यते ।

उ.]पदार्थाश्रयेण संमते सकृद्गतिर्न्याये कुरुतात्त्वमित्युदाहरणं त्वदुक्तमसङ्गतं स्यात्। 'कुरुशब्दाद्वेर्लु'गिति वचनस्य तातङ्भावपक्षे चरितार्थ्येन 'कुरुशब्दाद्वेस्तात'ङिति-वचनस्यानवकाशत्वेन विप्रतिषेधाऽप्रसक्तेरिति वदन्ति। अङ्गाधिकारस्थवक्ष्यमाणपूर्व विप्रतिषेधवार्त्तिकाश्रयणे गौरवं मत्वाह–विप्रतिषेधे इति । पूर्वं विप्रतिषिद्धमिति कर्मधारयः। नुम्शब्दस्वरूपस्य विशेष्यत्वान्नपुंसकनिर्देशः। अङ्गाधिकारे परविप्रतिषे-धस्याऽभीष्टत्वेनेदमसङ्गतं मत्वाहाऽन्यः–कथमिति।सूत्रं च भिद्यत इति। अधिक-सूत्रकरणादिति भावः । चेनाऽनङ्गाधिकारस्थपूर्वविप्रतिषेधाऽसङ्ग्रहरूपदोषसङ्ग्रहः । सूत्रं भिद्यते चेत्यन्वयः। व्यवस्थायामिति । तदाकाङ्क्षप्रवृत्तिनिमित्ते इत्यर्थः । ननु लक्षणचक्षुषां तद्विभागो दुर्ज्ञेयोऽत आह–इष्टानिष्टेति । अङ्गशब्दस्य मुख्यो योऽर्थस्तस्य प्रकृतेऽभावादाह–अन्तर्मध्ये इति । बहिरङ्गसमुदायस्य मध्येऽन्तर्भूता-नीत्यर्थः । अङ्गशब्दस्य निमित्तेषु वृत्तौ निमित्तं दर्शयति–पाराथ्यार्दिति। एवं चा-ऽन्तर्भूतनिमित्तापेक्षमन्तरङ्गं बहिर्भूतनिमित्तापेक्षं च बहिरङ्गमिति भावः । एतच्च न्यायेति।स च न्यायोऽचःपरस्मिन्नित्यत्र भाष्ये दर्शितः । करणार्हं,–करणयोग्यम्। तुल्यबलं चेति।यद्यपि विप्रतिषेधशब्देनेदमपि लब्धुं शक्यं तथापि तदेतदर्थबोधने-ऽसमर्थमिति भावः.कदाचिल्लोके दुर्बलबलवतोरपि विरोधदर्शनात्।नित्याऽनित्येति । नित्यस्य बलवत्त्वबीजं तु कृताऽकृतप्रसङ्गित्वेनावश्यकत्वैव।अन्तरङ्गं प्रथमं बुद्धावारोह-तीति तत्काले बहिरङ्गानुपस्थितेस्तदेव प्रथमं प्रवर्तते । एवं च क्वचिद्भाष्ये 'परत्वा-न्नित्यत्वाच्चे'त्यादौ परत्वादित्युक्तिरेकदेशिन इति बोध्यम् । पूर्वमन्तरङ्गत्वादिति ।

१ क्वचिन्न । २लुप्तं । ३ 'मेवोपपादितं' । ४ 'येन' ।५ 'पूर्वविप्रति'।

६'निमित्ते प्रवृ'। 'निमित्तेषु वृ' ।

भवत्यन्तरङ्गतः ॥ वृद्धेर्यणादेशः–द्यौकामिः स्यौकामिः । वृद्धिश्च प्राप्नोति यणादेशश्च । परत्वाद्वृद्धिः स्यात् । यणादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ द्विर्वचनाद्यणादेशः–दुद्यूषति सुस्यूषति । द्विर्वचनं च प्राप्नोति यणादेशश्च । नित्यत्वाद्द्विर्वचनं स्यात् । यणादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ अल्लोपस्य च यणादेशस्य च नास्ति संप्रधारणा॥स्वराद्यणादेशः–द्यौकामिः स्यौकामिः । स्वरश्च प्राप्नोति

प्र.]बहिरङ्गस्याप्यूठो यणादेशे कर्तव्येऽसिद्धत्वं न भवति,नाजानन्तर्य इति वचनात्। द्यौकामिरिति। ननु कृतयणादेशात्तद्धितोत्पत्तौ वृद्ध्या भाव्यमिति नास्ति युगपद्यण्वृद्ध्योः प्राप्तिः। एवं तर्ह्यकृतव्यूहाः पाणिनीया इति दि उ काम इ इति स्थिते अत्र यण्वृद्ध्योर्युगपत्प्रसङ्गः। अथवा द्यौकामिरिति पदं यदा विभज्यान्वाख्यायते–दिव्काम इ इति, तदा 'दिव उ'दित्युत्वे कृते यण्वृद्धी प्राप्नुतः । दुद्यूषतीति । दिवेः सन् । 'सनीवन्तर्द्धे'ति पक्षे इडभावः । 'हलन्ताच्चे'ति कित्त्वम् । ऊडादेशः । तत्र यण्च प्राप्नोति, द्विर्वचनं च । नित्यत्वाद्द्विर्वचनं स्यात् । एतद्भाष्यं दूषयन्ति–'द्विःप्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठिकं व्यवस्थापितम् । तत्र शब्दान्तरप्राप्त्या द्विर्वचनमनित्यं, यण्तु[2] नित्यः' इति वदन्तः । अल्लोपस्येति । ननु 'गाण्डीवधन्वने'त्यत्रास्ति सम्प्रधारणा । गाण्डीवधनु अन् अ इति स्थिते यदि पूर्वं यणादेशः, ततो 'न संयोगाद्वमन्ता'दित्यल्लोपनिषेधाद्रूपं सिध्यति। अथ तु परत्वादल्लोपः स्यात्ततो यण् न स्यात्। एवं तर्हि नित्यत्वात्पूर्वमत्र यण्भवतीति मन्यते । कृतेऽप्यल्लोपे तस्य स्थानिवत्त्वाद्यणः प्राप्त्या नित्यत्वम् । यणि कृते नाऽस्त्यल्लोपः,प्रतिषेधादिति तस्याऽनित्यत्वम् ।

उ.]अन्तरङ्गत्वाभावेपि नित्यत्वेनोठ् सुसाध इत्युक्तं येन विधिरिति सूत्रे।इदमुदाहरणमुणादिषु व्युत्पत्तिपक्षवादिनां मते । कृतेऽन्तरङ्गत्वादिति । अन्तर्भूतनिमित्तकत्वरूपादित्यर्थः । युगपत्प्रसङ्ग इति । 'अन्तरङ्गन्यायमनालोचयतः पूर्वपक्षिण' इति शेषः। नन्वकृतव्यूहपरिभाषा नास्त्येव। किं च तद्विषये नाऽन्तरङ्गन्याय इति भाष्याऽसङ्गतिरित्यत आह–अथवेति। एवं चाऽनयैव सिद्धे समर्थानामित्यत्र समर्थग्रहणं न कार्यमित्यभिप्रायः।स्थाने द्विर्वचनंपक्षे यणोपि शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यत्वं स्यादत आह–द्विःप्रयोग इति । वदन्त इति। कृताऽकृतप्रसङ्गित्वमात्रेण क्वचिन्नित्यताभ्युपगमे[1] तु यणोऽपि नित्यतया परत्वाद्यणेव स्यादिति तेषामाशयः । अन्ये तु द्विःप्रयोगपक्षेपि द्वितीयःप्रयोगो द्विर्वचननिष्पाद्यः[पर][3]एव।एवंच यस्य द्वित्वं,न तस्य यण्तदनन्तरम्, किं तु द्वितीयस्य प्रयोगस्य। द्विर्वचनं तु यण्यपि कृते तस्यैव।नित्यशब्दवादे प्रयोगभेदे एव शब्दभेदकः। एकप्रयोगे कृते कृताऽकृतप्रसङ्ग्येव हि नित्यमिति भाष्यशयमाहुः। तस्यानित्यत्वमिति । 'यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्य'मिति क्वा-

१ क्वचिन्न । २ यण्नित्यः' । ३ 'निष्पाद्य एव । एवंच' ।

यणादेशश्च । परत्वात्स्वरः स्याद्यणादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ गुणादेकादेशः–'काद्रवेयो मन्त्रमपश्यत्' । गुणश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च । परत्वाद्गुणः स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ वृद्धेरेकादेशः–वैक्षमाणिः सौत्थितिः । वृद्धिश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च । परत्वाद्वृद्धिः स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ द्विर्वचनादेकादेशः–ज्ञाया ओदनो ज्ञौदनः । ज्ञौदनमिच्छति ज्ञौदनीयति । ज्ञौदनीयतेः सन् । जुज्ञौदनीयिषति । द्विर्वचनं च प्राप्नोत्येकादेशश्च । नित्यत्वाद्द्विर्वचनं स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ अल्लोपादेकादेशः–शुना शुने । [1]

प्र.]द्यौकामिरिति।दि उ काम इ इति स्थिते यण् च प्राप्नोति 'ञ्नित्यादिर्नित्य'मिति स्वरश्च।तत्र यदि पूर्वं स्वरः स्यात्तदोदात्तस्वरितयोर्यण इत्यौकारः स्वरितः स्यात् ,उदात्तश्चेष्यते।द्युकाम इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरोपि यणाऽन्तरङ्गत्वाद्बाध्यते तथैव दिवउदित्युत्वेन।काद्रवेय इति।कद्रुशब्दात्संज्ञायामित्यूङि कृते 'स्त्रीभ्यो ढक्' 'द्व्यच' इति ढकि एयादेशे'ढे लोपोऽकद्र्वा' इति लोपप्रतिषेधादोर्गुण इति गुणश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च।नन्वकृत एकादेशेऽप्रत्यय इति निषेधात्प्रातिपदिकत्वाऽभावात्तद्धित एव न स्यात्। कृते त्वेकादेशे तस्याऽन्तवद्भावात्प्रातिपदिकत्वात्तद्धितोत्पत्तिरित्यानुपूर्व्या सिद्धत्वादप्रयोजनमेतदित्याहुः। अत्रोच्यते–अकृतेऽप्येकादेशे 'नोङ्धात्वो'रिति 'ढे लोपोऽकद्र्वा' इति निषेधाच्च ज्ञापकाद्भविष्यति तद्धित इत्यदोषः ।

शुनेति। ननु 'श्वयुवे'ति सम्प्रसारणे कृते तस्याऽसिद्धवदत्राभा[3]दित्यसिद्धत्वान्नसंयोगाद्वमन्तादिति निषेधादल्लोपस्य नास्ति प्राप्तिः।एवं तर्हि तत्प्राग्भा[3]दित्यसिद्धत्वमा-

---

उ.]चित्कमिति भावः। पूर्वपदप्रकृतीति।दिवि कामो यस्येति विग्रहे 'बहुव्रीहौ प्रकृत्ये'त्यनेनेत्यर्थः । ननूत्वे यणिति ततः पूर्वमेव स्वरः स्यादत आह–तथैवेति । स्त्रीभ्य इति। यदि कद्रूर्नागमाता तदाऽनेन, यदि काचन मानुषी तदा'ऽनृद्ध्याभ्य' इत्यणि प्राप्ते तदपवादो 'द्व्यच' इति । एकादेशात्पूर्वं द्व्यच्त्वाऽभावे 'स्त्रीभ्य' इत्यनेनैव ढक्।कद्रूश्च नागमातैवेत्युचितम् । ज्ञापकादिति । 'स्त्रीभ्यो ढ'गित्यादौ प्रातिपदिकादित्यस्याऽसंबन्धेन 'लिङ्गविशिष्ट'परिभाषया वा सिद्धेर्ज्ञापकपर्यन्तानुधावनं किमर्थमिति चिन्त्यम् । अत एवैणेयादौ ढक्सिद्धिरित्याहुः । ज्ञापकमपि चिन्त्यम् । 'अन्तरङ्गं बलव'दित्येतज्ज्ञापनेन कृते एकादेशे तत्प्रवृत्त्या चारितार्थ्यसंभवात् । भाष्ये–परत्वाद्वृद्धिरिति । न च सा नित्या, शब्दान्तरप्राप्तत्वात् । इदमपि समर्थग्रहणप्रत्याख्यानतात्पर्यकम् । नित्यत्वाद्द्विर्वचनमिति भाष्ये । शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यत्वं तु क्वाचित्कमिति भावः ।

एवं तर्हीति । तस्य 'श्नसोरल्लोप'इति तपरकरणेनाऽनित्यत्वादनाश्रयणमिति

---

१ 'वैक्ष्यमाणि' । २ क्वचिन्न । ३ 'वदत्रेत्य ।

अल्लोपश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च । परत्वादल्लोपः स्यात् । एकादेशो भवत्यन्त-रङ्गतः ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । नास्त्यत्र विशेषोऽल्लोपेन वा निवृत्तौ सत्यां, पूर्वत्वेन वा ? ॥ अयमस्ति विशेषोऽल्लोपेन निवृत्तौ सत्यामुदात्तनिवृत्तिस्वरः प्रसज्येत ॥ नाऽत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'न गोश्व-न्साववर्णे'ति प्रतिषेधात् ॥ नैष उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः ॥ कस्य तर्हि ?॥ तृतीयादिस्वरस्य। यत्र तर्हि तृतीयादिस्वरो नास्ति–शुनः पश्येति ?॥

एवं तर्हि न लाक्षणिकस्य प्रतिषेधं शिष्मः॥ किं तर्हि?॥ येन केन चिल्लक्षणेन प्राप्तस्य विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेधः ॥ यत्र तर्हि विभक्तिर्नास्ति–बहुशुनीति॥

प्र.]श्रित्यैतदुक्तम्। प्रयोजनप्रत्याख्यानवाद्याह–**नैतदस्तीति** । प्रयोजनवाद्याह–**अय-मस्तीति** । प्रत्याख्यानवाद्याह–**नात्रेति** । प्रयोजनवाद्याह–**नैष इति** । स एवाह–**यत्र तर्हीति** । यत्र पुनरित्यर्थः। **शुनः पश्येति** । अत्र हि 'न गोश्व'निति प्रति-षेधाऽभावादल्लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरप्रसङ्गः । तस्मात्पूर्वमेकादेश एष्टव्यः ।

प्रत्याख्यानवाद्याह–**एवं तर्हीति**। प्रयोजनवाद्याह–**यत्र तर्हीति**।**बहुशुनीति** ।

उ.]वक्तुं युक्तम् । 'वार्णादाङ्ग'मित्यप्यनित्यत्वान्नाश्रितम् । न चाऽन्तरङ्गपरिभाषाया अप्याभीयत्वेन तद्दृष्ट्या बहिरङ्गस्याऽसिद्धतया सर्वथा नेदमुदाहरणमिति वाच्यम् । 'वाहऊठ्'सूत्रज्ञापिताऽसिद्धपरिभाषया आभीयत्वे'प्यन्तरङ्गं बलीय' इत्यस्यास्तत्त्वे मानाऽभावात्। धर्मिग्राहकमानेन तां प्रति बहिरङ्गस्याऽऽभीयासिद्धत्वाऽप्रवर्तनाच्चेति दिक् । भाष्ये–**उदात्तनिवृत्तिस्वरः** । 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप' इत्यनेन । **न गोश्वन्निति** । गवादिभ्यः परस्योदात्तत्वं नेत्यर्थः । **तृतीयादिस्वरस्य**–'सावे-काच' इति विहितस्य, आनन्तर्यात्, 'तृतीयादिर्विभक्ति'रित्यनुवर्त्तनाच्चेति भावः । एवं च सत्यल्लोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यादिति प्रयोजनवाद्याशयः । इत उत्तरो 'यत्र तर्ही'त्यादिग्रन्थो ग्रन्थच्छायया प्रत्याख्यानवादिन इति भाति, तत्तु न युक्तम् । तृतीयादिविभक्त्यभावेन 'न गोश्व'न्नित्यस्याऽप्रसक्तेरुदात्तनिवृत्तिस्वरो निष्प्रत्यूह इति फलभेदोपसंहारस्य तदपलापकप्रत्याख्यानवादिविरुद्धत्वादत आह–**स एवेति** । अयं भावः–तृतीयादिस्थानिकस्य लक्षणविशेषानादरेण सर्वस्य निषेध इत्याशङ्क्यो-दाहरणान्तरदानमिति । नन्वेवं 'तर्हिशब्दो न युक्त इत्यत आह—**पुनरिति** । चेत्यर्थः । एतदर्थमेव तत्तदुक्तित्वेनादित आन्तं तद्योजनमिति बोध्यम् । भाष्ये–**न लाक्षणिकस्येति** । तृतीयादिशब्दविशेषमुपादाय विहितस्येत्यर्थः। भाष्ये–**विभ-क्तिस्वरस्येति**। 'तृतीयादि'रिति नाऽनुवर्त्तते, 'विभक्ति'रित्येव। एवं च 'शुन' इत्या-दावपि नास्ति फलभेद इत्यर्थः । ननु बहुश्वञ्छब्दस्य बहुव्रीहित्वेन पूर्वपदप्रकृति-

१ 'केनचित्प्राप्तस्य'। २ 'दल्लोपे' ।

यदि पुनरयमुदात्तनिवृत्तिस्वरस्यापि प्रतिषेधो विज्ञायेत?॥ नैवं शक्यम्। इहापि प्रसज्येत-कुमारीति ॥ एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'नोदात्तनिवृत्तिस्वरः शुन्यवतरती'ति,यदयं श्वन्शब्दं गौरादिषु पठति । अन्तोदात्तार्थं यत्नं करोति । सिद्धं हि स्यान्ङीपैव॥ स्वरादेकादेशः-सौत्थितिः वैक्षमाणिः ।

प्र.] 'बह्वोर्नञ्वदुत्तरपदभुम्नी'त्यन्तोदात्तः,तस्मान्ङीपि कृतेऽल्लोपे क्रियमाणे उदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात्। प्रत्याख्यानवाद्याह-यदि पुनरिति।प्रयोजनवाद्याह-नैवं शक्यमिति।कुमारशब्दः साववर्णान्त इति ङीप उदात्त[निवृत्ति]स्वरो न स्यात्।प्रत्याख्यानवाद्याह-एवं तर्हीति । 'शुनी'त्यत्र ङीप उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य सिद्धत्वात्किं ङीष्विधानेनेत्यर्थः । तदेवमल्लोपादेकादेशस्य स्वरार्थत्वं दूषितम् । प्रयोजनान्तरं त्वस्त्येव। यद्यत्राऽल्लोपो भवति ततो'ऽन उपधालोपिन' इति ङीपि सति 'बहुशुनी'ति भवति । यदा त्वेकादेशेनाऽल्लोपो बाध्यते तदोपधालोपित्वाऽभावान्ङीबभावाद्बहुश्वेति । गौरादिलक्षणो ङीष्नास्ति, 'अनुपसर्जना'दित्यधिकारात् । भाष्ये तु बहुशुनीति प्रत्याख्यानवादिमतेनोपन्यस्तम् । तत्पक्षे किल ङीपा भाव्यमिति । न्यायमूलं चेद'मन्तरङ्गं बलीय' इति । न च न्यायस्याऽत्र केनचिद्बाधोऽस्तीति 'बहुश्वे'त्येव भाव्यमिति न्यायविद आहुः । सौत्थितिरिति । सु उत्थित इ इति स्थिते यद्यत्र पूर्व-

उ.]स्वरत्वादुदात्तनिवृत्तिस्वराऽप्राप्तिरत आह-बह्वोरिति।प्रत्याख्यानवादिनाऽल्लोपस्यैवेष्टत्वेन तद्रीत्या'ऽन उपधे'त्यस्य प्राप्तिं मत्वा 'बहुशुनी'त्युदाहृतम् । भाष्ये-यदि पुनरिति । विभक्तिग्रहणमपि नाऽनुवर्त्तते इति भावः। कुमारशब्द इति । तस्माद्विभक्तिग्रहणमनुवर्त्तते, तथाच 'बहुशुनी'त्यत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यादिति भावः । बहुश्वेतीति । 'डाबुभाभ्या'मिति डापि, तदभावे चेति भावः । नन्वेवं प्रयोजनवादिग्रन्थे बहुशुनीत्ययुक्तमत आह-भाष्ये त्विति।ननु प्रत्याख्यानान्ततयैवाऽत्रत्यग्रन्थपर्यवसानादसिद्धवत्सूत्रस्थैतदानुपूर्वीकभाष्याच्च बहुशुनीति भगवत इष्टमिति भ्रमं वारयति-न्यायेत्यादिना । ननु भाष्यमेव न्यायबाधकमस्त्वित्यत आह—न्यायविद इति । भाष्यस्योदात्तनिवृत्तिस्वरकृतस्वरवैलक्षण्यपरिहारमात्रतात्पर्यकतया न न्यायबाधकत्वम् । डाबुभाभ्यामितिसूत्रस्थभाष्यरीत्या 'बहुश्वे'त्येव भाष्यसंमतमिति भावः । न चाऽल्लोपे सति तस्य स्थानिवत्त्वाद्यण्स्यादिति कुतो नापादितः। 'यूनस्तिः' 'शुनः पुच्छे'त्यादिनिर्देशैर्वारणसंभवात्।वस्तुतो लोपे सर्वानुदात्तं शुनेति प्राप्नोति, पूर्वरूपे त्वेकादेशस्वरेणाद्युदात्तमित्यपि विशेषो बोध्यः । ननु पूर्वमुदात्तत्वेऽपि तदेकादेशस्यैकादेश उदात्तेनेत्यनेनोदात्तत्वे इष्टसिद्धेराह—तदेति । नित्यमिति । 'ञ्नित्यादि'रित्यनेनेति भावः । एतदपि प्रयोजनं समर्थग्रहणप्रत्या-

१ 'विशेषान्तरं' । २ 'तदा' । ३ क्वचिन्न । ४ क्वचिदपि न ।

स्वरश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च । परत्वात्स्वरः स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः । गुणस्य चेत्त्वौत्त्वयोश्च नास्ति संप्रधारणा ॥ वृद्धेरित्त्वोत्त्वे–स्तैर्णिः पौर्तिः[1] । वृद्धिश्च प्राप्नोतीत्त्वोत्त्वे च । परत्वाद्वृद्धिः स्यात्। इत्त्वोत्त्वे भवतोऽन्तरङ्गतः॥ द्विर्वचनादित्त्वोत्त्वे–आतेस्तीर्यते आपोपूर्यते । द्विर्वचनं च प्राप्नोतीत्त्वोत्त्वे च । नित्यत्वाद्विर्वचनं स्यात् । इत्त्वोत्त्वे भवतोऽन्तरङ्गतः । अल्लोपस्य चेत्त्वोत्त्वयोश्च नास्ति संप्रधारणा । स्वरे नास्ति विशेषः ॥*॥ इण्ङशीनामाद्गुणः सवर्णदीर्घत्वात् ॥*॥ इण्ङशीनामाद्गुणः सवर्णदीर्घत्वात् प्रयोजनम् । अग्रज इन्द्रम् अवपे[2] इन्द्रम् । वृक्षे[3] इन्द्रं प्लक्ष इन्द्रं । य ईन्द्रम्[4] त ईन्द्रं[3] । आद्गुणश्च प्राप्नोति सवर्णदीर्घत्वं च, परत्वात्सवर्णदीर्घत्वं स्यात् । आद्गुणो भवत्यन्तरङ्गतः ॥*॥ न वा सवर्णदीर्घत्वस्याऽनवकाशत्वात् ॥*॥ न वैतदन्तरङ्गेणाऽपि सिद्ध्यति ॥ किं कारणम् ? ॥ सवर्णदीर्घत्वस्यानवकाशत्वात्' । अनवकाशं सवर्णदीर्घत्वमाद्गुणं बाधेत ॥ नैतदन्तरङ्गेऽस्ति–अनवकाशं पर-

---

प्र.]मुकारस्योदात्तत्वं स्यात्तदा 'स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादा'विति पक्षे स्वरितत्वं प्रसज्येत । पूर्वं त्वेकादेशे कृते नित्यमाद्युदात्तमेतद्भवति । **गुणस्येति** । परत्वाद्धि गुणेन भाव्यम् । **स्तैर्णिरिति** । विभज्यान्वाख्याने स्तॄ त–इ इति स्थितेऽन्तरङ्गत्वादित्त्वं, ततो वृद्धिः । **स्वर इति** । 'स्तैर्णि'रिति यदि पूर्वं स्वरः, तत इत्त्वं, तथाप्यान्तरतम्यादुदात्तत्वं सिद्ध्यति । **न वेति** । दण्डाग्रमित्याद्गुणः प्राप्नोति, कुमारी ईहत इत्यादौ यणादेश इत्यवश्यं सवर्णदीर्घत्वेन विध्यन्तरं बाध्यम् । **नैतदिति** । एकनिमित्तप्राप्तविध्यन्तरबाधनेन सावकाशः सवर्णदीर्घोऽन्तरङ्गं बाधितु

उ.]ख्यानाभिप्रायेण। **परत्वाद्धीति** । इदं वस्तुतत्त्वकथनं, न तु संप्रधारणाऽभावे हेतुः।स तूभयोरपि बहिर्भूतप्रत्ययापेक्षत्वेन समत्वेनाऽन्तरङ्गत्वाऽभाव इति बोध्यम्। ननु स्तीर्णशब्दादिञि न दोषोऽत आह–**विभज्येति** । भाष्ये–**इत्त्वोत्त्वे भवतो**[3]**ऽन्तरङ्गत इति** । अत्रैकाच्त्वाऽनभ्यासत्वप्रथमत्वादिबहूपाध्यपेक्षत्वेन द्वित्वस्य बहिरङ्गत्वं बोध्यम् । इदं प्रयोजनमेकदेश्युक्तिः । द्वयोर्नित्यत्वेऽनित्यत्वे वा परत्वादित्त्वादिसिद्धेः। यङन्तस्य द्वित्वेन तस्याऽपरनिमित्तकत्वेनाऽन्तरङ्गत्वाच्चेत्यन्ये।**स्वरे**णाऽपीत्त्वोत्त्वयोर्नास्ति संप्रधारणेत्याह–**स्वरे नास्तीति** । ननु 'कुमारीहते' 'दण्डाग्र'मित्यादौ सावकाशं दीर्घत्वमत आह–**दण्डाग्रमिति**।एवं च यण्गुणाभ्यां सर्वविषयव्याप्तेरवश्यं विध्यन्तरे बाध्ये बाध्यसामान्यचिन्तयाऽगृह्यमाणविशेषत्वात्सर्वं बाध्यमित्यर्थः।अन्तरङ्गादपि निरवकाशस्य बलवत्त्वेन 'नैतदन्तरङ्ग'इत्यनुपपन्नमत आह–**एकनिमित्तेति** । एकस्थानिकेत्यपि बोध्यम् । एवं च स्वसमाननिमित्तकेन स्वस-

---

[1] 'पौर्ण्णिः' । २ 'अवय' । ३ क्वचिन्न । ४ क्वचिद्विपर्ययः ।

मिति। इहापि स्योनः स्योनेति शक्यं वक्तुं,—'न वा परत्वाद्गुणस्ये'ति। ॥*॥ ऊङापोरेकादेश ईत्वलोपाभ्याम् ॥*॥ ऊङापोरेकादेश ईत्वलोपाभ्यां भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम्। ईत्वादेकादेशः—खट्वीयति मालीयति। ईत्वं च प्राप्नोत्येकादेशश्च। परत्वादीत्वं स्यात्। एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः॥ लोपादेकादेशः—कामण्डलेयः। भाद्रवाहेयः। लोपश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च। परत्वाल्लोपः स्यात्, एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः॥ अथ किमर्थमीत्त्वलोपाभ्यामित्युच्यते, न 'लोपेत्त्वाभ्या'मित्येवोच्येत? ॥ सङ्ख्यातानुदेशो मा भूदिति॥ आपोऽप्येकादेशो लोपे प्रयोजयति—चौडिः बालाकिः ॥*॥ आत्वनपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वान्ययवायावेकादेशतुग्विधिभ्यः ॥*॥ आत्वनपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वानि अयवायावेकादेशतुग्विधिभ्यो भवत्यन्तरङ्गतः [प्रयोजनम्]। वेञ्—वानीयम्।

प्र.]न शक्नोतीति भावः। निरवकाशेन तु विध्यन्तरेण सावकाशोऽन्तरङ्गोपि विधिर्बाध्यते, यथा गोत्रेऽलुगचीत्यलुका लुक्। न वा परत्वादिति। यथा त्वत्र परत्वेन न व्यवस्था अपि त्वन्तरङ्गत्वेन, तथा आद्गुणोपि समानकक्ष्यो दीर्घेण बाध्यते न त्वन्तरङ्ग इति भावः। खट्वीयतीति। खट्व आ य इति स्थिते यदि पूर्वमीत्वं स्यात्तत आद्गुणः प्रसज्येत। नन्वाकारस्य कृते ईत्वे यस्येति लोपो भविष्यति। नैतदस्ति। 'पूर्वविधा'वितीत्वस्य स्थानिवत्वात्। न लोपेत्त्वाभ्यामिति। ऊङ ईत्वाऽसम्भवादयं क्रमोऽयुक्त आश्रयितुमिति भावः। यद्यप्यजाद्यदन्तमिति ईत्वशब्दस्य पूर्वनिपातो न्याय्यस्तथापि लक्षणे प्रायेणाऽसौ नाद्रियते। चौडिरिति। पूर्वमाकारलोपे सति

उ.]मानस्थानिकेनैव च 'येन नाप्राप्ति'न्यायो न तु विभिन्नस्थानिनिमित्तकेनापीति न तद्बाध इति भावः। यस्तु सर्वथाऽनवकाशः स बाधक एवेत्याह—निरवकाशेनेति। एकस्थानिनिमित्तकेनेत्यर्थः। बहिर्भूताऽजादिप्रत्ययापेक्षत्वादलुग्बहिरङ्गः। भाष्ये—इहापीति। 'यद्यन्तरङ्गेऽपीदं स्यात्तर्हि तत्राऽप्यन्तरङ्गत्वाद्यण्न स्याद्गुणस्य परत्वा'दिति बाधकतर्केण समाननिमित्तकमेव निरवकाशपराभ्यां बाध्यत इति द्रढितम्। फलितमाह—यथा त्विति। ननु खट्वाशब्दे सुबुत्पत्तेः प्रागेवैकादेशोऽत आह—खट्व आ इति। विभज्यान्वाख्याने दोषः। सुप्तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषयेति भावः। लोप इति। खट्वशब्दाऽकारस्येत्यर्थः। नन्वजाद्यदन्तत्वादीत्वशब्दस्यैव पूर्वनिपातो युक्तोऽत आह—ऊङ इति। न्याय्य इति। शास्त्रीयत्वात् क्रमबाध्योऽपि सोढव्य इति भावः। लक्षणे इति। 'अन्तिकबाढयोर्नेदसाधा'वित्यादिनिर्देशैः क्रमानुसा-

१ क्वचिन्न। २ 'काद्रवेयः'। ३ 'इत्येवोच्यते'।
४ लुप्तं स्यात्। ५ 'वद्भावात्'। ६ 'बाधोऽपि' इति केचित्।

शो–शौ[1]नीयम् । ग्लै–ग्लानीयम् । ग्लै–ग्लानीयम्। ग्लाच्छत्रम्। ग्लाच्छत्रम् । आत्त्वं च प्राप्नोत्येते च विधयः । परत्वादेते विधयः स्युः । आत्त्वं भवत्यन्तरङ्गतः ॥ नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं च प्रयोजनम् । अतिर्य्यत्र । अतिन्वत्र । अतिरिच्छत्रम् । अतिनुच्छत्रम् । आराशस्त्रीदम् । धानाशष्कुलीदम् । निष्कौशाम्बीदम् । निर्वाराणसीदम् । निष्कौशाम्बिच्छत्रम् । निर्वाराणसिच्छत्रम् । नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं च प्राप्नोत्येते च विधयै[2]:, परत्वादेते विधयः स्युः । नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः ॥*॥ तुग्यणेकादेशगुणवृद्ध्यौत्त्वदीर्घेत्त्वमुमेत्त्वरीविधिभ्यः ॥*॥ यणेकादेशगुणवृद्ध्यौत्त्वे[3]दीर्घत्वेत्त्वमुमेत्त्वरीविधिभ्यस्तुग्भवत्यन्तरङ्गतः। यणादेशात्–अग्निचिदत्र । सोमसुदत्र । एकादेशात्–अग्निचिदिदम् । सोमसुदुदकम् ॥ गुणात्—अग्निचिते सोमसुते ॥ वृद्धेः—

प्र.]तस्य स्थानिवत्त्वादसिद्धत्वाद्वाऽ[4]कारलोपाऽभावादाद्गुण इति गुणस्य प्रसङ्गः ।

ग्लानीयमिति। विभज्यान्वाख्याने ग्लै अ नीय इति स्थितेऽनैमित्तिकत्वादात्त्वमन्तरङ्गं भवति। ग्लाच्छत्रमिति.। ग्ला म्लौ इति क्विबन्तम् । अत्रापि तथा विभज्यान्वाख्याने ग्लै-छत्रमिति स्थिते यदि पूर्वं तुक् स्यात्तदैजन्तत्वाऽभावादात्त्वं न स्याद्यथा ढौकितेति।उपदेशग्रहणाऽनपेक्षया चैतदुदाह[5]रणम्। अतिर्यत्रेति । अतिरै–अत्र इति स्थिते आयादेशे सत्यनजन्तत्वाद्ध्रस्वो न स्यात् । आराशस्त्रीदमिति । 'आराशस्त्री–इद'मिति स्थिते यद्यत्र पूर्वमेकादेशः स्यात्तदा तस्याऽन्तवद्भावाद्ध्रस्वे कृते रूपं न सिद्ध्येत् । अग्निचिदत्रेति । पदसमुदायस्य विभज्याऽन्वाख्याने 'अग्निचि–अत्रे'ति स्थिते यदि पूर्वं यण्स्यात्तदा तुङ्न स्यात्।नपुंसकं चाऽत्राऽग्निचि इति द्रष्टव्यम् । पुंसि विभक्त्या व्यवधानात् । सुकृद्दुष्कृताविति । कथं पुनरत्रा-

उ.]रस्य सर्वपूर्वनिपातविधिभ्यो बलवत्त्वज्ञापनादिति भावः।भाष्ये–सङ्ख्यातानुदेश इति।ननु नाऽत्र यथासङ्ख्यसूत्रप्राप्तिः, तस्य विध्यङ्गत्वात्,नापि स्थानाख्यप्रमाणस्य, स[6]मासनिर्देशादिति चेन्न, अनूद्यमानयोरपि तत्प्रवृत्तेर्दृष्टत्वादिति भावः । असिद्धत्वाद्वेति । चिणो लुङ्न्यायेनाऽत्राभीयासिद्धत्वं बोध्यम् । ननूपदेशे आत्त्वमनैमित्तिकमयादस्तु प्रत्ययोत्पत्त्यनन्तरभाविन इति संप्रधारणाऽभावादाह–विभज्येति । 'अशिती'ति प्रसज्यप्रतिषेध इति भावः । क्विबन्तमिति । कर्तरि क्विबन्तेन षष्ठीसमास इत्यर्थः। अनपेक्षयेति । एवं चैतत्प्रयोजनमेकदेश्युक्तिरिति भावः । अन्तवदिति। 'स नपुंसक'मिति नपुंसकत्वस्याऽपि शास्त्रीयत्वादतिदेश इति भावः। पदसमुदायस्येति । 'पदस्य पदा'दित्यादौ पदसमुदायस्याप्यन्वाख्यानदर्शनादिति भावः । पुंसि विभक्त्येति । न च सुबपेक्षया परत्वात्प्रथमं तुगिति कथं सुपा

१ 'सो–सानीयं' । २ 'एते विधयश्च' । ३ क्वचिन्न ।
४ 'द्धत्वाच्चाका' । ५ 'यैवैतदु' । ६ 'समान' ।

प्र ऋच्छकः प्रार्च्छकः।औत्वात्–अग्निचिति सोमसुति॥दीर्घत्वात्–जगद्भ्याम्। जनगद्भ्याम्। ईत्वात्–जगत्यति जनगत्यति॥ सुमः–अग्निचिन्मन्यः। सोमसुन्मन्यः॥ एत्वात्–जगद्भ्यः। जनगद्भ्यः॥ रीविधेः–सुकृत्यति पापकृत्यति॥ [तुक् प्राप्नोत्येते विधयश्च। परत्वादेते विधयः स्युः। तुग्भवत्यन्तरङ्गतः]॥ ॥[*॥ अनङानङ्भ्यां च ॥*]॥ 'अनङानङ्भ्यां चे'तिवक्तव्यम्॥ [अनङानङ्भ्यां तुग्भवत्यन्तरङ्गतः]। अनङ्–सुकृत्। आनङ्–सुकृद्दुष्कृतौ। तुक्प्राप्नोत्येते च विधयः। परत्वादेतेविधयः स्युः। तुग्भवत्यन्तरङ्गतः॥*॥इयङादेशो गुणात्॥*॥ इयङादेशो गुणाद्भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम्। धियति। रियति। इयङादेशश्च प्राप्नोति गुणश्च। परत्वाद्गुणः स्यात्। इयङादेशो भवत्यन्तरङ्गतः॥ [*॥उवङादेशश्च॥*]॥ उवङादेशश्चेति वक्तव्यम्। प्रादुद्रुवत्। प्रासुस्रुवत्। ॥*॥श्वेः सम्प्रसारणपूर्वत्वं[च]यणादेशात्॥*॥श्वेः सम्प्रसारणपूर्वत्वं यणादेशाद्भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम्। शुशुवतुः। शुशुवुः। पूर्वत्वं च प्राप्नोति यणादेशश्च। परत्वाद्यणादेशः स्यात्। पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः॥*॥ह्व आकारलोपात्॥*॥ ह्व आकारलोपात्पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम्। जुहुवतुः जुहुवुः। पूर्वत्वं च प्राप्नोत्याकारलोपश्च। परत्वादाकारलोपः स्यात्पूर्वत्वं भव-

---

प्र.]ऽऽनङ् प्राप्नोति यावता विद्यायोनिसम्बन्धवाचिनामृकारान्तानां द्वन्द्वे स विहित इति चिन्त्यमेतत्। धियतीति। 'धि धारणे' तिपि शे कृते तिबाश्रयो गुणः प्राप्नोति। विकरणाश्रय इयङ् भवत्यन्तरङ्गत्वात्। यणादेशश्चेति। 'एरनेकाच' इति यण्। जुहुवतुरिति। ह्वा–अतुस्। 'ह्वः सम्प्रसारणमभ्यस्तस्य चे'ति सम्प्रसारणे कृते यद्याकारलोपः स्यात्तदा स्थानिवत्त्वा'दसिद्धवदत्राभा'दित्यसिद्धत्वाच्चोवङ् स्यात्।

उ.]व्यवधानोक्तिरिति वाच्यम्, 'अग्निचिते' इत्यादौ गुणतुकोः संप्रधारणाया अग्रे भाष्ये कृतत्वेन तुकः पूर्वमन्तरङ्गत्वाद्विभक्तिं सिद्धवत्कृत्यैवाऽस्य भाष्यस्य प्रवृत्तिरित्याशयात्। भाष्ये–प्रऋच्छकः प्रार्च्छक इति। पत्वतुकोरित्यनपेक्ष्येदम्। बहिरङ्गत्वेनाऽपि सिध्यति। नाजानन्तर्ये इति तु नास्त्येवेत्यभिप्रायः। चिन्त्यमेतदिति। सुकृदादिशब्दयोः प्रकरणादिना यदा ऋत्विग्विशेषे पर्यवसानं तदेदमुदाहरणमित्याहुः। ननु शस्य ङित्त्वाद्गुणस्य कथं प्राप्तिर्द्वयोरप्येकनिमित्तत्वेनान्तरङ्गत्वाद्यभावश्चेत्यत आह–तिबाश्रय इति। गुणो–लघूपधगुणः।

एरिति। 'इको य'णिति त्वियङा बाधितमिति भावः। उस्थानिकयणस्तु पूर्वरूपमपवाद इति तात्पर्यम्। यद्याकारेति। ननु कृदतिङ्सूत्रस्थाकररीत्या चिकीर्षतीत्यादावचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेन तुगभाववज्जुहुवतुरित्यत्र पूर्वरूपेपि तस्य

---

१ क्वचिन्न। २ लुप्तं स्यात्। ३ क्वचिन्न। ४ उत्तरान्वयीदमिति केचित्। ५ 'रियतीति'। 'पियतीति'। ६ 'मृदन्तानां'। ७ 'वत्वादसिद्धत्वाच्चो'।

त्यन्तरङ्गतः ॥*॥ स्वरो लोपात् ॥*॥ स्वरो लोपाद्भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम्[1] । औपगवी । सौदामनी[2] । स्वरश्च प्राप्नोति लोपश्च । परत्वाल्लोपः स्यात्। स्वरो भवत्यन्तरङ्गतः ॥*॥ प्रत्ययविधिरेकादेशात् ॥*॥ प्रत्ययविधिरेकादेशाद्भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । अग्निरिन्द्रः वायुरुदकम् । प्रत्ययविधिश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च । परत्वादेकादेशः स्यात् । प्रत्ययविधिर्भवत्यन्तरङ्गतः ॥[*॥ यणादेशाच्च[3] ॥*]॥ यणादेशाच्चेति वक्तव्यम् । अग्निरत्र वायुरत्र[4] ॥*॥लादेशो वर्णविधेः ॥*॥ लादेशो वर्णविधेर्भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम्[1] । पचत्वत्र पठत्वत्र । लादेशश्च प्राप्नोति यणादेशश्च । परत्वाद्यणादेशः स्यात्। लादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥*॥ तत्पुरुषाऽन्तोदात्तत्वं पूर्वपदप्रकृतिस्वरात्॥*॥ तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं पूर्वपदप्रकृतिस्वराद्भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम्[1] । पूर्वशालाप्रियः अपरशालाप्रियः। तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं च प्राप्नोति,पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च। परत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं स्यात् । तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं भवत्यन्तरङ्गतः ॥

एतान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि यदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या ॥ यदि सन्ति प्रयोजनानीत्येषा परिभाषा क्रियते ननु चेयमपि कर्तव्या'असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणे'[5] इति॥ किं प्रयोजनम्?॥पचावेदम्। पचामेदम् ।

प्र.]औपगवीति।उपगोरियमित्यणि ङीपि च कृते यदि प्रत्ययाद्युदात्तत्वात्पिदनुदात्तत्वाद्वा पूर्वं लोपः स्यात्तदोदात्तनिवृत्तिस्वर ईकारस्य न स्यात् । अग्निरिन्द्र इति । यद्यपि प्रत्ययरहितायाः प्रकृतेः प्रयोगो नास्ति तथापि वाक्यस्य विभज्यान्वाख्याने क्रियमाणेऽयं विचारः क्रियते। यद्यपि प्रत्ययस्य नित्यत्वं तथाप्यन्तरङ्गत्वेनैव सिद्धत्वान्न तदाश्रितम्।पचत्वत्रेति। यद्यत्र पूर्वं यण्स्यादनल्विधाविति स्थानिवत्त्वनिषेधादुत्वं न स्यात्।पूर्वशालाप्रिय इति।पूर्वा शाला प्रिया अस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते 'तद्धितार्थे'ति द्वयोः पदयोस्तत्पुरुषः। तत्र त्रिपदाश्रयबहुव्रीहिनिमित्तः पूर्वपदप्रकृतिस्वरो बहिरङ्गत्वान्न प्रवर्तते।तेन तत्पुरुषसमासाश्रयं शालाशब्दस्यान्तोदात्तत्वं भवति। पूर्वशब्दः 'स्वाङ्गशिटामदन्ताना'मित्याद्युदात्तः।पचावेदमिति । अन्तरङ्गबलीयस्त्वे-

---

उ.]स्थानिवत्त्वादुवङोऽप्राप्तिरिति चेन्न[6]।पूर्वस्य धातुत्वाऽभावेन तदुद्देश्यकविधेरभावादित्याहुः । उपगोरियमिति । 'अनन्तरापत्य'मिति शेष इत्येके । गोत्राऽणि तु जातित्वान्ङीषेव स्यादिति न स्वरः प्रयोजनमिति भावः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वादिति । एतदणः । पिदनुदात्तत्वाद्वेति । एतन्ङीपः । पिदनुदात्तत्वमप्युभयापेक्षलोपादन्तरङ्गमेवेति बोध्यम् । प्रत्ययस्येति । एकादेशेपि पूर्वान्तवत्त्वेन सुपः प्राप्तेस्तस्य

---

१ इदमुत्तरान्वयी केचित् । २ 'मिनी' । ३ क्वचिन्न । ४ इतः परं—"प्रत्ययविधिश्च प्राप्नोति यणादेशश्च। परत्वाद्यणादेशः स्यात् । प्रत्ययविधिर्भवत्यन्तरङ्गतः" इति पाठो लुप्तः । ५ 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' । ६ 'चेत्तत्पूर्वं' ।

असिद्धत्वाद्बहिरङ्गलक्षणगुणस्यान्तरङ्गलक्षणमैत्वं मा भूदिति ॥ उभे तर्हि कर्तव्ये॥ नेत्याह। अनयैव सिद्धम्।इहापि स्योनः स्योनेति,–असिद्धत्वाद्बहिरङ्गलक्षणस्य गुणस्याऽन्तरङ्गलक्षणो यणादेशो भविष्यति ॥ यद्यसिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणे'इत्युच्यते–अक्षद्यूः हिरण्यद्यूः–असिद्धत्वाद्बहिरङ्गलक्षणस्योठोऽन्तरङ्गलक्षणो यणादेशो न प्राप्नोति॥ नैष दोषः।'असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणे' इत्युक्त्वा ततो वक्ष्यामि—'नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्ति'रिति॥

सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या ?॥ न कर्तव्या। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति–'भवत्येषा परिभाषे'ति, यदयं 'षत्वतुकोरसिद्धः' इत्याह॥ इयं तर्हि परिभाषा कर्तव्या–'असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणे'इति ?॥ एषा च न कर्तव्या,

प्र.]नैतन्न सिद्ध्यति। बहिरङ्गे कृते आद्गुणे 'एत ऐ' इति प्राप्नोति। अनयैवेति। इयं हि व्यापिका, पूर्वोक्तप्रयोजननिष्पादात्[३]। शास्त्राऽसिद्धत्वाश्रयणाद्बहिरङ्गलक्षणं न तावत्प्रवर्तते। अन्तरङ्गलक्षणे तु प्रवृत्ते यत्र निमित्तसद्भावस्तत्र बहिरङ्गलक्षणप्रवृत्तिः। नाजानन्तर्य इति। अचोरानन्तर्यमाश्रित्य यत्र कार्यं विधीयते तत्रैषा परिभाषा नोपतिष्ठते। यदयमिति। कोऽसिचदधीत्येति बहिरङ्गस्यैकादेशस्याऽसिद्धत्वात्षत्वं न भविष्यति, तुक्[४] प्रवर्तिष्यते इति किमसिद्धवचनेन ?।

उ.]नित्यलम्। भाष्ये–परत्वाद्यणिति। शब्दान्तरप्राप्तेर्नित्यत्वं नोक्तम्। लादेशशब्देन लादेशस्थानिक आदेशस्तदाह–उत्वं नेति। तत्रेति। यद्यपि सति शिष्टत्वादिदं सिद्धं, तथाप्यन्तरङ्गन्यायादपीष्टसिद्धिरिति भावः। बहिरङ्गे कृते इति। अयं हि न्यायो युगपत्प्राप्तावन्तरङ्गस्य प्रथमं प्रवृत्तिबोधक एवेति भावः। पूर्वोक्तेति। अन्तरङ्गे कर्तव्ये बहिरङ्गमसिद्धम्। तद्बहिरङ्गं कृतं, चिकिर्षितं वेत्यन्यत्। ननु 'स्योन' इत्यत्र परत्वाद्गुणे तस्याऽसिद्धत्वेपीकोऽभावाद्यण्न स्यादत आह–शास्त्रेति। नन्वेवं 'सौथिति'रित्यादौ स्योने गुणशास्त्रवद्बहिरङ्गमाद्युदात्तशास्त्रं न प्रवर्तेतेत्यत आह–अन्तरङ्गेति। युगपत्प्राप्तौ बहिरङ्गस्य न पूर्वं प्रवृत्तिः, प्रवृत्ते त्वन्तरङ्गे भवत्येव बहिरङ्गमिति भावः। भाष्ये—बहिरङ्गलक्षणस्येति। 'ऊठ' इति शेषः। अत्रैकदेशी समाधत्ते–नाजानन्तर्ये इति। अचोरानन्तर्यमिति। अचोरिति द्वित्वमविवक्षितं, तेन वक्ष्यमाणेन षत्वतुग्ग्रहणरूपेण ज्ञापकेन न विरोधः। 'अचोऽन्यानन्तर्यनिमित्तकेऽन्तरङ्गे कर्तव्ये कृते च तस्मिन्प्राप्तेऽन्तरङ्गे कर्तव्ये जातस्य बहिरङ्गस्याऽसिद्धत्वं ने'ति तदर्थः। एतेन 'पचावेदमित्यादौ गुणेऽजानन्तर्याश्रयणादसिद्धत्वाऽभापत्ति'रित्यपास्तम्। 'अयजे इन्द्रं''धियती'त्यादि च सिद्धम्। 'अक्षद्यू'रित्यत्र यणि लोपाऽभावश्च सिद्धः। तुक्[४] प्रवर्त्तिष्यत इति। समासोत्तरं ल्यप्प्रवृत्त्या पूर्वं पूर्वपदसंबन्धेन समासे जाते तत्र संहिताया नित्यत्वादेकादेशे ल्यपि तुग-

१ 'वक्तव्ये'। २ 'च्येत'। ३ 'पादनात्'। ४ 'तुक्'।

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति'भवत्येषा परिभाषे'ति, यदयं 'वाह ऊ'डित्यूठं शास्ति॥

॥*॥ तस्य दोषः पूर्वपदोत्तरपदयोर्वृद्धिस्वरावेकादेशात्॥*॥तस्यैतस्य लक्ष-

प्र.]यदयमिति।दित्यवाह्–अस् इति स्थिते वाहः सम्प्रसारणमेव कर्त्तव्यं।तत्र कृते पूर्वैकादेशे च ण्व्याश्रये च गुणे 'वृद्धिरेची'ति वृद्धौ सिद्धं'दित्यौह'इति।अनकारान्ते चोपपदे वहेश्छन्दसि ण्विर्न दृश्यते। प्रयोगदर्शने वा सत्यूहतेः क्विपि स प्रयोगो भविष्यति किमूडादेशविधानेनेति परिभाषाया ज्ञापक ऊड्विधिः। तस्यां हि सत्यां

उ.]पेक्षया पदद्वयसंबन्धिवर्णापेक्षैकादेशस्य दध्यत्रेत्यादौ संयोगान्तलोपाऽपेक्षया यणो बहिरङ्गत्वेनाऽसिद्धत्ववदसिद्धत्वेन तत्प्रवृत्तिरिति भावः। षत्वग्रहणं तु न युक्तं ज्ञापकं, त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे तत्परिभाषायाः कार्यकालपक्षेऽप्यप्रवृत्तेर्विसर्जनीयसूत्र-भाष्यसंमतत्वात्। षत्वस्याऽपि पदद्वयसंबन्धिवर्णद्वयापेक्षत्वेनाऽन्तरङ्गत्वाऽभावाच्च। न चाऽधीत्येत्यादौ 'पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते' इत्येकादेशोऽन्तरङ्ग इति वाच्यम्। साधनबोधकप्रत्ययोत्पत्त्यनन्तरं पदान्तरसंबन्धनिमित्तकार्यात्पूर्वमुपसर्गसंबन्धेन तन्निमित्तकस्याऽन्तरङ्गत्वमिति तदर्थो न तु प्रत्ययनिमित्तादपीति तदर्थ इति संप्र-सारणाच्चे'ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टत्वात्।तत्र हि 'खट्वा आ ऊढे'त्यत्र सवर्णदीर्घाद्गुणो-ऽन्तरङ्ग इत्युक्तम्। 'सुट् कात्पूर्व'इत्यादिसूत्रेष्वप्युक्तम्–'उपसर्गार्थेन पूर्वं संबन्ध-स्ततः प्रत्यये कृते उपसर्गेण संबन्ध इति संकृ–ति इति स्थितेऽन्तरङ्गतरार्थको-पसर्गनिमित्तकः सुट् द्वित्वादितः पूर्व'मिति। एवं च विशिष्टोपसर्गनिमित्तकत्वा-दुपसर्गार्थाश्रितमुपसर्गनिमित्तं कार्यमन्तरङ्गम्, यत्तु न तथा तत्र पूर्वागतसाधन-कार्यमेवाऽन्तरङ्गम्। अत एव 'प्रेद्ध' इत्यत्र 'गुणो बहिरङ्ग' इति भाष्ये उक्तम्। अस्याश्च परिभाषाया भाष्येऽन्यत्र क्वाऽप्यव्यवहारादियमेकदेश्युक्तिः। एतज्ज्ञापकेना-ऽन्तरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वमेव ज्ञाप्यमिति तत्त्वम्।

वृद्धौ सिद्धमिति।परिभाषासत्त्वे तु विभक्तिनिमित्तसंप्रसारणस्य ण्व्याश्रयेऽन्त-रङ्गे गुणेऽसिद्धत्वात्तदभावे वृद्धौ गुणस्याऽसिद्धत्वात्तदभावे च वृद्ध्यर्थमूडावश्यक इति भावः। नन्वनकारान्तेऽकारान्तोपसर्गे चोपपदेऽवर्णाऽभावात्पररूपेण बाधाच्च 'वृद्धि-रेची'त्यस्याऽप्राप्तावूठ्संप्रसारणयोः फले विशेष इत्यत आह–अनकारान्तेति। इद-मकारान्तोपसर्गोपलक्षणम्। छन्दसीति। न च ण्यन्तात्क्विपि वच्यादिभ्यो विहि-तत्वाऽभावेन सम्प्रसारणाऽभावे विश्ववाट्छब्दो लोकेऽप्यस्त्येवेति वाच्यम्।'क्वौ लुप्त'-मित्यस्य क्वाचित्कतया णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन तत्र 'वाह ऊठ्'सूत्रस्य प्राप्तेरेवाऽ-भावादित्याहुः। वस्तुतो लोकेपि वहेर्ण्विदर्शनाच्छन्दसीत्युपलक्षणम्। ऊहतेरिति। धातूनामनेकार्थत्वान्नाऽर्थभेदः। भाष्ये–तस्यैतस्येति। 'असिद्धं बहिरङ्ग'मित्यस्ये-

१ पूर्वोत्तरपद'। २ क्वचिन्न। ३ 'ये गुणे च'। ४ 'ज्ञापकएव'। ५ 'एतत्प'।

णस्य दोषः पूर्वोत्तरपदयोर्वृद्धिस्वरावेकादेशादन्तरङ्गतोऽभिनिर्वृत्तान्न प्राप्नुतः। पूर्वैषुकामशमः अपरैषुकामशमः। गुडोदकं तिलोदकम्। 'उदकेऽकेवले'इति पूर्वोत्तरपदयोर्व्यपवर्गाऽभावान्न स्यात्॥ नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'पूर्वोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति, नैकादेशः' इति, यदयं 'नेन्द्रस्य परस्ये'ति प्रतिषेधं शास्ति॥ कथं कृत्वा ज्ञापकम्?॥ इन्द्रे द्वावचौ। तत्रैको 'यस्येति चे'ति लोपेनाऽपह्रियते, अपर एकादेशेन, ततोऽनच्क इन्द्रः संपन्नः, तत्र कः प्रसङ्गो वृद्धेः?। पश्यति त्वाचार्यः—'पूर्वपदोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति, नैकादेशः' इति, ततो 'नेन्द्रस्य परस्ये'ति प्रतिषेधं शास्ति ॥*॥ यणादेशादियुवौ ॥*॥ यणादेशादियुवावन्तरङ्गतोऽभिनिर्वृत्तान्न प्राप्नुतः। वैयाकरणः सौवश्व इति॥ लक्षणं हि भवति—'य्वोर्वृद्धि-

प्र.]बहिरङ्गस्य सम्प्रसारणस्याऽसिद्धत्वादन्तरङ्गो गुणो न स्यादित्यूङ्विधीयते।पूर्वैषुकामशम इति। 'पूर्व इषुकामशमी अ' इति स्थिते यद्यन्तरङ्गत्वादाद्गुणः स्यात्तदा पूर्वोत्तरपदयोर्व्यपवर्गाऽभावादुभयत आश्रयणेऽन्तादिवद्भावनिषेधाच्च 'दिशोऽमद्राणां''प्राचां ग्रामनगराणा'मित्युत्तरपदवृद्धिर्न स्यात्। 'उत्तरपदवृद्धौ सर्वं चे'ति चशब्दाद्दिक्शब्दाश्चेति तथैव पूर्वपदान्तोदात्तत्वं न स्यात्। सावकाशं चैतदुभयं 'पूर्वकार्ष्णमृत्तिक' इति। गुडोदकमिति। 'उदकेऽकेवले' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं न स्यात्। 'उदश्विदुदक'मित्यादावेव तु स्यात्। प्रसङ्गेन व्याकरणान्तरे

उ.]त्यर्थः। दिशोऽमद्राणामिति। 'इत्यनुवर्तमाने' इति शेषः। अत्रापि स्वर उदाहर्तुं शक्य इत्यभिप्रायेणाह—उत्तरपदेति। चशब्दाद्दिक्शब्दाश्चेति। अनेन विहितं पूर्वपदान्तोदात्तत्वं तथैव व्यपवर्गाऽभावान्न स्यादित्यन्वयः। भाष्ये—उदकेऽकेवले इति। मिश्रवाचिनि समासे उदके परे पूर्वमन्तोदात्तमिति तदर्थः। एतदुदाहरणमेकदेशिनः। 'अन्तादिवच्चे'तिसूत्रे पूर्वान्तवद्भावेनाऽत्रैतत्स्वरसाधनात्। उभयाश्रयत्वं तु नाऽत्र,एकदेशविकृतस्याऽनन्यत्वाद्दकशब्दस्याऽप्युदकशब्देन ग्रहणादिति तत्र कैयटः। भाष्ये—नेन्द्रस्येति। ननूभयत आश्रयणेऽन्तादिवत्त्वाऽभावेप्यन्तादिवत्त्वेपि व्यपवर्गाऽभावे वा 'सौमेन्द्र' इति तदुदाहरणे विकारविशिष्टेऽन्तवद्भावेन पूर्वपदत्वे 'न्द्र'शब्दे एकदेशविकृतन्यायेनेन्द्रशब्दत्वात्सामर्थ्येनाऽन्त्यवृद्धिनिषेध एवाऽस्त्वत आह—इन्द्रे द्वावचाविति। एको यस्येतीति। यद्यपि वृद्धिः परा तथापि लोपो नित्य इति भावः। न च परादिवद्भावेनैकादेशविशिष्टस्योत्तरपदत्व-

१ क्वचिन्न। २ 'यस्येति लोपेन'। ३ 'लोपेन ह्रियते'। 'क्रियते'। नापाक्रियते'। ४ 'परस्य चेति'। ५ 'निवृत्तौ न प्राप्नुतः'। ६ हिः क्वचिन्न। ७ 'य्वोरिति वृद्धि'। ८ 'शब्दश्च'

प्रसङ्गे इयुवौ भवतः' इति ॥ नैष दोषः । अनवकाशावियुवौ, अचीत्युच्यते ॥ किं पुनः कारणमचीत्युच्यते ? ॥ इह मा भूताम्—ऐतिकायनः औपगव इति ॥ स्तामत्रेयुवौ, 'लोपो व्योर्वली'तिति लोपो भविष्यति ॥ यत्र तर्हि लोपो नास्ति—प्रैयमेधः प्रैथङ्गव इति ॥*॥ उसि पररूपाच्च ॥*॥ उसि पररूपाद्यान्तरङ्गतोऽभिनिर्वृत्तादियादेशो न प्राप्नोति । पचेयुः यजेयुः ॥ नैष दोषः ॥ नैवं विज्ञायते—'ये'त्येतस्येय् भवतीति ॥ कथं तर्हि ? ॥ यासित्येतस्येय् भवतीति ॥*॥ लुग्लोपयणयवायावेकादेशेभ्यः॥*॥ लोपयणयवायावेकादेशेभ्यो लुग्बलीयानिति वक्तव्यम् ॥ लोपात्—गोमान् प्रियोऽस्य[2] गोमत्प्रियः । यवमत्प्रियः । गोमानिवाचरति गोमत्यते यवमत्यते ॥ यणादेशात्—

प्र.] लक्षणं विचारयितुमाह—यणादेशादिति। लोपो भविष्यतीति। ननु बहिरङ्गत्वादियुवोरसिद्धत्वाल्लोपो न प्राप्नोति । अत्राहुः—समुदायस्याऽसिद्धत्वं नावयवस्येति । समुदायस्याऽसिद्धत्वे सामर्थ्यात्तदवयवस्याप्यसिद्धत्वमिति चिन्त्यमेतत्। पचेयुरिति। 'पच् अ या उस्' स्थिते यद्यत्रान्तरङ्गत्वात्पररूपं क्रियते[3] तदा व्यपवर्गाऽभावादियादेशो न स्यात् । एकादेशस्याऽन्तवत्त्वाद्भविष्यतीतिचेत्, एवमपि रूपं न सिद्ध्येत् ।

यासित्यस्येति। सलोपाऽपवाद इयादेशः।अकृते सलोपे नाऽस्ति पररूपप्रसङ्गः। गोमत्प्रिय इति । यद्यत्र लोपः स्यात्तदा प्रत्ययलक्षणेन नुमादि स्यात् । ग्रामणि

उ.] मेवाऽस्त्विति तत्सम्भव इति वाच्यम्। एकदेशविकृतन्यायस्याप्याहार्यारोपबोधकत्वेन व्यपवर्गस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् । किं चेन्द्ररूपोत्तरपदाद्यचस्थानिकवृद्धेस्तदभावेनाऽप्राप्तेस्ताद्रूप्यानातिदेशादिति दिक् । पाणिनीये तादृशलक्षणाऽभावादाह—प्रसङ्गेनेति । तदेव दर्शयति भाष्ये–लक्षणं हि[1] भवति य्वोरिति। अनवकाशत्वे हेतुः—अचीत्युच्यत इति । 'यत' इत्यादिः । बहिरङ्गत्वादिति । 'वृद्धिप्रसङ्ग' इत्युक्तेस्तन्निमित्तनिमित्तकत्वादित्यर्थः। चिन्त्यमिति । एवं च 'स्तामत्रे'त्यादिग्रन्थः पूर्वपक्ष्येकदेशिसिद्धान्त्येकदेशिनोरुक्तिरिति भावः । वस्तुतः परिभाषारम्भे दोषात्परिभाषा न कार्येति पूर्वपक्षिणो वाक्ये तामादाय दोषोद्भावनमयुक्तमिति चिन्त्यमेव चिन्त्यम् । या उसिति स्थिते इति । अन्तरङ्गत्वादियः पूर्वं सलोपः । व्यपवर्गाऽभावादिति। 'या'शब्दाऽभावादिति भावः। न सिध्येदिति । उकारान्तस्येयापत्तेरिति भावः । यासिति च्छेदे 'येय' इति सौत्रो निर्देश इति भावः।'अतो या इय' इत्येव पाठ इत्यानेमुक्सूत्रे भाष्ये । ननु नित्याऽन्तरङ्गत्वेन सलोपे यासेव दुर्लभोऽत आह—सलोपापवाद इति । वार्णपरिभाषयेदं सिध्यति । तदनाश्रयणेन तु भाष्यम् । लुग्लोपयोः फले विशेषमाह—यद्यत्रेति । लुकिं तु 'न लुमते'ति

१ क्वचिन्न । २ 'प्रियो यस्य' । ३ 'क्रियेत' ।

ग्रामण्यः कुलं ग्रामणिकुलम् । सेनान्यः कुलं सेनानिकुलम् ॥ अयवायावेकादेशेभ्यः-गवे हितं गोहितम् । रायः कुलं रैकुलम् । नावः कुलं नौकुलम्। वृकाद्भयं वृकभयम्॥ लुक् प्राप्नोत्येते विधयश्च, परत्वादेते विधयःस्युः। लुग्बलीयानिति वक्तव्यं, लुग्यथा स्यात् ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

यू स्त्र्याख्यौ नदी ॥ १।४।३ ॥

यू इति किमर्थम् ? ॥ खट्वा । माला ॥ किंच स्यात् ? ॥ खट्वाबन्धुः मालाबन्धुः । 'नदी बन्धुनी'त्येष स्वरः प्रसज्येत ॥ इह च बहुखट्वक इति 'नद्यृतश्चे'ति नित्यः कप्प्रसज्येत ॥ नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति- 'नापो नदीसंज्ञा भवती'ति,-यदयं 'ङेराम्नद्याम्नीभ्यः' इति पृथगाब्ग्रहणं करोति ॥ इह तर्हि-मात्रे मातुरिति,-'आण्नद्याः' इत्याट्प्रसज्येत ॥

किं पुनरिदं दीर्घयोर्ग्रहणमाहोस्विद्ध्रस्वयोः?॥किं चातः ?॥ यदि दीर्घयो-

प्र.]कुलमिति। यणादिषु कृतेषु लुकि सति रूपं न सिध्येत्। वृकादिति। पूर्वमेकादेशे कृते तस्यादिवद्भावाल्लुकि सति रूपं न सिध्येत्। 'अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधते' त्यस्य 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्चे'त्यत्र ज्ञापितत्वात्सिद्धम् । इत्युपाध्यायजय्यटपुत्रकय्यटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम्।

यू स्त्र्याख्यौ नदी। यू इति किमर्थमिति । 'स्त्र्याख्यं नदी'त्येतावदेवास्तु, ज्ञापकादापो न भविष्यतीति प्रश्नः । एष स्वर इति । पूर्वपदान्तोदात्तत्वमित्यर्थः । इष्यते च पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । खट्वाशब्दस्य नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वात् । मातुरिति । मातृशब्दः सम्बन्धिवचनः स्त्रीविषय एवेति नाऽऽख्याग्रहणेन निवर्त्यते । परिच्छेत्तृवाची त्वन्य एव मातृशब्दः।'नद्यृतश्चे'ति ऋग्रहणमनर्थकं स्यात्-बहुपितृक,इत्यज्ञापकमृकारान्तानां नदीसञ्ज्ञाऽभावस्य । किं पुनरिति । ननु समानधर्मानुपपत्त्या सन्देहाऽभावा-

उ.]निषेध इति भावः। भाष्ये-परत्वादेत इति।परत्वादुत्कृष्टत्वा.त्।अन्तरङ्गत्वादित्यर्थः।तदाह-अन्तरङ्गानपीति । इति श्रीशिवभट्टसुतनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् । १।४।१।

यू स्त्र्याख्यौ । ननु 'यू'पदाऽभावे स्त्र्याख्यमात्रेऽतिसङ्गः, स्त्र्याख्याविति द्विवचनवैयर्थ्यं चेत्यत आह-स्त्र्याख्यं नदीत्यादि । ननु खट्वाशब्दस्य फिषोऽन्तोदात्तत्वेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरतत्स्वरयोर्न विशेषोऽत आह—नित्स्वरेणेति । खटेः क्वनि खट्वाशब्दनिष्पत्तेरिति भावः। ननु मातृशब्दस्य जननीपरिच्छेत्तृवाचकतया नानालिङ्गत्वेन स्त्र्याख्यत्वाऽभावोऽत आह—मातृशब्द इति । स्त्र्याख्याग्रहण-

१'अन्तरङ्गत्वादेते'।२'बहुखट्व इति'।३'किं पुनर्दीर्घ'।४'स्वरपूर्वपदान्तोदात्तत्वयोर्न'।

ग्रहणं 'यू' इति निर्देशो नोपपद्यते । दीर्घाद्धि पूर्वसवर्णदीर्घः प्रतिषिध्यते॥ उत्तरत्र च[[2]संज्ञि]विशेषणं न प्रकल्पेत–'यू ह्रस्वा'विति।यदि यू, न ह्रस्वौ, अथ ह्रस्वौ, न यू । यू ह्रस्वौ चेति विप्रतिषिद्धम् ॥ अथ ह्रस्वयोः,'हे शकटे' अत्रापि प्रसज्येत ॥ नैष दोषः ॥ अवश्यमत्र विभाषा नदीसंज्ञैषितव्या, उभयं हीष्यते–हे शकटि, हे शकटे इति च [3] ॥ [3]इह तर्हि–शकटि[1]बन्धुरिति,–

प्र.]त्प्रश्नानुपपत्तिः,नहि दीर्घनिर्देशे 'यू' इति निर्देशोपपत्तिः, एवं तर्हि युक्ताऽयुक्त-त्वे[4]निरूपणाय प्रश्नः । **उत्तरत्र चेति** । ह्रस्वनिर्देशे तु 'ह्रस्व' इत्येकत्वस्याऽविव-क्षितत्वाद् ह्रस्वाविति विशेषणविशेष्यभावोपपत्तिः । असति तु विशेषणे मात्रे मातुरित्यत्रापि प्रसङ्गः । **अथ ह्रस्वयोरिति** । दीर्घयोरप्यणसवर्णान् गृह्णातीति सिध्यति । ननु चोकाल इत्यत्रोक्तम्–'अणुदित्सवर्णस्येत्यत्राऽशब्दसंज्ञाग्रहणमनु-वर्तते' । ततश्च सवर्णग्रहणेन न भाव्यम् । नैष दोषः । 'नेयङुवङ्स्थानावस्त्री'ति प्रतिषेधात्सवर्णग्रहणं भविष्यतीति । नहि ह्रस्व इयङुवङ्स्थान[5]ः स्त्र्याख्योऽस्ति । 'अस्त्री'त्ययमपि निषेधपर्युदासः सवर्णग्रहणस्य ज्ञापकः । **अवश्यमत्रेति** । तत्र दीर्घग्रहणपक्षे शकटिशब्दस्याऽप्राप्ता पक्षे नदीसंज्ञा विधेया।ह्रस्व[6]निर्देशे तु नित्या प्राप्ता पक्षे बाध्येति नास्ति विशेषः । अथ तु बह्वादिषु शकटिशब्दो विभाषा ङीषर्थः पठ्यते, तदा दीर्घनिर्देशपक्षे पाक्षिके ङीषि हे शकटि इति भवति[3],शकटिशब्दस्य हे

उ.]सामर्थ्याच्च लिङ्गव्यतिरिक्ताऽर्थभेदः शब्दभेदनियामक इति न दोष इति भावः। **'बहुपितृक'** इत्यनन्तरमितिरध्याहार्थः । समानधर्मानुपपत्तिमेव दर्शयति—**नहीति** । **एवं तर्हीति** । निर्देशानुपपत्त्या ह्रस्वपक्षस्यैव युक्तत्वमिति व्युत्पादनाय प्रश्न इति भावः । भाष्ये—**निर्देशो नोपपद्यत इति** । छान्दसत्वकल्पनं वृथेति भावः। दीर्घमात्रग्रहणार्थं तत्स्यादिति न वृथात्वमत आह—**उत्तरत्र चेति** । ननु ह्रस्वनिर्देशेऽपि 'यू ह्रस्व' इति भिन्नार्थकवचनत्वात्सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरत आह—**ह्रस्व इतीति** । 'वेदाः प्रमाण'मित्यादावप्येवमेव। नन्वेकत्वाऽविवक्षापेक्षया 'यू' इत्यस्याऽसम्बन्ध एव कल्प्य इत्यत आह–**असतीति**। ननु ह्रस्वनिर्देशे दीर्घयोर्न स्यादिति कुतो नोक्तमत आह–**दीर्घयोरपीति** । **अनुवर्तते इति** । तच्च सप्तम्या विपरिणमय्य शब्दसंज्ञायां विधेयायां सवर्णग्रहणं नेत्यर्थकरणादिति भावः।

भाष्ये–**हे शकटे इति** । पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्याऽम्बार्थनद्योरिति ह्रस्वे कृते 'हे गौरी'तिवद्गुणो न स्यादिति भावः । **नास्ति विशेष इति** । 'वचनारम्भं प्रती'ति शेषः । **अथ त्विति** । असंदिग्धे संदिग्धवचनमेतत् । **पठ्यते इति** । पाठाऽभावेऽपि 'सर्वतोऽक्तिन्नर्था'दिति ङीषि शकटीशब्दस्य सत्त्वमिति बोध्यम् ।

१ 'द्विसवर्णः प्रति' । २ 'संज्ञी'ति क्वचिन्न । ३ क्वचिन्न ।
४ 'युक्तायुक्तनिरू' । ५ 'स्थानं' । ६ 'पक्षे तु नित्य' ।

'नदी बन्धुनी'त्येष स्वरः प्रसज्येत। इह च बहुशकटिरिति–'नद्यृतश्चे'ति कप्प्रसज्येत ॥ नैष दोषः। 'ङिति ह्रस्वश्चे'त्येवं नियमार्थो भविष्यति– 'ङित्येव यू ह्रस्वौ नदीसंज्ञौ भवतो, नान्यत्रे'ति॥कैमर्थक्यान्नियमो भवति?॥ 'विधेयं नास्ती'ति कृत्वा ॥ इह चास्ति विधेयम् ॥ किम्? ॥ नित्या नदी संज्ञा प्राप्ता, सा विभाषा विधेया। तत्राऽपूर्वो विधिरस्तु नियमो[वा]ऽस्त्वि-त्यपूर्व एव विधिर्भविष्यति न नियमः ॥ अथाऽयं नित्यो योगः स्यात्प्रक-ल्पेत नियमः? ॥ बाढं प्रकल्पेत ॥ नित्यस्तर्हि भविष्यति ॥ तत्कथम्? ॥ योगविभागः करिष्यते। इदमस्ति–'यू स्त्र्याख्यौ नदी''नेयङुवङ्स्थानावस्त्री' 'वाऽऽमि'। ततो–'ङिति'। ङिति चेयङुवङ्स्थानौ यू वाऽस्त्री नदीसंज्ञौ न भवतः॥ ततो 'ह्रस्वौ'। ह्रस्वौ च यू स्त्र्याख्यौ ङिति नदीसंज्ञौ भवतः। 'इयङुवङ्स्थानौ' 'वा' 'ने'ति निवृत्तम् ॥यद्येवं–शकटये। अत्र गुणो

प्र.]शकटे इति। ह्रस्वनिर्देशे तु ङीषि सत्यसति च हे शकटीति प्राप्नोतीत्यस्ति भेदः।

एष स्वर इति। पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्। पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण तु शकटिशब्दे त्रयोऽप्यचः पर्यायेण उदात्ता भवन्ति 'शकटिशकट्योरक्षरमक्षरं पर्यायेणे'ति वच-नात्। इह चेति। 'शेषाद्विभाषे'ति विभाषा कविष्यते, नित्यश्च प्राप्नोति। कैम-र्थक्यादिति। कोऽर्थोऽस्येति किमर्थकम्। तस्य भावः कैमर्थक्यम्। प्रश्नविषय-विषयिणोः सम्बन्धो भावप्रत्ययेनोच्यते। यत्र तत्साध्यस्याऽर्थस्य सिद्धत्वात्किमर्थ-मिति प्रश्नः।तस्यैव नियमार्थत्वं, न तु प्रयोजने सतीत्यर्थः।यद्येवं शकटय इति। नित्यया नदीसंज्ञया घिसंज्ञाया बाधितत्वात्। ततो घीति। एकविषयत्वाच्च

उ.]अस्ति भेद इति। एवं चोभाभ्यामप्यवश्यं वचनं कार्यमित्याशयकभाष्यमेक-देश्युक्तिरिति भावः। ननु किंशब्दोऽनिर्धारितविशेषविषये प्रश्ने, प्रश्नविषयत्वं च न नियमार्थत्वे प्रयोजकमत आह– कोऽर्थ इति। अर्थः–प्रयोजनम्। संबन्धो– विषयविषयिभावः। समासकृत्तद्धितोत्तर–त्वादेः संबन्धार्थकत्वादित्यर्थः। प्रश्न-विषयत्वे बीजं दर्शयंस्तस्य नियमप्रयोजकत्वमाह–यत्रेत्यादि। एवं च विधेयत्वा-भिमताऽन्यथासिद्धिर्नियमप्रयोजिकेति फलितम्। तदाह भाष्ये–विधेयं नास्तीत्यादि। अस्त्री वा नदीसंज्ञौ नेति केवलस्त्रीशब्दादौ प्राप्त्या तदन्ते वाऽप्यापि नित्यस्त्रीलिङ्गा-वित्यर्थोऽज्ञानात्प्राप्तिं मत्वैवं व्याख्यातम्। ननु शेषग्रहणप्रत्याख्यानाद्घित्वेन गुणो भविष्यतीत्यत आह–नित्ययेति। विभक्तेन ह्रस्वावित्यनेन नित्यसंज्ञाया एव विधा-नादिति भावः। भाष्ये–शेषग्रहणं न करिष्यत इति। तत्सत्वे हि स्त्रीलिङ्गह्रस्व-

१ 'इत्येतन्नियमार्थं'। २ 'प्राप्नोति। ३ क्वचिन्न। ४ 'ततो नेयङुव'। ५ 'ततो वामि'। ६ 'सत्यसत्यपि'। ७ 'प्रश्नविषययोः।

न प्राप्नोति ॥ द्वितीयो योगविभागः करिष्यते शेषग्रहणं न करिष्यते ॥ कथम् ? ॥ इदमस्ति—'यू स्त्र्याख्यौ नदी' 'नेयङुवङ्स्थानावस्त्री' 'वाऽऽमि' । ततो 'ङिति' । ङिति चेयङुवङ्स्थानौ यू वाऽस्त्री नदीसंज्ञौ न भवतः । ततः 'ह्रस्वौ'। ह्रस्वौ च यू स्त्र्याख्यौ ङिति नदीसंज्ञौ भवतः। 'इयङुवङ्स्थानौ''वा' 'ने'ति निवृत्तम् । ततो 'घि'। घिसंज्ञौ च[3] भवतः स्त्र्याख्यौ यू ह्रस्वौ ङिति । ततो–'ऽसखि' । सखिवर्जितौ च यू ह्रस्वौ घिसंज्ञौ भवतः ॥ 'स्त्र्याख्यौ'-'ङिती'ति च निवृत्तम् ॥ यदि तर्हि शेषग्रहणं न क्रियते नार्थ एकेनापि योगविभागेन । अविशेषेण नदीसंज्ञोत्सर्गस्तस्या ह्रस्वयोर्घिसंज्ञा बाधिका । तस्यां नित्यायां[4] प्राप्तायामियं ङिति विभाषाऽऽरभ्यते॥अथवा पुनरस्तु दीर्घयोः॥ ननु चोक्तं–'निर्देशो नोपपद्यते' इति,दीर्घाद्धि पूर्वसवर्णदीर्घः प्रतिषिध्यत'इति॥ 'वी छन्दसी'त्येवं भविष्यति॥'छन्दसी'त्युच्यते न चेदं छन्दः॥छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति ॥ यदप्युच्यते-'उत्तरत्र विशेषणं न प्रकल्पेत–यू ह्रस्वाविति, यदि यू ,न ह्रस्वावथ ह्रस्वौ, न यू , यू ह्रस्वाविति च विप्रतिषिद्ध'मिति । नैतद्विप्रतिषिद्धम्। आहाऽऽयं 'यू ह्रस्वा'विति, यदि यू न ह्रस्वावथ ह्रस्वौ न यू ,तौ[6] एवं विज्ञास्यामो–'य्वोर्यौ[7] ह्रस्वा'विति॥ कौ च य्वोर्ह्रस्वौ?॥ सवर्णौ[8]॥

अथ स्त्र्याख्याविति कोऽयं शब्दः ? ॥ स्त्रियमाचक्षाते स्त्र्याख्यौ ॥

प्र.]घिनदीसंज्ञयोरेकसंज्ञाधिकाराच्च पर्यायेण प्रवृत्तौ शकट्यै शकटये इति च सिध्यति। अविशेषेणेति। ह्रस्वयोर्दीर्घयोश्चेत्यर्थः।बाध्यत्वादुत्सर्गसामान्यादुत्सर्ग इत्युक्तम् । परत्वात्तु पुन्नपुंसकयोः कृतार्था घिसंज्ञा नदीसंज्ञाबाधिका । तस्यामिति । अङिति तु शकटिबन्धुर्बहुशकटिरित्यादौ घिसंज्ञया नदीसञ्ज्ञाया बाधितत्वाद्दोषाऽभावः। छन्दोवदिति । तादर्थ्यात्सूत्रेष्वपि छन्दःशब्दो वर्त्तत इति च्छन्दोविषयं कार्यं सूत्रेष्वपि प्रवर्तते । गौणमुख्यन्यायश्छन्दःप्रदेशेषु निर्देशाऽन्यथानुपपत्त्या नाश्रीयते। अथेति।

उ.]योर्नदीसंज्ञया उक्तत्वेनाऽनुक्तनदीत्वाऽभावात्तत्र घिसंज्ञा विधातुमशक्येति भावः। ननु घित्वेपि नदीत्वाऽनिवृत्तेराडाद्यपि स्यादत आह–एकविषयत्वादिति–एकसंज्ञाधिकाराच्चेति पर्याये हेतू । 'अविशेषेणे'त्यस्य स्त्रीपुंसाऽविशेषेणेति नार्थ इत्याह—ह्रस्वयोरिति । ननु स्त्रियां नदीत्वं घित्वं लिङ्गत्रयसाधारणमिति सावकाशत्वात्कथमुत्सर्गाऽपवादभावोऽत आह–बाध्यत्वादिति।सामान्यं–बाध्यत्वलक्षणसादृश्यम्। सूत्रेष्वपीति । 'छन्दोव'दित्यतिदेशादिति भावः । तादर्थ्यादिति—छन्दोवदतिदेशे बीजमुक्तम् । निर्देशान्यथानुपपत्त्येति । निर्देशकल्पिताऽतिदेशाऽन्यथानुपपत्त्येत्यर्थः। अतिदेशविषये तद्वैयर्थ्यापत्त्या गौणमुख्यन्यायाऽप्रवृत्तेरिति भावः। शब्दे

---

१ 'ततो न'। २ 'ततो वा'। ३ चः क्वचिन्न । ४ 'नित्यं प्रा'। ५ क्वचिन्न । ६ 'नैष दोषः, वा' । ७ अत एव व्याख्या' । 'तेनैवं' । ८ 'य्वौ ह्रस्वौ' ।

यद्येवं स्त्र्याख्यायाविति प्राप्नोति । अनुपसर्गे हि को विधीयते ॥

न तर्हीदानीमिदं भवति—"यस्मिन्दश सहस्राणि पुत्रे जाते गवां ददौ। ब्राह्मणेभ्यः प्रियाख्येभ्यः सोऽयमुञ्छेन जीवति' ?॥ छन्दोवत्कवयः कुर्वन्ति॥ नह्येषेष्टिः[1] ॥ एवं तर्हि कर्मसाधनो भविष्यति,—स्त्रियामाख्यायेते स्त्र्याख्यौ ॥ यदि कर्मसाधनः कृत्स्त्रिया धातुस्त्रियाश्च न सिध्यति,—तन्त्र्यै लक्ष्म्यै श्रियै भ्रुवै ॥ एवं तर्हि बहुव्रीहिर्भविष्यति—स्त्रियामाख्याऽनयोः स्त्र्याख्यौ ॥ एवमपि कृत्स्त्रिया धातुस्त्रियाश्च न सिध्यति—तन्त्र्यै लक्ष्म्यै श्रियै भ्रुवै॥एवं तर्हि विज्भविष्यति॥ अथ वा पुनरस्तु क एव,—स्त्रियमाचक्षाते स्त्र्याख्याविति ॥

प्र.]यथाऽर्थोभिप्रेतस्तथा न शब्दसंस्कारोऽस्तीति प्रश्नः। **अनुपसर्गे** हीति। चस्त्वातश्चोपसर्ग इति कः स परत्वात्कर्मण्यणित्यणा बाध्यते । **न तर्हीति** । शिष्टप्रयोगादस्मिन्विषये कप्रत्ययस्य साधुत्वमेष्टव्यमिति भावः । **छन्दोवत्कवय इति** । तेनच्छान्दसत्वाद्भविष्यति । **नह्येषेति** । असाधव एवैवमादयः, न तु तत्प्रामाण्यात्साधुत्वव्यवस्था । **आख्यायेते इति** । 'घञर्थे कविधान'मिति कप्रत्ययः । 'साधनं कृते'ति सप्तमीसमासः । **कृत्स्त्रिया इति** । नहि तयोरीकारोकारौ स्त्रियां विहितौ यथा ङ्यूङाविति भावः। **एवं तर्हीति** । आख्यानमाख्या । 'आतश्चोपसर्ग' इत्यङ् । स्त्रियामा[ख्यो]ख्यानमनयोरिति बहुव्रीहिः।अत्र पक्षे सूत्रेणैव प्रत्ययःसमासश्च सिध्यतीति भावः । **स्त्रियां**—स्त्रीविषये, **आख्या**—प्रतिपादनमित्यर्थः । **एवमपीति** । नहि तयोः स्त्रियां विधानमित्यर्थः । **एवं तर्हीति** । असरूपत्वादणा पक्षे विज्न बाध्यते ।

उ.]संदेहाऽभावात्कोऽयमिति प्रश्नोऽनुपपन्न इत्यत आह—**यथार्थ इति**। भाष्ये एकदेश्याह—**स्त्रियमिति** । इतर आह—**यद्येवमिति**। **स्त्र्याख्यायावितीति**। कर्मण्यण्यातो युक्ता भाव्यमिति भावः। **यस्त्विति** । यद्यप्याचष्टे इत्याख्य इति व्युत्पाद्य पश्चात्षष्ठीसमासे सिध्यति, तथापि 'स्त्रियमाचक्षाते' इति विग्रहोल्लेखादेवमुक्तम्। पुनरेकदेश्याह—**न तर्हीदानीमिति** । सौत्रप्रयोगे विप्रतिपन्नं प्रति श्लोकानुपपत्तिकथनमसङ्गतमत आह—**शिष्टेति** । स एवाह—**छन्दोवदिति** । इदमेष्टव्यमिति भावः । इतर आह—**नह्येषेति** । तद्याचष्टे—**असाधव इति** । ऋषीणां तपोमाहात्म्यात्तु तदुच्चारयितॄणामस्माकं न प्रत्यवाय इति बोध्यम् ।' **स्त्रियामाख्यायेते**' इति भाष्ये 'शास्त्रेणे'ति शेषः । ननूपपदत्वाऽभावात्समासो न स्यादत आह—**साधनमिति** । **नहीति** । ईकाराद्यन्तस्य स्त्रियां विधानाऽभावाद्वर्णयोः संज्ञेति वाच्यम् । एवं च ङ्यूङोरेव स्यान्न तु तन्त्र्यादेरिति भावः । **प्रतिपादनं** । शास्त्रेणेत्यर्थः । भाष्ये—**एवं तर्हि विजिति** । सूत्राणां छन्दोवत्त्वादिति भावः । किंतु नोक्तः, तस्यादन्तेभ्योऽनभिधानात् । अत एव 'शंस्था' इत्यादौ नेत्त्वम् । एवं चादन्तधातुप्रकृतिक-

[1] 'षेष्टिरस्ति' । २लुतं स्यात् ।

ननु चोक्तं 'स्त्र्याख्यायाविति प्राप्नोति, अनुपसर्गे हि को विधीयते' इति ॥ मूलविभुजादिपाठात्को भविष्यति।एवं च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति, यदुक्तं–

'यस्मिन्दश सहस्राणि पुत्रे जाते गवां ददौ।

ब्राह्मणेभ्यः प्रियाख्येभ्यः सोऽयमुञ्छेन जीवति' ॥ इति ॥

अथाख्याग्रहणं किमर्थम्? ॥*॥नदीसंज्ञायामाख्याग्रहणं स्त्रीविषयार्थम्॥*॥ नदीसंज्ञायामाख्याग्रहणं क्रियते॥ [किं प्रयोजनं ? ।] ॥ 'स्त्रीविषयार्थम्' । स्त्रीविषयावेव यौ नित्यं तयोरेव नदीसंज्ञा यथा स्यात् । इह मा भूत्–ग्रामण्ये सेनान्ये स्त्रियै इति ॥

॥*॥प्रथमलिङ्गग्रहणं च॥*॥ प्रथमलिङ्गग्रहणं च कर्तव्यम्।प्रथमलिङ्गे यौ

प्र.]समुदायधर्मस्यावयव आरोपात्क्तिक्रिया अप्यत्र पक्षे संज्ञा सिध्यति।आख्याग्रहणमिति । क्विप्पक्षे आख्याशब्द एवायम् । कप्रत्ययपक्षे तु प्रवृत्तिनिमित्तनिर्देशः । यू स्त्रियामित्येव स्त्र्यर्थवृत्तित्वं लभ्यते इति प्रश्नः । स्त्रीविषयार्थमिति । आख्याग्रहणसामर्थ्यान्नियम आश्रीयते । स्त्रियमेव यावाचक्षाते न तु लिङ्गान्तरयुक्तमपीत्यर्थः । ग्रामण्ये इति । ग्रामणीशब्दः क्रियाशब्दत्वात्त्रिलिङ्गत्वात्स्त्रीविषयो न भवतीति स्त्रियामपि वर्तमानो नदीसंज्ञो न भवति । यद्येवमिष्वशनिप्रभृतीनामुभयलिङ्गानां पट्वादीनां च गुणवचनत्वात्सर्वलिङ्गानां स्त्रीविषयत्वाऽभावात्स्त्रियां वृत्तौ 'ङिति ह्रस्वश्चे'ति नदीसंज्ञा न प्राप्नोति । एवं तर्हि 'ङिति ह्रस्वश्चे'त्यत्रैवंविधो नियमो नाश्रीयते केवलस्य स्त्रीशब्दस्याऽनुवर्त-

---

उ.]मादन्तं प्रातिपदिकं लोकेऽसाध्विति बोध्यम्।आदन्तेभ्यो विचश्छन्दसि विधानादित्याहुः। वर्णयोः स्त्र्याख्यानकर्तृत्वाऽभावात्कथं तन्त्र्यादौ सिद्धिरत आह–समुदायेति। व्यूढोस्तु शास्त्रकल्पितं तदस्तीति भावः। अत्र पक्षे तदन्तसंज्ञापक्षो[3] वक्तुं शक्य इति चिन्त्यम्।अत्र पक्षे'आच्छीनद्यो'रित्यादिविषयेऽवयवे समुदायरूपारोपेण निर्वाह इति बोध्यम्।कप्रत्ययपक्षे आख्यशब्दसत्त्वेनाख्याग्रहणमित्ययुक्तमत आह–विजिति। प्रवृत्तिनिमित्तेति । एवं चाख्याबोधकं ग्रहणमित्यर्थ इति भावः । नियम इति । वार्त्तिके विषयशब्दोऽनन्यभावे।तद्द्योतक एवकारो भाष्ये।एवकारार्थ एव च नित्यग्रहणेनाऽन्वाख्यायत इति बोध्यम् । स्त्रियमेवेति । स्त्रीत्वविशिष्टमेवेत्यर्थः। क्रियाशब्दत्वादिति। प्रवृत्तिनिमित्तभेद एव शब्दभेदप्रयोजको,न तु विशेष्यभेदो, नापि लिङ्गभेदः,तद्भेदेपि भेदव्यवहाराऽभावादिति भावः । ङिति ह्रस्वश्चेत्यत्रेति। ह्रस्वघटितवाक्ये, दीर्घघटितवाक्ये च। एतदुपसंहारे स्फुटीभविष्यति । प्रथमलिङ्गेति। वृत्तेः पूर्व[[4]स्त्री]लिङ्गबोधके वृत्तिघटकशब्दे विद्यमानौ स्त्र्याख्यौ यू तयोर्वृत्तौ स्त्र्याख्यत्वाऽभावेपि नदीत्वार्थमित्यर्थः । तदन्तसंज्ञापक्षे वृत्तिघटकशब्दे विद्यमानत्वं तस्य

---

१ लुप्तं स्यात् ।२ लिङ्गे यौ'।३'पक्षे' । "अत्र पक्षे = तदन्तसंज्ञापक्षे"।४ क्वचिन्न।

स्त्र्याख्याविति वक्तव्यम्॥ किं प्रयोजनम्?॥*॥प्रयोजनं क्विब्लुप्समासाः ॥*॥ [क्विब्लुप्समासाः प्रयोजनम्] ॥ क्विप्–कुमार्यै ब्राह्मणाय ॥ लुप्–खरकुट्यै ब्राह्मणाय॥समास–अतितन्त्र्यै ब्राह्मणाय । अतिलक्ष्म्यै ब्राह्मणाय ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम्?॥ न वक्तव्यम् ॥*॥ अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धम् ॥*॥ [अन्वयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमेतत]।अवयवोऽत्र स्त्रीविषयस्तदाश्रया नदीसंज्ञा भविष्यति॥ ॥*॥ अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमिति चेदियङुवङ्स्थानप्रतिषेधे यण्स्थानप्रतिषेधप्रसङ्गोऽवयवस्येयङुवङ्स्थानत्वात् ॥*॥ अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमिति

प्र.]नादित्यदोषः । प्रथमलिङ्गग्रहणमिति । यः शब्दः प्रथमं स्त्रीत्वविशिष्टार्थमाह पश्चात्तु प्रकारान्तरेणाऽर्थान्तरं लिङ्गान्तरयुक्तं, तस्य तदानीमस्त्र्याख्यत्वादप्राप्ता नदीसंज्ञाऽनेन विधीयते । क्विबिति । कुमारीमिच्छत्यात्मनः–कुमारीयति। ततः कर्तरि क्विप् । अथ वा कुमारीवाचरतीत्याचारे क्विपं विधाय कर्तरि क्विब्विधेयः ।

खरकुट्यै इति।खरकुटीवेतीवार्थे 'संज्ञाया'मिति कनो 'लुम्मनुष्ये' इति लुप्। यद्यप्यत्र युक्तवद्भावात्स्त्रीत्वमस्ति तथापि स्वाश्रयस्य पुंस्त्वस्याऽनिवर्तनान्नाऽयं स्त्रियामेव वर्तते, किं तर्हि ? पुंस्यपीत्याख्याग्रहणान्नियमार्थादप्राप्ता नदीसंज्ञा विधीयते ।

उ.]व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यं। तदाह–यः शब्द इति यद्यप्यर्थभेदाच्छब्दभेदस्तथापि श्रुत्यैक्यमात्रेणाऽभेदाध्यवसायात्तच्छब्दबोधितैक्योपपत्तिः।प्रकारान्तरं,–वृत्त्यन्तरप्राप्तिः । आचारे क्विपमिति । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टग्रहणादिति भावः । ङ्यन्तादाचारक्विप्सत्त्वे इदम् । खरकुटीवेति । खरकुटशब्दात्पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वान्ङीष् । कुटीशब्देन समासो वा । पुंस्त्वस्याऽनिवर्तनादिति । न च तदनिवृत्तौ'खरकुटीः पश्ये'त्यादौ नत्वापत्तिः,'प्रकृतिव'दित्यतिदेशेन प्रकृतिलिङ्गप्रयुक्तकार्याऽतिदेशेन तद्विरुद्धस्वाश्रयकार्याऽप्रवृत्तेः । स्पष्टं चेदं 'स्त्रिया'मितिसूत्रे भाष्ये । यद्वा तेन स्वप्रयुक्तकार्याऽभावोप्यतिदिश्यते। स्पष्टं चेदं 'तस्माच्छस' इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः । अत्रापि पक्षे प्रकृते स्वाश्रयलिङ्गनिवृत्तौ मानाऽभाव इत्याशयः । तत्प्रत्याख्यानेऽपि स्त्र्याख्यावित्यस्य स्त्रीत्वेनैव य आहेति नार्थः,किं तु स्त्रीत्वविशिष्टमेव य आहेत्यर्थः, न चायं तथा, स्त्रीत्वेन रूपेण वस्तुतः पुंस्त्वादिविशिष्टस्याऽभिधानात् । न च पदार्थमात्रे शास्त्रीयलिङ्गत्रयस्य सत्त्वेनाऽसम्भवः, व्यक्तिवस्तुपदार्थादिपदबोध्यत्वकाले तत्तल्लिङ्गोपजनेऽपि स्त्रीपदादिबोध्यत्वदशायां तत्सत्त्वे मानाऽभावात् । प्रकृते तु 'ब्राह्मणाये'त्यादिविशेष्यदर्शनेन तत्सत्ताऽनुमानात् । तत्फलं तु 'श्रिये ब्राह्मणाये'त्यत्र लुपि 'ङिति ह्रस्वश्चे'ति विकल्पाऽभावः।'प्रथमलिङ्गं चे'ति तु न तद्विषयमिति वक्ष्यते । एतेन 'यथा दारादिशब्दैः शब्दशक्तिस्वाभाव्याच्छा-

---

१ क्वचिन्न । २ लुप्तं स्यात् । ३ इदं भाष्यमित्यन्ये । ४ 'प्रतिषेधप्रसङ्गे' ।

चेदियङुवङ्स्थानप्रतिषेधे[1] यण्स्थानयोरपि य्वोः प्रतिषेधः प्रसज्येत। आध्यै प्रध्यै ब्राह्मण्यै ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अवयवस्येयङ्[3]स्थानत्वात्'। अवयवोऽत्रेयङ्[3]स्थानः ॥*॥ सिद्धं त्वङ्गरूपग्रहणाद्यस्याङ्गस्येयुवौ तत्प्रतिषेधात् ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ ['अङ्गरूप[4]ग्रहणाद्यस्याङ्गस्येयुवौ तत्प्रतिषेधात्'] ॥ अङ्गरूपं गृह्यते । यस्याऽङ्गस्येयुवौ भवतस्तस्येदं ग्रहणं

प्र.] अतितन्त्र्यै इति। तन्त्रीमतिक्रान्त इति तत्पुरुषः। अवयवस्त्रीविषयत्वादिति। अन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेव स्त्र्याख्यत्वात्प्रवृत्ता नदीसंज्ञा पश्चादुपजायमाने लिङ्गान्तरयोगे बहिरङ्गे न निवर्त्तत इति भावः। आध्यै इति। आध्यायतीति 'ध्यायतेः सम्प्रसारणं चे'ति क्विप्सम्प्रसारणं च। अत्राऽवयवो धीशब्द इयङ्स्थानः। समुदायस्य त्वेरनेकाच इति यणा बाधितत्वादियङ्स्थानत्वाऽभावः। नन्वाधीप्रधीशब्दौ क्रियाशब्दत्वात्त्रिलिङ्गत्वात्स्त्रीविषयौ न भवतो,—यथैव ग्रामणीसेनानीशब्दाविति नदीसंज्ञया न भाव्यमिति पूर्वाऽपरव्याघातदर्शनाच्चिन्त्यमेतत्। सिद्धं त्विति। 'अचि

उ.] स्त्रीयपुंस्त्वविशिष्टस्यैव स्त्रीरूपार्थस्याऽभिधानं,तथा लुबन्तैरपि शास्त्रीयस्त्रीत्वविशिष्टस्यैव पुमादेरभिधानम्। अत एव 'तदशिष्य'मित्यनेन तत्प्रत्याख्यानं सङ्गच्छते। एवं चाऽस्यापि नित्यस्त्रीत्वमस्त्येवे'त्यपास्तम्। 'अतिशयिता तन्त्री'रिति विग्रहे दोषाऽभावादाह—तन्त्रीमतीति। बहिरङ्गे इति। 'अकृतव्यूह'परिभाषा तु नास्त्येवेति भावः। यथोद्देशे इदम्। अवयवशब्देनाऽत्र वृत्तिप्रकृतिभूतशब्दमात्रग्रहणम्। अत एव क्यजाद्यन्ते न दोषः। समुदाये कार्यप्रवृत्तिस्तु नद्यन्तत्वाद्बोध्या। वस्तुतः—कार्यकालपक्षेपि समासे स्पष्टैव तदवयवस्य तत्प्राप्तिः। अत एव भाष्ये 'तदाश्रया नदीसंज्ञा भविष्यती'त्युक्तम्।कार्यवेलायामपि भविष्यतीत्यर्थस्तस्य। कैयटरीत्या तु 'तदाश्रया नदीसंज्ञाऽस्ती'ति वदेत्। कुमारीत्यादावपि विशेषणतया नित्यस्त्रीलिङ्गरूपार्थबोधकत्वमस्त्येव। प्राधान्येन तन्मात्रबोधकत्वनिवेशे तु न मानमित्याशयः। चिन्त्यमेतदिति। 'आध्यायती'त्यादिविग्रह इत्यभिमानः। वस्तुतस्तु ध्यानं धीः, आ ईषत्प्रकृष्टा वा धीर्यस्या इति विग्रहः। एवं न गतिपूर्वत्वाद्यणपि सुलभः, 'अवयवस्येयङ्स्थानत्व'मिति भाष्यं च रमणीयमेव। 'आध्यै' इत्यादौ समुदायस्य नित्यस्त्रीत्वाऽभावान्नदीत्वाऽप्राप्तेरवयवस्य सा वाच्या। सा च न प्राप्नोति, तस्येयङ्स्थानत्वात्। वार्त्तिकारम्भे तु न दोषः, तेन हि नित्यस्त्रीत्वाऽभावेपि प्राक्तननित्यस्त्रीत्वं गृहीत्वेदानीं सा प्रवर्त्तते। न चेदानीमसावियङ्स्थान इति निषेधाऽप्रवृत्तिः, प्राक्तनेयङ्स्थानत्वं गृहीत्वा निषेधस्य तु न प्रवृत्तिः, मानाऽभावादिति भावः। न च 'गतिकारकपूर्वस्ये'त्यत्र प्रतिपदोक्तपरिभाषया नित्यसमासस्यैव ग्रहणमित्यत्र यण्दुर्लभः, अत एव कृन्मेजन्तसूत्रे 'मा नः समस्य दूढ्य' इति मन्त्रव्याख्यावसरे 'दुर्धियः' इति

१ प्रतिषेधप्रसङ्गे। २ क्वचिन्न। ३ 'इयङुवङ्'। ४ लुप्तं स्यात्। ५ 'यण्विधानादि'।

न[1] चैतस्याङ्गस्येयुवौ भवेतः ॥*॥ ह्रस्वेयुं[2]स्थानप्रवृत्तौ च स्त्रीवचने ॥*॥ ह्रस्वौ चेयुं[3]स्थानौ च प्रवृत्तौ च प्राक् प्रवृत्तेः स्त्रीवचनावेव नदीसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम् । शकट्यै अतिशकट्यै ब्राह्मण्यै ॥ क मा भूत् ? ॥ शकटये अतिशकटये ब्राह्मणाय । धेन्वै अतिधेन्वै ब्राह्मण्यै ॥ क मा भूत् ? ॥ धेनवे अतिधेनवे ब्राह्मणाय ॥ श्रियै अतिश्रियै ब्राह्मण्यै ॥ क मा भूत् ? ॥ श्रिये अतिश्रिये ब्राह्मणाय ॥ भ्रुवै अतिभ्रुवै ब्राह्मण्यै ॥ क मा भूत् ? ॥ भ्रुवे अतिभ्रुवे ब्राह्मणाय ॥ अपर आह ॥*॥ ह्रस्वेयुंस्थानप्रवृत्तौ स्त्रीवचने

प्र.]श्रुवात्रि'त्यनेन अङ्गस्येयङुवङ्विधानात्सामर्थ्याक्षिप्तमत्राऽङ्गम्।तेन यस्याङ्गस्येयङुवङौ निर्वर्त्येते तस्य नदीसंज्ञानिषेधः।'आध्यै' इत्यत्राऽवयवस्याऽङ्गत्वं नास्ति। अङ्गस्य च[6] 'एरनेकाच' इति यण्विधानादियङुवङ्स्थानता नास्तीति निषेधाऽभावः । एतदर्थमेव स्थानग्रहणं कृतम् ,–'इयङुवङोर्यदा स्थितिस्तदा प्रतिषेधो यथा स्याद्यदा त्वपवादेन बाधस्तदा मा भूत्' । ह्रस्वेति । 'अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्ध'मित्यस्यायमपवादः। ह्रस्वेयङुवङ्स्थानानां प्रवृत्तिरर्थान्तरसङ्क्रान्तिस्तस्यां सत्यां स्त्रीवचने एव संज्ञा भवति न लिङ्गान्तरवचने। चशब्दादप्रवृत्तौ [7]चेति ज्ञेयम्। एतदेव 'प्राक्प्रवृत्ते'-रिति भाष्ये स्पष्टीकृतम् । अपर आहेति । चशब्दोऽत्र न पठ्यत इति पूर्वस्मा-

उ.]कैयटेन प्रयुक्तमिति वाच्यम्। मानाऽभावात्।कैयटप्रयोगे दुःस्थिता धीर्येषामिति विग्रहेण धीशब्दं प्रति गतित्वाऽभावान्न दोषः । अत्र चेदमपि भाष्यं मानम् ।

सामर्थ्याक्षिप्तमिति । इयङुवङ्स्थानत्वस्याऽङ्गे एव सम्भवादिति भावः । एतद्वार्त्तिकभाष्यप्रामाण्यादियङुवङ्भ्यामुपस्थितस्याऽङ्गस्य शाब्देऽन्वय इति तात्पर्यम् । अङ्गत्वं नास्तीति । ननु त्वदुक्तविग्रहेऽन्तर्वर्तिविभक्त्या धीशब्दस्याप्यङ्गत्वमस्त्येवेति चेन्न । नदीसंज्ञाकार्यप्रयोजकश्रूयमाणविभक्तिनिरूपिताऽङ्गे यत्र क्वापीयङादेः स्थितिस्तत्र निषेधात् । अत एव 'हे श्री'रित्यादौ निषेधस्तदाह–एतदर्थमेवेति । यत्र नदीकार्याश्रयेऽङ्गे बाधकाऽबाधितेयङुवङोः स्थितिः क्वचित्प्रयोगे दृष्टा तस्य शब्दस्य, सति सम्भवे तदवयवस्य च नदीत्वं नेत्यर्थ इति भावः । 'प्रध्यै' इत्यत्र चाऽवयवनित्यस्त्रीत्वमादाय नित्यैव संज्ञा । इयङ्स्थानत्वाऽभावाच्च न 'ङिति ह्रस्वश्चे'ति विकल्पः । न च प्रधीशब्दावयवस्य नदीत्वे 'नद्यृतश्चे'ति कबापत्तिः, समासात्पूर्वावस्थायामुत्तरपदस्य नदीत्व एव कपः प्रवृत्ते ।

नन्वेवमतिश्रिये ब्राह्मणायाऽतिशकटये ब्राह्मणायेत्यादाववयवस्त्रीत्वमादाय विकल्पापत्तिरित्याशङ्क्य भाष्ये–ह्रस्वेयुवित्यादि।ङित्प्रत्ययाक्षिप्ताङ्गस्यैव स्त्रियामिति विशेषण-

१ इदं वाक्यं क्वचिन्न । २ 'ह्रस्वेयुवङ्' । ३ 'चेयङुवङ्' ।
४ इदं वार्त्तिकं क्वचिन्न ।५ 'ह्रस्वेयङुवङ्स्थान'। ६ 'तु'। ७ इतिः क्वचिन्न ।

॥*॥ ह्रस्वौ चेयुवस्थानौ च प्रवृत्तावपि स्त्रीवचनावेव नदीसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ शकट्यै अतिशकट्यै ब्राह्मण्यै ॥ क मा भूत् ? ॥ शकटये अतिशकटये ब्राह्मणाय ॥ धेन्वै अतिधेन्वै ब्राह्मण्यै ॥ क मा भूत् ? ॥ धेनवे अतिधेनवे ब्राह्मणाय ॥ श्रियै अतिश्रियै ब्राह्मण्यै ॥ क मा भूत् ? ॥ श्रिये अतिश्रिये ब्राह्मणाय ॥ भ्रुवै अतिभ्रुवै ब्राह्मण्यै ॥ क मा भूत् ?॥ भ्रुवे अतिभ्रवे ब्राह्मणाय ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ?॥ प्रथमलिङ्गग्रहणं चोदितं तद्वेष्यं विजानीयात्सर्वमेतद्विकल्पते इति, तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे 'ह्रस्वौ चेयुवस्थानौ च प्रवृत्तौ च प्राक्प्रवृत्तेः स्त्रीवचनावेवे'ति ॥

प्र.]द्विशेषः ।नहि प्राक्प्रवृत्तेः किंचिदनिष्टमापद्यते यदर्थः समुच्चयः क्रियते।पठ्यमानोऽपि चशब्दः स्त्रीवचनशब्देन सम्बध्यते, स च नियमार्थः। क्वचिद्भाष्ये पठ्यते– "अस्त्रीवचनावेव नदीसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम्। शकट्यै अतिशकट्यै ब्राह्मणाय। क मा भूत् ?। शकटये अतिशकटये ब्राह्मण्यै" इत्यादि। एष त्वपपाठः

उ.]मित्यनेनाऽन्वाख्यायत इति बोध्यम्।आख्यापदं त्वत्र न सबध्यतेऽतिश्रिया इत्यादावङ्गस्य तत्त्वाऽभावात्पाक्षिकनदीत्वाऽनापत्तेः।एवं च समुदायस्यानेन नदीत्वं क्रियते। तत्र 'प्रथमलिङ्गग्रहणं चे'त्यस्य प्रत्याख्यानरीत्या प्राप्त्यभावान्नञं निवर्त्य विधित्वेनैव व्याचष्टे–नदीसंज्ञौ भवत इति। वस्तुतो वार्तिकेनाप्यतिलक्ष्म्यै इत्यादाववयवस्यैव सा क्रियते इति समुदायस्य नैव प्राप्तिः, 'अतिश्रिये' इत्यादाववयवस्य तेन प्राप्ता 'नेय'ङिति निषिद्धा। तस्य तु नाऽनेन संज्ञाविकल्पो, यतो ङिद्विहितस्तदादित्वाऽभावात्। 'ह्रस्वा'वित्यादेर्ह्रस्वेवर्णाद्यन्ते,इयङादिस्थानेवर्णाद्यन्ते च शब्दरूपे इति वार्तिकेऽर्थः,तादृशौ शब्दाविति भाष्येऽर्थ इत्यलम्। ननु प्रथमलिङ्गग्रहणस्य 'यू स्त्र्याख्या'वित्यत्रोपसङ्ख्यातत्वेन 'ङिति ह्रस्वश्चे'त्यत्राऽप्रसक्ते'र्ह्रस्वेयुवे'त्यादि व्यर्थमत आह–अवयवेति। न्यायस्तत्रापि समान इति भावः। 'प्रथमलिङ्गे'त्यस्य 'ङिति ह्रस्वश्चे'त्यत्रानुवृत्तिभ्रमवारणायेदमिति तु भाष्ये वक्ष्यति। अतः कैयटे प्रत्याख्यानवाक्यमारम्भवाक्यस्याप्युपलक्षणं बोध्यम्। नहि प्राक्प्रवृत्तेरिति। ननु नयतीति नीस्तमतिक्रान्तायै'अतिनिये ब्राह्मण्यै', हरिमतिक्रान्तायै 'अतिहर्यै' इत्यत्र नदीत्वापत्तिरूपमनिष्टमस्त्येव। न चाङ्गस्य नित्यस्त्रीत्वाऽभावान्न दोषः,तस्य नित्यस्त्रीत्वेन विशेषणेऽतिश्रियै ब्राह्मण्यै इत्यसिद्ध्यापत्तेरिति चेन्न, तादृशानामनभिधानात्। नियमार्थ इति। अस्त्रीवचनाऽङ्गव्यावृत्त्यर्थ इत्यर्थः। 'शकटये'इत्युदाहरणं तु लुवन्तं बोध्यम्। उपसंहारस्येति। 'प्रथमलिङ्गग्रहणं

१ 'चेयङुवङ्'। २ 'प्रवृत्तौ स्त्रीवचना'। ३ क्वचिन्न। ४ 'स्त्रीवचन एव नदीसंज्ञौ भवतः'। ५ 'पठ्यमानो वा चशब्दः' ... 'आख्या'

षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा ॥ ९ ॥

॥[*॥ योगविभागः ॥*]॥ योगविभागः कर्तव्यः ॥ 'षष्ठीयुक्तश्छन्दसि'। षष्ठीयुक्तः पतिशब्दश्छन्दसि घिसंज्ञो भवति । ततो 'वा'। वा छन्दसि सर्वे विधयो भवन्ति । सुपां व्यत्ययस्तिङां व्यत्ययो वर्णव्यत्ययो लिङ्गव्यत्ययः कालव्यत्ययः पुरुषव्यत्यय आत्मनेपदव्यत्ययः परस्मैपदव्यत्ययः ॥

सुपां व्यत्ययः—'युक्ता माताऽसीद्धुरि दक्षिणायाः' । दक्षिणायामिति प्राप्ते ॥ तिङां व्यत्ययः–'चषालं[3] ये अश्वयूपाय तक्षति' । तक्षन्तीति प्राप्ते ॥ वर्णव्यत्ययः–'त्रिष्टुभौजः शुभितमुग्रवीरम्' । सुहितमिति प्राप्ते ॥ लिङ्ग-

प्र.][इत्याहुः], उपसंहारस्याऽन्यथाभिधानात् । [यूङ्याख्यौ] ॥

षष्ठीयुक्तः । योगविभागेनेति । तेन परिभाषा सम्पद्यते,—'यावदिह शास्त्रे कार्यं तच्छन्दसि वा भवति' । तत्राऽनयैव सिद्धत्वाद्बहुलं छन्दसीत्यादि न वक्तव्यम् । एतदर्थश्च 'व्यत्ययो बहुल'मित्यत्र योगविभागो न व्याख्येयः । उभयत्रविभाषा चेयं विज्ञेया । सुपामिति । 'कर्मणि द्वितीये'त्यादेर्नियमस्य विकल्पनादनियमोऽपि च्छन्दसि भवतीति सुपां व्यत्ययसिद्धिः । कालव्यत्यय इति । काल-

उ.]चोदितं तद्द्वेष्य'मित्यादेरित्यर्थः।द्वेष्यमित्यस्य–अनिष्टविषयकमपीत्यर्थः।विकल्पत इत्यत्रोपसर्गोऽविवक्षितार्थः । तदाचार्य इति । अस्याशय उक्तः ।

षष्ठीयुक्तः । अत्र षष्ठीपदं तदन्तपरम् । षष्ठ्या युक्त इत्यर्थे तु षष्ठ्यामित्येव सिद्धे युक्तग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः। तत्र समासे पूर्वेणैव सिद्धत्वात् 'कुलुञ्चानां पतये नम' इत्यसमासार्थमेवेदम्। न चैवमपि समासे छन्दसि परत्वादयमेव विकल्पः स्यादिति वाच्यम् । वेदे आपाद्यरूपाऽभावेनेष्टापत्तेः। तत्र 'बहुलं छन्दसी'त्यादिबहुतराऽकरणलाघवाय योगविभागो भाष्ये कृतः । नन्वेवमपि स्थलान्तरविहितानां कथं विकल्पसिद्धिरत आह–तेनेति । योगविभागसामर्थ्यगम्यसर्वविषयत्वेनेत्यर्थः । परिभाषेति । कार्यमात्रं चाऽस्या लिङ्गं,तदाह–यावदिति। उभयत्रविभाषेति। यत्र यत्राऽस्या उपस्थितिस्ते केचित्प्राप्तविभाषारूपाः, केचिदप्राप्तविभाषारूपाः पर्यवस्यन्तीति भावः । यद्यपि तेषु विधिषु नित्यं प्राप्तेषु 'छन्दसि वे'त्यनेन सर्वापि प्राप्तविभाषैव,तथाप्यस्य विकल्पविधेर्व्यत्ययमात्रपर्यवसन्नतयाऽस्त्येव तत्सम्भव इति बोध्यम्।

ननु स्वादिवाक्येनाऽनियमेन प्राप्ते कथं व्यत्यय इत्यत आह—कर्मणीति । नियमस्यैव विकल्प इति भावः, यत्कर्मण्येवेति तच्छन्दसि वेति वचनव्यक्तेः । एवं च करणेऽप्राप्तद्वितीयाया 'यवाग्वाऽग्निहोत्रं जुहोती'त्यादौ प्रयोगभेदेन करणाऽकरणाभ्यां विकल्पेऽप्राप्तविभाषा, अन्यप्राप्तावन्यस्य करणाद्यत्ययत्वं च बोध्यम् । सुहितमिति प्राप्ते इति । सकारहकारयोः शभौ । क्वचित्तु 'शुचित-

१लमं स्यात् । २'वा च्छन्दसि' ।३'चखालं' ।४'शुभित' । ५'सुधित' ।६क्वचिन्न।

व्यत्ययः—'मधोर्गृह्णाति' 'मधोस्तृप्ता इवासते'। मधुन इति प्राप्ते ॥ काल-व्यत्ययः—'श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन'।'श्वः सोमेन यक्ष्यमाणेन'।श्व आधाता।श्वो यष्टेति प्राप्ते ॥ पुरुषव्यत्ययः—'अधा स वीरैर्दशभिर्वियूयाः'। वियूयादिति प्राप्ते ॥ आत्मनेपदव्यत्ययः—'ब्रह्मचारिणमिच्छते'। इच्छतीति प्राप्ते॥ परस्मैपदव्यत्ययः—'प्रतीपमन्य ऊर्मिर्युध्यति'। 'अन्वीपमन्य ऊर्मिर्युध्यति'। युध्यत इति प्राप्ते॥

यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् ॥ १।४।१३ ॥

अथ यस्माद्ग्रहणं किमर्थम् ? ॥ यस्मादिति व्यपदेशाय ॥

अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् ? ॥ 'यस्माद्विधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्ग'मितीय-त्युच्यमाने स्त्री इयती स्त्रीयतीत्यत्रापि प्रसज्येत । प्रत्ययग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥

प्र.] विहितप्रत्ययव्यत्यय इत्यर्थः । [षष्ठीयुक्तः] ।

यस्मात्प्र । यस्मादिति व्यपदेशायेति । 'संज्ञिन' इति शेषः । सति हि यस्मादित्यस्मिंस्तदादीत्यनेन संज्ञी निर्देष्टुं शक्यते, नान्यथा । परामृष्टव्य-संज्ञ्यनिर्देशे 'त'दिति परामर्शाऽभावात्तदादीत्यसम्बद्धमेव स्यात् । स्त्रीयतीति ।

उ.]मिति प्राप्ते' इति पाठो दृश्यते।मधुन इति प्राप्ते इति।'माध्वीर्गावो भवन्तु नः' इति क्षीरवाची नपुंसकलिङ्ग इति भावः । कालव्यत्ययस्य ब्रह्मणोऽप्यशक्यत्वादाह—कालविहितेति । [षष्ठीयुक्तश्छन्दसि] ॥

यस्मात्। ननु सर्वस्यापि शब्दस्य व्यवहाररूपव्यपदेशाऽर्थत्वादत्रैव तत्कथन-मनुचितमत आह—संज्ञिन इतीति । ननु तदादिपदमेव संज्ञिनिर्देशकं भविष्यती-त्यत आह— सति हीति। ननु यच्छब्दाऽभावे तच्छब्दप्रयोगो नेत्यसिद्धम् , 'ते तद्राजाः' 'कला च स कान्तिमती कलावतः' 'सा गङ्गे'त्यादौ प्रकृतप्रसिद्धानुभूता-र्थकेषु व्यभिचारादित्यत आह—परामृष्टव्येति। प्रकृतादेरभावादिति भावः । तदिति परामर्शाभावादिति। 'त'दित्येतत्परामर्शयोग्याऽभावादित्यर्थः। न च'प्रत्ययविधी'-त्यत्र प्रकृतप्रत्ययस्यैव तदा परामर्शोऽस्तु,'यस्य प्रत्ययस्य विधिस्तदाद्यङ्ग'मित्यर्थो-स्त्विति वाच्यम्, एवं हि विहितप्रत्ययादेरेवाऽङ्गसंज्ञा स्यादिति 'भविष्यती'त्यादौ धातोर्गुणाऽनापत्तिः । एवं च विशिष्टसंज्ञिनिर्देशार्थं 'यस्मा'दित्युक्तमिति भावः । न च 'प्रकृत्यादि प्रत्ययेऽङ्ग'मित्येवास्तु, 'प्रकृत्यादी'त्यस्य यस्मा-त्प्रत्ययविधिस्तदादीत्यस्य च पर्यायत्वेन पर्यायेषु लाघवगौरवविचाराऽनादरात् । योगविभागेन वक्ष्यमाणपरिभाषालाभाय तथान्यासस्यावश्यकत्वाच्च । स्त्री इयतीति। इदंशब्दात्परिमाणे वतुः, वस्य घः, तस्य इयादेशः, इदम ईश्, यस्येति लोपः । उगित्वान्ङीप् । ननु 'यस्माद्विधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्ग'मित्युक्ते यत्र प्रत्यये-

---

१ 'आधा स' । २ क्वचिन्न । इदं वाक्यं क्वचिन्न । ३ वार्तिकमेतत्स्यात् ।

अथ विधिग्रहणं किमर्थम्?॥ 'यस्मात्प्रत्ययस्तदादि प्रत्ययेऽङ्ग'मितीयत्युच्यमाने दधि–अधुना, मधु–अधुना, अत्रापि प्रसज्येत। विधिग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। तदेतत्प्रत्ययग्रहणेन विधिग्रहणेन च समुदितेन[1] किं-

प्र.]स्त्रीशब्दात्सुशब्दस्य तल्लोपस्य च विधिरस्तीत्यङ्गसंज्ञा स्याद्भसंज्ञा चेति संज्ञाद्वयनिमित्तो 'यस्येति चे'तिलोपः प्रसज्येत।ईश इदमादेशस्य यस्येतिलोपस्याऽसिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वं नास्ति, प्राग्भादसिद्धत्वमिति केषांचिदभ्युपगमात्। पदान्तरनिरपेक्षपदसंस्कारपक्षे स्थानिवद्भावो नास्ति, नाऽनादिष्टादचः पूर्वः स्त्रीशब्द इति।

अथेति। 'यस्मात्प्रत्यय' इत्यत्र 'विधीयत' इत्यध्याहरिष्यत[2] इति प्रश्नः। दधि अधुनेति। असति विधिग्रहणे परशब्दस्याऽप्यध्याहारः स्यात्। इदमो यदाऽधुनाप्रत्ययो निपात्यते इदमादेशस्य चेशो 'यस्ये'ति लोपस्तदेदं प्रत्युदाहरणम्। यदा त्विदमोऽभावो धुना च प्रत्ययस्तदा 'स्त्रीयती'त्येतदेव प्रत्युदाहरणम्। ननु क्रियमाणेपि विधिग्रहणेऽत्राऽङ्गसंज्ञा प्राप्नोति। अस्ति हि दधिशब्दात्सुप्रत्ययविधिरधुनाप्रत्ययश्च परः[3]।ततश्चाऽङ्गसंज्ञायां भसंज्ञायां च सत्यां 'यस्ये'ति लोपः प्राप्नोतीत्याह–तदेतदिति। प्रत्यासत्तिन्यायाश्रयणाद्यस्माद्यः प्रत्ययो विहितस्तस्मि-

उ.]ऽङ्गत्वं तस्यैव विधेः प्रत्यासत्त्या लाभेन प्रकृते न दोषोऽत आह–स्त्रीशब्दादिति। तदभावे तु व्याप्तिन्यायेनेहाऽपि स्यात्। सति तु प्रत्ययग्रहणे तत्सामर्थ्यात्प्रत्यासत्तिरेवाश्रीयत इति भावः। असिद्धत्वं नास्तीति। चिणो लुङ्न्यायेन प्राप्तिः। प्राग्भादिति। वस्तुतस्त्वियङापत्तिर्दोषः।न च तत्रापि[4]–ईलोपस्याऽसिद्धत्वं,व्याश्रयत्वात्तत्प्राप्तेरभावात्। 'यस्ये'तिलोपप्राप्तिनिमित्तसमुदायापेक्षयाऽतिरिक्तस्य स्त्रीशब्दस्येयङापेक्षणादित्यादि षष्ठे निरूपयिष्यामः। नानादिष्टादिति।इयङि 'न पदान्ते'तिनिषेधोऽपि वोध्यः। ननु विधिग्रहणाऽभावे 'यस्मात्प्रत्यय' इत्यस्य क्रियाकाङ्क्षा न शान्तेत्यत आह–अध्याहरिष्यत[5] इति। परशब्दस्यापीति। यद्यपि 'यस्मा'-दिति पञ्चम्या परशब्दाध्याहारस्योभयोरप्यावश्यकत्वं, तथापि तावतैव विश्रान्तिः स्यान्न तु 'विधीयत' इत्यस्यापि। अपिरेवाऽर्थे। विधिग्रहणे इति। प्रत्ययग्रहणस्याप्युलक्षणम्। भसंज्ञायां चेति। न च सति प्रत्ययविधिग्रहणे 'यचि भ'मित्यत्रापि यस्माद्यजादिप्रत्ययविधिरित्यर्थलाभान्नाऽत्र भसंज्ञाप्राप्तिरिति वाच्यम्। 'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तस्य यजादौ प्रत्यये भत्व'मित्यर्थः स्यात्। प्रत्यासत्तिन्यायानाश्रयणेनैवाऽस्य ग्रन्थस्य प्रवृत्तेरिति भावः। यस्येति लोप इति। 'इकोची'तिनुमः प्राप्तिरित्यन्ये। प्राग्दिशीयत्वेनाऽस्य विभक्तित्वाद्भत्वाच्च न नलोप इति तदाशयः। इत्याहेति। इत्याशङ्कायामाहेत्यर्थः। प्रत्यासत्तीति। तन्न्यायप्रवृत्तिलाभार्थमेवोभय-

१ 'समुदितेन क्रियते'। २ 'ध्याहारि'। ३ क्वचिन्न। ४ 'तत्रापि लो'। ५'हारि'।

क्रियते ? ॥ संनियोगः । 'यस्माद्यः प्रत्ययो विधीयते तदादि तस्मिन्नङ्गसंज्ञं भवती'ति ॥ अथ तदादिग्रहणं किमर्थम् ? ॥*॥ अङ्गसंज्ञायां तदादिवचनं स्यादिनुमर्थम्॥*॥अङ्गसंज्ञायां तदादिग्रहणं क्रियते॥ [किं प्रयोजनं?॥ 'स्यादि-नुमर्थं']।स्याद्यर्थं नुमर्थं च॥स्याद्यर्थं तावत्–करिष्याव: करिष्याम: ॥नुमर्थं–कुण्डानि वनानि ॥*॥ मित्सुटोरुपसङ्ख्यानम्॥*॥ मित्वतः सुड्वतश्चोपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्॥मित्वतः–भिनत्ति छिनत्ति । अभिनत्।अच्छिनत्॥सुड्वतः–संचस्करतुः

प्र.]नेव प्रत्यये परतस्तदाद्यङ्गमित्यर्थः । करिष्याव इति । विकरणान्तस्याङ्ग-संज्ञायां सत्यां तन्निबन्धनमतो दीर्घो यञीति दीर्घत्वं भवति । अन्यथा 'पापाव' इत्यादावेव स्यात् । पेयेयेङ्लुगन्तस्य वलि 'लोपो व्योर्वली'ति यलोपे दीर्घत्वे च रूपम्।कुण्डानीति।यदा नुम्परादिस्तदाऽत्र 'सुपि चे'ति दीर्घत्वं सिध्यति।'दधीनी'-त्यादौ तु अनकारान्तत्वान्न सिध्यति।पूर्वान्तपक्षे सामानीत्यादिवत्सिध्यति।यदा त्वभ-क्तवपक्षस्तदेदं प्रयोजनमादिग्रहणस्य। पूर्वान्तपक्षस्तु स्थापित इत्यप्रयोजनमेतत् । मित्सुटोरिति। मित्सुटोः कृतयोरित्यर्थः।भाष्यकारस्तु वस्तुतोऽर्थं व्याचष्टे–मित्वत इति । भिनत्तीति । रूपोदाहरणमेतत् । कार्योदाहरणं च–अभिनदिति । नित्य-त्वात् श्नमि कृतेऽङ्गसंज्ञायामसत्यामडागमो न स्यादित्यङ्गसंज्ञोपसङ्ख्यायते । संच-स्करतुरिति । द्विर्वचने कृते'ऽडभ्यासव्यवायेपी'ति सुटि चाऽनङ्गत्वाद्दतश्च संयो-

उ.]मिति भावः । विधिग्रहणं भनक्तीत्यादावतो दीर्घ इति दीर्घव्यावृत्त्यर्थमित्यपि बोध्यम् । ध्वनितं चेदं श्नम्विधायके भाष्ये। भाष्ये–अथ तदादीति ।–आदिग्रहण-विषयः प्रश्नः । ननु दीर्घग्रहणविधानसामर्थ्यादनङ्गत्वेऽपि दीर्घोऽत आह–अन्यथे-ति । 'चिकीर्षामी'त्यादौ शबेकादेशस्य पूर्वान्तवत्त्वेनाऽङ्गत्वात्तत्रापि दीर्घस्य चारितार्थ्यं बोध्यम् । 'करोती'त्यादौ गुणोऽपि प्रयोजनं बोध्यम् । तदेदमिति । 'कुण्डानी'त्येतदित्यर्थः । ननु मित्सुटोरङ्गत्वे न किंचित्प्रयोजनमत आह–कृतयो-रिति । सति सप्तमीति भावः । भाष्येति । सत्सप्तम्यैव सिद्धे मत्वध्याहाराश्रयण-मयुक्तमतः फलितार्थकथनपरं भाष्यमित्यर्थः । रूपोदाहरणमिति । मित्त्वद्रूपमी-दृशमित्यर्थः । अन्ये तु 'भिनत्ती'त्यादावङ्गत्वाऽभावे लघूपधगुणाशङ्का, कर्मधारयेण समाधानं च वृद्धोक्तमसङ्गतं स्यादिति भाष्याशयमाहुः । ननु परत्वात्पूर्वमेवाडा-गमोऽत आह–नित्यत्वादिति । 'लावस्थायाम'डिति पक्षे 'भिन्धी'त्यादावाङ्गं धित्वं न स्यादिति बोध्यम् । ननु संशब्दमात्रापेक्षत्वेनाऽन्तरङ्गत्वात्सुटि ततो लिडादिक-मिति न दोषोऽत आह–द्विर्वचन इति । 'पूर्वं धातुः साधनेन युज्यत' इति

१ 'तदादिग्रहणं' । २ लुप्तं स्यात् । ३ क्वचिन्न ।
४ 'पयधातोर्य' । ५ 'तो व्याख्यानं करोति' । ६ 'मित्वा' ।

संचस्करुः ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ॥*॥ सुटो बहिरङ्गत्वात् ॥*॥ बहिरङ्गः सुडन्तरङ्गो गुणः। 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' ॥ वक्ष्यत्येतत् 'संयोगादेर्गुणविधाने संयोगोपधग्रहणं कृञर्थम्' ॥ यदि 'संयोगोपध'ग्रहणं क्रियते नाऽर्थः संयोगादिग्रहणेन। इहापि सस्वरतुः सस्वरुरिति—'संयोगोपधस्ये'त्येव सिद्धम् ॥ भवेदेवमर्थेन नाऽर्थः, इदं तु न सिध्यति—संचस्करतुः

प्र.]गादेरिति गुणो न स्यात्। यदा तु 'पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते'इत्येष पक्षस्तदाऽन्तरङ्गत्वात्सुटि कृते तद्भक्तस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात्स्कृशब्दादेव प्रत्ययविधिरित्यङ्गसंज्ञा सिध्यत्येव। स्कृशब्दस्य द्विर्वचने कृते 'शर्पूर्वाः खय' इति खयः शेषे संचस्करतुरिति सिध्यति। किं तु 'संस्कृषीष्ट' 'संस्क्रियत' इति इड्गुणनिवृत्तये कात्पूर्वग्रहणेनाऽभक्तत्वं सुटो ज्ञापितमिति पूर्वमपि प्रत्ययोत्पत्तेः सुटि कृते नास्ति सुड्ग्रहित-

उ.]सिद्धान्तादिति भावः।ननु टित्त्वाद्धात्ववयवत्वेन न दोषोऽत आह—अडभ्यासेति। नाऽयं टित्त्वादाद्यवयवः, किं त्वनेन मध्ये प्रवेशित इत्यभक्त इति भावः। तद्भक्तस्येति। टित्त्वादित्यर्थः। स्कृशब्दादेवेति। इदं चिन्त्यम्। एवं ह्यत्र धातुपसर्गयोः समासो दुर्वारः। स हि 'पूर्वं धातुः साधनेने'ति न्यायेनोपपदमितिसूत्रे भगवता वारितः। इड्गुणेति। 'ऋतश्च संयोगादे''गुणोर्त्तिसंयोगाद्यो'रिति विहितेत्यर्थः। अभक्तत्वं सुटो ज्ञापितमिति। इदं ज्ञापकं कथमिति चिन्त्यम्। यद्वाऽस्य 'इति मत्वे'ति शेषः। अत एवेड्गुणनिवृत्तये वचनमेव करिष्यति भाष्यकृत् षष्ठे। किं च सुटोऽभक्तत्वे सकारादेर्धातुत्वाऽभावात् 'स्कृ'शब्दस्य कथं द्वित्वमिति सुधीभिर्विभाव्यम्। यद्यप्यत्रत्यपूर्वपक्षिणः सुटोऽनवयवत्वाऽभिमानात्सञ्चस्करतुरित्यादौ संयोगादित्वाऽभावादपि गुणो न प्राप्नोति, तथापि 'संयोगोपधग्रहणं कर्तव्य'मिति वार्तिकेन साध्यः। यद्यप्यवयवाऽवयविभावस्य षष्ठ्यर्थस्याऽभावात्कथं तेनाऽपि सिद्धिस्तथापि यदन्त्यवर्णनिरूपितमुपधात्वं संयोगस्येति निरूपकत्वलक्षणे षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिरित्यभिमानः। भाष्ये—किं पुनरिति। प्रश्नमुपपादयति—सुटो बहिरङ्गत्वादिति। बहिर्भूतोपसर्गनिमित्तत्वात्सुटो बहिरङ्गत्वम्। एवं च तस्याऽसिद्धत्वात्सिध्यत्येवाऽङ्गत्वमिति भावः। नन्वसिद्धत्वेनाऽङ्गत्वसाधने तेनैव संयोगादित्वाऽभावात्कथं गुणः स्यादत आह—वक्ष्यत्येतदिति। तथा च तत्सामर्थ्यात्तदंशे नाऽसिद्धत्वमिति भावः। 'सस्वरतु'रित्यस्य संयोगोपधग्रहणेन सिद्धावपि तदा सामर्थ्याऽभावादसिद्धत्वाऽभावानुपपत्तौ 'सञ्चस्करतु'रित्यादि न सिध्यतीत्याह—भवेदित्यादि संचस्करुरित्यन्तम्। तस्मात्संयोगोपधग्रहणसामर्थ्योपपत्तये संयोगादिग्रहण-

१ इदं भाष्यमित्यन्ये। २ 'वक्ष्यते'। ३ 'कृञर्थं कर्त्तव्यं'।
४ 'संयोगस्येति सिद्धं'।

संचस्करु'रिति ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ?॥ इह तस्य वा ग्रहणं भवति तदादेर्वा, न चेदं तत्रापि तदादि ॥*॥ सिद्धं तु तदाद्यादिवचनात् ॥*॥ सिद्धमेतत्॥कथम् ?॥ ['तदाद्यादिवचनात्']। तदाद्याद्यङ्गसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम्॥ किमिदं तदाद्यादीति ?॥ तस्यादिस्तदादिः, तदादिरादिर्यस्य तदिदं तदाद्यादीति ॥

स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः?॥न कर्तव्यः। उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः। तद्यथा—उष्ट्रमुखमिव मुखमस्योष्ट्रमुखः, खरमुखः। एवं तदाद्यादि तदादीति॥*॥तदेकदेशविज्ञानाद्वा सिद्धम् ॥*॥तदेकदेशविज्ञानाद्वा सिद्धमेतत्। तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यते। तद्यथा—गङ्गा यमुना देवदत्तेति ॥ अनेका नदी गङ्गां यमुनां च प्रविष्टा गङ्गायमुनाग्रहणेन गृह्यते। तथा—देवदत्तास्थो गर्भो देवदत्ताग्रहणेन गृह्यते॥ विषम उपन्यासः। इह केचिच्छब्दा अक्तपरिमाणानामर्थानां वाचका भवन्ति—य एते सङ्ख्याशब्दाः, परिमाणशब्दाश्च।

प्र.]स्याऽङ्गसंज्ञेति गुणो न स्यादित्युपसङ्ख्यानम्। तस्य वेति। व्यपदेशिवद्भावादिति भावः। तस्यादिरिति। भिद आदिर्भकारः स आदिर्भिनदित्यस्येति भवत्यङ्गसंज्ञा। एवं करोतेर्द्विर्वचने कृते 'चस्कृ'शब्दे स्थिते यस्मात्कृशब्दात्प्रत्ययविधिस्तस्यादिश्चकारः,स एवादिश्चस्कृशब्दस्य। उष्ट्रमुख इति। यथा गतार्थत्वान्मुखशब्दनिवृत्तिस्तथा पूर्वं प्रतिपादितम्। इहापि प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदात्तदवयवे तच्छब्दो वर्तत

उ.]मपि कार्यमिति भावः। तत्र संयोगोपधग्रहणे कृते यदि तत्सामर्थ्यादसिद्धत्वाऽभावस्तर्ह्यङ्गत्वेऽपि तद्विषये तदभावः स्यादिति तत्करणेऽपि तदसिद्धिरित्यप्यर्थोत्राभिप्रेतस्तत्र सिद्धत्वाऽभावे कुतोऽङ्गत्वं न सिध्यतीति पुनः पृच्छति—किं पुनरिति। एवं 'सुटो बहिरङ्गत्वा'दित्यादि भाष्यं योजयन्ति केचित्। परे तु भाष्ये 'सुटो बहिरङ्गत्वा'दित्यादिः 'किं पुनः कारणं न सिध्यती'त्यन्तो ग्रन्थ उपसर्गार्थसंबन्धो धातोः पूर्वमेव, ततश्च प्रत्यये कृते द्विर्वचनात्पूर्वमन्तरङ्गतरार्थकोपसर्गनिमित्तकः सुडिति लिटः 'स्कृ'शब्दाद्विध्यभावेन संयोगादेरङ्गत्वाऽभावाद्गुणो न प्राप्नोतीति भाष्याशय इति प्रामाणिकाः। ननु तदादिग्रहणे सति कथं कस्य केवलस्य ग्रहणमत आह—व्यपदेशिवदिति।तस्यादिश्चकार इति। द्विर्वचने द्विःप्रयोगत्वस्वीकारादित्यर्थः।

ननूष्ट्रमुखे बाधात्तथाङ्गीकारेपि 'करिष्याम' इत्यादौ मुख्यार्थत्वेपि चारितार्थ्यादत्र लक्षणायां मानाऽभावोऽत आह—इहापीति। प्रतिलक्ष्यमिति। तस्य लक्ष्यत्वनिश्चयः शिष्टप्रयोगादिति भावः। तदवयवे इति। तदाद्यवयवे इत्यर्थः। भाष्ये—अक्तपरिमाणानाम्—नियतपरिमाणानाम्। एकेनाप्यपाये इति,—तृतीया न कर्त्तरि, षष्ठ्या

१ इतिः क्वचिन्न। २ लुप्तम्। ३ क्वचिन्न।

पञ्च सप्तेति,–ते[1] एकेनाप्यपाये[3] न भवन्ति। द्रोणः खारी आढकमिति,–नैवाधिके भवन्ति न च न्यूने। केचिद्यावदेव[1] तद्भवति तावदेवाहुः–य[4] एते जातिशब्दा गुणशब्दाश्च। तैलं घृतमिति,–खार्यामपि भवति द्रोणेपि। शुक्लो नीलः कृष्ण[5] इति,—हिमवत्यपि भवति वटकणिकामात्रेपि द्रव्ये। अङ्गसंज्ञा चाऽक्तपरिमाणानां क्रियते सा केनाधिकस्य स्यात् ?॥

एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति–'तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यते'इति, यदयं 'नेदमदसोरको' रिति सककारयोः प्रतिषेधं शास्ति॥ कथं कृत्वा ज्ञापकम् ?॥ इदमदसोः कार्यमुच्यमानं कः प्रसङ्गो यत्सककारयोः स्यात्, पश्यति त्वाचार्यः–'तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यत' इति, ततः सककारयोः प्रतिषेधं शास्ति॥अथ द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं किमर्थम्? ॥*॥ प्रत्ययग्रहणं पदादावप्रसङ्गार्थम्॥*॥प्रत्ययग्रहणं क्रियते॥[किमर्थं[6] ?॥ 'पदादावप्रसङ्गार्थं]पदादावङ्गसंज्ञा मा भूदिति॥किं च स्यात्?॥'ध्यर्थं श्र्यर्थं भ्वर्थम्'।अङ्गस्येतीयङुवङौ स्याताम्॥ ॥*॥परिमाणार्थं च ॥*॥परिमाणार्थं च द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं क्रियते। 'यस्मा-

---

प्र.]इति तदवयवादित्वान्मित्सुटोः कृतयोरङ्गसंज्ञा सिद्ध्यति। एकेनाप्यपाये इति। अपाये–तस्य रूपस्याऽपगमे। एकेन–करणेन। एकाऽभावेनेत्यर्थः। यथा 'वर्षकृतं दुर्भिक्ष'मिति वर्षमभवत्करणं संपद्यते। अङ्गसंज्ञा चापीति। यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादी'ति विशिष्टरूपपरिग्रहात्। तदेकदेशभूतमिति। तन्मध्यपतितत्वात्तदेकदेशत्वाऽवसायः। स्त्र्यर्थमिति। असति द्वितीये प्रत्ययग्रहणे प्रत्ययविधानमात्रप्रतिबद्धाऽङ्गसंज्ञा स्त्रीशब्दस्य प्राप्नोति, ततश्चतुर्थीविधानात्। ततश्चाऽङ्गाश्रय इयङ् स्यात्। पुनः प्रत्ययग्रहणे तु यस्माद्यः प्रत्ययो विहितः स एव यदि परो भवति तदा तस्याऽङ्गसंज्ञा भवति। यश्चाऽत्र प्रत्ययो विहितो नाऽसौ परः, लुप्तत्वात्। न च प्रत्ययलक्षणं भवति,'न लुमताङ्गस्ये'ति निषेधात्। इयङादेशकार्यस्याऽऽङ्गत्वात्तस्मिन्कर्तव्ये निषेधप्रवर्तनात्। परिमाणार्थं चेति। अन्यथा 'देवदत्त ओदनमपाक्षी-

---

उ.]बाधादत आह–अपाये इति।न चैकस्य विद्यमानस्याऽपाये करणता संभवतीति ऽसामर्थ्यात्स्वाऽभावेनेति ज्ञायते।एवं चैकाऽभावेन पञ्चादिशब्दवाच्यरूपाऽपाये पञ्चादिशब्दा न प्रवर्त्तन्त इति भावः। तत्र दृष्टान्तमाह–यथेति। विशिष्टरूपपरिग्रहादिति।एवमुपसर्गादिसंज्ञा अप्यव्यक्तपरिमाणनिष्ठत्वान्न न्यूने लौकिकैकदेशविकृतन्यायेनेत्यपि बोध्यम्। नन्वभक्तत्वात्तदेकदेशत्वमेवाऽसिद्धमत आह–तन्मध्येति। भाष्ये–पदादाविति।पदादौ परे इत्यर्थः। असतीति।तदभावे प्रत्यासत्तिन्यायोत्थानाऽभावादित्यर्थः।निषेधादिति।अङ्गसंज्ञाऽपि प्रत्यये परतः पूर्वस्य कार्यमिति भावः।तस्मिन्क-

---

१ क्वचिन्न।२'तत एके'।३ 'अपायेन न'।४'यथैते'। ५ 'कपिल'। ६लुप्तं स्यात्। ७ 'दिरिति'। ८ 'एवायं यदा'। ९ 'साऽभावे' 'स्वभावे'। १०'न्याये माना'।

त्प्रत्ययविधिस्तदाद्यङ्ग'मितीयत्युच्यमाने दाशतयस्याप्यङ्गसंज्ञा प्रसज्येत ॥

तत्तर्हि कर्तव्यम् ? ॥ न कर्तव्यम् ॥ केनेदानीमङ्गकार्यं भविष्यति ? ॥ 'प्रत्यय' इति प्रकृत्याऽङ्गकार्यमध्येष्ये ॥ यदि 'प्रत्यय' इति प्रकृत्याऽङ्गकार्यमधीषे–प्राकरोत् उपैहिष्ट–उपसर्गात्पूर्वाविडाटौ प्राप्नुतः॥*॥ सिद्धं तु–प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादितदन्तविज्ञानात्[2] ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथं ?॥[3]['प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादितदन्तविज्ञानात्'] । 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स प्रत्ययो विहितस्तदादेस्तदन्तस्य च ग्रहणं भवती'त्येषा परिभाषा कर्तव्या[4] ॥ कः पुनरत्र

प्र.]दिति देवदत्तशब्दात्सुप्रत्ययस्य विधिरिति तदादेः सङ्घातस्याऽङ्गसंज्ञायां सत्यां देवदत्तशब्दात्पूर्वोऽडागमः स्यात्। प्रत्ययग्रहणे तु सति यस्माद्यः प्रत्ययो विहितस्तस्मिन्नेव परतस्तदाद्यङ्गमिति विज्ञायमाने न भवत्यतिप्रसङ्गदोषः।दाशतयस्येति । दशावयवा येषां ते दशतये । तेषु भवो दाशतयः । एतच्चाऽनियमप्रतिपादनार्थं न त्वत्र दशसङ्ख्या विवक्षिता । अवयवान्विचार्य सूत्रमाक्षेप्तुं प्रश्नं करोति–तत्तर्हीति । सूत्रमित्यर्थः । प्रत्यय इति प्रकृत्येति । तेन 'ब्राह्मणभिस्सा' 'क्रिमिणां पश्ये'त्यादावैस्दीर्घाद्यभावः । प्राकरोदिति । लङि परतः पूर्वस्याऽनियतावधेरडागमो विधीयमान उपसर्गादेः स्यात् । सिद्धं त्विति । यत्र पूर्वः कार्यित्वेनाश्रीयते तत्र तदादेः कार्यं भवति । यत्र तु प्रत्ययान्तः सङ्घात आश्रीयते तत्र तदादेः प्रत्यया-

उ.]तंव्ये इति। तन्निमित्तेऽङ्गत्वे कर्तव्ये इत्यर्थः। तदादेः सङ्घातस्येति । वाक्यसंस्कारपक्षे इदम् । 'दाशतय'शब्देन ऋक्संहितेत्यन्ये । एतच्चेति । इदमपिना सूचितमिति भावः । यदि 'तत्तर्ही'त्यनेनाऽव्यहितत्वाद्द्वितीयप्रत्ययग्रहणं परामृश्यते तदा 'केनेदानी'मित्यादिभाष्याऽसङ्गतिः। नहि तदकरणेऽङ्गकार्ये काचिदनुपपत्तिः, अङ्गसंज्ञायामङ्गस्येत्यधिकृत्य दीर्घादिविधिसंभवादत आह–अवयवानिति । भिस्सा–ओदनः । क्रिमिशब्दाल्लोमादित्वान्ने टापि द्वितीयैकवचनम् । एवं च यदङ्गाधिकारव्यावर्त्यं तदेव प्रत्ययग्रहणस्याऽपीति भावः।नामः प्रत्ययसमुदायत्वेन प्रत्ययत्वाऽभाव इति बोध्यम् । एतद्द्वयमप्यर्थवत्परिभाषया सिद्धमिति चिन्त्यम्। अनियतावधेरिति।एवं च 'देवदत्तः प्राकरो'दित्यत्र देवात्पूर्वमप्यट् स्यादिति बोध्यम् । ननु केऽण इत्यादौ तदन्तग्रहणाऽभावात्समुच्चयो युक्तोऽत आह–यत्रेति।व्यवस्थितत्वान्न समुच्चयः । तत्र तदन्तविधेः 'प्रत्ययग्रहणे चाऽपञ्चम्या' इति निषेधादिति भावः । प्रत्ययविधौ तु नाऽस्याः प्रवृत्तिर्विहितप्रत्ययविषयत्वादस्या इति बोध्यम् । यत्रत्विति । 'कृत्तद्धिते'त्यादौ । एतेन प्रकृते 'तदादी'त्यंशस्यैवोपयोगेन तदन्तस्ये-

१ 'पूर्वमडा' । २ 'देस्तदन्त' । ३ लुप्तं स्यात्' ।
४ 'क्रियते' । ५ 'दाशतयाः' ।

विशेषः, एषा परिभाषा क्रियेत, प्रत्ययग्रहणं वा ? ॥ अवश्यमेषा परिभाषा कर्तव्या । बहून्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ॥*॥ प्रयोजनं धातुप्रातिपदिकप्रत्ययसमासतद्धितविधिस्वराः ॥*॥ [प्रयोजनं धातुप्रातिपदिकप्रत्ययसमासतद्धितविधिस्वराः] । धातु—देवदत्तश्चिकीर्षति । सङ्घातस्य धातुसंज्ञः प्राप्नोति ॥ [धातु]॥ प्रातिपदिक—देवदत्तो गार्ग्यः। सङ्घातस्य प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति ॥ [प्रातिपदिक] ॥ प्रत्यय—महान्तं पुत्रमिच्छति । सङ्घातात्प्रत्ययोत्पत्तिः प्राप्नोति ॥ [प्रत्यय] ॥ समास—ऋद्धस्य राज्ञः पुरुषः । सङ्घातस्य समाससंज्ञा प्राप्नोति ॥ [समास] ॥ तद्धितविधि—देवदत्तो गार्ग्यायणः । सङ्घातात्तद्धितोत्पत्तिः प्राप्नोति ॥ [तद्धितविधि] ॥ स्वर—देवदत्तो

प्र.]न्तस्य ग्रहणं भवतीत्यर्थः। प्रत्ययग्रहणं वेति। प्रत्ययो गृह्यते यस्मिन्सूत्रे तत् । अङ्गसंज्ञासूत्रमित्यर्थः। अवश्यमिति । क्रियमाणेऽप्यस्मिन्सूत्रे परिभाषाऽवश्यं कर्तव्येति व्यापित्वात्परिभाषैवाश्रयणीया, न तु सूत्रमित्यर्थः । सङ्घातस्येति । ततश्च सुब्लुक् प्राप्नोति । महान्तं पुत्रमिति । समुदायस्याऽन्ते सुप्श्रवणात्सुबन्तत्वात् । सत्यां तु परिभाषायां समुदायस्याऽसुबन्तत्वादवयवस्य सापेक्षत्वादसामर्थ्यान्न भवति प्रत्ययः । ऋद्धस्येति । 'सुप्सुपे'ति विवक्षितायामपि सङ्ख्यायां समुदायस्य सुबन्तत्वात्समासप्रसङ्गः । परिभाषायां तु सत्यां समुदायस्याऽसुबन्तत्वात्सुबन्तसमुदायस्य च सङ्ख्याविवक्षायां समासाऽप्रसङ्गात् । अवयवस्य च सापेक्षत्वात्समासाऽभावः। सङ्घातात्तद्धितोत्पत्तिरिति । ततश्च वृद्धिस्वरौ सङ्घातस्य स्यातां, पूर्वस्य

उ.]त्ययुक्तमित्यपास्तम्।प्रसङ्गात्तदुक्तेः।एव'मेङ्ह्रस्वात्संबुद्धे'रित्यादौ तदादे'रिति पञ्चम्यन्तमित्यपि बोध्यम्।सूत्रप्रश्नस्य प्रक्रान्तत्वात्प्रत्ययग्रहणमित्ययुक्तमत आह—प्रत्यय इति । ततश्चेति। सङ्घातस्य धातुत्वात्प्रातिपदिकत्वाच्चेत्यर्थः।न च समासग्रहणकृतनियमेन प्रातिपदिकत्वं दुर्लभं, नियमस्य भेदसंसर्गद्वारकाऽर्थवत्समुदायविशेषविषयकत्वात्। न च तद्धितान्तस्य तादृशमर्थवत्त्वमित्याशयात् । असामर्थ्यादिति। यदि स्यात्तदा 'महान्तं पुत्रीयती'त्यपि स्यादिति भावः । विवक्षितायामपीति । वस्तुतस्तत्र सङ्ख्याविवक्षायां फलाऽभाव इति वक्ष्यामः । ततश्च वृद्धीति । ननु 'देवदत्तो गार्ग्यायण' इत्यत्र यदि गार्ग्यापत्यं देवदत्तस्तदा समुदायात्प्राप्तिरेव न, असामर्थ्यात् । अपत्यप्रत्ययो ह्यपत्यवता समर्थो न त्वपत्यसमानाधिकरणविशेषणेनाऽपि, यदि देवदत्तो यो गार्ग्यस्तस्याऽपत्यमित्यर्थस्तर्हि देवदत्तस्य गार्ग्यस्यापत्यमित्याद्युदाहार्यमिति चेन्न, 'देवदत्तो गार्ग्यायणो भक्तिरस्ये'ति विवक्षायां 'गोत्र-

---

१ लुप्तं । २ 'वस्तुतस्तु सङ्ख्या' ।

गार्ग्य[1]: । सङ्घातस्य 'ञ्नित्यादिर्नित्य'मित्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति । 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स[विहित]स्तदादेस्तदन्तस्य[2] ग्रहणं भवती'ति न दोषो भवति ॥

सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या?॥न कर्तव्या।एवं वक्ष्यामि–'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये'।[यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्यये–][3]गृह्यमाणे गृह्यते।ततः 'अङ्गम्'। अङ्गसंज्ञं च भवति यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये ॥ यदि 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स [विहितः] तदादेर्ग्रहणं भवती'त्युच्यते,–'अवतप्तेनकुलस्थितं तं[3] एतत्' 'उदकेविशीर्णं तं एतत्'–सगतिकेन सनकुलेन च समासो न प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवती'त्युक्त्वा ततो वक्ष्यामि–॥ ॥*॥ 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि' ॥*॥ कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवती'त्येषा परिभाषा कर्तव्या ॥

कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि? ॥*॥प्रयोजनं समासतद्धितविधिस्वराः ॥*॥ [समासतद्धितविधिस्वराः प्रयोजनं[3]] ॥ समास–अवतप्तेनकुलस्थितं तं[4] एतत् । उदकेविशीर्णं तं[4] एतत् । सगतिकेन सनकुलेन च समासः सिद्धो भवति । [समास][3]॥ तद्धितविधि–साङ्कूटिनम् । व्यावक्रोशी । सङ्घातात्तद्धितोत्पत्तिः सिद्धा भवति । तद्धितविधि ॥ स्वर–दूरादागतो

प्र.]च सुपो लुक् । एवं वक्ष्यामीति। योगविभागोऽत्र क्रियते ।'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये' इत्येकं सूत्रम् । अत्र सोपस्कारत्वात्सूत्राणां 'गृह्यमाणे गृह्यते' इति वाक्यशेषः समर्थ्यते । 'प्रत्यये गृह्यमाणे यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि गृह्यत' इत्यर्थः । साङ्कूटिनमिति । 'अणिनुण' इति यदि 'कूटि'न्नित्येतस्मात्क्रियेत[6] तदा तस्यैवादिवृद्धिः स्यात् । दूरादागत इति। आगम्यते स्मेति कर्मणि क्तः । तत्र

उ.]क्षत्रियाख्येभ्य' इति वुञ्स्यादित्यभिप्रायात् । योगविभाग इति । न च द्वितीयस्योपयोगाऽभावादिदमयुक्तम्। 'ह्स्वादङ्गात्' 'न लुमताङ्गस्ये'त्यादिव्यवहारनिर्वाहाय द्वितीययोगोऽप्यावश्यक इति भावः । सोपस्कारत्वादिति । पूरणापेक्षत्वादित्यर्थः । 'अवतप्ते' इत्यादौ नकुलस्थितविशीर्णशब्दयोरनया परिभाषया क्तान्तत्वाऽभावात्कृदन्तरूपोत्तरपदत्वाऽभावाच्च 'क्तेन' 'क्षेपे' 'तत्पुरुषे कृती'तिसमासविभक्त्यलुकौ न स्याताम् । आद्ये चापलम् , अन्तेऽत्यन्ताऽलभ्यत्वं द्योत्यम् । व्यावक्रोशीत्यत्र 'कर्मव्यतिहारे णच्'। 'णचः स्त्रियामञ्'। 'न कर्मव्यतिहारे' इत्यैज्निषेधः । सांकूटिने अभिविधौ भाव इनुण् । साङ्कुटिनमिति ह्रस्वपाठोपि भाष्ये । ननु दूरादागतेऽन्तोदात्तत्वं साध्यं, तच्च समास·

१ क्वचिन्न । २ 'स तदादेस्तद'। 'सतदादेर्ग्र' । ३ लुप्तम्। । ४ 'तवैतत्' ।
५ वाचनिकीयं परिभाषा । [illegible] ६ "[illegible]"।

दूरादागत इति।'अन्तः''थाथघञ्क्ताजबित्रकाणा'मित्येष स्वरः सिद्धो भवति॥ 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवती'ति न दोषो भवति ॥

सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या?॥ न कर्तव्या । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति–'भवत्येषा परिभाषे'ति, यदयं 'गतिरनन्तरः' इत्यनन्तरग्रहणं करोति ॥

सुप्तिङन्तं पदम् ॥ १।४।१४ ॥

अन्तग्रहणं किमर्थं 'न सुप्तिङ्पदं'मित्येवोच्येत ?॥ केनेदानीं तद-

---

प्र.]गतिस्वरेणाद्युदात्त आगतशब्दः । ततो दूरशब्दस्य 'स्तोकान्तिके'ति समासः । 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य' इत्यलुक्।अत्र समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादकृत्स्वरेणाद्युदात्ते आगतशब्दे प्राप्ते, सगतेरपि क्तान्तत्वात्स्थानान्तरप्राप्तत्वाद्गतिस्वरस्य बाधकस्याऽपि बाधकत्वात् 'थाथघञ्क्ते'ति सिद्धमन्तोदात्तत्वम् । यदयमिति।'अनन्तर'-ग्रहणस्य प्रयोजनमभ्युद्धृतमित्यत्राभिशब्दस्य व्यवहितस्य प्रकृतिस्वरो मा भूदिति। यदि चैषा परिभाषा न स्यात्तत 'उद्धृत'शब्दस्याऽक्तान्तत्वात्क्तान्त उत्तरपदेऽनन्तरे परतो गतिस्वरो विधीयमानो नैव प्राप्नोति किमनन्तरग्रहणेन ?। तत्क्रियमाणमस्याः परिभाषायाः सद्भावं ज्ञापयतीत्यर्थः । [यस्मात्प्रत्यय] ।

सुप्तिङन्तं । अन्तग्रहणमिति । असत्यन्तग्रहणे सुप्तिङामेव पदसंज्ञा

उ.]स्वरेण सिद्धमत आद–आगम्यते स्मेति।'स्म'शब्दप्रयोगो भूतकालद्योतनाय । गतिस्वरेण–कर्मणि क्तान्ते उत्तरपदे 'गतिरनन्तर' इति विहितेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण । ततो दूरशब्दस्येति । अयमपि परिभाषासाध्य एव । कृत्स्वरेणेति । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणेत्यर्थः । एतत्प्राप्तिरपि परिभाषयैव । 'सगतेरपी'त्यनेन तत्प्राप्तियोग्यता । ननु गतिस्वरेण पूर्वं बाधितस्य 'थाथे'त्यस्य कथं पुनः प्राप्तिरत आह–स्थानान्तरप्राप्तत्वादिति । समासान्तरप्राप्तत्वादित्यर्थः । यतो गतेरुत्तरक्तान्तस्य यदन्तोदात्तत्वं तस्यैव सोऽपवादो न तु कारकादुत्तरक्तान्तस्यापीति तात्पर्यम् । गतिस्वरस्य बाधकस्यापीति । थाथादिस्वरबाधकस्यापीत्यर्थः । बाधकत्वादिति । समासान्तरप्राप्त्या सति शिष्टत्वेनेति भावः । यद्यपि परिभाषाऽभावे कृदन्तत्वाऽभावात् कृत्स्वराऽप्राप्तौ समासान्तोदात्तत्वेनेदं सिध्यति तथापि परिभाषासत्त्वेऽपि सिध्यतीत्युपन्यासः । अस्या इति । एकदेशद्वारा कृत्स्ना परिभाषा ज्ञाप्यत इति भावः । अनन्तरग्रहणे तु तत्सामर्थ्यात्प्रत्ययग्रहणे यस्मादित्यस्या एवोपस्थानमिति तात्पर्यम्।एतच्च विस्तरेण 'गतिरनन्तर' इति सूत्रे षष्ठे उपपादयिष्यते । [यस्मात्प्रत्यय] ॥

---

१ इतिः क्वचिन्न । २ 'दूरस्य' ।

न्तानां भविष्यति ?॥ तदन्तविधिना ॥ अत उत्तरं पठति–॥*॥ पदसंज्ञायामन्तवचनमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधार्थम् ॥*॥ पदसंज्ञायामन्तग्रहणं क्रियते ॥ [किमर्थम् ? ।] ॥ ज्ञापकार्थम् ॥ किं ज्ञाप्यम् ? ॥ एतज्ज्ञापयत्याचार्यो'ऽन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्न भवती'ति ॥

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?॥ 'तरप्तमपौ घः'–तरप्तमबन्तस्य घसंज्ञा न भवति ॥ किं च स्यात् ? ॥ कुमारी गौरितरा । 'घादिषु नद्या ह्रस्वो भवती'ति ह्रस्वत्वं प्रसज्येत ॥ यद्येतज्ज्ञाप्यते 'सनाद्यन्ता धातवः'–इत्यन्तग्रहणं कर्तव्यम् । 'कृत्तद्धितसमासाश्च'–इत्यन्तग्रहणं कर्तव्यम् । इदं तृतीयं ज्ञापकार्थम् ॥ द्वे तावत्क्रियेते न्यास एव ॥ यदप्युच्यते–'कृत्तद्धितसमा-

प्र.]स्यात्ततश्चाऽग्निष्वित्यादौ 'सात्पदाद्यो'रिति षत्वनिषेधप्रसङ्ग इत्येतदर्थं यद्यन्तग्रहणं क्रियते तन्न कर्तव्यम् । 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहित' इत्यनन्तरोक्तया परिभाषया तदन्तविधेर्लब्धत्वादिति प्रश्नः । कुमारी गौरितरेति । तरबन्तस्य घसंज्ञायां सत्यां तत्रोत्तरपदे परतो ह्रस्वत्वं 'कुमारी'शब्दस्य पुंवद्भावं परत्वाद्बाधित्वा स्यात्। तरपि तु परतो 'गौरी'शब्दस्य न स्यात् । ततः 'कुमारिगौरतरे'ति प्राप्नोति । 'कुमारगौरितरे'ति चेष्यते । भाष्ये तु समासप्रदर्शनपरं वाक्यमुपात्तम् । सनाद्यन्ता धातव इति । अन्यथा सनादीनामेव केवलानां धातुसंज्ञा स्यात् । तत-

उ.] सुप्तिङन्तम् । तिङ्साहचर्यात्सुबपि प्रत्याहारः, 'न ङिसंबुद्ध्यो'रिति निषेधाच्च । तदन्तविधेरिति । शब्दस्वरूपस्य विशेष्यत्वात्तदन्तलाभ इति भावः । न च तदन्तविधिलाभेऽपि व्यपदेशिवद्भावेन केवलप्रत्ययस्याऽपि प्राप्तौ तदप्रवृत्तये पुनरन्तग्रहणमिति वाच्यं, 'हलि सर्वेषा'मित्यादिनिर्देशैस्तस्येहाऽप्रवृत्तिकल्पनादिति तात्पर्यम् । परत्वाद्बाधित्वेति । 'पुंवद्भावाद्ध्रस्वत्वं विप्रतिषेधेने'त्युक्तेरिति भावः । न च पुनः पुंवत्त्वं,सकृद्गतिन्यायाश्रयणात्। अत एव तत्सार्थकम्। तरपि त्विति । अत्र पक्षे घसंज्ञकस्योत्तरपदस्य सम्भवेन घेनोत्तरपदविशेषणात्केवलस्य चोत्तरपदत्वाऽभावात्तत्र परतो न ह्रस्वप्राप्तिरिति भावः । कुमारिगौरतरेति ।' गौरीशब्दे 'तसिलादिष्वि'ति पुंवत्त्वं प्राप्नोति। 'कुमारिगौरीतरे'त्यपपाठः । न च तदन्तविध्यभावे ज्ञापितेऽप्यन्तपदं व्यर्थं,प्रत्ययमात्रस्य संज्ञायामपि पदप्रदेशेषु तदन्तविधिना सिद्धेरिति वाच्यम् , पदत्वस्य प्रत्ययाऽप्रत्ययसाधारणत्वात्। 'उञि च पदे' इत्याद्यसङ्गतेश्चेति दिक्। अधातुरिति।विशेषणतया क्रियाबोधकस्याऽपि क्विबन्तादेरत्वसन्त-

१ 'पठन्ति' । २ 'ग्रहण' । ३ लुप्तं स्यात् ।

साश्चे'त्यन्तग्रहणं कर्तव्य'मिति, न कर्तव्यम् । अर्थवदिति वर्त्तते, कृत्तद्धितान्तं चैवार्थवन्न केवलाः कृतस्तद्धिता वा ॥ [सुप्तिङन्तम्] ॥

नः क्ये ॥ १।४।१५ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न 'सुबन्तं पद'मित्येव सिद्धम् ?॥ नियमार्थोऽयमा-

प्र.]श्चेऽचिकीर्षीदित्यादौ सन एव धातुत्वात्प्रत्ययोत्पत्तौ तदादेरेवाङ्गत्वात्सनः पूर्वोऽट् स्यात् । 'कृत्तद्धिते'त्यत्राऽसत्यन्तग्रहणे केवलयोः कृत्तद्धितयोः प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात् । ततश्च भिद् छिदिति क्विबन्तस्य न स्यात् । अर्थवत्सूत्रेण तु न भवति, 'अधातु'रिति निषेधात् । नाऽपि प्रत्ययलक्षणेन प्राप्नोति, प्रत्ययनिमित्तमन्यस्य यत्कार्यं विधीयते तत्प्रत्ययलोपे भवति, न तु प्रत्ययस्यैव यत्कार्यं तदपि । नह्यसत्कार्यित्वेन वचनशतेनाऽपि शक्यमाश्रयितुम् । केवलस्य च तद्धितस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यामौपगव इत्यत्रापि षष्ठ्याः प्रातिपदिकेऽनन्तर्गतत्वाल्लुग्न स्यात् । तदन्तविधौ तु दोषानवतारः । न केवला इति । ननु यद्यर्थवत्ता लौकिक्याश्रीयते सा पदस्यैव, न तु कृत्तद्धितान्तस्याऽपि, पदस्यैव लोके प्रयोगाऽर्हत्वात् । अन्वयव्यतिरेकगम्या त्वर्थवत्ता केवलानामपि कृत्तद्धितानामस्तीति किमुच्यते–'न केवला' इति ? । एवं तर्ह्यर्थवद्ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्याल्लौकिकार्थप्रत्यासन्नोऽभिव्यक्ततरो योऽर्थः प्रत्ययान्तेषु लक्ष्यते स आश्रीयते इत्यदोषः । [सुप्तिङन्तं पदम्] ॥

नः क्ये । किमर्थमिति । लुप्तेऽपि सुपि प्रत्ययलक्षणेन सिद्धा पदसंज्ञेति

उ.]स्येतिसूत्रेऽधातोरित्युक्त्या धातुत्वानपगमज्ञापनादिति भावः।प्रत्ययनिमित्तमिति। लक्षणग्रहणादिति भावः। न च केवलकृतां तद्धितानां च प्रातिपदिकत्वे फलाऽभावः। 'ङ्याप्प्रातिपदिका'दित्यादौ शब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविध्याश्रयणेन तल्लाभात्। लौकिकी–लोकविदिता । अत्र पक्षेऽर्थवद्ग्रहणात्तदन्तस्यापि न प्राप्नोतीति भावः । सामर्थ्यादिति । कृत्तद्धितयोरर्थवत्त्वाऽव्यभिचारादिति भावः । लौकिकार्थप्रत्यासन्न इति । लौकिकाऽर्थकं यत्पदं तदर्थस्य प्रत्यासन्नः–शास्त्रकृत्कल्पितस्वादिप्रकृतेरर्थः । तदाह–अभिव्यक्ततर इति । तदेवाह–प्रत्ययान्तेष्विति । कृत्तद्धितप्रत्ययार्थस्तु न तादृशः,कल्पितावयवार्थत्वात्तस्य। प्रत्ययान्तेषु–सुबन्तेषु। सुबर्थत्वात्तस्याः । सुपो द्योतकत्वात्तत्रैव स लक्ष्यते न तु तद्रहिते इत्यर्थः । एवमेव पूर्वसूत्रे । इहाप्यर्थाधिकारानुवृत्तिसामर्थ्येन तद्ग्रहः। तदुक्तमनुवृत्तिसामर्थ्यादिति, न तु तत्सामर्थ्यादित्युक्तम् । भाष्येप्यर्थवदित्यस्यार्थवत्पदगृहीतार्थवदित्यर्थः ।

नः क्ये । नलोपार्थत्वात्पदत्वप्रयोजनप्रश्नोऽनुपपन्नोऽत आह–लुप्तेऽपीति ।

१ कृत्तद्धिताः। २ 'कीर्षदित्यत्र'।३ 'ततः' ।
४ क्वचिन्न । ५'प्रत्ययान्तरेषु'।

रम्भो 'नान्तमेव क्ये पदसंज्ञं भवति नान्यत्' ॥ क मा भूत् ? ॥ वाच्यति स्रुच्यंति ॥ [नः क्ये] ॥

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने ॥ १।४।१७ ॥

'असर्वनामस्थान' इत्युच्यते तत्र ते–राजा तक्षा–'असर्वनामस्थान'इति पदसंञ्ज्ञाया प्रतिषेधः प्रसज्येत ॥[*॥नाऽप्रतिषेधात्॥*]॥नाऽयं प्रसज्यप्रतिषेधः–'सर्वनामस्थाने ने'ति ॥ किं तर्हि ? ॥ पर्युदासोऽयं 'यदन्यत्सर्वनामस्थाना'दिति।सर्वनामस्थानेऽव्यापारः।यदि केन चित्प्राप्नोति तेन भविष्यति। पूर्वेण च प्राप्नोति ॥*॥ आप्राप्तेर्वा ॥*॥ अथ वाऽनन्तरा या प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते ॥ कुत एतत् ?॥ 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वे'ति। पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा, तया भविष्यति ॥ ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वां प्राप्तिं बाधते॥नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम्॥[*॥योगविभागाद्वा॥*]॥अथ वा

प्र.]प्रश्नः । नान्तमेवेति । 'क्य एव नान्त'मिति विपरीतनियमो न भवति । 'न ङिसंबुद्ध्यो'रिति नलोपनिषेधाज्ज्ञापकात् । वाच्यतीति । नन्वत्र क्यचा न भाव्यं 'गोसमानाक्षरनान्ता'दिति वचनात् । एकीयमतं तदित्यदोषः । तन्मते तु क्यङ्-क्यषोरनान्तं व्यावर्त्त्य,—तपस्यतीत्यादौ । [नः क्ये] ॥

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । राजेति । प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामस्थानपरत्वात् । नाऽप्रतिषेधादिति। प्रसज्यप्रतिषेधः 'प्रतिषेध'शब्देनोक्तः। अप्राप्तेर्वेति। प्रसज्य-षेधाश्रयणेऽपि न दोष इत्यर्थः।ननु चेयमिति। परत्वादिति भावः। 'स्वादिष्वि'ति प्राप्तिं प्रतिषेधो बाधते। तत्र यथा देवदत्तस्य हन्तरि हतेऽपि न पुनः प्रादुर्भाव एवं पदसंज्ञा न स्यादित्यर्थः । नोत्सहत इति । 'स्वादिष्वि'ति प्राप्तिः किं पूर्वस्याः प्राप्तेर्बाधिकाऽस्त्वथ निषेधस्य बाध्येति । तत्र प्राप्तबाधो न युज्यते इत्यप्राप्त्यनुमानं बाध इत्यपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गस्य प्रवर्त्तनात्स्वादिष्वितिप्राप्तिस्तत्राऽसती कथं बाधकत्वमासादयेत्। यथा वृक्षावित्यत्र 'नादिची'ति प्रतिषेधारम्भात्तद्विषये पूर्वसव-

उ.]ज्ञापकादिति।न च नान्तात्क्यचि ततः क्विपि सुपि प्रत्ययलक्षणेन क्यसत्त्वादनेन नियमेन पदत्वस्याऽव्यावृत्तेः प्राप्तनलोपवारणाय तदावश्यकम् । तथा प्रयोगाऽभावात् । अन्तरङ्गनलोपस्य बहिरङ्गेण निषेधेन बाधाऽयोगाच्च । वचनं त्वन्यथानियमे चरितार्थमिति भावः । 'क्ये नान्तं पदमेवे'त्यपि न, व्याख्यानात् । अआइईउऊऋॠऌॡ इति दश समानाक्षराणि । ऌकारस्य दीर्घाऽभावान्नवैवेति प्रातिशाख्ये । तपस्यतीति । अत्र पदत्वे रुत्वं स्यादिति भावः । [नः क्ये] ।

स्वादिष्व।पर्युदासेप्यार्थः प्रतिषेधोऽस्त्येवेत्यत आह–प्रसज्येति।शाब्दप्रतिषेध

१ क्वचिन्न । २. इदं भाष्यमित्यन्ये । ३ 'बाधेत' । ४ लुप्तं स्यात् । ५ 'प्राप्तौ' ।
६ 'प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तस्य पदत्वस्यानेन नियमेनाव्यावृत्तेरिति भावः' ।

योगविभागः करिष्यते-'स्वादिषु'। [स्वादिषु] पूर्वं पदसंज्ञं भवति । ततः-'सर्वनामस्थानेऽयचि । [सर्वनामस्थानेऽयचि] पूर्वं पदसंज्ञं भवति । ततो 'भम्'। भसंज्ञं च भवति यजादावसर्वनामस्थान इति॥यदि तर्हि सावपि पदं भवति, एचः प्लुतविकारे पदान्तग्रहणं चोदितम्[3] । इह मा भूत्-भद्रं करोषि गौरिति । तस्मिन्क्रियमाणेऽपि प्राप्नोति ॥ वाक्यपदयोरन्त्यस्येत्येवं[4] तत् ॥

॥*॥ भुवद्वद्भ्यो[1] धारयद्वद्भ्यः पदसंज्ञा ॥*॥ [भुवद्वद्भ्यो धारयद्वद्भ्यः—]—एतयोः पदसंज्ञा वक्तव्या। भुवद्वद्भ्यः धारयद्वद्भ्यः॥ [स्वादिष्वसर्वनामस्थाने] ॥

यचि भम् ॥ १।४।१८ ॥

॥*॥ भसंज्ञायामुत्तरपदलोपे षषः प्रतिषेधः ॥*॥ भसंज्ञायामुत्तरपदलोपे षषः प्रतिषेधो वक्तव्यः । अनुकम्पितः षडङ्गुलिः षडिकः ॥*॥ सिद्धमचः

प्र.]र्णदीर्घस्याऽभावाद्वृद्धिं प्रति बाधकत्वाऽभावाद्वृद्धिः प्रवर्तते,तथेह सुवन्तं पदमिति पदसंज्ञेत्यर्थः । सर्वनामस्थानेऽयचीति। 'असर्वनामस्थाने' इत्यत्र नञ्श्रुतो यचीत्यनेन संबन्धं नीयते, यकारादि सर्वनामस्थानं नास्तीति यग्रहणमुत्तरार्थम् । तेनाऽजादौ सर्वनामस्थाने पदसंज्ञा निषिध्यते,न तु हलादाविति राजेत्यत्रापि भवति।

भसंज्ञं चेति। भसंज्ञाविधौ सर्वनामस्थानेनैव नञ्संबध्यते । गौरिति । अत्र 'स्वादिष्वि'तिपदसंज्ञायां सत्यां 'पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुता'विति प्रसज्येत । वाक्यपदयोरिति । वाक्यस्य चाऽत्र विसर्जनीयोऽन्त्यो नत्वौकारः । भुवद्वद्भ्य इति । तसौ मत्वर्थ इति भसंज्ञाप्राप्तौ पदसंज्ञाविधिः । [स्वादिष्वसर्वनाम] ॥

यचि भम् । षडिक इति । षडङ्गुलिशब्दादनुकम्पायां 'बह्वचो मनुष्यनाम्न' इति ठचि कृते 'ठाजादावूर्ध्वं'मिति'ङ्गुलि'शब्दस्य लोपे 'यस्ये'ति चे'त्यकारलोपे च कृते तुल्यावधिकया भसंज्ञया प्रत्ययलक्षणेन 'सुवन्तं पद'मिति प्राप्तायाः पदसंज्ञाया बाधनाज्जश्त्वं न स्यादिति वचनम् । सिद्धमच इति । अचो लोपस्येत्यर्थः ।

उ.]इति भावः।प्राप्तबाधो न युज्यत इति।गौरवादिति भावः। आसादयेदिति।अनेन देवदत्तहन्तृहतन्यायस्याऽयमविषय इति दर्शितम्।हननजातीयाऽप्राप्तेरेवाऽभावादिति भावः । 'अयजादौ सर्वनामस्थाने' इत्यर्थभ्रमं वारयति-असर्वेति । यजादौ सर्वनामस्थाने पदं नेत्यर्थः। तादृशार्थे हि योगविभागवैयर्थ्यं स्यादिति भावः।ननु यग्रहणं व्यर्थं, तदादिसर्वनामस्थानाऽभावादत आह-यकारादीति । नन्वेवं भविधावपि तथैव संबन्धः स्यादत आह-भसंज्ञेति । मतुपि 'स्वादिष्वि'त्यनेनैव सिद्धमत आह-तसाविति । [स्वादिष्वसर्वनाम] ।

१ लुप्तं स्यात् । २ क्वचिन्न । ३ 'नोदयिष्यति' 'चोदयिष्यति ।
४ 'रन्तस्यैवं' । ५ 'न भवती' ।

स्थानिवत्त्वात् ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ ['अचः स्थानिवत्त्वात्'] ॥ अचः स्थानिवद्भावाद्भसंज्ञा न भविष्यति ॥ इहापि तर्हि प्राप्नोति–वागाशीर्दत्तो वाचिक इति ॥ वक्ष्यत्येतत्–'सिद्धमेकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपवचनात्' ॥ इहापि तर्हि प्राप्नोति–षडङ्गुलिः षडिक इति ॥ वक्ष्यत्येतत्–'षषष्ठाजादिवचनात्सिद्ध'मिति ॥*॥ नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसङ्ख्यानम् ॥*॥ नभोङ्गिरोमनुषां वत्युपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । नभस्वत् । अङ्गिरस्वत् । मनुष्वत् ॥ ॥*॥ वृषण्वस्वश्वयोः ॥*॥ 'वृषं'णित्येतस्य वस्वश्वयोर्भसंज्ञा वक्तव्या । वृषणश्वस्य यच्छिरः' 'वृषणश्वस्य मेने' ॥ [यचि भम्] ॥

प्र.] तत्र भसंज्ञायां विधीयमानायामकारलोपस्य स्थानिवत्त्वादकारान्तमेतद्भसंज्ञां प्रतीति भिन्नावधिविषयत्वाद्भपदसंज्ञयोर्बाध्यबाधकभावाऽभावः। 'न पदान्ते'ति स्थानिवत्त्वनिषेधोऽत्र न भवति । यत्र पदान्तो विधीयते तत्रासौ निषेधः। यथा कौ स्तः कानि सन्तीति । अत्र हि वकारो यकारश्च पदान्तो विधेयः । इह तु पूर्वमेव जश्त्वं प्रवृत्तं , न त्विदानीं विधेयम् । सिद्धमिति । उत्तरपदलोपस्य हलजादेशत्वान्नास्ति स्थानिवत्त्वमिति तुल्यावधिकया भसंज्ञया पदसंज्ञा बाध्यते । मनुष्वदिति । सत्यां पदसञ्ज्ञायां रुत्वं स्यान्न तु षत्वम्, अपदान्तस्येति वचनात् । वृषण्वसुरिति।पदत्वे सति 'पदान्तस्ये'ति निषेधाण्णत्वं न स्यात् ,नलोपश्च प्रसज्येत। भत्वे सत्यप्य'ल्लोपोऽन' इत्यकारलोपोऽत्र न भवति । अङ्गसंज्ञाया अभावात् ।

उ.] यचिभम् । संपूर्णोत्तरपदस्य लोपविधायकाऽभावादुत्तरपदलोपे इत्यसङ्गतमत आह–षडङ्गुलीति । एवं च स फलित इति भावः । जश्त्वं न स्यादिति । तत्तत्सपादसप्ताध्यायीस्थकार्यप्रवृत्तियोग्यतया पूर्वं न जश्त्वमिति भावः । ननु नाऽचः स्थानिवत्त्वं, किं तु तदादेशस्येत्यत आह–लोपस्येति । यत्र पदान्त इति । पदचरमावयव इत्यर्थः । न त्विति । उक्तरीत्या पूर्वमप्रवृत्तेरिदं चिन्त्यम् । तस्मादयमर्थः–षषष्ठाजादीतिवचनबोधितद्वितीयादच ऊर्द्ध्वं लोपविधायकवचनप्रवृत्तिप्रामाण्यादत्र भत्वे न स्थानिवत्त्वप्रतिषेध इति । भाष्ये–षषष्ठेति । 'एकाक्षरपूर्वपदाना'मित्यत्र षड्भिन्नैकाक्षरेति वाच्यमित्यर्थः। नभोऽङ्गिर इति भाष्ये । अत्र वतिस्तेन तुल्यमित्यादिविहितः।ननु मनुष्शब्दे सान्तत्वाऽभावेन रुत्वाऽप्राप्तेर्भत्वसनर्थकमत आह–सत्यामिति । मनेरुसिर्बाहुलकादिति भावः । ननु वार्त्तिके 'वृष'-णिति णान्तश्रवणेन णान्तशब्दे भत्वं व्यर्थमत आह–पदान्तस्येति । प्रयोगस्थकृतणत्वानुकरणं तदिति भावः । अङ्गसंज्ञाया अभावादिति । अन्तर्वर्त्तिविभक्ते-

१ 'वद्भावात्' । २लुप्तं स्यात्' । ३ 'श्वयोश्च'।
४ '[illegible]' । ५ '[illegible]' । ६ '[illegible]' । ७ '[illegible]' ।

तसौ मत्वर्थे ॥ १।४।१९ ॥

अर्थग्रहणं किमर्थं न 'तसौ मता'वित्येवोच्येत ?॥ 'तसौ मता'विनीयत्युच्यमाने इहैव स्यात्-पयस्वान् । यशस्वान् । इह न स्यात्-पयस्वी यशस्वी । अर्थग्रहणे पुनः क्रियमाणे मतुपि च सिद्धं भवति, यश्चाऽन्यस्तेन समानार्थस्तस्मिंश्च ॥

यद्यर्थग्रहणं क्रियते पयस्वान्-यशस्वान्-अत्र न प्राप्नोति॥ किं कारणम्?॥

प्र.] 'अङ्गस्ये'ति च तत्राधिकारात् । उपसङ्ख्यानान्येतानि च्छन्दोविषयाणीत्याहुः।

तसौ मत्वर्थे । अर्थग्रहणमिति । 'स्वादिष्वि'ति वर्तते । तत्रैवं सम्बन्धः क्रियते-मतौ यः स्वादिर्वर्तत इति । शब्दे च वृत्त्यसंभवात्तदर्थवृत्तिर्विज्ञास्यते इति प्रश्नः । इहैव स्यादिति । मतौ स्वादाविति सामानाधिकरण्येन मुख्यकल्पनया संबन्धे संभवत्यर्थग्रहणं न लभ्यत इति भावः । पयस्वानिति । मत्वर्थीयप्रकरणेऽन्यतरस्याङ्ग्रहणानुवर्तनाद्विनिना मतुन्न बाध्यते । नहि मतुबिति । उपलक्षणस्याऽन्योपलक्षणे चरितार्थत्वात्स्वतः कार्यं प्रति निमित्तत्वाऽवगमाऽभावात्। मतुबपीति। अस्याऽस्मिन्निति मतुपोऽर्थः। स च विन्नादीनामिव मतुपोऽप्यीति भावः।तद्यथेति । अयमत्रार्थः-यत्र रूपान्तरेणोपलक्षणत्वं, रूपान्तरेण च कार्ययोगः प्रतिपाद्यते तत्रोपलक्षणस्याप्युपलक्ष्यरूपसद्भावे सति कार्ययोगो भवति । तद्यथा-'देवदत्तशालायां ब्राह्मणा आनीयन्ता'मित्युक्ते सति ब्राह्मण्ये देवदत्तस्याप्यानयनं भवति।कार्यनिमित्तरूपान्तराऽभावे तु न भवत्युपलक्षणस्य कार्ययोगः।यथा 'देवदत्तशाला भिद्यता'मिति।

उ.]लुंका लुप्तत्वाद्वसोश्च प्रत्ययत्वाऽभावादिति भावः। छन्दोविषयाणीति। भाषायामप्रयोगादिति तद्भावः[३]। [यचि भम्] ॥

तसौ म।नन्वर्थग्रहणाऽभावे मतावेव स्यान्नाऽन्यत्रेत्यत आह-स्वादिष्वितीति।मतौ य इति। सामानाधिकरण्ये हि तदनुवृत्तिर्निष्फला स्यात्,अव्यभिचारादिति भावः। मुख्येति। उपरञ्जकतया विशेषणमिति भावः।नन्वसन्तत्वाद्विनिना मतुब्बाध्येतेत्यत आह-मत्वर्थीयेति । अन्योपलक्षणे-अन्यबोधने । जहल्लक्षणायामतद्गुणबहुव्रीहौ चोपलक्षणस्य कार्ययोगो न दृष्टचर इति भावः। ननूपलक्षणस्यापि कार्यान्वयेऽतिप्रसङ्गोऽत आह-अयमत्रेति । यत्र रूपान्तरेणेति । यथा दृष्टान्ते देवदत्तत्वेनोपलक्षणता, ब्राह्मणत्वेन कार्ययोगः । तथा प्रकृते मतुत्वेनोपलक्षणता मत्वर्थकत्वेन कार्ययोग इति भावः । रूपान्तराभावे त्विति । उपलक्ष्यतावच्छेदकरूपस्योपलक्षणेऽभावे त्वित्यर्थः । यथा शालात्वं न देवदत्ते इति भावः। [तसौ मत्वर्थे] ॥

---

१ क्वचिन्न । २ 'कार्ये योगः' । ३ 'भावः' ।

नहि मतुब्मत्वर्थे वर्तते॥ मतुबपि मत्वर्थे वर्तते । तद्यथा—'देवदत्तशालायां ब्राह्मणा आनीयन्ता'मित्युक्ते यदि देवदत्तोपि ब्राह्मणो भवति,सोऽप्यानीयते ॥

अयस्मयादीनि च्छन्दसि ॥ १।४।२० ॥

॥[*॥ उभयसंज्ञान्यपि॥*]॥ उभयसंज्ञान्यपीति वक्तव्यम् । स सुष्टुभा स ऋक्वता गणेन ॥ [अयस्मयादीनि]॥

बहुषु बहुवचनम् ॥ १।४।२१ ॥

'बहुषु बहुवचन'मित्युच्यते केषु बहुषु?॥ अर्थेषु॥यद्येवं 'वृक्षः प्लक्षः'—अत्रापि प्राप्नोति । बहवस्तेऽर्थाः—मूलं स्कन्धः फलं पलाशमिति ॥ एवं तर्हि

प्र.] अयस्मया । आनन्तर्याद्भसंज्ञाविधानद्वारेणैव निपातनं प्राप्तमित्याह—उभयसंज्ञान्यपीति । ऋक्वतेति । पदत्वात्कुत्वं, भत्वाज्जश्त्वं न भवति । जश्त्वविधानार्थपदसंज्ञाबाधनाय भसंज्ञाप्रवर्तनात्तन्निबन्धनकार्याऽभावात् ।

बहुषु बहु । केषु बहुष्विति । जातिवादी प्रत्यवतिष्ठते । जातेः प्रातिपदिकार्थत्वे तस्या एकत्वाद्बहुत्वाऽसम्भवात्तत्सहचरितद्रव्यगतं बहुत्वमाश्रयणीयम् । ततश्च 'वृक्ष' इत्यत्राप्यवयगतबहुत्वसद्भावात्स्याद्बहुवचनमिति भावः । अत्रोत्तरम्—अर्थेष्विति । अस्याप्ययं भावः—द्रव्यं पदार्थः, तत्राभिधेयगतमेव बहुत्वमाश्रीयते । वृक्षशब्दस्य चाऽवयवी वाच्यो, न त्ववयवाः। आकृतिपक्षेपि प्रत्यासत्त्या तदाधारद्रव्यगतं बहुत्वमाश्रीयते, न त्ववयवगतम् । 'दारा' इत्यादौ त्ववयवावयव्यभेदविवक्षायां बहुत्वमाकृत्याधारगतमेव बहुवचनवाच्यमित्यदोषः । इतरोऽगृहीताभिप्राय आह—यद्येवमिति । अर्थशब्दो भवता वस्तुपर्यायः प्रयुक्तः । मूलादीनि च बहूनि वस्तूनीति मन्यते । एवं तर्हीति। अयमर्थः—नेदं स्वातन्त्र्येण विधायकं,किं तर्हि?,

उ.] अयस्मया । इत्याहेति । इत्यत आहेत्यर्थः । ननु भत्वे किं फलमत आह—जश्त्वमिति । [अयस्मया]॥

बहुब । ननु बहुष्वित्युक्तेऽस्य प्रत्ययनिर्यमत्वात्प्रकृत्यर्थेषु बहुष्वित्यर्थः सुलभोऽत आह-जातिवादीति । अवयवगतेति । अवयवानामपि 'वृक्षे शाखे'त्यादिव्यवहाराज्जातिसहचरितत्वादिति भावः । नत्ववयवेति । तादृशपरम्पराग्रहणे मानाऽभावादिति भावः । नन्वेवं 'दारा' इत्यादावाधारगतबहुत्वाऽभावादव्याप्तिः । अवयवगततदाश्रयणे तु 'वृंक्ष' इत्यादावपि दोषोऽत आह—दारा इति । ईदृशाऽभेदोपचारेण 'वृंक्ष' इत्यादौ नाऽनिष्टापादनम् ,अनभिधानादिति भावः।वस्त्विति। 'दारा' इत्याद्यनुरोधाद्वस्तुपर्याय अवश्याश्रयणीयः । एवं च 'वृक्ष' इत्यादौ दोष इति

१ 'मतुबर्थे' । २ लुप्तं स्यात् । ३ इदमेव वार्त्तिकमित्यन्ये ।
४ भावः । ५ 'वस्तूनि' । ६ 'नियतत्वात्' । ७ 'वृक्षाः' ।

एकवचनं द्विवचनं बहुवचनमिति शब्दसंज्ञा एताः। येष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते तेषु बहुषु॥ केषु चाऽर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते ?॥कर्मादिषु॥न वै कर्मादयो विभक्त्यर्थाः॥ के तर्हि ?॥ एकत्वादयः॥ एकत्वादिष्वपि वै

प्र.]विहितानामनेन नियमः क्रियते। बहुवचनादिभिर्निष्पन्नशब्दसंज्ञाभिः सुप्तिङोऽत्र प्रत्याय्यन्ते। तेषां च शास्त्रान्तरेण स्थिते विधाने इदमारभ्यमाणं नियमाय भवति। न त्विदमेव विशिष्टार्थानुवादेन सुप्तिङोर्विधायकमित्येत'च्छब्दसंज्ञा एता' इत्यनेन प्रदर्श्यते।येष्वर्थेष्विति। क्वचित्तु पाठः—'एवं तर्हि येष्वर्थेष्वि'ति।'एकवचन'मित्यादि तु भाष्यं नास्त्येव। अयमर्थः—पञ्चकः प्रातिपदिकार्थः। तथा हि—'दधि पश्ये'त्यादौ विभक्तिश्रवणमन्तरेणापि पञ्चाऽप्यर्थाः[2] प्रतीयन्ते स्वार्थादयः।विभक्तयस्तु क्वचिद्द्योतकत्वेनाऽपेक्ष्यन्ते। तत्रा'ऽनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ती'ति सङ्ख्यायां कर्मादिषु च सिद्धा एव स्वादयः। अनेन तु नियम्यन्ते। तत्र कर्मादिशक्त्यैकार्थसमवेत एव बहुत्वे बहुवचनं भवति, न त्ववयवगते।

नवै कर्मादय इति। 'अनभिहित'[3]सूत्रारम्भसामर्थ्यात्कर्मादीनां नैव विभक्तिवाच्यत्वमिति मन्यते। तेषां हि विभक्त्यर्थत्वे तिङ्कृत्तद्धितसमासैस्तेषूक्तेषु गतार्थत्वाद्द्वितीयादीनां प्रसङ्ग एव नास्ति,किमनभिहिताधिकारेण?। **एकत्वादिष्वपीति**।

उ.]भावः।नन्ववयवगतबहुत्वाश्रयेण बहुवचने प्रसञ्जिते एकवचनादीनां शब्दसंज्ञात्वकथनमसङ्गतमत आह—**नेदमिति**। **विहितानामिति**। न च सुप्तिङ्विध्येकवाक्यतया विधायकमेवेदम्। अन्योन्याश्रयपरिहाराय भाविसंज्ञाविज्ञानाश्रयणापत्तेः।

निष्पन्नशब्दसंज्ञाभिरिति।निष्पन्नशब्दस्य संज्ञाभूतैरित्यर्थः। **प्रदर्श्यत इति**। नियमश्च यद्गतैकत्वादिषु प्राप्तास्तद्विषय एव,कर्मादिगतैकत्वादिषु च तेषां प्राप्तिरिति न मूलादिगतबहुत्वे तेषां प्राप्तिरिति भावः।तदाह भाष्ये—**येष्वर्थेष्विति**। इदं द्योत्यपरं, पूर्ववाक्योपदर्शितनियमोपपादकत्वात्।तत्र द्योत्यत्वमुपपादयति—**पञ्चक इति**। नन्वेवं विभक्त्युपादानं व्यर्थमत आह—**विभक्तयस्त्विति**। **कर्मादिशक्त्येति**। अनेन कर्मादिशब्देभ्यो विभक्तीनां वैधर्म्यं दर्शितम्।इतरः प्रत्यासत्त्या कर्मगतबहुत्वे बहुवचनमिति नावयवगतबहुत्वमादायाऽतिप्रसङ्ग इति मत्वाह—**न वै इत्यादि** भाष्ये। प्राधान्येन सूत्रे विभक्तिद्योत्यतयोक्ता इत्यर्थः।तत्रैकत्वादिषु बहुष्विति तु वक्तुमशक्यमिति भावः।ननु 'कर्मणि द्वितीये'त्याद्यनुशासनात्कथं तेषामवाच्यत्वमत आह—**अनभिहितेति**। अनुशासनं तु द्योतकत्वेनाऽप्युपपन्नमिति भावः।**किमनभिहिताधिकारेणेति**। द्योतकत्वे तु यथा प्रकृत्युक्ते भवन्ति एवं तिङादिभिरभिहितेऽपि स्युरिति तद्व्यावृत्त्यर्थमनभिहिताऽधिकार आवश्यक इति भावः। 'अनभिहितसूत्रे'त्यादेर्ग्रन्थस्याऽत्र

१ 'केषु च स्वादयो'। २ 'पञ्चार्था'। ३ 'अनभिहित इति'।

विभक्त्यर्थेष्ववश्यं कर्मादयो निमित्तत्वेनोपादेयाः—कर्मण एकत्वे, कर्मणो द्वित्वे, कर्मणो बहुत्वे इति ॥ स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः। नह्यन्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः। इह च 'इत्येके मन्यन्ते' 'तदेके मन्यन्ते' इति परत्वादेकवचनं प्राप्नोति ॥ 'बहुषु बहुवचन'मित्येष योगः परः करिष्यते ॥ सूत्रविपर्यासः कृतो भवति ॥ इह च 'बहुरोदनः' बहुः सूप' इति परत्वाद्बहुवचनं प्राप्नोति ॥ नैष दोषः। यत्तावदुच्यते—'नह्यन्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देश' इति। तत्र[1] ॥ अन्तरेणापि भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः ॥ कथम्?॥ इह कदाचिद्गुणो गुणिविशेषको भवति। तद्यथा—'पटः शुक्लः[2]' इति। कदाचिच्च गुणिना गुणो व्यपदिश्यते[3] 'पटस्य शुक्लः' इति। तद्यदा तावद्गुणो गुणिविशेषको भवति 'पटः शुक्लः' इति, तदा सामानाधिकरण्यं गुणगुणिनोः,तदा नान्तरेण भाव-प्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः। यदा तु गुणिना गुणो व्यपदिश्यते

प्र.]वाक्यैकवाक्यत्वे सति महावाक्यं संपद्यते—'कर्मण्यनभिहिते यदेकत्वं तत्रैकवचन'-मित्यादि। स तर्हीति। 'बहुत्वे' इत्येवमित्यर्थः।एके मन्यन्त इति। प्रातिपदि-कार्थे एकत्वमप्यस्ति[4], बहुत्वं च। 'द्व्येकयो'रित्यत्र च विशेषाऽनुपादानाद्यावान्क-श्चिदेकशब्दार्थस्तस्य[5] ग्रहणेन भाव्यम्। तत्र परत्वादेकवचनप्रसङ्गः। इह चेति। इद यदि 'द्व्येकयो'रिति योगात्परोऽयं योगः क्रियते तदा विशेषाऽभावाद्वैपुल्यरूपस्यापि बहुत्वस्य ग्रहणे सति परत्वाद्बहुवचनप्रसङ्गः। गुणिविशषक इति। अत एव वचनादनित्यः षष्ठीसमासप्रतिषेधः। शेषषष्ठ्या वा समासः। सामानाधिकरण्य-

उ.]प्रतीके उपयोगश्चिन्त्यः। अतएव 'न वै कर्मादय'इति प्रतीकपाठोऽसांप्रदायिक इति बहवः। तदा पञ्चकप्रातिपदिकार्थपक्षोपपादकोऽयं ग्रन्थः। अत्रापि पक्षे एक-त्वादीनामाश्रयाकाङ्क्षायां कर्मादीनामेव प्रत्यासत्त्या संभवेन च तत्त्वमित्याशयेनाह—भाष्ये—एकत्वादिष्वपीति। सूत्रे प्राधान्येन विभक्तिद्योत्यत्वेतयोक्तेष्वित्यर्थः[6]। तत्र-प्रत्यासत्तिं दर्शयति—वाक्यैकेत्यादिना। कर्मण्यनभिहिते यदेकत्वमिति। एक-त्वादेराश्रयाकाङ्क्षानिवृत्तये एवमेकवाक्यतेति भावः। भाष्ये—कर्मादयो निमित्त-त्वेनेति। विशेषणत्वेनेत्यर्थः। नह्यन्तरेणेति। तदर्थे भावप्रत्ययस्य साधुतया विधा-नेन केवलस्याऽसाधुत्वादिति भावः। नन्वस्य सङ्ख्यावाचकत्वाऽभावान्न दोषोऽत आह—द्व्येकयोरित्यत्रेति। नन्वस्य पूर्वत्वेन 'परत्वा'दित्यसङ्गतमिति मत्वाह—इह यदीति। ननु 'कर्त्तरि चे'त्यादिषष्ठीसमासनिषेधः स्यादत आह—अत एवेति। अनित्यत्वस्य भाष्याऽनुक्तत्वादाह—शेषेति। सामानाधिकरण्यम्-एकार्थवृतिता। ननु

१ क्वचिन्न। २ 'शुक्लः पट'। ३ विशेष्यते इत्यर्थः।
४ 'मत्रास्ति'। ५ 'यावत्'। ६ 'द्योत्यतयो'।

'पटस्य शुक्लः' इति, स्वप्रधानस्तदा गुणो भवति, तदा द्रव्ये षष्ठी, तदाऽन्तरेण[1] भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः ॥ न चेह वयमेकत्वादिभिः कर्मादीन्[2]विशेषयिष्यामः ॥ किं तर्हि ? ॥ कर्मादिभिरेकत्वादीन्[3]विशेषयिष्यामः ॥ कथम् ? ॥ 'एकस्मिन्नेकवचनम्' ॥ कस्यैकस्मिन्[4] ?॥ कर्मणः ॥ द्वयोर्द्विवचनम् । कयोर्द्वयोः ? ॥ कर्मणोः ॥ बहुषु बहुवचनम् । केषां बहुषु[5] ? ॥ कर्मणामिति ॥ कथं बहुषु बहुवचनमिति ? ॥ एतदेवं[6] ज्ञापयत्याचार्यो—'नानाधिकरणवाची यो बहुशब्दस्तस्येदं ग्रहणं न वैपुल्यवाचिनः' इति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?॥ यदुक्तं 'बहुरोदनः' 'बहुः सूप' इति परत्वाद्बहुवचनं प्राप्नोती'ति, स दोषो न[7] भवति ॥ यदप्युच्यते—'इत्येके मन्यन्ते, 'तदेके मन्यन्ते' इति परत्वादेकवचनं प्राप्नोती'ति ॥ नैष

प्र.]मिति । मतुब्लोपादभेदोपचाराद्वा । तदा नान्तरेणेति । गुणिवाचिनः शुक्लशब्दाद्भावप्रत्यये कृते गुणः प्रतीयते नाऽन्यथेत्यर्थः । द्रव्ये षष्ठीति । षष्ठीग्रहणं व्यतिरेकविभक्तेरुपलक्षणार्थम् । गुणिनो ह्याधारत्वविवक्षायां सप्तम्यपि भवति । यथैवेह 'कर्माणि या सङ्ख्ये'ति । कथमिति । बहुत्वस्यैकत्वाद्बहाविति भाव्यमिति प्रश्नः । एतदेवेति । आश्रयगतं बहुत्वं बहुत्वे गुणे आरोप्य निर्देशः

उ.]गुणगुणिनोरत्यन्तभेदात्कथं तदित्यत आह—मतुब्लोपादिति। अभेदोपचाराद्वेति। उपचरिताऽभेदस्योद्भूतत्वेन विवक्षणादिति भावः । गुणः प्रतीयते इति । निष्कृष्टो गुणः प्रतीयत इत्यर्थः । ननु 'द्रव्ये षष्ठी'तिभाष्यदर्शनाद्विभक्त्यन्तरस्य किमसाधुत्वम् ?, नेत्याह—उपलक्षणेति । 'पटे शुक्ल' इति प्रयोगात्सप्तम्यन्तस्य कर्त्राद्यन्वयद्वारेव क्रियाऽन्वय इति गुणिनो गुणव्यपदेशकत्वेऽपि सप्तमी भवतीति भावः। अत्र व्यतिरेकविभक्तिर्भावप्रधानतातात्पर्यग्राहकोपलक्षणम् । तेन 'जात्याख्याया'-मित्यादिसूत्रस्थभाष्येण न विरोधः । तदान्तरेणापीति। अयं भावः—'मञ्चाः क्रोशन्ती'त्यादौ यथा मञ्चत्वस्य तत्स्थे आरोपान्मञ्चत्वेनैव तद्बोधस्तथा शुक्लगुणे तस्यैव भेदेनाऽऽरोपाद्गुणप्रकारक एव गुणबोधः। गुणे भेदेन गुण्यारोपश्चाहार्य इति । किं बहुना, सर्वत्र लक्षणास्थले प्रवृत्तिनिमित्तारोप आहार्य एव । भाष्ये—न चेह वयमिति । 'एकं कर्मे'त्येवमित्यर्थः। एवं च 'पटस्य शुक्ल' इतिवद्भेदनिबन्धनसंसर्गबोधकविभक्त्यैव निष्कृष्टगुणप्रतीतेरुपपन्नत्वाद्भावप्रत्ययापेक्षा नास्तीति भावः । बहुत्वस्येति । षष्ठ्यन्तपदेन संबन्धिनिर्देशाद्गुणपरतयेति भावः। नन्वसाधुत्वे शङ्किते प्रयोजनकथनमसङ्गतमत आह—आश्रयगतमिति । एवमेव 'द्वयोर्द्विवचनं । कयो-

१ 'न्तरेणापि' । २ 'दीनि' । ३ 'रेकत्वादीनि' । ४ 'कस्यैकस्य' । ५ 'बहूनां' । ६ एवः क्वचिन्न । ७ 'न स दोषो' । ८ 'गुणा' । ९ 'शुक्लाः' ।

दोषः। एकशब्दोऽयं बह्वर्थः। अस्त्येव सङ्ख्यावाची। तद्यथा—एको द्वौ बहव इति। अस्त्यसहायवाची॥ तद्यथा—एकाग्नयः। एकहलानि। एकाकिभिः क्षुद्रैर्जितमिति[1]। अस्त्यन्यार्थे वर्तते। तद्यथा—सधमादो द्युम्न[2] एकास्ताः। अन्या इत्यर्थः॥ तद्योऽन्यार्थे वर्तते तस्यैष प्रयोगः॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते?॥*॥सुप्तिङमविशेषे[3]विधानाद्दृष्टविप्रयोगा[4]च्च नियमार्थं वचनम्॥*॥['सुप्तिङामविशेषविधानात्']। सुपोऽविशेषेण प्रातिपदिकमात्रा-द्विधीयन्ते, तिङोऽविशेषेण धातुमात्राद्विधीयन्ते। तत्रैतत्स्याद्यद्यप्यविशेषेण विधीयन्ते नैव विप्रयोगो लक्ष्यते इति। 'दृष्टविप्रयोगाच्च'। दृश्यते खल्वपि

प्र.]कृतः। तस्यैतत्प्रयोजनं 'भिन्नवस्त्वाधारस्य बहुत्वस्य सङ्ख्यारूपस्य ग्रहणं यथा स्यादेकाश्रयवर्तिनो वैपुल्यरूपस्य मा भू'दिति। एकशब्दोय-मिति। 'द्व्येकयो'रित्यत्र सङ्ख्यापदेन द्विशब्देन साहचर्यादेकशब्दस्यास्ति सङ्ख्यावाचिनो ग्रहणम्। द्वित्वैकत्वयोश्च 'द्व्येक'शब्दौ वर्तेते इति 'द्व्येकयो'-रिति द्विवचनेन निर्देशः। अन्यथा बहुवचनं स्यात्। प्रसिद्ध्या च सङ्ख्येया-र्थत्वमेकादीनामष्टादशान्तानामुच्यते। किमर्थमिति। लौकिकादेव प्रयोगाद्बहु-त्वादिषु बहुवचनादीनां व्यवस्था भविष्यतीति प्रश्नः। सुप्तिङामिति। सुप्तिङ्वि-धानवाक्ये सङ्ख्याविशेषाऽनिर्देशाद्विशेषाऽनुपादानेन तेषां विधानमित्यर्थः।यद्यपीति।

उ.]द्वयोः?। कर्मणो'रिति भाष्ये'द्वयो'रित्यादिद्विवचनाद्युपपत्तिर्द्रष्टव्या।एवं च धर्म-परत्वेपि न द्विशब्दस्यैकवचनान्तत्वम्, किं तु दारशब्दवदारोपितसङ्ख्यानिमित्त एव प्रत्ययस्तस्मात्। समासे तु विभक्त्यश्रवणादारोपे मानाऽभावेन 'द्व्येकयो'रिति द्विवचनम्। एवं च 'दारपती' 'अप्तेजसी' इत्येव साधुरिति बोध्यम्। एकाश्र-येति। एवं च वैपुल्यवाचिग्रहणे बहुवचनमनुपपन्नं स्यादिति भावः। नन्वस्त्वेके मन्यन्ते इति प्रयोगोऽन्यार्थस्य, सूत्रे तस्यापि ग्रहणं कुतो नेत्यत आह—द्व्येकयो-रिति। नन्वेवं बहुवचनापत्तिरत आह—द्वित्वेति। नन्वेव'मादशतः सङ्ख्याः सङ्ख्येये' इति'सङ्ख्यायाऽव्यये'ति सूत्रस्थभाष्यसंमतप्रवादविरोधोऽत आह—प्रसिद्ध्या चेति। सङ्ख्यार्थकत्वं तु क्वाचित्कमप्रसिद्धमित्याशयः। लौकिकादेवेति। महा-संज्ञाकरणाच्चेत्यपि बोध्यम्। द्विसाहचर्यादेकबहुशब्दावपि संज्ञाघटकौ सङ्ख्याशब्दा-वेवेति नाऽतिप्रसङ्गः। बहुत्वादिष्विति। प्रातिपदिकार्थबहुत्वादिष्वित्यर्थः।

ननु स्वार्थे विहितानां कथमविशेषविधानमत आह—सङ्ख्याविशेषेति। इदमुपलक्षणं—कारकविशेषस्यापि। अत एव 'कर्मणि द्वितीये'त्यादेर्नियमत्वसिद्धिः।

१ 'निर्जितं'। २ 'द्युम्न्यः'। ३ 'शेषेण'। ४ 'योगत्वाच्च'।

६ इदं व्याख्यानं लुप्तं स्यात्।

विप्रयोगः । तद्यथा-'अक्षीणि मे दर्शनीयानि' 'पादा मे सुकुमाराः' इति । सुप्तिङोरविशेषविधानाद्दृष्टविप्रयोगत्वाच्च व्यतिकरः प्राप्नोति, इष्यते चाऽव्यतिकरः स्यादिति, तच्चाऽन्तरेण यत्नं न सिध्यतीति नियमार्थं वचनम् । एव-

प्र.]शास्त्रेऽनुपात्तोऽप्यर्थः प्रयोगादेव व्यवस्थाप्यते इत्यर्थः। सुपस्तावत्स्वार्थे विधीयमानाः 'स्वार्थद्रव्यलिङ्गसङ्ख्याकर्मादिलक्षणः पञ्चकः प्रातिपदिकार्थः' इति दर्शने सङ्ख्यायां सिद्धाः । सङ्ख्याविशेषाऽवगतिस्तु लोकात्सिद्धा । तिङोऽपि कर्तृकर्मणोर्विधीयमानाः सङ्ख्यायुक्तयोरेव तयोर्वाचका भविष्यन्ति स्वभावतः । सङ्ख्याविशेषः प्रयोगदर्शनादवगम्यते इति भावः । अक्षीणीति । द्वित्वेपि लोके बहुवचनं दृश्यत

उ.]प्रयोगादेवेति।असति विरुद्धप्रयोगे प्रयोगाद्व्यवस्था सिध्यतीति भावः।भाष्ये'लक्ष्यत इती'त्यन्ता 'दृष्टविप्रयोगत्वाच्चे'त्यादेरवतारणिका । ननु स्वार्थे विधानेपि सङ्ख्यायां विधानार्थमेतदत आह-सुप इति । स्वार्थद्रव्येति । अत्र 'स्वार्थ'शब्देन प्रवृत्तिनिमित्तं,'द्रव्य'शब्देन विशेष्यम् ,अतो गुणपरशुक्लादिशब्दे नाऽव्याप्तिः।लौकिकादिति। 'घट' इत्यादौ जातौ व्यक्तौ वेत्यादिनिर्णयवदिति भावः । एवं'कर्मणि द्वितीये'त्यादीनामपि नियमत्वं पञ्चकपक्ष एवेति स एव पक्षो मुख्यः । त्रिकादिपक्षस्त्वभ्युच्चय इति तत्त्वम्।नन्वेवमपि तिङ्ष्वनुपपत्तिः, नहि तत्प्रकृत्यर्थः सङ्ख्या वक्तुं शक्येत्यत आह-तिङोऽपीति।सङ्ख्यायुक्तयोरेव तयोरिति। तयोः सङ्ख्याश्रयत्वादिति भावः। 'पचन्ति-भवति' 'पच्यन्ते भवती'त्यादौ कर्तृकर्मणोर्भवत्यादिघटकतिङर्थसङ्ख्यायुक्तयोरभावादिदं चिन्त्यम् । तस्मादारोपिताऽनारोपितसङ्ख्यायुक्तक्रियाकारकभूतयोरित्युचितम् ।उक्तोदाहरणयोरनारोपितैकत्ववती क्रिया।कर्तृगतसङ्ख्यारोपस्तु न तत्र, आरोपितस्याऽन्यत्रारोपाऽभावात् । स्वभावत इति । इदं चिन्त्यम्, एवं स्वभाववादाश्रयणे 'तस्यापत्य'मित्यादेर्वैयर्थ्यापत्तिः, शास्त्रारम्भवैयर्थ्यं च,तस्मा'त्तिङोप्यविशेषेण धातुमात्राद्विधीयन्त'इति भाष्या'त्सङ्ख्याविशेषाद्यनुपादानेने'त्यर्थकात्प्रातिपदिकस्येव धातोरपि सङ्ख्याकारके अर्थः। 'लः कर्मणी'त्यपि नियम एव, 'वर्त्तमाने ल'डित्यादिना स्वार्थे विहितलाऽनुवादेन तत्प्रवृत्तेः । करणादि च व्यावर्त्त्यम् । 'पाकेन कृतं वैर'मित्यादौ तत्त्वप्रतीतेः। तिङि तु नियमेन द्योतकाऽभावात्तदप्रतीतिरित्यन्यत् । 'लः कर्मणि चे'त्यस्यापि कर्मादिवृत्ताद्धातोर्ल इत्येवाऽर्थो 'वर्त्तमाने ल'डितिवत् । ध्वनितं चेदं 'सुक्रमो'रितिसूत्रे 'भावकर्मणो'रित्यस्य भावकर्मवृत्ताद्धातोरित्यर्थं प्रदर्शयता भाष्यकारेण । सङ्ख्यायाश्च कारकस्येव क्रियायामेवान्वयस्तिङीति ङ्याप्सूत्र उपपादयिष्यामः। कर्मादयः शब्दाः सुब्नियामकेषु शक्तिपराः, तिङ्संबन्धिशास्त्रेषु शक्तिमत्पराः। अतएव तिङ्द्योत्यानां प्रकृत्यर्थविशेषणता।नहि शक्तिः

१ 'योगाच्च' । २ इदमत्तरपन्थी क्वचित । ३ 'नियमे' । ४ 'तद्दर्शने' ।

मर्थमिदमुच्यते॥ अथैतस्मिन्नियमार्थे सति किं पुनरयं प्रत्ययनियम, 'एकस्मिन्नेवैकवचनं', 'द्वयोरेव द्विवचनं', 'बहुष्वेव बहुवचन'मिति, आहोस्विदर्थनियमः–'एकस्मिन्नेकवचनमेव', 'द्वयोर्द्विवचनमेव', 'बहुषु बहुवचनमेवे'ति?॥ कश्चात्र विशेषः ? ॥*॥ तत्र प्रत्ययनियमेऽव्ययानां पदसंज्ञाऽभावोऽसुबन्तत्वात् ॥*॥ तत्र प्रत्ययनियमेऽव्ययानां पदसंज्ञा न प्राप्नोति–उच्चैः नीचैरिति ॥

किं कारणम्?॥ 'असुबन्तत्वात्'॥*॥ अर्थनियमे सिद्धम्॥*॥ अर्थनियमे सिद्धं भवति । अस्त्वर्थनियमः॥ अथ वा पुनरस्तु प्रत्ययनियमः। ननु चोक्तं–'तत्र प्रत्ययनियमेऽव्ययानां पदसंज्ञाऽभावोऽसुबन्तत्वा'दिति । नैष दोषः ॥ ॥*॥ सुपां कर्मादयोऽप्यर्था: सङ्ख्या चैव तथा तिङाम् ॥*॥ सुपां सङ्ख्या चैवाऽर्थः कर्मादयश्च । तथा तिङां [सङ्ख्या चैवार्थः कर्मादयश्च] ॥

॥*॥ प्रसिद्धो नियमस्तत्र ॥*॥ प्रसिद्धस्तत्र नियमः ॥*॥ नियमः

प्र.]इत्यर्थः । विरुद्धः प्रयोगो–विप्रयोगः। **तत्र प्रत्ययनियम** इति। प्रत्यया विशिष्टायां सङ्ख्यायां नियता इति निःसङ्ख्येभ्योऽव्ययेभ्यस्तेषामनुत्पादात्पदत्वाऽभावात्तन्निबन्धनरुत्वाद्यभावप्रसङ्गः । **अर्थनियम इति** । अर्था नियता इति तेषु वचनान्तराऽभावः । प्रत्ययास्त्वनियतत्वादव्ययेभ्योऽपि सिद्ध्यन्तीत्यर्थः ।

सुपामिति । 'कर्मणि द्वितीये'त्यादेः प्रकरणस्य 'बहुषु बहुवचन'मित्यादेश्च

उ.]साक्षात्क्रियागता । एवं च सुपां तिङां च द्योतकतेत्येव भाष्यसंमतम् । न च शत्रादिविषयलस्यापि द्योतकत्वापत्तौ तत्रापि कर्त्रादेर्विशेषणतैव स्यादिति महदनिष्टम् । तिङामसत्त्वभूतभावार्थत्वेन तत्स्थानिलस्य तदर्थकत्वेप्यास्यमाने शय्यमाने च गत इत्यादौ शानचि सत्त्वभूतभावप्रतीत्या तत्स्थानिलस्य तदर्थकत्वाय 'भावे' इत्यस्यावृत्त्याऽर्थद्वयबोधकत्ववत्कर्त्राद्यंशेऽप्यावृत्त्या कर्त्रादौ वर्त्तमानात्कर्त्रादावर्थे च लकाराणां विधानेनाऽक्षतेरित्यलं विस्तरेण।भाष्ये–नियमःर्थमिति। 'अक्षीणी'त्यादेरसाधुत्वमिति भावः । वाक्यभेदेन च नियमो मन्दमतेरेकवाक्यताज्ञानाऽसम्भवात् । एकवाक्यतापक्षेऽपि फलतो नियम एव, तद्विनापि तत्र सिद्धेरिति तात्पर्यम् । ननु प्रत्ययनियमेऽपि सजातीयापेक्षनियमाश्रयणादव्ययेभ्यः सिद्ध्यतीत्यत आह—प्रत्यया इति । सामान्यापेक्षनियमेऽयं दोष इति भावः । नन्वर्थनियमेऽपि प्रत्ययनियमस्य त्यागे मानाऽभावाद्दोष एवाऽत आह—प्रत्ययास्त्विति । उभयविधनियमस्यैकवाक्येनाऽलाभादित्यर्थः ।

ननु प्रकरणान्तरविहितसुपां तिङां च कथमेतेऽर्था अत आह–**कर्मणीति**।आका-

---

१ श्लोकवार्तिकम् । २ क्वचित् ।

प्रकृतेषु वा[1] ॥*॥ अथ वा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः ॥ के च प्रकृताः ? ॥ एकत्वादयः । 'एकस्मिन्नेवैकवचनं न द्वयोर्न बहुषु'। 'द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन्न बहुषु'। 'बहुष्वेव बहुवचनं, न द्वयोर्नैकस्मि'न्निति । [अथवाऽविशेषेणोत्पद्यन्ते, उत्पन्नानाञ्च नियमः ।] ॥ अथ वाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'उत्पद्यन्तेऽव्ययेभ्यः स्वादय'इति,यदय'मव्ययादाप्सुपः'इत्यव्ययाल्लुकं शास्ति॥

इति श्रीव्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकम्॥॥

प्र.]स्वादिसूत्रेण सहैकवाक्यता। तिङर्थे त्विह तस्माद्भेदेन सूत्रद्वयमुपात्तम्।तत्रैकस्मिन्कर्मणीत्येवं गुणगुणिनोः सामानाधिकरण्येन संबन्धे सति सङ्ख्याकर्मादयश्च सुपामर्था भवन्ति । प्रसिद्धो नियम इति । अर्थनियम इत्यर्थः । नियमः प्रकृतेषु वेति । तुल्यजातीयस्य नियमेन व्यावृत्तिः क्रियत इत्यव्ययेभ्यः स्वादीनामव्यावृत्तिः । अथ वेति । भवतु प्रत्ययानां सामान्येन नियमस्तथापि ज्ञापकादव्ययेभ्यः स्वादिसिद्धिरित्यर्थः। *इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकम् ।१।४।२।*

उ.]क्षावशाद्वाक्यैकवाक्यतामनुभूयैव तेषां लक्ष्यसंस्कारकत्वमित्यर्थः।स्वादिसूत्रेणेति। तिङ्सूत्रस्याप्युलक्षणम्। पदैकवाक्यतयाऽन्वये तु 'कर्मत्वादियोग्यार्थकप्रातिपदिकार्थमात्रगते एकत्वे प्रथमैकवचनं सुः,कर्मशक्तिसमानाधिकरणे एकत्वे द्वितीयैकवचन', मित्यादिप्रकारेण बोधादन्यत्राऽव्ययादौ प्राप्तिरुपपादयितुमशक्यैव। किं चाऽर्थनियमप्रकृतार्थापेक्षप्रत्ययनियमशुद्धप्रत्ययनियमेति कथोच्छेद एव । एकवचनादिशब्दे भाविसंज्ञाविज्ञानगौरवं च । अतो वाक्यैकवाक्यतैवाऽत्रैकवाक्यतापदेन विवक्षितेति दिक् । नन्वेवमत्र पाठो व्यर्थोऽत आह—तिङर्थे त्विति । सुपामर्था इति । द्योत्या इत्यर्थः । तिङ्ष्वपि द्योतकतेत्युपपादितम् । भाष्ये—तत्रेति तच्छब्देन पूर्वोपक्षान्तार्थ एव परामृश्यत इत्याह—अर्थेति । पूर्वार्द्धेन सामान्यापेक्षप्रत्ययनियमाऽसंभवो दर्शितः । अर्थद्वयसत्त्वे 'कर्मण्येवे'त्यादेर्वक्तुमशक्यत्वमिति भावः। प्रत्ययनियमपक्षेऽप्यव्ययेभ्यः स्वाद्युत्पत्तये आह—प्रकृतेषु वेति । नन्वेकत्वे एव नान्यत्रेत्येतावल्लभ्यते, तत्कथं प्रकृतविषये नियमोऽत आह—तुल्यजातीयस्येति । तत्र प्रकृतापेक्षप्रत्ययनियमेऽयमर्थः'कर्मत्वादियोग्यार्थकप्रातिपदिकाच्चेत्प्रातिपदिकार्थे एव' कर्मण्येव, नान्यत्र करणादा'विति। 'पचतिकल्प'मित्यादौ च या विभक्तिर्नेष्यते साऽनभिधानाद्वारणीयेति।एवमर्थनियमपक्षेपि बोध्यम्।पदैकवाक्यतयाऽन्वये सामान्यापेक्षप्रत्ययनियमे चाऽव्ययेभ्यःस्वाद्युत्पत्तिमाह भाष्ये—अथवाचार्येति।इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्द्योते प्रथमस्य चतुर्थे द्वितीयमाह्निकम्।

---

१ श्लोकवार्त्तिकम् । २ क्वचिन्न । ३ 'तिङर्थे त्विति' । ४ 'तिङर्थे' ।

कारके ॥ १।४।२३ ॥

किमिदं 'कारके' इति ? ॥*॥[कारके इति] संज्ञानिर्देशः[2]॥*॥ किं वक्तव्यमेतत् ? ॥ नहि ॥ कथमनुच्यमानं गंस्यते ? ॥ इह हि व्याकरणे ये वैते लोके प्रतीतपदार्थकाः शब्दास्तैर्निर्देशाः क्रियन्ते, पशुरपत्यं[3] देवतेति । या वैता कृत्रिमाष्टि-घु-घ-भादिसंज्ञाः । न चायं लोके ध्रुवादीनां प्रतीतपदार्थकः शब्दो, न खल्वपि कृत्रिमा संज्ञा, अन्यत्राऽविधानात् । संज्ञाधिकारश्चायम् । तत्र किमन्यच्छक्यं विज्ञातुमन्यदतः संज्ञायाः ? ॥*॥ कारक इति संज्ञानिर्देशश्चेत्संज्ञिनोऽपि[5] निर्देशः॥*॥ कारक इति संज्ञानिर्देशश्चेत्संज्ञिनोऽपि[4] निर्देशः कर्तव्यः । साधकं निर्वर्तकं कारकसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् ॥

प्र.] कारके । किमिदमिति । सप्तमीनिर्देशान्न तावत्संज्ञात्वेनाऽधिकारः । संज्ञाया भाव्यमानत्वात्प्रथमानिर्देशस्य न्याय्यत्वात् । अथ विशेषणत्वेनाऽधिकारस्तदा 'कारकाद्दत्तश्रुतयो'रित्यादावपादानादिसंज्ञाविकलस्याऽपि कारकस्य ग्रहणं प्राप्नोति। षड्विधस्यैव चेष्यते । तद्व्यतिरिक्तं च कारकमस्ति, यथा—'नटस्य शृणोती'ति प्रश्नः ।

संज्ञानिदेश इति।सुपां सुपो भवन्तीति प्रथमायाः स्थाने सप्तमी कृतेति भावः। किं वक्तव्यमिति । सप्तमीनिर्देशादयुक्तः संज्ञापक्ष इति भावः । नहीति । सुब्व्यत्यय उक्तः। न चाऽयमिति । शास्त्रे लोके च प्रसिद्ध्यभावाद्भूतविभक्त्यनुपपत्त्या-भाव्यमानविभक्तेः प्रथमायाः स्थाने सप्तमी कृतेति भावः । संज्ञिनो निर्देश इति । यद्यपि वक्ष्यमाणा ध्रुवादयः संज्ञिनो लभ्यन्ते तथापि विशिष्टः[6] संज्ञी निर्देष्टव्यः—'यत्क्रियायाः साधकं ध्रुवादि, तत्कारकसंज्ञमपादानसंज्ञं च भवती'ति । ननु

उ.] कारके।विधेयाऽनिर्देशेन स्वार्थत्वाऽसंभवादयमधिकार एव।तत्राधिकाराऽसंभवमाह—सप्तमीति । अथेति।'कारके' इत्यस्य क्रियायामित्यर्थो, विषयसप्तमी चेयमिति भावः । ननु षड्विधकारकाऽतिरिक्तकारकाऽप्रसिद्धिरत आह—यथेति । क्रियाजनकत्वं हि कारकत्वम् । भाष्ये समाधाता स्वाशयमाह—इह हीति । प्रतीतेति । अपत्यसमूहादिशब्दा इत्यर्थः । निर्देशाः—व्यवहाराः । 'भादिसंज्ञा' इत्यस्य 'ताभिर्वे'ति शेषः । 'निर्देशा' इत्यनेनाऽन्वयः । ध्रुवादीनां प्रतीतेति । ध्रुवादीनां वाचकोऽयं शब्दो न लोके प्रतीतपदार्थक इत्यर्थः, किं तु क्रियाजनकपरत्वेनैव प्रसिद्ध इति भावः । अन्यत्रेति । अतः सूत्रादित्यर्थः । तदाशयमाह—शास्त्रे इति । 'निर्देष्टव्य' इत्यस्य 'इति भाष्यार्थः' इति शेषः । तत्फलं तु 'ब्राह्मणस्य

१ लुप्तं स्यात् । २ 'संज्ञया'। इदं भाष्यमित्यन्ये । वार्त्तिकमित्यन्ये। 'सञ्ज्ञानिर्देश'इत्येव वार्त्तिकमित्यपरे । ३ क्वचिन्न । ४ 'टिघुभसंज्ञा' । ५ अपिः क्वचिन्न । ६ 'विशिष्टः' ।

॥इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गो ग्रामस्य समीपादागच्छतीत्यकारकस्य॥॥ **इतरथा ह्यनिष्टं प्रसज्येत । अकारकस्याऽप्यपादानसंज्ञा प्रसज्येत ॥ क्व ?॥ 'ग्रामस्य समीपादागच्छतीति'** ॥ **नैष दोषः । नाऽत्र ग्रामोऽपाययुक्तः॥ किं तर्हि ? ॥ समीपम् । यदा च ग्रामोऽपाययुक्तो भवति, भवति तदाऽपादानसंज्ञा । तद्यथा—**

प्र.]संज्ञापक्षे कारकसंज्ञाया अपादानादिसंज्ञाभिः समावेशो न प्राप्नोति,एकसंज्ञाधिकारात् । नैष दोषः।'ध्रुवमपाय' इति योगविभागेन कारक इति संज्ञा क्रियते । ततोऽपादान'मित्यत्र कारकग्रहणमनुवर्तते,'ध्रुवमपाय' इति च,तेन कारकं सदपादानसंज्ञमित्येवं समावेशः सिध्यतीति । अन्तरेणाऽप्यनुवृत्तिं वचनसामर्थ्यात्पर्याये सिद्धे समावेशार्थाऽनुवृत्तिर्विज्ञायते । एवं सम्प्रदानादिसंज्ञास्वपि समावेशो व्याख्येयः । समावेशस्य च प्रयोजनं 'स्तम्बेरम' इत्यादावधिकरणसप्तमी,कारकत्वात्कृदन्तस्योत्तरपदस्य प्रकृतिस्वरः । **ग्रामस्य समीपादिति** । यथा यो वृक्षशाखायाः पतति वृक्षादप्यसौ पतति । एवं यो ग्रामसमीपादागच्छति ग्रामादप्यसावागच्छति । ततश्चाऽपाये ग्रामस्य ध्रुवता भवति । आगमने तु निर्वर्तकत्वाऽभावः । समीपविशेषणत्वेनोपात्तत्वात् । **नाऽत्र ग्राम इति।** समीपविशेषणत्वेनोपादानादेव ग्राम-

---

उ.] पुत्रं पन्थानं पृच्छती'ति भाष्य एव वक्ष्यति । भाष्ये'साधक'मित्यस्य पर्यायो 'निर्वर्त्तक'मिति।साधक'मितपस्य च 'क्रियाया'इत्यादिः। **वचनसामर्थ्यादिति।**योगविभागसामर्थ्यादित्यर्थः। **स्तम्बेरम इति** । चिन्त्यमिदम्। उपपदत्वादेव 'गतिकारकोपपदात्कृ'दिति स्वरस्य सिद्धेः । न च स्तम्बशब्द उपपदं, न स्तम्बेशब्द इति वाच्यम् । सुबन्तस्यैवोपपदताया 'उपपद'संज्ञा सूत्रे भाष्ये वक्ष्यमाणत्वात् । तस्माद्ग्रामेवास इत्युदाहार्यम् । तत्र हि थाथादिस्वरः । **प्रकृतिस्वर इति** । थाथादिस्वरस्तु न, अपा साहचर्यादेरच एव तत्र ग्रहणात् । 'भीत्रार्थानां भयहेतु'रित्यादावप्यात्र्त्याऽनुवृत्त्या च समावेशो व्याख्येयः ।

नन्वत्र समीपस्यैवाऽवधित्वं नतु ग्रामस्येत्यत आह—**यथेति।ग्रामसमीपादिति।** वाटिकादेर्निर्वर्त्तकत्वम् ,अपादानस्यापि तदभावे तदभावात्। **ग्रामादपीति।** विभागः संश्लेषपूर्वक एवेतिनियमो नेत्यभिमानः । **समीपविशेषणत्वेनेति** । एवं च तन्निर्वर्त्तककत्वेन न विवक्षितः स इति भावः । ननु ग्रामसमीपविभागे ग्रामविभागोऽप्यार्थिकोऽस्त्येवेत्यत आह—**स हि संश्लेषेति** । **विवक्षित इति** । **'नात्रे'**ति भाष्यस्य नाऽत्र ग्रामोऽपाययुक्तत्वेन विवक्षित इत्यर्थ इति भावः । नन्वेवं'ग्रामात्समीपा'दित्यादावपि ग्रामस्याऽपादानत्वं न स्यादत आह—**ग्रामात्समीपादिति** । **वस्त्व-**

---

१ क्वचिन्न ।

ग्रामादागच्छतीति ॥*॥ कर्मसंज्ञाप्रसङ्गोऽकथितस्य ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीति ॥*॥ कर्मसंज्ञा च प्राप्नोत्यकथितस्य ॥ क ? ॥ 'ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीति' ॥ नैष दोषः । अयमकथितशब्दोऽस्त्येवाऽसङ्कीर्तिते वर्तते । तद्यथा–कश्चित्कंचित्सञ्चक्ष्याह–'असावत्राऽकथितः'। असङ्कीर्तित इति गम्यते ॥ अस्त्यप्राधान्ये वर्तते । तद्यथा–'अकथितोऽसौ ग्रामे' 'अकथितोऽसौ नगरे' इत्युच्यते यो यत्राऽप्रधानो भवति। तद्यदा–अप्राधान्येऽकथितशब्दो वर्तते तदैष दोषः 'कर्मसंज्ञाप्रसङ्गोऽकथितस्य ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छती'ति ॥*॥ अपादानं च, वृक्षस्य पर्णं पततीति ॥*॥ अपादानसंज्ञा च प्राप्नोति[1] ॥ क ? ['वृक्षस्य[2] पर्णं पततीति'] ॥ वृक्षस्य पर्णं पतति[3], कुड्यस्य पिण्डः पततीति ॥*॥ न वाऽपायस्याऽविवक्षितत्वात् ॥*॥ न वैष दोषः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अपायस्याऽविवक्षितत्वात्' । नाऽत्राऽपायो विवक्षितः ॥

प्र.]स्याऽपाययोगो नास्ति। स हि संश्लेषपूर्वकः,संश्लेषश्च सन्नसन्वा बुद्ध्या कल्प्यते। स च समीपस्यैव विवक्षितो,न ग्रामस्येत्यर्थः। 'ग्रामात्समीपा'दिति चोक्ते वस्त्वन्तरापेक्षं ग्रामस्यैव सामीप्यं प्रतीयते न तु ग्रामापेक्षमन्यस्य सामीप्यम् । सञ्चक्ष्येति । 'वर्जने प्रतिषेध' इति ख्याञादेशाऽभावः । वर्जनं च प्रसक्तस्य सजातीयस्यैव भवतीति कारकस्यैव कर्मसंज्ञा भवति न तु ब्राह्मणस्य,–पुत्रं प्रति विशेषणत्वेनोपात्तस्य । तद्यदेति । अप्राधान्यस्य प्रसङ्गनिरपेक्षत्वाद्ब्राह्मणेऽपि पुत्रवद्भावात् । पन्था ईप्सिततमत्वात्प्रधानं, न पुत्रो, नापि ब्राह्मणः । वृक्षस्य पर्णमिति । 'ग्रामस्य समीपा'दित्यत्रापाययुक्तार्थान्तरसद्भावान्नास्ति ग्रामस्याऽपाययोगः । इह त्वर्थान्तरस्याऽनिर्देशाद्वृक्षस्यैवाऽपाययुक्तत्वमिति भावः । न वाऽपाय-

उ.] न्तरेति । सामानाधिकरण्येनान्वयादिति भावः । संचक्ष्येत्यस्योक्तेत्यर्थेऽसङ्गतिरत आह—वर्जनमिति । ब्राह्मणस्याऽत्रापादानत्वाद्यप्रसक्तिरिति भावः । यत्र तत्प्रसक्तिपूर्वकं तदविवक्षा तत्रैव तत्प्रवृत्तिरिति तात्पर्यम् । अप्राधान्यस्येति । प्रधानभिन्नत्वमेव तन्न तु वर्जितप्राधान्यकत्वम्।प्राधानत्वसम्भावनाऽभाववत्यपि लोकेऽप्रधानशब्दप्रयोगादिति भावः। पुत्रवद्भावादिति।पुत्रे इवाऽप्राधान्यस्य सत्त्वादिति भावः । तदेवोपपादयति–पन्था हीति । एवं चाऽनीप्सिततमत्वमेवाऽप्राधान्यम् । 'तथायुक्त'मित्यपि न, सर्वथाऽनीप्सितत्वाऽभावादिति भावः । 'तद्यदे'त्यनेन भाष्येणाऽत्र पक्षेऽरुचिर्ध्वनिता । सा चाऽग्रे स्फुटीकरिष्यते । ननु 'ग्रामस्य समीपा'दित्यत्रेवाऽत्रापि न भविष्यतीत्यत आह–ग्रामस्येति। नन्वपायाऽविवक्षायां वृक्षशब्द-

१ 'प्राप्नोतीति' । २ लक्ष्यं स्यात् । ३ 'पततीति' ।

किं तर्हि ? ॥ सम्बन्धः ॥ यदा चाऽपायो विवक्षितो भवति भवति तदाऽपादानसंज्ञा । तद्यथा–'वृक्षात्पर्णं पतती'ति । सम्बन्धस्तु तदा न विवक्षितो भवति, न ज्ञायते–कङ्कस्य वा कुररस्य वे'ति॥अयं तर्हि दोषः–कर्मसंज्ञाप्रसङ्गश्चाऽकथितस्य ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छती'ति॥नैष दोषः । 'कारक'इति महती संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः ॥ कुत एतत् ? ॥ लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः संज्ञायाः करणे एतत्प्रयोजनम्–

प्र.]स्येति। पर्णविशेषणत्वेनैव वृक्षस्य विवक्षितत्वात्। तथा हि–वृक्षमजहत्यपि पर्णे शाखास्थे भूमिं स्पृशति 'वृक्षस्य पर्णं पतती'ति प्रयोगो भवति। सति त्ववधौ गतिरपायो भवति नान्यथा, गतिविशेषत्वादपायस्य । न ज्ञायत इति । शब्देनाऽसमर्पणात्सम्बन्धिविशेषस्येति भावः । प्रत्यासत्त्या तु वृक्ष एव सम्बन्धित्वेन प्रतीयते । कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग इति । अप्रधानवाच्यकथितशब्दाश्रयण इति भावः ।

अन्वर्थसंज्ञेति।महत्याः संज्ञायाः करणादनुमीयते'नूनं विशिष्टा ध्रुवादयः संज्ञित्वेन निर्दिष्टाः, यद्विशेषदर्शनात्तदनुरूपा तेषां संज्ञा क्रियते'। करोतीति कारकमिति । साध्यत्वेन क्रियैव शब्दात्प्रतीयते इति क्रियाया निर्वर्तकस्य कारकसंज्ञा-

उ.]वैयर्थ्यमतआह–पर्णेति ।ननु पतत्पर्णं प्रति वृक्षस्य विशेषणत्वेऽपायविवक्षाप्यावश्यकीत्यत आह–वृक्षमजहत्यपीति।ननु पतेरेवापाऽयत्वेन तस्य चावध्याकाङ्क्षत्वेन तत्त्वमावश्यकमत आह–सति हीति । नन्वेवमन्योन्याश्रयोऽत आह–गतिविशेषत्वादिति । विभागजन्यसंयोगानुकूलव्यापार एवाऽपायः।इह तूत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापार एव पतेरर्थ इतिभावः । कङ्ककुररौ–वृक्षविशेषौ, पक्षिविशेषौ च। प्रत्यासत्त्या त्विति ग्रन्थोपयोगश्चिन्त्यः । पतत्रिपर्णे पतत्यपि 'वृक्षात्पर्णं पतती'ति प्रयोगाच्च । अप्रधानेति । वस्तुतोऽसंकीर्तितपर्यायेपि दोषः । प्राप्तिपूर्वकाऽविवक्षायां, सर्वथा तदप्राप्तौ चाऽसंकीर्तितत्वं तत्र विवक्षितम् । अत एव'नटस्य शृणोती'त्यादौ सर्वथाऽपादानत्वाद्यप्राप्तिविषये कर्मत्वमाशङ्क्य परिगणनेन समाहितमाख्यातोपयोग इति सूत्रे भाष्ये । कारकाधिकाराऽभावे च पृच्छिकर्मणो निमित्तत्वात्प्राप्तिरत्र कर्मत्वस्य । प्रश्नजनकता तु न, पुत्रेणाऽन्यथासिद्धत्वादिति भाष्याशयः । अत एव याचिपृच्छिभिक्षीणामकथितं चेत्युदाहरणता । तत्र हि न कस्यापि प्राप्तिरिति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम् । नन्वन्वर्थत्वं नाम योगरूढत्वम् , एवं च कथं यौगिकार्थमुद्दिश्य संज्ञाविधानमत आह–महत्या इति । विशिष्टाः। महासंज्ञोपस्थितक्रियानिर्वर्तकत्वविशिष्टा इत्यर्थः । यद्विशेषेति । क्रियानिर्वर्तकत्वरूपविशेषेत्यर्थः । ननु करोतीत्यस्य निष्पादयतीत्यर्थः। एवं च निष्पादकत्वे लब्धेपि क्रियानिर्वर्तकमित्यर्थाऽलाभो-

१ क्वचिन्न । २ 'ह्यवधौ' । ३ 'गते' । ४ 'वाऽसं' । ५ 'कारकेऽधि' ।

अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत–'करोतीति कारक'मिति ॥*॥ अन्वर्थमिति चेदकर्तरि कर्तृशब्दानुपपत्तिः ॥*॥ **अन्वर्थमिति चेदकर्तरि कर्तृशब्दो नोपपद्यते, करणं कारकमधिकरणं कारकमिति** ॥*॥ सिद्धं तु प्रतिकारकं क्रियाभेदात्पचादीनां करणाऽधिकरणयोः कर्तृभावः ॥*॥ **सिद्धः करणाऽधिकरणयोः कर्तृभावः** ॥ **कुतः ?** ॥ **'प्रतिकारकं क्रियाभेदात्पचादीनाम्'**[1] । **पचादीनां हि प्रतिकारकं क्रिया भिद्यते** ॥ **किमिदं प्रतिकारकमिति ?**॥ **कारकं कारकं प्रति प्रतिकारकम्** ॥ **कोऽसौ प्रतिकारकं क्रियाभेदः पचादीनाम्?**॥*॥ अधिश्रयणोदकासेचनतण्डुलावपनैधोऽपकर्षणक्रियाः प्रधानस्य कर्तुःपाकः ॥*॥ **अधिश्रयणोदकासेचनतण्डुलावपनैधोऽपकर्षणादिक्रियाः कुर्वन्नेव 'देवदत्तः पचती'त्युच्यते । तत्र तदा पचिर्वर्तते । एष प्रधानकर्तुः**[2] **पाकः**[3] । **एतत्प्रधानकर्तुः कर्तृत्वम्** ॥*॥ द्रोणं पचत्याढकं पचतीति सम्भवनक्रिया धारणक्रिया चाधिकरणस्य पाकः ॥*॥ **द्रोणं पचत्याढकं पचतीति सम्भवनक्रियां धारणक्रियां च कुर्वती स्थाली 'पचती'त्युच्यते । तत्र तदा पचिर्वर्तते ।**

प्र.]ऽपादानादिसंज्ञा च प्रवर्तते । **अन्वर्थमिति चेदिति** । करोतीति कारकमिति यद्याश्रीयते तदा स्वतन्त्रस्यैव कर्तृसंज्ञावत्कारकसंज्ञाऽपि प्राप्नोति न तु करणादीनां कर्तृपरतन्त्राणाम् । **कर्तृशब्द इति** । कर्तृवाची कारकशब्द इत्यर्थः । **सिद्धं त्विति** । स्वव्यापारे सर्वेषां स्वातन्त्र्यात्तदनुष्ठानद्वारेण प्रधानक्रियायामुपयोगात्कर्तृ-

उ.]ऽत आह–**क्रियैवेति**।क्रियाया एव शब्देन साध्यत्वप्रतीतेर्निर्वर्तकार्थे कारकशब्दे संबन्ध्याकाङ्क्षायां सैव संबध्यत इति भावः । संप्रदानादीनामपि स्वज्ञानद्वारा जनकत्वं बोध्यम् । ननु करणादीनामपि क्रियानिर्वर्त्तकत्वमस्त्येवेत्यत आह–**स्वतन्त्रस्येति** । स्वतन्त्रवाचिकर्तृपदार्थे ण्वुलो विधानादिति भावः । नन्वकर्तरि कर्तृशब्दाऽप्रयोग इष्ट एवेत्यत आह–**कर्त्तृवाचीति** । ननु समूहरूपा क्रिया प्रतिकारकं न भिन्नाऽत आह–**स्वव्यापार इति** । एवं च स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यात्कारत्वं पच्यादिवाच्यसमूहं प्रति पारतन्त्र्यात्करणत्वं चेति भावः । ननु तदा तस्य धात्वर्थत्वाऽभावात् कथं क्रियात्वं, कथं च तदाश्रयत्वेन करणादीनां कारकत्वमिति चेन्न। तदानीं तस्य प्रकृतधात्वर्थत्वाऽभावेपि कृधात्वर्थत्वाऽक्षतेः।विभक्तिस्तु प्रकृतधात्वर्थनिबन्धनसंज्ञयैवेति बोध्यम् । **तदनुष्ठानद्वारेणेति** । तदनुगमनद्वारेणेत्यर्थः । **तदेति**।यदा 'देवदत्तःपचती'त्युच्यते **तदा** तत्राधिश्रयणादावित्यर्थः। एवमग्रेपि । **द्रोणं पचतीत्यादेः**—'स्थाली'त्यादिः । ज्ञानरूपस्य सम्भवनस्य

१ 'भेदात् । पचादीनां हि' । २ 'प्रधानस्य कर्त्तु' ।
३ [illegible] एव प्रधानकर्तुः कर्तृत्व'मित्येव क्वचित्पाठः ।

एषोऽधिकरणस्य पाकः। एतदधिकरणस्य कर्तृत्वम् ॥*॥ एधाः पक्ष्यन्त्या विक्लित्तेर्ज्वलिष्यन्तीति ज्वलनक्रिया करणस्य पाकः ॥*॥ एधाः पक्ष्यन्ति,— आ विक्लित्तेर्ज्वलिष्यन्तीति ज्वलनक्रियां कुर्वन्ति काष्ठानि 'पचन्ती'त्युच्यन्ते। तत्र तदा पचिर्वर्तते। एष करणस्य पाकः। एतत्करणस्य कर्तृत्वम् ॥

॥*॥ उद्यमननिपातनानि कर्तुश्छिदिक्रिया ॥*॥ उद्यमननिपातनानि कुर्वन्नेव देवदत्तश्छिनत्तीत्युच्यते। तत्र तदा छिदिर्वर्तते। एष प्रधानकर्तुश्छेदः। एतत्प्रधानकर्तुः कर्तृत्वम् ॥*॥ यत्तन्न तृणेन तत्परशोश्छेदनम् ॥*॥ यत्तत्समाने उद्यमने निपातने च परशुना छिद्यते, न तृणेन, तत्परशोश्छेदनम्। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् ॥*॥ इतरथा ह्यसितृणयोश्छेदनेऽविशेषः स्यात् ॥*॥ यो हि मन्यते उद्यमननिपातनादेवैतद्भवति च्छिनत्तीति, असितृणयोश्छेदने न तस्य विशेषः स्याद्यदसिना छिद्यते तृणेनापि तच्छिद्येत ॥*॥ अपादानादीनां त्वप्रसिद्धिः ॥*॥ अपादानादीनां तु कर्तृत्वस्याऽप्रसिद्धिः। यथा हि भवता करणादीनां कर्तृत्वं निदर्शितं न तथाऽपादानादीनां

प्र.]सन्निधावपि स्वव्यापारस्याऽनिवर्तनात्पारतन्त्र्यावस्थायामप्यनिवृत्तं कारकत्वमित्यर्थः।सम्भवनक्रियामिति। ग्रहणक्रियामित्यर्थः। धारणक्रियामिति। स्थिरत्वादा क्रियासमाप्तेस्तण्डुलानां धारणमित्यर्थः। एधाः पक्ष्यन्तीति भविष्यन्निर्देशः कर्तृगतसम्भावनापेक्षः। कर्त्रा हि सम्भावितक्रिया नियुज्यन्ते, नियुक्ताश्च व्याप्रियन्ते न तु प्रागेव। न त्वत्र भविष्यन्निर्देशस्तन्त्रम्। अनेकार्थत्वाद्धातूनां तादर्थ्याद्वा तद्रूपासङ्गात्करणादिव्यापारे पचेर्वृत्तिर्द्रष्टव्या। यत्तन्न तृणेनेति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां करणस्य विशिष्टव्यापारावेशनिदर्शनाय दर्शयति। न तथेति।

उ.]स्थाल्यां बाधादाह—ग्रहणे'ति। ननु स्थालीविषयश्चुल्ल्या व्यापारो धारणं, स कथं स्थाल्या अत आह—तण्डुलानामिति।नन्वत्र लृण्निर्देशो व्यर्थोऽत आह—भविष्यदिति। ननु धात्वन्तरवाच्यज्वलनादौ पचेः कथं वृत्तिरत आह—अनेकार्थत्वादिति। तादर्थ्याद्वेति। समूहरूपस्य क्रियार्थत्वात्स्ववाच्यसमूहरूपारोपः करणव्यापारे इत्यर्थः। नन्वेकत्र करणस्य कर्तृत्वे दर्शितेऽन्यत्रापि ज्ञातुं शक्यत इति परशौ तत्कथनमनुपयुक्तमत आह—अन्वयेति। निदर्शनायेति। प्रतिपादयितुमित्यर्थः। परशौ यथा विशिष्टः करणव्यापार एवं सर्वत्रापीति। एवं च तत्तत्स्वव्यापारे कर्तृत्वात्कारकत्वं, फलाश्रयत्वादेविवक्षायां च कर्मत्वादि। कारकत्वं चोपलक्षणं सत्कर्मकारकादिसंज्ञोपयोगीति बोध्यम्। अन्ये तु प्रधानक्रियाजनकोक्तस्व-

१ 'नस्य कर्तु'। २ 'यन्न तृणेने'। ३ क्वचिन्न। ४ 'पत'।
५ 'निपतनादेवै'। ६ 'नापि च्छिद्येत'। ७ 'त्वाच्च धा'।

निदर्श्यते ॥*॥ न वा, स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात्तयोः पर्यायेण वचनं, वचनाश्रया च संज्ञा ॥*॥ न वैष दोषः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात्' । सर्वत्रैवाऽत्र स्वातन्त्र्यं पारतन्त्र्यं च विवक्षितम्। 'तयोः पर्यायेण वचनम्' । तयोः स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ययोः पर्यायेण वचनं भविष्यति॥[*॥वचना³श्रया च सञ्ज्ञा॥*]॥ वचनाश्रया च संज्ञा भविष्यति । तद्यथा—बलाहकाद्विद्योतते [विद्यु³त्]। बलाहके विद्योतते । बलाहको विद्योतत इति ॥ किं तर्ह्युच्यते—'अपादाना-

प्र.]नह्यपादाने ग्रामे ग्रामाय आगच्छतीति प्रयोगोऽस्ति।बलाहकादिति।निःसरणाङ्गे द्योतने³ द्युतिर्वर्तते पृथग्भावश्च विवक्षित इत्यपादानत्वम् । बलाहक इति । स्थित्यङ्गे द्योतनेऽत्र द्युतिर्वर्तते । बलाहके स्थित्वा ज्योतीरूपा विद्युद्विद्योतत इत्यर्थः। बलाहक इति । विद्युतो बलाहकस्य चाऽभेदविवक्षायामयं प्रयोगः। पर्याप्त-

उ.]स्वव्यापारे कर्तारः, प्रधानकर्त्रा न्यक्कृतेपि स्वगततत्तद्व्यापारे स्वातन्त्र्यसत्त्वात्। अकुर्वतः साधनत्वाऽनुपपत्तेः। एवं च तत्तद्व्यापारलब्धकरणत्वादिमन्त एव कर्तृपारतन्त्र्येपि स्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यसत्त्वात्तद्वारा मुख्यक्रियायामपि स्वतन्त्रा इति प्रधानक्रियाकर्तृत्ववन्तोऽपि यथा युद्धकर्मणि योद्धारो राजनियोगापेक्षणादस्वतन्त्रा अपि नियोगोत्तरं स्वतन्त्रा एव । नियोगमात्रात्तु तन्निष्ठजयादिभाग्राजा । नियोगमात्रेण च मुख्यकर्तर्येव कर्तृव्यवहारोपीत्याहुः । भाष्ये—अपादानादीनामिति । आदिना सम्प्रदानम् । बहुवचनं तु प्रयोगबाहुल्याभिप्रायेण । एवं च तयोः कारकसंज्ञाऽप्राप्तिरिति भावः । कर्मणः कर्तृत्वं तु 'कर्मवत्कर्मणे'तिसूत्रेण स्पष्टमेवोक्तमिति तन्न दर्शितम् । नन्ववधीभवनमेव तद्व्यापारोऽत आह—नहीति । अपादाने ग्रामे इति । अपादानभूतग्रामविषये इत्यर्थः । भाष्ये—वचनं विवक्षा । वचनाश्रया चेति । कादाचित्कस्वातन्त्र्यविवक्षाश्रया चाऽपादानसंज्ञेत्यर्थः । नन्वपादानस्य कर्तृत्वं न दृष्टमित्यतो भाष्ये-तद्यथेत्यादि । ननु विद्युद्बलाहकयोरविभागात्कथं निःसरणमत आह—पृथग्भाव इति । बौद्धो भेद इत्यर्थः । ननूक्तार्थे बलाहकस्याधारत्वानुपपत्तिरत आह—स्थित्यङ्ग इति । अभेदविवक्षायामिति । धूमज्योतिःसलिलमरुतां सङ्घातस्य मेघपदार्थत्वविवक्षायामिति भावः । भाष्ये—किं तर्हीति । अपादानस्य कर्तृत्वप्रसिद्धौ तेषां कर्तृत्वाऽप्रसिद्धिरित्यभिप्रायेण कथम'पादानादीनां त्वप्रसिद्धि'रिति वार्तिकं व्याख्यातमित्यर्थः । उत्तरयति—एवं तर्हीत्यादिना । "एवं तर्हि 'अपादानादीनां त्वप्रसिद्धिः' इति वाक्यं नोक्ताभिप्रायं, किं तर्हि"त्यन्वयः । पर्याप्तमिति । कर्मण इवेत्यर्थः।तद्व्याचष्टे—स्वेत्यादि । नन्वे-

१ लुप्तं । २ क्वचिन्न । ३ 'विद्योतने' ।
४ 'युद्धकर्तारोऽपि योद्धारो' । ५ 'कर्तृत्वव्य' ।

दीनां स्वप्रसिद्धि'रिति ? ॥ एवं तर्हि न ब्रूमोऽपादानादीनां कर्तृत्वस्याऽप्रसिद्धि'रिति।पर्याप्तं करणाधिकरणयोः कर्तृत्वं निदर्शितमपादानादीनां कर्तृत्वनिदर्शनाय, पर्याप्तो ह्येकः[1] पुलाकः स्थाल्या निदर्शनाय ॥ किं तर्हि ? ॥ 'संज्ञाया अप्रसिद्धिः'॥यावता सर्वत्रैवाऽत्र स्वातन्त्र्यं विद्यते, पारतन्त्र्यं च।तत्र परत्वात्कर्तृसंज्ञैव[2] प्राप्नोति॥ अत्रापि 'न वा स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात्तयोः पर्यायेण वचनं, वचनाश्रया च संज्ञे'त्येव ॥ यथा पुनरिदं भवता स्थाल्याः स्वा[3]तन्त्र्यं निदर्शितं संभवनक्रियां च धारणक्रियां च कुर्वती स्थाली स्वतन्त्रेति

प्र.]मिति । स्वव्यापारानुष्ठानमन्तरेण प्रधानक्रियायामुपयोगाऽभावात्। 'ग्राम आगच्छती'त्यर्थान्तरावगमादपादानव्यापारानवसायात्प्रयोगाऽभावः। एवं 'ब्राह्मणाय ददाती'त्यर्थे 'ब्राह्मणो ददाती'ति प्रयोगाऽभावः।शब्दशक्तिस्वाभाव्याचाऽपादानसम्प्रदानव्यापारे धातुर्न वर्तते।वस्तुतस्त्वपादानस्याऽवधिभावेनाऽवस्थानं व्यापारोस्ति, सम्प्रदानस्याप्यनुमननादिलक्षणः प्रतीयमानोऽपि व्यापारः कारकव्यपदेशनिबन्धनम् । यथा 'प्रविश पिण्डी'मिति । परत्वादिति । अपादानीनामवकाशो–यदा स्वातन्त्र्यं नास्ति । कर्तृसंज्ञाया अवकाशो–'देवदत्तः पचती'ति । ननु सर्वत्र स्वातन्त्र्यस्य सद्भावान्नाऽस्ति कर्तृसंज्ञावियुक्तोऽपादानादिसंज्ञानाम[न्यत्रा[3]ऽ]वकाशः?।सत्यमेतत्।पूर्वपक्षस्त्वयं, तत्र च न्यायाऽऽभासेनैव भाव्यम् । अन्यथा पूर्वपक्ष एव न स्यात् । अत्रापीति । उद्भूतस्वातन्त्र्यविवक्षायां कर्तृसंज्ञा,'यथा–'स्थाली पचती'ति। उद्भूतपारतन्त्र्यविवक्षायां तु न्यग्भावात्सदपि स्वातन्त्र्यं स्वकार्यं न प्रयुङ्क्ते । यथा राज-

उ.]धाः पचन्तीतिवद्ग्राम आयातीति प्रयोगः स्यादत आह–ग्राम आगच्छतीति । ननु 'काष्ठं पचती'त्यत्राप्यर्थान्तरावगमस्तुल्यः, एवमपि तद्व्यापारस्य धात्वर्थ[4]त्वेऽपादानादिव्यापारोऽपि तथा स्यादत आह–शब्दशक्तीति । नन्वपादानादिषु व्यापाराऽभावादेव न तथा प्रयोगोऽत आह–वस्तुतस्त्विति । ननु तस्य प्रकृतधातुवाच्यत्वाऽभावात्कथं कर्तृप्रत्ययान्तकारकव्यपदेशोऽत आह–प्रतीयमानोऽपीति । धात्वर्थत्वाऽभावेपि ग्रामादिपदैरेव तस्य प्रतीत्या तन्निरूपितं कारकत्वं, कारकशब्दघटकक्धात्वर्थत्वात्तस्य व्यापारस्येति भावः। न स्यादिति । अयं भावः–यद्यनवकाशत्वादपादानादिसंज्ञाः स्युस्तदा 'स्थाली पचती'ति न स्यादिति । नन्वेवमपि स्वव्यापारं प्रति स्वातन्त्र्यस्याऽनिवर्त्तनात्कर्तृत्वं न व्यावर्तितमत आह–उद्भूतेति । स्वतन्त्रपदसामर्थ्यादित्यर्थः । स्वातन्त्र्ये उद्भूतत्वं च—विवक्षितप्रकृतप्रधानसंपूर्णधात्वर्थाश्रयत्वरूपमेव । पारन्त्र्ये उद्भूतत्वं च–प्रकृतधात्वर्थानाश्रयत्वरूपत्वमेवेति बोध्यम् । यथा राजेति।तदा हि राजा स्वकार्यभागिति तत्राऽमात्यानां न स्वातन्त्र्यं, तद्व्यवाये

१ 'ह्येकपुलाकः' । २ 'कर्त्तृत्वं' । ३ क्वचिन्न । ४ 'धात्वर्थे' ।

क्वेदानीं परतन्त्रा स्यात् ? ॥ यत्तत्प्रक्षालनं परिवर्तनं वा ॥ न वैवमर्थं स्थाल्युपादीयते प्रक्षालनं [च] परिवर्तनं च करिष्यामीति ॥ किं तर्हि ? ॥ संभवनक्रियां [च] धारणक्रियां च करिष्यतीति। तत्र चाऽसौ स्वतन्त्रा क्वेदानीं परतन्त्रा ? ॥ एवं तर्हि स्थालीस्थे यत्ने कथ्यमाने स्थाली स्वतन्त्रा, कर्तृस्थे यत्ने कथ्यमाने परतन्त्रा ॥ ननु च भोः कर्तृस्थेऽपि यत्ने कथ्यमाने स्थाली संभवनक्रियां धारणक्रियां च करोति, तत्राऽसौ स्वतन्त्रा, क्वेदानीं परतन्त्रा [स्यात्] ? ॥ एवं तर्हि प्रधानेन समवाये स्थाली परतन्त्रा, व्यवाये स्वतन्त्रा। तद्यथा—अमात्यानां राज्ञा सह समवाये पारतन्त्र्यं, व्यवाये स्वातन्त्र्यम् ॥ किं पुनः प्रधानम् ? ॥ कर्ता ॥ कथं पुनर्ज्ञायते—कर्ता प्रधानमिति ? ॥ यत्सर्वेषु साधनेषु संनिहितेषु कर्ता प्रवर्त्तयिता भवति ॥ ननु च भोः प्रधानेनापि वै समवाये स्थाल्या अनेनार्थो 'ऽधिकरणं कारक'मिति। नहि 'कारक'मित्यनेनाऽधिकरणत्वमुक्तम्, 'अधिकरणं'मिति वा कारकत्वम्।

प्र.]सन्निधौ तदनुपयोगि स्वकार्यममात्या नारभन्ते। न वैवमर्थमिति। प्रक्षालनाद्यभावेऽपि पाकनिष्पादात्तेषां तत्राऽनङ्गत्वात्। किं पुनः प्रधानमिति। सामग्रीतः क्रियोत्पादात्सर्वेषां तत्र सामान्यान्न कस्यचित्प्राधान्यमिति भावः। कर्ता प्रवर्तयितेति। तदधीनप्रवृत्तिनिवृत्तित्वात्करणादीनां तस्य च प्रागन्यतः शक्तिलाभात्प्रति-

उ.]तु राजकार्येपि तेषां नियोगात्स्वातन्त्र्यमेव।तथा कर्तृसन्निधाने स्थाल्यादियत्नस्य धात्ववाच्यत्वात्तेषां पारतन्त्र्यमेव। तद्व्यवाये तद्यत्नस्यापि तद्वाच्यत्वात्स्वातन्त्र्यमिति भावः। अन्यथाऽपादानादीनां निरवकाशत्वादित्याशयः। भाष्ये—यथा पुनरिति। येन प्रकारेणेत्यर्थः। 'क्व'ेति प्रश्ने उत्तरं 'यत्त'दिति। तत्खण्डयति—नवेति। स्थालीस्थे यत्न इति। अत्र 'यत्न'शब्देन व्यापारसामान्यम्। समीचीने समाधाने उक्तेपि तदबुद्ध्वोक्तमेव पुनराह—ननु चेति। स्वाशयं प्रकटयति समाधाता—एवं तर्हीति। प्रधानेन समवाये इति। धात्वर्थाऽनाश्रयायाः प्रधानधात्वर्थाश्रयेण समवाये इत्यर्थः। व्यवाये इति। तस्य धात्वर्थाश्रयत्वाऽभावे स्थाल्या एव धात्वर्थाश्रयत्वे इत्यर्थः। राज्ञा सहेति। व्यवहारद्रष्टृत्वाद्याश्रयराज्ञेत्यर्थः। अस्याशय उक्तः। सामान्यादिति। समानत्वादित्यर्थः। नन्वन्यतराऽभावेपि प्रवृत्तेरदर्शनात्सर्वस्य प्रवर्त्तयितृत्वमविशिष्टं, साधकतमत्वात्करणस्यैव च प्राधान्यमत आह—तदधीनेति। भाष्ये—प्रवर्त्तयिते'त्यस्य 'साधनाना'मिति शेषः। अनेन कारकचक्रप्रयोक्तृत्वं कर्तुः स्वातन्त्र्यमित्युक्तम्। नन्वीप्सिततमत्वेन कर्मणः प्राधान्यमत आह—तस्य चेति। कर्तुरित्यर्थः। अन्यतः प्रागिति। अन्येभ्यः कारकेभ्यः प्रागित्यर्थः। नैवं करणा-

१ 'प्रक्षालनं च परि'। २ क्वचिन्न। ३ 'अधिकरणं कारकमिति'।

उभौ चा[१]ऽन्योन्यविशेषकौ भवतः ॥ कथम् ? ॥ 'एकद्रव्यसमवायित्वात्' । तद्यथा 'गार्ग्यो देवदत्त' इति । नहि 'गार्ग्य' इत्यनेन देवदत्तत्वमुक्तं, 'देवदत्त' इत्यनेन वा गार्ग्यत्वम् । उभौ चाऽन्योन्यविशेषकौ भवत एकद्रव्यसमवायित्वात्॥एवं तर्हि सामान्यभूता क्रिया वर्तते । तस्याः निर्वर्तकं कारकम्॥

प्र.]निध्यदर्शनात्करणाद्यभावेऽप्यास्ते शेते इत्यादौ केवलस्य कर्त्तुर्दर्शनात्कर्तृरहितानां करणादीनामदर्शनात्प्राधान्यं कर्त्तुरित्यर्थः। उभौ चान्योन्यविशेषकाविति । ततश्च स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ययोर्युगपद्विरोधाद्विशेषणविशेष्यत्वे न प्रक्लृप्येते इत्यर्थः।एवं तर्हीति। सर्वेषां कारकाणां साध्यत्वेन साधारणी क्रिया, ततश्च सर्वेषां तस्यां कर्त्तृत्वम् । अवान्तरव्यापारविवक्षायां तु करणादिरूपत्वम्। यथा मातापित्रोरपत्योत्पादने

उ.]दीनामिति भावः। प्रतिनिधीति । करणादीनां हि सोमादीनां स दृश्यते, न तु कर्तुरिति भावः । करणाद्यभावेपीति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कर्तुः प्राधान्यमित्यर्थः । भाष्ये–अनेनेति । कारकव्यपदेशेनेत्यर्थः । अयं व्यवहार इष्यते, तत्रोद्भूतस्वातन्त्र्याऽभावाद्यथा कर्तृशब्दाऽप्रवृत्तिस्तथा तदर्थककारकशब्दस्याऽप्यप्रवृत्तिः स्यादिति भावः । ननु पुनरुक्तत्वादेवं व्यवहारोऽनिष्ट एवेत्यतो–नहीति । एवं च न पौनरुक्त्यमिति भावः । किं तु विशेषणविशेष्यभाव इत्याह–उभौ चेति । तदाशयं पूर्वपक्षसाधकत्वेनाह–ततश्चेति। नन्वेताभ्यामेकस्यैव द्रव्यस्य बोधेन तयोर्भेदनियतस्य परस्परं[३] सम्बन्धस्याऽभावादन्योन्यविशेषकावित्ययुक्तमिति पृच्छति भाष्ये–कथमिति । उत्तरयति–एकद्रव्यसमवायित्वादिति । शब्दद्वयोपात्ते एकत्र द्रव्ये उभयोः समवायात्संबन्धादित्यर्थः । 'अन्योन्यविशेषका'वित्यस्य परस्परं विशेष्यविशेषणभावं प्राप्तावित्यर्थः । 'एकद्रव्यसमवायित्वा'दित्यनेन द्रव्यैक्येपि धर्मभेदे विशेष्यविशेषणभावो, न तूभयैक्ये इति दर्शितम् । यद्वा कारकशब्दोपात्तद्रव्यस्याधिकरणत्वरूपोऽर्थोऽधिकरणपदोपात्तद्रव्यस्य कारकत्वरूपोऽर्थः परिच्छेदक इत्यर्थः। ननु भिन्नद्रव्यवृत्तिधर्मयोः कथं परस्परपरिच्छेदकत्वमत आह–एकेति । शब्दद्वयोपात्तैकद्रव्यसंबद्धत्वादित्यर्थः॥ यद्यपि तद्व्यवायकालिकस्वातन्त्र्यमादाय तदापि कारकत्वव्यवहारस्तत्कालिकपारतन्त्र्यमादाय चाऽधिकरणत्वव्यवहार इति शक्यते वक्तुं तथापि प्रकारान्तरेणाऽपि समाधातुमाह–एवं तर्हीति भाष्ये । ननु सर्वेषामेकक्रियाऽभावा'त्सामान्यभूते'त्यनुपपन्नमत आह–सर्वेषामिति। साधारणीति । प्रधानक्रिया तत्तद्व्यापारजन्यत्वेन सर्वसाधारणीति भावः । तस्यां कर्तृत्वमिति । जनकत्वादिति भावः । अवान्तरेति । अपादानत्वादिनिमित्तभूतव्यापारविशेषविव-

१ 'उभौ चान्योन्यविशेषकावेकद्रव्यसमवायित्वात्' इति वार्त्तिकमित्यन्ये ।
२ 'करणाद्यव' । ३ 'परस्परसम्बन्धस्या' ।

अथ वा यावद्ब्रूयात्–'क्रियाया'मिति, ताव'त्कारके' इति । एवं च कृत्वा निर्देश उपपन्नो भवति 'कारके' इति । इतरथा हि 'कारकेषु' इति ब्रूयात्॥

प्र.]कर्तृत्वं, भेदविवक्षायां तु 'अयमस्यामियमस्माज्जनयती'त्यधिकरणत्वमपादानत्वं च व्यवतिष्ठते । कर्तृसंज्ञा तु करणत्वाद्यवस्थायां न भवति । 'स्वतन्त्रः कर्ते'त्यत्र कारकत्वादेव स्वातन्त्र्ये लब्धे पुनः स्वतन्त्रश्रुतिर्नियमार्था, तेन स्वतः स्वातन्त्र्यमेव यस्य तस्य कर्तृसञ्ज्ञा, न तु पारतन्त्र्यसहितस्वातन्त्र्ययुक्तस्य । कारकसंज्ञा तु वस्तुस्थित्या विद्यमानमुद्भूतत्वेनाऽविवक्षितमपि स्वातन्त्र्यमाश्रित्य करणादीनां विधानसामर्थ्यात्प्रवर्तते । यत्र च शक्तीनां निमित्तनिमित्तिभावेन युगपद्विवक्षा तत्र संज्ञानां विप्रतिषेध उच्यते । यथा 'धनुषा विध्यती'ति । विनाऽपायविवक्षया धनुषः साधकतमत्वाऽभावात् संज्ञाद्वयप्रसङ्गे परत्वात्करणसंज्ञा । 'असिश्छिनत्ती'ति सत्येव साधकतमत्वे स्वातन्त्र्यस्य विवक्षितत्वात्परत्वात्कर्तृसंज्ञा । तदा तु तैक्ष्ण्यादीनां करणत्वं।तैक्ष्ण्यादीनां तु कर्तृत्वविवक्षायामात्मनः करणत्वम् । तैक्ष्ण्यमेव हि विवक्षावशाद्द्वेधाऽवतिष्ठते कर्तृत्वेन, करणत्वेन च । वस्तुस्थित्या त्वेक एवाऽर्थात्मेति कर्तृत्वं करणत्वस्य बाधकमुच्यते । **अथ वेति** । क्रियाऽत्र सूत्रे कारकशब्देनोच्यते।सा हि कर्त्रादीनि विशिष्टव्यपदेशयुक्तानि करोति।विषयत्वेन चायमधिकारः।क्रियायां विषये यद्भवमित्यादि वस्तु संपद्यते।एवं च कृत्वेति।निर्धा-

उ.]क्षायामित्यर्थः। अपादानस्याऽपि क्वचित्कर्तृत्वं दर्शयति–**यथा मातेति** । नन्वेवं करणत्वाद्यवस्थायामपि कर्तृत्वप्रसङ्गः, प्रधानक्रियां प्रति साधनत्वाऽविशेषादित्यत आह–**कर्तृसंज्ञा त्विति** । नन्वेवं कर्तृण्वुलन्तकारकसंज्ञापि तेषां न स्यादत आह–**कारकसंज्ञा त्विति**। नन्वेवं करणादीनां विप्रतिषेधाऽनुपपत्तिः,तद्व्यापाराणां परस्परपरिहारेण वर्तमानानामेकत्र युगपदसत्त्वादत आह–**यत्र शक्तीनामिति** । करणत्वादीनामित्यर्थः । **परत्वात्करणसंज्ञेति** । शक्तिद्वयस्याऽपि विप्रतिषेधसूत्रबलात्तृतीयैव वाचिकेति भावः । नन्वेवं 'काष्ठानि पचन्ती'ति न स्यादत आह–**असिश्छिनत्तीति** । वस्तुतस्तदा स्वातन्त्र्यमेव विवक्षितमिति न परत्वोपयोगः, अन्यथा करणाकाङ्क्षैव न स्यात्स्वगतैकशक्त्यभिधाने स्वगतसकलशक्तीनामभिहितवत्प्रकाशान्न कदापि तृतीया तत्रेति कैयटाशयः । छेदनस्य नियमेन करणाकाङ्क्षत्वात्तद्दर्शयति–**तदा त्विति** । नन्वेकस्यैव कर्तृत्वकरणत्वे युगपद्विरुद्धे अत आह–**विवक्षेति** । नन्वेवं परस्परं बाध्यबाधकत्वं कथमत आह–**वस्तुस्थित्या त्विति** । ननु कारकशब्दाल्लोके क्रियाप्रतीतिर्न दृष्टेत्यत आह–**सूत्र इति** । सौत्रत्वादेकवचननपुंसकत्वे । **विषयत्वेनेति** । विषयत्वं च जनकत्वमेव । **वस्तु**–वाक्यार्थः । भाष्ये–**एवं च कृत्वेति** । पूर्वमते हि प्रथमोचितेति भावः। ननु माऽस्तु संज्ञापक्षः कारक-

१ 'स्वार्थः' । २ 'यत्र च' ।

ध्रुवमपायेऽपादानम् ॥ १।४।२४ ॥

ध्रुवग्रहणं किमर्थम् ?॥ ग्रामादागच्छति शकटेन ॥ नैतदस्ति । करण-संज्ञाऽत्र बाधिका भविष्यति ॥ इदं तर्हि 'ग्रामादागच्छन्कंसपात्र्यां पाणिनौ-दनं भुङ्क्ते इति ॥ अत्राऽप्यधिकरणसंज्ञा बाधिका भविष्यति ॥ इदं तर्हि

प्र.]रणसप्तम्यां हि कारकेष्विति वाच्यम्।निर्धारणस्याऽनेकाश्रयत्वात्। 'कारकाद्दत्तश्रुत-योरि'त्यादौ तु कारकशब्दस्य स्वरितत्वात्तदधिकारोपात्तानामपादानादीनां ग्रहणम् ।

ध्रुवमपाये । ध्रुवग्रहणान्निति । अध्रुवस्य परत्वात्संज्ञान्तरं प्रवर्तिष्यते इति प्रश्नः । शकटेनेति। अपाये शकटस्याऽपि साधनत्वादपादानसंज्ञा प्राप्नोति । करण-संज्ञेति । यथा 'धनुषा विध्यती'ति क्रियामाणेपि ध्रुवग्रहणे परत्वात्करणसंज्ञा भवति एवमक्रियमाणेऽपि शकटस्य भविष्यतीत्यर्थः।इदंतर्हीति।ननु कंसपात्री साधनमेवा-ऽऽगमने न भवति, भुजिक्रियायां तु साधनं ध्रुवा च, तत्र परत्वादधिकरणसंज्ञेति 'आकडार'सूत्र उक्तम्।एवं तर्हि वस्तुस्थित्याऽत्रागमनं प्रधानं, तदङ्गं तु भोजनम्। शब्दात्तु विपरीतो गुणप्रधानभावः प्रतीयते । तदुक्तं हरिणा–'चङ्क्रम्यमाणोऽधी-ष्वाऽत्र जपंश्चङ्क्रमणं कुरु। तादर्थ्यस्याऽविशेषेपि शब्दाद्भेदः प्रतीयते' । इति ।

उ.]पदस्य क्रियापरत्वे च,निर्धारणसप्तम्याऽनुपदोक्तार्थलाभादत आह–**इतरथा हीति**। **कारकेष्वितीति** । 'मिदचोन्त्या'दित्यादिस्तु सौत्रः प्रयोगः । बहुवचनस्थाने एक-वचनस्वीकारात्।तत्राऽगत्या तथा स्वीकार इति भावस्तदाह–**निर्धारणस्येति**। कार-काणां मध्ये यद्ध्रुवं तदपादानमित्यादिक्रमेण हि तदर्थः । 'द्वन्द्वः सामासिकस्य-चे'ति त्वार्षम् । लोके तु निर्धारणस्थले एकवचनप्रयोगो न साधुरिति बोध्यम् । नन्वेवं 'कारकाद्दत्ते'त्यादौ क्रियाजनकमात्रस्य ग्रहणं स्यादत आह–**कारकाद्दत्तेति** ।

ध्रुवमपाये । अपायोऽत्र विभागजसंयोगानुकूलोऽवधिसाकाङ्क्षो गतिविशेषः । **'गतिर्विना त्ववधिना नाऽपाय इति कथ्यते'** इति हर्युक्तेः । नन्वध्रुवनिवृत्त्यर्थं तत्स्यादत आह–**अध्रुवस्येति** । ननु शकटस्य विभागाश्रयत्वाऽभावात्कथं प्राप्तिरत आह–**अपाये इति** । 'अपाये यत्साधन'मित्येव शब्दमर्यादया लभ्यते, न त्वदुक्त-मिति भावः । भाष्ये—**ग्रामादागच्छन्निति** । ग्रामात्काशीमागच्छन्बलाधानाय मध्ये कंसपात्र्यामोदनं भुङ्क्ते इत्यर्थः । **नन्विति** । न च भोजनद्वारा गमनसाधन-त्वम् । भोजनस्य प्राधान्येन गमनाङ्गत्वाऽभावात् । एवं च पुनरत्र कथनमनुचित-मिति भावः । **वस्तुस्थित्येति** । भोजनस्यागमनोद्देश्यकत्वादार्थिकं प्राधान्यमिति भावः । 'जपंश्चङ्क्रमणं कुर्वि'ति पाठः । **'अधीयंश्चङ्क्रमण**'मिति पाठे 'इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणी'ति शतेत्यन्ये । **तादर्थ्यस्य–चङ्क्रमणार्थत्वस्य** । प्रेरकस्य हि गवादि-

---

१'कांस्य'। २इतिः क्वचिन्न ।३'भाव'।४ 'दागच्छतीति'।'गच्छत्विति'।५'र्थित्व'।

वृक्षस्य पर्णं पतति, कुड्यस्य पिण्डः पततीति ॥*॥ जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसङ्ख्यानम् ॥*॥ जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् ॥ जुगुप्सा—अधर्माज्जुगुप्सते । अधर्माद्बीभत्सते ॥ विराम—धर्माद्विरमति । धर्मान्निवर्तते ॥ प्रमाद—धर्मात्प्रमाद्यति । धर्मान्मुह्यति ॥ इदं[3] चोपसङ्ख्यानं कर्त-

प्र.]तत्र कंसपात्री भुजेः साधनत्वात्तद्वारेणाऽऽगमनस्यापि भवत्येव साधनम्।अत्रापीति। शब्देन भोजनस्यैव प्राधान्यं प्रतीयते इति तत्प्रयुक्तयैव संज्ञया भाव्यम् । यथा भोक्तुं ग्राममभिनिविशत इति प्रधानक्रियापेक्षया ग्रामस्य कर्मसंज्ञा भवति न तु भुज्यपेक्षयाऽधिकरणसंज्ञा । वृक्षस्येति । अस्त्यत्राऽपाय इति भावः । नन्वत्र कारकत्वाऽभावात्संज्ञा न भविष्यति, अपायाऽभावाच्च । सत्येव ह्यवधावपायो भवतीति पूर्वसूत्रे उक्तत्वात् । तत्र केचिदाहुः—सुज्ञानत्वात्पूर्वसूत्रे उक्तत्वाच्च भाष्यकारेणाऽयमर्थो नोक्तः । अन्ये त्वाहुः सतीह ध्रुवग्रहणे विशिष्टोऽपायो लभ्यते, असति तु तस्मिन्[4]पातमात्रस्य लोकेऽपायत्वेन प्रसिद्धत्वात्कारकाधिकारानपेक्षया च प्रत्युदाहरणमुपन्यस्तम् ! जुगुप्सेति । संश्लेषपूर्वको विश्लेषोऽपायः । स चात्र नास्ति। बुद्धिकल्पितस्तु गौण इति भावः। कारकशेषत्वाच्चाऽत्र षष्ठी प्राप्नोति, यथा नटस्य शृणो-

उ.]रक्षणाय चङ्क्रमणमात्रमपेक्षितमिति तस्यैऽऽवार्थं प्राधान्यम्। नन्वेवमपि भुजिसाधनकंसपात्र्याः कथमागमनसाधनत्वमत आह—तत्रेति । कंसपात्र्यधिकरणकभोजनस्याऽऽगमनोद्देशेन प्रवृत्तेरिति भावः।शब्देनेति। शब्दसंस्कारे तस्यैव प्रत्यासत्त्या ग्रहीतुमुचितत्वादिति भावः । सत्येवावधाविति । विभागजसंयोगानुकूलव्यापार एवाऽपायः, इह तु संयोगानुकूलव्यापार एवार्थ इति भावः । सुज्ञानत्वादिति । एवं च संज्ञिनिर्देशस्य कारकाक्षिप्तेन सिद्धत्वाद्ध्रुवग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमिति भावः । सतीहेति । ध्रुवत्वेनाऽवधित्वेन विवक्षित इत्यर्थो भवतीति भावः । इह त्ववयवित्वेन[5] विवक्षा नावधित्वेनेति तात्पर्यम् । कारकाधिकारानपेक्षयेति । वृक्षस्य पर्णेऽन्वयेन क्रियाजनकत्वाऽभावादिति भावः। वस्तुतः पर्णसंबन्धेपि वृक्षस्य पातजनकत्वं वास्तवमस्त्येवेति तदपेक्षायामपि न दोषः । न च कारक इति सूत्रे तद्व्यावर्त्यत्वेनेदमाशङ्क्य 'नात्राऽपायो विवक्षित' इत्यादिभाष्यादपायपदव्यावर्त्यत्वमुक्तं, तत्कथमत्र ध्रुवपदव्यावर्त्यत्वोक्तिः,ध्रुवपदेनाऽचलार्थकेन तद्व्यावृत्त्यसंभवश्चेति वाच्यम्, 'ध्रुवमिति किमर्थ'मित्यस्य 'ध्रुवमपाये इति किमर्थ'मित्याशयात् । तत्सूत्रोक्तरीत्यैव चाऽस्य व्यावृत्तिः । अपायजनकं ध्रुवमचलं तदपादानमिति सूत्रार्थः । ध्रुवत्वं चाऽवधित्वोपयोगिचेष्टानाश्रयत्वम् । तेनाऽस्यावधित्वोपगमातिरिक्तस्वव्यापाराऽभावो ध्वन्यते। करणादौ तु तत्त्वोपगमाऽतिरिक्तोपि स्वव्यापारोऽस्तीत्याहुः ।

१ 'अधर्माद्विरमति' । २ 'अधर्मान्निवर्तते' । ३ 'इह' ।
४ 'तस्मि'न्निति क्वचिन्न । ५ 'अवयवत्वेन' ।

व्यम्-'साङ्काश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा' इति ॥ तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । इह तावदधर्माज्जुगुप्सते अधर्माद्बीभत्सते इति,—[इह[1]] य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति,स पश्यति 'दुःखोऽधर्मो नाऽनेन कृत्यमस्ती'ति । स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते । तत्र 'ध्रुवमपायेऽपादान'मित्येव सिद्धम् ॥ इह च[2] धर्माद्विरमति धर्मान्निवर्तते[3] इति, धर्मात्प्रमाद्यति धर्मान्मुह्यतीति,—[इह[1]] य एष मनुष्यः संभिन्नबुद्धिर्भवति स पश्यति,-नेदं किंचिद्धर्मो नाम, 'नैनं करिष्यामी'ति,स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते। तत्र 'ध्रुवमपायेऽपादान'मित्येव सिद्धम् ॥ इह च साङ्काश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इति,—यस्तैः साम्यं गतवान्भवति स एतत्प्रयुङ्क्ते ॥

प्र.]तीति । साङ्काश्यकेभ्य इति ।' पञ्चमी विभक्ते' इत्यनपेक्ष्य वचनम् । अत्र 'यतश्च निर्धारण'मिति षष्ठीसप्तम्यौ प्राप्नुतः । न वक्तव्यमिति । 'साधकतमं करण'मिति तमग्रहणेन, 'स्वरितेनाधिकार' इत्यधिकः कारोऽधिकार इत्यस्यार्थस्याश्रयणेन च बुद्धिव्यवस्थिताऽपायाश्रयाऽपादानसंज्ञा प्रवर्तते । अधर्माज्जुगुप्सत इति । जुगुप्सादयो निवृत्त्यङ्गे जुगुप्सादौ वर्तन्ते । संभिन्नबुद्धिरिति । धर्माऽधर्मयोरेकाकारबुद्धिर्नास्तिक इत्यर्थः । यस्तैरिति । तैः साङ्काश्यकैः पाटलिपुत्रकाणां समगुणत्वाद्यः साम्यमवगतवान्स[4] प्रकर्षाश्रयेण पुनः पृथक् कृत्वा वाक्यं प्रयुङ्क्ते इत्यर्थः । त्रिविधं चेदमपादानं-निर्दिष्टविषयमुपात्तविषयमपेक्षितक्रियं चेति । तत्र निर्दिष्टविषयं,-यत्र धातुनाऽपायलक्षणो विषयो निर्दिष्टः। यथा-ग्रामादागच्छतीति । उपात्तविषयं यत्र धातुर्धात्वन्तराऽर्थाङ्गं स्वार्थमाह । यथा च[5] 'बलाहकाद्विद्योतत' इति । निःसरणाऽङ्गे द्योतनेऽत्र द्युतिर्वर्तते। यथा वा 'कुसूलात्पचती'त्यादौ। आदानाङ्गे पाके पचिर्वर्तते । अपेक्षितक्रियं यत्र क्रियावाचि पदं न श्रूयते, केवलं क्रिया प्रतीयते । यथा-साङ्काश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा' इति । गति-

उ.]जुगुप्सा-निन्दा। गौण इति । अपायत्वेनाऽप्रसिद्ध इत्यर्थः। तमग्रहणेनेति । कारकाधिकारादेव साधकत्वे लब्धे साधकग्रहणेनैव प्रकर्षे लब्धे तमग्रहणं व्यर्थं सदप्रसिद्धार्थकत्वेन गौणस्यापि ग्रहणं ज्ञापयतीत्यर्थः । युक्त्यन्तरमप्याह-स्वरितेनाधीत्यादि । ननु प्रयोक्तुस्तैः साम्याऽभावाद्यस्तैः साम्यं गतवानित्यनुपपन्नमत आह-तैरिति । नन्वत्र क्रियाऽभावात्कारकत्वाऽभावेन कथमपादानत्वमत आह— त्रिविधं चेति । केवलं प्रतीयत इति । 'प्रविश पिण्डी'मित्यादाविवोपात्तपदेनेत्यर्थः । यथेति । अत्र 'विभक्ता' इति क्रिया गम्यत इत्याहुः। गतियुक्तेष्विति ।

१ क्वचिन्न । २ 'अधर्माद्विरम' । ३ 'अधर्मान्निव' ।
४ 'साम्यं ज्ञातवान्' । ५ 'त्याशयः' ।

॥*॥ गतियुक्तेष्वपादानसंज्ञा नोपपद्यतेऽध्रुवत्वात् ॥*॥ गतियुक्तेष्वपादानसंज्ञा नोपपद्यते । अश्वात्त्रस्तात्पतितः । रथात्प्रवीतात्पतितः । सार्थाद्गच्छतो हीन इति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अध्रुवत्वात्' ॥*॥ न वाऽध्रौव्यस्याऽविवक्षितत्वात् ॥*॥ न वैष दोषः॥ किं कारणम् ?॥'अध्रौव्यस्याऽविवक्षितत्वात्' । नात्राऽध्रौव्यं विवक्षितम् ॥ किं तर्हि ? ॥ ध्रौव्यम् । इह तावदश्वात्त्रस्तात्पतित

प्र.]युक्तेष्विति । अचलं ध्रुवमेकरूपं चेति परिस्पन्दे ध्रुवता नास्तीति मन्यते । अश्वात्त्रस्तादिति । त्रासपूर्वके परिस्पन्देऽनेकार्थत्वाद्धातूनां त्रसिर्वर्तते । त्रस्तश्चाऽश्वः पातस्य निमित्तमिति पूर्वमश्वस्य त्रस्तत्वेन संबन्धः, पश्चात्पतित इत्यनेनेति ध्रुवताऽश्वस्य नास्ति ।

न वेति । अयमर्थः—ध्रुवमेकरूपमुच्यते । तच्च ध्रौव्यमपायविषयमाश्रीयते न त्वनवच्छिन्नम् । ततोऽपाये यदनाविष्टं तदपाये ध्रुवमुच्यते । देवदत्तकर्तृके च पाते त्रस्तस्याप्यश्वस्याऽपायोऽनावेशाद्ध्रुवत्वम् । देवदत्तस्यैवाऽपायावेशादध्रुवत्वम् । अथ वाऽश्वस्य त्रस्तत्वाद्यदध्रौव्यं तत्प्रथममविवक्षितमित्यर्थः । तथा हि—कारकस्य पूर्वं

उ.]त्रासादीनामवधित्वोपयोगितां मन्यमानस्य प्रश्नः।उत्तराशयस्तु-न तदवधित्वोपयोगि, अश्वात्पतितो वृक्षात्पतित इत्यादावभावात्। अत्र विद्यमानमपि तदविवक्षितत्वान्नावधित्वोपयोगितया विवक्षितम्।ननु त्रासो नाम मनोधर्मो न हि तावता पिण्डस्य ध्रुवत्वमपैतीत्यत आह—त्रासपूर्वके इति।किन्त्वश्वत्वादिकमेवेतितत्त्वम्।ननु त्रासक्रियान्वयात्पूर्वमेव पतनक्रियासंबन्धे ध्रुवत्वमस्त्येवेत्यत आह—त्रस्तश्चाश्व इत्यादि।एकरूपमिति।ध्रुवमस्य शीलमित्यादिदर्शनात् ,'ध्रुव स्थैर्ये' इत्यादिधात्वर्थानुसाराच्चेति भावः।अपायविषयमिति। प्रत्यासत्तेरिति भावः।विभागजसंयोगानुकूलो गतिविशेषो ह्यपायः । स च प्रधान एव गृह्यते, युक्तत्वात्स चात्र पत्युपात्तः, न च तदाश्रयोऽश्वः, तथात्वे कर्तृत्वापत्तिरिति भावः । अनवच्छिन्नमिति । अनिरूपितमित्यर्थः ।

अपाये यदनाविष्टमिति।अपाये सति प्रकृतधातूपात्तया क्रियया यदनाविष्टमित्यर्थः। एवं च प्रकृतधातूपात्तगत्यनाविष्टत्वमेव ध्रुवत्वमिति तात्पर्यम्। हरिरप्याह—'अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम् । ध्रुवमेवाऽतदावेशा'दिति । परं तु सिद्धान्तभाष्याक्षराणामत्राऽर्थे न सामञ्जस्यं, किं तर्हि, ध्रौव्यं विवक्षितम् । 'अश्वात्त्रस्तात्पतित' इत्यत्राऽश्वत्वं ध्रुवं, तदेव विवक्षितम् । 'धावतः पतित' इत्यादौ सतोऽप्यध्रौव्यस्याऽविवक्षेत्यक्षराणामसामञ्जस्यात् । प्रधानव्यापाराश्रयत्वरूपस्य त्वदभिमताऽध्रौव्यस्याऽत्र कदाप्यसत्त्वात् । तस्मान्मदुक्त एव सूत्रार्थ उचितो, भाष्यार्थश्चेति सुधियो विभावयन्तु । कारकस्य पूर्वमिति। क्रियानिवर्तकरूपस्य तस्याऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वं क्रिययाऽन्वय इत्यर्थः । श्रुतिः—पञ्चम्यादिः ।

१ अत्र पूर्वापरोदाहरणव्यत्ययः क्वचित् । २ 'ऽपायावेशाऽभावाद्ध्रुवत्वं' ।

इति,–यत्तदश्वेऽश्वत्वमाशुगामित्वं, तद्ध्रुवं, तच्च विवक्षितम्॥'रथात्प्रवीतात्पतित' इति,–यत्तद्रथे रथत्वं—रमन्तेऽस्मिन्रथ इति—तद्ध्रुवं, तच्च विवक्षितम् ॥ सार्थाद्गच्छतो हीन इति,–यत्तत्सार्थे सार्थत्वं सहाऽर्थीभावस्तद्ध्रुवं, तच्च विवक्षितम् ॥ यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं, ये त्वेतेऽत्यन्तं गतियुक्तास्तत्र कथं,—धावतः पतितः,त्वरमाणात्पतित इति ? ॥ अत्रापि–'न वाऽध्रौव्यस्याऽविवक्षितत्वा'दित्येव सिद्धम् ॥ कथं पुनः सतो

प्र.]क्रियायां समन्वयः।स च श्रुतिप्रापित उच्यते। पश्चाद्विशेषणेन वाक्यीयः संबन्धः। ततश्चाऽश्वात्पतित इति सम्बन्धे नास्त्यश्वस्याऽध्रुवत्वम्।पश्चात्त्रस्तत्वेन संबन्धे सत्यप्यध्रौव्येऽन्तरङ्गसंज्ञा न निवर्तते । विशेषणस्याऽसत्यप्यपादानत्वे सामयिकी विभक्तिः । साच विशेष्यानुरोधेन प्रवर्तते न त्वनियमेन । अथवा त्रस्तस्याऽप्यपादानत्वं, सत्यपि त्रासापेक्षेऽध्रौव्ये पातं प्रति ध्रौव्यात् । यथोक्तं प्राक् । आशुगामित्वमिति । अयमर्थः–व्युत्पत्तिनिमित्तमात्रमाशुगामित्वमिति तदपेक्षयाऽध्रौव्यं न शङ्कनीयम्। जातिरेव शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति नास्त्येवाऽत्राऽध्रौव्यम्। आशुगामित्वशब्देनैकार्थसमवायात्साहचर्यादश्वत्वमेवोच्यते।यद्यपीति।यत्र क्रिया न प्रवृत्तिनिमित्तं, किं तु व्युत्पत्तिमात्रनिमित्तं, तत्रैतद्वक्तुं युज्यते । यत्र तु शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं क्रिया तत्र कथं नाऽध्रौव्यमिति प्रश्नः । अत्रापीति । सरणक्रियोपलक्षितं द्रव्यमात्रमपा-

उ.]वाक्यं–पदसमूहः। पूर्वमश्वात्पतित इति बोधे पातहेत्वाकाङ्क्षायां पश्चात्त्रस्तादित्यस्याऽन्वय इति भावः। नन्वेवमपि'त्रस्ता'दिति पञ्चम्यनुपपन्नेत्यत आह–विशेषणस्येति । सामयिकीति । 'न केवला प्रकृति'रिति समयाद्विभक्तिरुत्पाद्या । सा चाऽभिन्नविशेष्यसमानशक्तिकत्वनियमाद्विशेषणानां तेभ्यो विशेष्यसमानैव विभक्तिरिति भावः । आद्यपक्षस्यैव युक्तत्वबोधनाय पुनस्तं स्मारयति–अथ वेति । भाष्यस्वारस्यं तु द्वितीयव्याख्याने एव। न शङ्कनीयमिति । पूर्वोक्तद्वितीयव्याख्यारीत्येयं शङ्का बोध्या, त्रस्तत्वस्य प्रथममनन्वयेऽप्याशुगामित्वस्य शब्दादुपस्थित्या तत्कृतमध्रौव्यं न शङ्क्यम् , जातेरेव प्रवृत्तिनिमित्तत्वादिति भावः। भाष्ये–सहार्थीभाव इति । सहार्थो येषां तद्भावः इत्यर्थः । परे त्वाशुगमनाश्रयत्वमश्वशब्देन योगतो बुध्यते, रमणक्रियाश्रयत्वं रथशब्देनोच्यते, सहमिलनक्रियाश्रयत्वं च सार्थशब्देन,अश्वत्वादिकं च रूढ्या।एवं चाऽश्वात्पतित इति प्रयोगे यद्यश्वस्य तदविवक्षयाऽश्वत्वमात्रविवक्षया ध्रुवत्वं तवाभिमतं तर्हि त्रस्तादिति विशेषणेपि न क्षतिरिति भावः। अश्वनिष्ठाऽश्वत्वाशुगामित्वयोर्मध्ये तत्–अश्वत्वमेव ध्रुवताप्रयोजकं,तच्च विवक्षितं–तदेव विवक्षितमित्यक्षरार्थ इत्याहुः । ननु प्रवृत्तिनिमित्तमविवक्षितमित्ययुक्तमत आह–सरणक्रियोपलक्षितमिति। अनेन प्रवृत्तिनिमित्तस्याऽप्यविवक्षा दर्शिता।

१ 'त्यन्तगति' । २ क्वचिन्न । ३ 'अध्रुवे' । ४ ऽध्रुवत्वात् । ध्रुवत्वात् ।
५ 'व्युत्पत्तिमात्र' । ६ 'नाऽऽशङ्क' ।

नामाऽविवक्षा स्यात् ? ॥ सतोऽप्यविवक्षा भवति । तद्यथा—'अलोमिकैडका' । 'अनुदरा कन्ये'ति ॥ असतश्च विवक्षा भवति—'समुद्रः कुण्डिका' 'विन्ध्यो वर्द्धितक'मिति ॥ [ध्रुवमपायेऽपादानम्] ॥

भीत्रार्थानां भयहेतुः ॥ १।४।२५ ॥

अयं योगः शक्योऽवक्तुम्[1] ॥ कथं वृकेभ्यो बिभेति, दस्युभ्यो बिभेति । चोरेभ्य[2]स्त्रायते दस्युभ्य[3]स्त्रायत इति ? ॥ इह तावद्वृकेभ्यो बिभेति दस्युभ्यो

प्र.]दानत्वेन विवक्षितम् । तच्च देवदत्तकर्तृके पाते पूर्वोक्तन्यायाद्ध्रुवमेवेत्यर्थः। कथं पुनरिति । शब्दोपात्तमपि सरणं द्रव्योपलक्षणार्थत्वादध्रौव्यनिमित्तं न भवतीति कुत एतदिति प्रश्नः । अलोमिकेति । अल्पत्वाल्लोम्नां तत्कार्याऽकरणादेवमुच्यते। असतश्चेति । निदर्शनाऽर्थमिदमुच्यते। यथाऽसतो विवक्षा भवति एवं सतोऽप्यविवक्षेत्यर्थः । समुद्रः कुण्डिकेति । कुण्डिकायां पानीयबाहुल्यात्समुद्रत्वं विवक्षितं, समुद्रस्य वा सुतरत्वात्कुण्डिकात्वम् । विन्ध्यो वर्द्धितकमिति । पूर्ववदन्यतररूपारोपेण व्याख्येयम् । मेषो मेषादपसर्पतीत्यत्रैकस्य कर्तृत्वविवक्षाऽपरस्याऽपादानत्वविवक्षा । यदा तु 'मेषावपसरत' इति प्रयोगस्तदाऽवध्यन्तरमपेक्षणीयम् ।

भीत्रार्थानाम्।कथमिति। भयम्—आकुलीभावः,त्राणम्—अनर्थप्रतिघात इति।

उ.]तदेव भाष्यं उक्तं—सतोप्यविवक्षेति। पूर्वोक्तेति। त्रस्तादित्यादावुक्तरीत्येत्यर्थः।

नन्वसतश्चेति प्रकृतानुपयुक्तमत आह—निदर्शनार्थमिति । अग्रे सूक्ष्मो मूले स्थूल ओदनपिण्डो वर्द्धितकम् । यदा त्विति।'परस्परस्मान्मेषावपसरत'इत्यत्र तु 'मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक् । मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक् पृथक्' । इति बोध्यम् । किं च मेषपदोपात्तयोरेव क्रियाश्रयत्वं, परस्परपदोपात्तयोर्विभागाश्रयत्वमेवेति तत्र न दोषः । अन्यथा वस्तुतस्तदाश्रयक्रियाभेदेपि धातुना विभागद्वयस्य,तज्जनकक्रियाद्वयस्य च निवृत्तभेदस्यैवोपादानात्परत्वात्कर्तृत्वं दुर्वारमेव स्यात् । आत्मानमात्मनेत्यादावन्तःकरणाद्युपाधिना भेदस्येव शब्दरूपोपाधिकृतभेदस्याऽत्रापि सत्त्वाच्च। अस्मन्मते शब्दानुविद्धार्थस्यैव भानाच्च। हरिकारिकायामप्यवधित्वमित्यस्य 'परस्परपदोपात्त यो'रिति शेषः।'कर्तृत्व'मित्यस्य 'मेषपदोपात्तयो'रिति शेष इति वदन्ति । [ध्रुवमपाये] ।

भीत्रार्थानां । सूत्रे भीत्राशब्दौ भावक्विबन्तौ । 'चौरेभ्य' इति पाठे प्रज्ञाद्यणन्तो बोध्यः । चुरा स्तेयं शीलमस्येति णान्तो वा । अनर्थप्रतिघात इति । अनर्थश्च भयं, तद्धेतुश्चौरं इति त्राणार्थानामपि भयहेतुः कारकं संभवतीति बोध्यम् । भाष्ये—पश्यति । विचारयतीत्यर्थः । ननु निवृत्तेरेव वारणत्वाद्वारणा-

१ इदं वार्त्तिकमित्यन्ये । २ 'चौरेभ्य' । ३ क्वचिन्न । ४ 'चोर इति' ।

बिभेतीति,–य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति–'यदि मां वृकाः पश्यन्ति ध्रुवो मे मृत्यु'रिति । स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते, तत्र 'ध्रुवमपायेऽपादान'मित्येव सिद्धम् ॥ इह 'चोरेभ्यस्त्रायते'[1]'दस्युभ्यस्त्रायत'इति,–य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी सुहृद्भवति स पश्यति–'यदीमं चोराः[2] पश्यन्ति ध्रुवमस्य वधबन्धनादिपरिक्लेशा' इति । स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तयति । तत्र 'ध्रुवमपायेऽपादान'मित्येव सिद्धम् ॥ [भीत्रार्थानाम्]॥

पराजेरसोढः ॥ १।४।२६ ॥

अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् ॥ कथमध्ययनात्पराजयते इति ? ॥ य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति, स पश्यति 'दुःखमध्ययनं, दुर्धरं च, गुरवश्च दुरुपचारा' इति, स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते । तत्र 'ध्रुवमपायेऽपादा-न'मित्येव सिद्धम् ॥ [पराजेरसोढः] ॥

प्र.]तत्र च नास्ति मुख्योऽपाय इति प्रश्नः। प्रेक्षापूर्वकारीति । बुद्धिव्यवस्थापितोऽत्राऽपायोऽस्तीति भावः। तत्र निवृत्त्यङ्गे भये विभेत्यादयो वर्तन्त इत्युपात्तविषयमेतदपादानम् । 'चोरेभ्यस्त्रायत'इत्यनर्थपरिहाराय निवर्तयतीत्यर्थः । चोरमध्यगतस्यापि त्राणे चोरसंपर्कफलस्य वधबन्धनाऽपहरणादेर्निवर्त्तनात्तेभ्यो निवर्त्तयतीत्युच्यते । 'वारणार्थानामीप्सित'इत्यनेनाऽत्राऽपादानसंज्ञा न प्राप्नोति, चोराणामनीप्सितत्वात् । सूत्रारम्भपक्षे तु कारकशेषत्वात् षष्ठ्यां प्राप्तायामिदं वचनम् ।

पराजे । पराजिः क्वचिदभिभवे वर्तते । यथा शत्रून्पराजयते इति । इह त्वसोढग्रहणान्न्यूनीभाववृत्तिर्गृह्यते । अध्ययनात्पराजयते। हसति। अध्येतुं ग्लायतीत्यर्थः । अत्रचार्थेऽकर्मकत्वात्षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनम् । पूर्ववदस्यापि प्रत्याख्यानं, निवृत्त्यङ्गे पराजये पराजेर्वर्तनात् ॥ [पराजेरसोढः]

उ.]र्थानामित्यनेन सिद्धिरिति कुतो नोक्तमत आह–वारणार्थानामिति। अनीप्सितत्वात्–तद्धात्वर्थप्रयोज्यफलाऽनाश्रयत्वात् । इदं वचनमिति । प्रत्याख्याने तु षष्ठ्या अनभिधानान्निवृत्तिर्बोध्या । क्रियां प्रति जनकत्वेन विवक्षायामेषा संज्ञा । संबन्धित्वेन विवक्षायां तु षष्ठ्यामिष्टापत्तिरेव, सूत्राणि प्रपञ्चार्थान्येवेति हरयः ।

पराजेर । असोढग्रहणादिति । अत्र कालोऽविवक्षितः । तेन 'पराजेष्यत' इत्यपि भवति । न्यूनीभावेति । शक्तिवैकल्येत्यर्थः। षष्ठ्यामिति । तत्सम्बन्धिशक्तिवैकल्यमित्यर्थादिति भाव । निवृत्त्यङ्ग इति षष्ठीसमासः । शक्तिवैकल्येन ततो निवर्त्तत इत्यर्थात् । [पराजेरसोढ] ।

---

१ 'चौरेभ्यः' । २ 'चौराः' ।

वारणार्थानामीप्सितः ॥ १।४।२७ ॥

किमुदाहरणम् ? ॥ माषेभ्यो गा वारयति ॥ भवेद्यस्य माषा, न गावस्तस्य माषा ईप्सिताः स्युर्यस्य तु खलु गावो, न माषाः, कथं तस्य माषा ईप्सिताः स्युः ? ॥ तस्याऽपि माषा एवेप्सिताः । आतश्चेप्सिताः, यदेभ्यो गा वारयति ॥ इह 'कूपादन्धं वारयती'ति,—कूपेऽपादानसंज्ञा न प्राप्नोति, नहि तस्य कूप ईप्सितः ॥ कस्तर्हि[1] ? ॥ अन्धः ॥ तस्यापि कूप एवेप्सितः । पश्यत्ययम्—'अन्धः कूपं मा प्राप'दिति॥ अथ वा यथैवाऽस्या-

प्र.] वारणा । किमुदाहरणमिति । अव्याप्तिं मन्यमानस्य प्रश्नः ।भवेद्यस्येति । यस्यात्मीया माषास्तस्य त इप्सिता इत्यर्थः । अभिप्रेतपर्यायमीप्सितशब्दं मन्यते । यस्य त्विति । यस्यात्मीया गावः, परकीयास्तु माषास्तस्य न त ईप्सिताः ।

तस्यापीति । 'ईप्सित'शब्दः क्रियाशब्द आश्रीयते, न तु रूढिशब्दः । तत्र वारणक्रियया परकीया अपि माषा वारयितुराप्तुमिष्टा भवन्ति, मा नशन्नेते इत्येतेभ्योऽसौ[2] गा वारयति । माषा एवेत्येवकारो भिन्नक्रमः । ईप्सिता एवेत्यर्थः । कूपादिति । अन्धसंबन्धे कूपस्य न विनाशो, नाऽपि राजभयमिति प्रश्नः । कस्तर्ह्यन्ध इति । तं प्रत्यनुकम्पायाः सद्भावात्तस्येप्सितत्वं मन्यते । तस्यापीति । वारणक्रिययाऽऽप्तुमिष्ट इत्यर्थः। अथवेति ।'ईप्सित' इत्यनेन कर्मणा कर्तृमात्रस्याक्षेपान्निवार्यमाणस्याऽन्धस्य गमनादिक्रियया कूप आप्तुमिष्टो भवतीति

उ.] वारणार्था । अव्याप्त्युपपादकं—यस्य खल्विति भाष्ये । ननु धात्वर्थजन्यफलशालित्वरूपमीप्सितत्वं सर्वत्राऽप्यस्तीत्यत आह—अभिप्रेतेति । आप्तुमिष्टा इति । वारणं—प्रवृत्तिविघातः। स च तद्व्यापारजन्यतत्फलाऽभावप्रयोजको भक्षणादिजनकव्यापाराऽभावानुकूलो व्यापारः क्वचित्, क्वचित्तद्व्यापारजन्यतत्फलाऽभावप्रयोजकः संयोगानुकूलव्यापाराऽभावाऽनुकूलव्यापारः । एवं च तद्धात्वर्थप्रयोज्यफलाश्रया इत्यर्थस्तदाह—मा नशन्निति । नाशाऽभावरूपफलेन व्याप्तुमिष्टा इत्यर्थः। नाशाऽभावाच्च[3] भक्षणाऽभावः पर्यवसन्नः। तस्य च फलस्य धात्वर्थत्वपर्यन्तं नाग्रहः। माषनाशे हि सति राजभयमधर्मश्च स्यादिति भावः । नन्वेवं 'माषा एवे'ति भाष्याद्गवामीप्सितत्वाऽभावो लभ्यते इति सुतरामीप्सिततमत्वाऽभावेन कर्मत्वाऽभावाद्द्वितीया न स्यादत आह—भिन्नक्रम इति । गवादिनिष्ठव्यापाराऽभावस्यैव मुख्यतयोद्देश्यत्वेन तदाश्रयत्वेनेच्छाविषयत्वात्तासां कर्मत्वमिति भावः । ननु पूर्वोदाहरणादस्य को विशेष इत्यत आह—अन्धेति । ननु तदसंबन्धिनस्तस्य कथं तदीप्सिततत्वमत आह—तं प्रतीति । माषाणां राजभयादितो नाशाऽभावरूपफलाश्रयत्वेन गोस्वाम्यभिप्रेतत्वेऽप्यस्य कथं तत्त्वमत आह—वारणक्रिययेति । क्रियाशब्दस्य ग्रहणात्

१ 'किं तर्हि' । २ 'इत्येभ्यो' । ३ 'नाशाऽभावश्च भक्ष्यमाणाऽभाव' ।

न्यत्राऽपश्यत ईप्सेवं कूपेऽपि ॥ इहाऽग्नेर्माणवकं वारयतीति,—माणवकेऽपादानसंज्ञा प्राप्नोति ॥ कर्मसंज्ञाऽत्र बाधिका भविष्यति ॥ अग्नावपि तर्हि बाधिका स्यात् । तस्माद्वक्तव्यं 'कर्मणो यदीप्सित'मिति। 'ईप्सितेप्सित'मिति

प्र.]प्रवर्त्ततेऽपादानसंज्ञा । अन्धस्य च प्रवृत्त्यनुमेयेप्सा, तदाह—अन्यत्राऽपश्यत इति । अन्धस्येत्यर्थः । स ह्यपश्यन्नपि गन्तव्यं जिगमिषति । अन्यथा न कचित्तस्य प्रवृत्तिः स्यात् । इदानीमतिप्रसङ्गमुद्भावयति—इहाग्नेरिति । कर्मसंज्ञाऽत्रेति । परत्वादिति भावः। कर्मसंज्ञाया अवकाशो–वारणार्थेभ्योऽन्ये धातवः । अपादानसंज्ञायास्तु प्रकर्षरहितमीप्सितम् । ईप्सिततमस्य तूभयप्रसङ्गे परत्वात्कर्मसंज्ञा । अग्नावपीति । कारकाधिकारे प्रकर्षो न विवक्ष्यते इत्यतन्त्रं तमनिर्देशं मन्यते । कर्मणो यदीप्सितमिति । तत्र कर्मसंज्ञा निमित्तमेवाऽपादानसंज्ञाया इति माणवके प्रवर्तते । ततस्तस्येप्सितस्याऽग्नेरपादानसंज्ञेत्यर्थः । ईप्सितेप्सितमिति । वारयितुर्यदीप्सितं कर्म तस्य यदीप्सितमित्यर्थः । शेषषष्ठ्या चाऽत्र

उ.]कूपस्याऽपि तत्संयोगाऽभावरूपफलाश्रयत्वादिति भावः।गमनादिक्रिययेति।वारणधात्वर्थघटकयेत्यर्थः । अत्र पक्षे भक्षणादिजनकव्यापाराऽभावानुकूलव्यापार एव वारयतेरर्थः । एवं च वारणार्थकधातुप्रतिपाद्यव्यापारजन्यफलाश्रयत्वमेवाऽत्रेप्सितत्वमिति भावः । नन्वेवमपि प्रधानकर्त्तुरनीप्सितत्वात्कथमेतत्प्राप्तिरत उक्तं—कर्तृमात्रस्येति । कर्तृग्रहणं चोपलक्षणम् । नन्वन्धस्य पदार्थज्ञानाऽभावात्कथं तद्विषयेप्सेत्यत आह–अन्धस्य चेति । सामर्थ्यगम्यस्यैव प्रकर्षस्याऽनाश्रयणं, न तूपात्तस्येत्यत उक्तं–मन्यत इति । नन्वीप्सितमाषाणां न गवादीप्सितं, नापि तस्याऽपादानत्वमिष्टमत आह–वारयितुरिति । यदीप्सितं कर्मेति । 'कर्म'शब्दोऽत्र क्रियापरः । ईप्सितो यो धात्वर्थ इत्यर्थः । तस्य यदीप्सितमिति । तज्जन्यफलाश्रय इत्यर्थः। भक्षणादिजनकव्यापाराऽभावस्य हि नाशाऽभावाऽन्धाऽपतनादि फलमिति भावः। एवं च पूर्वोक्तसमाधानद्वयाभिप्रायकं लक्षणद्वयं बोध्यम् । एतेनार्थाऽभेदाच्छब्दभेदमात्रेण लक्षणद्वयकथनमयुक्तमित्यपास्तम् । ननु प्रकर्षाऽविवक्षणेनानवकाशत्वादिदमेव भविष्यतीत्यत आह–प्रकर्षेति। अयं भावः–तरबादिः प्रवृत्तिनिमित्तगतप्रकर्षे विधीयते। प्रवृत्तिनिमित्तं चाऽत्रेच्छा। तस्यां स्वतः प्रकर्षसंभवेपि व्याख्यानाद्विशेषणीभूतव्याप्तिगतः स गृह्यते । व्याप्तिप्रकर्षश्च प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यधात्वर्थफलीयत्वरूपः । एवं च प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यधात्वर्थफलाश्रयत्वमीप्सिततमत्वं, तच्च नाऽग्नाविति । ननु कर्तृग्रहणात्सिद्धमेतत्, प्रकृतसूत्रे इवेप्सितेति कर्मणा कर्तुराक्षेपेणैव सिद्धे पुनः कर्तृग्रहणेन प्रकृत-

वा' ॥*॥ वारणार्थेषु कर्मग्रहणानर्थक्यं [कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति वचनात् ॥*॥ वारणार्थेषु कर्मग्रहणमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति वचनात्'] ॥ 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म'त्येव सिद्धम् ॥

अयम[पि यो]गः शक्योऽवक्तुम्॥कथं माषेभ्यो गा वारयतीति?॥पश्यत्ययं यदीमा गाव[स्]तत्र गच्छन्ति ध्रुवं[1] सस्यविनाशः,सस्यविनाशेऽधर्मश्चैव,राजभयं च । स बुद्ध्या सम्प्राप्य निवर्तयति तत्र'ध्रुवमपायेऽपादान'मित्येव सिद्धम् ॥

अन्तर्द्धौ येनाऽदर्शनमिच्छति ॥ १।४।२८ ॥

अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् ॥ कथम्–उपाध्यायादन्तर्धत्त इति ? ॥ पश्यत्ययं 'यदि मामुपाध्यायः पश्यति, ध्रुवं[2] मे प्रेषणमुपालम्भो वे'ति, स बुद्ध्या सम्प्राप्य निवर्तते, तत्र 'ध्रुवमपायेऽपादान'मित्येव सिद्धम् ॥

आख्यातोपयोगे ॥ १।४।२९ ॥

उपयोग इति किमर्थम् ? ॥ 'नटस्य शृणोति' 'ग्रन्थिकस्य शृणोति' । 'उपयोग' इत्युच्यमानेऽप्यत्र[3] प्राप्नोति । एषोऽपि ह्युपयोगः । आतश्चोपयोगो यदारम्भका रङ्गं गच्छन्ति 'नटस्य श्रोष्यामः' 'ग्रन्थिकस्य श्रोष्याम' इति ॥

प्र.]समासः । अन्यथा 'क्तेन च पूजाया'मिति निषेधः स्यात् । कर्तुरिति। प्रकर्षप्रत्ययोपादानसामर्थ्यात्कर्मसंज्ञायां प्रकर्षो विवक्ष्यत एव । तत्र द्वयोः संज्ञयोः सावकाशयोः परत्वादीप्सिततमस्य कर्मसंज्ञा । [वारणा] ।

अन्तर्द्धौ येना । अन्तर्धत्ते इति । तिरोभवतीत्यर्थः । [अन्तर्द्धौ] ॥

अख्यातो । उपयोगो व्यापारः, स चाऽविशिष्टो नटोपाध्याययोरिति मत्वा पृच्छति—उपयोग इति किमर्थमिति । आरम्भका रङ्गं गच्छन्तीति । रङ्ग

उ.]धात्वर्थप्रधानीभूतव्यापाराश्रयस्यैव ग्रहणादिति चेन्न।लघुना'तम'ग्रहणेन'कर्तु'रित्यस्य प्रत्याख्याने तात्पर्यादित्याहुः । भाष्ये–पश्यत्ययमिति । विचारयतीत्यर्थः ।

अन्तर्द्धौ येना । अन्तर्द्धिर्व्यवधानं । यस्य च भावेनेति सप्तमी । येनेति सौत्री तृतीया । उभयोः प्रयोगाऽभावेनोभयप्राप्तावित्यस्याऽप्रवृत्तेः। उभयप्रयोगे एव तत्प्रवृत्तिरित्यात्ममान इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अन्तर्द्धिनिमित्तकं यत्कर्तृकमात्मकर्मकाऽदर्शनमिच्छति तदपादानमित्यर्थः। नन्वन्तर्धत्त इत्यस्य विभजत इत्यर्थेऽपादानत्वं सिध्यतीत्यत आह–तिरोभवतीति । आत्मकर्मकोपाध्यायकर्तृकदर्शनाऽभावेच्छया तिरोभवतीत्यर्थः । निवृत्तिपूर्वकतिरोभवने धातोर्वृत्तेर्ध्रुवमिति सूत्रेणैव सिद्धमिति बोध्यम् । [अन्तर्द्धौ येना] ॥

आख्यातोप। व्यापार इति। उपयुज्यते फलायेति व्युत्पत्तेरिति भावः। आर-

---

१ क्वचिन्न । २ 'ध्रुवं' । ३ 'इत्युच्यमानेऽत्र' ।

एवं तर्ह्युपयोग इत्युच्यते सर्वश्चोपयोगः, तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते 'साधीयो य उपयोग' इति ॥ कश्च साधीयः ? ॥ यो ग्रन्थाऽर्थयोः ॥

अथ वोपयोगः को भवितुमर्हति ? ॥ यो नियमपूर्वकः । तद्यथा—'उपयुक्ता माणवका'इत्युच्यन्ते, य एते नियमपूर्वकमधीतवन्तो भवन्ति॥

किं पुनराख्यातानुपयोगे कारकमाहोस्विदकारकम् ?॥ कश्चात्र विशेषः ? ॥*॥आख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात्कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः ॥*॥ आख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात्कर्मसंज्ञा प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्ह्यकारकम् ॥*॥ अकारकमिति चेदुपयोगवचनानर्थक्यम् ॥*॥ यद्यकारकमुपयोगवचनमनर्थकम्॥अस्तु तर्हि कारकम् ॥ ननु चोक्तम्—'आख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात्कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः' इति ॥ नैष दोषः, परिगणनं तत्र क्रियते—'दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञा'मिति ॥

अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् ॥ कथमुपाध्यायादधीत इति ? ॥ अपक्रामति तस्मात्तदध्ययनम् ॥ यद्यपक्रामति, किं नात्यन्तायाऽपक्रामति ? ॥

प्र.]सामाजिकस्थानम्।आरम्भकाः—यत्नेन प्रवृत्तिमन्तो गच्छन्तीत्यर्थः। प्रकर्षगतिरिति। व्यापारमात्रे लब्धे उपयोगग्रहणं विशिष्टव्यापारपरिग्रहार्थम् । तेन ग्रन्थार्थधारणार्थं यद्ग्रहणं स उपयोगः । अथ वेति । उपयोगशब्दस्यैवाऽयमर्थो नियमपूर्वकं विद्याग्रहणम् । किं पुनरिति । उभयथा संभवाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः । यद्यपक्रामतीति । यथा फलं वृक्षादपक्रान्तं न पुनर्वृक्षे तद्भवति, एवं शब्देपि

उ.]म्भका—गीतश्रोतॄणां मध्ये मुख्याः।यत्नेन प्रवृत्तिमन्तो गच्छन्तीति। अत्यावश्यकत्वबुद्ध्या गच्छन्तीति यावत् । प्रवृत्तिरत्र व्यापारसामान्यं, यत्नेनेत्यस्यातियत्नेनेत्यर्थः । व्यापारमात्रे इति । कारकाधिकारादिति भावः । ग्रन्थार्थधारणार्थमिति।यदा तु नटादिभ्योऽपि तथाऽध्ययनं तदा 'नटाच्छृणोती'ति भवत्येवेति बोध्यम् । अयमर्थ इति । उपयोगशब्दस्य तत्रैव रूढिरन्यत्र तु लक्षणया प्रयोग इत्यर्थः । नियमो—भिक्षाचरणभूशय्यादिः । इदं च तत्तद्विद्याश्रवणनियमानामुपलक्षणमित्याहुः । उभयथेति । नटं विना गीतश्रवणाद्ययोगात्तस्य तज्जनकतया कारकत्वं, कुलालपितृवदन्यथासिद्धत्वसम्भावनया चाऽकारकत्वमिति भावः।भाष्ये—अनुपयोगे इति । अनियमपूर्वकश्रवणे इत्यर्थः । कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग इति । अपादानादिभिरसंकीर्तितत्वं च तत्प्राप्तिपूर्वकाऽविवक्षायामिव सर्वथा तदप्राप्तावपीति तात्पर्यम्।कर्मयुक्तांऽशोऽपि तत्र परिगणनलभ्य एवेति बोध्यम्।अस्तु तर्हि कारक-

---

१ क्वचिन्न । २ 'अकारक'मिति वार्त्तिकं स्यात् ।

सन्ततत्वात्। अथ वा ज्योतिर्वज्ज्ञानानि भवन्ति ॥ [आख्यातोपयोगे] ॥

प्र.]प्रसङ्ग इत्यर्थः।सन्ततत्वादिति।शब्दस्य व्यञ्जका ध्वनय उपाध्यायेनोत्पाद्यमाना भिन्ना अपि सादृश्यात्तत्त्वेनाऽध्यवसीयमानाः श्रोतुः पुनः पुनः श्रोत्रप्रदेशं गच्छन्तो व्यक्तिस्फोटरूपं जातिस्फोटरूपं वा शब्दमभिव्यञ्जयन्तीत्यर्थः । अथ वेति । यथा ज्वालारूपं ज्योतिरविच्छेदेनोत्पद्यमानं सादृश्यात्तत्त्वेनाऽध्यवसीयमानं सन्ततं तथै-वोपाध्यायज्ञानानि भिन्नानि भिन्नशब्दरूपतामापद्यमानानि सन्ततान्युच्यते। ज्ञानस्य-शब्दरूपापत्तिरिति दर्शनमत्र भाष्यकारस्य। तथा चोक्तम्—'वायोरणूनां ज्ञानस्य शब्दत्वापत्तिरिष्यते । कैश्चिद्दर्शनभेदो हि प्रवादेष्वनवस्थितः' । इति ।

उ.]मिति।गीताद्वारा तस्य तज्जनकत्वाद्वारेण द्वारिणो नान्यथासिद्धिरिति तद्विवक्षैवेति भावः । अपक्रामति तस्मात्तदध्ययनमिति । अधीयमानवाक्यजातमध्ययनमि-त्युच्यते। एवं चाऽपक्रमजनितविश्लेषाश्रयत्वादुपाध्यायस्याऽपादानत्वं सिद्धम्। उपा-ध्यायादपक्रान्तं शब्दजातमुपादत्ते इत्यर्थादिति भावः । शब्दानामपक्रमणं न युक्त-मिति शङ्कते—यद्यपेति। शब्दस्य व्यञ्जका ध्वनय इति।पुनः पुनरुत्पाद्यमानत्वेन सन्ततत्वमिति भावः । ननु तेषां भिन्नभिन्नत्वात्कथं तद्रूपाऽनुषक्तस्य स्फोटस्य स एवाऽयमित्येकताप्रत्ययोऽत आह—सादृश्यादिति। यथा ज्वालारूपमिति । प्रति-क्षणं विनश्यदपीत्यर्थः । सन्ततमिति । तथा व्यवहारविषय इति भावः । वायोः कैश्चित्परमाणूनां—शब्दतन्मात्रादिरूपाणां कैश्चित्कैश्चिज्ज्ञानस्य शब्दत्वमिष्यते । तदुक्तं हरिणा—'लब्धक्रियः प्रयत्नेन वक्तुरिच्छानुवर्त्तिना । स्थानेष्वभिहतो वायुः शब्दत्वं प्रतिपद्यते' । 'वक्तुरिच्छे'त्यनेनैकस्यैव वायोरनेकशब्दत्वोपपत्ति-रुक्ता । तथा—'अणवः सर्वशक्तित्वाद्भेदसंसर्गवृत्तयः । छायाऽऽतपतमःशब्द-भावेन परिणामिनः । स्वशक्तौ व्यज्यमानायां प्रयत्नेन समीरिताः। अभ्राणीव प्रचीयन्ते शब्दाख्याः परमाणवः' । तथा—'अथायमान्तरो ज्ञाता सूक्ष्मवागा-त्मना स्थितः । व्यक्तये स्वस्वरूपस्य शब्दत्वेन विवर्त्तते' । ज्ञाता—वृत्ति-विशिष्टमन्तःकरणम् । 'स मनोभावमापद्य तेजसा पाकमागतः' । तेजसा-जाठरेण । पाकं-दाहम् । 'वायुमाविशति प्राणमथासौ समुदीर्यते' । असौ सवृत्तिमनोयुतः प्राणः । तदाह—'अन्तःकरणतत्त्वस्य वायुराश्रयतां गतः । तद्ध-र्मेण समाविष्टस्तेजसा सोपि पच्यते ।' तद्धर्मेण—दाहेन । दाहवशादेव—'विभज्य स्वात्मनो ग्रन्थीञ्छ्रुतिरूपैः पृथग्विधैः'।श्रुतिरूपैः—ध्वनिरूपैः। 'सहे'ति शेषः । 'प्राणो वर्णानभिव्यज्य वर्णेष्वेवोपलीयते' । इति । प्राणः—सवृत्तिक-मनोरूपान्तःकरणयुतः । एतावतैव ज्ञानस्य शब्दत्वमिति द्रष्टव्यम् । दर्शनं—

जनिकर्तुः प्रकृतिः ॥ १।४।३० ॥

अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् ॥ कथं गोमयाद्वृश्चिको जायते गोलोमाऽविलोमभ्यो दूर्वा जायन्त इति ? ॥ अपक्रामन्ति तास्तेभ्यः ॥

यद्यपक्रामन्ति किं नाऽत्यन्तायाऽपक्रामन्ति ? ॥ सन्ततत्वात् । अथ वाऽन्याश्चाऽन्याश्च प्रादुर्भवन्ति ॥ [जनिकर्तुः] ॥

भुवः प्रभवः ॥१।४।३१ ॥

प्र.] जनिकर्तुः। अपक्रामन्ति ता इति । लोकप्रसिद्ध्याश्रयेणैतदुच्यते । लोके हि यद्यस्माज्जायते तत्तस्मान्निर्गच्छतीत्युच्यते । तर्काश्रयास्तु प्रक्रिया भिद्यन्ते । वैशेषिकदर्शने परमाण्वादिसमवेतं कारणेभ्योऽपृथग्देशं कार्यमुत्पद्यत इति नास्ति कार्यस्याऽपक्रमः । साङ्ख्यदर्शनेप्याविर्भावतिरोभावलक्षणजन्मनाशरूपपरिणामाभ्युपगमान्नास्त्यपक्रमः । यदीति । यद्यतोऽपक्रामति तत्पुनस्तत्र न दृश्यते इति प्रसिद्धम् । इह तु तत्राऽस्ति दर्शनमिति प्रश्नः।सन्ततत्वादिति । अविच्छेदादित्यर्थः । यथा विलाद्दीर्घभोगो भोगी निष्क्रामन्नप्यविच्छेदात्तत्रोपलभ्यते तथा दूर्वा अपीत्यर्थः । अथ वेति । क्षणिकपक्षं,द्रव्यान्तरारम्भपक्षं वा,परिणामपक्षं वाऽऽश्रित्यैतदुक्तमित्याहुः । ननु सतो जन्माऽयोगादसतश्च कर्तृत्वाऽसंभवात्पक्षान्तराऽभावाच्च कथमङ्कुरो जायत इति प्रयोगः । नैष दोषः । बुद्धिव्यवस्थापितस्याऽर्थस्य क्रियायां कारकरूपोपगमात् । [जनिकर्तुः] ।

भुवः प्र । सन्ततत्वादिति । सादृश्यनिबन्धनतत्त्वाध्यवसायादविच्छेदेन

उ.]सिद्धान्तः । प्रवादः—शास्त्राणि । 'नटस्य शृणोती'त्यादावीदृशबुद्धिकृताऽपायविवक्षाऽनभिधानान्नेति नातिप्रसङ्गः [आख्यातोप] ॥

जनिकर्तुः । ननूपादानकारणे समवेततयोत्पद्यमानस्य कथं ततोऽपक्रम इत्यत आह—लोकेति । यथा वृक्षजन्ये[1] फले वृक्षादपक्रान्तत्वव्यवहारः । तन्त्राश्रयाः—शास्त्राश्रयाः । तर्काश्रया इति पाठेऽपि स एवार्थः । तत्रास्तीति । जन्मोत्तरमिति भावः । द्रव्यान्तरारम्भेति । खण्डपटादिरीत्येत्यर्थः । परिणामेति । साङ्ख्यमते प्रतिक्षणपरिणामित्वात्पदार्थानां गोरोमादेस्तत्तदवस्थदूर्वारूपेण परिणाम इति भावः । जन्माऽयोगादिति । वैफल्यादिति भावः । कर्तृत्वाऽसम्भवादिति । किं चैवं शशविषाणादेरप्युत्पत्तिप्रसङ्गः । किं चैतन्मते कलिकावस्थायामसत एव गन्धस्य विकासावस्थायामुत्पत्तिर्वाच्या। एवं च सर्वपुष्पेषु विकासमात्रेण गन्धोत्पत्त्यापत्तिः। एवं बाल्येऽविद्यमानस्य शुक्रशोणितादेर्यौवने उत्पत्तौ तृतीयप्रकृतावपि तदुत्पत्तिप्रसङ्ग इति बोध्यम् । उत्तरम्—बुद्धीति । कारकरूपं,—कारकत्वम् ।

१ 'जन्यफले' ।

अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् ॥ कथं हिमवतो गङ्गा प्रभवतीति ? ॥ अपक्रामन्ति तास्तस्मादापः॥ यद्यपक्रामन्ति किं नाऽन्त्यन्तायापक्रामन्ति?॥ सन्ततत्वात् ॥ अथ वान्याश्चान्याश्च प्रादुर्भवन्ति ॥ [भुवः प्रभवः] ॥

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् ॥ १।४।३२ ॥

कर्मग्रहणं किमर्थम् ? ॥ 'यमभिप्रैति स सम्प्रदान'मितीयत्युच्यमाने कर्मण एव सम्प्रदानसंज्ञा प्रसज्येत । कर्मग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । कर्म निमित्तत्वेनाश्रीयते ॥ अथ 'यंस'ग्रहणं किमर्थम् ? ॥ 'कर्मणाऽभिप्रैति सम्प्रदान'मितीयत्युच्यमाने अभिप्रयत एव सम्प्रदानसंज्ञा प्रसज्येत । 'यंस'ग्रहणे पुनः क्रियमाणो न दोषो भवति । 'यंस'ग्रहणादभि-

---

प्र.]तासामुपलम्भादित्यर्थः । अथ वेति । वस्तुतोऽत्र भेद एवाऽपामिति भावः ।

कर्मणा यम् । कर्मग्रहणमिति । 'उपाध्यायाय गां ददाती'त्यत्र गोरुपाध्यायस्याप्यभिप्रेयमाणत्वम् । यतो गौर्दानक्रियया करणभूतयाऽभिप्रेयते, गवा तूपाध्यायः । तत्र परत्वाद्गोः कर्मसंज्ञेति पारिशेष्यादुपाध्यायस्यैव संप्रदानसंज्ञा भविष्यतीति प्रश्नः । कर्मण एवेति । सत्यप्युभयसंभवेऽन्तरङ्गत्वात्कर्मण एव गवादेः स्यादित्यर्थः । नन्वेवं कर्मसंज्ञाऽनवकाशा स्यात् । वचनसामर्थ्यात्तर्हि पर्यायः स्यात् । कारकप्रकरणे च प्रकर्षयोगो नाश्रीयते, न त्वन्तरङ्गबहिरङ्गव्यवहारः । ननु पर्याये सति 'गत्यर्थकर्मणी'त्यारम्भोऽनर्थकः स्यात् । तस्य प्रत्याख्यातत्वादित्यदोषः । अथेति । अध्याहारेणाऽपि सर्वनामद्वयार्थो लभ्यत इति प्रश्नः । अभिप्रयत एवेति । श्रुतपदार्थसंबन्धेनैव निराकाङ्क्षत्वेऽध्याहारानुपपत्तिरिति भावः । कर्तृसंज्ञायास्त्वकर्मको धातुरवकाशः स्यात् । ततश्चोपाध्यायाय शिष्येण गौर्दीयते

उ.] भुवः प्र। भेद एवाऽपामिति। सादृश्यमूलकोपि नाऽभेदाध्यवसाय इति भावः।

कर्मणा यम । नन्वसत्यस्मिन् कर्मण्यपि स्यादित्यत आह–उपाध्यायेति । करणभूतयेतिस्वरूपकथनम् । अन्तरङ्गत्वादिति । दानक्रियाभिप्रेतगवोपाध्यायोऽभिप्रेत इति तस्य क्रियासंबन्धो बहिरङ्ग इति भावः । नन्वेवमिति । 'दा'योग एव सम्प्रदानत्वमित्यस्याऽनाश्रयणादिति भावः।प्रकर्षयोग-,—सामर्थ्यगम्याप्रकर्षयोगः। प्रत्याख्यातत्वादिति।सिद्धान्तेप्यस्याऽनुवादत्वेनेदानीमपि तत्त्वमेवेति भावः। अत्र 'कर्मणे'ति निर्दिष्टस्य शेषत्वं, 'य'मिति निर्दिष्टस्योद्देश्यत्वलक्षणं शेषित्वं प्रतीयते इत्यजां ग्रामं नयतीत्यादौ ग्रामस्य न संप्रदानत्वमिति बोध्यम् । यदा तु ग्रामोऽजासंयुक्तो भवत्वित्युद्देशेनाऽजानयनं तदा भवत्येवाऽजां ग्रामाय नयतीति । ननु संज्ञिनिर्देशार्थं तदावश्यकमत आह–अध्याहारेणापीति। श्रुतेति । तिङ्श्रुत्योप-

---

१ 'तास्ताभ्य आपः' । २ 'अजा ग्रामाय' ।

प्रयतः सम्प्रदानसंज्ञा निर्भज्यते ॥ अथाऽभिप्रग्रहणं[१] किमर्थम् ?॥ 'कर्मणा यमेति स[२] सम्प्रदान'मितीयत्युच्यमाने यमेव सम्प्रत्येति तत्रैव स्या'दुपाध्यायाय गां ददाती'ति,इह न स्या'दुपाध्यायाय गामदात्। उपाध्यायाय गां दास्यती'ति । 'अभिप्र'ग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अभिराभिमुख्ये वर्तते,'प्र'शब्द आदिकर्मणि । तेन यं चाभिप्रैति,यं चाऽभिप्रैष्यति,यं चाभिप्रागादाभिमुख्यमात्रे सर्वत्र सिद्धं भवति ॥[*॥ क्रियाग्रहणम्[३] ॥*]॥ क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्–श्राद्धाय निगर्हते, युद्धाय संनह्यते[४]

प्र.]इत्यत्रार्थे शिष्यायोपाध्यायस्य गौर्दीयत इति स्यात्।ननु शिष्यस्य कर्तृत्वाऽभावे कथं गोः कर्मसंज्ञा ?। नैष दोषः । कर्मसंज्ञायां स्वातन्त्र्यस्य कर्तृग्रहणेनोपलक्षणात् । तथा च 'सार्थाद्धीयत' इत्यत्र कर्मणि लकारोत्पत्तिः । निर्भज्यत इति । आकृष्यत इत्यर्थः । अथेति । कर्मणा यमेति गच्छति प्राप्नोति संबध्नातीत्यर्थः । 'अभिप्रैती'त्युक्ते स एवार्थ इति प्रश्नः। आभिमुख्यमात्र इति। उपसर्गद्वयोपादानसामर्थ्यात्कालानवच्छिन्ना क्रियाश्रीयत इत्यर्थः। ननु यथा'तेन दीव्यती'त्यादौ सङ्ख्याकालयोर्न विवक्षा तथेहापि सङ्ख्यावत्कालस्याऽविवक्षा भविष्यतीति किमुपसर्गद्वयोपादानेन?।एवं तर्हि न्यायसिद्ध एवार्थ उपसर्गद्वयोपादानेन[५] प्रदर्श्यत इति भाष्यकारस्याऽभिप्रायः । श्राद्धायेति । श्राद्धं निन्दति, नास्तिकत्वादित्यर्थः।युद्धायेति । युद्धविषयं संनहनपूर्वकं निश्चयं करोतीत्यर्थः । पत्ये शेत इति । पतिमुपसृत्य शेते

उ.]स्थापितेत्यर्थः।एवं च यः स इत्येव लभ्येतेति भावः।सार्थादिति।प्रधानधात्वर्थव्यापाराश्रयत्वेऽपि 'अपादाने चाऽहीयरुहो'रितिसूत्रेण कर्मप्रत्ययान्तहीधातुयोगेऽपादानत्वज्ञापकात्[६]पञ्चमी, सार्थेन त्यज्यते इत्यर्थकोयं प्रयोगः । आकृष्यत इति । निराक्रियत इत्यर्थः । भाष्ये-यं संप्रत्येतीति । संनिहितसंप्रदानस्थले दानस्य तत्काले विप्रसन्तोषरूपदृष्टफलेनापि फलवत्त्वात्तत्रैव स्यात्,असंनिहितसंप्रदानस्थले 'विप्राय ददाती'ति न स्यादिति भावः । 'उपाध्यायाये'त्यत्र 'संनिहितायो'ति शेषः। अग्रे 'विप्रकृष्टाये'ति शेषः । आभिमुख्यमात्रे इति । कर्मणा करणभूतेन क्रियारम्भे यमुद्दिशतीत्यर्थः । स चोद्देशः सर्वत्राऽस्तीति भावः । सङ्ख्यावदिति । अन्यथा 'विप्रेभ्यो गां ददाती'ति न स्यादिति भावः। न्यायसिद्ध एवेति । अयमभ्युपगमवादः । निन्दतीति । 'गर्ह कुत्सायां'मिति स्मृतेः । निश्चयं करोतीति । उद्देश्यत्वप्रदर्शनायेदम् । एवमुत्तरत्रोपसृत्येत्यपि । 'उपाश्रित्ये'ति पाठान्तरम् ।

---

१ 'अभिग्रहणं' । २ क्वचिन्न । ३ लुप्तं स्यात् ।
४ 'संनह्यति' । ५ 'उपसर्गोपादा' । ६ 'ज्ञापनात्' ।

पत्ये शेते इति॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ?॥ न वक्तव्यम्॥ कथम्?॥ क्रियां हि नाम[1] लोके कर्मेत्युपचरन्ति—'कां क्रियां करिष्यसि'। किं कर्म करिष्यसीति॥ एवमपि कर्तव्यम्। कृत्रिमाऽकृत्रिमयोः कृत्रिमे सम्प्रत्ययो भवति॥ क्रियाऽपि कृत्रिमं कर्म॥ न सिध्यति। 'कर्तुरीप्सिततमं कर्मे'त्युच्यते, कथं च नाम क्रियया क्रियेप्सिततमा स्यात्?॥ क्रियापि क्रिययेप्सिततमा भवति॥ कया क्रियया?॥सन्दर्शनक्रियया वा,प्रार्थयतिक्रियया वाऽध्यवस्यतिक्रियया वा[2]॥इह य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स बुद्ध्या तावत्कंचिदर्थं संपश्यति[3], संदृष्टे प्रार्थना, प्रार्थनायामध्यवसायः, अध्यवसाय आरम्भः, आरम्भे निर्वृत्तिः, निर्वृत्तौ फलाऽवाप्तिः। एवं क्रियाऽपि कृत्रिमं कर्म॥ एवमपि—॥*॥[कर्मणः[4] करणसंज्ञा संप्रदानस्य च कर्मसंज्ञा]॥*॥ कर्मणः करणसंज्ञा वक्तव्या, सम्प्रदानस्य च कर्मसंज्ञा। पशुना रुद्रं यजते। पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः। अग्नौ

प्र.]इत्यर्थः। न सिध्यतीति। क्रियान्तराऽनुपादानादिति भावः। कथं च नामेति। क्रियान्तरानुपादाने एकस्या एव क्रियायाः कर्मकरणभावं[5] एकदा एकात्मन्येव नोपपद्यत इति भावः। क्रियापीति।प्रतीयमानक्रियापेक्षः कारकभावः 'प्रविश पिण्डी'मित्यादाविवाऽत्रेत्यर्थः। यदा तु सन्दर्शनादयो धात्वर्थाद्भेदेन विवक्ष्यन्ते तदा संप्रदानसंज्ञा, अन्यदा तु कर्मसंज्ञैव। यथा 'कटं करोती'ति। सा च भेदाऽभेदविवक्षा प्रयोगदर्शनवशेन नियतविषयैवाश्रीयत इति प्रयोगस्याऽसङ्करः। कर्मणः करणसंज्ञेति। एतच्छन्दोविषयम्। 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति यथा-

---

उ.]भाष्ये—क्रियां हीति। एवं च बहुलक्ष्यसंस्कारानुरोधेन कर्मशब्देनोभयं गृह्यते। भाष्ये—न सिध्यतीति। कृत्रिमकर्मत्वं क्रियाया न सिध्यतीत्यर्थः। ननु 'पश्य धावती'त्यादौ क्रियाया अपि तत्त्वदर्शनादाह—क्रियान्तरेति। भिन्नकाले भिन्नरूपेण च कर्तृकर्मताया एकस्मिन्नपि दर्शनादाह—एकदा एकात्मन्येवेति। अत्रत्यं भाष्यं 'कर्तरि कर्मे'त्यत्र व्याख्यातम्। ननु सन्दर्शनादीनां सर्वत्र भावात्सर्वत्र संप्रदानत्वं स्यादत आह—यदा त्विति। एवं च 'पत्ये शेते' इत्यादेर्दर्शनादिपूर्वकारम्भकर्मपत्युद्देश्यकं शयनं करोतीत्यर्थः। भेदेनेति। तत्तद्रूपेण बोधविषयतया विवक्ष्यन्त इत्यर्थः।यथा कटं करोतीति।तत्र हि कटकर्मकक्रियेत्येव बोधो न तु तस्याः क्रियाया विद्यमानमपि संदर्शनादिपूर्वकारम्भकर्मत्वं तत्तद्रूपेण बोधविषय इति भावः। 'पशुं रुद्राय ददाती'ति भाष्यप्रयोगानुपपत्तेराह—एतच्छन्द इति। ननु पूजायां पशोः करणत्वाद्रुद्रस्य च कर्मत्वात्किमुपसङ्ख्यानेनेत्यत आह—त्यजतीत्यर्थ इति। अत्रार्थे त्वदुक्तं न सम्भवतीत्यर्थः। त्यजतीत्यस्य 'अग्ना'विति शेषः।

---

१ क्वचिन्न। २ 'च'। ३ 'पश्यति'। ४ लुप्तं स्यात्। ५ 'क्रियाकारकभाव'।

किल पशुः प्रक्षिप्यते तद्रुद्रायोपह्रियत इति ॥ [कर्मणा यमभिप्रैति] ॥

क्रुधद्रुहेर्ष्याऽसूयार्थानां यं प्रति कोपः ॥ १।४।३७ ॥

किमेते एकार्थाः, आहोस्विन्नानार्थाः ? ॥ किं चातः ? ॥ यद्येकार्थाः किमर्थं पृथङ्निर्दिश्यन्ते ? । अथ नानार्थाः, कथं कुपिना शक्यन्ते विशेषयितुम् ? ॥ एवं तर्हि नानार्थाः, कुपौ त्वेषां सामान्यमस्ति। नह्यकुपितः क्रुध्यति,

प्र.]प्राप्तमपि प्रयोगो भवति।पशुना रुद्रं यजत इति।रुद्रं देवतामुद्दिश्य पशुं त्यजतीत्यर्थः । कैश्चिदन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद्ददातिविषय एव संप्रदानसंज्ञेत्यभ्युपगतम् । दानं च स्वत्वनिवृत्तिः परस्वत्वापत्तिपर्यन्तेति प्रत्यज्ञायि । तदुभयमप्ययुक्तम् । अन्यत्रापि भाष्यकारेण संज्ञाया अभ्युपगमात् । तथा च क्रियाग्रहणस्य, 'गत्यर्थकर्मणी'ति सूत्रस्य च प्रत्याख्यानं कृतम्। तथा स्वत्वनिवृत्त्यभावेऽपि ददातेः प्रयोगो दृश्यते 'न शूद्राय मतिं दद्या'दिति। 'खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददाती'ति च।

क्रुधद्रु । किमेत इति । ननु लोकव्यवहारादेवार्थाऽवगमात्सन्देहानुपपत्तिः । एवं तर्हि चित्तदोषरूपता सर्वेषामस्तीति सामान्यापेक्षायामेकार्थत्वम्, अवान्तरभेदविवक्षायां तु भिन्नार्थत्वमित्यदोषः । किमर्थमिति । एकेनैव धातुनाऽर्थस्योपलक्षितत्वादन्येषां वैयर्थ्यप्रसङ्गः । नानार्था इति । क्रोधो–रोषः । द्रोहोऽभिचारः । ईर्ष्या–परगुणाऽसहनम् । असूया–परगुणविध्वंसनम् । कुपाविति । कुपौ धातौ वाच्यत्वेन यदवस्थितं तदेषां साधारणमित्यर्थः । कोपपूर्वाणां सर्वेषां ग्रहणार्थं 'यं प्रति कोप' इति विशेषणमित्यर्थः । तेनेह न भवति–भार्यामीर्ष्यतीति। परैर्दृश्यमानां

उ.]तदुक्तं भाष्ये–अग्नौ किल पशुः प्रक्षिप्यते इति। नन्वेवं 'रुद्राय ददाती'त्युक्तमनुपपन्नमत आह–तद्रुद्रायोपह्रियते इति । तत्–तेन प्रक्षेपेण, रुद्राय–रुद्रमुद्दिश्य, उपह्रियते–ददातीति व्यवहार इत्यर्थः । अग्नौ दग्धे स्वत्वानुत्पत्त्या तदुद्देश्यकत्यागे ददातिर्भाक्त इति भावः । अन्वर्थेति । सम्यक् प्रदीयतेऽस्मै इतीत्यर्थः। नन्वेवमपि 'रजकस्य वस्त्रं ददाती'त्यत्रापि स्यादत आह–दानं चेति। तत्र ददातिप्रयोगस्तूपमानात्, कारकशेषत्वात्षष्ठीति भावः। अन्यत्रापीति । 'पत्ये शेते' इत्यादावपीत्यर्थः । पूर्वोक्तप्रयोगे तु शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । 'न शूद्राये'त्यस्य–मतिं–तज्जनकशास्त्रं नोपदिशेदित्यर्थः । द्वितीये ददातिः संयोगे लाक्षणिक इति बोध्यम् । [कर्मणा यमभि] ।

क्रुधद्रुहेर्ष्या । ननु तेषां सर्वेषां योगे यथा स्यादित्येतदर्थं तदत आह–एकेनैवेति । सूत्रेऽर्थग्रहणसत्त्वादिति भावः । अभिचार इति । दुःखजनको व्यापार इत्यर्थः । परगुणाऽसहनम्–एतत्स्वस्य तदधिकगुणसंपादनफलकम् । गुणविध्वं-

१ 'प्रक्षिप्यते रुद्राय' ।

न वाऽकुपितो द्रुह्यति , न वाऽकुपित ईर्ष्यति, न वाऽकुपितोऽसूयति ॥

साधकतमं करणम् ॥ १।४।४२ ॥

'तम'ग्रहणं किमर्थं न 'साधकं करण'मित्येवोच्येत?॥ 'साधकं करण'मितीयत्युच्यमाने सर्वेषामेव कारकाणां करणसंज्ञा प्रसज्येत । सर्वाणि हि कारकाणि साधकानि[२] । तमग्रहणे[३] पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । पूर्वास्तावत्संज्ञा अपवादत्वाद्बाधिका भविष्यन्ति, पराः परत्वादनवकाशत्वाच्च[४]॥ इह तर्हि 'धनुषा विध्यति',–अपाययुक्तत्वाच्चाऽपादानसंज्ञा,

प्र.]न सहत इत्ययमत्रार्थ इति नास्ति कोपप्रभवत्वमत्रेर्ष्यायाः। नह्यकुपितः क्रुध्यतीति । ननु कोपः क्रोध एवेति भेदाऽभावात्कथं पौर्वापर्यम्?। एवं तर्हि प्रथमामनुद्भूतां कोपावस्थां द्वितीयां चोद्भूतां विकृतवाक्कायव्यापारानुमीयमानामाश्रित्यैतदुक्तमित्यदोषः । न वाऽकुपितो द्रुह्यतीति । यत्र विषये संप्रदानसंज्ञेष्यते तदुद्देशेनैतदुच्यते,न तु सर्वविषयापेऽक्षया । अन्यथा व्यभिचाराऽभावायं प्रति कोप इति विशेषणमनुपादेयं स्यात् । 'भार्यामीर्ष्यती'ति विनापि कोपात्प्रयोगदर्शनाच्च।'अस्मान्द्वेष्टी'त्यत्र संप्रदानसंज्ञा न भवति,द्विषेरक्रोधार्थत्वात् । अनभिन्दने हि द्विषिर्वर्तते, यथौषधं द्वेष्टीति । [क्रुधद्रुहेर्ष्या] ।

साधकतमं। तमग्रहणमिति। कारकाधिकारात्साधकत्वे लब्धे पुनः साधकश्रुतिः प्रकर्षमवगमयतीति प्रश्नः । सर्वेषामेवेति । प्रकर्षगतिरुत्तरत्र प्रतिपादयिष्यते । तत्र वचनसामर्थ्यादेकसंज्ञाधिकाराच्च करणसंज्ञायाः संज्ञान्तराणां च विकल्पः स्यात् । नन्वसति विशेषाश्रये[५] करणकारकसंज्ञाद्वयोपादानमनर्थकं स्यात्। तर्हि संज्ञाद्वयविधानसामर्थ्यात्करणसंज्ञा कंचिदेव विषयं परिहरतीति लभ्यते। न त्वनिष्टविषयपरिहारेणेष्ट[६] एव विषये तस्याः प्रवृत्तिर्लभ्या । परत्वादनवका-

उ.] सनं–गुणेषु दोषत्वाऽऽविष्करणम् । नन्विदमयुक्तं, नहि रोषादीनां सामान्यं कुपिधातावस्तीत्यत आह–कुपौ धालाविति । अनभिनन्दनं–प्रीत्यभावः ।

साधकतमं । अत्र कारकाधिकारात्क्रियानिरूपितातिशयितकारकत्ववत्करणमित्यर्थः । अतिशयश्च यद्व्यापारानन्तरमव्यवधानेन फलोत्पत्तिस्तत्त्वम् । ननु पूर्वोक्तातिशयबोधकतया तत्सार्थकमत आह–कारकाधिकारादिति । ननु सर्वेषां करणत्वे संज्ञान्तराणां का गतिरत आह–तत्रेति । संज्ञाद्वयेति । कारकसंज्ञैव कार्या, अन्वर्थसंज्ञया च स्वानुरूपः संख्याक्षेप्तव्यः 'कारके तृतीये'त्येव कार्यमिति भावः । ननु सावकाशत्वे एव परत्वस्य व्यवस्थापकत्वादेकविषये द्वयोः परत्वाऽनवकाश-

१ 'तमब्ग्र' । २ 'साधकानि भवन्ति' । ३ 'तमप्ग्र' ।
४ 'परत्वाच्चाऽनवका' । ५ 'श्रयणे' । ६ 'ष्टविषये' ।

साधकत्वाच्च करणसंज्ञा प्राप्नोति । तमग्रहणे[1] पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति॥ एवं तर्हि [लोकतः]लोकत एतत्सिद्धं। तद्यथा लोके-'अभिरूपायोदकमानेयम्' 'अभिरूपाय कन्या देये'ति।न चानभिरूपे प्रवृत्तिरस्ति,तत्र'अभिरूपतमाये'ति गम्यते । एवमिहाऽपि 'साधके करण'मित्युच्यते।सर्वाणि च कारकाणि साधकानि, न चाऽसाधके प्रवृत्तिरस्ति[3], तत्र 'साधकतम'मिति विज्ञास्यते॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यत्तमग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः-'कारकसंज्ञायां तरतमयोगो न भवती'ति॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?॥[4]अपादानमाचार्यःकिं न्याय्यं मन्यते ?, यत्र संप्राप्य निवृत्तिः । तेनेहैव स्यात्-ग्रामादागच्छति[5], नगरा[6]दागच्छती'ति । 'साङ्काश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा' इत्यत्र न स्यात् । 'कारकसंज्ञायां तरतमयोगो न भवती'त्यत्रापि सिद्धं भवति ॥

प्र.]शत्वाच्चेति। विषयभेदाऽपेक्षो हेतुद्वयोपन्यासः। सावकाशत्वे सति परत्वं हेतुः, अन्यत्र निरवकाशत्वम् । इह तर्हीति । अत्र संज्ञाद्वयप्रसङ्गे निरवकाशत्वादपादानसंज्ञैव स्यात । करणसंज्ञा ह्यपादानादन्यत्र सावकाशा । तमग्रहणे तु सति विविक्तविषयलाभादुभयोर्धनुषा विध्यतीत्यत्र परत्वात्करणसंज्ञा सिध्यतीति । उदकमानेयमिति। कन्यादानार्थम् । नचाऽनभिरूप इति । दृष्टाऽदृष्टप्रयोजनत्वात्कन्यादानस्येति भावः। तरतमयोगो नास्तीति।कथं पुनः केवलयोः प्रत्यययोः प्रयोगः?। नैष दोषः । प्रत्ययानुकरणत्वात् । तत्राऽनुकरणाभ्यामनुकार्यौ प्रत्ययौ प्रतीयेते, ताभ्यामपि साहचर्यात्तदर्थः प्रकर्षो लक्ष्यते।तत्र[7] तमश्रुतिरेतज्ज्ञापयति'प्रकर्षप्रत्ययग्रहणमन्तरेणेह प्रकरणे सामर्थ्यगम्यः प्रकर्षो नाश्रीयते' । साङ्काश्यकेभ्य इति ।

उ.]त्वयोरसम्भवादाह-विषयभेदेति।'सावकाशत्वे' इत्युक्तिरभ्युपगम्यवादेन,नहि तमाऽभावे करणत्वविनिर्मुक्तः संज्ञान्तरविषयोऽस्ति । वस्तुतो भाष्ये 'परत्वाच्चे'-त्यस्योत्कृष्टत्वाच्चेत्यर्थकस्य व्याख्या-अनवकाशत्वाच्चेति। ननु संज्ञाद्वयप्रसङ्गे परत्वात्करणत्वं सिध्यतीत्यत आह-अत्रेति । अपादानादन्यत्रेति । काष्ठैः पचती'त्यादौ उदकदानेऽभिरूपस्याऽनियामकत्वादाह-कन्यादानार्थमिति । दृष्टं-कन्यासुखसन्तानादि । अदृष्टं-परलोकः । न चाऽसाधके इति । 'संज्ञाया' इति शेषः । लक्ष्यते इति । अत एव ततः स्वार्थे ष्यञि'तारतम्य'मित्यतिशये सिध्यति । तरतमेत्यतिशयार्थमव्ययमित्यन्ये । एवमेवातिशयार्थकं 'तरा'मित्यप्यव्ययं बोध्यम् । उच्चारितस्यैव प्रत्यायकत्वात्तत्प्रतीतानुकार्येणातिशयप्रतीतिरिति चिन्त्यम् । नन्वत्र प्रकरणे तरतमयोगाऽभावे ईप्सितमात्रस्य कर्मत्वं प्राप्नोतीत्यत आह-तत्र तमेति ।

---

१ 'तमप्त्र' । २ इदं वार्त्तिकं लुप्तं स्यात् । ३ 'रिति' ।
४ 'अपायमाचार्यः' । ५ 'च्छतीति' । ६ क्वचिन्न । ७ 'अत्र' ।

तथाऽऽधारमाचार्यः किं न्याय्यं मन्यते ?, यत्र कृत्स्नं[1] आधारात्मा व्याप्तो भवति। तेनेहैव स्यात्–'तिलेषु तैलं','दध्नि सर्पि'रिति। 'गङ्गायां गावः' 'कूपे गर्गकुल'मित्यत्र न स्यात् । 'कारकसंज्ञायां तरतमयोगो न[3] भवती'त्यत्रापि सिद्धं भवति ॥ [साधकतमं] ॥

उपान्वध्याङ्वसः ॥१।४।४८ ॥

॥*॥ वसेरश्यर्थस्य प्रतिषेधः ॥*॥ वसेरश्यर्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । ग्रामे उपवसतीति ॥ स तर्हि वक्तव्यः ? ॥ न वक्तव्यः । नाऽत्रोपपूर्वस्य वसेर्ग्रामोऽधिकरणम् ॥ कस्य तर्हि[4] ?॥ अनुपसर्गस्य । ग्रामेऽसौ वसंस्त्रिरात्र-

---

प्र.]बुद्धिकल्पितोऽत्राऽपायो न तु मुख्यः।यत्र कृत्स्न इति। सर्वैरवयवैः सह यत्रा-वयवी व्याप्त इत्यर्थः । गङ्गायामिति । गोभिर्गङ्गाया व्याप्त्यभावान्न स्यादधिकरण-संज्ञा । अस्माज्ज्ञापकात्सामीप्यमात्राश्रयेण प्रकल्पिताधारनिबन्धना सा भवति । अथ सामग्रीसाध्यायां क्रियायां कोऽतिशयः करणस्येति चेत् । तद्व्यापारानन्तरं क्रियाप्रसिद्धिः । यस्य च यदाऽतिशयविवक्षा तदा तस्य करणत्वं, यथा 'स्थाल्या पच्यत' इति । कारकान्तरापेक्षश्च करणस्यातिशयो न तु स्वकक्षायामित्यश्वेन पथा दीपिकया[5] व्रजतीति सर्वेषां क्रियानिष्पत्तौ संनिपत्योपकारकत्वात्करणत्वं सिद्धम् ।

उपान्व । वसेरश्यर्थस्येति । अर्थशब्दो निवृत्तिवाची । व्यधिकरणे षष्ठ्यौ । अश्यर्थस्य वाचको यो वसिस्तस्येत्यर्थः। अथवा शीङोऽर्थः श्यर्थः,न श्यर्थोऽश्यर्थः,

---

उ.]बुद्धिकल्पित इति। 'अपादान'मिति महासंज्ञयैवाऽपाये ध्रुवे लब्धे पुनस्तद्ग्रहण-सामर्थ्यात्प्रकर्षविवक्षायामत्र न स्यादिति भावः । सामीप्यमात्राश्रयेणेति । तेनाऽपीत्यर्थः । अपिनैकदेशवृत्तिताश्रयेणेत्यस्य सङ्ग्रहः । प्रकल्पितेति । संपूर्ण-प्रवाहे एकदेशधर्मस्य तीरधर्मस्य वाऽऽधारत्वस्योपचार इति भावः । तादृशमाधा-रत्वमपि सप्तम्याः शक्यमेवेति बोध्यम्। स्थाल्या पच्यते इति । प्रतनुतरकपाल-तयाऽत्रातिशयविवक्षा बोध्या । 'अश्वेन पथे'त्यादिष्वपि प्रत्यासन्नस्य कस्यचिदेव करणत्वं स्यादिति भावः । संनिपत्येति। खलेकपोतन्यायेन सर्वेषां साक्षादुपकार-कत्वविवक्षणादित्यर्थः । [साधकतमङ्करणम्] ॥

उपान्वध्या। ननूपपूर्वो वसिरश्नात्यर्थेऽप्रसिद्ध इत्यत आह–अर्थशब्द इति। अशिश्च तदर्थपर इत्यपि बोध्यम् । अश्यर्थनिवृत्तिवाचकस्य वसेरित्यक्षरार्थः । व्यधिकरणे इति । उक्तेऽर्थे सामानाधिकरण्याऽसम्भवादिति भावः।अश्यर्थस्येति । अशिनिवृत्तेरित्यर्थः। सामानाधिकरण्यायाऽऽह–अथवेति। अनयोराद्यव्याख्यैव युक्ता,

---

१ 'कृत्स्नमाधारात्मा' । २ 'व्याप्नोति' । ३ कचिन्न ।
४ 'कस्य पुनस्तर्हि' । ५ 'दीपिकया पथा' ।

मुपवसतीति ॥ [उपान्वध्या] ॥

कर्तुरीप्सिततमं कर्म ॥ १।४।४९ ॥

तमग्रहणं किमर्थम् ?॥ 'कर्तुरीप्सितं कर्मे'तीयत्युच्यमाने इहा'ऽग्नेर्माणवकं वारयती'ति माणवकेऽपादानसंज्ञा प्रसज्येत ॥ नैष दोषः । कर्मसंज्ञाऽत्र बाधिका भविष्यति ॥ अग्नावपि तर्हि बाधिका स्यात् । इह पुनस्तमग्रहणे क्रियमाणे तदुपपन्नं भवति, यदुक्तं 'वारणार्थेषु कर्मग्रहणानर्थक्यं कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति वचना'दिति ॥ इहोच्यते-'ओदनं पचती'ति यद्योदनः पच्येत

प्र.]तस्य।अस्थानार्थस्येत्यर्थः। स्थाने हि शीघ्रं वर्तते।यथा 'जलाशय'इति। तेन 'ग्रामे तिष्ठती'त्यत्राऽर्थे ग्राममुपवसतीति प्रयोगः । अस्थानार्थत्वे तु ग्राम उपवसतीति । **नात्रेति** । विशिष्टाधारावस्थितत्वेन निश्चिते देवदत्ते भोजननिवृत्तिविशिष्टकालं प्रत्याययितुमिदं प्रयुज्यते 'ग्राम उपवसती'ति । तत्राऽन्तरङ्गत्वात्प्रतीयमानवसिक्रियापेक्षो ग्रामस्याऽधिकरणभावः।उपवसनं तु स्वरूपेणैव कालमपेक्षत इति कालेनैवास्याऽन्तरङ्गः संबन्धः । ग्रामादिना तु बहिरङ्ग इत्यर्थः । [उपान्वध्याङ्] ।

कर्तुरीप्सित।तमग्रहणमिति।असत्यपि तमग्रहणे'गामं गच्छती'त्यादौ कर्मसंज्ञा सिध्यति,ईप्सिततमस्यापीप्सितत्वसद्भावादिति प्रश्नः। **माणवकइति** । विशेषविहितत्वादपादानसंज्ञायाः । **कर्मसंज्ञेति** । परत्वात् । **अग्नावपीति** । अग्निमाणवकयोरीप्सितत्वसद्भावात्। कर्मापादानसंज्ञाविषयविभागाऽज्ञानपरमेतत्, न तु निरवकाशो[3]ऽपादानसंज्ञा सावकाशया कर्मसंज्ञया बाधितुं शक्यते । तमग्रहणे तु सति संज्ञयोर्विषयविभागलाभः ।

उ.]भाष्यस्वारस्यात्।ननु कथं न तदधिकरणं ग्रामोऽत आह-**विशिष्टेति**।अन्तरङ्गत्वादिति।ग्रामे वासाधिकरणत्वस्यैव प्रसिद्धत्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वरूपान्तरङ्गत्वादित्यर्थः। **प्रतीयमानेति**।एवमुपवासाधिकरणकालोऽपि प्रतीयमान एवेति बोध्यम्। ननु कालबोधकपदाऽभावात्कथं विशिष्टकालभुजिनिवृत्तिप्रतीतिरत आह--**उपवसनं त्विति** । एवकारेण नित्याकाङ्क्षा दर्शिता । तदुक्तं भाष्ये-त्रिरात्रमिति । आरम्भे त्वत्राऽपि द्वितीया न स्यादिति तात्पर्यम् । **अन्तरङ्ग इति** । आवश्यक इत्यर्थः । **बहिरङ्ग इति** । आकाङ्क्षाऽभावादनावश्यक इत्यर्थः । असम्बन्ध एवेति वक्तुं युक्तम् ॥

कर्तुरी। असत्यपीति।अव्याप्तिर्नास्तीति भावः।**विशेषेति**।अनवकाशत्वादित्यर्थः। **विषयविभागाऽज्ञानेति** । अग्नावेव कर्मसंज्ञा, माणवक एवाऽपादानत्वमित्यपि स्यादिति भावः।**तमग्रहणे त्विति**।तद्यथा तथा'वारणार्थाना'मिति सूत्रे उपपादितम्।

---

१ 'तमग्रहण' । २ 'ईप्सितत्वादिति' । ३ 'निरवकाशाऽप्यपादान' ।

द्रव्यान्तरमभिनिर्वर्तेत ॥ नैष दोषः । तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति ओदनार्थास्तण्डुला ओदन इति ॥ अथेह कथं भवितव्यं–'तण्डुलानोदनं पचती'ति, आहोस्वित्–'तण्डुलानामोदनं पचती'ति ?॥ उभयथाऽपि भवितव्यम् ॥ कथम् ?॥ इह हि 'तण्डुलानोदनं पचती'ति, द्व्यर्थः पचिः, तण्डुलान्पचन्नोदनं निर्वर्तयतीति । इहेदानीं 'तण्डुलानामोदनं पचती'ति, द्व्यर्थश्चैव

प्र.] इहेति–लोकः शास्त्रं च सामान्येन निर्दिश्यते। लोके प्रयुज्यमानत्वात्, शास्त्रे चोदाहियमाणत्वात्[1] । द्रव्यान्तरमिति। ओदनशब्दस्य तण्डुलविकारविशेषवचनत्वात्पचेश्च विक्लित्त्युपसर्जनविक्लेदनवचनत्वान्निर्वृत्तस्यौदनस्य विक्लेदनान्तरकरणात् । ओदनार्था इति। गौणार्थाश्रयणेनैव सर्वलोकस्य प्रयोगदर्शनादिदमत्र न चोदनीयं-'मुख्यस्यैव त्वोदनस्य[2] पुनर्विक्लित्तिकरणे कस्मादयं प्रयोगो न भवती'ति । विकारविशेषप्रतिपादनाय गौणार्थपरिग्रहः । 'तण्डुलान्पचती'त्युक्ते विकारान्तरमपि प्रतीयते। अथेहेति। उभयथा प्रयोगदर्शनात्।प्रकृतिविकृत्योः साक्षादुपादानात्तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यानुपपत्त्या, विक्लेदनवचने तु पचौ 'तण्डुलानामोदनं पचती'ति प्रयोगाऽयोगाद्[3]द्रव्यान्तरनिर्वृत्तिप्रत्यय[4]प्रसङ्गाच्च,निर्वर्तनवचने तु पचौ तण्डुलानां कर्मभावाऽघटनात्तण्डुलानोदनं पचतीति प्रयोगाऽभावप्रसङ्गाच्च प्रश्नः । द्व्यर्थः पचिरिति । विक्लेदनोपसर्जने निर्वर्तने पचिर्वर्तते । तण्डुलान्विक्लेदयन्नोदनं निर्वर्त्तयतीत्यर्थः । तत्रोपसर्जनविक्लेदनक्रियापेक्षं तण्डुलानां कर्मत्वम् । प्रधानभूतनिर्वर्त्तनापेक्षं[5] त्वोदनस्य।द्व्यर्थश्चैवेति । तण्डुलानां संबन्धिनं विकारविशेषमोदनं विक्लित्त्या निर्वर्त-

उ.] ननु लोकेपि तथा व्यवहारादिहेत्ययुक्तमत आह–लोकः शास्त्रं चेति।नन्वोदनपाके कथं द्रव्यान्तरस्योत्पत्तिरत आह–ओदनशब्दस्येति । भाष्ये–यद्योदनः-च्येतेत्यस्यौदनकर्मकः पाको यदि बुध्येतेत्यर्थः। 'द्रव्यान्तरमभिनिर्वर्तेते'त्यस्य च द्रव्यान्तराऽभिनिर्वृत्तिः प्रतीयेतेत्यर्थः। विक्लेदनान्तरकरणादिति। विक्लेदनान्तरप्रतीतिप्रसङ्गादित्यर्थः । ननु गौणार्थेन प्रयोगे किं फलमत आह–विकारेति । ओदनस्वरूपेत्यर्थः । विकारान्तरं–भर्जनादिरूपं, विक्लित्तिपदेन च पाकफलमात्रमुच्यते। ननूभयविधव्यवहारात्प्रयोगद्वयेनापि भाव्यमेवेति 'केन प्रयोगेन भाव्य'मित्यर्थकप्रश्नानुपपत्तिरत आह–प्रकृतीत्यादि । कर्मभावाऽघटनादिति । नहि तत्र तण्डुला निष्पाद्यन्ते[6] इति भावः । ननु फलव्यापारावादाय सर्वस्यापि द्व्यर्थत्वं, नापि तावतोक्तप्रयोगोपपत्तिरत आह–विक्लेदनेति । निर्वर्तनरूपद्वितीयार्थमादाय द्व्यर्थत्वमिति भावः । विक्लित्त्या निर्वर्तयतीति । विक्लित्तिविशिष्टं निर्वर्तनं पचे-

१ 'विकारे प्रयुज्यमानत्वात्पचेश्च' । २ 'स्यैवोद' । ३ 'प्रयोगात्' ।
४ 'प्रत्यये'ति क्वचिन्न । ५ 'भूतक्रियापेक्षं' । ६ 'निष्पद्यन्ते' ।

पचिर्विकारयोगे षष्ठी, तण्डुलविकारमोदनं निर्वर्तयतीति ॥ इह कश्चित्कंचिदामन्त्रयते–'सिद्धं भुज्यता'मिति । स आमन्त्र्यमाण आह–'प्रभूतं भुक्तमस्माभि'रिति । आमन्त्रयमाण आह–'दधि खलु भविष्यति, पयः खलु भविष्यति' । आमन्त्र्यमाण आह–'दध्ना खलु भुञ्जीय, पयसा खलु भुञ्जीये'ति । अत्र कर्मसंज्ञा प्राप्नोति । तद्धि तस्येप्सिततमं भवति॥ तस्याप्योदन एवेप्सिततमो न तु गुणेष्वस्याऽनुरोधः । तद्यथा–'भुञ्जीयाहमोदनं यदि मृदुविशदः स्या'दिति । एवमिहापि 'दधिगुणमोदनं भुञ्जीय, पयोगुणमोदनं

प्र.]यतीत्यर्थः। सा च विक्लित्तिः सामर्थ्यात्तण्डुलानामेवेति विज्ञायते । इह कश्चिदिति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां दधिपयसोरीप्सिततमत्वं न त्वोदनस्येति दर्शयति। तस्याप्योदन इति । दधिपयसोस्तु संस्कारकत्वात्करणभावः । न तु गुणेष्विति । गुणेषूपकारकेषु केवलेषु नाऽस्यादरः, किं तर्हि, तत्संस्कृत ओदन इत्यर्थः । मृदुविशद इति । मृदुश्चाऽसौ विशदश्चेति कर्मधारयः । यदि मार्दवमात्रे आदरः

उ.]रर्थः।वैशिष्ट्यं च क्वचित्सामानाधिकरण्येन,क्वचित्करणत्वेन। विक्लित्तिशब्देनाऽत्र विक्लेदनमेव । एवं च तण्डुलानां धात्वर्थफलाश्रयत्वाऽविक्षणान्न द्वितीयेत्यर्थः । षष्ठी त्वोदनयोगे इति भावः । नन्वेवं विक्लित्तेः संबन्ध्याकाङ्क्षाऽनिवृत्तेत्यत आह–सा चेति। ननु पूर्वोक्तेऽर्थेऽपि मातुः स्मरतीतिवत्कर्मणः शेषत्वेन षष्ठीप्रयोगसिद्धेर्विकारयोगे षष्ठीति भाष्यमनुपपन्नमिति चेन्न, ओदनस्य संबन्ध्याकाङ्क्षासत्त्वेन क्रियायाश्च तदनाकाङ्क्षत्वेन तथोक्तेः। षष्ठ्यन्तस्य स्वाकाङ्क्षस्वान्वययोग्यनामसमभिव्याहारे तत्रैवाऽन्वय इत्युत्सर्गतो व्युत्पत्तेश्चेति दिक् । रीप्सिततमत्वमिति । ईप्सितशब्दोऽभिप्रेतपरो रूढ इति पूर्वपक्ष्याशयः । ननूद्देश्यत्वाद्दध्यादि ईप्सिततममत आह–दधीति । संस्कारकत्वेनैव तदुद्देश्यम्, न तु साक्षात्फलाश्रयत्वेनेत्यर्थः । अन्यथा दधिपयोमात्रभोजनेनाऽपि कृती स्यात् । ननु गुणेष्वादराऽभावे दधिसत्ताज्ञानात्पूर्वमपि प्रवृत्तिः स्यादत आह–केवलेष्विति । मृदुविशद इति । द्वन्द्वे प्रयोगानुपपत्तिरत आह–कर्मधारय इति । यदीति । एवं च यथा तत्र तथागुणविशिष्ट ओदन एवेप्सितः, एवमिहापि दध्यादिविशिष्ट ओदन ईप्सित इति भावः । अत्रेदं बोध्यम्–'तस्याप्योदन एवे'त्याद्युत्तरं क्रियाशब्दोऽयमित्याशयेनैव । ओदन एव फलाश्रयत्वविवक्षा, न तु गुणे दध्यादौ तन्मात्रेऽनुरोधः फलाश्रयत्वविवक्षेत्यक्षरार्थः । दृष्टान्तेऽसम्भवात्तदविवक्षा, दार्ष्टान्तिके ऐच्छिकीति भेदः । ईप्सिततमत्वं 'वारणार्थ'सूत्रोक्तरीत्या तद्धात्वर्थफलत्वेनेच्छाविषयत्वरूपमेव भाष्यसंमतम् ।

१ 'विशदं' । २ 'मेव विज्ञा' ।
३ 'विशिष्टे' । ४ 'फलाश्रयत्वेने' ।

भुञ्जीये'ति ॥*॥ ईप्सितस्य कर्मसंज्ञायां निर्वृत्तस्य कारकत्वे कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः क्रियेप्सितत्वात् ॥*॥ ईप्सितस्य कर्मसंज्ञायां निर्वृत्तस्य कारकत्वे कर्मसंज्ञा न प्राप्नोति । गुडं भक्षयतीति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'क्रियेप्सितत्वात्' । क्रिया तस्येप्सिता ॥*॥ न वोभयेप्सितत्वात् ॥*॥ न वैष दोषः ॥ किं कारणम् ?॥ 'उभयेप्सितत्वात्' । उभयं हि तस्येप्सितम् । आतश्चोभयं यस्य हि गुड-भक्षणे बुद्धिः प्रसक्ता भवति नासौ लोष्टं भक्षयित्वा कृती भवति ॥ यद्यपि

प्र.]स्यात्पङ्कमपि भक्षयेत्। विशदमात्रादरे सिकता अपि। ईप्सितस्येति। ईप्सित-तममेवेप्सितपदेन सामान्यशब्देन निर्दिष्टम् । विशेषेषु सामान्यस्य भावात् । तत्र[2] यन्निर्वृत्तं क्रिययाऽनाधेयविकारं क्रियानिष्पत्त्यर्थं[3] केवलमुपादीयते तत्क्रिया-संबन्धात् प्राप्यमपि नेप्सितमिति तस्य कर्मसंज्ञा न प्राप्नोति । यत्र हि कर्मार्था क्रिया, निष्पत्तिःसंस्कारैः[4]प्रतिपत्तिर्वा तत्र कर्मेप्सितम् । अन्यत्र तु क्रियैव प्रतीय-मानसंदर्शनादिक्रियापेक्षयेप्सितेति भावः । गुडं भक्षयतीति । भक्षणाय गुडस्यो-पादानं,न तु गुडाय भक्षणानुष्ठानम् । न वेति । गुडभक्षण यस्येप्सितं तस्य गुडो भक्षणक्रिययेप्सितः । यस्मान्नाऽसौ गुडस्य दर्शनस्पर्शनादिना कृती भवति, नापि

उ.]अन्यथा विशिष्टस्याभिप्रेतत्वे विशेषणस्याऽभिप्रेतत्वात्समाधानानुपपत्तिः,पञ्चकस्य प्रातिपदिकार्थत्वात् । उभयविवक्षायां तु परत्वात्कर्मत्वमेव सत्यभिधाने, 'आकडा-र'सूत्रे 'करणं पराणी'त्यस्याऽसिच्छिनत्तीति कर्तृसंज्ञाविषये एवोदाहरणदानात्तद-भिधानसन्देह इति नाऽस्य तदा तमपा कर्मत्ववारणमुचितम् । नवीनग्रन्थास्तु चिन्त्या एव, क्रियाशब्दत्वेपि सनेष्यमाणत्वस्याऽपि गर्भीकरणात् । शङ्कते भाष्ये-ईप्सितस्येत्यादि । नन्वीप्सिततमस्य कर्मत्वादीप्सितस्येत्यनुवादोऽयुक्तोऽत आह-ईप्सिततममेवेति । तमस्याऽन्यार्थत्वमभिप्रेत्य तावत एवोल्लेख इत्यन्ये । ननु निर्वृत्तस्यापि काष्ठादेर्विकार्यस्येप्सिततमत्वं विकारवत्तयाऽस्त्येवेत्यत आह-अनाधेय-विकारमिति । प्राप्यमपीति । क्रियाजन्यसंयोगादिरूपफलाश्रयमपीत्यर्थः । नेप्सितं-नाभिप्रेतम् । निष्पत्तिसंस्कारप्रतिपत्तीति । निष्पत्तिः-कटादेः । संस्कारः-प्रोक्षणादिना व्रीह्यादेः । प्रतिपत्तिः-दाहादिना हविरादेः । ननु कर्तृ-क्रिययाप्तुमिष्यमाणं कर्मेत्यर्थस्तत्र कथं क्रिया स्वात्मनेप्सिता भवेत्। एवं च 'क्रिया तस्येप्सिते'ति भाष्यमनुपपन्नमत आह-प्रतीयमानसंदर्शनादीति । तज्जन्यारम्भ-क्रियापेक्षयेत्यर्थः । ननु गुडभक्षणस्येप्सितत्वे गुडोऽपि तथेत्यत आह-भक्षणा-येति । भक्षणक्रियोत्पत्त्यर्थमित्यर्थः । शङ्कते भाष्ये-ये त्वेत इति । ननु क्रिया-

१ क्वचिन्न । २ 'तत्र' । ३ 'क्रियाया निष्प' ।
४ 'निष्पत्तिसंस्कारप्रतिपत्तिभिस्तत्र' । ५ 'निष्पत्तिः' ।

तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुम् । ये त्वेते राजकर्मिणो मनुष्यास्तेषां कश्चित्कंचिदाह—'कटं कुर्वि'ति । स आह—'नाहं कटं करिष्यामि, घटो मयाऽऽहृत' इति । तस्य क्रियामात्रमीप्सितम् ॥ यद्यपि तस्य क्रियामात्रमीप्सितं, यस्त्वसौ प्रेषयति तस्योभयमीप्सितमिति ॥ [कर्तुरीप्सिततमङ्कर्म] ॥

तथा युक्तं चानीप्सितम् ॥ १।४।३।५० ॥

किमुदाहरणम् ?॥ 'विषं भक्षयती'ति॥ नैतदस्ति पूर्वेणाप्येतत्सिध्यति॥ न सिध्यति। 'कर्तुरीप्सिततमं कर्मे'त्युच्यते,कस्य च नाम विषभक्षणमीप्सितं-

प्र.]लोष्टादिभक्षणेनेति न भक्षणमात्रमीप्सितं नापि गुडमात्रमित्यर्थः।ये त्वेत इति। ते हि यां कां चित् क्रियामनुष्ठाय कालमतिवाहयन्ति,न तेषां द्रव्यविशेषे तात्पर्यम्। ततश्च 'नाहं कटं करिष्यामी'त्यत्र कटस्य कर्मत्वानुपपत्त्या द्वितीया न प्राप्नोतीति कटकर्मिका क्रिया न निषिद्धा भवेत् । तथा 'घटो मयाऽऽहृत' इत्यत्र घटस्य कर्मत्वाऽभावादाहृत इत्यत्र कर्मणि निष्ठा न प्राप्नोति । यस्त्वसौ प्रेषयतीति । प्रयोजकचित्तानुवर्तनं तस्य स्वार्थसिद्धये कर्तव्यम् । यदा च विशिष्टकर्मिका क्रिया तेन संपाद्यते तदाज्ञानुष्ठिता भवतीति प्रयोजकवत्प्रयोज्यस्याप्युभयमीप्सितमिति भाष्यकारस्याऽभिप्रायः । अन्ये तु प्रयोजककर्त्रपेक्षया प्रयोज्यस्य कर्तुरनीप्सितमपि कर्मेत्याचक्षते । तत्तु प्रयोजकव्यापारस्याऽशब्दार्थत्वात्पूर्वोक्तोदाहरणेऽयुक्तमिति न्यायविदो मन्यन्ते । [कर्तुरीप्सित] ।

तथा युक्तम् । **कस्य च नामेति** । 'विष'मिति वक्तव्ये 'विषभक्षण'मिति किमर्थमुच्यते । यदि भक्षणमीप्सितं तदा विषमपीप्सितं, विषभक्षणस्य त्वनीप्सि-

उ.]मात्रेप्सायां हस्तचालनमात्रेणापि तिष्ठेयुरत आह—यां कां चिदिति।स्वाम्यभिमतामित्यर्थः । वेतनग्रहणे तात्पर्यात् । **ततश्चेति** । कटस्याऽनिष्यमाणत्वात् । तच्च 'नाहं करिष्यामी'ति शब्देन प्रतिपादितम् । आहरणक्रियया च घटे निष्पाद्यत्वाऽभावः स्पष्ट एव, आहरणकर्तुरभिप्रेतत्वाऽभावश्चेति घटस्य कटस्य च तत्त्वाऽभाव एवेति भावः । समाधत्ते—**यद्यपि तस्येत्यादिना** । ननु प्रेषयितुरुभयेप्सायामपि न प्रेष्यस्येति तदीयप्रयोगे तयोः कर्मत्वाऽनापत्तिस्तथैवेत्यत आह—**प्रयोजकेत्यादि** । **स्वार्थो**—वेतनलाभः । [कर्त्तुरीप्सित] ।

तथा युक्तम् । तथेति भिन्नं पदम् । ईप्सिततमवत्क्रियाजन्यफलाश्रय इत्यर्थः । भाष्ये—**किमुदाहरणमिति** । पूर्वेण सिद्धिं मन्वानस्य प्रश्नः । **कस्य च नामेति** । सनेच्छाविषयत्वस्य बोधनात्प्रश्नः । **तदा विषमपीति** । कर्मताऽनालि

१ क्वचिन्न । २ 'भक्षणमीप्सि' । ३ 'कर्मत्वा' ।
४ '[illegible]भक्षणस्य भावात्' ।

स्यात्॥विषभक्षणमपि कस्यचिदीप्सितं भवति॥ कथम्?॥ इह य एष मनुष्यो दुःखार्त्तो भवति सोऽन्यानि दुःखान्यनुनिशम्य विषभक्षणमेव ज्यायो मन्यते। आतश्चेप्सितं यत्तद्भक्षयति ॥ यत्तर्ह्यन्यत्करिष्यामीत्यन्यत्करोति तदुदाहरणम् ॥ किं पुनस्तत् ? ॥ ग्रामान्तरमयं गच्छंश्चोरान्पश्यति, अहिं लङ्घयति, कण्टकान्मृद्नातीति ॥

इहेप्सितस्यापि कर्मसंज्ञाऽऽरभ्यतेऽनीप्सितस्यापि । यदिदानीं नैवेप्सितं नाप्यनीप्सितं तत्रैकथं भवितव्यं,–ग्रामान्तरमयं गच्छन्वृक्षमूलान्युपसर्पति कुड्यमूलान्युपसर्पतीति?॥अत्रापि सिद्धम् ॥ कथम् ? ॥ 'अनीप्सित'मिति नाऽयं प्रसज्यप्रतिषेधः–ईप्सितं नेति ॥ किं तर्हि ? ॥ पर्युदासोऽयं—यदन्यदीप्सितात्तदनीप्सितमिति।अन्यच्चैतदीप्सिताद्यन्नैवेप्सितं नाप्यनीप्सितमिति॥

प्र.]तत्वे विषमपि प्राणहरत्वादनीप्सितं भवति। भक्षणक्रियया च विषं नेप्सितं,परिहारादिक्रियापेक्षया तु तदीप्सितं भवत्येवेति भक्षणग्रहणेन प्रदर्श्यते । विषभक्षणमपीति । यथा ईप्सिततमे लोकस्य सुखप्राप्त्यर्था क्रियायां प्रवृत्तिस्तथा भयादिभ्यो दुःखनिवृत्त्यर्थापि विषादिष्वित्यर्थः। चोरान्पश्यतीति । विषयेन्द्रियसंबन्धसामर्थ्याद्दर्शनेनाप्तुमनिष्टतमा अपि चोरास्तथायुक्ताः पूर्वेणाऽसिद्धकर्मभावा अनेन कर्मसंज्ञया संबध्यन्ते। ईप्सितस्यापीति। ईप्सिततमस्यापीत्यर्थः। नायं प्रसज्यप्रतिषेध इति। यथाऽधर्मोऽनृतादिभिरुत्तरपदार्थप्रतिपक्षभूतं वस्तु तत्प्रतिषेधद्वारेण प्रतिपाद्यते तथा-

उ.]ज्ञितभक्षणस्याऽभावादित्यर्थः।ननु सुखसाधने एव लोके ईप्सितत्वं प्रसिद्धं,न चेदं तथाऽत आह–यथेति । दुःखनिवृत्तिसाधनमपि तथेति भावः । क्रियाशब्द ईप्सितशब्दः, सना तत्तत्क्रियोद्देश्यत्वमात्रमुपलक्ष्यत इत्याशयेन समाधत्ते भाष्ये–आतश्चेति । एवं पराधीनतया द्वेष्यमपि विषं भक्षयत्युपपन्नः प्रयोग इति भावः । अनिष्टतमा अपीति । अनुद्देश्या इत्यर्थः । भयजनकत्वात् । इदमपि द्वेष्यं कर्मेति भावः । पूर्वेणाऽसिद्धेति । सनोद्देश्यत्वं विवक्षितम् । नह्येते दर्शनादिक्रियोद्देश्या इति भावः । ननु प्रसज्यप्रतिषेधे ईप्सितं कर्म नेत्यर्थः स्यात्स चाऽयुक्तः पूर्वेण कर्मत्वस्येष्टेरत आह–यथेति । एवं च 'नायं प्रसज्यप्रतिषेध' इत्यस्य नायं प्रतिपक्षवाचीत्यर्थः । प्रतिषेधस्य भावविरोधित्वात्तेन तदर्थलक्षणोद्वा। 'ईप्सितं ने'त्यस्य च यदीप्सितप्रतिपक्षभूतं तदेव नोच्यते इत्यर्थः । 'किंतर्ही'त्यादेश्च भिन्नमात्रमस्यार्थ इतीति भावः । तत्प्रतिषेधद्वारेणेति । आरोपितत्वबोधद्वारेणेत्यर्थः । धर्मभिन्नबोधेऽपि प्रतिपक्षभूतमेव धर्मभिन्नं गृह्यते तथाऽत्र नेत्यर्थः।[तथा युक्तञ्चा] ।

१ 'भवति' । २ 'तत्र कथं ग्रामा' ।
३ 'ग्रामान्तरं गच्छ' । ४ 'चैवेदमीप्सिता' । ५ 'लक्षणा' ।

अकथितं च ॥ १।४।५१ ॥

केनाऽकथितम् ? ॥ अपादानादिभिर्विशेषकथाभिः॥ किमुदाहरणम् ?॥

प्र.] नीप्सितशब्देनापि द्वेष्यं वस्तु यदभिधीयते तदेव न गृह्यते, किं तु सर्वमीप्सितादन्यदित्यर्थः ॥ **[तथा युक्तम्]**।

अकथितं च । केनेति । किं साधारण्या कारकसंज्ञया, अथ विशेषसंज्ञाभिरपादानादिभिरिति प्रश्नः । **अपादानादिभिरिति ।** कर्तरि करणे वाऽत्र[1] तृतीया । भूतकालश्चात्र न विवक्ष्यते । यथा 'पराजेरसोढ' इत्यत्राऽसहिष्यमाणस्याप्यपादानसंज्ञा भवति,–अध्ययनात्पराजेष्यत इति । तेन हेतुकर्तृसंज्ञाभ्यां कथयिष्यमाणस्यापि कर्मसंज्ञा न भवति । इह 'कारक' इत्यनुवर्तनात्सत्येव कारकत्वेऽकथितस्य कर्मसंज्ञया भाव्यमिति सामर्थ्याद्विशेषकथाभिरकथितत्वमाश्रीयते । प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां चाऽसङ्कीर्तितवचनोऽकथितशब्दो, न त्वप्रधानवाची रूढिशब्दोऽत्राश्रित इति दर्शितम् । रूढिषु हि व्युत्पत्त्यर्थमेव क्रियोपादीयते, न तु प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन। तथा च 'गच्छतीति गौ'रिति व्युत्पत्तावपि यथा गच्छतीत्युक्ते केनेति प्रश्ने रथेनेति प्रतिवचनं भवति तथा गौरित्युक्ते प्रश्नप्रतिवचने न भवतः । किमुदाहर-

---

उ.] अकथितं च । 'कथ वाक्यप्रबन्धे' इत्यस्मान्निष्पन्नः क्रियाशब्दोऽयम् । तत्र कथनस्य करणाकाङ्क्षत्वाद्वयोश्चोपस्थितत्वादाह–**किमिति ।** करणस्याऽपि कर्तृत्वेन विवक्षामभिप्रेत्याह–**कर्तरीति। भूतकालश्चात्र न विवक्ष्यत इति।** तत्फलं तु नित्र्यैकप्रेषणदुहादिभ्यो णिचि दुहूसमानार्थत्वेन गत्यादिनियमात्कर्तुरीप्सिततममित्याद्यप्राप्तौ प्रयोज्यकर्तुर्गवादेः कर्तृत्वात्तदविवक्षया शुद्धजनकत्वविवक्षायां बोध्यम् । न च प्रयोज्यस्य कर्तृत्वाऽविवक्षायां कर्तुः प्रयोजकत्वाऽभावाण्णिजनापत्तिः। अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं णिचि ततस्तस्याऽविवक्षणात्, 'तत्प्रयोजक' इत्यत्र तत्पदेन स्वतन्त्रस्योपलक्षणाद्वा । अत एव 'ग्रामं गमयती'त्यादिसिद्धिरिति भावः । परं त्वत्र मानं चिन्त्यम् । किं च गत्यादिनियमेन परत्वादस्याऽपि बाधो दुर्वार इति दिक् । 'न भवती'ति क्वचित्पाठः । पूर्वोक्तविषयाऽभावेन कर्तृत्वविवक्षायामपि स्यात् , अधुना तु नेत्यर्थः । परया कर्तृसंज्ञया बाधाच्चिन्त्यमिदम् । '**कर्मसंज्ञा भवती**'तिपाठे 'तत्त्वाऽविवक्षाया'मित्यादिः । परं तु स पाठोऽप्युक्तरीत्या चिन्त्य एव । नन्वेवमपि कारकसंज्ञयाऽकथितत्वमेव किं नाश्रीयतेऽत आह–**इहेति। न त्वप्रधानवाचीति ।** तद्ग्रहणे हि दुह्यादिव्यतिरिक्तविषये सावकाशाधिकरणापादानविषये गोर्दोग्धि पय इत्यादाववधित्वविवक्षायामपि परत्वादनेन कर्मत्वापत्तिरिति भावः । प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां रूढ्यग्रहणं[3] कथमिति व्युत्पादयति–**रूढिषु हीति।** रूढ्याऽत्यन्ततिरस्कारायोगा-

---

१ 'अत्रे'ति क्वचिन्न । २ 'स्वातन्त्र्यस्य' । ३ 'रूढाऽ' ।

॥*॥ दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचित्रामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।

प्र.]णमिति। 'नटस्य शृणोती'त्यादावपि कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग इति प्रश्नः। अथवाऽपादानादिभिः सर्वस्य विषयस्य व्यापनादुदाहरणाऽसंभवं मत्वा पृच्छति । उपयोगनिमित्तमिति । उपयुज्यत इत्युपयोगः–पयःफलादि,तस्य निमित्तं–गवादि। अनेन 'गां दोग्धि पय' इत्यत्र पयस उपयुज्यमानत्वादीप्सिततमत्वं, गोस्तु पयोऽर्थत्वादपादानस्याऽनीप्सिततमत्वं दर्शयति । तथायुक्तत्वाऽभावाच्च गोस्तथा युक्तमित्यनेनापि कर्मसंज्ञा न सिद्ध्यति । अपूर्वविधाविति । 'पूर्वत्व'मन्यत्वोपलक्षणमिति परविधा-

उ.]र्थस्य तत्र भानमेव नास्तीति भावः । न च 'रूढिर्योगमपहरती'तिन्यायाद्यौगिकार्थस्यैव कथं ग्रहणं, न चाऽनिष्टनिवारणाय तत्, लक्षणैकशरणानां लक्ष्यायत्तप्रमाणस्थितेरभावादिति वाच्यम्।लक्ष्यैकशरणभाष्यकारादिव्याख्यानेन तस्यैव ग्रहणादित्याहुः । अथ वेत्यादि चिन्त्यम् । 'नटस्य शृणोती'त्यादेः संभवात् । नटान्निःसरन्तं शब्दं शृणोतीत्यर्थे तूपयोगे इत्यस्य वैयर्थ्यापत्त्याऽनभिधानेन तस्य प्रयोगस्याऽभावात् । अत एव प्रत्याख्यानेन फलैक्यसिद्धिः। तस्य निमित्तमिति । कर्मनिष्ठधात्वर्थविशिष्टस्य कर्मणो निमित्ततया संबन्धीत्यर्थ इति वदन्ति । स्पष्टमिदं सूत्रशेषे भविष्यति । एतत्फलं तु करणभूतपाण्यादिनिवृत्तिः । तस्य दोग्धृव्यापारजनकतयाऽन्यथासिद्धत्वेन विभागविशिष्टपयोरूपकर्मणोऽनिमित्तत्वात् । यत्तु वृत्तिकृता तस्याप्युपयोगनिमित्तत्वमुपेत्याऽपूर्वविधावित्यनेन वारणं कृतं—'विहिता तत्र करणादिसंज्ञे'ति, तन्न, गवादीनामपादानत्वाद्यविवक्षायामिवाऽस्यापि करणत्वाद्यविवक्षायां कर्मत्वापत्तेर्दुर्वारत्वात् । उपयोगपदेन मुख्यं कर्मेत्युक्तम् । 'तस्य निमित्त'मित्यनेन धात्वर्थव्यापारात्प्राक्तत्संबद्धत्वमुक्तम् । 'अन्ववरुणद्धि गां व्रज'मित्यत्रापि पुनर्निर्गमप्रतिबन्धेन स्थितिस्थैर्यमर्थः । एवं च तत्र प्रतिबन्धाऽनुकूलव्यापारात्प्राग्व्रजस्य गोसंबन्धोऽस्त्येव । उपयोगसाहचर्याच्चाऽग्रे गुणपदेनाप्यस्यैव ग्रहणम् । तेन संबध्यते धात्वर्थव्यापारानन्तरमित्यर्थं बहवः ।

अनीप्सिततमत्वं दर्शयतीति । इदं च विभागजन्यबहिर्देशसंयोगानुकूलव्यापारार्थत्वे दुह्धातोर्बोध्यम् । यदा तु त्याजनाऽर्थस्तदा प्रयोजकव्यापारेणेप्सिततमत्वमस्त्येवेति बोध्यम् । इदं चाकडारसूत्रभाष्ये ध्वनितम् । तथायुक्तत्वाभावाच्चेति । फलाश्रयत्वाऽभावादित्यर्थः।अपूर्वविधाविति। कर्मसंज्ञापेक्षया पूर्वसंज्ञानां विधिविषयाऽभावे इत्यर्थः।यत्त्वेतद्विधेयकर्मसंज्ञापेक्षया पूर्वसञ्ज्ञाविषयाभावे इत्यर्थ इति।तन्न।अनेन वा पूर्वेण वा कर्मत्वे विशेषाऽभावात्। न च पूर्वविषयकर्मत्वाऽविवक्षायां कर्मत्वार्थमिदं षष्ठ्यपवादः । एवं च संबन्धत्वेन बोधार्थमिदमिति

१ श्लोकवार्त्तिकम् । २ 'प्रच्छि' । ३ 'दुपादानस्या' ।

ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना ॥*॥

प्र.]वपीयं संज्ञा न भवति।ब्रुविशासिगुणेनेति।ब्रुविशास्योर्गुणः साधनं प्रधानं कर्म धर्मादिकं,तेन च यत्सचते संबध्यत इत्यर्थः।क्रियायाः साध्यत्वात्प्राधान्यं, तदर्थत्वात्प्रवृत्तेः, कारकाणां गुणत्वम् । कविनेति । कविशब्दो मेधाविवचनः, क्रान्तदर्शनात् । दुह्यादीनां चार्थोपलक्षणायोपादानात्पर्यायप्रयोगेपि कर्मसंज्ञा भवति । ननु 'गां दोग्धि पय' इत्यस्याऽयमर्थः–गौः पयस्त्यजति, देवदत्तो गवा पयस्त्याजयति। तत्र प्रयोजकव्यापारेणाऽऽप्यमानत्वाद्गोः सिद्धं कर्मत्वं।नैतदस्ति।यथा ण्यन्तेषु धातुषु क्रियाविष्टः प्रयुज्यत इति प्रतीतिः,नैवमिह,निष्क्रियस्यापि गवादेर्दोहनादिषु विनियो-

उ.]वाच्यम्।सर्वसूत्रबोधिते कर्मसंज्ञकेऽर्थे विहितप्रत्ययानां कर्मत्वशक्त्यैव कर्मबोधकत्वात् । किं च 'कर्त्तु'रित्याद्यपि षष्ठ्यपवाद एव, तदभावे तद्विषये षष्ठ्या एव प्राप्तेः । अनेनाऽपादानत्वाद्यविवक्षायां, सर्वथा तदप्राप्तौ वा गवादेर्जनकत्वसमानाधिकरणशक्तिविशेषेणाऽन्वयविवक्षायामनेन कर्मत्वं भवतीत्युक्तम् । 'परविधावपी'त्याद्ययुक्तम् ,उक्तरीतेः । गुणः साधनमिति । क्रियानिरूपितं शाब्दं गुणत्वम् । आर्थं तूद्देश्यत्वात्प्राधान्यमिति बोध्यम् । सचत इति । 'धात्वर्थव्यापारादनन्तर'मिति शेषः। 'षच सेचने'इत्यतोऽनुदात्तेतः संबध्नातेः कर्मव्यापारे वर्त्तमानादात्मनेपदम् । 'षच समाये' इत्ययं तु परस्मैपदी । भाष्ये–आचरितं । व्यवहृतमित्यर्थः । क्रान्तदर्शनादिति । क्रान्तदर्शनत्वादित्यर्थः । 'कविः क्रान्तदर्शनो भवती'ति निरुक्तादिति भावः । क्रान्तानि दर्शनानि येनेति विग्रहः।स चाऽत्र पाणिनिरिति बोध्यम् । अर्थोपलक्षणायेति । अत एव 'शकारमसि चोदित' इति 'परस्मैपदाना'मितिसूत्रे भाष्ये पृच्छिपर्यायस्य चुदेर्द्विकर्मकप्रयोगः सङ्गच्छते । केचित्तु चुदेर्व्यापारद्वयार्थत्वे 'कर्तु'रित्यनेन द्विकर्मकत्वे प्रधानव्यापारजन्यफलाश्रयत्वेन प्रधानकर्मणि क्तेनोक्तप्रयोगोपपत्तेरर्थपरत्वे मानं चिन्त्यमित्याहुः ।

गवा पय इति।इदं चिन्त्यम्। 'त्याजितैः फलमुत्खातै'रित्यादिप्रयोगात् ,'तारेर्ग्राहेस्तथा मोचेस्त्याजेर्दापेश्च सङ्ग्रहः।कारिकायां चशब्देन सुधाकरमुखैः कृतः।' इत्युक्तेश्च गत्यादिसूत्रे एषामुपसङ्ख्यानावश्यकतया कर्त्तरि तृतीयाया दुर्लभत्वादिति केचित्। वस्तुतस्तु भाष्यानुक्तत्वेन, गमकाऽभावेन च गत्यादिसूत्रे नोपसङ्ख्यानम्। 'त्याजितै'रित्यादिप्रयोगाश्च चिन्त्या एव, कैयटस्वरसादित्याहुः । सिद्धं कर्मत्वमिति । 'कर्तुरीप्सिततम'मित्यनेन । निष्क्रियस्यापीति । तद्व्यापाराऽप्रतीतावपि दोहनादिविषयेऽस्य प्रयोगादित्यर्थः । एवं च विभागजन्यसंयोगानुकूलव्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वे गौरवधित्वात्तदविवक्षायामिदमावश्यकमिति भावः ।

१ 'प्रधानकर्म'। २ 'प्राधान्यात्तद' । ३ 'द्गोः कर्मत्वं सिद्धं' ।

दुहि–गां दोग्धि पयः॥नैतदस्ति। कथिताऽत्र पूर्वाऽपादानसंज्ञा॥ दुहि॥याचि–इदं तर्हि–पौरवं गां याचत इति॥ नैतदस्ति। कथिताऽत्र पूर्वाऽपादानसंज्ञा॥ न याचनादेवाऽपायो भवति। याचितोऽसौ यदि ददाति ततोऽपायेन युज्यते॥

प्र.]गात्।गां दोग्धीति।दोहेनाप्यमानत्वेपि गोरीप्साप्रकर्षाऽभावात्तमप उपादानात्प्रकर्षस्य विवक्षितत्वादप्राप्ता कर्मसंज्ञाऽनेन विधीयते। दुह्यादिपरिगणनान्नटस्य शृणोतीत्यादौ न भवति । कथिताऽत्रेति । गोः पय आदत्त इत्यर्थाऽवगमात् । पौरवं गामिति।पौरवेण गां दिदापयिषत इत्यर्थः प्रतीयते,गोश्चेप्सिततमत्वं,न पौरवस्य । कथिताऽत्रेति । 'पौरवाद्गां जिघृक्षत' इत्यर्थसम्प्रत्ययात् । न याचनादेवेति । याचिताऽपि याचनकाले नाऽध्यवस्यति, नूनमस्मादिदं वस्तु निर्गत्य मां

उ.]दोहेनाप्यमानत्वेपीति। दुह्धात्वर्थगोपनिष्ठव्यापारजन्यगोनिष्ठव्यापाररूपफलाश्रयत्वेपीत्यर्थः। ईप्साप्रकर्षेति। विभागजन्यसंयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारस्य दुह्यर्थत्वे इदम् । उद्देश्यत्वाऽभावाद्व्यापारद्वयजन्यफलाश्रयत्वाऽभावाच्च[2] तत्तु पयस्येवेति भावः। अप्राप्तेति । 'तथा युक्त'मित्यपि न, ईप्सितत्वस्य सत्त्वेनाऽनीप्सितत्वाभावादिति बोध्यम्। चिन्त्यमिदम्। 'गां दोग्धि पयः परत्वात्कर्तुरीप्सिततममिति कर्मत्व'मित्याकडारसूत्रस्थभाष्यविरोधात्। तत्र सूत्रे धातूपात्तफलाश्रयत्वरूपस्यैवेप्सिततमत्वस्य ग्रहाच्च । तस्मात्पयोनिष्ठविभागजसंयोगानुकूलव्यापारस्यैव धात्वर्थत्वे इदं भाष्यमिति तत्त्वम्। एवमग्रेपि । एवंरूपेऽर्थेऽपादानत्वाऽविवक्षाभिप्रायेण सिद्धान्तिन उदाहरणदानं, तदजानतः पूर्वपक्षिणः खण्डनमित्येव सारम् । किं च 'तण्डुलानोदनं पचती'त्यत्र द्व्यर्थत्वेन द्वयोरपि 'कर्तु'रित्येव कर्मत्वमिति तत्सूत्रस्थभाष्यविरोधः । त्वद्रीत्या गवीव तण्डुलेष्वपीप्साप्रकर्षाऽभावात् । ननु विभागजसंयोगानुकूलव्यापाराऽनुकूलव्यापारार्थकत्वेऽपादानत्वाऽप्राप्तेराह–गोः पय इति । एव चेदृशार्थकदुह्धातुयोगेऽपादानत्वप्राप्त्याऽस्याऽप्रवृत्तिः । पूर्वोक्तार्थे तु सिद्धमेव कर्मत्वमिति भावः । एवमग्रेपि बोध्यम् । अत एव 'सिद्धाऽत्र कर्मसंज्ञे'ति, 'कथिता पूर्वा कर्मसंज्ञे'ति, वा नोक्तम्, कर्मसंज्ञाया विधेयत्वात्तदतिरिक्तपूर्वविधेरेवाऽपूर्वविधावित्यत्र ग्रहणौचित्यादिति तात्पर्यम् । तदविवक्षायामुदाहरणत्वं त्वसौ न जानाति । ननु बुद्धिकृताऽपायमादाय संज्ञा स्यादत आह–याचिताऽपीति। एवं च बुद्धिकृतस्याऽपि तस्याऽभाव इति भावः। गवा व्रजमिति। बलात्कारेण प्रवेशनस्यैवावरुध्यर्थतया नाऽयं समानार्थो रुधेरिति भावः । गौर्व्रजे तिष्ठति गां व्रजे निर्गमप्रतिबन्धेन स्थापयतीत्यर्थाऽभिप्रायेणैवोदाहरणमधिकरणत्वाऽविवक्षाभिप्रायेण । तदजानतस्तु खण्डनं पूर्ववत् । बुद्धिकृतोऽप्यपायो नास्तीत्याह–

१ क्वचिन्न । २ 'फलाश्रयभावा' ।

याचि॥ रुधि–अन्ववरुणद्धि गां व्रजम्॥ नैतदस्ति। कथिताऽत्र पूर्वाधिकरणसंज्ञा॥ रुधि ॥ प्रच्छि–माणवकं पन्थानं पृच्छति[1] ॥ नैतदस्ति । कथिताऽत्र पूर्वाऽपादानसंज्ञा ॥ न प्रश्नादेवाऽपायो भवति, पृष्टोऽसौ यद्याचष्टे ततोऽपायेन युज्यते ॥ प्रच्छि ॥ भिक्षि–पौरवं गां भिक्षते ॥ नैतदस्ति । कथिताऽत्र पूर्वाऽपादानसंज्ञा ॥ न भिक्षणादेवाऽपायो भवति भिक्षितोऽसौ यदि ददाति ततोऽपायेन युज्यते ॥ भिक्षि ॥ चिञ्–वृक्षमवचिनोति[2] फलानि ॥

नैतदस्ति । कथिताऽत्र पूर्वाऽपादानसंज्ञा ॥

'ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना' ॥

ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते—सम्बध्यते—तच्चोदाहरणम् ॥ किं पुनस्तत् ? ॥ पुत्रं[3] ब्रूते धर्मं, पुत्रमनुशास्ति धर्ममिति॥ नैतदस्ति। कथिता-

प्र.] प्राप्नोतीति भावः। अन्ववरुणद्धीति। गौर्व्रजं प्रविशति, गवा व्रजं प्रवेशयतीत्यर्थः। कथितेति । गां व्रजे स्थापयतीति सम्प्रत्ययाद्व्रजस्य स्थानक्रियापेक्षमाधारत्वम् । माणवकमिति । आचिख्यापयिषति पन्थानं माणवकेनेत्यर्थः । कथितेति । 'माणवकान्मार्गोपदेशं जिघृक्षत' इति सम्प्रत्ययात् । न प्रश्नादेवेति । प्रश्नमात्रमनङ्गीकृताऽपायं धात्वर्थ इत्यर्थः । भिक्षिर्याचिवद्व्याख्येयः । अथ याचिभिक्ष्योरेकार्थत्वात्किमर्थमुभयोरुपादानम् ? । उच्यते–अनुनयार्थस्याऽपि याचेर्ग्रहणार्थम् । तेनाऽविनीतं विनयं याचत इत्यत्रापि कर्मसंज्ञा भवति। वृक्षमिति । वृक्षेण त्याजयति फलानीत्यर्थः । कथितेति । वृक्षात् फलान्यादत्त इत्यर्थाऽवसायात् । पुत्र-

उ.] प्रश्नमात्रमिति। एवं च प्रश्नस्य विश्लेषाऽजनकत्वेन पृच्छिं प्रति माणवकस्याऽपादानत्वं न प्रसक्तमिति भावः । अनुनयार्थस्यापि याचेरिति । भिक्षेरप्युभयार्थत्वेन विनिगमनाविरहाच्चिन्त्यमिदम् । किं चोभयार्थकयाचिग्रहणेनैव सिद्धे भिक्षिग्रहणमर्थग्रहणाऽभावे लिङ्गमेवोचितम् । एवं च 'वृक्षमवचिनोती'त्यपि वृक्षात्फलान्यादत्त इत्यर्थे एवोदाहरणम् । तदविवक्षायामुदाहरणमिति तु न जानाति पूर्वपक्षी । विषयतासंबन्धाऽवच्छिन्नज्ञानानुकूलो वचनरूपो व्यापारो ब्रूआदेरर्थः । सम्प्रदानत्वाऽविवक्षायामुदाहरणमिति तु न जानाति। कैयटोक्तार्थे तु 'कर्तु'रिति सिद्धमेव कर्मत्वम् । भाष्ये–तस्मात्त्रीण्येवेति । यदि तेष्वपायाऽप्रतीतिस्तदा त्रीणि । अकथितत्वं च सर्वथाऽप्राप्ताऽपादानत्वादिकमेव। याचतेश्च स्वत्वनिवृत्ति–स्वस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलो व्यापारविशेषोऽर्थः । तत्र स्वत्वे पौरवस्य जनकतासमानाधिकरणनिरूपकत्वेनाऽन्वयः। पृच्छेस्तु जिज्ञासाविषयार्थज्ञानानुकूलो[4] व्यापारोऽर्थः। व्यापारे च माणव-

१ 'पृच्छतीति' । २ 'अपचिनोति' ।
३ 'ब्रूते पुत्रं' । ४ 'नुकूलव्यापा' ।

ऽत्र पूर्वा संप्रदानसंज्ञा ॥ तस्मात्त्रीण्येवोदाहरणानि,—पौरवं गां याचते, माणवकं पन्थानं पृच्छति, पौरवं गां भिक्षते इति ॥

अथ ये धातूनां द्विकर्मकास्तेषां किं कथिते लादयो भवन्त्याहोस्विदकथिते?॥ [*॥कथिते॥*] ॥ कथिते लादयः ॥ कथिते लादिभिरभिहिते गुणकर्मणि का कर्तव्या?॥*॥कथिते लादयश्चेत्स्युः षष्ठीं कुर्यात्तदा गुणे॥*॥कथिते लादयश्चेत्स्युः

प्र.]मिति । पुत्रो धर्मं प्रतिपद्यते,पुत्रं धर्मं प्रतिपादयतीत्यर्थः। कथितेति। धर्मेण वचनानुशासनकर्मणा पुत्रस्याऽभिप्रेयमाणत्वात्। अथेति ।—सर्वोदाहरणवाद्याचार्य उदाहरणत्रयवादिनं स्वमतात्प्रच्यावयितुमाह। इहाऽसङ्कीर्तितपर्यायस्याऽकथितशब्दस्य ग्रहणे विवक्षाभेदाद्गां दोग्धि पय इत्याद्यपि भवति,'गोर्दोग्धि पय' इत्याद्यपि । पूर्वोक्ते तूदाहरणत्रये कर्मसंज्ञैवेत्येषा व्यवस्था । अप्रधानवचनाऽकथितशब्दोपादाने त्वपादानसम्प्रदानसंज्ञे बाधित्वा दुह्यादिषु कर्मसंज्ञैव स्यादित्यसङ्कीर्तितपर्यायमकथितमिहाश्रितम् । तत्र कर्मणि लादय उत्पद्यमानाः प्राधान्याऽप्राधान्याभ्यां भिन्नकक्ष्यमनेकं कर्म युगपदभिधातुमसमर्थाः किं प्रधानकर्मण्युत्पद्यन्ते अथ गुणकर्मणीति

उ.]कस्य जनकत्वमात्रेणाऽन्वय इत्यप्राप्तकर्मत्वार्थमिदम्।यदि तु तेष्वप्यपायप्रतीतिस्तदा तेष्वपि पूर्वविधिविषयसत्त्वात्तान्यपि नोदाहरणानि । परिगणिताऽतिरिक्ते च तवाऽप्येतत्प्रवृत्तिरनिष्टेति सूत्रमिदमसङ्गतमित्येतत्तात्पर्यम् ।

उदाहरणत्रयवादिनमिति । सूत्राऽसङ्गतिवादिनमित्यर्थः । विवक्षाभेदादिति । अपादानत्वविवक्षायां पञ्चमी, तदविवक्षायामनेन कर्मत्वमित्यर्थः । कर्मसंज्ञैवेति । तत्रितययोगे सर्वदाऽपायाऽप्रतीतेरिति भावः । 'नहि याचनादेवे'त्यादेर्भाष्ये पूर्वं सिद्धान्त्युक्तित्वात्,'याचितापी'त्यादिना बौद्धाऽपायाऽभावस्यापि स्वयं कथनादिति तात्पर्यम् । एषा व्यवस्थेति । सिद्धान्तिनः संमतेति भावः । अपादानसम्प्रदानसंज्ञे इति । अपादानत्वादिविवक्षायामपीति भावः । 'अन्ववरुणद्धि गां व्रज'मित्यत्राऽधिकरणसंज्ञाबाधस्येदमुपलक्षणम्।यदि तु व्रजोऽपि प्रधानं तदा तत्रैव कर्मत्वं स्यादित्यस्योपलक्षणं बोध्यम्। कर्मसंज्ञैवेति । 'तथा युक्त'मित्यस्याऽत्र संबन्धो नास्तीति भावः । प्रश्न इति । सर्वोदाहरणवादिन इति भावः । सूत्राऽसङ्गतिवादिन उत्तरं-कथित इति । 'कर्तुरीप्सिततम'मित्यादिना कृतकर्मसंज्ञे इत्यर्थः। तद्व्याचष्टे-प्रधाने इति।तत्र हेतुमाह-प्रधानेति। कारकत्वाऽभावादिति । कर्त्रादिषड्कान्यतमत्वाऽभावादित्यर्थः।इदं तु सूत्रं मूकमेवाऽपूर्वविधावित्युक्तेरिति भावः। सर्वोदाहरणवादी'एतत्सूत्रोदाहरणत्वेन संमते गुणकर्मणि का कर्त्तव्ये'तिसूत्राऽसङ्गति-

१ क्वचिन्न । २ श्लोकवार्त्तिकम् । ३ इहेति क्वचिन्न । ४ 'हरणेऽस्य' । ५ 'कक्ष्य' । ६ 'मनेककार्य' ।

षष्ठी गुणकर्मणि तदा कर्तव्या।'दुह्यते गोः पयः' 'याच्यते पौरवस्य कम्बल' इति॥कथम्?॥*॥अकारकं ह्यकथितात्॥*॥अकारकं ह्येतद्भवति॥किं कारणम्?॥ 'अकथितात्' ॥*॥ कारकं चेत्तु नाऽकथा॥*॥अथ कारकं नाऽकथितम्। अथ कारके सति का कर्तव्या ? ॥*॥ कारकं चेद्विजानीयाद्यां यां मन्येत सा भवेत् ॥*॥ कारकं चेद्विजानीयाद्या या प्राप्नोति सा सा कर्तव्या। 'दुह्यते गोः पयः' 'याच्यते पौरवात्कम्बल' इति ॥*॥ कथितेऽभिहिते त्वविधिस्त्वमतिर्गुणकर्मणि

प्र.]प्रश्नः। कथित इति। प्रधाने ईप्सिततमे इत्यर्थः।प्रधानाऽप्रधानसन्निधौ प्रधानस्यैवाऽभिधानस्य न्याय्यत्वात्। अथ वाऽपरः कथितस्यैवाऽभिधानं मन्यते, अकथितस्य तु कारकत्वाऽभावादभिधानाऽसम्भवमवैति।यद्वक्ष्यति 'षष्ठीं कुर्यात्तदा गुणे' इति । अकारकमिति । अपादानादिष्वेव विशेषेषु कारकत्वं सामान्यं स्थितं न तु विशेषरहितस्य सामान्यस्य स्थितिरस्तीति भावः। अथ कारक इति। यदा विशेषाश्रयणादस्ति सामान्यमित्यर्थः। यां यामिति ।—उद्देश एव वीप्सा प्रतिपन्नेति 'सा भवे'दिति प्रतिनिर्देशे न विवक्षिता । दुह्यते गोरिति। अपादानं गौः । याच्यते पौरवादिति । ननूदाहरणत्रयवादी पौरवस्य कर्मत्वमिच्छत्येवेति कथं पौरवादित्युक्तम् ?। अत्रोच्यते,—न्यायस्य समानत्वादत्राप्यपादानत्वं मन्यते । तथाहि— 'याच्यते पौरवात्कम्बल' इत्यस्य पौरवात्कम्बल आदित्स्यत इत्यर्थः । ततो बुद्धि-

उ.]वादिनं पृच्छति—कथिते लादिभिरिति । सूत्राऽसङ्गतिवादी किं गवादि तवापादानत्वादिना न विवक्षितमुत विवक्षितमिति विकल्प्याऽऽद्ये आह—षष्ठीमिति।गुणे—तव गुणकर्मत्वेनाऽभिमते। यदि तूदाहरणत्रयमस्य वादिनोऽभिमतं स्यात्तदा 'पौरवस्य याच्यते' इति षष्ठीकरणमसङ्गतम् ,अनेन कर्मत्वे शेषत्वाऽभावादिति बोध्यम्।

षष्ठ्यां हेतुमाह—अकारकं हीति। अकथितादिति भावप्रधानो निर्देशः। क्वचित् 'अकथितत्वा'दित्येव पाठः । अपादानादिषड्रूपत्वाऽभावात्कारकशेषत्वमित्यर्थः । अस्य सूत्रस्याऽसङ्गत्याऽनेन कर्मत्वस्याऽप्राप्तेरिति भावः।तदेवाह—अपादानादिष्वेवेति । एतदेव व्यतिरेकमुखेनोपपादयति भाष्ये—कारकं चेत्तु नाऽकथेति । एवं चेदं सूत्रमसङ्गतमेवेति भावः । अपूर्वविधावित्यस्य च पूर्वविधिविषयाऽभावे इत्येवाऽर्थो न तु तद्विषयाऽविवक्षायामितीत्यभिमानः । अपादानत्वादिरूपेण विवक्षारूपे द्वितीयपक्षे आह—अथ कारके इति।तद्व्याचष्टे—यदा विशेषेति।'अस्ति सामान्य'मित्यस्य 'तदा का कर्तव्ये'तिशेषः । तदा न शेषत्वमिति भावः । कर्मत्वमिच्छत्येवेति । कर्मत्वमेवेच्छतीत्यर्थः। ततो बुद्धिकृतस्येति। एवं च सूत्राऽसङ्गति-

१श्लोकवार्त्तिकम्।२ ह्यकथितत्वात्'। 'अकथनात्'।'अकारकं वाऽकथनात्'।३ 'अकथनात्'। अकथितत्वात् ।४ 'या या'। 'या यां'। ५ 'धौ तस्यैवाऽभि'। ६'परः' ।

लादिविधिः सपरे ॥*॥ कथिते लादिभिरभिहिते त्वविधिरेषे भवति ॥ किमिदं त्वविधिरिति ?॥ तव विधिस्त्वविधिः ॥ 'त्वमतिः'॥ किमिदं त्वमतिरिति ? ॥ तव मतिस्त्वमतिरिति ॥ नैवमन्ये मन्यन्ते ॥ कथं तर्ह्यन्ये मन्यन्ते ? ॥ 'गुणकर्मणि लादिविधिः सपरे'। गुणकर्मणि लादिविधयो

प्र.]कृतस्याऽत्राऽपायस्यै सम्भवः। कथित इति। प्रधानकर्मणि लादिभिरभिहिते तवेयं मतिर्यदुक्तं 'गुणे षष्ठी भवति चतुर्थीपञ्चम्यौ चे'ति। तव विधिस्त्वव मतिरिति अस्वपदेन विग्रहः। 'त्व'शब्दस्त्वन्यवाची। यथो'त त्वः पश्य'न्निति पस्पशायामुक्तम्। युष्मदर्थस्याऽपि त्वपेक्षावशादन्यत्वमस्तीत्येवमुक्तम्। इदानीं न्याय्यं पक्षं दर्शयति—गुणकर्मणीति। लादयो—ल-कृत्य-क्त-खलर्थाः। गौर्दुह्यते पयः। गौर्दोग्धव्या पयः। गौर्दुग्धा पयः। गाः सुदोहा पयः। अनेन दुह्यादयः सर्व एवोदाहरणानीति दर्शितम्। तत्र सन्नप्यपायो यदा न विवक्ष्यते निमित्तभावमात्रविवक्षैव तु गोस्तदाऽनेन कर्मता। अपादानादिविशेषविनिर्मुक्तं च विद्यते

उ.]रेवाऽस्य मते इति भावः। तस्मा'त्रीण्येवे'ति भाष्यं मदुक्तरीत्या व्याख्येयम्। एवं च भाष्ये षष्ठ्युच्चारणवदेवेदं पञ्चम्युच्चारणं पूर्वपक्षिणः, न त्वेतद्बलात्सिद्धान्ते याचियोगे पञ्चम्यभिमतेति भ्रमितव्यम्। 'न याचनादेवे'त्यादेः पूर्वं सिद्धान्त्युक्तित्वात्। अत एवा'ऽपादानत्वं मन्यत' इत्युक्तम्।सर्वोदाहरणवाद्याह भाष्ये—कथितेऽभिहिते इति। प्रधानकर्मणि लादिभिरभिहिते गुणकर्मणि—त्वस्य—अन्यस्य षष्ठ्यादेर्विधिरिति त्वस्य—अन्यस्य संसारविलक्षणस्य मतिरित्यर्थः। 'चतुर्थीपञ्चम्याविति। चतुर्थ्युक्तिर्देशासाद्यभिप्रायेण।इदमुपलक्षणं 'व्रजसवरुणद्धी'त्यत्र सप्तम्यपीति बोध्यम्। ननु तव विधिरित्याद्यर्थे 'त्वविधि'रित्यसङ्गतमत आह—अस्वपदेनेति।युष्मच्छब्दोऽप्यहङ्कारानास्पदचेतनत्वेनाऽन्यमेवाऽऽहेत्याह—युष्मदर्थस्येति। तद्धनयन्वक्ष्यति भाष्ये—नैवमन्ये मन्यन्त इति।अनेनेति। परसूत्रसहितैतत्सूत्रविषये दुहादौ।'गुणकर्मणी'त्याचार्योक्त्या'ऽप्रधाने दुहादीना'मित्याचार्यान्तरोक्त्या च सर्वेषामेवैतदुदाहरणत्वम्।'अपूर्वविधा'वित्यस्य च पूर्वविधिविषयाऽभावे,तद्विषयाऽविवक्षायां चेत्यर्थ इति भावः। अत्र गुणकर्मत्वं—प्रधानकर्मभिन्नत्वम्। प्रधानकर्मत्वं प्रधानकर्तृनिष्ठव्यापारजन्यफलाश्रयत्वम्। तद्भेदश्चैकव्यापारार्थकदुहादिष्वनेन कर्मत्वे फलाश्रयत्वाऽभावात्। ण्यन्ते तु धर्मादेः प्रधानकर्तृव्यापारजन्यफलाश्रयत्वाऽभावादिति बोध्यम्। ये तूद्देश्यत्वाऽनुद्देश्यत्वरूपे, व्यापारद्वयजन्यफलाश्रयत्व—तदभावरूपे वा प्राधान्याऽप्राधान्ये वदन्ति, तेषां दुहादीनां द्व्यर्थतायामपि गवादावीदृशाऽप्राधान्यसत्त्वेन, पयसि च प्राधान्यसत्त्वेन तदादायैवैतदुपपत्तावस्य भाष्यस्य सर्वोदाहरणत्व-

१ 'रेव'। २ 'लादयो भवन्ति'। ३ 'पायस्यात्र'।

भवन्ति सह परेण योगेन—'गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माऽकर्मकाणामणि

प्र.]कारकं, यथा 'नटस्य शृणोती'ति। यतश्च पयोऽर्थी प्रथमं गवि प्रवर्तते ततोऽन्तरङ्गत्वाद्दुह्यादिषु गुणकर्मणि लादयो भवन्ति। सत्यपि चाऽन्तरङ्गत्वे गवादीनामीप्सिततमत्वाऽभावः,अन्यार्थत्वात्तत्र क्रियाप्रवृत्तेः।पयसस्त्वविवक्षायां गोरेवेप्सिततमत्वम्। यथोक्त'मपादानमुत्तराणि,गां दोग्धी'ति। पयोविवक्षायां चं प्राधान्येऽप्यन्तरङ्गत्वाद्गुणे लादयः। उक्तं च—'**गुणकर्मणि लादिविधिः पूर्वं गुणकर्मणा भवति योगः। मुख्यं कर्म प्रेप्सुर्यस्माद्गव्येव यतते प्राक्। तस्माच्छुद्धस्य दुहेर्भवति गवा पूर्वमेव संबन्धः। गोदुहिना पयसस्तु प्राक्तस्माल्लादयस्तस्मिन्**'। इति। अपादानविवक्षायां तु पञ्चमी भवति—'गोर्दुह्यते पय' इति। यदा तु पयोविशेषणत्वेन गोर्विवक्षा तदा षष्ठी,—'गोः पयो दोग्धी'ति। 'माणवकाय धर्मं ब्रूते' इत्यपि भवति यदा धर्मेण कर्मणा माणवकस्याऽभिप्रेयमाणत्वं विवक्ष्यते। तदविवक्षायां त्वनेन कर्मत्वम्। **सपर इति**। उत्तरसूत्रेप्ययमेव विधिरत्यर्थः। 'बोध्यते माणवकं धर्मः' 'भोज्यते माणवकमोदनः' 'श्राव्यते माणवकं श्लोकः' इति। प्रयोजक-

उ.]तात्पर्यानुपपत्तिरेवेति दिक्। **निमित्तभावमात्रविवक्षेति**। क्रियाजनकत्वमात्रविवक्षेत्यर्थः। परिगणनफलं दर्शयति—**अपादानादिविशेषेति**। '**गुणकर्मणि लादिविधि**'रित्यर्थस्य न्यायसिद्धत्वं दर्शयति—**यतश्चेति**। नन्वेवं पूर्वेणैव सिद्धं स्यादत आह—**सत्यपि चेति**। वस्तुतं ईप्सिततमत्वसत्त्वेपि न क्षतिः। 'आकडार'सूत्रस्थभाष्योपपत्तिश्च प्रागुक्तैवेति न विस्मर्त्तव्यम्। किं च विभागजसंयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकत्वं तदुदाहरणे आवश्यकमुभयोः प्राप्तये। तत्र विभागस्य संबन्धिद्वयाऽऽकाङ्क्षत्वेन पयसोऽविवक्षेति वक्तुमप्यशक्यम्। प्रसिद्धेरप्रयोग इति त्वन्यत्। किं च व्यापारद्वयाऽर्थत्वे मुख्यगोपालव्यापारजन्यफलाश्रयत्वरूपं गोः प्राधान्यमादाय तत्रैव कर्मणि लादयः। तच्च 'प्रधानकर्मण्याख्येये'इत्यादिना वक्ष्यति।यदा त्वेकव्यापारार्थत्वं दुहादीनां तदाऽनेन कर्मत्वे तादृशप्राधान्यस्य गव्यभावात्तत्र लाद्यप्राप्तौ 'गुणकर्मणि लादय' इत्युक्तम्, 'गम्यते ग्रामं देवदत्त'इत्यादौ देवदत्तस्य मदुक्तमेव प्रधानकर्मत्वमिति दिक्। **अन्तरङ्गत्वादिति**। प्रधानन्यायाऽन्तरङ्गन्याययोः समत्वात्। 'गतिबुद्धी'तिसूत्रस्य नियमत्वपरा 'हेतुमति चे'तिसूत्रस्थभाष्यादन्तरङ्गन्यायात्प्रधानन्यायस्य बलवत्त्वाच्चाऽस्यार्थस्य वाचनिकत्वमेवेत्यपरे। **उक्तं चेति**। 'हरिणे'ति शेषः। '**पूर्वं गुणकर्मणे**'त्यस्य 'यत' इति शेषः। एवं गुणकर्मयोगे हेतुमाह—**मुख्यं कर्मेति**। **शुद्धस्य दुहेः**—पयोऽनन्वितस्य

१ 'त्वप्राधान्ये'। २ 'योगात्'। ३ 'लक्ष्यते'।

४ पूर्वापरोदाहरणक्रमेण ...

कर्ता स णा'विति॥*॥ध्रुवचेष्टितयुक्तिषु चाऽप्यगुणे तदनल्पमतेर्वचनं स्मरत॥*॥ ध्रुवयुक्तिषु चेष्टितयुक्तिषु चाऽप्यगुणे कर्मणि लादयो भवन्तीत्येतदनल्पमतेराचार्यस्य वचनं स्मर्यताम् ॥ अपर आह-॥*॥ प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् ॥*॥ प्रधानकर्मण्यभिधेये द्विकर्मणां धातूनां कर्मणि लादयो भवन्तीति वक्तव्यम् । अजां नयति ग्रामम् । अजा नीयते[३] ग्रामम्[४] । अजा नीता ग्राममिति॥*॥ अप्रधाने दुहादीनाम् ॥*॥ अप्रधाने दुहादीनां कर्मणि लादयो भवन्तीति वक्तव्यम् । दुह्यते गौः पयः । दुग्धा गौः पय इति । ॥*॥ ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः ॥*॥ ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणो लादयो भवन्तीति

प्र.]व्यापारेणाऽऽप्यमानत्वान्माणवकस्य प्राधान्यं,धर्मादेस्तु गुणभावः।ध्रुवेति।अगुणे-प्रधानकर्मणि । ध्रुवयुक्तिषु-अकर्मकेषु, चेष्टितयुक्तिषु च—गत्यर्थेषु च लादयो भवन्ति । पूर्वाचार्यप्रसिद्ध्या ध्रुवयुक्तयोऽकर्मका उच्यन्ते । तेषां हि क्रिया स्वात्मन्येवाऽवस्थिता न तु कर्मार्था । तत्र ध्रुव इव ध्रुव इति स्वात्मनिष्ठोऽकर्मको धात्वर्थ उच्यते। तेन 'मासमास्यते देवदत्तः' 'शाय्यते क्रोशं देवदत्त' इति प्रयोज्ये देवदत्ते प्रयोजकव्यापारस्य तत्रैव पूर्वं संनिपाताल्लादयो भवन्ति । तथा 'गम्यते ग्रामं देवदत्त' इत्यत्रापि । अनल्पमतेरिति । मेधाविन आचार्यस्येत्यर्थः । स्मरतेति । आगमस्याऽविच्छेदमनेन दर्शयति।आगम एवाऽयं न स्वमतिपरिकल्पनेति दर्शयितुमाह-अपर इति । अजा नीयत इति । अजायाः प्राधान्यान्नेतुश्च तस्यामेव पूर्वं क्रियाप्रवर्तनादन्तरङ्गत्वाच्च तस्यामेव लादयः । ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मण इति ।

उ.]दुहेः। तदेवाह-पूर्वमेवेति । पयःसंबन्धात्पूर्वमेवेत्यर्थः। गोदुहिना-गवान्वितदुहिना तु । यतः प्राग्गवा संबन्धस्तस्मात्तस्मिँल्लादय इत्यर्थः । उत्तरसूत्रे इति । 'गतिबुद्धी'तिसूत्रे, 'हृक्रो'रितिसूत्रे चेत्यर्थः। अयमेव विधिरिति । अयमेव प्रकार इत्यर्थः। माणवकस्य प्राधान्यमिति । एवं च प्रयोज्यव्यापारजन्यफलाश्रयो गुणकर्मेत्यर्थः । स्वात्मन्येव-स्ववानात्मा यस्य तस्मिन्कर्त्तरीत्यर्थः।स्वसमानाधिकरणफलार्थेति यावत् । न तु कर्माऽर्थेति । न कर्मनिष्ठफलाऽर्थेत्यर्थः । अकर्मको धात्वर्थ इति । तेन युक्तिः-सम्बन्धो येषामित्यर्थः । एवं 'चेष्टितयुक्ति'पदमपि व्याख्येयम् । तत्रैव पूर्वमिति । अनेनाऽन्तरङ्गत्वमपि तस्य दर्शितम् । अनया युक्त्या बुद्धिप्रत्यवसानार्थेष्वपि प्रधान एवाऽऽपत्तिरिति,-अस्याऽर्थस्य वाचनिकत्वमेव युक्तम् । आगमस्य-परम्परोपदेशस्य । प्रधानकर्मणि प्रवृत्तौ युक्तिमाह-अजाया इति। 'ध्रुवचेष्टितयुक्तिष्वि'ति पूर्वश्लोकेऽपि चेष्टितयुक्तित्वेन नयत्यादीनामपि ग्रहण-

१ श्लोकवार्त्तिकम् । २ 'नयन्ति' । ३ 'नीयतां' । ४ 'ग्राममिति' । ५ क्वचिन्न ।

वक्तव्यम् । गम्यते यज्ञदत्तो ग्रामं देवदत्तेन ॥ के पुनर्धातूनां द्विकर्मकाः ?॥

प्र.]कर्तुः सतो ण्यन्ते धातौ कर्मणो वाचका लादयो भवन्ति। 'गतिबुद्धी'त्यनेन यस्य प्रयोज्यस्य कर्मसंज्ञा विधीयते तस्मिन्वाच्ये सर्वेषु गत्यर्थादिषु धातुषु लादयो भवन्तीत्यर्थः । पूर्वश्लोके तु भेदेनोक्तं,-गत्यर्थाऽकर्मकेषु प्रधाने कर्मणि, बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषु तु 'सपर' इत्यनेन वचनेन लादयो गुणकर्मणि । प्रयोज्यकर्मण्येव लादयो दृश्यन्त इत्येकेषां मतम् । 'माणवकं धर्मं बोधयती'त्यादावनियतो गुणप्रधानभाव इत्याहुः । धर्मप्रतिपादनपरत्वे वाक्यस्य धर्मस्य प्राधान्यं, माणवकस्य गुणभावः । माणवकसंस्कारपरायां तु प्रवृत्तौ-माणकस्य प्राधान्यं, धर्मस्य गुणभावः । तथाऽभिधानव्यापारेण प्रयोजकव्यापारस्य प्राधान्यात्प्रयोज्यस्यैव कर्मणः प्राधान्यम् । गुणभूतप्रयोज्यव्यापारे[1]कर्मणस्तु गुणभावः । आर्थेन तु न्यायेन प्रयोज्यव्यापारस्य प्राधान्यम्,तदर्थत्वात्प्रयोजकव्यापारस्य । तत्प्राधान्यात्तत्कर्मणोऽपि प्राधान्यमिति वदन्ते आचार्याः । दुह्यादिपरिगणनादन्यत्र द्विकर्मकत्वं न प्राप्नोति, दृश्यते चेति मत्वा पृच्छति-के पुनरिति । गत्यर्थानामिति । उत्तर-

उ.]मिति न तस्य न्यूनता। प्राधान्यं चाऽजायाः कर्तृव्यापारजन्यफलाश्रयत्वात्।अत्र व्यापारद्वयार्थकतया 'कर्तुरीप्सिततम'मित्यनेन येषु द्वयोः कर्मत्वं तेऽत्र 'द्विकर्मका' उच्यन्ते । न्यादीनां च तेनैव द्विकर्मकतेति बोध्यम् । भाष्ये-ण्यन्ते कर्तुश्चेति । यद्यपि 'प्रधानकर्मणी'त्यनेनैवेदं सिद्धं,तथापि 'गुणकर्मणि लादिविधिः सपरे'इत्युक्ते'र्दुह्यादीना'मित्यनेन तस्य ग्रहणमिति भ्रमवारणार्थं पुनरिदमुक्तं।तच्च सामान्योक्तेबुद्ध्यादिविषयमपि । तद्ध्वनयन्नाह-पूर्वं श्लोके त्विति। प्रधाने कर्मणि-प्रयोज्यरूपे कर्मणि । गुणकर्मणि-प्रयोज्यनिष्ठव्यापारजन्यफलाश्रये । प्रयोज्यकर्मण्येवेति । 'बुद्धिप्रत्यवसानार्थादिष्वपी'त्यादिः । एकेषां मतमिति।एवं च बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषु विकल्पः फलित इति भावः । तत्र विकल्पे युक्तिमाह— माणवकमित्यादिना । वस्तुत इदं सर्वं वाचनिकमिति तत्त्वम् । अभिधानव्यापारेणेति । शाब्देनेत्यर्थः । एतच्च द्वैविध्यं गत्यर्थव्यतिरिक्तविषयमिति नाऽतिप्रसङ्गः । इदमत्राऽवधेयम्-अकर्मकव्यतिरिक्तहृकृप्रकृतिकण्यन्तयोर्हारयतिकारयत्योर्द्विकर्मकत्वे पूर्वमते गौणे प्राप्नोति, 'अपर आहे'ति मते प्रधाने प्राप्नोतीत्यत्रा[3]पि विकल्प एवेत्येके । अन्ये तु 'ध्रुवचेष्टितयुक्तिषु चापी'त्यत्र चकारेण,'चेष्टितयुक्ति'पदेन हृक्रोर्ग्रहणेन वा तयोरपि प्रयोज्यकर्मण्येवेत्याहुः । अत्र निश्चयो बहुद्रष्टृभिः कार्यः । ननु दुहादिव्यतिरिक्ता द्विकर्मका अप्रसिद्धा इति 'प्रधानकर्मणी'त्याद्यसङ्गतमित्याशयेन पृच्छति-के पुनरिति ।

नीत्यादि । इदं व्यापारद्वयार्थकधातूपलक्षणम् । एषां च'कर्तुरीप्सिततम'मिति द्विकर्मकत्वं, न त्वेषां दुह्यादिषु पाठे मानमस्ति । एवं च जिदण्ड्यादीनामपि

१ क्वचिन्न । २ 'व्यापारे' । ३ 'तीति तत्रापि' । ४ 'दुहादिषु' ।

॥*॥ नीवंह्योर्हरतेश्चापि गत्यर्थानां तथैव च । द्विकर्मकेषु ग्रहणम्[2] [द्रष्टव्यमिति निश्चयः]॥*॥अजां नयति ग्रामम्, भारं वहति ग्रामम्, भारं हरति ग्रामम्॥ गत्यर्थानां—गमयति देवदत्तं ग्रामम्, यापयति देवदत्तं ग्रामम् ॥*॥ सिद्धं वाऽप्यन्यकर्मणः ॥*॥ सिद्धं वा पुनरेतद्भवति ॥ कुतः ? ॥ 'अन्यकर्मणः' । अन्यस्याऽन्नाऽजा कर्माऽन्यस्य ग्रामः । अजामसौ गृहीत्वा ग्रामं नयति॥*॥ अन्यकर्मेति चेद्ब्रूयाल्लादीनामविधिर्भवेत्॥*॥अन्यकर्मेति चेद्ब्रूयाल्लादीनामविधिरयं भवेत् । अजा नीयते ग्राममिति । परसाधन उत्पद्यमानेन लेनाऽजाया अभिधानं न प्राप्नोति ॥*॥ कालभावाऽध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम् ॥*॥

प्र.]सूत्रोपात्तधातूपलक्षणं गत्यर्थग्रहणम्। तथैव चेति। चकारेण जयत्यादयः समुच्चीयन्ते इत्याहुः । शतं जयति देवदत्तम् । शतं मुष्णाति देवदत्तम् । शतं दण्डयति देवदत्तम् । सिद्धं वेति । अन्यस्याऽश्रूयमाणस्य क्रियाविशेषस्य कर्मणः संभवादित्यर्थः । अथ वा 'कर्म'शब्देन कर्मत्वमुच्यते । अन्यकर्मत्वादित्यर्थः । 'विभाषा गुण' इति पञ्चमी । यथा 'प्रविश पिण्डी'मिति भक्षणापेक्षं पिण्ड्याः कर्मत्वं, तथा'ऽजां ग्रामं नयती'त्यत्र ग्रहणाऽपेक्षमजायाः कर्मत्वम् । नयतिस्तु प्राप्तिमात्रवाची । तेनाऽजां गृहीत्वा ग्रामं प्राप्नोतीति वाक्यार्थः संपद्यते । परसाधन इति। 'नीयते' इति नयतेः परेण लकारेण नयतिकर्मैवाऽभिधानीयम्।ग्रहणस्य त्वजा कर्म,न नयतेरिति कथं सा लेनाभिधीयते, तस्मादन्यकर्मत्वमजाया नैष्ट-

उ.]सिद्धं द्विकर्मकत्वम्। अत्र प्रधानव्यापारजन्यफलाश्रयत्वरूपप्रधानकर्मत्वाद्देवदत्तादौ लादिः । उद्देश्यतालक्षणं प्राधान्यं तु शतस्येति अनुद्देश्यगर्गानुरोधान्नोद्देश्यशतावृत्तिरिति न वृद्धिसूत्रस्थभाष्यविरोध इत्याहुः । भाष्ये–अन्यस्येति । अश्रूयमाणस्य ग्रहणादेरित्यर्थः । व्यधिकरणे षष्ठ्यौ । परसाधने इति । नयतिसाधने ग्रामादावित्यर्थः । तदयं निष्कर्षः–'गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकृष्वहाम्। बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मणां च निजेच्छया । प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां ण्यन्तानां लादयो मताः । ह्रक्रोर्निजेच्छया किं वा प्रयोज्ये बहुदर्शिभिः । लक्ष्यं दृष्ट्वा निर्णयोऽत्र कर्त्तव्यो भाष्यपारगै'रिति ।

नन्वकर्मकाणां ण्यर्थकर्मसत्त्वेऽपि द्विकर्मकत्वाऽभावात् 'ध्रुवयुक्तिष्वगुण' इत्य-

१ श्लोकवार्त्तिकम् । २ अस्य 'द्रष्टव्यमिति निश्चयः' इति चतुर्थचरणं क्वचिदेव पठ्यते।प्राचीनलिखितपुस्तके तु 'सिद्धं चाप्यन्यकर्मण'इति चतुर्थचरणं दृश्यते, तदेव च युक्तम् । ३ 'सिद्धं चाप्य' । ४ अत्र'जिदण्डिकृषिपच्मन्थिमुषिग्रहिदधातयः । अष्टावपि जयत्याद्या धातवश्चेन सूचिताः' । इतीदं श्लोकवार्त्तिकं लिखितवार्त्तिकपुस्तकेऽधिकं दृश्यते ।

कालभाग्वाध्वगन्तव्या अकर्मकाणां धातूनां कर्मसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम्[1] । काल–मासमास्ते । मासं स्वपिति । भाव–गोदोहमास्ते । गोदोहं स्वपिति ॥ अध्वगन्तव्य–क्रोशमास्ते । क्रोशं स्वपिति ॥[*॥ देशश्चा[2]ऽकर्म[3]मणाम् ॥*]॥

प्र.]व्यम्।कालेति।मासादय एव कालवाचित्वेन लोके प्रसिद्धाः,न तु गोदोहनपाना[4]दय इति सत्यपि भावस्य कालत्वे पृथगुपादानं कृतम् । 'निर्ज्ञातपरिमाणा हि क्रिया अनिर्ज्ञातपरिमाणायाः क्रियायाः परिच्छेदायोपादीयमाना मासगोदोहादिशब्दवाच्या काल' इति दर्शनम् । अध्वा चाऽसौ गन्तव्योऽध्वगन्तव्यः । अत एव निपातना-द्विशेषणस्यापि परनिपातः । गन्तव्यतया लोके यः प्रसिद्धः क्रोशयोजनादिर्नियत-परिमाणस्तस्यैव कर्मत्वं नाऽन्यस्येत्यध्वानं स्वपितीति न भवति । केचिदध्व-गत्यन्ता इति पठन्ति। तत्रायमर्थः–गतेरन्तो निष्ठा निश्चयो वा येषु ते गत्यन्ताः– क्रोशयोजनादयः । अध्वनो गत्यन्ता इति षष्ठीसमासः । कर्मसंज्ञा हीति । ननु 'कालाध्वनो'रिति द्वितीया सिद्धेति किं कर्मसंज्ञया ?। गोदोहादीनां कालत्वेनाऽप्रसि-द्धत्वाद्द्वितीया न प्राप्नोतीति भावस्य तावत्कर्मसंज्ञा विधेया । कालाध्वनोरपि लादि-विधानार्थं कर्मत्वमेषितव्यम्—आस्यते मासः, आसितव्यो मासः, आसितो मासः, स्वासो मासः । एवं–'शय्यते क्रोश' इत्यादि द्रष्टव्यम् । यदा त्वङ्गीकृत-सकर्मकधात्वन्तरार्थे आसनादावास्यादयो वर्तन्ते तदा पूर्वेणैव कर्मत्वं सिद्धम् । तथाहि–मासमास्त इत्यस्याऽयमर्थः,–मासमासनेन व्याप्नोतीति । तथा च वक्ष्यति– 'प्राकृतमेवेदं कर्म, यथा कटं करोती'ति । अत्र[5] दर्शने न केवलमकर्मकाणां काला-दयः कर्मत्वं प्रतिपद्यन्ते अपि तु सकर्मकाणामपि, न्यायस्य तुल्यत्वात् । देश-

उ.]सङ्गतमतो भाष्ये–कालेति। ननु गोदोहादीनामपि कालत्वादेव सिद्धिरत आह– मासादय एवेति । 'गोदोहमास्ते' इत्यस्य,–यावन्तं कालं गौर्दुह्यते तावदास्ते इत्यर्थः । पानादय इति । 'गवा'मित्यादिः । 'गोपानमास्ते' इत्यस्य,–यावत्कालं गावो जलं पिबन्ति तावदास्ते इत्यर्थः । क्वचित्पाकादय इति पाठः । निर्ज्ञात-परिमाणेति । इदं 'कालाः परिमाणिने'तिसूत्रस्थभाष्यविरुद्धम् ।लादिविधानार्थ-मिति । अनत्यन्तसंयोगे द्वितीयार्थमित्यपि बोध्यम् । द्वितीयाविधानमपि 'मासं गुडधाना' इत्यादावक्रियायोगे चरितार्थम्। इदमपूर्वकर्मसंज्ञाविधायकमिति मत्वाह– यदात्विति । पूर्वेणैव–'कर्तुरीप्सिततमं कर्मे'त्यनेन । वक्ष्यतीति । 'कालाध्वनो-रिति सूत्रे' इति शेषः । 'यथा कट'मिति,–दृष्टान्तेन कर्तुरित्येव च तत्र प्राकृत-शब्देन विवक्षितमिति भावः । अस्य प्रकारस्यावश्यकत्वमित्याह–सकर्मकाणाम-

१ श्लोकवार्त्तिकं । २ क्वचिन्न । ३ 'कर्मकाणां' ।
४ 'गोदोहनदण्डनपाका' । ५ 'तत्र'।'तद्दर्शने' ।

देशश्चाऽकर्मकाणां[1] कर्मसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । कुरून्स्वपिति । पञ्चालान्स्वपिति ॥*॥[देशश्चाऽकर्मकाणां[2] हि कर्मसञ्ज्ञो[3] भवेद्यदि] । विपरीतं तु यत्कर्म तत्कल्म कवयो विदुः ॥*॥ **[विपरीतं[4] तु यत्कर्म तत्कल्मेति कवयो वदन्ति]॥ किमिदं कल्मेति ? ॥ अपरिसमाप्तं कर्म कल्म ॥ न वा[5] अस्मिन्सर्वाणि कर्मकार्याणि क्रियन्ते ॥ किं तर्हि ? ॥ द्वितीयैव ॥*॥**

प्र.]श्चेति। संस्त्यायविशेषः कुरुपञ्चालादिर्देश इह गृह्यत इति भाष्ये उदाहरणाद्विज्ञा[6]यते । इदानीमकथितस्य पूर्वाचार्यकृतं संज्ञान्तरं दूषयितुमुपन्यस्यति–विपरीतमिति। कर्मधर्माणां विपर्यस्तत्वाद्विपरीतमुच्यते। ईप्सिततमं,द्वेष्यमितरच्चेति त्रिविधं पूर्वं कर्म निर्दिष्टम् ,इदं तद्विपरीतम्।कपिलकादित्वाच्च लत्वे कृते 'कल्मे'ति भवति। अपरिसमाप्तमिति । ईप्साप्रकर्षाऽभावादित्यर्थः । नवेति । लकृत्यक्तखलर्थानामविधानात् ,'प्रधानकर्मण्यभिधेय' इति पूर्वमुक्तत्वात्। दुहादीनां चा[7]ऽप्रधाने कर्मणि लादिविधानात्तुच्छ एवाऽयं पक्षः । तथा च परस्ताद्दूषयिष्यते । तस्यैव विपरीत-

उ.]पीति। न चेयमपि कल्पनाऽकर्मकविषयैव,न सकर्मकविषयेति वाच्यम् ,अनया रीत्या सकर्मकोऽकर्मकसाधारणकालाध्वनोरित्येतद्विषयस्य 'न तर्हीदानीमिदं वाच्य'मितिप्रश्नस्य, 'यत्राऽक्रिययाऽत्यन्तसंयोगस्तदथ' मित्युत्तरस्य च 'कालाध्वनो'रितिसूत्रभाष्यस्थस्याऽसङ्गत्यापत्तेः । इष्यते च 'मासमधीते' इत्यादौ कालस्य कर्मत्वम् । अनया रीत्याऽकर्मकधातुयोगे कटादीनां कर्मत्वं तु नापाद्यम् ,अनभिधानादित्याहुः । वस्तुतोऽनयैव कल्पनयैषां सकर्मकत्वम् , न त्वत्रत्यमिदं वचनं विधायकं, हिशब्दयोगात् । व्याख्यानभाष्यस्यापि कालादयोऽकर्मकधातूनां कर्मसंज्ञा यथा भवन्ति तथा धात्वर्थरूपं वक्तव्यमुक्तर्युक्तयेति 'ध्रुवयुक्तिष्वगुण' इति सम्यगेवेत्यर्थ इति युक्तमाभाति। अन्यथा वचनस्य 'यदा त्वि'त्यादिनोक्तया 'कालाध्वनो'रितिसूत्रभाष्यसंमतया रीत्या प्रत्याख्याने आरम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदापत्तिः । आरम्भेऽपि तदावश्यकत्वेनाऽनारम्भपरतयैवैतद्ग्रन्थव्याख्याया ज्यायत्वात्।संस्त्यायविशेषः–ग्रामादीनां समूहविशेषः। इतरदिति । उदासीनमित्यर्थः । इदं तु[8] तद्विपरीतमिति । धात्वर्थफलानाश्रयत्वा[9]दिति भावः । लोक[10][11]स्थविपरीतशब्दं व्याचष्टे भाष्ये–अपरिसमाप्तमिति । अपरिसमाप्तत्वं व्याचष्टे- नवेति । 'कल्मकर्मणो द्वितीये'ति कार्यम् । अत्र पक्षे ईप्साप्रकर्षाऽभावादपरिसमाप्तत्वं तु न युक्तम् , उदासीनेपि तथात्वापत्तेः।भाष्येऽन्यस्यैवोक्तेश्च।सर्वकर्मकार्याऽभावे हेतुमाह–प्रधानकर्मणीति । 'कथिते लादय' इति येनोक्तं स एवाऽयं वादीति भावः । तदेतत्स्वयं दूषयति–दुहादीनां चेत्यादिना । अन्यत्पयःप्रभृतीति । ननु पौरवं विनापि

१ 'कर्मणां'।२ इदमर्धं केवलं हस्तलिखितवार्त्तिकपुस्तके एव दृश्यते न तु भाष्ये । ३ श्लोकवार्त्तिकम् । ४ लुप्तं । ५ 'नवैतस्मिन्' । ६ 'भाष्योदा' । ७ 'त्वप्रधा' । ८ 'मुक्तयुक्तेरिति' । ९ क्वचिन्न । १० 'फलाश्रयत्वाभावात्' । ११ 'स्थाऽविप' ।

यस्मिंस्तु कर्मण्युपजायतेऽन्यद्धात्वर्थयोगाऽपि च यत्र षष्ठी ।
तत्कर्म कल्मेति च, कल्म नोक्तं धातोर्हि वृत्तिर्न रलत्वतोऽस्ति ।
'एतेन कर्मसंज्ञा सर्वा सिद्धा भवत्यकथितेन ।
तत्रेप्सितस्य किं स्यात्प्रयोजनं कर्मसंज्ञायाः' १।

प्र.]कर्मणो लक्षणं दर्शयति–यस्मिंस्त्विति। यस्मिन्गवादौ कर्मणि सत्यन्यत्पयःप्रभृत्युपजायते तत्कर्म 'कल्म' । धात्वर्थयोगेति । 'धातु'शब्देन धात्वर्थ उच्यते । तस्याऽर्थः प्रयोजनं–पयःप्रभृति, तेन योगो यस्याः सा षष्ठी यत्र भवति 'गोर्दुह्यते पयः' 'पौरवस्य कम्बलो याच्यत' इति। प्रधाने तु न भवति षष्ठी,–'दुह्यते पयसो गौ'रिति । इदानीं संज्ञान्तरमनारभमाण आह–कल्म नोक्तमिति। यस्मात्तत्कर्मैव तस्मात्पृथक्कल्मेति शास्त्रेऽस्मिन्नोक्तम्[3] , दुहादीनामप्रधाने कर्मणि लादिदर्शनात्सर्वकर्मकार्योपपत्त्याऽपरिसमाप्तत्वाऽभावात्।भेदेन च कल्मसंज्ञाविधाने कर्मकार्याऽप्रसङ्गादिति भावः। धातोर्हि वृत्तिरिति । रेफस्य लत्वमात्रेण धातोरर्थान्तरे वृत्तिर्नास्तीत्यर्थः । क्वचित्तु पाठः 'धातोर्निवृत्ति'रिति । तत्रायमर्थः—धातोः करोते रेफस्य लत्वमात्रेण स्वार्थान्निवृत्तिर्नास्तीति। एतदुक्तं भवति,–वर्णविकारेपि कृते कर्मकल्मशब्दयोः पर्यायतैव । यथा पांसुर-पांसुलशब्दयोः, तत्र किं संज्ञाभेदेन[इत्यर्थः] ।

एतेनेति।'अकथितं कर्मे'त्येवाऽस्तु,माभूत्पूर्वसूत्रद्वयं,तद्विषयेऽनेनैव कर्मसंज्ञायाः

उ.]गोरुपजननात्तत्राऽव्याप्तमिदं याचादिकर्मत्वविशिष्टस्य तत्सत्त्वे एवोपजननेनाऽदोषात्। एवं चोपजायत इत्यस्य,–प्रकृतधात्वर्थकर्मताविशिष्टमित्यर्थः । तेन योग इति । तेन योगो वाच्यो यस्याः सा षष्ठीत्यर्थः। धात्वर्थव्यापारप्रयोजनफलविशिष्टपयआदिनिरूपिततसम्बन्धार्थिका यत्र षष्ठीत्यर्थः।एवं च दुहादियोगे पयसो गव्यन्वयं कृत्वा षष्ठीप्रयोगो न दृश्यते, किं तु गोः पयस्यन्वये सा दृश्यते इति भावः। कर्मकार्येति। द्वितीयादीत्यर्थः। रलत्वत इति । सार्वविभक्तिकस्तसिः । रस्य लत्वमात्रेणेत्यर्थः ।

ननु परिगणनस्य सत्त्वात्सर्वत्र न सिध्यतीत्यत आह–अकथितमित्यादि। एवं चाऽकथितेन–'अकथितं चे'ति सूत्रेणैव,[सर्वा]–सर्वविषया कर्मसंज्ञा,सिद्धा–किं पूर्वसूत्रद्वयेनेति श्लोकार्थः । अनेन सूत्रत्रयविहितसंज्ञासंज्ञिनि[4] शक्तिरेकैवेति सूचयति । आद्यसूत्रद्वये फलाश्रयताजनकतोभयसमानाधिकरणा, इह तु जनकतामात्रसमानाधिकरणेत्यन्यत् । उत्तरमाह–यत्त्विति । यत्पुरस्ताद्वारणार्थानामिति सूत्रेण कीर्तितं यदीप्सितेन यवादिना युक्तं गवादि तस्य संज्ञार्थमाद्यं सूत्रमावश्यकमित्यर्थः । तद्याचष्टे–यवेभ्य इत्यादिना । अवश्यं कर्तव्यमिति । सति परिगणने

१ श्लोकवार्त्तिकम् । २ क्वचिन्न ।
३ 'नोक्तमस्मिञ्छास्त्रे' । ४ 'संज्ञिनोः' ।

यत्तु कथितं पुरस्तादीप्सितयुक्तं च तस्य सिद्ध्यर्थम् ।
ईप्सितमेवं तु यतस्यात्तस्य भविष्यत्यकथितेन ॥*॥

अथेह कथं भवितव्यं—नेताऽश्वस्य स्रुघ्नमित्याहोस्विन्नेताऽश्वस्य स्रुघ्नस्येति ?॥ उभयथा गोणिकापुत्रः ॥ [अकथितं च] ॥

प्र.]सिद्धत्वात्, परिगणनं च न करिष्यत इति प्रश्नार्थः । **यत्त्विति** । 'यवेभ्यो गा वारयती'ति गवां कथितत्वात्कर्मसंज्ञा न स्यात्, **वारणार्थानामि**त्यपादानसंज्ञैव तु स्यादिति **कर्तुरीप्सिततम**मित्यारब्धम् । तस्मिन्नारब्धे अनीप्सितस्य कर्मसंज्ञा न प्राप्नोतीति **तथा युक्त**मित्यारब्धव्यम्। ननु तथायुक्तस्याऽनेन भविष्यति। नैतदस्ति। दुह्यादिपरिगणनं 'नटस्य शृणोती'त्यादवतिप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थमवश्यं वर्क्तव्यम्। **ईप्सितयुक्तं चेति** । ईप्सितेन यवादिना युक्तं यद्गवादि वार्यमाणं तस्य कर्मसंज्ञासिद्ध्यर्थं पूर्वसूत्रं कर्तव्यमित्यर्थः । चशब्दात्कर्माऽपादानसंज्ञयोर्विषयविभागसिद्ध्यर्थं चेत्युक्तं भवति। **ईप्सितमेवेति**। अवधारणेनेप्साप्रकर्षाऽभावं प्रतिपादयति । **अकथितेनेति**। सूत्रैकदेशानुकरणमेतत् । अनेन सूत्रेणेत्यर्थः । **अथेति** । 'प्रधाने कर्मण्यभिधेये लादीनाहु'रित्युक्तम् । तत्र लादिग्रहणेन किं षष्ठ्यपि गृह्यते उत न ? । यद्यादिशब्दो व्यवस्थायां तदा 'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः' इत्येतेषां ग्रहणं न्याय्यम्, अथ प्रकारे तदा षष्ठ्यपि लादिग्रहणे गृह्यते इति प्रधानकर्मण्येव सा भवतीति मत्वा प्रश्नः । **उभयथेति** । गुणकर्मणि षष्ठीद्वितीयादर्शनादुभयमपि स्मर्यते । वाचनिकं चेदं, न तु न्याय्यम् । यत्र ह्येकेनैव शब्देन भिन्नकक्ष्ययोर्गुणप्रधानयोः कर्मणोरभिधानं न संभवति तत्र प्रधानकर्मण एवाऽभिधानं

उ.]ओदनं पश्यतीत्याद्यसिद्धेः पूर्वयोगारम्भ आवश्यकः। परिगणनत्वं चाऽऽख्यातोपयोग इति सूत्रे भाष्ये उक्तम् । ननु **वारणार्थानामीप्सित** इत्यनेनेप्सितस्यापादानत्वेऽपीप्सिततमस्याऽकथितत्वात्सिध्यत्येवाऽनेन कर्मत्वमित्यतो भाष्ये-**चेति** । तद्व्याचष्टे-**चशब्दादिति**।**विषयविभागेति**।'विशेषे'ति पाठान्तरम् । ईप्सितमपादानत्वविषयः,ईप्सिततमं कर्मत्वस्य,विपरीतं वेत्यत्र विनिगमकाऽभावादिति भावः, तदेवाह भाष्ये-**इप्सितमेव त्वित्यादिना**। विनिगमनाविरहेणेप्सितस्यैव कर्मत्वमीप्सिततमस्यैवाऽपादानत्वं स्यादिति भावः। तदेवाह-**अवधारणेनेति**। एतेनैतद्भाष्यबलेनाऽकथितं चेति सूत्रे 'ईप्सिततम'मित्यनुवर्त्य फलाश्रयस्यैवाऽनेन कर्मसंज्ञां वदन्तः परास्ताः । ननु लकृत्यक्तखलर्थवत्षष्ठ्यपि भविष्यतीत्यत आह-**प्रधाने** इत्यादि ।
ननु षष्ठीवत्तदभावस्य न्यायेनाऽप्राप्तेरुभयथेत्ययुक्तमत आह-**गुणकर्मणीति** ।

१ 'रीप्सित' । २ 'यस्मात्तस्य' । ३ 'रब्धम्' । ४ 'कर्तव्यम्' ।
५ 'दर्श[illegible]' । ६ [illegible] । ७ '[illegible]ऽऽख्यातो' । ८ [illegible]

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णौ॥५२॥

'शब्दकर्मे'ति कथमिदं विज्ञायते—'शब्दो येषां क्रिये'ति, आहोस्वि-'च्छब्दो येषां कर्मे'ति?॥कश्चात्र विशेषः?॥*॥शब्दकर्मनिर्देशे शब्दक्रियाणामिति चेद्ध्वयत्यादीनां प्रतिषेधः ॥*॥ शब्दकर्मनिर्देशे शब्दक्रियाणामिति चेद्ध्वयत्यादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ के पुनर्ह्वयत्यादयः?॥ ह्वयति क्रन्दति शब्दायते ॥ ह्वयति देवदत्तः, 'ह्वाययति देवदत्तेन' ॥ क्रन्दति देवदत्तः, क्रन्दयति देवदत्तेन' ॥ शब्दायते देवदत्तः, शब्दाययति देवदत्तेन'॥*॥शृणोत्यादीनाञ्चोपसङ्ख्यानमशब्दक्रियत्वात्॥*॥शृणोत्यादीनां चोपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् ॥ के पुनः शृणोत्यादयः ? ॥ 'शृणोति विजानात्युपलभते । शृणोति देवदत्तः, 'श्राव-

---

प्र.]न्याय्यम्। षष्ठी तु पृथग्गुणप्रधानाभ्यां द्वितीयावद्विधीयते,विरोधाऽभावादुभाभ्यां प्राप्ता शिष्टस्मरणाद्गुणकर्मणि विकल्प्यते । [अकथितं च] ।

गतिबुद्धि । कथमिति।'कर्म'शब्देन क्वचित्क्रिया गृह्यते। यथा—'कर्तरि कर्मव्यतिहार' इति । क्वचित्तु साधनं कर्म । यथा—'वेः शब्दकर्मण' इति । ततश्चोभयथा व्यवहारदर्शनात्संशयानः पृच्छति । ह्वयत्यादीनामिति । ह्वयत्यादयो धातवः साध्यमानावस्थं क्रियारूपं शब्दमभिदधतीति शब्दकर्मत्वादतिप्रसङ्गे सति प्रतिषेधो विधेयः । ह्वयति देवदत्त इति । पुत्रादेः कर्मणो भावादकर्मकत्वं ह्वयतेर्नाऽऽशङ्कनीयम् । शब्दायते इति। 'शब्दं करोती'ति 'शब्दवैरे'ति क्यङ्। शब्दलक्षणस्य कर्मणोऽत्राऽन्तर्भावात्कर्मान्तराऽयोगाच्चाऽकर्मकत्वादपि कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः । शृणोत्यादीनामिति । शब्दोपलब्धिरूपेऽर्थे वर्तमानाः शृणोत्यादयः शब्दक्रिया न भवन्ति, शब्दसाधनकर्माणस्तु, तद्विषयत्वेन प्रयोगात् । न चैषां बुद्ध्यर्थत्वम् ।

उ.]ननु लादिवत्षष्ठ्यपि प्रधानकर्मण्येव न्याय्येत्यत आह—यत्र हीति।गोणिकापुत्रः—भाष्यकार इत्याहुः । [अकथितं च] ।

गतिबुद्धि । ननु कृत्रिमत्वात् कर्मकारकस्यैव ग्रहणमुचितमत आह—कर्मशब्देनेति । ननु शब्दस्य गुणत्वात् क्रियात्वं कथमत आह—ह्वयत्यादय इति । कर्मणो भावादिति । कर्मणः सत्त्वादित्यर्थः । अकर्मकत्वादपीति । यो जातः कर्मसंज्ञाप्रसङ्गस्तस्याऽप्ययं निषेध इत्यर्थः। अत्र वदन्ति—ह्वेञ्स्पर्धायां शब्दे चे'त्यभियुक्तैः शब्दशब्देन ह्वेञ्धात्वर्थनिर्देशात्तदर्थक'शब्द'शब्दात्क्यङि ह्वयतेरिवाऽस्त्येव पुत्रादिकर्मयोग इति 'शब्दक्रियाणामिति चेद्ध्वयत्यादीनां प्रतिषेध' इति भाष्यसामञ्जस्येऽन्यादृशशब्दायतेरकर्मकत्वप्रयुक्तप्राप्तेर्निषेधे मानाऽभावेन चिन्त्योऽयं कैयट

---

१ 'क्रन्दयति' । २ 'शब्दाययते' । ३ चः क्वचिन्न ।
४ 'साधनकर्म' । ५ 'णस्याऽत्र' ।

यति देवदत्तम्' । विजानाति देवदत्तः, 'विज्ञापयति देवदत्तम्' । उपलभते देवदत्तः, 'उपलम्भयति देवदत्तम्' ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ॥ 'अशब्दक्रियत्वात्' ॥ अस्तु तर्हि–'शब्दो येषां कर्मे'ति ॥*॥ शब्दकर्मण इति चेज्जल्पतिप्रभृतीनामुपसङ्ख्यानम् ॥*॥ शब्दकर्मण इति चेज्जल्पतिप्रभृतीनामुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् ॥ के पुनर्जल्पतिप्रभृतयः ? ॥ जल्पति विलपति आभाषते ॥ जल्पति देवदत्तः, 'जल्पयति देवदत्तम्' ॥ विलपति देवदत्तः, 'विलापयति देवदत्तम्' ॥ आभाषते देवदत्तः, 'आभाषयति देवदत्तम्' ॥

॥*॥दृशेः सर्वत्र॥*॥दृशेः सर्वत्रोपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । पश्यति रूपतर्कः

प्र.]शृणोत्यादयो हि न ज्ञानमात्रवचनाः। बुध्यर्थावपि जानात्युपलभत इत्येतौ यद्यप्युपलब्धिमात्रवचनौ, तथापि प्रयोजकव्यापारविवक्षायां प्रकरणादिवशाद्यदा शब्दविषयामेवोपलब्धिं प्रत्याययतस्तदा साधनकर्मग्रहणे सिध्यति, न तु क्रियाग्रहण इत्युपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। एवं तु बुध्यर्थत्वादनयोः सिध्यतीति चिन्त्यमेतत् । जल्पतिप्रभृतीनामिति। जल्पत्यादयः शब्दनक्रियायां वर्तन्त इति क्रियाग्रहणे सिध्यति न तु साधनकर्मग्रहणे, 'पुत्रं जल्पती'त्यादौ शब्दकर्मत्वाऽभावात् । दृशेः सर्वत्रेति । यदि क्रियाग्रहणमथ साधनग्रहणमथोभयगत्याश्रयणं, सर्वत्र दृशेर्न प्राप्नोतीति भावः । पश्यति रूपतर्क इति । चक्षुःप्रणिधानद्वारक उपलम्भे यदा दृशि-

उ.]इति । न ज्ञानमात्रेति । ज्ञानसामान्यवचना एव बुध्यर्थास्तत्र गृह्यन्ते, न तु तद्विशेषवचना इति भावः । शब्दविषयामेवेति । श्रोत्रेन्द्रियजज्ञानरूपामित्यर्थः । एवं च ज्ञानविशेषाऽर्थत्वेन न बुध्यर्थत्वात्सिद्धिरिति भावः। बुध्यर्थत्वादिति। ज्ञानसामान्यार्थत्वमाश्रित्य बुध्यर्थत्वादपि सिध्यतीत्यभिमानः । चिन्त्यमेतदिति । चिन्ताबीजं तु–यदा जानात्यादीनां शब्दविषये श्रावणज्ञाने वृत्तिस्तदाऽप्यणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वमिष्टम् । न च तदा बुध्यर्थत्वेन सिद्धिः,ज्ञानसामान्यार्थत्वाऽभावात् । एवमेव दृशेरुपसङ्ख्यानम् । अत एव यदा रूपादिविषयकचाक्षुषज्ञाने वृत्तिस्तदा न भवति । यथा 'विजानाति रूपतर्कः कार्षापणं, विज्ञापयति रूपतर्केणेति भाष्याशय इति ।

पुत्रं जल्पतीति।लाडनपूर्वके जल्पने जल्पेर्वृत्तेरिति भावः।एतेना'ऽकर्मकत्वात्सिद्धि'रित्यप्यपास्तम् । सर्वत्र दृशेरिति । ज्ञानसामान्यार्थकत्वाऽभावादिति भावः । ननु 'पश्यार्थैश्चाऽनालोचन' इति दर्शनाद्दृशेर्ज्ञानसामान्यार्थकत्वाद्बुध्यर्थत्वेन सिद्धिरत आह–चक्षुरिति । दृशेरिति । 'ज्ञानसामान्यार्थत्वे' इति शेषः । चाक्षुषज्ञानार्थकाऽर्थं तु वचनमावश्यकमेवेति बोध्यम् । इदमेव ज्ञापयति 'ज्ञानसामान्यार्थकानां

१ 'बुध्यर्थौ तु' । २ रूपतर्कः—रजतकार्षापणादिपरीक्षकः [चान्दीका पारखी । चांदी के सिक्कों का परखने वाला जौहरी] ।

कार्षापणम्, 'दर्शयति रूपतर्कं कार्षापणम्' ॥*॥ अ[1]दिखादिनीवहीनां प्रतिषेधः ॥*॥ अ[1]दिखादिनीवहीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । अत्ति देवदत्तः, आद[2]यते देवदत्तेन'॥अपर आह–सर्वमेव प्रत्यवसानकार्यमदेर्न भवतीति वक्तव्यं,परस्मैपदमपि। इदमेकमिष्यते–'क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः'। 'इदमेषां जग्धम्'॥खादि–खादति देवदत्तः, 'खादयति देवदत्तेन' ॥ नी–नयति देवदत्तः, 'नाययति देवदत्तेन'॥*॥वहेरनियन्तृकर्तृकस्य॥*॥वहेरनियन्तृकर्तृकस्येति वक्तव्यम् । वहति भारं देवदत्तः,'वाहयति भारं देवदत्तेन'॥अनियन्तृककर्तृकस्येति किमर्थम् ?॥ वहन्ति बलीव[3]र्दा यवान्, 'वाह[4]यति बलीवर्दान्यवान्' ॥*॥ भ[5]क्षेरहिंसार्थस्य॥*॥ भक्षेरहिंसार्थस्येति वक्तव्यम् । भक्षयति पिण्डीं देवदत्तः, 'भक्ष[6]यति पिण्डीं देवदत्तेन'॥ अहिंसार्थस्येति किमर्थम् ?॥

प्र.]वर्तते तदैतद्वक्तव्यम् , अन्यत्र तु बुद्ध्यर्थत्वात्सिद्ध्यति। तत्र साधनकर्मग्रहण[6]मित्येष पक्ष आश्रीयते । क्रियाग्रहणे कर्मग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गात् । 'गतिबुद्धिशब्दप्रत्यवसानार्थाऽकर्मकाणा'मित्येव सिद्धत्वात् । पुत्रादिकर्मत्वे जल्पतिप्रभृतीनामुपसङ्ख्यानं कर्तव्यमेव । श्लोकादिशब्दविशेषकर्मकत्वे तु शब्दकर्मत्वात्सिद्धिः । दृशेर्बुद्ध्यर्थत्वादेव ग्रहणं सिद्ध्यति । अदिखादीति । अदिखाद्योः प्रत्यवसानार्थत्वात्प्राप्तिः । नीवह्योर्गत्यर्थत्वात् । यद्यपि 'न गतिहिंसार्थेभ्य' इत्यत्र 'न वहिर्गत्यर्थ' इत्युक्तं भाष्ये, तथापि 'वहेरनियन्तृकर्तृकस्ये'त्यभिधानाय वहेरुपक्षेपः । परस्मैपदमिति। 'निगरणचलनार्थेभ्य[7]श्चे'ति प्राप्तम्।वहेरिति। नियन्ता–सारथिः। भक्षेरिति। 'अणिकर्ते'ति हेतुमण्णिचो निषेधाच्चुरादिण्यन्तोऽप्यण्यन्त एवेति प्राप्तिः । भक्ष-

उ.]तत्र ग्रहण'मिति । इत्युक्तं भाष्ये इति । तच्च तत्रैव निरूपितम् । अत एव 'नवे'ति सूत्रे'हृक्रो'रित्यस्योभयत्र विभाषात्वमुक्त्वा'ऽप्राप्ते हरति भारं देवदत्तो हारयति भारं देवदत्त'मिति प्रापणार्थे उदाहृतम् । विपूर्वो हरतिर्गत्यर्थ इति च कैयटः। एवं च वहेः प्रतिषेधो नाऽपूर्वः। तथापीति । एवं च नियन्तृकर्तृकवहेरुपसङ्ख्यानं कार्यमिति तात्पर्यम् । नयतेस्तु गत्युपसर्जनं प्रापणमर्थ इति गत्यर्थकत्वमस्त्येव । प्रापयतेस्तु शुद्धं प्रापणमेव वहिवदर्थ इति न स गत्यर्थ इति बोध्यम्। भाष्ये–इदमेकमिष्यते इति।एवं च 'सर्वमेवे'त्यसङ्गतं, परस्मैपदकर्मत्वयोः प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । सारथिरिति । पशुप्रेरक इत्यर्थः। अन्यथा रथप्रेरक एव सारथिशब्दस्य प्रसिद्धत्वेन भाष्योदाहरणाऽसङ्गतेरिति बोध्यम् । ननु भक्षयतेर्नित्यण्यन्तत्वेनाऽणौ कर्त्रभावादाह–अणि कर्तेति।'णा'वित्यत्र सर्वगत्यर्थादिभ्यो हेतुमण्णिच एव संभवेन

१ 'आदि' । २ 'आदयति' । ३ 'यवान्बलीवर्दाः' । ४ 'वाहयन्ति' ।
५ क्वचिन्न । ६ 'गृह्यत इत्येष' । ७ 'भ्य इति' ।

भक्षयन्ति यवान्बलीवर्दाः, 'भक्षयति बलीवर्दान्यवान्' ॥*॥ अकर्मकग्रहणे कालकर्मणामुपसङ्ख्यानम् ॥*॥ अकर्मकग्रहणे कालकर्मणामुपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् । मासमास्ते देवदत्तः 'मासमासयति देवदत्तम्'। मासं शेते देवदत्तः। 'मासं शाययति देवदत्तम्' ॥*॥ सिद्धं तु कालकर्मणामकर्मकवद्वचनात् ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ ['कालकर्मणामकर्मकवद्वचनात्'] ॥ कालकर्मका अकर्मकवद्भवन्तीति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । 'अकर्मकाणा'मित्युच्यते न च केचित्कदाचित्कालभावाध्वभिरकर्मकाः,

प्र.]यन्ति यवानिति । क्षेत्रस्थानामङ्कुराद्यवस्थायां यवानां भक्षणाद्धिंसा भवति । तदवस्थायां कैश्चिच्चैतन्यस्याऽभ्युपगमात् । परकीययवभक्षणे वा परो हिंसितो भवति । हिंसाङ्गे भक्षणेऽत्र भक्षिर्वर्तते । कालकर्मणामिति । कालग्रहणेन साहचर्यात्पूर्वं सहनिर्दिष्टत्वाद्भावाऽध्वदेशानामपि ग्रहणम्, वक्ष्यमाणन्यायस्य तुल्यत्वाद्वा । सिद्धं त्विति । तेन 'मासमास्यते देवदत्तेने'त्यादावकर्मकेभ्यो भावे विधीयमाना लादयः सिद्धा भवन्ति । स्वाश्रयं चाऽव्यावृत्तं कर्मत्वम् । तेन 'मास आस्यते देवदत्तेने'त्यादौ कर्मण्यपि भवन्ति । न च केचिदिति । ननु क्रियामात्रविवक्षायां कालादीनामविवक्षितत्वात्तैरप्यकर्मकत्वं भवत्येव, यथा 'शेते देवदत्तो न भुङ्क्ते' इति ! अत्राहुः—अत्यन्ताऽविद्यमानकर्माणो धातवोऽकर्मकग्रहणेन गृह्यन्ते, न त्वविवक्षितकर्माणः, अन्यथा पचादीनामपि कर्माऽविवक्षायामकर्मकनिबन्धनानि कार्याणि भवेयुः । अकर्मशब्दस्य च धातवोऽन्यपदार्थत्वेनाऽऽश्रीयन्ते न त्वर्थाः । अर्थाश्रयणे हि कर्माऽविवक्षायामर्थस्याऽकर्मकव्यपदेशः स्यात्। धातुषुत्वाश्रीयमाणेषु

उ.]तस्यैव ग्रह इति भावः। भक्षेः प्रत्यवसानार्थत्वात्प्राप्तिः।वार्तिके 'प्रतिषेध' इति शेषः । पिण्ड्या अप्राणित्वादुदाहरणे भक्षेरहिंसार्थत्वम् । ननु यवानामप्यचेतनत्वात्तद्विषयस्याऽपि कथं हिंसार्थत्वमत आह—क्षेत्रस्थानामिति । इदमुपलक्षणं,बीजावस्थानामपि भक्षणे हिंसासत्त्वात् । हिंसाङ्गे इति । इदमुभयसाधारणम् । तत्राऽऽद्ये यवान् हिंसन् भक्षयतीत्यर्थः, द्वितीये तु 'परा'नित्यध्याहार्यम् । परान् हिंसन् यवान् भक्षयतीत्यर्थः। अत्राऽऽद्यमेव युक्तं, भाष्यस्वरसादित्याहुः। उदाहरणकक्षायां 'भक्षयन्ती'ति बहुवचनपाठे 'तत्स्वामिन' इति शेषः । तुल्यत्वाद्वेति । 'वा'शब्दाश्चार्थे । नन्वकर्मवद्भावे कर्मणि लो न स्यादत आह—स्वाश्रयमिति । 'सकर्मके'त्यत्र कर्ममात्रस्य ग्रहणदिति भावः । 'अकर्मके'त्यत्र निषेध्यकोटौ त्वन्तरङ्गद्रव्यकर्मण एव ग्रहणमिति तात्पर्यम् । गृह्यन्त इति । इह शास्त्र इत्यर्थः । तदेवाह—अन्यथेति । कर्माऽविवक्षायामिति । तदविवक्षा हि द्वेधा,—तदन्वय-

१ 'भक्षयन्ति' । २ 'अकर्मग्रह' । ३ 'कर्मकाणा' । ४ लुप्तं स्यात् । ५ 'केचिदपि' । ६ 'प्ररोहाद्यव' । ७ 'चार्थः' । ८ 'अकर्मकव' ।

–त एवं विज्ञास्यामः—'क्वचिद्ये ऽकर्मका'इति ॥

प्र.]क्वचिदपि कर्मसंबन्धदर्शनेन सारूप्यात्त एवैत इति तत्त्वप्रत्ययविषया नाऽकर्मकत्वेन व्यपदिश्यन्ते। अर्थास्तु कारकादिभेदाद्भिन्ना एवेत्यन्ये सकर्मका अन्य एवाऽकर्मका इति स्याद्यपदेशः। यदा त्वर्थस्याऽपि स्वतो नास्ति भेद इति दर्शनं तदार्थेष्वप्यन्यपदार्थेष्वदोषः । क्वचिदिति । द्रव्य एव कर्मणि सत्यकर्मका इत्यर्थः । अथवा

उ.]योग्यधात्वर्थत्यागात्,सत्येव तस्मिन्नर्थे तत्र कर्मत्वेनाऽन्वयाऽविवक्षायां संबन्धित्वेनाऽन्वयस्य विवक्षणाद्वेति। कार्याणि–लादयः।अत्राऽरुचिबीजं तु 'लः कर्मणी'त्यादिशास्त्रे एवं वक्तुमशक्यम् । 'कृतपूर्वी कट'मित्यत्र क्तस्याऽविवक्षितकर्मतया भावे साधनस्य 'कर्तृकर्मणो'रिति भाष्यादौ स्पष्टत्वात् । 'अकर्मशब्दस्य चे'त्यादि तदुपपादनमप्यनुचितं, कर्मसंज्ञाया अर्थसंज्ञात्वेनाऽर्थानामेवान्यपदार्थत्वस्यौचित्यात्। 'अर्थस्याऽपि स्वतो नास्ति भेद' इतिदर्शनमप्यसङ्गतमेव, धातूनां नानार्थत्वोच्छेदापत्तेः । तस्मादयमर्थः–किमकर्मकशब्दे कर्मपदस्य कर्मसंज्ञाप्रयोजके लक्षणया 'न विद्यते कर्मसंज्ञाप्रयोजकोऽर्थो येषां धातूना'मित्यर्थः, उत 'कर्मरहितार्थप्रतिपादकाना'मित्यर्थः ? । लक्षणोभयत्र तुल्या । तत्र नाद्य इत्याह भाष्ये–न च केचिदिति। तथा च 'कर्मसंज्ञाप्रयोजकाऽर्थरहिताना'मित्यर्थे सर्वेषां तदर्थसम्भवेनाऽकर्मकाणामित्यस्योदाहरणाऽसम्भव इत्यर्थः। अन्त्येऽविवक्षितकर्मतयोदाहरणसम्भवो वाच्यः। न च कालस्य क्रियामात्रेणाऽऽकाङ्क्षिततया तदविवक्षाऽसम्भवः। आख्याताऽर्थकालेनैव तदाकाङ्क्षाशान्त्या बाह्यकालकर्मणोऽविवक्षासम्भवात् । एवं च सति गत्यादिसूत्रे तुल्यजातीयापेक्षतया नियमस्य सकर्मकविषयतयाऽकर्मकविषये 'कर्तुरीप्सिततम'मित्यनेन तदुपपत्तावकर्मकग्रहणं व्यर्थं स्यात् । तस्मात्सामर्थ्यं मनसि निधायाह–त एवमित्यादि । एतच्च सामान्यापेक्षं ज्ञापकं 'शास्त्रेऽकर्मकपदमात्रे ईदृशार्थग्रहण'मिति । क्वचिदित्येतद्व्याचष्टे–द्रव्य एव कर्मणि सतीति । 'सती'त्यस्य 'प्रतियोगिनि सती'ति शेषः । एवं च कालाद्यतिरिक्तकर्मप्रतियोगिकाऽभाववन्त इत्यर्थः। तादृशाश्च सर्वथा द्रव्यकर्माऽभाववन्तः शेत्यादयः,अविवक्षितकर्माणश्चेत्युभयेऽपि । प्रयोगानुसारित्वाच्चाऽविवक्षायाः पचादिष्वविवक्षया नाऽकर्मकत्वनिबन्धनकार्याणि । न चैवमपि तुल्यजातीयतया सकर्मकविषयनियमेन सिद्धावकर्मकग्रहणं व्यर्थं, सकर्मकत्वेन कालादिकर्मकाणामपि ग्रहणेन तद्विषयनियमस्याप्यापत्तौ 'मासमासयति देवदत्त'मित्यसिद्ध्यापत्तेः । प्रतियोगिसमर्पक'कर्म'पदेन तु न कालादीनां ग्रहणम्,एतत्सामर्थ्यादिति न दोषः । वस्तुतो भाष्ये 'क्वचि'दित्यस्य कालादीनां कर्मत्वप्रयोजकव्याप्त्यादिरहितेऽर्थ इत्यर्थः । कैयटोक्तव्याख्यायां हि

१ चः क्वचिन्न । २ 'अकर्मणा' ।

अथ वा येन कर्मणा सकर्मकाश्चाऽकर्मकाश्च भवन्ति तेनाऽकर्मकाणाम् । न चैतेन कर्मणा कश्चिदप्यकर्मकः ॥ अथ वा यत्कर्म भवति, न च भवति, तेनाऽकर्मकाणाम् । न चैतत्कर्म क्वचिदपि न भवति ॥

प्र.] येनेति। संभवव्यभिचाराभ्यां विशेषणविशेष्यभावे सर्वत्र वस्तुस्थित्याऽविवक्षिता अपि कालादयः सन्तीति न तैः केचिदकर्मका इत्यर्थः । अथ वेति । अकर्मक-श्रुत्याऽन्तरङ्गं द्रव्यकर्म निषिध्यते, न बहिरङ्गं कालादिकर्म । तथाहि–पूर्वं क्रियाया द्रव्यकर्मणा सह संबन्धो भवति, पश्चात्कालादिभिः परिमाणनिर्धारणाय । तथा चोक्तं–'**शक्तिप्रमाणसङ्ख्यादेर्द्रव्यधर्मात्प्रवर्तते।क्रियासु कालयोगोऽतः प्राग्योगो द्रव्यकर्मणा**' इति।सूत्रं चेदं नियमार्थमिति 'आकडार'सूत्र उक्तं तत एवाऽवधार्यम्।

उ.] 'कालभावाध्वभि'रिति पूर्वं तृतीयानिर्देशात्केनचिदित्येव वदेत् । एवं च तद-वस्थायामकर्मकत्वेनाऽकर्मकत्वव्यवहारो धातूनाम् । अकर्मकपदसामर्थ्याच्च तद-वस्थायां कर्मरहिता गृह्यन्ते इति बोध्यम् ।

भाष्ये–**न चैतेनेति** । कालादिनेत्यर्थः । तद्व्याचष्टे–**सम्भवेति** । कालादीनां तु व्यभिचारो नास्त्युक्तरीत्या व्यापनादिरूपधात्वर्थपूर्वके स्वार्थे सकर्मकाणामपि वृत्ते-स्तेषामपि तत्सम्भवादिति भावः । अयं भावः–कालादेरपि प्रतियोगिभूतकर्मपदेन कर्मग्रहणेऽकर्मको धातुरसम्भवीति सामर्थ्याद्द्रव्यकर्मण एव प्रतियोगित्वेन ग्रहण-मिति । ननु तदविवक्षायां तत्सम्भव इत्यत आह–**वस्तुस्थित्येति** । धातुरेवान्य-पदार्थ इति भावः । वस्तुतो व्याप्त्यादिविवक्षासत्त्वेऽप्यकर्मकत्वोपपत्तिर्दर्श्यते—**अथवेति** भाष्येण । उपपत्तिस्तूक्तैव। '**न चैतेन**'त्यादिना भाष्येण व्यभिचाराऽभाव उच्यते। पूर्वस्माद्भेदव्युत्पादनायाऽन्तरङ्गत्वतात्पर्यकतया योजयति–**अकर्मकेति**। **पूर्वं क्रियाया इति** । तदुद्देशेनैव क्रियाप्रवृत्तेरिति भावः । **शक्तिप्रमाणेति** । द्रव्यधर्म-रूपाच्छक्त्यादेः सकाशात् क्रियासु कालयोगः प्रवर्तते इत्यर्थः। तत्र शक्तेर्यथा,–वसन्ता-दिकालयोगः पल्लवजन्मादेः । **प्रमाणवशाद्**यथा,–दीर्घशकुल्यादिचवर्णस्य दण्डादि-कालयोगः । **सङ्ख्यावशा**द्यथा नाना द्रव्यकर्मकपाकस्य । सकर्मकपदे तु कालादेः कर्मसंज्ञाविधानसामर्थ्यात् कालादिकर्मणोऽपि ग्रहणम्। अत एवाऽऽस्यते मास इति कर्मणि लः सिध्यति । अत्रैतत्सूत्रस्थाऽकर्मकपदवत्सकर्मकपदे कालादिकर्मणोऽग्रहणे तात्पर्यग्राहकाऽभावादिति तत्त्वम् । 'न चैतत्कर्मे'तिभाष्येण द्रव्यकर्मणो व्यभिचार एव दर्श्यते न त्वन्तरङ्गत्वमिति चिन्त्यम्। वस्तुतो द्वितीयपक्षोक्तमेवार्थं भङ्ग्यन्तरे-णाह–**अथ वेति** । 'न चैतेने'त्यादेः कश्चिदप्यकर्मक एतेन कर्मणा रहितो ने-त्यर्थेन सकर्मकाणामेतत्कर्माऽभावादेषामपि व्यभिचारित्वमिति कश्चिद्भ्राम्येत्तद्भ्रम-

१ [illegible]

हृक्रोरन्यतरस्याम् ॥ १।४।५३ ॥

॥*॥ हृक्रोर्वावचनेऽभिवादिदृशोरात्मनेपद उपसङ्ख्यानम् ॥*॥ हृक्रोर्वावचनेऽभिवादिदृशोरात्मनेपद उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। अभिवदति गुरुं देवदत्तः, 'अभिवादयते गुरुं देवदत्तम्। अभिवादयते गुरुं देवदत्तेन'। पश्यन्ति भृत्या राजानम्, 'दर्शयते भृत्यान् राजा' 'दर्शयते भृत्यै राजा' ॥ कथं चाऽत्राऽऽत्मनेपदम् ? ॥ एकस्य 'णेरणा'विति, अपरस्य 'णिचश्चे'ति ॥

स्वतन्त्रः कर्ता ॥ १।४।५४ ॥

किं यस्य स्वं तन्त्रं स स्वतन्त्रः ? ॥ किं चातः ?॥ तन्तुवाये प्राप्नोति॥

प्र.] हृक्रोर। उभयत्र विभाषेयमिति नवेति विभाषेत्यत्रोक्तम्। अभिवादिदृशोरिति। अभिवादयतेरप्राप्ता कर्मसंज्ञा पक्षे विधीयते, दृशेर्बुद्ध्यर्थत्वान्नित्यप्राप्ता[3] पक्षे निवर्त्यते। [हृक्रोरन्यतरस्याम्]।

स्वतन्त्रःकर्ता। किं यस्येति। तन्तुवायस्य स्वतन्त्रशब्दवाच्यत्वाद्विशेषानुपादानाच्च प्रश्नः। तन्तुवाय इति। यद्यपि 'तन्तुवायो वयति भुङ्क्ते' इत्यादौ तन्तुवायस्य कर्तृसंज्ञेष्यते तथापि विशेषविहितत्वात्परत्वाच्चापादानादिसंज्ञाविषयेपि सा

उ.]निवृत्त्यर्थं तस्याऽर्थस्य पुनः कथनम्।एवं चाऽकर्मकपदेन व्यभिचारिद्रव्यकर्मरहितानामित्यर्थबोधने[4] मासादिकर्मसत्त्वेप्यकर्मकत्वमित्येतत्पक्षेऽर्थः। न त्वेतद्भाष्यबलेनाऽत्यन्ताऽविद्यमानकर्मकाणामेवाऽत्र ग्रहणमिति वक्तुं युक्तम्।'कालाध्वनो'रिति सूत्रे 'लः कर्मणी'ति सूत्रस्थाऽकर्मकपदविषयेऽपीदृशस्यैव भाष्यस्य सत्त्वेन तत्राऽप्यत्यन्ताऽविद्यमानकर्मकाणामेव ग्रहणापत्तौ पूर्वोक्त'कृतपूर्वी'त्यादिभाष्याऽसङ्गत्यापत्तेः। किं चाऽत्यन्ताऽविद्यमानकर्मकाणामत्र ग्रहणमिति पक्षे लुनातेर्निर्वृत्तप्रेषणाण्णचि 'लावयति केदारं देवदत्त' इति 'णेरणा'विति सूत्रस्थकैयटप्रयोगे केदारस्य कर्मत्वाऽनापत्तिरिति दिक्। [गतिबुद्धि] ॥

हृक्रोर। इत्यत्रोक्तमिति। 'वार्तिककृते'ति शेषः। भाष्ये—कथं चात्रात्मनेपदमिति। एतद्वार्त्तिकोदाहरणयोरित्यर्थः। अभिवादयतावणौ कर्मणो णौ कर्तृत्वाऽभावाद्दर्शयतावणौ कर्मातिरिक्तकर्मणः सत्त्वादिति प्रश्नः। एकस्येति। आद्याऽन्यस्य दृशेरित्यर्थः। अणौ कर्तृकर्मातिरिक्तकर्माऽभावो विवक्षित इति भावः। अपरस्येति। आद्यस्याऽभिवादयतेरित्यर्थः। उक्त आशयः। [हृक्रोरन्य] ॥

स्वतन्त्रःकर्त्ता। भाष्ये—स्वतन्त्रमिति। विततास्तन्तवस्तन्त्रम्।किमयं बहुव्रीहिरितिप्रश्नतात्पर्यम्। विशेषविहितत्वादित्यभ्युच्चयः,निरवकाशत्वाऽभावात्। अपादा-

---

१ उदाहरणयोः पूर्वापरव्यत्ययः। २ 'यतावप्राप्ता'।
३ 'नित्या'। ४ 'बोधनं'।

नैष दोषः । अयं तन्त्रशब्दोऽस्त्येव विताने वर्तते । तद्यथा—'आस्तीर्णं तन्त्रं', 'प्रोतं तन्त्र'मिति[2] । वितानमिति गम्यते ॥ अस्ति प्राधान्ये वर्तते । तद्यथा—'स्वतन्त्रोऽसौ ब्राह्मण' इत्युच्यते । स्वप्रधान इति गम्यते ॥ तद्यः प्राधान्ये वर्त्तते तन्त्रशब्दस्तस्येदं ग्रहणम् ॥*॥ स्वतन्त्रस्य कर्तृसंज्ञायां हेतुमत्युपसङ्ख्यानमस्वतन्त्रत्वात् ॥*॥ स्वतन्त्रस्य कर्तृसंज्ञायां हेतुमत्युपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ॥

प्र.]प्राप्नोति, 'ब्राह्मणोऽधीते' इत्यादौ च ब्राह्मणादेर्न प्राप्नोतीति दोषः।वितान इति। वितन्यत इति वितानम् । स्वतोऽसौ ब्राह्मण इति । स्वशब्द आत्मवाची । स्व आत्मा तन्त्रं प्रधानं यस्य स 'स्वतन्त्र' उच्यते । तत्र कारकाऽधिकारात्क्रियासिद्धौ प्राधान्यस्योपयोगात्तन्तुवायस्याऽपि तन्तुवायरूपतया तत्राऽनुपयोगात्प्रधानवाचिनः 'स्वतन्त्र'शब्दस्येह ग्रहणम् । अनेककारकसाध्यायामपि क्रियायां यथा कस्य चित्स्वातन्त्र्यं तथा 'कारक'सूत्रे प्रतिपादितम्। यस्य धातुना व्यापारोऽगुणभावेनोच्यते सर्वो[3]ऽसौ 'स्वतन्त्र' इत्येतदपि तत्रैव भाष्यकृता प्रतिपादितम् । हेतुमतीति । प्रयोज्य इत्यर्थः । यथा कर्तृसन्निधौ करणादीनां नास्ति स्वातन्त्र्यं तथा

उ.]नादिसंज्ञेति। 'तन्तुवायाद्गृह्णाती'त्यादौ। ब्राह्मणादेर्नेति । 'तन्तुवाय' इत्यस्य भाष्यस्य तत्रैवेत्यर्थ इति भावः । वितन्यत इति । स च सन्निवेशविशिष्टस्तन्तुसमूहः । स्वतन्त्र उच्यत इति । यथा कथंचिद्व्युत्पन्नोऽयं प्रधानार्थे रूढ इति भावः । प्राधान्ये वर्त्तमानस्यैव ग्रहणं कुत इत्यत आह—तत्रेति । क्रियासिद्धौ यः स्वतन्त्र इत्यर्थे प्राधान्यस्यैवाऽन्वययोग्यत्वम् । तन्तुवायरूपतयेति । 'कारक' इत्यनेन क्रियामात्रस्योपस्थितेस्तस्मिंश्च तत्त्वेनाऽनुपयोग इत्यर्थः। बहुलक्ष्यसंस्कारानुरोधाच्च प्रधानस्यैव ग्रहणमित्यपि बोध्यम् । ननु किं प्राधान्यं कर्तुरित्यत आह—अनेकेति । सकलकारकप्रवर्त्तकत्वादिति भावः । नन्वेवं 'स्थाली पचती'त्यादि न स्यादत आह—यस्य धातुनेति । अगुणभावेन—प्राधान्येन । स्वतन्त्र इति । स्वातन्त्र्येण विवक्षित इत्यर्थः । तच्चारोपितमनारोपितं वेत्यन्यत् । कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रधानीभूतधात्वर्थव्यापाराश्रयो हि सः। तादृश एव च सकलकारकप्रवर्तकः । प्रायेण कर्मप्रत्ययसमभिव्याहारे फलव्यापारयोर्व्यत्यासदर्शनात्समभिव्याहारे इत्यन्तमित्यादि निरूपितं मञ्जूषायाम्।ननु 'हेतुमति चे'त्यत्र 'हेतुम'च्छब्देन प्रयोजकव्यापार उच्यते, न च तत्र संज्ञेष्यतेऽत आह—प्रयोज्य इति । स एवाऽत्र हेतुमच्छब्दार्थत्वेन विवक्षित इत्यर्थः । स्वातन्त्र्यमिति । 'उद्भूत'मिति

१ क्वचिन्न । २ इतिः क्वचिन्न ।
३ 'स एवासौ' ।

'अस्वतन्त्रत्वात्' ॥*॥ न वा स्वातन्त्र्यादितरथा ह्यकुर्वत्यपि कारयतीति स्यात् ॥*॥ **न वा कर्तव्यम्** ॥ किं कारणम् ? ॥ **'स्वातन्त्र्यात्'** । **स्वतन्त्रोऽसौ भवति** ॥ **'इतरथा ह्यकुर्वत्यपि कारयतीति स्यात्'** । **यो हि मन्यते—नाऽसौ स्वतन्त्रः, अकुर्वत्यपि तस्य**[1] **'कारयती'त्येतत्स्यात्**॥*॥ नाऽकुर्वतीति चेत्स्वतन्त्रः ॥*॥ **न चेदकुर्वति**[2] **तस्मिन्कारयतीत्येतद्भवति। स्वतन्त्रोऽसौ भवति ॥ शक्यं तावदनेनोपसङ्ख्यानं कुर्वता वक्तुं—'कुर्वन्स्वतन्त्रोऽकुर्वन्ने'ति॥साधीयो ज्ञापक-**

प्र.]प्रयोजकसन्निधौ प्रयोज्यस्य पारतन्त्र्यात्स्वातन्त्र्याऽभावात्कर्तृसंज्ञाया अप्रसङ्गात् 'पाचयत्योदनं देवदत्तेने'ति कर्तृतृतीया न प्राप्नोति । **'तत्प्रयोजक'** इत्यत्र च तच्छब्देन परामर्शो नोपपद्यते। **न वेति**। प्रयोजकसन्निधानेऽपि प्रयोज्यस्य करणादिसाधनविनियोगादिना स्वातन्त्र्यस्य क्रियासिद्धौ सद्भावादित्यर्थः । **अकुर्वत्यपीति**। यदि प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यं न स्यान्नैवाऽसौ साधनान्तरविनियोगादिना क्रियां कुर्यात्,तथा चाऽकुर्वत्यपि प्रयोज्ये 'प्रयोजकः कारयती'ति व्यपदिश्येत।**शक्यं तावदिति** । उपसङ्ख्यानवाद्यपि प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यमस्तीत्यभ्युपगच्छतीति प्रतिपाद्यते । प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्येण स्वव्यापारं प्रत्यप्रवर्त्तनात्किलोपसङ्ख्यानमारभ्यते । **तेन चेद**मवश्याभ्युपगन्तव्यम्—'यः करोति स स्वतन्त्रो न त्वकुर्वन्निति'। **एवं चेत्प्रयोजक-**

उ.]शेषः। दूषणान्तरमाह—**तत्प्रयोजक इति** । तत्र हि तत्पदेन स्वतन्त्र एव पूर्वसूत्रोपात्तः परामृश्यते । **क्रियासिद्धाविति** । स्वक्रियासिद्धावित्यर्थः । अयं भावः—स्वक्रियाकारकप्रवर्त्तकत्वरूपस्वातन्त्र्यमस्याऽस्त्येव परप्रेर्यत्वेऽपि । ननु प्रेरणायाः क्रियाविषयत्वात्कथमकुर्वति 'कारयती'ति प्रयोगोऽत आह—**यदीति** । साधनान्तरविनियोगेन क्रियासाधकत्वमेव हि स्वातन्त्र्यम् । मूले 'आदि'पदार्थः क इति चिन्त्यम् । **व्यपदिश्येतेति** । तदाऽपि तस्यौपसङ्ख्यानिककर्तृत्वेन कर्तुः प्रयोजकत्वे॑स्य[3] हेतुत्वे णिजापत्तिः । एवं चोपसङ्ख्यानमतिव्यापकमिति भावः । भाष्ये 'न चेदमकुर्वति तस्मिन्कारयतीत्येतद्भवती'त्यनन्तरं 'किं तु कुर्वत्येवे'ति शेषः । **स्वतन्त्रोऽसाविति** । असावुपसङ्ख्यानलभ्यकर्तृसंज्ञकः स्वतन्त्र इत्यर्थः । एवं चोपसङ्ख्यानाऽतिप्रसङ्गवारणाय वार्त्तिकेऽपि स्वतन्त्रपदमनुवर्त्यम्।तत्सामर्थ्याद्गौणार्थकत्वमाश्रित्य कुर्वतः स्वतन्त्रत्वात्तत्रैव कर्तृसंज्ञा नाऽकुर्वत इति वाच्यमित्याह—**शक्यं तावदिति** । एवंच सूत्र एव गौणमुख्यसाधारणस्वतन्त्रपदार्थमाश्रित्य वार्त्तिकं न कार्यमिति भावः। तदाह—**उपसङ्ख्यानवादीति** । **तेन चेदमिति** । उक्तदोषवारणायेत्याशयः । **'अकुर्वन्निती'**त्यन्तमभ्युपगमे कर्म । **एवं चेदिति** । प्रेरणो-

---

१ क्वचिन्न । २ 'चेदमकुर्वं' । ३ 'कत्वात्तस्य' ।

स्म्भवति[1]। प्रेषिते च किलायं क्रियां चाऽक्रियां च दृष्ट्वाऽध्यवस्यति[2]—'कुर्वन्स्वतन्त्रोऽकुर्वन्ने'ति। यदि च प्रेषितौऽसौ न[3] करोति स्वतन्त्रोऽसौ भवतीति[4] ॥

तत्प्रयोजको हेतुश्च ॥ १।४।५५ ॥

प्र.]सन्निधानेपि स्वार्थदर्शनात्प्रयोज्यः करोति नान्यथेति तस्य स्वातन्त्र्यमस्त्येवेति[4]। तथा चोक्तं भाष्यकृता—'न हि कश्चित्परोऽनुग्रहीतव्य इति प्रवर्तते, सर्व इमे स्वभूत्यर्थं यतन्ते'इति। प्रेषिते चेति। कर्तुरधिकरणत्वेन विवक्षितत्वात्सप्तमी। क्रियामिति। स्वार्थदर्शनादिच्छायां सत्यां क्रियां, तदर्दर्शने त्वक्रियाम्। यदि चेति। स्वार्थाऽदर्शनादिच्छायामसत्यामित्यर्थः। [स्वतन्त्रः कर्त्ता] ॥

उ.]त्तरमप्यकरणं चेदित्यर्थः। **स्वातन्त्र्यमस्त्येवेति**। अन्यथा स्वार्थाऽभावेऽपि कुर्यादित्यर्थः। एवं च सूत्रेणैव सिद्धे उपसङ्ख्यानं व्यर्थमिति भावः। भाष्ये—ज्ञापकम्—अनुमापकम्। **अयम्**—उपसङ्ख्यानवादी। **प्रेषिते**—पुरुषे। **क्रियाम्**—'क्रियाप्रयोज्यमनेन कारयती'ति प्रयोगम्, **अक्रियां**—'तत्प्रयोज्यमनेन कारयती'ति प्रयोगाऽभावं च दृष्ट्वा निश्चिनोति कुर्वन्स्वतन्त्रोऽकुर्वन्नेतीत्यर्थः। एतेन प्रेषिते क्रियादर्शनादेव तस्य पारतन्त्र्यनिर्णय इति स एव कथं स्वातन्त्र्ये हेतुरित्यकुर्वन्न स्वतन्त्र इत्यस्य प्रकृतेऽनुपयोगश्चेति परास्तम्। एवमुपसङ्ख्यानारम्भेऽतिप्रसङ्गवारणाय स्वतन्त्रपदसंबन्धाद्यभिधायैवं सति मुख्यस्वातन्त्र्यग्रहणेपि प्रयोज्यस्य तदस्तीत्याह—**यदि चेति** भाष्ये। अस्य'इच्छायामसत्या'मिति शेषः। तदाह—**स्वार्थादर्शनादिति**। एवं च यद्ययं परतन्त्रः स्यात्सर्वथा कुर्यादेव, कदाचिन्न करोत्यपि, तस्मात्स्वतन्त्र इति भावः।एवं च 'स्वेच्छाधीनप्रवृत्तिनिवृत्तिकत्वं स्वातन्त्र्य'मित्युक्तं, तस्यैव च प्रागुक्तं सकलकारकप्रयोक्तृत्वम्। तच्चारोपितमनारोपितं च संज्ञोपयोगि। तत्रारोपितं स्थाल्यादौ, अन्त्यं पुरुषे। यस्य च स्वातन्त्र्यविवक्षा तद्व्यापार एव च धातुना प्राधान्येनोच्यते, शब्दशक्तिस्वभावात्। तदुक्तं कारके इति सूत्रे भाष्ये—'संभवनक्रियां धारणक्रियां च कुर्वती स्थाली पचतीति यदोच्यते तदा तत्र व्यापारे पचिर्वर्तते, स्थालीस्थे च यत्ने कथ्यमाने स्थाली स्वतन्त्रे'ति। आरोपितस्वातन्त्र्यवतीति तदर्थः। **कर्तुरधिकरणत्वेनेत्यादि** चिन्त्यम्। नह्यत्र वाक्ये प्रेषितो दर्शनक्रियायामध्यवस्यतिक्रियायां वा कर्ता,'अय'मित्यस्य कर्तुरुपादानात्। 'क्रिया'मित्येतत्कर्मनिरूपितं त्वस्याधिकरणत्वं स्थाल्यां तण्डुलमित्यादिवत्। अन्यथा 'देवदत्ते पचती'त्यस्याप्यापत्तिः। कर्तृकर्मद्वारा क्रियाश्रयस्यैवाऽधिकरणत्वाच्च। न च क्रियामित्येतन्निरूपितं कर्तृत्वं, तस्य सत्त्वभूतार्थप्रतिपादकत्वात्। [स्वतन्त्रः] ॥

---

१ 'भवती'ति क्वचिन्न। २ 'व्यवस्यति'। ३ 'प्रेषितोऽपि न करो'।
४ इतिः क्वचिन्न। ५ 'क्रिया'। 'नास्त्वक्रिया'। 'नादक्रिया'।
६ ... । ७ ... क्वचिन्न।

॥*॥ प्रैषेऽस्वतन्त्रप्रयोजकत्वाद्धेतुसंज्ञाऽप्रसिद्धिः ॥*॥ प्रैषेऽस्वतन्त्रप्रयोजकत्वाद्धेतुसंज्ञाया अप्रसिद्धिः प्राप्नोति[1] । स्वतन्त्रप्रयोजको हेतुसंज्ञो भवतीत्युच्यते न चासौ स्वतन्त्रं प्रयोजयति ॥*॥ स्वतन्त्रत्वात्सिद्धम्[2] ॥*॥ सिद्धमेतत्[3] ॥ कथं ? ॥ 'स्वतन्त्रत्वात्' । स्वतन्त्रमसौ प्रयोजयति ॥ ॥*॥स्वतन्त्रत्वात्सिद्धमिति चेत्स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वं विप्रतिषिद्धम्॥*॥ यदि[4] स्वतन्त्रो न प्रयोज्योऽथ प्रयोज्यो न स्वतन्त्रः, प्रयोज्यः स्वतन्त्रश्चेति विप्रतिषिद्धम् ॥ ॥*॥ उक्तं वा ॥*॥ [उक्तं वा[5]] ॥ किमुक्तम् ? ॥ एकं तावदुक्तं-'न वा स्वातन्त्र्यादितरथा ह्यकुर्वत्यपि कारयतीत्येतस्या'दिति । अपरमुक्तं-'न वा सामान्यकृतत्वाद्धेतुतो ह्यविशिष्टम्' । 'स्वतन्त्रप्रयोजकत्वादप्रयोजक इति चेन्मुक्तसंशयेन तुल्य'मिति॥ [तत्प्रयोजको] ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थेपादे तृतीयमाह्निकम् ॥

प्र.] तत्प्रयोजको । प्रैष इति । ननु पूर्वसूत्र एव प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यमुपपादितं तत्किमर्थं चोद्यते ? । एवं मन्यते-प्रैषादूर्ध्वं प्रयोज्यस्य स्वव्यापारे प्रवर्तनात्स्वातन्त्र्यम् । प्रैषकाले तु स्वव्यापाराऽप्रवर्तनात्प्रवृत्तौ प्रैषवैयर्थ्यात्स्वातन्त्र्यं नास्ति । तस्य च प्रयोजको न हेतुः स्यात् । ततश्चाऽत्र न णिज्भवेत् । प्रैषग्रहणमध्येषणनिवृत्त्यर्थमिति केचित्।अध्येषणे किल व्यापार्यमाणस्य गुर्वादेः स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यमस्तीति । न तद्युक्तम्[6] । न्यायस्य तुल्यत्वात् । तस्मादत्र प्रैषग्रहणेन[7] नियोगमा ;मुच्यते न तु निकृष्टविषय एव नियोगः । स्वतन्त्रत्वादिति । दृष्टसामर्थ्यो वा, संभावितसामर्थ्यो वा क्रियायां स्वातन्त्र्येण समाश्रित एव नियुज्यत इत्यर्थः । स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वमिति।प्रयोजकसन्निधौ ।पारतन्त्र्येण स्वातन्त्र्यस्य तिरस्कृतत्वायौगपद्यानुपत्तिरिति भावः । उक्तं वेति । वक्ष्यमाणस्याऽपि बुद्ध्या विषयीकृतत्वाद्भूतत्वसमारोपादुक्तं वक्ष्यमाणं चाऽभेदेनोक्तं वेति निर्दिष्टम्।न वा सामान्यकृतत्वादिति । 'हेतुमति चे'त्यत्र वार्तिककारेणैतदुक्तम् । मुक्तसंशयेनेति । अप्रयुक्तो

उ.] तत्प्रयोजको । शेषषष्ठ्या समासः । प्रवर्त्तनात्स्वातन्त्र्यमित्यस्य—'अस्तु नामे'ति शेषः । समाश्रितो-विवक्षितः । ननु 'न वा सामान्ये'त्यादे'र्हेतुमति चे'त्यत्र वक्ष्यमाणतया'ऽपरमुक्त'मित्यसङ्गमत आह-वक्ष्यमाणस्यापीति । अयं हि 'न वा सामान्ये'ति वार्तिकार्थः-कंसं घातयतीत्यादौ 'हेतुमति चे'त्येव सिद्धत्वादुपसङ्ख्यानं न कार्यम् । कथं सामान्यकृतत्वमत आह-हेतुत इति । मुख्याद्धेतुतः पौराणिकादिरविशिष्ट इत्यर्थः । स्वतन्त्रप्रयोजकस्य हेतुत्वादयमप्रयोजको हेतुरिति

१ क्वचिन्न । २ इदं भाष्यमित्यन्ये । ३ 'स्वतन्त्रत्वात्सिद्धमेतत् । स्वतन्त्रमसौ' । ४ 'यदिच' । ५ लुप्तं । ६ 'तत्त्वयुक्तं' । ७ 'प्रैषण' ।

प्राग्रीश्वरान्निपाताः ॥ १।४।५६ ॥

किमर्थं रेफाधिक ईश्वरशब्दो गृह्यते ? ॥*॥ रीश्वराद्वीश्वरान्मा भूत् ॥*॥ 'रीश्वरा'दित्युच्यते, वीश्वरान्मा भूत्—'शकिणमुल्कमुलावीश्वरेतोसुन्कसुनौ' इति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'अनन्तरो य ईश्वरशब्दस्तस्य ग्रहण'मिति यदयं 'कृन्मेजन्तः' इति कृतो मान्तस्यैजन्तस्य-चाऽव्ययसंज्ञां शास्ति॥*॥कृन्मेजन्तः परोऽपि सः॥*॥परोऽप्येतस्मात्कृन्मान्त एजन्तश्चास्ति तदर्थमेतत्स्यात् ॥ यत्तर्ह्यव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञां शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो'ऽनन्तरो य ईश्वरशब्दस्तस्य ग्रहण'मिति॥*॥ समासेष्वव्ययीभावः ॥*॥समासस्यैतज्ज्ञापकं स्यात्—'अव्ययीभाव एव समासोऽव्ययसंज्ञो भवति नाऽन्य'इति॥एवं तर्हि॥[*॥लोकतः॥*]॥लोकत एतत्सिद्धम् । तद्यथा—लोके

प्र.]यः स्वयं करोति तेन तुल्यः प्रयोज्योऽपीत्यर्थः। इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे तृतीयमाह्निकम् ।

प्राग्रीश्वरान्निपाताः। **किमर्थमिति** । 'प्रागीश्वरा'दित्येव क्रियतां प्रत्यासत्त्याऽधिरीश्वर इतीश्वरशब्दो ग्रहीष्यत इति प्रश्नः । **वीश्वरादिति** । व्याप्तिन्यायाद्वीश्वरात्प्राक्स्यात् । यदा संहितया सूत्रपाठस्तदा वकारसहित ईश्वरशब्दोऽस्तीत्यभिप्रेत्यैवमुक्तम् । **यदयमिति** । सेकसेन्प्रभृतीनां णमुल्कमुलोश्च निपातत्वादेवाऽव्ययसंज्ञायां सिद्धायां 'कृन्मेजन्त' इत्यव्ययसंज्ञाविधानाज्ज्ञापकाद्व्याप्तिर्बाध्यत इत्यर्थः । **परोऽपीति** । 'कृत्यार्थे तवैके'नित्यादिरेजन्तः, खमुञादिश्च मान्तोऽस्ति तदर्थमेतत्स्यादित्यज्ञापकं व्याप्तेर्बाधस्य । **यत्तर्हीति** । व्याप्तावाश्रीयमाणायां निपातत्वादव्ययीभावस्याऽव्ययसंज्ञा सिद्धैवेति किं तद्विधानेनेति ज्ञापकं संपद्यते ।

समासेष्विति । तुल्यजातीयव्यावृत्तये नियमार्थमेतत्स्यान्न तु व्याप्त्यग्रहणज्ञापनार्थमेतदित्यर्थः। **एवं तर्हीति** । लोके प्रत्यासत्तिराश्रीयते, यथा 'कपिञ्जलाना-

उ.]चेदित्यर्थः । इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्द्योते प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे तृतीयमाह्निकम् ।

प्राग्रीश्वरा । 'अधिरीश्वर' इति सूत्रस्थे 'ईश्वरे' इति पदे प्रकृतिभागस्य पूर्वान्तरेफेण सहाऽनुकरणं 'रीश्वरा'दिति।नन्वन्यस्यापीश्वरशब्दस्याऽवधित्वं स्यादत आह—**प्रत्यासत्त्येति** । ननु प्रथमोपस्थितत्वादस्यैव ग्रहणं स्यादत आह—**व्याप्तीति** । **वीश्वरादिति** । तत्रापीश्वरशब्दोऽस्तीति भावः । वीश्वरशब्दस्य क्वाप्यश्रवणादाह—**यदेति** । ननु नियमाऽपेक्षया ज्ञापकत्वं युक्तमत आह—**तुल्येति** । न्यायबाधकल्पने

१ श्लोकवार्त्तिकमेतत् । २ 'माभूदिति'। ३ जन्तस्याऽव्य' । ४ 'कृन्मेजन्तश्चा । ५ 'समासेऽव्ययी' । 'समासेऽप्यव्य । ६ 'समासे एतज्ज्ञा' । 'समासेष्वेत' । ७ इदं लुप्तम् । ८ [illegible] । ९ [illegible] इति क्वचित् । १० [illegible] ।

आ वनान्तादोदकान्तात्प्रियं पान्थमनुव्रजे'दिति । य एव प्रथमो वनान्त उदकान्तश्च ततोऽनुव्रजन्ति ॥*॥लौकिकं चाऽतिवर्तते॥*॥ द्वितीयं च³ तृतीयं च वनान्तमुदकान्तं चानुव्रजन्ति । तस्माद्रेफाधिक ईश्वरशब्दो ग्रहीतव्यः ॥

अथ प्राग्वचनं किमर्थम् ? ॥*॥ प्राग्वचनं संज्ञाऽनिवृत्त्यर्थम् ॥*॥ प्राग्वचनं क्रियते॥[किम्प्रयोजनं ?॥ 'संज्ञाऽनिवृत्त्यर्थम् ॥] निपातसंज्ञाया अनिवृत्तिर्यथा स्यात् । अक्रियमाणे हि प्राग्वचनेऽनवकाशा गत्युपसर्गकर्म-

---

प्र.]लभेते'ति त्रय एवालभ्यन्ते न चतुरादयः । शास्त्रे च लोकव्यवहारोऽङ्गी-क्रियते इति भावः । लौकिकमिति । लौकिकं प्रत्यासत्तिलक्षणं न्यायं लोक एव परित्यजति । स्नेहादिवशाद्द्वितीयमप्युदकान्तं प्राप्य निवर्तन्ते। 'कपिञ्जला'नित्यत्र तु प्रथमातिक्रमे कारणाऽभावा'न्न हिंस्यात्सर्वा भूतानी'ति चतुर्थादिषु निषेधावतारात्त्रय एवाऽऽलभ्यन्ते । इह तु विरोधकाऽभावाद्व्याप्तिन्यायाश्रयः स्यात्।'न लोकाव्यये'त्य-व्ययत्वाल्लोकादीनां सिद्धे षष्ठीनिषेधे पुनस्तेषामुपादानमव्ययसंज्ञाया एवाऽभावं ज्ञापयेत् । निपातसंज्ञा तु स्यादेव । ततश्चिकीर्ष्वर्थमित्यादौ 'निपात एका'जिति प्रगृह्यसंज्ञा स्यात् । अथेति । प्राग्ग्रहणद्वारेणाऽवधिनिर्देशश्चोद्यते । 'निपातश्च'

बहुषु शास्त्रबाधः कल्प्यः । नियमे तु सजातीयविषय एवेति लाघवं नियमे इति भावः । 'समासे एतज्ज्ञापक'मिति भाष्ये ज्ञापकशब्दो नियमपर इति बोध्यम् ।

ननु लोकन्यायस्य शास्त्रे कथमाश्रयणमत आह–शास्त्रे चेति । लक्ष्यानुरोधा-त्प्रत्यासत्तिरेवाश्रयिष्यते इति भावः । भाष्ये 'प्रियं प्रोथ'मिति क्वचित्पाठः । तत्र प्रोथोऽध्वगः । 'प्रोथोऽस्त्री हयघोणायां ना कट्यामध्वगे त्रिषु' । 'प्रोथोऽध्वगेऽश्व-घोणायां कटिस्त्रीगर्भयोरपी'ति मेदिनीविश्वोक्तेः । यत्तु हरदत्तेन–'प्रोथं पर्याप्त-मित्यर्थकं क्रियाविशेषणं, 'प्रोथ पर्याप्ता'विति धातोः पचाद्य'जित्युक्तम् । तदुक्त-कोशाऽनुक्तेस्तस्य धातोरभावाच्च प्रकृतेऽर्थासङ्गते'गूंथयूथ⁶प्रोथा'इत्युणादिसूत्रेण'थ'-प्रत्ययान्ततया साधनाच्चोपेक्ष्यम्। प्रथमातिक्रमे इति । सकलकपिञ्जलालम्भाऽस-म्भवात्केषु चिदालब्धव्येषु त्रयो वाऽथ चतुरादय इति सन्देह इति भावः। व्याप्ति-न्यायाश्रये बाधकमाह–निषेधावतारादिति । बहुषु 'न हिंस्या'दिति निषेधबाध-कल्पनाभिया'प्रथमातिक्रम'न्यायस्यैव तत्राङ्गीकार इति भावः। 'पर्यग्निकृतानारण्या-नुत्सृजन्ती'त्युक्तेर्हिंसाप्रसक्त्यभावादाद्यैव युक्तिरिति बोध्यम् । ननु 'न लोके'ति-सूत्रे लोकादिग्रहणमिह व्याप्तिन्यायबाधकं स्यादत आह–न लोकेति । एवं चाऽत्र रेफोच्चारणमेव ज्ञापकमत्र शास्त्रे प्रथमातिक्रमन्यायानाश्रयणस्येति बोध्यम् । अत

---

१ 'तावदनुव्रजन्ति' । 'नुव्रजति' । २ 'वाऽतिवर्त्त' । ३ क्वचिन्न ।
४ 'व्रजति' । ५ रूपं स्यात् । शैली चेद्दृश्येव स्याद्भगवतः । ६ 'ग्रन्थ' ।

प्रवचनीयसंज्ञा निपातसंज्ञां बाधेरन् । तां[1] मा बाधिषतेति प्राग्वचनं क्रियते॥

अथ क्रियमाणेऽपि प्राग्वचने यावताऽनवकाशा एताः संज्ञाः कस्मादेव न बाधन्ते[2] ? ॥ क्रियमाणे हि प्राग्वचने सत्यां निपातसंज्ञायामेता अवयव-संज्ञा आरभ्यन्ते तत्र वचनात्समावेशो भवति[3]॥ [प्राग्रीश्वरात्] ॥

चादयोऽसत्त्वे ॥ १।४।५७ ॥

अयं सत्त्वशब्दोऽस्त्येव द्रव्यपदार्थकः। तद्यथा—'सत्त्वमयं ब्राह्मणः'

इत्येवाऽस्तु,यथा'प्रत्यय'इत्यादिरधिकारो विनाऽप्यवधिनिर्देशेनाभिमतविषये प्रवर्त्तते तथाऽयमपि प्रवर्तिष्यते इति भावः । निपातसंज्ञामिति। चादिषु प्रादिष्वप्यक्रिया[4]-योगे विकल्पितगतिसंज्ञाविषयेषु साक्षात्प्रभृतिषु च गतिसंज्ञाऽभावपक्षे सावकाशा निपातसंज्ञा गत्यादिसंज्ञाभिर्बाध्येतेत्यर्थः । क्रियमाण इति । 'रीश्वरा'दिति पञ्चम्या प्राक्शब्दाध्याहारे लब्धे पुनःश्रुतिः प्राग्ग्रहणं संपद्यते। परशब्दाध्याहारेण तु पञ्चमी न भविष्यति । 'चादयोऽसत्त्वे' इत्यादीनामसंबद्धत्वप्रसङ्गात् । तन्त्रेणैव वा द्वौ प्राक्शब्दावुच्चार्येते । तेनाऽयमर्थः—'प्राग्रीश्वराद्ये व्यवस्थितास्ते प्राङ्निपातसंज्ञा भवन्ती'[5]ति निपाताः सन्तो गत्यादिसंज्ञा इति समावेशसिद्धिः[6] । केवले तु'निपाता' इत्यधिकारे क्रियमाणे सत्यामपि प्रतियोगमनुवृत्तावेकसंज्ञाधिकारात्पर्यायः स्यान्न तु समावेशः स्यात्[7] । अवयवसंज्ञा इति। विशिष्टाऽवधिपरिच्छिन्नस्य समुदायस्यान्त-रालपतिता गत्यादिसंज्ञाभाजोऽवयवा भवन्ति तेषां संज्ञा इत्यर्थः[8]। [प्राग्रीश्वरात्]॥

चादयोऽसत्त्वे । अयमिति । अर्थद्वयेऽपि सत्त्वशब्दस्य प्रयोगदर्शनाद्विशेषा-

---

उ.]एव 'णिजां त्रयाणा'मित्यादौ 'त्रयाणां'ग्रहणं चरितार्थम् । ननु प्राग्ग्रहणाऽभावे परशब्दोऽप्यध्याह्रियेतेत्यत आह—प्राग्ग्रहणद्वारेणेति । नन्वियमपि निरवकाशेत्यत आह—चादिष्विति।चादिषु सावकाशा, अक्रियायोगे प्रादिषु सावकाशेत्यादिक्रमेणा-न्वयः । बाध्येतेति । तत्तद्विशेषसंज्ञाविषये अस्या अनुपस्थितिरेव स्यादिति भावः। भाष्ये—अथ क्रियमाणेऽप्रीति । 'प्रागीश्वरा'दित्युक्तावपि विशेषसंज्ञाविषय एवो-पस्थितिः स्यादित्यर्थः । समाधत्ते—क्रियमाणे हीति । अवधिनिर्देशसामर्थ्यात्प्रति-सूत्रमुपस्थितौ तत्सामर्थ्यात्समावेश इति भावः। नन्वेवमपि पर्यायः स्यादत आद-रीश्वरादिति । असंबद्धत्वेति । विधेयाऽनिर्देशादिति भावः । निपाताः सन्त इति । प्राग्ग्रहणसामर्थ्यादेतदर्थलभः,तेन गत्यादिसंज्ञानां निमित्तमेव निपातसंज्ञेति समावेशसिद्धिरिति भावः । विशिष्टावधीति । रीश्वररूपाऽवधिपरिच्छिन्नसमुदाय-स्येत्यर्थः । अवयवसंज्ञा इति । षष्ठीतत्पुरुष इति भावः । [प्राग्रीश्वरात्] ।

चादयोऽसत्त्वे । सीदन्त्यस्मिन्निति । विशेषणत्वेनाऽवतिष्ठन्तेऽस्मिन्नित्यर्थः।

---

१ 'तां मा' । २ 'बाधन्त इति' । ३ 'भविष्यति' । ४ 'ष्वक्रिया' ।
५ इतिः क्वचिन्न। ६ 'वेशः सिद्धः'। ७ क्वचिन्न । ८ 'इति तत्पुरु' ।

'सत्त्वमियं ब्राह्मणी'ति । अस्ति क्रियापदार्थकः । सद्भावः सत्त्वमिति कस्येदं ग्रहणम् ? ॥ द्रव्यपदार्थकस्य ॥ कुत एतत् ? ॥ एवं हि[1] कृत्वा विधिश्च[2] सिद्धो भवति, प्रतिषेधश्च ॥ किं पुनरयं पर्युदासो–यदन्यत्सत्त्ववचनादिति, आहोस्वित्प्रसज्याऽयं प्रतिषेधः–'सत्त्ववचने[3] नेति' ? ॥ किं चातः ? ॥ यदि पर्युदासो 'विप्र' इत्यत्रापि प्राप्नोति । क्रियाद्रव्यवचनोऽयं सङ्घातः। द्रव्याद-न्यश्च विधिनाऽऽश्रीयते । अस्ति च प्रादिभिः सामान्यमिति कृत्वा तदन्त-

---

प्र.]वगतौ प्रमाणाऽनुपलम्भात्प्रश्नः।तत्र सीदन्त्यस्मिञ्जातिगुणक्रिया इति सत्त्वं द्रव्य-मुच्यते । यदा तु सतो भावः सत्त्वमिति तदा साध्यमानतया क्रियारूपापन्ना सत्ता सत्त्वशब्देनोच्यते । एवं च कृत्वेति । यदि सत्त्वशब्देन सत्तोच्यते[4] तदा प्रति-षेधोऽनर्थकः स्यात् । नहि चादिषु सत्तावाची कश्चिच्छब्दोस्ति यदर्थो निषेधः स्यात् । 'पशुर्वै पुरुष' इत्यत्र च निपातसंज्ञा स्यात्। चाद्यनुकरणानां[5] 'चः पठितो' 'हिर्यस्मादर्थे'इत्यादावपि विधिनिषेधौ यथाभिमतविषयं न व्यवतिष्ठेयाताम् । द्रव्य-ग्रहणे तु व्यवतिष्ठेते। द्रव्यशब्देन चाऽत्र सिद्धरूपं[6] वस्त्वभिधीयते।तदुक्तम्–'**वस्तू-पलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते । द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेद्यत्वेन विव-क्षितः'** । इति । **किं पुनरिति** । उभयथा शास्त्रे दर्शनात्प्रश्नः ।

विप्र इति । विप्रातीति विप्रः। 'आतश्चोपसर्गे' इति कप्रत्ययान्तः। क्रियोपस-र्जनद्रव्यवाचित्वात्केवलाद्द्रव्यात्क्रियाद्रव्यसमुदायस्याऽन्यत्वाद्द्रव्यादन्यस्मिन्नर्थे वर्तते[7] । **प्रादिभिरिति** । निपातत्वेनाऽभिमतैः। **सामान्यमिति**। सारूप्यम् । **तदन्तविधि-**

उ.]सदेरौणादिकस्त्वः । **साध्यमानेति** । वस्तुतः साध्यमानाऽवस्थः क्रियारूपापन्नो योऽर्थः सत्तारूपः स सत्त्वपदेनोच्यत इत्यर्थः । 'चाद्यनुकरणार्थाना'मिति पाठे चादीनामनुकरणं स्वरूपबोधनमर्थः प्रयोजनं येषां तेषां[8]मित्यर्थः । **इत्यादावपीति** । 'निपातसंज्ञा स्यादि'त्यनुषज्यते । **विधिनिषेधाविति**। अस्य'इति हेतो'रित्यादिः । **यथाभिमतविषयमिति** । अनुकार्ये निपातत्वं नाऽनुकरणे, नापि गवादिपरपश्वा-दावित्यादीति भावः। **सिद्धरूपमिति** । तत्त्वं च लिङ्गसङ्ख्याकारकान्वयित्वेन, सर्व-नामपरामर्शयोग्यत्वेन वा । तदाह–**वस्तूपेति** । लक्षणान्तरमाह–**भेद्यत्वेनेति** । लिङ्गसङ्ख्याविशेष्यत्वेनेत्यर्थः । **उभयथेति** । द्रव्यभिन्नेऽर्थे वर्तमानाश्चादय इति पर्युदासेऽर्थः । सत्त्वे वर्त्तमानं चादिस्वरूपं न निपातसंज्ञमिति प्रसज्यप्रतिषेधेऽर्थः। चादिष्वपाठात्कथं प्राप्तिरित्य भाष्ये–**अस्ति च प्रादिभिरिति** । **निपातत्वेनेति** । एवं चोत्तरसूत्रविषयेऽयं दोष इत्यर्थः । तथापि समुदाये कथं प्राप्तिरतो भाष्ये–

---

१ 'एवं च' । २ 'विधिःसिद्धो' । ३ 'वचनं नेति' । ४ 'च्येत' । ५ 'करणार्थानां' । ६ 'सिद्धावस्थारूपे' । ७ 'प्रवर्तते' । ८ 'तेषा'मिति क्वचिन्न ।

विधिना निपातसंज्ञा प्राप्नोति । अथ प्रसज्यप्रतिषेधो न दोषो भवति ॥

यथा न दोषस्तथास्तु ॥ [चादयोऽसत्त्वे] ॥

प्रादय उपसर्गाः क्रियायोगे ॥ १।४।५८-५९ ॥

॥*॥ प्रादय इति योगविभागः॥*॥ **'प्रादय' इति योगविभागः कर्तव्यः। प्रादयोऽसत्त्ववचना निपातसंज्ञा भवन्ति । तत 'उपसर्गाः क्रियायोगे' इति ॥ किमर्थो योगविभागः ?** ॥*॥ निपातसंज्ञाऽर्थः॥*॥ **निपातसंज्ञा यथा स्यात्॥** ॥*॥ एकयोगे हि निपातसंज्ञाऽभावः ॥*॥ **एकयोगे हि सति निपातसंज्ञाया अभावः स्यात् । यस्मिन्नेव विशेषे गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञास्तस्मिन्नेव**

प्र.]नेति। ननु विशेष्याऽसन्निधानात्कथं तदन्तविधिः?। एवं तर्ह्ययमर्थः–'निपातस्य संज्ञा निपातसंज्ञा, सा चाव्ययसंज्ञा' । तस्यां चास्ति तदन्तविधिः–'प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञाया'मिति । तत्र विप्रशब्दे प्रशब्दस्य निपातसंज्ञायां सत्यां यथा 'परमोच्चै'रिति स्वराद्यन्तस्याव्ययसंज्ञा भवति, एवं निपातान्तस्यापि स्यात् । ततो लुक्प्रसज्येत । 'विप्रकम्बल' इत्यत्र च निपातान्तस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् ।

प्रादयः । यदा प्रागेव 'प्रादयः' इति योगो विभज्यते तदा प्रयोजनकथनाय वार्तिकम् । यदा तु 'प्रादय उपसर्गाः क्रियायोगे' इत्येको योगः पठ्यते तदा योगविभागः कर्तव्यत्वेन चोद्यते । **एकयोगे हीति** । अक्रियायोगे निपातसंज्ञा न स्यात् , क्रियायोग एव तु गत्युपसर्गसंज्ञावत्स्यात् । ततश्च प्रगत आचार्यः प्राचार्य इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न स्यात्। **यस्मिन्नेवेति**। कर्मप्रवचनीयसंज्ञा'सुः पूजाया'-

---

उ.]तदन्तविधिनेति। निपातस्य संज्ञेति।सकलनिपातमुद्दिश्यैकवाक्यविहिता संज्ञेत्यर्थः । प्रगृह्यसंज्ञा तु न तन्मात्रोद्देशेन विहितेति भावेनाह–**सा चाऽव्ययेति । तस्यां चास्तीति** । 'प्रयोजन'मित्यादेर्गमकाच्छब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधिरिति भावः । अत्रेदं बोध्यम्–एवं हि पशुशब्दस्य जातिविशिष्टद्रव्यवाचिनोप्यसत्त्वभूतार्थत्वादसत्त्व इत्यस्य व्यावर्त्याऽप्रसिद्धिः। तस्मात्किं पुनरित्यादिभाष्यमेकदेशिनोरुक्तिरित्याहुः । [**चादयोऽसत्त्वे**] ॥

प्रादय उपसर्गाः । ननु विभक्तस्यैव पाठात्कर्तव्य इत्यनुपपन्नमत आह–**यदेति । प्रागेवेति**। सूत्रकृता सूत्रप्रणयनकाले एवेत्यर्थः। एवं व्याख्याने भाष्यस्थकर्तव्यपदस्वारस्यभङ्गः । ननु 'निपाता' इत्यस्याऽधिकारादेकयोगेऽपि निपातत्वं सिद्धमत आह–**अक्रियेति** । तदाह भाष्ये–**यस्मिन्नेव विशेष इति** । क्रियायोगरूपे इत्यर्थः । ननु प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गा गतय इतिवत् 'प्रादयः कर्मप्रवचनीया' इति वचनाभावादाह–**सुः पूजायामिति**। नन्वच उपसर्गादित्यत्र 'त्त' इति [illegible] । नच

विशेषे निपातसंज्ञा स्यात् ॥*॥ मरुच्छब्दस्योपसङ्ख्यानम् ॥*॥ मरुच्छब्दस्योपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । मरुद्दत्तो मरुत्तः। 'अच उपसर्गा[1]'दिति तत्वं यथा स्यात्॥ ॥*॥ श्रच्छब्दस्योपसङ्ख्यानम् ॥*॥ श्रच्छब्दस्यो[2]पसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । श्रद्धा ॥

गतिश्च ॥ १।४।६० ॥

प्र.]मित्यादिभिर्योगैः प्रादीनां विहिता । **मरुद्दत्त इति,**–प्रक्रियायां रूपमलौकिकमिदमुपात्तम् । तत्वेन हि नित्यं भाव्यम् । उपसर्गसंज्ञैव चाऽस्येष्यते, न निपातसंज्ञा । तस्यां हि सत्यां 'निपाता आद्युदात्ता' इत्याद्युदात्तत्वं 'तृतीया कर्मणी'ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स्यात् ,अन्तोदात्तश्च मरुच्छब्द इष्यते। अव्ययसंज्ञा च स्यात् । तत्व एवोपसर्गसंज्ञेष्यते । अनभिधानाद्धि किरङ् च[3] न भवति। संज्ञावचनसामर्थ्याच्चाऽनजन्तत्वेपि तत्वं प्रवर्तते।अनेन तु न्यायेन मरुन्नयतीति[4] तवर्गव्यवायेऽपि णत्वं प्राप्नोति । तस्मात्तत्व एवोपसर्गसंज्ञा वक्तव्या । प्रकारान्तरेणाऽपि मरुत्तशब्दो व्युत्पादयिष्यते–'तप्पर्वमरुद्भ्या'मिति । **श्रच्छब्दस्येति** । तेन भिदादिषु श्रद्धाशब्दो न पठितव्यो भवति । [**प्रादयः**] ॥

उ.]नित्यमिति'मरुद्दत्त'इत्ययुक्तमत आह–**प्रक्रियायामिति**। नन्वलौकिकप्रक्रियावाक्यं मरुत्–दा त इति दर्शयितुमुचितं न तु दत्त इतीति चेदत्राहुः–मरुद्भिर्दत्त इत्यर्थकलुप्तविभक्तिकमरुच्छब्देन श्रुतौ 'मरुत्त'शब्दस्य विग्रहप्रदर्शनं कृतं, तथैव भगवतोक्तमिति । **इष्यत इति** । 'तृतीया कर्मणी'तिपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणेत्यर्थः । मृग्रोरुतिप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः सः। एवं च मरुत्तपदं मध्योदात्तमिति भावः। **अव्ययसंज्ञा च स्यादिति** । तथा च मरुद्भिर्दत्त इति मत्वर्थीयप्रकरणस्थभाष्यप्रयोगे विभक्तिश्रवणं न स्यादिति भावः । नन्वस्योपसर्गत्वे 'उपसर्गे घोः किः''आतश्चोपसर्गे' इति अङ्की स्यातामित्यत आह–**अनभिधानादिति** । **अनेन न्यायेन**–संज्ञावचनसामर्थ्यरूपेण । **तस्मात्तत्व एवेति** । अत एवो'पसर्गाश्चाऽभिवर्ज'मित्याद्युदात्तत्वमपि न। नन्वेवं तत्वविधावेव मरुत उपसङ्ख्यानेन सिद्धे संज्ञाविधावुपसङ्ख्यानं व्यर्थं स्यादिति चिन्त्यम्। केचित्त्वत्रोपसङ्ख्यानेन निपातत्वमिष्यते एव । तेनाद्युदात्त एव मरुच्छब्दः । निपातसंज्ञाऽपि तत्वविषये एवेति मरुद्भिर्दत्त इति पाञ्चमिकभाष्यप्रयोगस्य नानुपपत्तिः । पञ्चमेपि **तन्पर्वमरुद्भ्यामिति** निर्देव पाठ इत्याहुः । कैयटस्वारस्येन तु स पिदिति बोध्यम् । **व्युत्पादयिष्यत इति** । 'मत्वर्थीयप्रकरणे' इति शेषः । [प्रादयः] ॥

गतिश्च । **कारिकेति** । भावे ण्वुल् । श्लोकादौ तु कारके । **श्लोकवाचीति** ।

१ 'उपसर्गात्त इति' । २ 'चोपसं'। ३ 'रत्र न' ।
४ 'न्नमयती' । ५ 'स्यातामत' ।

॥*॥ कारिकाशब्दस्य [उपसङ्ख्यानम्] ॥*॥ कारिकाशब्दस्योपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । कारिकाकृत्य ॥*॥ पुनश्चनसौ छन्दसि ॥*॥ पुनश्चनसौ छन्दसि गतिसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम् । पुनरुत्स्यूतं वासो देयम् । पुनर्निष्कृतो रथः । उशिग्दूतश्चनोहित इति ॥*॥ गत्युपसर्गसंज्ञाः क्रियायोगे यत्क्रियायुक्तास्तं प्रतीति वचनम् ॥*॥ गत्युपसर्गसंज्ञाः क्रियायोगे यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥*॥ प्रयोजनं घञ्षत्वणत्वे ॥*॥ [प्रयोजनं घञ्षणत्वणत्वे] ॥[घञ्–प्रवृद्धो भावः प्रभावः । 'अनुपसर्गे' इति प्रतिषेधो मा भूत् ॥ षत्वम्—विगताः सेचका अस्माद्ग्रामाद्विसेचको ग्रामः। 'उपसर्गा'दिति षत्वं मा भूत्॥णत्वम्–प्रगता नायका अस्माद्ग्रामात्प्रनायको ग्रामः। 'उपसर्गा'दिति णत्वं मा भूत् ॥*॥ वृद्धिविधौ च धातुग्रहणानर्थक्यम् ॥*॥ वृद्धिविधौ च धातुग्रहणमनर्थकम्–'उपसर्गादृति धाता'विति । तत्र धातुग्रहणस्यैतत्प्रयोजनमिह मा भूत्–प्रर्षभं वनमिति ॥ क्रियमाणे चाऽपि धातुग्रहणे 'प्रर्छक' इत्यत्र प्राप्नोति। 'यत्क्रियायुक्तास्तं प्रती'-

---

प्र.] गतिश्च । कारिकाशब्दस्येति । कारिका क्रिया, मर्यादा–स्थितिरित्यर्थः । यत्न इत्यपरे । यस्तु श्लोकवाची कारिकाशब्दस्तस्य ग्रहणं न भवति, क्रियायोगग्रहणेन कारिकाशब्दस्य विशेषणात्क्रियावृत्तेर्ग्रहणात् । पुनश्चनसाविति । ततश्च 'पुनराधेय'मित्यत्र कृदन्तोत्तरपदप्रकृतिस्वरेण 'यतोऽनाव' इति 'धे'शब्द उदात्तः । पुनरुत्स्यूतमिति । गतित्वात्समासः । स्वरस्तु प्रवृद्धादेराकृतिगणत्वादन्तोदात्तत्वम् । चनोहित इति । निपातत्वादाद्युदात्तस्य चनःशब्दस्य 'गतिरनन्तर' इति प्रकृतिस्वरः । गत्युपसर्गसंज्ञा इति। क्रियायोग इति सामान्येनोपादानाद्विशेषावधारणार्थं वचनम् । अथ वा प्रत्यासन्नैव क्रिया गृह्यते इति न्यायव्युत्पादनार्थम् ।

वृद्धिविधौ चेति । उपसर्गेणैव धातोराक्षेपात् । प्रर्छक इति। प्रगता ऋच्छका अस्मादिति बहुव्रीहिः । तत्र धातुग्रहणस्य शाकलनिवृत्तिः प्रयोजनं वक्ष्यते ।

उ.]दासीवाचिनोऽप्युपलक्षणम्।क्रियायोगेति।क्रियारूपे युज्यमाने वर्तमानादित्यर्थः।

पुनःशब्दस्य गतित्वे स्वयं फलं दर्शयति–ततश्चेति । एतेन 'पुनरुत्स्यूत'मिति भाष्योदाहरणे सुप्सुपेति समासेनैव सिद्धे पुनःशब्दस्य गतिसंज्ञा व्यर्थेत्यपास्तम् । तद्ध्वनयन्वक्ष्यति–स्वरस्त्विति । 'सह सुपे'तिसूत्रे भाष्ये त्वसमस्तत्वाऽभिप्रायेण 'गतिर्गता'विति निघात' इत्युक्तम् ।

---

१ क्वचिन्न । २ 'निष्क्रान्तो'।'निकृतो'। ३ 'संज्ञा' । ४ लुप्तं । ५ 'घञ्प्रयोजयति' इतिकेचित्पठन्ति । ६ 'षत्वणत्वे च प्रयोजयतः। षत्व'मिति केचित्पठन्ति। ७ 'सर्वेति'।

तिवचनान्न भवति ॥[*॥ वृ[1]द्धिधिनस्भावावित्त्वस्वाङ्गादिस्वरणत्वेषु दोषः ॥*]॥ वद्धिधिनस्भावाऽबीत्त्वस्वाङ्गादिस्वरणत्वेषु दोषो भवति । वद्धिधि–यदु[2]द्वतो निवतो या[3]सि वप्सन् । वद्धिधिः । नस्भाव–प्रणसं मुखम् । उन्नसं मुखम् । नस्भाव ॥ अबीत्त्व–प्रेपं परेपम् । अबीत्व ॥स्वाङ्गादिस्वर–प्रस्फिक् ,प्रोदरः । स्वाङ्गादिस्वर ॥ णत्वे–'प्र णः शूद्रः' 'प्र ण आचा[4]र्यः' 'प्र णो राजा' 'प्र णो वृत्रहा' । 'उपसर्गा'दित्येते विधयो न प्राप्नुवन्ति ॥*॥ वद्धिधिनस्भावाबीत्व-स्वाङ्गादिस्वरणत्वेषु वचनप्रामाण्यात्सिद्धम् ॥*॥ अनवकाशा एते विधयस्ते वचनप्रमाण्याद्भविष्यन्ति ॥*॥ सुदुरोः प्रतिषेधो नुम्विधितत्वषत्वणत्वेषु ॥*॥ सुदुरोः प्रतिषेधो नुम्विधितत्वषत्वणत्वेषु वक्तव्यः । नुम्विधि–सुलभं दुर्लभम् । 'उपसर्गा'दिति नुम्मा भूदिति । 'न सुदुर्भ्यां केवलाभ्या'मित्येतन्न वक्तव्यं भवति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनं । क्रियत एतन्न्यास एव ॥ तत्वे[5]–सुदत्तम् । 'अच उपसर्गात्तः' इति तत्वं मा भूदिति ॥ षत्वे–सुसिक्तं घटशतेन । सुस्तुतं श्लोकशतेन। 'उपसर्गा'दिति षत्वं मा भूदिति॥ 'सुः पूजाया'मित्येतन्न वक्तव्यं भवति॥ नैतदस्ति प्रयोजनं ॥ क्रियत एतन्न्यास एव ॥ णत्वे–दु[6]र्नयं

प्र.]उद्वत इति।क्रियाशब्दस्याऽप्रयोगादुपसर्गत्वाऽभावः। अनवकाशा इति । येषां हि[1] क्रियाशब्दप्रयोगे तं प्रत्युपसर्गसंज्ञा ते संप्रत्यनुपसर्गसंज्ञा अपि गृह्यन्त इत्यर्थः। क्रियत इति । केवलाभ्यामिति विशेषणाऽभिधानार्थमवश्यं कर्तव्यम् । तेनाऽतिसुलम्भमित्यतेरुपसर्गत्वे नुम्भवत्येव ।क्रियत इति। पूजायामिति विशेषणोपादानार्थम् । तेन 'सुषिक्तं किं तवात्रे'त्यादौ षत्वं भवत्येव । [गतिश्च] ।

उ.] शाकलनिवृत्तिः प्रयोजनमिति । शाकलम्–'ऋत्यक' इति । योगविभागेन पुनर्विधानद्वारेति भावः । 'उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे' इति वतिः । 'अच् नासिकाया' इति वर्त्तमाने 'उपसर्गाच्चे'त्यज्नस्भावौ । 'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्' । 'उपसर्गात्स्वाङ्गध्रुवँमपर्श्वि'त्युत्तरपदाद्युदात्तत्वरूपः स्वरः।'उपसर्गाद्बहुल'मिति णत्वम्।ननु धात्वर्थे वतेर्विधानादस्त्येव क्रियायोगोऽत आह–क्रियाशब्दस्येति । धात्वर्थे वर्त्तमानात् स्वार्थे स इति भावः । प्रत्ययार्थत्वेऽपि तद्दशायां तस्य क्रियात्वाऽभाव इत्यन्ये । उद्वत इत्यादेरुद्गतान्निगतानित्यर्थः । प्रेपमित्यादेः प्रगता आपो यस्मिन्नित्यादिरर्थः। 'प्र ण' इत्यादेः प्रकृष्टानामस्माकमित्यर्थः। इत्यर्थ इति । तत्र सर्वत्रोपसर्गग्रहणं प्राद्युपलक्षणमिति भावः । ननु लघुना गुरोः प्रत्याख्याने 'क्रियत एवे'त्यसङ्गतमत आह–केवलाभ्यामितीति । अवश्यमिति । वार्त्तिककृताऽपीति

१ क्वचिन्न । २ 'य उद्व'। ३ 'योऽसि'। ४ 'सूर्यः'। ५ 'त्वं' । ६ 'दुर्नयः''दुर्नतं'। ७ 'त्स्वाङ्गमित्यु'।८ 'उद्गतानि' 'निगतानि'। अत्र–'उच्छ्रितान् वनावयवान् वृक्षादीन् वीरांश्च [illegible]दीनित्यर्थ' इति वेदभाष्ये स्पष्ट'मिति—लिखिते पुस्तके टिप्पणी ।

दुर्नीतमिति । 'उपसर्गा'दिति णत्वं मा भूदिति ॥ [गतिश्च] ॥

ऊर्यादिच्विडाचश्च ॥ ६० ॥

॥[*॥ कृभ्वस्तियोगे ॥*]॥ कृभ्वस्तियोग इति वक्तव्यम् । इहैव यथा स्यात्–ऊरीकृत्य ऊरीभूय । इह मा भूत्–ऊरी पक्ता ॥

तत्तर्हि वक्तव्यम्?॥ न वक्तव्यम् । क्रियायोग इत्यनुवर्तते । न चाऽन्यया क्रिययोर्यादिच्विडाचां योगोऽस्ति ॥ [ऊर्यादिच्वि] ॥

अनुकरणं चाऽनितिपरम् ॥ १।४।६२ ॥

कथमिदं विज्ञायते—इतेः परमितिपरं, न इतिपरमनितिपरमित्याहो स्विदितिः परो यस्मात्तदिदमितिपरं, न इतिपरमनितिपरमिति ?॥ किं चातः ?॥ यदि विज्ञायते–इतेः परमितिपरं न इतिपरमनितिपरमिति, 'खाडितिकृत्वा निरष्ठीव'दित्यत्र प्राप्नोति ॥ अथ विज्ञायते–'इतिः परो यस्मात्तदितिपरं, न इतिपरमनितिपर'मिति, 'श्रौषड्वौषडिति कृत्वा निरष्ठीव'-

---

प्र.] ऊर्यादि । ऊरी पक्तेति। प्रयोगाऽपर्यालोचनेन संभवमात्राश्रयेणैतदुदाहृतम् । न चान्ययेति। च्विडाचौ तावत्कृभ्वस्तियोग एव विहितौ। ऊर्यादयोऽपि कृभ्वस्ति-विषया एव प्रयुज्यन्ते नाऽन्यत्र । [ऊर्यादिच्वि] ।

अनुक । कथमिति। द्वयोरपि समासयोः संभवाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः। खाडिति कृत्वेति । गतिसंज्ञायां समासः स्यात् , धातोश्चाऽनन्तरं प्रयोग इति रूपमेतन्न सिद्ध्येत्।'इति खाट्कृत्ये'त्यत्र च निषेधप्रसङ्गः।श्रौषड्वौषडिति । श्रौषट्छब्द इति-

---

उ.]भावः। इत्यत्रोपसर्गत्वे नुम् भवत्येवेति। सोरुपसर्गत्वे सतीत्यर्थः । निषेधाऽभावादित्याशयः । इत्यतेरुपसर्गत्वे इति पाठेऽतेः परस्य सोरुपसर्गत्वे इत्यर्थः । 'इत्यतेः परस्य सोरुपसर्गत्वे' इति पाठस्तु युक्त एव। 'सुः पूजाया'मित्येतत्कर्म-प्रवचनीयसंज्ञाविधायकम् । भाष्ये–णत्वं मा भूदिति । न च दुसमादाय णत्वं दुर्वारं, कृतरोर्दुसोप्यत्रानुकरणेन तस्याऽपि निषेधात् । [गतिश्च] ॥

ऊर्यादि । च्विडाचोः केवलयोः प्रत्यययोः क्रियायोगाऽसंभवात्सामर्थ्येन संज्ञाविधावपि तदन्तविधिः।वक्ष्यमाणरीत्याऽस्य प्रयोगस्यैवाऽभावादाह–प्रयोगेति ।

अनुकरणं । इतेः परमिति । 'सुप्सुपे'ति योगविभागात्समासः । धातोश्चा-नन्तरमिति । तदव्यधानेन गतेः प्रयोग इत्यर्थः। इति खाट्कृत्येति । इति हेतोः खाट्कृत्य गत इत्यर्थः । नन्वितेः परत्वसत्त्वेन कथमत्र प्राप्तिरत आह–श्रौषडिति । एवं गतिसमासस्य नित्यत्वादयं प्रयोगो न स्यादिति भावः । 'तस्मि'न्निति सूत्रे

---

१ क्वचिन्न । २ 'उरी' । ३'यस्मात्तदितिपरम्'। ४इतिः क्वचिन्न । 'दित्यत्रापि' ।

दित्यत्र¹ प्राप्नोति ॥ अस्तु ताव'दितिः परो यस्मात्तदितिपरं, न इति पर-मनितिपर'मिति ॥ ननु चोक्तं–'श्रौषड्वौषडिति कृत्वा निरष्ठीवदित्यत्र² प्राप्नोती'ति ॥ नैष दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः–अथेह 'ते प्राग्धातो'रिति कथं गतिमात्रस्य पूर्वप्रयोगो भवति–'उपोद्धरती'ति ? ॥ गत्याकृतिः प्रति-निर्दिश्यते ? ॥ इहापि तर्ह्यनुकरणाऽऽकृतिः प्रतिनिर्दिश्यते ॥

किमर्थमिदमुच्यते?॥*॥ अनुकरणस्येतिकरणपरत्वप्रतिषेधोऽनिष्टशब्दनि-वृत्त्यर्थः॥*॥ अनुकरणस्येतिकरणपरत्वप्रतिषेध उच्यते ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'अनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः' । अनिष्टशब्दता मा भूदिति । इदं विचारयिष्यते–'प्राग्धातुवचनं³ प्रयोगनियमार्थं वा स्यात्संज्ञानियमार्थं वे'ति । तद्यदा प्रयोग-नियमार्थं तदाऽनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थमिदं वक्तव्यम् । यदा हि संज्ञानियमार्थं तदा न दोषो भवति ॥ [अनुकरणञ्चानिति] ॥

प्र.]परो न भवति वौषटा, व्यवधानादिति गतिसंज्ञाऽप्रसङ्गः। ननु व्यवहितेऽपि पर-शब्दस्य दर्शनाद्भवत्येवेतिपरत्वम्। नैष दोषः। अव्यवधान एवाऽस्य मुख्या वृत्तिः। अन्यत्र त्वन्तरालस्थमसमीक्ष्याऽव्यवधानमेवाश्रित्य प्रयुज्यते। इह तु वौषटो व्यव-धायकस्योच्चारणादयुक्तमनपेक्षणम् । 'खाट्कृत्येति निरष्ठीव'दित्यत्र धातुव्यवधानेपि प्रतिषेधप्रसङ्गात् । इदं तावदिति । यो व्यक्त्याश्रयेण व्यवधानं मन्यते । गत्या-कृतिरिति । तस्याश्च भिन्नास्वपि व्यक्तिषु अभिन्नाया नास्त्यत्र व्यवधानम् ।

किमर्थमिति । अनितिपरमित्येतदित्यर्थः। संज्ञानियमपक्षे सिद्धिं मत्वा प्रश्नः। अनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थमिति । 'खाडितिकृत्वे'ति प्रयोक्तव्ये 'इति खाट्कृत्ये'ति-प्रयोगः स्यात् । प्रयोगनियमे चाऽयं दोषः । तत्र ह्ययमर्थः–गत्युपसर्गसंज्ञा धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्या इति । ततो व्यवहितस्य प्रयोगाऽप्रसङ्गः । संज्ञानियमे तु न दोषः । तेनैव नियमेन 'खाडितिकृत्वे'त्यत्र व्यवहितस्य संज्ञानिवारणादस्य प्रयोग-स्य सिद्धत्वात् । [अनुकरणञ्चानिति] ।

उ.]निर्दिष्टग्रहणाद्व्यवहितसाधारण एवाऽयमित्यतो⁴दूषणाऽन्तरमाह–खाट्कृत्येतीति। इति–हेतोः खाट्कृत्य निरष्ठीवदित्यर्थः । वस्तुत इतेः परमिति विग्रहवाक्ये उत्तराऽङ्गविकल'तस्मा'दितिपरिभाषोपस्थित्याऽव्यवहितपरत्वबोधाद्वृत्तावपि तदन्त-र्भाविणैकार्थीभाव इति भाष्याशयः। 'अयं'पदार्थं दर्शयति–य इति । तस्याश्चेति । गतिशब्देन तत्संज्ञकाऽनेकव्यक्तेर्ग्रहणं, लक्ष्यानुसारादित्याशयः । गतिसंज्ञार्थं सूत्र-मावश्यकमिति प्रश्नानुपपत्तिरत आह–अनितिपरमित्येतदिति । संज्ञेति । प्राक्प्र-युक्ता एव गत्यादिसंज्ञा इति तदर्थः । [अनुकरणं चा] ॥

१ 'त्राणि' । 'दित्यत्र न प्राप्नोति' । २ 'स्यति' । ३ 'ते प्राग्धातु' । ४ 'गालमस' ।

आदराऽनादरयोः सदसती ॥ १।४।६३ ॥

इदमतिबहु क्रियते—आदरेऽनादरे सदसदिति । 'आदरे स'दित्येव सिद्धम् ॥ कथमसत्कृत्येति ? ॥ तदन्तविधिना भविष्यति ॥ केनेदानीमनादरे भविष्यति ? ॥ नञाऽऽदरप्रतिषेधं विज्ञास्यामो–न आदरेऽनादरे इति ॥ नैवं शक्यम् । आदरप्रसङ्गे एव हि[1] स्यादनादरप्रसङ्गे न स्यात्॥अनादरग्रहणे पुनः क्रियमाणे बहुव्रीहिरयं विज्ञायते'ऽविद्यमानेऽऽदरेऽनादरे'[2]इति । तस्मादनादरग्रहणं कर्तव्यम् । असतस्तु तदन्तविधिना सिद्धम् ॥ [आदरानादरयोः]॥

प्र.] आदरा। कथमसत्कृत्येति। यदि–न सत्कृत्याऽसत्कृत्येति नञ्समासः क्रियते, तदा सतिशिष्टत्वात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वाऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वं स्यात् । अथ न सदसदिति समासः क्रियते, तदा सच्छब्दस्य गतिसंज्ञा विधीयमानाऽसच्छब्दस्य न स्यादिति भावः । तदन्तविधिनेति । यद्यपीह प्रकृतं विशेष्यं नास्ति तथापि कार्यार्थत्वात्संज्ञायाः कार्यप्रदेशेषु प्रकृतस्य गतिना विशेषणात्तदन्तविधिर्भवति । तत्र समासविधौ 'सु'बिति प्रकृतं, 'गतिरनन्तर' इत्यत्र पूर्वपदं, 'गतिर्गता'वित्यत्र पदस्येति । अव्ययसंज्ञायामस्त्येव तदन्तविधिः। न आदर इति। अनेनाऽसच्छब्दस्याऽनादरार्थवृत्तित्वं दर्शयति। ततश्चाऽनादरग्रहणेन यत्साध्यं तदन्यथाऽपि सिद्ध्यतीत्येवंपरमेतत्। आदरप्रसङ्ग इति।'गुरुमसत्कृत्ये'त्यादौ तु स्यात्, 'पाखण्डिनमसत्कृत्ये'त्येवमादौ तु न स्यात्।तथाहि–अब्राह्मण इति क्षत्रियादिरेवोच्यते न तु गोलोष्टादिः।बहुव्रीहिरिति । स चाऽत्यन्ताऽभावे प्रसक्ताऽभावे च भवतीति सर्वत्र संज्ञा सिद्ध्यति । असतस्त्विति । 'आदरानादरयोः स'दित्येव वक्तव्यम् ।

उ.] आदराना । आदरः–प्रत्युत्थानादिविषयस्त्वराख्यः । अनादरः–परिभवः, औदासीन्यं च, तच्चावश्यकोत्थानादिविषयोपेक्षा । कार्यार्थत्वादिति । तेनाऽसच्छब्देन समासादिसिद्धिः । गतिसंज्ञा तु सच्छब्दस्यैवेति भावः । सुबिति प्रकृतमिति । 'समर्थ' इति प्रकृतमित्यपि बोध्यम् । ननु तदन्तविधिना कार्यसम्भवेप्यनादर इत्यस्याऽसत्त्वे कथमत्र तत्प्रतीतिरित्याह भाष्ये–केनेदानीमिति । नन्वनादर इत्यस्याऽसत्त्वे कथं नञाऽऽदरप्रतिषेधो विज्ञास्यतेऽत आह–अनेनेति । आदरप्रतिषेधमित्यस्य–सदर्थादरप्रतिषेधमित्यर्थः । त्यादौ तु स्यादिति । नञ्समासे सदृशस्यैव प्रतीतेर्गुर्वादिविषये एव प्रयोगः स्यात् । पाखण्ड्यादिविषये तु प्रयोगो न स्यादिति भावः। प्रसक्ताऽभावे चेति पाठः । नन्वनादरग्रहणेऽसद्ग्रहणमपि कार्यमेव। अन्यथा सच्छब्दस्याऽनादरेऽवृत्तेरत्र तदन्तविध्यभावाच्च कस्य तत्र

१ क्वचिन्न । २ 'अविद्यमाने आदरे' । ३ 'वृत्त्यभावा' । 'विशेषणत्वा' । 'वृत्तित्वं' । ६ 'इत्यादौ' । ७ 'आवेऽपि प्र' । ८ 'प्रसक्त्यभा' । ९ 'षेधु इ' ।

अन्तरपरिग्रहे ॥ १।४।६५ ॥

॥*॥ अन्तःशब्दस्याऽङ्किविधिसमासणत्वेषूपसङ्ख्यानम्॥*॥अन्तःशब्दस्याङ्किविधिसमासणत्वेषूपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । अङ्[1]—अन्तर्द्धा । किंविधिः[2]—अन्तर्द्धिः । समासे[3]—अन्तर्हत्य । णत्वम्[4]—अन्तर्हण्याद्गोभ्यो गाः ॥ [अन्तर]॥

साक्षात्प्रभृतीनि च ॥ १।४।७४ ॥

॥*॥ साक्षात्प्रभृतिषु च्व्यर्थवचनम् ॥*॥ साक्षात्प्रभृतिषु च्व्यर्थवचनं

प्र.]तत्राऽनादरे सच्छब्दस्य प्रवृत्त्यसंभवात्सामर्थ्यात्तदन्तविधिनाऽसच्छब्दस्य गतिसंज्ञा भविष्यति। यथा गोष्पदं सेवितेत्यत्राऽसेविते गोष्पदशब्दस्य प्रवृत्त्यभावात्सामर्थ्यादगोष्पदशब्दाऽर्थमसेवितग्रहणम् । [आदरानादरयोः] ।

अन्तरप। अन्तःशब्दस्येति।अङ्किविधिणत्वानि उपसर्गसंज्ञाश्रयाणि,समासश्च गतिसंज्ञाश्रय इत्यपूर्वं वचनं । सूत्रोपादानं च सामान्येनोपसङ्ख्यानमुच्यते । गतिसंज्ञाया अनेनैव सिद्धत्वादपूर्ववचनाऽभावात् । अन्तर्हण्यादिति। 'हन्तेरत्पूर्वस्ये'ति णत्वस्य सिद्धत्वादन्तरदेशे इति न वक्तव्यं भवति । देशे तु क्षुभ्नादित्वाण्णत्वाऽभावः, तथैवा'ऽयनं चे'ति न वक्तव्यं,'कृत्यच' इति सिद्धत्वात्। 'अन्तर्णयती'त्यत्राऽप्युपसर्गादिति णत्वं सिद्ध्यति । [अन्तरपरिग्रहे] ।

साक्षात् । साक्षात्प्रभृतिष्विति । अभूततद्भावविषयाणामेव यथा स्याद्यदा तु साक्षाद्भूतं[10] रूपान्तरेण क्रियते[11] तदा मा भूदित्यर्थः । लवणीकृत्येति । तत्र[12]

उ.]वर्तमानस्य सञ्ज्ञा स्यादत आह—आदरेत्यादि। सामर्थ्यादिति। प्रकृतविशेष्याऽभावेपि शब्दरूपं विशेष्यमादायेत्यर्थः । [आदरानादरयोः] ।

अन्तरपरिग्रहे । ननु समासस्य सूत्रेणैव सिद्धेर्वात्तिके 'समास'ग्रहणं व्यर्थमत आह—सामान्येनेति । एवं चोपसङ्ख्यानशब्देनाऽपूर्ववचनमेव नोच्यते किं तु विधानमात्रम्। एवं चोपसर्गसंज्ञाविषयमपूर्ववचनं गतिसंज्ञाविषयसूत्रं चोपसङ्ख्यानशब्देनोच्यते इति न समासग्रहणं व्यर्थमिति भावः । ननु गतिसज्ञांऽशेप्यपूर्वत्वमस्त्वित्यत आह—गतिसंज्ञाया इति । अनेनैवेति । सूत्रेणैवेत्यर्थः । तदतिरिक्तविषये त्वनेनाऽपि नेष्यत भावः । नन्वन्तरदेशे इत्यादिनैव सिद्धेर्णत्वे उपसङ्ख्यानं व्यर्थमत आह—हन्तेरित्यादि । तथैवेति । 'अन्तरयण'मित्यस्याऽनेनैव सिद्धेर्देशे प्रतिषेधोऽपि क्षुभ्नादित्वात्सिद्ध इति भावः । तदारम्भेऽप्यस्यावश्यकतां दर्शयति—अन्तर्णयतीति । [अन्तरप] ॥

साक्षात्प्र । साक्षाद्भूता इति । प्रत्यक्षा इत्यर्थः । तदुक्तं भाष्ये—यदा हि

---

१ 'अङि' । २ 'क्रिविधौ' । ३ 'समासे' । 'समासः' । ४ 'णत्वे' 'णत्व' । ५ 'ग्रहणं' । ७ 'वृत्त्य' । ८ 'वृत्त्यसंभ' । ९ 'सस्तु' । १० 'साक्षाद्भूताः' । ११ 'क्रियन्ते' । १२ 'अत्र' ।

कर्तव्यम् । असाक्षात्साक्षात्कृत्वा साक्षात्कृत्य । यदा हि साक्षादेव[1] सत्किंचित्क्रियते तदा मा भूदिति ॥*॥ मकारान्तत्वं च गतिसंज्ञासंनियुक्तम् ॥*॥ मकारान्तत्वं च गतिसंज्ञासंनियोगेन वक्तव्यम् । लवणङ्कृत्य ॥*॥ तत्र च च्विप्रतिषेधः ॥*॥ तत्र च च्व्यन्तस्य[2] प्रतिषेधो वक्तव्यः । लवणीकृत्य ॥ ॥*॥ नवा पूर्वेण कृतत्वात् ॥*॥ नवा वक्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'पूर्वेण कृतत्वात्' । अस्त्वनेन विभाषा, पूर्वेण[3] नित्यो भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं–मकारान्तत्वं च गतिसंज्ञासन्नियुक्त'मित्युक्तं तच्च्व्यन्तस्य[4] मा भूदिति॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। लवणशब्दस्याऽयं विभाषा 'लवणं'शब्द आदेशः क्रियते । यदि च लवणीशब्दस्याऽपि विभाषा 'लवणं'शब्द[5] आदेशो भवति न किंचिद्दुष्यति । त्रैशब्द्यं चेह साध्यं,–तच्चैवं सति सिद्धं भवतीति ॥

ते प्राग्धातोः ॥ १।४।८० ॥

किमिदं प्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थम्–'एते प्रागेव धातोः प्रयो-

---

प्र.]हि परत्वादनेन विभाषा प्राप्नोति, नित्या च गतिसंज्ञेष्यते। पूर्वेणेति। पुनःप्रसङ्गविज्ञानादिति भावः। च्व्यन्तस्य मा भूदिति । एकदेशविकृतस्याऽनन्यत्वात्प्राप्नोति। त्रैशब्द्यमिति । त्रय एव शब्दास्त्रैशब्द्यं । लवणं कृत्वा,लवणंकृत्य,लवणीकृत्येति ।

ते प्राग्धातोः । किमिदमिति । नियमद्वयसंभवात्प्रश्नः । तत्र यदा प्रयोग-

---

उ.]साक्षादेव सत्किंचित्क्रियत इति । लवण'मित्यादिगणपाठान्मान्ता अपि एते शब्दाः स्वतन्त्रा इति भ्रमं व्यावर्तयति भाष्ये—मकारान्तत्वं चेति । पुनःप्रसङ्गेति । परत्वाद्विकल्पेऽपि तदभावे नित्यविधिप्राप्त्या न दोष इति भावः । न च प्राप्तविभाषाविषये वैकल्पिकाऽभावे नित्याऽङ्गीकारे विकल्पशास्त्रवैयर्थ्यापत्तिः । अच्व्यन्ते चारितार्थ्यात् । भाष्ये–गतिसंज्ञासन्नियुक्तमिति । वैकल्पिकगतिसंज्ञासंनियुक्तमित्यर्थः । एकदेशेति । एवं च 'लवणीकृत्ये'त्यनिष्टं स्यादिति भावः। भाष्ये–लवणंशब्द इति । 'लवण'मिति गणपाठः । तस्य–'लवण'शब्दस्य लवणमित्यादेश इत्यर्थः । गतिसंज्ञासंनियुक्तत्वाद्गतिसंज्ञाऽभावे आदेशाऽभाव इति भाष्ये विभाषेत्युक्तम् । अनेन गतित्वाऽभावे च लवणीशब्दे पूर्वेण गतित्वमिति भावः । [साक्षात्प्रभृ] ॥

ते प्राग्धातोः । ननु 'ते' इत्यनेन यदि लब्धसंज्ञानां परामर्शस्तदा द्वितीयपक्षानुत्थितिरेव, केवलानां परामर्शे त्वेतत्संज्ञारहितानामप्याद्यपक्षे व्यवहितप्रयोगा-

---

१ 'यदा साक्षादेव'। 'साक्षादेव किंचि'। 'साक्षात्कि' । २ 'चव्यन्तस्य'।
३ 'सिद्धो' । ४ 'तत्र च्व्यन्तस्य' । ५ 'शब्दस्य' ।

क्तव्याः। आहोस्वित्संज्ञानियमार्थम्—'एते प्राक्चाऽप्राक्च च प्रयोक्तव्याः। प्राक्प्रयुज्यमानानां गतिसंज्ञा भवती'ति ॥ कश्चाऽत्र विशेषः ? ॥*॥ प्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थमिति चेदनुकरणस्येतिकरणपरप्रतिषेधोऽनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः ॥*॥ प्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थमिति चेदनुकरणस्येतिकरणपरप्रतिषेधो वक्तव्यः॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'अनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः' । अनिष्टशब्दता मा भूदिति ॥ ॥*॥ छन्दसि परव्यवहितवचनं च ॥*॥ [छन्दसि परव्यवहितवचनं कर्त्तव्यम्]॥ छन्दसि परेऽपि 'व्यवहिताश्चे'ति वक्तव्यम् ॥*॥ संज्ञानियमे सिद्धम् ॥*॥ संज्ञानियमे [सति] सिद्धमेतद्भवति ॥ अस्तु तर्हि संज्ञानियमः ॥ ॥*॥उभयोरनर्थकं वचनमनिष्टाऽदर्शनात्॥*॥उभयोरपि [illegible]भयोर्वचनमनर्थकम्॥

प्र.]नियमस्तदा त इत्यनेन लब्धगत्युपसर्गसंज्ञाः परामृश्यन्ते।यदा तु संज्ञानियमस्तदा प्रादय उपनिषत्पर्यन्ताः स्वरूपेणैव प्रत्यवमृश्यन्ते, संज्ञाया अनिष्पादात् । अनेनैकवाक्यतामापन्नैः पूर्वसूत्रैस्तस्या विधानात् । अनुकरणस्येति। 'अनुकरणं चानितिपर'मित्यत्रैतद्व्याख्यातम् । संज्ञानियमे सिद्धमिति। 'अनितिपर'मिति न कर्त्तव्यम् , अनेनैव नियमेन 'खाडिति कृत्वे'त्यत्र संज्ञानिरासस्य सिद्धत्वात् । उत्तरसूत्रद्वयं च न कर्तव्यं भवति । परव्यवहितानां च गत्युपसर्गसंज्ञयोर्निवारणान्न तु प्रयोगस्येत्यर्थः । अस्त्विति । लाघवादस्यैव पक्षस्य युक्तत्वात् । उभयोरिति । भाषायां परव्यवहितप्रयोगो न दृश्यते, तत्र किं प्रयोगनियमेन (वा) संज्ञानियमेन वा । यत्र हि लोके सङ्कीर्णः प्रयोगो, यथा गौर्गावीति, तत्राऽसाधुपरिहाराय साध्व-

---

उ.]नापत्तिरत आह— तत्र यदेति । अनिष्पादादिति । संज्ञानियमपक्षेऽस्य परिभाषात्वेनैकवाक्यतयैव संज्ञाविधानादिति भावः । प्रत्यासत्तेश्च गत्युपसर्गसंज्ञाविषय एव नियमो न निपातसंज्ञाविषयक इति बोध्यम् । । ननु संज्ञानियमे इदं व्यर्थम् , अप्राक्प्रयुज्यमानानामपि संज्ञायां जातायामनिष्टाऽभावादत आह—अनितीति । एवं चैवमाद्यकरणमेवाऽत्र पक्षे सूत्रस्य फलमिति भावः । नतु प्रयोगस्येति। न चाऽप्राप्तसंज्ञानां परव्यवहितानां संज्ञार्थमुत्तरसूत्रम्, फलाऽभावात् ,परव्यहितानामेकाक्षिनामेव च्छन्दसि प्रयोगेण 'गतिर्गता'विति फलस्य वक्तुमशक्यत्वात् । एवं च संज्ञानियमे प्रयोगनियमपक्षीयफलसिद्धिः,त्रितयाऽकरणलाघवं चेति भावः।नन्वापाद्यमानव्यवहितपरप्रयोगनिवृत्तये सूत्रं स्यादत आह—भाषायामिति। एवं चाऽनभिधानेन प्रत्याख्यानमिति भावः । न दृश्यत इति ।' शिष्टानां यज्ञकर्मणोऽन्यत्रापी'ति

---

१ 'वक्तव्याः' । २ 'स्येतिपरप्रति' । ३ क्वचिन्न ।
४ रूपं स्यात् । ५ 'वक्त' ।

किं कारणम् ?॥ 'अनिष्टाऽदर्शनात्'। नहि कश्चित्प्रपचतीति प्रयोक्तव्ये 'पचति प्रे'ति प्रयुङ्क्ते। यदि चाऽनिष्टं दृश्येत,ततो यत्नार्हं[1] स्यात् ॥*॥ उपसर्जनसन्निपाते तु पूर्वपरव्यवस्थार्थम् ॥*॥ उपसर्जनसन्निपाते तु पूर्वपरव्यवस्थार्थमेतद्वक्तव्यम्[2]–'ऋषभं[3] कूलमुद्रुजम्' 'ऋषभं कूलमुद्वहम्'। अत्र[4] गतेः प्राग्धातोः प्रयोगो यथा स्यात् ॥ यद्युपसर्जनसन्निपाते पूर्वपरव्यवस्थार्थमिदमुच्यते, 'सुकटङ्कराणि [वीरणानि[5], दुष्कटङ्कराणि] वीरणानी'त्यत्र गतेः प्राग्धातोः प्रयोगः प्राप्नोति।आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति–'नाऽत्र गतेः प्राक्प्रयोगो भवती'ति। यदयमीषद्दुःसुषु कृच्छ्राऽकृच्छ्रार्थेषु खलिति खकारमनुबन्धं करोति ॥ कथं कृत्वा ज्ञापकम् ?॥ खित्करणे एतत्प्रयोजनं 'खिती'ति मुम् यथा स्या[6]दिति। यदि चाऽत्र गतेः प्राक्प्रयोगः स्यात्, खित्करणमनर्थकं स्यात्। अस्त्वत्र मुम्। 'अनव्ययस्ये'ति प्रतिषेधो भविष्यति। पश्यति त्वाचार्यो–'नात्र गतेः प्राग्धातोः प्रयोगो भवती'ति, ततः खकारमनुबन्धं करोति ॥ नैतदस्ति

प्र.]नुज्ञानं कर्तव्यम्।न त्वसङ्कीर्ण एव प्रयोगे स्थिते शास्त्रस्य किंचिदस्ति प्रयोजनम्। छन्दसि तु परव्यवहितप्रयोगो दृश्यत ए[6]वेति। उपसर्जनसन्निपात इति। यद्यपि लोके विपरीतः प्रयोगो न दृश्यते,तथापि 'कूलमुद्रुज'मित्यादौ द्वयोरप्युपपदत्वात्समासे कृते'उपसंर्जनं पूर्व'मिति शास्त्रदर्शनात्पर्यायेण पूर्वनिपातेन भाव्यं, कूलमुद्रुजम् उत्कूलंरुजमित्येवं यो भ्राम्येत्तं प्रतीदं सूत्रं कर्तव्यमित्यर्थः। सुकटङ्कराणीति। सुखेन कटाः क्रियन्त इति 'कर्तृकर्मणोश्च भूकृञो'रिति खल्। तत्राऽस्मान्नियमात्कटंसुकराणीति प्राप्नोति। अस्त्वत्रेति। शास्त्रेण प्राप्नोतु, प्रतिषेधात्तु नैव प्रयुज्यत इत्यर्थः। खित्करणादव्ययस्यापि भवत्विति चेत्,नैतदस्ति।'अनव्ययस्ये'ति-

उ.]शेषः। द्वयोरप्युपपदत्वादिति। यद्यपि समासः क्रमेणैव, तथापि कदाचित्पूर्वं कूलशब्देन समासे तत उदेति विपरीतः प्रयोगः स्यादिति भावः। तथा च सूत्रसार्थक्याय प्रयोगनियमपक्ष एवादर्त्तव्यः। तस्मिंश्च कृतेऽनितीत्याद्यपि सर्वं कार्यमिति तात्पर्यम्। ननु सुस्थितं कटं कुर्वन्तीत्यर्थान्नाऽयं गतिरुपसर्गो वेति न दोषोऽत आह–सुखेनेति। उत्तरसूत्रे एव खलः खित्त्वस्य सफलत्वादिति भावः। ईषच्छन्दयोगे तु स खल्नाऽनभिधानात्। अन्यथेषदाढ्यंभवं भवता, ईषदाढ्यङ्करो मैत्रो भवतेत्यादावीषतोऽगतित्वेन खित्त्वस्य चारिताथ्योद्व्याख्याऽसङ्गतिरेव स्यादिति बोध्यम्। नन्वजन्तत्वात्सोर्मुमः प्राप्तिरस्त्येवेत्यत आह भाष्ये–अस्त्वत्रेति। प्राप्नोत्वित्यर्थः। प्रत्यक्षत्वादिति। विभिन्नत्वादित्यर्थः। प्रयोगनियमस्येति। एवं च

१ 'यत्नार्हः'। २ 'थं वचनमेतद्व'। ३ 'वृषभं'। ४ 'तत्र'।
५ क्वाचित्कः। ६ क्वचिन्न। ७ एजः। ८ वाऽद सु

ज्ञापकम् । यद्यत्र गतेः प्राक्प्रयोगः स्यात्, स्यादेवाऽत्र मुमागमः॥ कथम्?॥ 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवती'ति । तस्मान्नार्थ एवमर्थेन प्राग्धातुवचनेन ॥ कथम्—'ऋषभं कूलमुद्रुजम्' 'ऋषभं कूलमुद्वहम्'?॥

नैष दोषः । नैष उदिरुपपदम् ॥ किं तर्हि ?॥ विशेषणम् । उदि कूले रुजिवहोः' उत्पूर्वाभ्यां रुजिवहिभ्यां कूले उपपदे इति ॥ [ते प्राग्धातोः] ॥

कर्मप्रवचनीयाः ॥ १।४।८३ ॥

किमर्थं महती संज्ञा क्रियते ? ॥ अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत—'कर्म प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीया' इति ॥ के पुनः कर्म प्रोक्तवन्तः ? ॥ ये संप्रति

प्र.]निषेधस्य प्रत्यक्षत्वाद्बाधितुमशक्यत्वात् । प्रयोगनियमस्य त्वन्यत्र[१] सावकाशत्वाद्बाधेऽपि न क्षतिः[३] । स्यादेवेति । 'कटंसुकराणी'त्येवमपि[२] प्रयोगे स्यादेव सुमित्यर्थः । [ते प्राग्धातोः] ।

कर्मप्रवचनीयाः। किमर्थमिति । लाघवार्थत्वात्संज्ञाकरणस्य लाघवप्रकर्षाय एकाक्षरा द्व्यक्षरा वा संज्ञा कार्येति भावः। अन्वर्थसंज्ञेति । अर्थमनुगता,अर्थेन वा अनुगता, अङ्गीकृतप्रवृत्तिनिमित्ता या सा संज्ञाऽन्वर्थसंज्ञा[४] । कर्म प्रोक्तवन्त इति ।

उ.]विधिबाधापेक्षयाऽन्यत्र चरितार्थस्य परिभाषारूपत्वेन गुणभूतस्य बाध उचित इति भावः ।भाष्ये–एवमर्थेनेति।प्रयोगनियमार्थेनेत्यर्थः।सुकटङ्कराणीत्यसिद्धेरिति भावः । ननु सूत्राऽभावे,संज्ञानियमेऽपि वोत्कूलंरुज इति विपरीतप्रयोगापत्तिरत आह भाष्ये—नैष उदिरिति । तस्मात्प्रयोगनियमार्थं, संज्ञानियमार्थं वोभयथापि सूत्रं न कार्यमेव । आद्ये सुकटङ्कराणीत्यसिद्धेः, अन्त्ये कटंसुकराणीत्यस्याऽप्यापत्तेः । अनभिधानेन वारणे तु व्यर्थमेव सूत्रमित्याशयः । यत्तु भ्रमनिवृत्त्यर्थेऽपि सूत्रे संज्ञानियमपक्ष एवादर्त्तव्यः कटंसुकराणि सुकटङ्कराणीत्युभयविधप्रयोगसिद्धये इति स्थितमिति । तन्न । कटंसुकराणीत्यस्येष्टत्वे मानाऽभावात्। अत्र गतेः प्राग्धातोः प्रयोगः प्राप्नोति।'यद्यत्र गतेः प्राक्प्रयोगः स्या'दित्यादिशब्दैस्तदनिष्टत्वस्यैव लाभादिति दिक्।

कर्मप्रवचनीयाः । ननु संज्ञां विना तत्प्रयुक्तकार्याऽसिद्धिरत आह–लाघवार्थत्वादिति। ननु सर्वाऽपि संज्ञा–अर्थं प्रयोजनमनुगतैवेत्यत आह–अर्थमिति । अर्थशब्दोऽभिधेयपर इति भावः। अङ्गीकृतप्रवृत्तिनिमित्तेति। अङ्गीकृतयोगाऽर्थप्रवृत्तिनिमित्तेत्यर्थः । एवं च योगरूढा संज्ञाऽन्वर्थसंज्ञोच्यते । भाष्ये–कर्म प्रोक्तवन्त इति । कर्म–क्रियागतविशेषमित्यर्थः । भूते 'कृत्यल्युटो बहुल'मिति कर्त्तर्यनीयः ।

ननु निपातानां द्योतकत्वात् 'प्रोक्तवन्त' इत्यसङ्गतमत आह–प्रयुज्यमाने इति।

---

१ क्वचिन्न । २ 'तत्र कटंसुकराणी' । ३ काचित्क्षतिः । ४ 'साऽन्वर्थ' ।

क्रियां नाहुः ॥ के च संप्रति क्रियां नाहुः ?॥ येऽप्रयुज्यमानस्य क्रियामाहुस्ते कर्मप्रवचनीयाः ॥ [कर्मप्रवचनीयाः] ॥

प्र.] प्रयुज्यमाने क्रियापदे क्रियाविशेषं द्योतितवन्त इत्यर्थः । क्रियां नाहुरिति । क्रियागतं विशेषं न द्योतयन्तीत्यर्थः । येऽप्रयुज्यमानस्य क्रियामाहुरिति । 'शाकल्यस्य संहितामनु प्रावर्ष'दिति[1] वाक्येऽप्रयुज्यमानस्य निशमेर्या क्रिया तत्कृतो वर्षसंहितयोर्हेतुहेतुमद्भावलक्षणः[2] सम्बन्ध इत्ययमर्थोऽनुशब्दसन्निधौ प्रतीयते।तदयमनुः संहितामिति द्वितीययाऽभिहितं संबन्धमवच्छिनत्ति । विशिष्टक्रियाभिजनितत्वेन, हेतुहेतुमद्भावलक्षणविशेषरूपतया वा तत्सन्निधौ सम्बन्धस्य संप्रत्ययात् । तथा हि—क्रियायास्तावदयं न वाचकः,कारकविभक्तिप्रसङ्गात्। शेषविभक्तिसम्बन्धस्याऽप्रतीतिप्रसङ्गाच्च। अत एव न क्रियापदाक्षेपकः।यथा 'प्रादेशं विपरिलिखती'ति विमाय परिलिखतीति विशब्दो विमानक्रियाया आक्षेपक इति 'प्रादेश'मिति कर्मणि द्वितीया । क्रियाविशेषद्योतकत्वमपि क्रियापदसन्निधाने दृष्टमिति अत्र न सम्भवतीति पारिशेष्यात्[3]तत्सम्बन्धावच्छेदहेतुरनुः सम्पद्यते । तथा चोक्तं हरिणा—

उ.] 'सुखमनुबभूवे'त्यादौ द्योतकेपि प्रोक्तत्वमस्त्येवेत्यर्थः । ननु निपाताः क्रियां कदापि[4] न वदन्तीति 'संप्रती'त्ययुक्तमत आह—**क्रियागतमिति**। यदि संप्रति क्रियागतं विशेषं न द्योतयन्ति, किं तर्हि द्योतयन्तीत्यत्राह भाष्ये—**येऽप्रयुज्यमानस्येति**। तद्वाच्यां क्रियां—तद्वाच्यक्रियाकृतसंबन्धविशेषम् । तदेवोपपादयति—**शाकल्यस्येति** । तत्र संबन्धावच्छेदप्रकारमाह—**विशिष्टक्रियेति** । निशमनक्रियाजनितसंबन्धेन संहितासंबन्धि वर्षणमिति बोध इति भावः । एवं बोधाऽननुभवादाह—**हेतुमदिति** । संहिताहेतुकं प्रवर्षणमिति बोधः। वस्तुतः क्रियाद्वारको यः संबन्धः स हेतुत्वादिना भासते इति तत्त्वम् । **क्रियायाः**—क्रियागतविशेषस्य, **वाचको**[5]—द्योतक इत्यर्थः। **कारकविभक्तिप्रसङ्गादिति** । 'वृक्षं वृक्षं प्रति सिञ्चती'त्यादा'वुपपदविभक्ते'रिति न्यायेन कर्मणि द्वितीयैव स्यादित्यर्थः। मम तु प्रतिद्योत्यसंबन्धेनान्वये कारकविभक्तेरप्राप्तावियमिति भावः । ननु को विशेषोऽत आह—**शेषेति** । शेषविभक्त्यर्थसम्बन्धस्येत्यर्थः।अनेन कारकविभक्त्यर्थस्यापि सम्बन्धत्वं सूचितम्। सम्बन्धस्याऽपि न वाचकः, द्वितीययैव तत्प्रतीतेः । **अत एवेति** । सम्बन्धाऽप्रतीतिप्रसङ्गादेवेत्यर्थः। तदाक्षेपे तां प्रति कर्मत्वादिनैवाऽन्वयसम्भवादिति भावः । **कर्मप्रवचनीययुक्ते**' इत्यस्य वैयर्थ्यं च स्यादित्यपि बोध्यम् । क्रियागतविशेषद्योतकत्वाऽभावे युक्त्यन्तरमप्याह—**क्रियाविशेषेत्यादि** । **न संभवतीति** । 'अनु हरिं सुरा' इत्यादौ क्रियापदाऽसन्निधानादिति भावः। **पारिशेष्यादिति** । एवं च संबन्ध-

१ 'दित्यत्र वाक्ये' । २ 'हेतुहेतुमद्भाव' । ३ 'त'दिति क्वचिन्न । ४ 'कदापि क्रियां' । ५ द्योतको वाचक' ।

अनुर्लक्षणे ॥ १।४।८४ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥ कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्यात् । गत्युपसर्गसंज्ञे मा भूतामिति ॥ किं च स्यात् ? ॥ शाकल्यस्य संहितामनु[1] प्रावर्षत्–'गतिर्गता'विति निघातः प्रसज्येत ॥ यद्येवं वेरपि कर्मप्रवचनीयसंज्ञा वक्तव्या।वेरपि निघातो नेष्यते–'प्रादेशं[2] प्रादेशं विपरिलिखति'॥अस्त्यत्र विशेषः। नाऽत्र वेर्लिखिं प्रति क्रियायोगः ॥ किं तर्हि ?॥अप्रयुज्यमानं[विमानं[3] प्रति]। प्रादेशं[3] प्रादेशं विमाय परिलिखती'ति ॥ यद्येवमनोरपि कर्मप्रवचनीयसंज्ञया नार्थः । अनोरपि[4] हि न वृषिं प्रति क्रियायोगः ॥ किं तर्हि ?॥ अप्रयुज्यमानं [निशमिं[5] प्रति[3]]—शाकल्येन सुकृतां संहितामनुनिशम्य देवः प्रावर्षत् ॥

प्र.]'क्रियाया द्योतको नाऽयं न संबन्धस्य वाचकः[6]।नापि क्रियापदाक्षेपी संबन्धस्य तु भेदकः'। इति । तत्र 'क्रियामाहु'रिति क्रियाशब्देन तदुपजनितसम्बन्धविशेष उपचारादुच्यते । 'आहु'रित्यस्याऽपि द्योतयन्तीत्ययमर्थः । क्वचित्तु[3] प्रवृत्तिनिमित्ताऽभावेपि वचनसामर्थ्यादियं संज्ञा प्रवर्तते । यथा 'सुः पूजाया'मिति सोः[3] षत्वादिनिवृत्तये गत्युपसर्गसंज्ञाबाधनाऽर्था । [कर्मप्रवचनीयाः] ॥

अनुर्ल । किमर्थमिति । 'लक्षणेत्थंभूताख्याने'त्यनेनैव सिद्धत्वादिति प्रश्नः। इतरः शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थं जात्युत्तरं ददाति–कर्मप्रवचनीयसंज्ञेति । निघात इति । निपातत्वादाद्युदात्तोऽत्राऽनुरिष्यते । नाऽत्र वेरिति।नहि प्रादेशो लिख्यते । किं तर्हीति । 'धातुं प्रती'ति वाक्यशेषः । प्रादेशे च योग्या क्रिया वेराक्षेप्येति सामर्थ्याद्विमानक्रियाया आक्षेपः । शाकल्येन सुकृतामिति । अत्र वाक्ये या

उ.]सामान्ये प्राप्तषष्ठीबाधाय द्वितीयार्थमयमारम्भ इति भावः।कारिकायां'क्रियाया' इत्यस्य–क्रियागतविशेषस्येत्यर्थः । भेदको—द्योतकः । [कर्मप्रवचनीयाः] ॥

अनुर्लक्षणे । जात्युत्तरम्–असदुत्तरम् । तत्त्वं च 'लक्षणेत्थ'मित्यनेनैव गत्यादिसंज्ञाबाधसिद्धेरिति भावः । नहि प्रादेश इति । किं तु तत्परिच्छिन्नं भूम्यादीति भावः । धातुं प्रतीति । अप्रयुज्यमानधातुबोध्यक्रियया योगे इति फलितोऽर्थः । ननु या काचित् क्रियाक्षेप्येत्यत आह–प्रादेशे चेति । प्रादेशान्वये इत्यक्षरार्थः । एवं च गतिर्गतावित्यत्र प्रत्यासत्यैकक्रियानिरूपितगतित्ववतोर्ग्रहणेन नाऽत्र निघातप्राप्तिरिति भावः । ननु शाकल्यस्य संहितामित्याद्युदाहरणे संबन्धावच्छेदकताया अन्वादीनामुक्तत्वेन क्रियापदाक्षेपोऽसङ्गतः, द्वितीया यथा स्यादित्युत्तरग्रन्थाऽसङ्गतिश्चेत्यत आह–अत्र वाक्ये इति। 'शाकल्येन सुकृता'मिति वाक्ये।

१ 'शाकल्यसंहिताम' । २ 'प्रादेशं' । 'प्रादेशे प्रादेशे' । ३ क्वचिन्न । ४ 'रपि न वृषिं' । ५'निशमनं प्रति' । ६ 'सम्बन्धस्य न' ।

इदं तर्हि प्रयोजनं, द्वितीया यथा स्यात्—'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीये'ति ॥

अत उत्तरं पठति॥*॥अनुर्लक्षणेवचनानर्थक्यं सामान्यकृतत्वात्॥*॥अनुर्लक्षणेवचनमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ?॥ 'सामान्यकृतत्वात्'। सामान्येनैवात्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भविष्यति'लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः' इति ॥*॥ हेत्वर्थं तु[2] वचनम् ॥*॥ हेत्वर्थमिदं वक्तव्यम् । हेतुः शाकल्यस्य संहिता वर्षस्य, न लक्षणम् ॥ किं वक्तव्यमेतत् ? ॥ नहि ॥ कथमनुच्यमानं गंस्यते ? ॥ लक्षणं हि नाम स भवति येन पुनः पुनर्लक्ष्यते, न यः सकृदपि निमित्तत्वाय कल्पते । सकृच्चाऽसौ शाकल्येन सुकृतां[3] संहितामनु-

---

प्र.]निशमनक्रिया तत्कृतो वर्षसंहितयोः सम्बन्धावच्छेदोऽनुना प्रतिपाद्यत इति नास्ति वर्षक्रियायोगोऽनोरित्यर्थः।अनुर्लक्षण इति। सूत्राऽनुकरणमेतत्।सामान्यकृतत्वादिति । सामान्यं–साधारणं यत्सूत्रमर्थान्तरसंज्ञ्यन्तरनिर्देशात् ,तेनैव कृतत्वात्— सिद्धत्वादित्यर्थः । हेत्वर्थमिति । हेतुरर्थः प्रयोजनम्–प्रयोजक एतस्य वचनस्येत्यर्थः । हेतुरिति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वर्षं प्रति संहिताया कारणत्वाऽवगमादित्यर्थः । किं वक्तव्यमिति । हेतोर्लक्षणत्वं नास्तीति किं परिभाषितव्यमिति पृच्छति। येन पुनः पुनरिति । पौनःपुन्येन साहचर्यावगमे लक्ष्यलक्षणभावो भव-

---

उ.]प्रतिपाद्यते इति। 'शाकल्यस्य संहितामित्युदाहरणे' इति शेषः। गत्यादिसंज्ञापवादत्वं त्वस्या एकशेषस्य द्वन्द्वापवादत्ववद्बोध्यम् । 'शाकल्येन सुकृता'मित्युक्त्या तत्तदृषिकृतत्वं शाखास्वभ्युपैति । स्पष्टं चेदं 'तेन प्रोक्त'मितिसूत्रे भाष्ये । नास्ति वर्षेति । एवं च 'गतिर्गता'वित्यस्य न प्राप्तिः । क्रियायोगश्च तद्गतविशेषद्योतकतारूप एव गतिसंज्ञानिमित्तमिति भावः । एवं चैतद्द्योत्यसंबन्धस्य क्रियान्वयेऽपि न क्षतिरिति तात्पर्यम् । अत उत्तरमिति–सार्वविभक्तिकस्तसिः। अस्योत्तरमित्यर्थः। नन्वनुरिति प्रथमान्तस्य 'वचनमनर्थक'मित्यनेनाऽन्वयोऽनुचित इत्यनोरिति वक्तुमुचितमत आह–सूत्रेति। अनुर्लक्षणे इत्येतद्वचनमित्यर्थः। ननु तस्यापि विशेषत्वा'त्सामान्येने'त्ययुक्तमत आह–सामान्यमिति । ननु साध्यतयाऽस्य हेतुः प्रयोजनं नेत्यत आह–हेतुरिति। प्रयोजक इति।प्रयुज्यतेऽनेनेति व्युत्पत्तेः।भाष्ये–हेतुः शाकल्यस्येति । 'लक्षणेत्थ'मितिसूत्रे ज्ञापकस्यैव लक्षणशब्देन ग्रहाद्धेतोश्च तत्वाऽभावान्न तेन सिद्धिरित्यर्थः । तत्र हेतुत्वमुपपादयति–अन्वयेति । भाष्ये–येन पुनःपुनरिति । 'गृहीतसंबन्धेने'ति शेषः। लक्ष्यलक्षणभाव इति । तद्व्यवहार इत्यर्थः । न यः सकृदपीति । 'गृहीतसंबन्ध' इति शेषः । निमित्तत्वाय ।

---

१ 'वचनानर्थक्यं' । २ क्वचिन्न । ३ 'कृतां' ।
४ 'मिति सूत्र[illegible]' ।

निशम्य देवः प्रावर्षत् ॥ स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यो'ऽनुर्हेता'विति। अथेदानीं लक्षणेन हेतुरपि व्याप्तो, नार्थोऽनेन ? ॥ लक्षणेन हेतुरपि व्याप्तः । नह्यवश्यं तदेव लक्षणं भवति–येन पुनः पुनर्लक्ष्यते ॥ किं तर्हि ? ॥ यत्सकृदपि निमित्तत्वाय कल्पते तदपि लक्षणं भवति । तद्यथा–'अपि भवान्कमण्डलुपाणिं छात्रमद्राक्षी'दिति । सकृदसौ कमण्डलुपाणिश्छात्रो दृष्टस्तस्य तदेव लक्षणं भवति ॥ तदेव तर्हि प्रयोजनं–द्वितीया यथा स्यात् 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीये'ति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । सिद्धाऽत्र द्वितीया 'कर्मप्रवचनीययुक्ते'इत्येव ॥ न सिद्ध्यति । परत्वाद्धेत्वाश्रया तृतीया प्राप्नोति ॥ [एवमर्थमिदमुच्यते] ॥ [अनुर्लक्षणे] ॥

प्र.]तीति भावः । अथेदानीमिति । येनोक्तं 'स तर्हि तथे'ति, स एव सन्दिहानः पृच्छति। व्याप्त इति। हेतुविषयत्वाल्लक्षणस्य तेन हेतुर्व्याप्तो भवति। लक्षणेनेति–सिद्धान्तवादी । तदपि लक्षणमिति । कार्योत्पत्तिनिमित्तमपि तद्विशेषावगमहेतुत्वाल्लक्षणं भवतीत्यर्थः । परत्वादिति । येन नाऽप्राप्तिन्यायेन कर्मप्रवचनीय-

उ.]तेन तत्कारणमेवेत्यर्थः। स तर्हीति। कृतेपि सूत्रे हेतोर्लक्षणशब्देन व्यवहाराऽभावादिति भावः। ननु 'हेत्वर्थमिद'मित्युक्तवन्तं प्रति 'हेतोर्लक्षणत्वाऽभावादनुर्हेताविति वक्तव्य'मित्यन्येनोक्ते, 'अथेदानी'मितिग्रन्थः स्वरसतो हेत्वर्थवादिन इति लभ्यते, तन्न युक्तं,'नार्थोऽनेने'ति वाक्यशेषविरोधात् , नापि सूत्रप्रत्याख्यानवादिनः,तस्य विच्छिन्नत्वादत आह–येनोक्तमिति। ननु हेतुत्वं विना लक्षणत्वस्य विद्युद्वृक्षविषये सत्त्वेन, लक्षणत्वं विना हेतुत्वस्य च दण्डादौ दर्शनेन 'लक्षणेन हेतुर्व्याप्त' इत्यसङ्गतमत आह–हेतुविषयत्वादिति । 'प्रकृतोदाहरणे' इति शेषः । 'व्याप्त' इत्यस्य संबद्ध इत्यर्थो द्रष्टव्यः। ननु भूयो दर्शनाऽभावात्कथं ज्ञापकत्वमत आह भाष्ये–नह्यवश्यमिति । तद्विशेषावगमेति । कालविशेषाऽवच्छिन्नद्रष्टृत्ववगमेत्यर्थः।यो मे कमण्डलुपाणिश्छात्रः पूर्वं दृष्टः सोऽद्य त्वया दृष्ट इति—'अपि भवा'निति वाक्यार्थः।लक्षणत्वं न व्याप्यत्वाऽपरपर्यायमेव,किं तूपलक्षकत्वरूपमपीति भावः । एवं च 'लक्षणेत्थ'मित्यत्राऽपि लक्षणशब्देन हेतोरभिधानादिदं व्यर्थं स्यादत आह भाष्ये–तदेवेति । ननु विध्यन्तरपूर्वकत्वेन द्वितीयाया अपवादत्वात्कथं तृतीयाबाध्यत्वमत आह—येन नेति । बाधेतेति । यत्र हेतुत्वं न भासते तत्र 'लक्षणेत्थ'मित्येतत्संज्ञाप्रयुक्ता द्वितीया सावकाशा । यथा 'वृक्षमनु विद्योतते' इत्यादौ, 'धनेन कुल'मित्यादौ चाऽनोरभावाद्धेतुतृतीया सावकाशेति भावः । ननु

१ 'प्रावर्षदिति' । २ 'सकृद॰॰सौ' । ३ 'एतदेव' । ४ 'तदर्थं' ।
५ 'क्वचित्' । ६ 'हेत्वहेतुविषय' । ७ 'वगमः हे' । 'वगति' ।

आङ्मर्यादावचने ॥ १।४।८९ ॥

॥*॥ आङ्मर्यादाभिविध्योः ॥*॥ आङ्मर्यादाऽभिविध्योरिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्–आकुमारं यशः पाणिनेरिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । 'मर्यादावचने'इत्येव सिद्धम् । एषाऽस्य यशसो मर्यादा ॥

लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः ॥ १।४।९० ॥

कस्य लक्षणादयोऽर्था निर्दिश्यन्ते ?॥ वृक्षादीनाम् ॥ किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? ॥ कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्याद्गत्युपसर्गसंज्ञे मा भूतामिति ॥

प्र.]युक्ते द्वितीया षष्ठ्या एव बाधिका । तां तु परत्वात्तृतीया बाधेत । पुनः संज्ञाविधाने तु स्थानान्तरप्राप्त्या द्वितीया हेतुतृतीयां बाधते । [अनुर्लक्षणे] ॥

आङ्मर्या । आङ्मर्यादाऽभीति । अन्यत्र मर्यादाऽभिविध्योर्भेदेन निर्देशदर्शनात्–विना तेनेति मर्यादा, सह तेनेत्यभिविधिरित्यर्थभेदं मत्वा वार्तिकं पठति । आकुमारमिति । कुमारानपि यशःप्राप्तमित्यर्थः । मर्यादावचन इत्येवेति वचनग्रहणस्येदं प्रयोजनमवान्तरभेदपरिहारेण परिच्छेदहेतुमात्रं मर्यादा यथा गृह्येत ।

लक्षणेत्थम्भू। कस्येति । किं यथा विभक्तिसमीपादयोऽव्ययार्थास्तथा लक्षणादयः प्रत्यादीनाम् ,अथ पदान्तरवाच्याः सन्तो विषयभावेन संज्ञायाः प्रत्यादीनां वा निर्दिष्टा इति प्रश्नः। वृक्षादीनामिति। 'वृक्षं प्रति विद्योतते विद्यु'दिति वृक्षो विद्योतनस्य लक्षणम् । प्रत्यादयस्तु प्राप्तिक्रियाजनितसंबन्धविशेषाऽवच्छेदहेतवः। किमर्थमिति । 'वृक्षं वृक्षं प्रति सिञ्चती'त्यत्र कर्मत्वाद्द्वितीया सिद्धेति तद्विधानार्थं ताव-

---

उ.]कृतेऽप्यस्मिन् द्वितीयया कथं बाधोऽत आह–पुनः संज्ञेति।पुनः संज्ञाविधानेन पुनर्द्वितीयाविधानं कल्प्यते । तच्च तृतीयाप्राप्त्युत्तरकालत्वात्स्थानान्तरप्राप्तमित्युच्यते इति बोध्यम् । [अनुर्लक्षणे] ॥

आङ्मर्यादा । ननु परिच्छेदहेतुमात्रं मर्यादेति सिद्धमेवाऽभिविधावपीत्यत आह–अन्यत्रेति । अवान्तरेति । मर्यादाविशेष एवाऽभिविधिः । मर्यादैव यदा कार्येण युज्यते तदाऽभिविधिः, यदा तु न तदा मर्यादेति विशेषाऽविवक्षणादिति भावः। तदुक्तं भाष्ये–एषाऽस्य यशसो मर्यादेति । अस्य–पाणिनेः। एषा–कुमाररूपा । मर्यादा–परिच्छेदहेतुरित्यर्थः । [आङ्मर्यादा] ॥

लक्षणेत्थं। प्रत्यादीनां वेति। तेषां तद्विषयत्वं च तद्घटितसंबन्धपरिच्छेदकत्वाद्बोध्यम् । भाष्ये–वृक्षादीनामिति। तदुत्तरविभक्तीनामित्यर्थः । प्रत्यादयस्तु तद्द्योतका इति भावः । संबन्धविशेषेति । वृक्षविद्योतनयोः प्राप्तिक्रियाजनितो लक्ष्य-

---

१ 'आङ्मर्यादा' । २ 'वचनमित्ये' ।

नैतदस्ति प्रयोजनम्।यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतो न च वृक्षादीन्प्रति क्रियायोगः ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं–द्वितीया यथा स्यात्–'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीये'ति। वृक्षं प्रति विद्योतते [विद्युत्]। [वृक्षं परि विद्योतते विद्युत्] ॥ वृक्षमनु विद्योतते इति ॥ [एवमर्थमिदमुच्यते] ॥

अधिपरी अनर्थकौ ॥ १।४।९३ ॥

किमर्थमधिपर्योरनर्थकयोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञोच्यते ? ॥ कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्याद्गत्युपसर्गसंज्ञे मा भूतामिति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनं, यत्क्रियायुक्तौ तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञौ भवतः। अनर्थकौ चेमौ ॥ इदं तर्हि प्रयोजनन्–पञ्चमी यथा स्यात् 'पञ्चम्यपाङ्परिभि'रिति, कुतः पर्यागम्यत इति ॥

सिद्धोऽत्र 'पञ्चम्यपादाने'इत्येव ॥ आतश्चापादानपञ्चम्येव, यत्राधिशब्देन योगे पञ्चमी न विधीयते तत्रापि श्रूयते–'कुतोऽध्यागम्यते' इति ॥

एवं तर्हि सिद्धे सति यदनर्थकयोर्गत्युपसर्गसंज्ञाबाधिकां कर्मप्रवचनीयसंज्ञां शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो'ऽनर्थकानामप्येषां भवत्यर्थवत्कृत'मिति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्?॥निपातस्याऽनर्थकस्य प्रातिपदिकत्वं चोदितं तन्न

उ.]दिदं न भवति। प्रत्यादीनां च क्रियाविशेषाऽनवद्योतनात्क्रियाऽयोगाऽभावाद्गत्युपसर्गसंज्ञाबाधनाऽर्थमपि नोपयुज्यत इति प्रश्नः। वृक्षं प्रतीति। अकर्मकत्वाद्द्युतेः कर्मणि द्वितीया नास्ति। [लक्षणेत्थं]।

अधिपरी। किमर्थमिति। अनर्थकयोः क्रियायोगाऽभावात्संज्ञान्तरबाधनार्थं

प्र.]लक्षणभाव इति भावः।महासंज्ञाकरणेन क्रियाजनितसंबन्धद्योतकताया एव प्रायेण कर्मप्रवचनीयानामुचितत्वादिति तात्पर्यम्। ननु द्वितीयार्थमिदमातव्यकमत आह–वृक्षं वृक्षं प्रतीति। क्रियायोगाऽभावादिति। तेषां समभिव्याहृतविभक्त्यर्थसंबन्धमात्रद्योतकत्वादिति भावः। भाष्ये–न च वृक्षादीन्प्रतीति। प्रतियोगे वृक्षादीनिति द्वितीया संबन्धार्थिका वृक्षाद्युत्तरविभक्त्यर्थसंबन्धिनामेषामित्यर्थः। तत्संबन्धश्च तदर्थसम्बन्धपरिच्छेदकत्वेनेति बोध्यम्। अकर्मकत्वादिति। एवमर्थमर्थं प्रति शब्दनिवेश इत्यादौ निविशत्यधिकरणे द्वितीयाऽर्थमपीदं बोध्यम्।सकर्मकयोगेपि कर्मत्वाऽविवक्षायां सम्बन्धत्वेन विवक्षायां प्रत्यादिद्योत्यसम्बन्धेनाऽन्वयविवक्षायां च द्वितीयार्थमित्यपि बोध्यम्।एतेनाऽकर्मकत्वाद्द्वितीया नास्तीति कैयटोक्तेः सकर्मकधातुयोगे कर्मणि द्वितीययैव सिद्धमिति भ्राम्यन्तः परास्ताः। [लक्षणेत्थंभू] ॥

अधिपरी। ननु गत्यादिसंज्ञाबाधनं फलमित्यत आह–अनर्थकयोरिति।

---

१ क्वचिन्न। २ 'चैतौ'। ३ 'सिद्धन्तु'। ४ 'च श्रूयते'।

वक्तव्यं भवति ॥ अथ वा नेमावनर्थकौ ॥ किं तर्ह्यनर्थकावित्युच्यते ? ॥ अनर्थान्तरवाचिनावनर्थकौ । धातुनोक्तां क्रियामाहतुः । तदविशिष्टं भवति । यथा शङ्खे पयः ॥ यद्येवं धातुनोक्तत्वात्तस्यार्थस्योपसर्गप्रयोगो न प्राप्नोति

प्र.]संज्ञाविधानं नोपयुज्यते। नाऽपि परियोगे पञ्चमीविधानार्थम् । अपेन साहचर्याद्वर्जनविषयपरियोगे तस्या विधानादपादानसद्भावे चाऽधिशब्दस्य प्रयोग इव परियोगे तन्निमित्तायाः पञ्चम्याः सिद्धत्वादिति प्रश्नः । अथ वेति । पूर्वाऽपरितोषेणेदमुच्यते। यस्य शब्दस्य वाच्यं द्योत्यं वा वस्तु न संभवति तस्य वाक्यार्थेऽनुपयोगात्प्रयोगानुपपत्तिः । तस्मादर्थशब्द इह प्रयोजनवाची, तेन योऽर्थोऽनयोर्द्योत्यस्तस्य प्रकरणादिवशात्संप्रत्ययान्निष्प्रयोजनावेतावुच्येते । धातुनोक्तामिति । प्रकरणादिसामर्थ्यावगतविशेषां धातुनोक्तां क्रियामित्यर्थः । आहतुरिति । द्योतयत इत्यर्थः । तदविशिष्टमिति। तत्–क्रियालक्षणं वस्त्वविशिष्टम् । अधिपरिसन्निधानेऽप्यनाहितविशेषमित्यर्थः । यथेति । शङ्खे न्यस्तं क्षीरं शौक्ल्येनाऽभिन्नं शङ्खादित्यर्थः ।
यद्येवमिति।धातोर्वाचकत्वात्तस्य प्रयोगं नाक्षिपति,तेन विना तयोः प्रयोगाऽसं-

उ.]पञ्चमीति। 'पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति सूत्रेणे'ति शेषः। किंचाऽधिशब्दयोगे पञ्चम्यविधानेऽपि यथाऽपादानत्वात्सा तथा परियोगेऽपीत्याह–अपादानेति।आगमनादिक्रियानिरूपितेत्यर्थः । द्वितीयार्थमपि न, अर्थाऽभावेन कर्मप्रवचनीययुक्तत्वस्य निरूपयितुमशक्यत्वादिति भावः । पूर्वाऽपरितोषेणेति । 'नेमावनर्थका'विति भाष्येण स्फुटं तदावेदनादिति भावः। किंचोक्ताऽर्थे ज्ञापितेपि न चारितार्थ्यं,क्रियागतविशेषद्योतकत्वरूपक्रियायोगाऽभावेन गतिसंज्ञाद्यप्राप्तेरिति बोध्यम् । प्रयोगानुपपत्तिरिति । तस्माद्द्योत्यार्थेनाऽर्थवत्त्वमस्याऽप्येषितव्यमित्यर्थः । नन्वेवमनर्थकावित्यसङ्गतमत आह–तस्मादिति । अर्थान्तरबोधकत्वाऽभावान्निष्प्रयोजनावित्यर्थः । ननु धातुना क्रियोक्तावपि तद्गतोपरिभावसर्वतोभावरूपविशेषद्योतनमनयोः फलमत आह–प्रकरणेति। पूर्वं क्रियाप्रक्रमेण 'त'दिति नपुंसकमनुपमन्नमत आह–तदिति। एवं च क्रियायोगसत्त्वात्प्राप्तगत्यादिसंज्ञाबाधनार्थमिदमावश्यकमिति भावः । ननु विपरीतं कुतो न शङ्कितमत आह–धातोरिति। धातोः प्रयोगं व्यर्थत्वेन नाक्षिपतीत्यर्थः । तदेवाह–तेन विनेति । तयोर्वाचकत्वाऽभावादित्यर्थः । नन्वनयोरुपसर्गत्वाऽभावादुपसर्गेत्युपपन्नमत आह– उपसर्गेति।'आगच्छत्यध्यागच्छती'त्यादिपाठः। अत्रेदं बोध्यम्–कैयटोक्तयावयावकदृष्टान्तेन, भाष्योक्तेनाऽपूपौ द्वाविति दृष्टान्तेन चा[2]ऽऽगच्छतीत्यर्थापेक्षयाऽधिकोऽर्थो नाऽनयोर्द्योत्यो, नापि प्रकरणादिनाऽप्यागच्छतीत्यस्योपरिभावसर्वतोभावार्थकत्वं,किं त्वागमनमात्रार्थकत्वमेव,अध्यागच्छतीत्याद्य-

१ निःप्रयोज'। २ 'वा' ।

'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति ॥ उक्तार्थानामपि प्रयोगो दृश्यते । तद्यथा— अपूपौ द्वावानय, ब्राह्मणौ द्वावानयेति ॥ [अधिपरी] ॥

अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु ॥ १।४।९६ ॥

इह कस्मान्न भवति—'सर्पिषोऽपि स्यात्' 'गोमूत्रस्यापि स्यात्' ? ॥ किं च स्यात्?॥ द्वितीयाऽपि प्रसज्येत 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीये'ति॥ नैष दोषः॥ नेमेऽप्यर्था निर्दिश्यन्ते ॥ किं तर्हि ? ॥ परपदार्था इमे निर्दिश्यन्ते—'एते-

प्र.] भवात्। उपसर्गग्रहणं चाऽधिपर्योरुपलक्षणार्थम् ।उक्तार्थानामपीति। प्रकरणादिवशादवगतार्थानामपि स्फुटतराऽवगत्यर्थः प्रयोगो लोके भवति । न चाऽनियमप्रसङ्गः, येषामेव हि गतार्थानां प्रयोगो दृश्यते त एव प्रयुज्यन्ते, न तु वृक्षस्तरुः पादप इति, तथा प्रयोगाऽदर्शनात्। अपूपौ द्वाविति । 'अपूपा'वित्यत एवाऽवगते द्वित्वे द्विशब्दस्याऽपि प्रयोगो लोके दृश्यते । तदेतदुक्तं भवति—यथा यावशब्दो वाक्यान्तरविषयोऽन्य एव, अन्यश्च यावकशब्दः । यथा च ऋषभशब्दो वृषभशब्द इति च । तथैवागच्छत्यध्यागच्छति पर्यागच्छतीति च । तदत्र विषये धातोरधिपर्योश्च सहाऽभिधायित्वमङ्गीकर्तव्यम् । [अधिपरी] ।

अपिः पदार्थ। इहेति । यथाऽपिशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां सत्यां 'स्या'-दित्यत्रोपसर्गाश्रयं षत्वं न भवत्येवं सर्पिःशब्दाद्द्वितीया कस्मान्न भवतीति प्रश्नः ।

इतरो भवत्येवऽत्राऽपेः संज्ञेत्याह- किं च स्यादिति । नेमे इति । यद्यपिशब्दास्यार्था इमे निर्दिश्येरन्, पदार्थग्रहणमनर्थकं स्यात् , स्वपदार्थाऽव्यभिचारात् । संभावनादीनां चोपादानमनर्थकं स्यात् ,तेषामपि पदार्थत्वादिति। परपदार्था इति।

उ.] प्यागमनमात्रार्थकमेव।किं तु बोद्धुस्ततो मिलितादेवार्थबोधेन तस्याप्यनुवादकत्वेन धात्वर्थद्योतकतेति व्यवहारः । फलं तु न किंचिदिति तत्त्वम् । एतेन 'प्रकरणादिसामर्थ्याऽवगतविशेषा'मित्यादिकैयटश्चिन्त्यः । सर्वत्र प्रकरणसत्त्वे तद्विषये एव वैतःप्रयोगे मानाऽभावाच्च । अपूपौ द्वाविति। अत्र द्विशब्दाऽपूपशब्दयोर्वाचकयोः, प्रत्यययोर्द्योतकयोः, प्रकृतिप्रत्यययोर्वाचकद्योतकयोः,द्वावित्यत्र तयोर्वाचकानुवादकयोश्च समुच्चयो दृश्यत इत्यर्थः । [अधिपरी] ।

अपिः पदार्थं । ननूपसर्गत्वप्रयुक्तषत्वस्य 'स्या'दित्यत्र निवृत्तये एतत्संज्ञाप्रवृत्तिरस्त्येवेत्यत आह—यथेति । इत्याहेति । इत्याशयेनाहेत्यर्थः । यद्यपीति । 'यदि-अपिशब्दार्था' इति च्छेदः । स्वपदार्थेति । स्वपदार्थेन पदस्याऽव्यभिचारादित्यर्थः । संभावनादीनां चेति । तेषामप्यपिरूपस्वपदार्थत्वादिति

१ क्वचिन्न । २ 'मधुनोऽपि स्यात्' ।
३ 'ऋषभो वृषभ इति' । ४ शब्दार्था' ।

ष्वर्थेषु यत्पदं वर्तते तत्प्रति अपिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवती'ति ॥ अथ वा यदत्र कर्मप्रवचनीययुक्तं नाऽद्ः प्रयुज्यते ॥ किं पुनस्तत् ? ॥ बिन्दुः ॥ बिन्दोस्तर्हि कस्मान्न भवति ? ॥ 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी'ति प्रथमा भविष्यतीति[1] ॥ [अपिः पदार्थ] ॥

प्र.]'स्या'दित्यादेः परस्य पदस्यामी अर्था इत्यर्थः।तदयमर्थः—'स्या'दित्यादिपदं कर्तृसामान्यवाच्यपि यदा सामर्थ्यात्कर्तृविशेषे बिन्दौ वर्तते तदा तत्प्रत्यपिः कर्मप्रवचनीयः। सर्पिःशब्दस्तु समुदाय एव वर्तते नावयवे। अत एवावयवोपजनितव्यतिरेके षष्ठी भवति। अथ वेति। बिन्दुकर्तृकत्वं क्रियायाः द्योतयितुमपिः प्रयुज्यते इति बिन्दुं प्रति कर्मप्रवचनीयोऽपिर्न तु सर्पिः प्रतीति भावः। बिन्दोस्तर्हीति। ननु यदा बिन्दुशब्दो न प्रयुज्यते तदाऽपिः कर्मप्रवचनीयः। तदुच्यते वृत्तिकारैः—पदान्तरस्याऽप्रयुज्यमानस्यार्थःपदार्थ इति।न चाऽप्रयुक्ते द्वितीया विधातुं शक्या। अत्राहुः—पदार्थग्रहणमिहोपलक्षणार्थमुपात्तं, तेन यस्मिन्पदार्थे पदान्तरस्याऽभिधानशक्तिर्नास्ति तत्राऽपिः कर्मप्रवचनीयः। ततश्च गतार्थो बिन्दुशब्दो यदा विस्पष्टप्रतिपत्तये प्रयुज्यते तदाप्यपिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति। उपपदविभक्ते-

---

उ.]भावः।एषु वर्तमानोऽपिरिति नार्थस्तथासति प्रत्यासत्त्या पदार्थशब्देनाऽपेः स्वपदार्थ एव गृह्येतेति तद्वैयर्थ्यम्। 'अपिः कर्मप्रवचनीय' इत्येव वदेदिति तात्पर्यम्। यदा सामर्थ्यादिति। अपिशब्दसामर्थ्यादित्यर्थः। अयं भावः—कर्मप्रवचनीययुक्तत्वं तद्द्योत्यसंबन्धप्रतियोगित्वमिव तद्द्योत्यबोधकत्वमपि,तच्च 'स्या'दित्यस्यैव न 'सर्पिष'इति न ततो द्वितीया।कर्मप्रवचनीयानां संबन्धद्योतकत्वं तु प्रायिकम्,अधिपर्यादौ व्यभिचारादिति। 'स्या'दित्याख्यातेन बिन्दुत्वेनाश्रयत्वेन वाऽऽश्रयबोध इत्येतत्पक्षतात्पर्यम्। भाष्ये—अथवेति। अयं भावः—अपिना परपदार्थो बिन्दुस्तद्दौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यं संबन्धश्च द्योत्यते। तत्रापिद्योत्यसंबन्धप्रतियोगित्वस्य बिन्दौ सत्त्वात्तस्यैव कर्मप्रवचनीययुक्तत्वमिति। तदाह—बिन्दुकर्तृत्वमिति। तद्दौर्लभ्यप्रयुक्तत्वमिति। तदाह—बिन्दुकर्तृत्वमिति। तद्दौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यं चेत्यपि बोध्यम्। पृथग्बिन्दूपस्थितिस्तस्य चाऽऽख्याताथऽभेदान्वय इत्येतत्पक्षतात्पर्यम्।यदत्र कर्मप्रवचनीययुक्तं—कर्मप्रवचनीयद्योत्यसंबन्धप्रतियोगीति भाष्याक्षरार्थः। उपलक्षणार्थमिति। यत्पदप्रयोगं विनाऽपि तदर्थोऽपिशब्देनाऽवश्यं द्योत्यते तादृशाऽपेः कर्मप्रवचनीयत्वमित्यर्थः। तत्फलितमाह—तेन यस्मिन्निति। पदान्तरस्य—तद्वाचकत्वेन प्रसिद्धातिरिक्तस्य।अभिधानशक्तिर्नास्ति। 'अपिशब्दसमाभिव्याहारं विने'ति शेषः। अर्थात्तत्समभिव्याहारेऽस्तीति लब्धम्। एवं च 'सर्पिष'इत्येतत्तत्संबन्धिबिन्दुपरं

---

१ इतिः क्वचिन्न । २ 'सुपलक्षणार्थमिहो' ।

अधिरीश्वरे ॥ १।४।९७ ॥

॥*॥अधिरीश्वरवचने उक्तम्॥*॥[अधिरीश्वरवचने उक्तम्]॥किमुक्तम् ?॥ 'यस्य चेश्वरवचनमिति कर्तृनिर्देशश्चेदवचनात्सिद्धम्' ॥ 'प्रथमानुपपत्तिस्तु' । 'स्ववचनात्सिद्ध'मिति ॥ अधिः स्वं प्रति कर्मवचनीयसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् ॥ [अधिरीश्वरे] ॥

प्र.]रिति । कारकविभक्तिरत्र प्रथमा । सर्वत्रैव वाक्येऽवश्यभाव्यं क्रियया,अन्ततः सत्तया । तत्र बिन्दोः प्रथमं 'स्या'दित्यनेन संबन्धोऽन्तरङ्गः,पश्चात्तु तद्वारकोऽपिशब्देन । [अपिः पदार्थे] ।

अधिरी । उक्तमिति । वक्ष्यमाणमपि बुद्ध्या निरूपितत्वादुक्तमित्युक्तम् । **कर्तृनिर्देशश्चेदिति ।** यदीश्वरवचनमित्यनेन पदेनेश्वरः स्वामी भृत्यनियोगादौ यः कर्ता स निर्दिश्यते तदाऽनेन स्वामिनः सप्तमी विधीयते-'अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चाला' इति । तत्राऽधिकरणत्वादेव सप्तमी सिद्धा । ब्रह्मदत्ते स्थिताः पञ्चाला इत्यर्थावगमात्। 'पञ्चाला' इति च प्रथमा न प्राप्नोति, 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीये'ति द्वितीयया बाधितत्वात् । **स्ववचनादिति ।** 'अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चाला' इत्यस्याऽन्यथासिद्धत्वादधिः स्वे इति वक्तव्यम् , अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्त' इत्यर्थम् । **'ईश्वरवचन'**मिति च कर्तृषष्ठ्या समासः। 'ईश्वरेण यदुच्यते स्वं तत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमी'ति । यदि वा-यस्य संबन्धिन ईश्वरस्य वचनं सप्तमी । तत्र पञ्चालेष्वा-

---

उ.]बोध्यम्।वागादिशब्दे स्त्रीत्वस्य प्रकृतिवाच्यत्वेऽपि द्योतकटाबादिप्रयोगवत्तस्य द्योतकत्ववच्च बिन्दुशब्दप्रयोगेप्यपेस्तद्द्योतकत्वाऽक्षतिरित्याह-**ततश्चेति**।ननु प्रथमायाः कारकाधिकारेऽपठितत्वात्कथं कारकविभक्तित्वमत आह-**सर्वत्रैवेति**। क्रियाजनकार्थकत्वमेव कारकविभक्तित्वमिति भावः । **अन्तरङ्ग इति ।** अपिद्योत्यो बिन्दुरिति तस्य कथमपिसंबन्धो बहिरङ्ग इति चिन्त्यम् । अपिना द्योत्यद्योतकभावः संबन्धः स्वाभाविक इति तस्य कथं 'स्या'दित्येतत्संबन्धोत्तरकालिकता, तस्माद्वाचनिकोऽयं न्याय इति तत्त्वम् ॥ [अपिः पदार्थे] ॥

अधिरी । वक्ष्यमाणमपीति । 'यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचन'मिति सूत्रे इत्यर्थः । **स निर्दिश्यते इति ।** यन्निष्ठमीश्वरत्वमुच्यते इत्यर्थादिति भावः । **प्रथमा न प्राप्नोतीति**।सूत्रे ईश्वरेणेशितव्यस्याक्षेपात्तं प्रत्यपि कर्मप्रवचनीयत्वादिति भावः । **ईश्वरेण यदुच्यते इति ।** सम्बध्यत इत्यर्थः । ईश्वरेण स्वनिरूप्यधर्मवत्तया यदुच्यत इत्यर्थो वा । निरूपकस्यैव कर्तृत्वविवक्षा, न त्वीशितव्यस्य । देशरूपत्वेन पञ्चालानामप्याधारत्वेन सप्तमी सिद्धेत्यत आह-**तत्रेति ।** आसनादिक्रियो-

---

१ लुप्तं स्यात् । २ क्वचिन्न । ३ 'नात्तु सिद्धं' । ४ 'देवदत्ते' ।

लः परस्मैपदम् ॥ १।४।९९ ॥

॥*॥ लादेशे परस्मैपदग्रहणं[1] पुरुषबाधितत्वात् ॥*॥ लादेशे परस्मैपद-ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'पुरुषबाधितत्वात्' ॥*॥ इह वचने हि संज्ञाबाधनम् ॥*॥ इह हि क्रियमाणेऽनवकाशा पुरुषसंज्ञा परस्मैपदसंज्ञां बाधेत॥ परस्मैपदसंज्ञाऽप्यनवकाशा, सा वचनाद्भविष्यति॥ सावकाशा पर-स्मैपदसंज्ञा ॥ कोऽवकाशः ? ॥ शतृक्वसू अवकाशः ॥*॥ सिचि वृद्धौ तु परस्मैपदग्रहणं[2] ज्ञापकं पुरुषाऽबाधकत्वस्य ॥*॥ [सिचिवृद्धौ[3] परस्मैपदग्रहणं ज्ञापकं पुरुषाऽबाधकत्वस्य]। यदयं 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इति परस्मैपद-ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'न पुरुषसंज्ञा परस्मैपदसंज्ञां बाधते' इति ॥

प्र.]सनादिक्रियोपजनिते संबन्धे षष्ठ्यां प्राप्तायां सप्तमी विधीयते । स्वं च प्रत्यधेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा न तु स्वामिनमिति स्वामिनः प्रथमैव भवति । [अधिरीश्वरे]॥

लः परस्मैपदम् । 'ल' इत्यादेशाऽपेक्षा षष्ठी । लादेशाः परस्मैपदसंज्ञका[4] इत्यर्थः । लादेश इति । 'लस्ये'त्यत्र 'परस्मैपद'मिति वक्तव्यम् । इह तु वचने एकसंज्ञाऽधिकारात्परस्मैपदसंज्ञां शतृक्वस्वोः सावकाशां पुरुषसंज्ञास्तिङ्क्षु बाधेरन्नि-त्यर्थः । सिचि वृद्धौ त्विति । अस्मादेव लिङ्गादेकसंज्ञाधिकारोऽत्र बाध्यत इति भावः । आत्मनेपदसंज्ञया परस्मैपदसंज्ञाया बाधनं यथा स्यादित्येवमर्थं त्विह प्रक-रणेऽनयोः संज्ञयोर्विधानम्।सामान्याऽपेक्षं च ज्ञापकमित्यात्मनेपदसंज्ञयाऽपि पुरुष-

---

उ.]पजनितः संबन्धः—स्वस्वामिभावादिः।ननु ब्रह्मदत्तादपि द्वितीयापत्तिरत आह—स्वं चेति । तस्यैवं कर्मप्रवचनीयद्योत्यसम्बन्धप्रतियोगित्वेन ब्रह्मदत्तान्न द्वितीयेति भावः । [अधिरीश्वरे] ॥

लः पर । नन्वस्य प्रथमान्तत्वे लकाराणामेव परस्मैपदसंज्ञा स्यात्तथा चानु-दात्तङित्त्यो लकारा एव न स्युः । किं च 'तङाना'वित्यत्र प्रथमान्तस्य सम्बन्धो न प्राप्नोतीत्यत आह—षष्ठीति । अत एव 'टित आत्मनेपदाना'मित्यादि चरितार्थम् । तङानावित्यादेश्च तङानभाविनि लक्षणायां गौरवमतः षष्ठ्यन्तत्वमेवादेशापेक्षया युक्तमिति भावः । लस्येत्यत्रेति । 'लस्य तिप्तस्झी'त्यत्रेति भावः । भाष्ये—लादेश इत्यस्य—लादेशप्रकरणे इत्यर्थः । बाध्यत इति । इष्टानुरोधादिति भावः । एतेन पर्यायज्ञापनेनाऽपीदं चरितार्थमित्यपास्तम् । ननु तृतीये[5] एव परस्मैपद-संज्ञाऽस्तु, किं ज्ञापकाश्रयणेनेत्यत आह—आत्मनेपदेति । ननु ज्ञापकात्परस्मैपद-संज्ञया समावेशेप्यात्मनेपदसंज्ञया पुरुषसंज्ञानां समावेशो न स्यादत आह—सामान्या-

---

१ 'वचनं' । २ क्वचिन्न । ३ इदं लुप्तं स्यात् । ४ 'संज्ञाः' ।
५ तृतीय इति । तृतीयाध्याये लस्येत्यत्रेत्यर्थः ।

तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥ १।४।१०१ ॥

॥*॥ प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञायामात्मनेपदग्रहणं समसङ्ख्यार्थम् ॥*॥ प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञायामात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यम्। आत्मनेपदानां च प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम्॥ किं प्रयोजनम् ?॥ 'समसङ्ख्यार्थम्'। सङ्ख्यातानुदेशो यथा स्यात् । अक्रियमाणे ह्यात्मनेपदग्रहणे तिस्रः संज्ञाः, षट् संज्ञिनः। वैषम्यात्सङ्ख्यातानुदेशो न स्यात् ॥ क्रियमाणेपि चात्मनेपदग्रहणे ॥*॥ आनुपूर्व्यवचनं च ॥*॥ आनुपूर्व्यवचनं च कर्तव्यम् । अक्रियमाणे हि कस्यचिदेव त्रिकस्य प्रथमसंज्ञा स्यात्कस्य चिदेव मध्यमसंज्ञा, कस्यचिदेवोत्तमसंज्ञा[3] ॥*॥ नवैकशेषनिर्देशात् ॥*॥ यत्तावदुच्यते–'आत्मनेपदग्रहणं कर्तव्यं समसङ्ख्यार्थ'मिति तन्न कर्तव्यम्। संज्ञा अपि षडेव निर्दिश्यन्ते ॥ कथम् ?॥ 'एकशेषनिर्देशोऽयम्' ॥ अथैतस्मिन्नेकशेषनिर्देशे सति किमयं कृतैकशेषाणां

प्र.] संज्ञानां च[1] समावेशो भवति। अन्यथा पुरुषसंज्ञाः सावकाशास्तिङ्क्षु अनवकाशया आत्मनेपदसंज्ञया बाध्येरन् । [लः परस्मैपदम्] ।

तिङस्त्रीणि । तिङां षट् त्रिकाः, संज्ञास्तिस्र इति वैषम्याद्यथासङ्ख्यं न प्राप्नोतीति मत्वाह–प्रथमेति । आत्मनेपदग्रहणे च पृथक् क्रियमाणे सूत्रं परस्मैपदविषयमेव भवतीति वाक्यभेदादेकेन वाक्येन परस्मैपदानां त्रयाणां तिस्रः संज्ञा, द्वितीयेनाऽऽत्मनेपदानामिति सिद्धमिष्टम् । वैषम्यादिति। यद्यप्येकैकस्य त्रिकस्याऽनेकसंज्ञाकरणे प्रयोजनाऽभावस्तथापि कस्यचित्त्रिकस्य काचित्संज्ञेत्येतावल्लभ्यते[5] न तु यथाऽभिमतविषयविभागलाभः। आनुपूर्व्यवचनं चेति । अत्र सूत्रे त्रिकाणामुच्चारणं नास्ति, केवलं त्रीणित्रीणीति वीप्सा प्रतिपत्तिस्तेषाम् । तत्राऽनियमप्रसङ्गे नियमार्थमानुपूर्व्यग्रहणं च कर्तव्यमित्यर्थः । एकशेषनिर्देशादिति । आकृत्य-

---

उ.] पेक्षं चेति । पुरुषसंज्ञायां परस्मैपदात्मनेपदग्रहणानुवृत्त्या समावेशसिद्धिः । अनुवृत्तिरेव लिङ्गेन विवक्षिता । एतदर्थमेव चाऽत्र प्रकरणे पुरुषसंज्ञादिविधानमित्यन्ये ॥ [लः परस्मैपदम्] ॥

तिङस्त्रीणि। ननु 'तिङस्त्रीणि त्रीणी'त्यनेनात्मनेपदत्रिकाणामपि ग्रहणं सिध्यतीत्यत आह–तिङां षडिति । नन्वात्मनेपदग्रहणे कृते परस्मैपदसम्बन्धिनां संज्ञा न स्यादिति दोषस्तदवस्थ एवेत्यत आह–आत्मनेपदेति। सहविवक्षाऽभावादेकशेषो न प्राप्नोतीत्यत आह–आकृतीति। इदमुपलक्षणं, व्यक्तिपक्षेपि तत्प्रत्याख्यानात्। यद्वैकशेषशब्देन तन्त्रं लक्ष्यते। नन्वेतत्संज्ञाप्रवृत्तेः पूर्वं 'प्रथममध्यमयो'रिति व्यवहारो-

---

१ क्वचिन्नेदं । क्वचित्सदपि निष्कासितम् । २ 'वैषम्या'दिति क्वचिन्न ।
३ 'संज्ञा स्यात्' । ४ क्वचिन्न । ५ 'लभ्येत' ।

द्वन्द्वः-प्रथमश्च प्रथमश्च प्रथमौ । मध्यमश्च मध्यमश्च मध्यमौ । उत्तमश्चोत्तमश्चोत्तमौ । प्रथमौ च मध्यमौ चोत्तमौ च प्रथममध्यमोत्तमा इति, आहोस्वित्कृतद्वन्द्वानामेकशेषः-प्रथमश्च मध्यमश्चोत्तमश्च प्रथममध्यमोत्तमाः, प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमाश्च-प्रथममध्यमोत्तमा इति ? ॥

किं चातः ? ॥ यदि कृतैकशेषाणां द्वन्द्वः, प्रथममध्यमयोः प्रथमसंज्ञा प्राप्नोति, उत्तमप्रथमयोर्मध्यमसंज्ञा प्राप्नोति, मध्यमोत्तमयोरुत्तमसंज्ञा प्राप्नोति ॥अथ कृतद्वन्द्वानामेकशेषो,न दोषो भवति॥ यथा न दोषस्तथास्तु॥ किं पुनरत्र न्याय्यम् ? ॥ 'उभय'मित्याह । उभयं हि दृश्यते । तद्यथा— बहु शक्तिकिटिकम्, बहूनि शक्तिकिटिकानि । बहु स्थालीपिठरम्, बहूनि स्थालीपिठराणि ॥ यदप्युच्यते—क्रियमाणेऽप्यात्मनेपदग्रहणे 'आनुपूर्व्यवचनं कर्तव्य'मिति । न कर्तव्यम् । ॥[*॥ लोकतः ॥*]॥ लोकत एतत्सिद्धम् ॥ तद्यथा लोके 'विहव्यस्य द्वाभ्यां द्वाभ्यामग्निरुपस्थेय' इति । न चोच्यते—

प्र.]भिधानाश्रयेण प्रत्याख्यातं सूत्रं,शास्त्रप्रक्रियासंपत्त्यर्थमेव संपद्यते । अथैतस्मिन्निति। उभयथा संभवात्प्रश्नः। प्रथममध्यमयोरिति। प्रसिद्धिमाश्रित्यैतदभिधीयते। व्याख्यानान्निर्णय इति मत्वाह—कृतद्वन्द्वानामिति । बहु शक्तिकिटकमिति । एकशेषे कृते द्वन्द्वः 'जातिरप्राणिना'मित्येकवद्भावः । बहुशब्दश्चात्र वैपुल्यवचन इत्येकवचनम् । समुदायस्य वैपुल्यमवयवानां प्रचयाद्भवति । यदा तु समाहारद्वन्द्वे कृते एकशेषः क्रियते तदा 'बहूनि शक्तिकिटकानी'ति भवति। लोकत इति। यथा 'पङ्क्तिस्थेषु ब्राह्मणेषु द्वौ द्वौ ब्राह्मणावानये'त्युक्ते आनुपूर्व्येणानयनं भवति न तु व्युत्क्रमेण तथेहापि भविष्यतीत्यर्थः। विहव्यस्येति। विहव्याख्यस्य सूक्तस्य 'द्वाभ्यां

उ.]न युक्तोऽत आह—प्रसिद्धिमिति । सिद्धान्तकालिकीं प्रसिद्धमित्यर्थः। भाष्ये—किं पुनरत्रेति । यद्यप्यत्र व्याख्यानतः कृतद्वन्द्वानामेवैकशेषस्तथापि लोके कथं न्याय्यमिति प्रश्नः । नन्वस्य बहुशब्दस्य बहुत्वार्थकत्वे एकवचनानुपपत्तिरत आह—बहुशब्दश्चेति। नन्वेवमवयवबहुत्वप्रतीतिर्न स्यादत आह—समुदायस्येति । भाष्ये—लोकत इति । 'विहव्यस्ये'त्यादिस्मृतेरित्यर्थः । तथेहापीति । 'प्रथम'-'मध्यमे'त्यादि महासंज्ञाकरणं तु प्राचामनुरोधेनैवेति भावः।'ममाऽग्ने नंव विहव्य' इति सर्वानुक्रमः । [तिङस्त्रीणि] ॥

१ इदं वार्त्तिकं स्यात् । २ 'किट'। ३ 'णेऽपिचा'। 'माणे आ' । ४ लुप्तं । ५ 'द्वाभ्यामृग्भ्यामग्नि' । ६ 'दुच्यते' । ७ 'द्वन्द्वे' । ८ 'भवती । ९ 'ममाग्ने' इत्यादीनां नवसङ्ख्यानामृचां सूक्तं, विहव्य इतिनामकस्तस्य ऋषिः । 'विहव्यो वैश्वदेव' मितिश्रुतेः। तच्च 'नवानामेतासां शाखान्तरप्रसिद्धदशमर्क्संबन्धेन पञ्च सूक्तानि भवन्ति" इत्यस्मल्लिखिते टिप्पणे। । १० 'सर्वानुक्रम'सूत्रे उक्तमित्यर्थः।

आनुपूर्व्येणेति । आनुपूर्व्येण चोपस्थीयत इति ॥ [तिङस्त्रीणि] ॥

विभक्तिश्च ॥ १।४।१०४ ॥

त्रीणि त्रीणीत्यनुवर्तते, उताहो न ?॥ किं चातः ? ॥यद्यनुवर्त्तते,—'अष्टन आ विभक्ता'वित्यात्वं न प्राप्नोति ॥ अथ निवृत्तं, 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इत्यत्र प्रत्यययोरेव ग्रहणं प्राप्नोति ॥ यथेच्छसि तथास्तु ॥ अस्तु तावदनुवर्तत इति ॥ ननु चोक्त'मष्टन आ विभक्ता'वित्यात्वं न प्राप्नोती'ति॥ वचनाद्भविष्यति । अथ वा पुनरस्तु—निवृत्तम् ॥ ननु चोक्तं 'प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्यत्र प्रत्यययोरेव ग्रहणं प्राप्नोती'ति ॥ नैष दोषः । अचीत्यनुवर्त्तते । न चाऽजादी प्रथमौ प्रत्ययौ स्तः ॥ ननु चैवं विज्ञायते—अजादी

प्र.]द्वाभ्यामग्निरुपस्थेय' इत्युक्ते आनुपूर्व्येण ऋग्द्वयं गृह्यते न तु व्युत्क्रमेण ।

विभक्तिश्च । सति प्रयोजने स्वरित्वप्रतिबद्धे शब्दानामनुवृत्त्यननुवृत्ती भवतः । लिङ्गदर्शनं च पक्षद्वयेऽप्यस्ति इति संदेहात्प्रश्नः—**त्रीणित्रीणीति** । **आत्वं न प्राप्नोतीति** । नह्यष्टन्शब्दात्परं युगपत्त्रिकमस्ति । **प्रथमयोरिति** । प्रत्येकं संज्ञित्वे विभक्तिसमुदायस्य विभक्तिग्रहणेनाऽग्रहणात्प्रथमयोरिति समुदायद्वयाऽपेक्षानुपपत्तौ प्रत्यययोरेव द्वयोर्ग्रहणं प्राप्नोतीत्यर्थः । **वचनादिति** । त्रिकस्य युगपत्प्रयोगाऽभावात्सामर्थ्यात्समुदायवृत्तिर्विभक्तिशब्दोऽवयवे वर्तिष्यत इति भावः । न चाजादी इति।सुशब्दौशब्दौ प्रथमौ,सुश्चाऽजादिर्न भवतीति प्रत्यययोरजादित्वाऽभावादवयवशब्दस्त्रिके समुदाये उपचाराद्वर्त्तत इति भावः । **अजादी याविति** ।

उ.] विभक्तिश्च । अननुवृत्तौ स्वरितत्वप्रतिबद्धत्वमभावप्रतियोगितया बोध्यम् । स्वरितत्वमस्ति नवेति विचारतात्पर्यम् । स्वरितत्वमाचार्याणामप्यनुमेयमेवेति बोध्यम् । **प्रत्येकमिति**। नन्वस्याः प्रत्येकं सत्त्वेऽपि 'द्वितीयायां चे'त्यादिव्यवहारात्रिकस्य त्रिकस्य प्रथमादयः सप्तसंज्ञा अवश्यमभ्युपेयाः । एवं च तया 'प्रथमयो'रित्यत्राप्युपपत्तिरिति चेन्न। पाणिनिना तासामकृतत्वात् । सिद्धान्ते तु त्रिकस्य विभक्तित्वेऽवयवधर्मविभक्तित्वस्य त्रिके आरोपे वा यौगिका एव ते व्यवहाराः संभवन्तीति ताः संज्ञाः सूत्रकृता न कृता इति प्रतीमः । **विभक्तिसमुदायस्येति** । जनपदसमुदायस्य जनपदग्रहणेनाऽग्रहणवदिति भावः । **समुदायद्वयापेक्षानुपपत्ताविति** । तदपेक्षद्विवचनाऽनुपपत्तावित्यर्थः । **सुशब्दौशब्दाविति** । **प्रथमाविति** विशेष्यमचीति विशेषणमिति भावः । **अजादित्वाऽसंभवादिति** । यद्यपि 'शिवोऽर्च्य'इत्यादावुत्वे कृते सम्भवोऽस्ति तथापि तत्र'नादिची'ति निषेध इति भावः

---

१ 'प्रथमयो'। २. अत्रेति क्वचिन्न । ३ 'प्रथमयो' । ४ क्वचिन्न ।

यौ प्रथमौ, अजादीनां वा यौ प्रथमाविति ॥ यत्तर्हि 'तस्माच्छसो नः पुंसी'-त्यनुक्रान्तं पूर्वसवर्णदीर्घं प्रतिनिर्दिशति तज्ज्ञापयत्याचार्यो—'विभक्त्यो-र्ग्रहण'मिति॥अथ वा वचनग्रहणमेव कुर्यात् 'औजसोः पूर्वसवर्णः' इति ॥

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः ॥ १।४।१०५ ॥

अस्मद्युत्तमः ॥ १।४।१०७ ॥ शेषे प्रथमः ॥ १।४।१०८ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥ ॥*॥ युष्मदस्मच्छेषवचनं नियमार्थम् ॥*॥ नियमार्थोऽयमारम्भः॥अथैतस्मिन्नियमार्थे विज्ञायमाने किमयमुपपदनियमो–

प्र.]अजादी विशेष्यौ,प्रथमयोरिति विशेषणं,तैनौजसोरेव ग्रहणमस्त्वित्यर्थः।अजादीनां वेति। 'अची'त्यनुवर्तते। तत्र व्याख्यानात्तदादिविधिः। निर्धारणं चाश्रयिष्यते– 'अजादिषु यौ प्रथमा'विति। एवमप्यौजसोरेव ग्रहणं स्यादिति चोद्यम्।

यत्तर्हीति।'एतान् गाः पश्ये'त्यत्र नत्वनिवृत्त्यर्थं 'तस्मा'दित्युच्यते।औजसोरेव ग्रहणेऽनन्तरात्पूर्वसवर्णदीर्घादुत्तरः शसः सकारो न संभवतीति किं 'तस्मा'दित्य-नेन। तत्क्रियमाणं त्रिकद्वयग्रहणस्य ज्ञापकं संपद्यते। [विभक्तिश्च]।

युष्मदि। किमर्थमिति। किं लादेशविधानवाक्येनैकवाक्यत्वाद्विध्यर्थमिदम्, अथ विहितेषु लादेशेषु नियमार्थमिदमिति प्रश्नः। तत्रैकवाक्यतापक्षे इतरेतराश्रय-दोषपरिहाराय भाविनी संज्ञाऽऽश्रयितव्येति प्रतिपत्तिलाघवार्थं वाक्यभेदेन नियमपक्षं प्रदर्शयितुमाह–**युष्मदस्मदिति। किमयमिति।** ननु प्रत्ययस्य प्राधान्यात्तन्नियम एव युक्तः। नैष दोषः। समुदायस्य संचिस्कीर्षितत्वात् प्राधान्यं, तदङ्गत्वात्तु प्रत्ययो-

---

उ.]एकदेशी शङ्कते–**ननु चेति।**तद्व्याचष्टे–**अजादी विशेष्याविति।** व्याख्यानाच्छ-ब्दरूपं विशेष्यमादाय तदादिविधिरिति भावः।वस्तुतो निर्धारणमेकवचनान्तेन नेति 'कारक' इतिसूत्रे भाष्ये उक्तम्। शब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधिश्चाऽसति गमके नेतीयं शङ्काऽयुक्तैव,तथापि तामुपगम्य पर एकदेशी समाधत्ते–**यत्तर्हीति।** भाष्ये–**विभक्त्योरिति।** विभक्तिसमुदाययोरित्यर्थः। तौ च समुदायौ प्राचां वैयाकरणानां प्रथमाद्वितीयादिसंज्ञत्वेन प्रसिद्धावेव गृह्येते। न च 'तस्मा'दित्यनेन 'गा'इत्येतद्व्यावृत्तये सवर्णदीर्घ एव परामृष्टव्यः, तस्य व्यवहितत्वादित्याशयः। एतद्भाष्यमूलिका एव प्रथमादयः सप्तम्यन्ताः स्वौजसादीनां सप्तानां त्रिकाणां संज्ञा इति बोध्यम्। [विभक्तिश्च]।

युष्मद्यु।विधिनियमसम्भवे विधेर्ज्यायस्त्वादाह–**तत्रेति।** वस्तुत एकवाक्यता-पक्षेऽपि फलतो नियमत्वम्,एतैर्विनापि सिद्धेः।'**शुद्धविध्यर्थ**'मिति पूर्वपक्षः।अन्यथापि सिद्धेरितरनिवृत्त्यर्थमिति सिद्धान्त इति तत्त्वम्। **समुदायस्येति।** विधेये शाब्द

---

१ सङ्ख्याने। २ श्रयणीये। ३ युष्मादीति। ४ संचि।

'युष्मदि मध्यम एव', 'अस्मद्युत्तम एव', आहोस्वित्पुरुषनियमो—'युष्मद्येव मध्यमः' 'अस्मद्येवोत्तम' इति ? ॥ किं चातः ? ॥ यदि पुरुषनियमः शेषग्रहणं कर्तव्यं 'शेषे प्रथमः' इति ॥ किं कारणम् ? ॥ मध्यमोत्तमौ नियतौ, युष्मदस्मदी अनियते, तत्र प्रथमोऽपि प्राप्नोति । तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यं प्रथमनियमार्थं—'शेष एव प्रथमो भवति नान्यत्रे'ति ॥ अथाप्युपपदनियम,—एवमपि शेषग्रहणं कर्तव्यं—'शेषे प्रथमः' इति। युष्मदस्मदो नियते, मध्यमोत्तमावनियतौ, तौ शेषेऽपि[1] प्राप्नुतः । तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यं शेषनियमार्थं—'शेषे प्रथम एव भवति नान्य' इति॥*॥ उपपदनियमे शेष[2]ग्रहणं शक्यमकर्तुम् ॥*॥कथम् ?॥ युष्मदस्मदी नियते, मध्यमोत्तमावनियतौ, तौ शेषेऽपि प्राप्नुतः । ततो वक्ष्यामि—['प्रथ[3]मः'] । 'प्रथमो भवती'ति । तन्नियमार्थं भविष्यति,—'यत्र प्रथमश्चाऽन्यश्च प्राप्नोति तत्र प्रथम एव भवती'ति[4] ॥

॥*॥तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रथमप्र[5]तिषेधः शेषत्वात्॥*॥तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रथम[6]स्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । त्वं च देवदत्तश्च पचथः ॥ अहं च देवदत्तश्च पचावः ॥ किं कारणम्?॥ 'शेषत्वात्'। 'शेषे प्रथमः' इति प्रथमः प्राप्नोति॥

प्र.]१पदयोर्द्वयोरप्यप्राधान्यमित्युभयोरपि नियम आशङ्क्यते—युष्मदि मध्यम एवेति । तुल्यजातीयव्यावृत्तेर्नियमफलत्वादुत्तमप्रथमौ निवार्येते, न तृजादयः । तृजादिविधिसामर्थ्याद्वा नास्ति तेषां निवारणम् । यत्र प्रथमश्चेति । युष्मदि मध्यम एव, अस्मद्युत्तम एवेति युष्मदस्मदोर्नियतत्वात्तयोः पुरुषान्तरं न भवति । मध्यमोत्तमयोस्त्वनियतत्वाच्छेषेऽपि तत्प्रसङ्गे 'प्रथम' इति सूत्रमारभ्यमाणं सिद्धे प्रथमे मध्यमोत्तमयोर्निवारणाय नियमार्थं संपद्यते, 'प्रथम एव भवति न मध्यमोत्तमा'विति । यथा 'समे देशे यजेते'ति पाक्षिक्यां प्राप्तौ नियमः। तत्रेति। उभयथानियमे इत्यर्थः । शेषत्वादिति । यत्र केवले युष्मदस्मदी उपपदे स एवा-

---

उ.]प्राधान्यमुद्देश्ये तूद्देश्यतालक्षणमार्थं प्राधान्यमिति सन्देहे बीजं वक्तुं युक्तम् । सामान्यनियमेऽप्याह—तृजादीति । सिद्धे प्रथमे इति । तिबादिसूत्रेण पक्षे सिद्धे इति भावः । प्रथम एव भवतीति । नियमान्तरस्याऽसम्भवादित्यर्थः । पाक्षिक्यां प्राप्ताविति।नन्वेवमेतन्नियमापेक्षया पुरुषनियमस्य परिसङ्ख्यात्वेन गुरुतयोपपदनियम एवोचित इति चेन्न, अनुवादत्वस्यैवकारार्थगर्भत्वस्य प्राप्तबाधकल्पनस्य चोभयत्राऽप्यविशिष्टत्वेन तयोः समत्वमेवेत्याशयात् । नन्वत्र युष्मस्मदोः सत्त्वात्कथं शेषत्वमत आह—यत्र केवले इति । असहाये

---

१ अपिः क्वचिन्न । २ इदं वार्त्तिकमित्यन्ये । भाष्यमेवेत्यन्ये । ३ लुप्तं स्यात् । ४ इतिः क्वचिन्न । ५ 'प्रथमस्य' । ६ 'न्येषु प्रति' ।

॥*॥ सिद्धं तु युष्मदस्मदोः प्रतिषेधात् ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ?॥ 'युष्मदस्मदोः प्रतिषेधात्' । 'शेषे प्रथमः' । 'युष्मदस्मदोर्ने'ति वक्तव्यम् ॥

॥*॥ युष्मदि मध्यमादस्मद्युत्तमो विप्रतिषेधेन॥*॥युष्मदि मध्यमादस्मद्युत्तम इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥ 'युष्मदि मध्यम' इत्यस्यावकाशः–त्वं पचसि । 'अस्मद्युत्तम' इत्यस्यावकाशः–अहं पचामि । इहोभयं प्राप्नोति—त्वं चाहं च पचावः । 'अस्मद्युत्तमः' इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

स तर्हि विप्रतिषेधो वक्तव्यः ?॥ न वक्तव्यः । 'त्यदादीनां यद्यत्परं तत्तच्छिष्यते'इत्येवमस्मदः शेषो भविष्यति । तत्रा'ऽस्मद्युत्तमः'इत्येव सिद्धम् ॥ ॥*॥ अनेकशेषभावार्थं तु ॥*॥ अनेकशेषभावार्थं तु स विप्रतिषेधो वक्तव्यो, यदा चैकशेषो न ॥ कदा चैकशेषो न ? ॥ सहविवक्षायामेकशेषो, यदा न सहविवक्षा तदैकशेषो नास्ति ॥ ॥*॥ न वा, युष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्तदधि-

---

प्र.]ऽशेषस्तत्र मा भूत्प्रथमः।यत्र त्वन्यसहिते ते स्तः तत्र समुदायस्य युष्मदस्मद्ग्रहणेनाऽग्रहणाच्छेषत्वमेवेति प्रथमप्रतिषेधो वक्तव्यः । स एवाह–सिद्धं त्विति । यत्र शेषे युष्मदस्मदी स्तस्तत्र 'शेषे प्रथमो ने'ति वक्तव्यमित्यर्थः। चोदक आह–स तर्हीति । आचार्यदेशीय आह–न वक्तव्य इति । अस्मदः शेष इति। 'आवां पचाव' इति । तत्राऽस्मद्युत्तम इति। ननु शिष्यमाणस्याऽस्मदो द्व्यर्थत्वादप्रयुज्यमानेऽपि युष्मदि तदर्थगतौ मध्यमविधानात्तस्याऽप्यत्र प्रसङ्ग इति विप्रतिषेध एवाश्रयितव्यः?।अत्राहुः–युष्मदर्थे साहचर्याद्यदाऽस्मद्रूपत्वमारोप्यते तदा भेदाऽभावात् पृथग्युष्मदर्थाऽभावादस्मदुपपदनिमित्तः सिद्ध उत्तम एवेत्यदोषः। चोदक[2] आह—अनेकशेषभावार्थं त्विति । 'त्वं चाऽहं च पचाव' इत्यत्र प्रयोगे । आचार्यदेशीय आह–नवेति । सहविवक्षाया अभावे यथा युष्मदस्मदोरेकशेषाऽभावः, एवं तद-

---

उ.]इत्यर्थः।'सिद्धं त्वि'त्युक्तिर्न सिद्धान्तिनो,वचनारम्भस्याऽत्रापि सत्त्वादत आह–स एवाहेति।पूर्वस्य वचनस्य गुरुत्वात्स एव लाघवाश्रयेण 'सिद्धं त्वि'त्याहेत्यर्थः।

ननु 'युष्मदस्मदोर्ने'त्युक्तेऽपि तत्र केवलेते तत्रैव निषेधः स्यादत आह–यत्र शेषे इति । शेषग्रहणं तत्राऽनुवर्त्तत इति भावः । चोदक इति । तृतीय इत्यर्थः । आरोप्यत इति । तं विना चाऽस्मच्छब्दात्तद्बोधाऽसंभव इति भावः । तदा पृथगिति । संबोध्यत्वेनाऽबोधादित्यर्थः। 'तदा भेदाऽभावात्पृथ'गिति पाठे तदारोपादेव युष्मदर्थे भेदकधर्माऽभावाद्भेदकधर्माऽप्रतीतेर्हेतोः पृथग्युष्मदर्थाऽभाव इत्यर्थः। अत्र प्रयोगे इति । चशब्देनैव साहित्यस्य द्योतनादत्रैकशेषो नेत्यर्थः । भाष्ये 'यदा न

---

१ क्वचिन्न । २ 'चोदकस्त्वाह' ।

करणानामप्यनेकशेषभावादविप्रतिषेधः॥*॥ नवाऽर्थो विप्रतिषेधेन ॥ किं कारणम्?॥युष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्–तदधिकरणानामपि–युष्मदस्मदधिकरणानामपि–एकशेषेण न भवितव्यम्। त्वं चाहं च पचसि च पचामि चेति ॥

॥*॥ क्रियापृथक्त्वे च द्रव्यपृथक्त्वदर्शनमनुमानमुत्तरत्राऽनेकशेषभावस्य॥*॥ क्रियापृथक्त्वे च द्रव्यपृथक्त्वं दृश्यते। तद्यथा—पचसि च पचामि च त्वं चाहं चेति। तदनुमानमुत्तरयोरपि क्रिययोरेकशेषो न भवतीति। एवं च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तं 'तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रथमप्रतिषेधः शेषत्वा'दिति। तत्रापि ह्येवं भवितव्यं–त्वं च देवदत्तश्च पचसि [च] पचति च। अहं च देवदत्तश्च पचामि च पचति चेति ॥ यत्तावदुच्यते–"नवा युष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्तदधिकरणानामप्यनेकशेषभावादविप्रतिषेधः" इति। दृश्यते हि युष्मदस्मदोश्चाऽनेकशेषस्तदधिकरणानां चैकशेषः। तद्यथा–'त्वं चाहं च वृत्रहन्नुभौ संप्रयुज्यावहा' इति ॥ यदप्युच्यते—"क्रियापृथक्त्वे च द्रव्यपृथक्त्वदर्शनमनुमानमुत्तरत्राऽनेकशेषभावस्ये'ति। क्रियापृथक्त्वे खल्वपि द्रव्यैकशेषो भवतीति दृश्यते। तद्यथा–'ऽक्षाः भज्यन्तां भक्ष्यन्तां दीव्यन्ता'मिति ॥ एवं च कृत्वा सोऽपि दोषो भवति यदुक्तं—"तत्र युष्मदस्म-

प्र.]धिकरणयोरपि क्रिययोर्भेदस्य विवक्षितत्वादाख्यातयोरप्येकशेषाऽभावे 'पचसि पचामि चे'ति पृथगेव प्रयोगान्नाऽर्थो विप्रतिषेधेनेत्यर्थः। एतदेव समर्थयितुमाह–क्रियापृथक्त्व इति। यथा क्रियापृथक्त्वे सति द्रव्यपृथक्त्वं,न तु सहविवक्षा, एवं द्रव्यपृथक्त्वेऽपि क्रियापृथक्त्वेन भाव्यं,परस्परसाहचर्याऽव्यभिचारात्। एवं च कृत्वेति। द्रव्यपृथक्त्वे सति क्रियापृथक्त्वादित्यर्थः। इदानीमाचार्य आह–यत्तावदिति। एकशेषफलत्वादेकशेष इत्युच्यते, न तु 'प्रथममध्यमोत्तमानामेकशेषोऽसरूपत्वा'-दिति वाचनिक एकशेषः, एवं ह्येकशेषे आश्रीयमाणे नाऽर्थो विप्रतिषेधेन। तस्मा-

उ.]सहविवक्षे'त्यस्य चं विना केवलपदैर्यदा न साहित्यबोध इत्यर्थः। 'तदधिकरणयो'-रिति बहुव्रीहिः। भाष्ये तदधिकरणानामिति बहुवचनं त्वनेकयुष्मच्छब्दप्रयोगाभिप्रायेण। न तु सह विवक्षेति। न तन्निबन्धन एकशेष इति भावः। एवं द्रव्येति। क्रियापृथक्त्वोपक्रमे वाक्ये यथा द्रव्यपृथक्त्वमेवं द्रव्यपृथक्त्वोपक्रमे क्रियापृथक्त्वमेवेत्यर्थः। 'न त्वि'त्यस्य 'वाचनिक एकशेष' इत्यत्रान्वयः।

तदेव वचनमाह–प्रथमेत्यादि। इदं 'स्वरूप'सूत्रे वार्तिकम्। वाचनिकैकशेषे दूषणमाह–एवं हीति। विप्रतिषेधस्थापनाय ह्येतद्भाष्यप्रवृत्तिरिति भावः। अथ

१ चः क्वचिन्न। २ 'उत्तरत्रापि'। ३ 'यत्तदुक्तं'। ४ क्वचिन्न।
५ 'तत्राप्येवं'। ६ 'चेति'। ७ 'पृथक्त्वेष्वपि'। ८ क्वचिन्न। ९ 'सोऽप्यदोषः'।

दन्येषु प्रतिषेधः शेषत्वा''दिति ॥ नैष दोषः । परिहृतमेतत्—''सिद्धं तु युष्मदस्मदोः प्रतिषेधा''दिति ॥ स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः ?॥ न वक्तव्यः। शेषे प्रथमो विधीयते । नहि शेषश्चाऽन्यश्च शेषग्रहणेन गृह्यते[1] ॥ भवेत्[2]-- प्रथमो न स्यात् । मध्यमोत्तमावपि न प्राप्नुतः ॥ किं कारणम् ? ॥ युष्मदस्मदोरुपपदयोर्मध्यमोत्तमावुच्येते, न च युष्मदस्मदी अन्यश्च[3] युष्मदस्मद्ग्रहणेन गृह्यते ॥ यदत्र युष्मद्यच्चाऽस्मत्[4]तदाश्रयौ मध्यमोत्तमौ भविष्यतः ॥ यथैव तर्हि यदत्र युष्मद्यच्चाऽस्मत्[4]तदाश्रयौ मध्यमोत्तमौ भवतः, एवं योऽत्र

प्र.]त्कारकभेदेऽपि क्रियाया अभेदादेक एव धातुः प्रयुज्यते । तस्माच्च परो लकार एवाऽनेकार्थाभिधायी, विरोधाऽभावात् । तत्र पुरुषद्वयप्रसङ्गे युक्तो विप्रतिषेधः । अक्षा इति। शकटाऽक्षबिभीतकाऽक्षदेवनाऽक्षाणां सहविवक्षायामेकशेषः। तत्राऽवयवक्रियायाः समुदाये आरोपाद्भज्यन्तामित्यादि बहुवचनं,सामानाधिकरण्यं चोपपद्यते । यथा द्रव्यैकशेषेऽपि क्रियापृथक्त्वमेवं द्रव्यपृथक्त्वेऽपि क्रियैकशेष इत्यर्थः ।

नहि शेषश्चान्यश्चेति। उपयुक्तादन्यः शेषः।युष्मदस्मदोश्चोपयुक्तयोः सद्भावान्नास्ति शेषत्वम् । इतर एतत्सामर्थ्य[5]मविदित्वाऽऽह–**भवेदिति** । इतर आह–**यदत्रेति** । तत्सन्निधौ शेषत्वाऽभावात्तन्निबन्धनमेव कार्यं भवतीत्यर्थः । इतरः शेषपदार्थमविद्वानाह–**यथैवेति** । एतद्विवरणीयमप्युपेक्ष्योपपदार्थं वर्णयितुमाह–**एवं**

उ.]भाष्याशयमाह–**तस्मादिति**।**लकार एवानेकार्थाभिधायीति**। क्रियायामनेकार्थगताऽऽरोपितसङ्ख्याभिधायीत्यर्थः।नन्वक्षा इति, भज्यन्तामिति च बहुवचनं कथमत आह–**शकटाक्षेति**। तत्रैकैकाऽक्षस्यैकैकक्रियायामन्वयेन सहविवक्षा कथमित्याशङ्क्य तामुपपादयति–**तत्रेति** । एकैकाऽक्षस्यैवैकैकक्रिया विवक्षितेत्यभिप्रायः[6] । वस्तुतः सहविवक्षाऽभावेऽपि लोकन्यायसिद्धं 'विद्वन्मानसे'तिवत्तन्त्रं बहुवचनान्तानामत्रापीति भाष्याशयः । 'एकशेष'शब्देन च तन्त्रमेव लक्ष्यत इत्याहुः । भाष्ये–**सोपि दोष इति** । विप्रतिषेधाऽङ्गीकाररूपो यो दोषस्तेनोक्तस्तदङ्गीकारे तदुक्तो द्वितीयो दोषोऽपि लग्न इत्यर्थः । **परिहृतमेतदिति** । 'शक्तित्रैवे'ति शेषः । **उपयुक्तादन्य इति** । अस्य–'उपयुक्ताऽसमभिव्याहृत'इत्यादिः । शेषपदस्य तत्रैवार्थे शक्तेरिति भावः । **एतत्सामर्थ्यं**—शब्दशक्तिम् । तेनाऽवधारणमाश्रितमिति भ्रमस्तस्येतिभावः । भाष्ये—**यदत्र युष्मदिति** । समुदायस्य युष्मत्त्वाऽभावेपि तदवयवयुष्मदमादाय मध्यम इत्यर्थः । **एतद्विवरणीयमपीति** । एतत्—शेषपदशक्यं विवरीतुं योग्यमपीत्यर्थः । **उपेक्ष्येति** । स्फुटत्वादिति भावः ।

१ 'गृह्येते' । 'गृह्यन्ते'। २ क्वचिन्न । ३ 'अन्यच्च' ।
४ 'अत्रार्थे' । ५ 'एतद्विचार' । ६ 'योऽभिमानः' ।

शेषस्तदाश्रयः प्रथमः प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि शेष उपपदे प्रथमो विधीयते । उपोच्चारि पदमुपपदम् । यच्चाऽत्रोपोच्चारि, न स शेषः । यश्च शेषो, न तदुपोच्चारि॥ भवेत्–प्रथमो न स्यात् , मध्यमोत्तमाव[३]पि न प्राप्नुतः॥ किं कारणम् ? ॥ युष्मदस्मदोरुपपदयोर्मध्यमोत्तमावुच्येते, उपोच्चारि पदमुपपदं । यच्चाऽत्रोपोच्चारि, न ते युष्मदस्मदी, ये च युष्मदस्मदी, न तदुपोच्चारि ॥

एवं तर्हि–शेषेण सामानाधिकरण्ये प्रथमो विधीयते, न चात्र शेषेणैव सामानाधिकरण्यम् ॥ भवेत्–प्रथमो न स्यात्, मध्यमोत्तमावपि [तु[३]] न प्राप्नुतः ॥ किं कारणम् ? ॥ युष्मदस्मद्भ्यां सामानाधिकरण्ये मध्यमोत्तमावुच्येते, न चाऽत्र युष्मदस्मद्भ्यामेव सामानाधिकरण्यम् ॥ एवं तर्हि 'त्यदादीनि सर्वैर्नित्य'मित्येव[४]मत्र युष्मदस्मदोः शेषो भविष्यति । तत्र 'युष्मदि मध्यमोऽस्मद्युत्तम' इत्येव सिद्धम् ॥ न सिध्यति । 'स्थानिन्यपी'ति प्रथमः प्राप्नोति ॥ 'त्यदादीनां खल्वपि यद्यत्परं तत्तच्छिष्यते' इति यदा भवतः शेषस्तदा[श्रयः[३]] प्रथमः प्राप्नोति॥ 'युष्मदि मध्यमोऽस्मद्युत्तमः' इ[४]त्येवोच्यं[५]ते ताविह न प्राप्नुतः–परमत्वं पचसि, परमाऽहं पचामीति ॥ तदन्तविधिना

प्र.]तर्हीति। यच्चात्रेति। युष्मदस्मदोः श्रवणात्तदभावे च शेषसद्भावात्। यश्च शेष इति। 'देवदत्तश्चे'ति। न तदिति।नहि तस्यैव साधनत्वं,किं तर्हि, युष्मदस्मदर्थयोरपि। न चात्र शेषेणैवेति । किं तर्हि युष्मदस्मदर्थेनाऽपि, तद्भावाच्च शेषत्वाऽभाव इत्यर्थः। एवं तर्हीति।यद्यप्यनेकशेषे दोष उपक्रान्तस्तथाऽप्येकशेषेपि दूषणोपन्यासार्थोऽयमुपक्रमः।स्थानिन्यपीति।अप्रयुज्यमाने,प्रयुज्यमाने च शेषे प्रथमविधानात्। दोषान्तरमप्याह–त्यदादीनामिति। एतदपरिहार्यं मन्यमानो ल[६]ब्धेच्छोऽन्यदप्याह–युष्मदीति। परमत्वमिति। युष्मद[७]स्मदीति विशिष्टरूपपरिग्रहात्, अस्य च शब्दान्तरत्वात् । आचार्यदेशीय आह–तदन्तविधिनेति। युष्मदस्मदोरुपपदस्य विशेषण-

---

उ.]उपपदार्थमिति।उपपदानि तद्विशेषणान्युपपदसमानाधिकरणपदस्थानि पदानि, तदर्थमित्यर्थः । सूत्रावकाशं दर्शयति–तदभावे चेति । नहि तस्यैवेति । 'न त'दितिभाष्यस्य न तदेवेत्यर्थ इति भावः। अनेन न पारिभाषिकमुपपदं, किं तु यौगिकमिति निर्णीतम्। नन्वनेकशेषे दोषे प्रक्रान्ते कथमेकशेषेणाऽन्यथासिद्धिरुक्तेत्यत आह–यद्यपीति । एवं चैकशेषे तयोरेवाऽवस्थानान्नास्त्यत्र शेष इति न प्रथम इति भावः । एकशेषेऽपि दोषमाह भाष्ये–न सिध्यतीति। स्थानिन्यपीति । तद्व्याचष्टे–अप्रयुज्यमाने इति। अनेन कैयटेन स्थानिपदार्थो निर्णीतः। अतिशयित-

---

१ 'प्रथमो भविष्यति'। २ 'वपितु' । ३ क्वचिन्न । ४ इतिः क्वचिन्न । ५ 'इत्येवोच्यते'। 'इत्येतावदेवोच्यते' । ६ 'लब्धोच्छेदो' । ७'दस्मदिति'।

भविष्यतीति ॥ इहापि तर्हि तदन्तविधिना प्राप्नुतः—अतित्वं पचति, अत्यहं पचतीति ॥ ये चाऽप्येते समानाधिकरणवृत्तयस्तद्धितास्तत्र च[2] मध्यमोत्तमौ न प्राप्नुतः—त्वत्तरः पचसि, मत्तरः पचामीति । त्वद्रूपः पचसि, मद्रूपः पचामीति[3] । त्वत्कल्पः पचसि, मत्कल्पः पचामीति ॥ एवं तर्हि 'युष्मद्वत्यस्मद्वती'त्येवं भविष्यति ॥ इहापि तर्हि प्राप्नुतः—अतित्वं पचति,अत्यहं पचतीति॥एवं तर्हि 'युष्मदि साधने''अस्मदि साधने'इत्येवं[3] भविष्यति । एवं च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति, यदुक्तं–[तत्र] युष्मदस्मदन्येषु प्रथमप्रतिषेधः शेषत्वा''दिति ॥ अथ वा प्रथम उत्सर्गः करिष्यते । तस्य युष्मदस्मदोरुपपदयोर्मध्यमोत्तमावपवादौ भविष्यतः । तत्र युष्मद्गन्धश्चाऽस्मद्गन्धश्चास्तीति कृत्वा मध्यमोत्तमौ भविष्यतः ॥ अथेह कथं भवितव्यम्–अत्वं त्वं संपद्यते

प्र.] लात्तदन्तविधिः। चोदको दोषमाह–इहापीति । अतित्वमिति । त्वामतिक्रान्त इति समासः । एवं तदन्तविधावतिव्याप्तिमुक्त्वाऽव्याप्तिमाह–ये चाऽप्येते इति ।

त्वत्कल्प इति।ईषदसमाप्तस्त्वं त्वत्कल्प इति कालान्तरप्रसिद्धगुणरहितो युष्मदर्थ एव 'त्वत्कल्प'शब्देनोच्यते, न तु तत्सदृशं[5] पदार्थान्तरम् । तदभिधाने युष्मदर्थस्य[6] साधनत्वाऽभावान्मध्यमाऽभावात्[7] । एवं 'मत्कल्प' इति बोद्धव्यम् । आचार्यदेशीय आह–एवं तर्हीति । सौत्रत्वान्निर्देशस्य मतुब्लोपोऽभिधास्यते इति भावः । चोदक आह–इहापीति । आचार्य आह–एवं तर्हीति । 'समानाधिकरणे' इति वचनाद्युष्मदस्मदर्थेन यत्र लान्तस्य सामानाधिकरण्यं तत्र मध्यमोत्तमाभ्यां भवितव्यमिति नास्ति कश्चिद्दोषः । एवं च कृत्वेति । युष्मदस्मदर्थस्य साधनत्वाच्छेषत्वाऽभावः ।

अथ वेति । 'प्रथम' इत्येतावत्सूत्रं क्रियते । अनाश्रितविषयविशेषः प्रथमो विधीयमान उत्सर्गो भवति । तस्य विषयविशेषे विधीयमानौ मध्यमोत्तमावपवादौ भवतः। तत्राऽपवादनिमित्तसद्भावाद्व्यामिश्रेऽपि विषये मध्यमोत्तमावेव भविष्यतो,न तु प्रथम इत्यर्थः। अत्वं त्वमिति । प्रकृतिविकृत्योरभेदविवक्षायां च्विप्रत्ययः, तत्र

उ.] त्वमिति विग्रहे इष्टापत्तिरत आह–त्वामतीति । 'यत्र लान्तस्ये'त्यन्तपदं त्रयेति केचित् । शेषत्वाभाव इति । उपयुक्ताऽसमभिव्याहृत उपयुक्तादन्यः शेषपदेनोच्यत इति भावः । 'एवं तर्हि युष्मदि साधने' इत्यनेन समानाधिकरण इत्यस्याऽर्थो निर्णीतः । 'साधने'इत्यस्य–लकारवाच्यसाधने क्रियया समानाधिकरणे इत्यर्थः । एतदर्थमेवाऽन्तपदमित्यन्ये । अनाश्रितेति । 'तिप्त'सिति सिद्धे इदं सूत्रं तदनुवादो विषयविशेषेऽपवादबोधनायेति भावः । अत एव भावे प्रथमपुरुष-

१ भविष्यतः । २ क्वचिन्न । ३ इतिः क्वचिन्न । ४ 'युष्मदस्मद्वतीं' । ५ 'सदृशपदा' । ६ 'स्याऽसाधनत्वात्' । ७ 'मध्यमाऽभावः' ।

[इति] त्वद्भवति मद्भवतीति, आहोस्वित्त्वद्भवसि मद्भवामीति ?॥ त्वद्भवति मद्भवतीत्येवं भवितव्यम् ॥ मध्यमोत्तमौ कस्मान्न भवतः ? ॥[*॥गौण-मुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययः ॥*]॥ गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययो भवति। तद्यथा—'गौरनुबन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीयः' इति न वाहीकोऽनुबध्यते ॥ कथं तर्हि वाहीके वृद्ध्यात्वे भवतो–'गौस्तिष्ठति' 'गामानये'ति ? ॥ अर्थाश्रय एतदेवं भवति। यद्धि शब्दाश्रयं शब्दमात्रे तद्भवति। शब्दाश्रये च वृद्ध्यात्वे ॥

परः संनिकर्षः संहिता ॥१।४।१०९॥

॥*॥ परः संनिकर्षः संहिता चेदद्रुतायामसंहितम् ॥*॥ परः संनिकर्षः संहिता चेदद्रुतायां वृत्तौ संहितासंज्ञा न प्राप्नोति। द्रुतायामेव हि परः सन्निकर्षो वर्णानां, नाऽद्रुतायाम् ॥*॥ तुल्यः सन्निकर्षः ॥*॥ तुल्यः संनि-

प्र.]किं प्रकृत्याश्रयेण प्रथमेन भाव्यमथ विकृत्याश्रयेण मध्यमेनेति प्रश्नः।अत्रोत्तरम्–त्वद्भवतीति। प्रकृतेरेव विकाररूपेण संपत्तौ कर्तृत्वमिति भावः। मध्यमोत्तमौ कस्मादिति। 'यथा प्रकृतिस्तद्धर्मसमाचाराद्युष्मदस्मद्व्यपदेशं लभते, तथा मध्यमो-त्तमावपि प्राप्नुतः। गौणमुख्ययोरिति। तद्धर्मसमाचारादारोपितमत्र युष्मदस्मदर्थ-रूपत्वमिति भावः। शिष्टं भाष्यमोदित्यत्र व्याख्यातं तत एवाऽवधार्यताम्। यदुक्तं 'भवतः शेष'इति, तत्रोत्तरमाहुः–युष्मदस्मद्भवतु' इत्येवं न संनिवेश आश्रणीयः। ततश्चाऽस्मद एव शेषो, न तु भवतः। 'पूर्वशेषदर्शनाच्चे'ति वचनाद्वा।

परः सं। पूर्ववर्णोच्चारणाऽनन्तरमेव यत्र वर्णान्तरमुच्चार्यते न तु तच्छून्या-न्तरालं संभवति स पर उत्कृष्टः सन्निकर्षः प्रत्यासत्तिलक्षणः संहितासंज्ञ इति सूत्रार्थः। एवं स्थिते चोद्यते–पर इति। द्रुतायामेव वृत्तावनन्तरोक्तः परः सन्नि-कर्षः संभवति, न तु मध्यमायां, विलम्बितायां चेत्यर्थः। असंहितमिति। संहिता-

उ.]सिद्धिरिति बोध्यम्। विकाररूपेणेति। आरोपितविकाररूपेणेत्यर्थः। 'न संनि-वेश आश्रणीय' इत्यस्य 'किं तु भवतु युष्मद् अस्म'दिति शेषः। वचनाद्वेति। अलिङ्गश्चेतनविषयो युष्मदर्थो, भवदर्थस्तु न तथेति न युष्मदर्थसमानार्थत्वमिति बोध्यम्। यदा भवतः शेषस्तदा भवत्येव प्रथम इत्याशयेन भाष्ये तत्रोत्तराऽनुक्ति-रित्यन्ये ॥ [युष्मद्युपपदे] ॥

परः सं। परो वर्णान्तराऽव्यवहित इत्यर्थे मध्यमादिवृत्तावपि सेत्स्यतीत्यग्रिम-भाष्याऽसङ्गतिरत आह–पूर्वेति। वर्णान्तरव्यवायेऽव्यवहितपरत्वाऽभावादेवातिप्रसङ्ग-विरहादिको यणचीत्यादौ संहिताधिकारवैयर्थ्यापत्तेः स नाऽर्थ इति भावः। ननु

१ क्वचिन्न। २ लुप्तं स्यात्। ३ 'गौर्वाहीकस्तिष्ठ'।
४ 'यद्वर्णा'। ५ 'रालसद्भावः'।

कर्षो वर्णानां द्रुतमध्यमविलम्बितासु वृत्तिषु ॥ किंकृतस्तर्हि विशेषः ? ॥ ॥*॥ वर्णकालभूयस्त्वं तु ॥*॥ वर्णानां तु कालभूयस्त्वम् । तद्यथा—हस्तिमशकयोस्तुल्यः सन्निकर्षः, प्राणिभूयस्त्वं तु ॥

प्र.] संज्ञाया अभाव इत्यर्थाऽभावेऽव्ययीभावः । अविद्यमाना वा संहिता अस्मिन्निति बहुव्रीहिः । **द्रुतमध्यमविलम्बितास्विति** । द्रुता च मध्यमा च विलम्बिता चेति द्वन्द्वे कृते भाष्यकारवचनप्रामाण्याद्ध्रस्वः। सर्वासु वृत्तिषु तुल्यः सन्निकर्षः, नैरन्तर्येणोच्चारणात्। **विशेष इति**। 'वृत्तीना'मिति शेषः। क्वचित्तु वृत्तिविशेष इत्येव पाठः। **वर्णानां त्विति** । वर्णोपलब्धिकालभेदाद्वर्णकालभूयस्त्वमुच्यते । द्रुतायां स्वल्प उपलब्धिकालः, मध्यमायामधिकः, विलम्बितायामधिकतरः । प्राकृतवैकृतभेदाद्भिन्ना ध्वनयः । तत्र वैकृतध्वनिवशात्तस्यैव वर्णस्य पुनः पुनरुपलब्धिर्भवतीति ध्वनिभेदाद्वृत्तिभेदः। 'किंकृत' इति कारणे पृष्टे 'वर्णकालभूयस्त्वं त्वि'ति सामर्थ्यात्कारणमेवोक्तं भवतीति । **हस्तिमशकयोरिति** । हस्तिनो हस्तिना यः सन्निकर्षः, मशकस्य मशकेन, स तुल्यः परस्पराऽपेक्षयेत्यर्थः। **प्राणिभूयस्त्वमिति** । हस्तिनौ

उ.] नञ्तत्पुरुषे उत्तरपदार्थप्रधानतया नपुंसकनिर्देशोऽयुक्तोऽत आह—**अव्ययीभाव इत्यादि**। पूर्वपदार्थप्राधान्येऽव्ययीभावः, उत्तरपदार्थप्राधान्ये तत्पुरुष इति व्यवस्थितेरिति भावः । वस्तुतः संहितशब्दोऽपि परसंनिकर्षवाची क्लीबः, तेनाऽयं तत्पुरुष एव। असंहितमारोपितं सन्धानं परसंनिकर्षः, तेन तदभावात्संहितासंज्ञा न प्राप्नोतीत्यर्थः। नञाऽव्ययीभावस्तु नास्त्येवेति 'नञ्सूत्रे वक्ष्यते । **बहुव्रीहिरिति**। पौर्वापर्यं चाऽन्यपदार्थ इत्यभिमानः। अत्राद्यमेव युक्तं, 'संहितासंज्ञा न प्राप्नोती'ति भाष्यव्याख्यानाद्बहुव्रीहेस्तत्पुरुषस्येवाऽव्ययीभावस्याऽपि लघुत्वाच्च योग्यान्यपदार्थाऽभावाच्च। आद्यस्योत्तरपदत्वाऽभावान्मध्यमस्य पूर्वपदत्वाऽभावात्सामानाधिकरण्याऽभावाच्च पुंवत्त्वाऽप्राप्तेराह—**भाष्यकारेति**।ङ्यापोः **संज्ञाछन्दसोर्बहुलमित्यनेनेति** भावः।

ननु सर्ववृत्तिषु वर्णानामेकरूपत्वात्कथं वर्णकालभूयस्त्वमत आह—**वर्णोपलब्धीति** । **वैकृतम्**—आलस्यादिजन्यो ध्वनिः। **पुनःपुनरुपलब्धिश्चाऽविच्छेदेनोप**लब्धिधारा, नतु विच्छिद्य विच्छिद्य ग्रहणमिति । एतच्च 'तपर'सूत्रे विस्तरेण निरूपितम् । **ध्वनिभेदादिति** । वैकृतध्वनिभेदादित्यर्थः । ननु 'किंकृत' इति कारणप्रश्ने फलकथनेनोत्तरमसङ्गतमत आह—**कारणमेवेति** । **'वर्णकालभूयस्त्वं त्वि'ति** भाष्यस्य 'कारणं वृत्तिविशेषस्ये'ति शेषः । तच्च वैकृतध्वनिरूपं स्वयमुक्तमिति भावः । हस्तिमशकयोः परस्परसंनिकर्ष इति नाऽर्थ इत्याह—**हस्तिन इति** । अत एव **'प्राणिभूयस्त्व'**मित्यग्रिमग्रन्थसङ्गतिरिति भावः। प्राणिशब्देनाऽत्र

१ 'द्रुतविलम्बितमध्या' । २ वार्त्तिकमिदमित्यन्ये । ३ 'मध्यवि' ।
४ 'क्वचिद्वृत्ति' । ५ 'भवति' । ६ 'श्च विच्छेदे' ।

यद्येवं,–॥*॥ द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसङ्ख्यानं,कालभेदात् ॥*॥ द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्॥ किं कारणम्?॥ 'कालभेदात्'। ये[1] द्रुतायां वृत्तौ वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते मध्यमायां, ये मध्यमायां वृत्तौ वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते विलम्बितायाम् ॥ ॥*॥ उक्तं वा ॥*॥ [उक्तं[2] वा] ॥ किमुक्तम् ?॥"सिद्धं त्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराऽचिरवचनाद्वृत्तयो विशिष्यन्ते[3]" इति ॥ अथवा ॥[*॥ शब्दाऽविरामः संहिता ॥*]॥ 'शब्दाऽविरामः संहिते'त्येतल्लक्षणं करिष्यते ॥ ॥*॥ शब्दाऽविरामे प्रतिवर्णमवसानम् ॥*॥ शब्दाऽविरामे प्रतिवर्णमवसानसंज्ञा प्राप्नोति ॥ किमिदं 'प्रतिवर्ण'मिति ? ॥ वर्णं वर्णं प्रतिवर्णम् । येनैव प्रयत्नेनैको वर्ण उच्चार्यते

प्र.]महान्तं देशं व्याप्नुतो, मशकौ तु स्वल्पं, नैरन्तर्यं त्वविशिष्टमित्यर्थः । वर्णानां व्यञ्जकध्वनिकृतं यथोक्तं भेदमप्रतिपद्यमानः स्वगतमेव भेदं मत्वा चोदयति— यद्येवमिति । शिष्टं भाष्यं तपरस्तत्कालस्येत्यत्र व्याख्यातं, तत एवावधार्यम्[4] ।

शब्दाऽविराम इति।यदा प्रयोक्ता शब्दोच्चारणान्न विरमति तदा शब्दाऽविरामः। स च मध्यमविलम्बितयोरपि परसन्निकर्षाऽभावेऽप्यस्तीति सिद्धा संहितासंज्ञा ।

शब्दाऽविरामे प्रतिवर्णमिति। भिन्नप्रयत्नजनितध्वनिव्यङ्ग्यत्वाद्वर्णानां प्रतिवर्णं प्रयत्नभेदादेकप्रयत्नाऽविच्छेदाऽभावात्प्रथमप्रयत्नोच्चारितवर्णानन्तरं प्रयत्नाऽन्तरेण वर्णा-

---

उ.]शरीरम् । व्यञ्जकध्वनीति । उपलब्धिधाराजनकध्वनीत्यर्थः । भाष्ये—उक्तं वेति वचनारम्भापेक्षो विकल्पः । ननु शब्दानां नित्यत्वाद्विरामाऽभावेऽविराम इति विशेषणं व्यर्थमत आह—यदेति । 'शब्द'शब्देन तदुच्चारणं लक्ष्यत इति भावः ।

नन्वविरामेऽवसानसंज्ञाप्राप्तिरित्यसङ्गतमत आह—भिन्नेति।ध्वनिपदेनाऽत्र कण्ठताल्वाद्यभिघातः।प्रयत्नभेदे एकप्रयत्नविच्छेदाऽभावो हेतुः।'अविच्छेदाऽभाव' इत्यस्याऽऽरोपितविच्छेदप्रतियोगिकोऽभाव इत्यर्थः। तेनाऽभावप्रतियोगिको भावः कथं, तस्य भावप्रतियोगिकत्वनियमादिति न शङ्क्यम् । विच्छेदश्च निवृत्तिविरामाऽपरपर्यायः क्रियाविशेष इति बोध्यम् । एकैकस्य वर्णस्येति । एकवर्णोच्चारणानन्तरं तन्नाशकाले द्वितीयवर्णोच्चारणफलकद्वितीययत्नोत्पत्त्यधिकरणकाले च वर्णाऽभावात्तद्विरामोऽस्त्येवेत्यर्थः । यद्यप्यवच्छेदकभेदेनाऽनेकयत्नोत्पत्तिरपि युगपत्, तथापि प्रकृते नाभिरूपैकदेशावच्छेदेनाऽनेकयत्नोत्पत्तिर्युगपद्विरुद्धा। वस्तुतो यत्नाऽयौगपद्यमेव । नर्त्तक्या नानावयवावच्छिन्नक्रियाः क्षणभेदेनैव । कालसौक्ष्म्यात्तु तदग्रह इत्याशयः । अवसानसंज्ञा प्राप्नोतीति । एवं चैकसंज्ञाधिकारात्संहितासंज्ञा न

---

१ क्वचिन्न । २ लुप्तं स्यात् । ३ 'विशेष्य' । ४ 'धार्यताम्'।

विच्छिन्ने वर्णे, उपसंहृत्य तमन्यमुपादाय द्वितीयः प्रयुज्यते, तथा तृतीयस्तथा चतुर्थः ॥ एवं तर्ह्यनवकाशा संहितासंज्ञाऽवसानसंज्ञां बाधिष्यते ॥

अथ वाऽवसानसंज्ञायां प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते–साधीयो [1]यो विराम इति॥ कश्च साधीयः ? ॥ यः शब्दार्थयोर्विरामः ॥ अथ वा ॥[*॥ ह्रादाऽवि[2]रामः संहिता ॥*]॥ ह्रादाऽविरामः संहितेत्येतल्लक्षणं करिष्यते[3] ॥*॥ ह्रादाऽविरामे-स्पर्शाऽघोषसंयोगेऽसंनिधानादसंहितम्[4] ॥*॥ ह्रादाऽविरामे स्पर्शानामघोषाणां चं संयोगेऽसंनिधानात्संहितासंज्ञा न प्राप्नोति–कुक्कुटः[5] पिप्पर्क[6]: पित्तमिति[7] ।

प्र.]न्तरोच्चारणादेकैकस्य वर्णस्य विरामसद्भावादवसानसंज्ञा प्राप्नोति।अवसानसंज्ञामिति । वर्णान्तरानुच्चारणे 'वृक्ष' इत्यादौ सावकाशामिति भावः । तेन सर्वथा वर्णानां यो विरामः सोऽवसानसंज्ञो न तु नान्तरीयक इत्यर्थः । अथ वेति । सर्वत्र विरामसद्भावात्पुनःश्रुत्या विशेष आश्रीयते । शब्दार्थयोरिति । अन्यत्र तु सत्यपि शब्दविरामे पदार्थस्य, वाक्यार्थस्य वाऽविरामान्न भवत्यवसानसंज्ञा। ह्रादाविराम इति । प्रयत्नविशेषजनितो वर्णविरामेऽप्यनुरणनरूपो वर्णान्तरोच्चारणेप्यनुवर्तमानो घोषो ह्राद उच्यते । स्पर्शाऽघोषसंयोग इति । वर्ग्याणां प्रथमद्वितीयानां शषसानां च संयोगे घोषविच्छेदादसन्निधानात्संहितासंज्ञाया अप्राप्तिरित्यर्थः । 'अघोषसंयोग' इत्येव सिद्धत्वात्स्पर्शग्रहणमनर्थकम्, अस्पर्शानमप्यघोषाणां शषसानां संयोगे तुल्यन्यायत्वात्संज्ञाया अप्रसङ्गात् । न च स्पर्शानामघोषाणां चेति समुच्चयः, घोषवतां स्पर्शानां संयोगे दोषाऽप्रसङ्गात् । कुक्कुट इति । कुक्कुट इवाऽयमिति कनो'लुम्मनुष्ये'इति लुपि कृते 'संज्ञायामुपमान'मित्याद्युदात्तत्वं शिष्ट-

उ.]स्यादिति भावः । विच्छिन्ने वर्ण । तेनैव यत्नेन नष्टे इत्यर्थो बोध्यः । एतेन 'येनैवे'त्यत्रैवकारो व्यर्थ इत्यपास्तम् । उपसंहृत्य । पूर्वयत्नं त्यक्त्वेत्यर्थः । अन्यमिति। यत्नान्तरमित्यर्थः। प्रकर्षबोधकशब्दाऽभावात्कथं तत्प्रतीतिरत आह–सर्वत्रेति । शब्दस्य विरामः–श्रवणकृतः । अर्थस्य–बोधकृतः । अन्यत्र त्विति । वर्णानन्तरं वर्णान्तरोच्चारणे मध्यकाले इत्यर्थः । घोषः–ध्वनिविशेषः । घोषविच्छेदादिति । असत्त्वादेव विच्छेदस्तदाह–असंनिधानादिति । घोषवतामिति । तृतीयचतुर्थानामित्यर्थः । दोषाऽप्रसङ्गादिति । तथा व्याख्याने हि तत्रापि दोष इति भाष्याल्लभ्यते,तच्चाऽसङ्गतं स्यात्तत्र दोषाऽप्राप्तेरिति भावः।स्पर्शानां मध्येऽघोषस्येत्यर्थः । शषससंयोगे फलं नास्तीति भाष्याशयमन्ये । ननु कुक्कुटादौ न किंचित्संहिताकार्यमत आह—कन इति ॥

१ 'कश्चात्र' । २ लुप्तम् । ३ 'करिष्यति' । ४ 'गाऽसंनि' । ५ क्वचिन्न । ६ 'पिप्पिका' 'पिप्पका' । 'पिप्पकं' । 'पिप्पली' । ७ 'चित्तमिति' ।

किमुच्यते संयोग इति, अथ यत्रैकः—पचतीति॥ एकः पूर्वपरयोर्ह्रादेन प्रच्छाद्यते । तद्यथा—द्वयो रक्तयोर्वस्त्रयोर्मध्ये शुक्लं वस्त्रं तद्गुणमुपलभ्यते । बदरपिटके रिक्तको लोहकंसस्तद्गुण उपलभ्यते ॥*॥ एकेन तुल्यः सन्निधिः ॥*॥ यथैवैको वर्णो ह्रादेन प्रच्छाद्यते एवमनेकोऽपि ॥अथवा॥[*॥ पौर्वापर्यमकालव्यवेतं संहिता ॥*] ॥ 'पौर्वापर्यमकालव्यवेतं संहिते'त्येतल्लक्षणं करिष्यते ॥ ॥*॥ पौर्वापर्यमकालव्यवेतं संहिता चेत्पूर्वाऽपराऽभावादसंहितम्॥*॥ पौर्वापर्यमकालव्यवेतं संहिता चेत्पूर्वाऽपराभावात्संहितासंज्ञा न प्राप्नोति । नहि वर्णानां पौर्वापर्यमस्ति ॥ किं कारणम् ? ॥*॥ एकैकवर्णवर्त्तित्वाद्वाच उच्चरित-

प्र.] मनुदात्तं,ततः संहितायां विधीयमानमुदात्तादनुदात्तस्य स्वरितत्वं न स्यात्।पचतीति । अत्रापि चकारस्याऽघोषत्वादकारोच्चारणे घोषविच्छेदात्स्वरितत्वाऽप्रसङ्गः । ह्रादेनेति । द्वयोरकारयोर्घोषवतोर्मध्ये चकारो घोषवानिव लक्ष्यत इत्यर्थः।आश्रयान्तरगतोऽपि गुण आश्रयान्तर उपलभ्यत इति दृष्टान्तेन दर्शयति—द्वयोरिति । एकेनेति। अनेकस्य यः सन्निकर्षः स एकेन तुल्यः,यथैकोऽतद्गुणोऽपि तद्गुणवस्त्वन्तरसन्निधौ तद्गुण उपलभ्यते, तथाऽनेकोऽपि स्फटिकादिरर्थ इत्यर्थः ।

अथवेति । वर्णान्तरोच्चारणकालादन्येन वर्णशून्येन कालेनाऽव्यवहितं पौर्वापर्यं संहितेति लक्षणं क्रियते। तेन मध्यमविलम्बितयोः परसन्निकर्षाऽभावेपि संहितासंज्ञा सिद्ध्यति । पूर्वाऽपराभावादिति । युगपत्स्थितानां देशकृतं पौर्वाऽपर्यं दृष्टम् । वर्णास्त्वेकैकश उपलभ्यमाना यौगपद्येनाऽसन्निधानात्कथं पौर्वापर्यमश्नुवीरन् । एकवर्णवर्तित्वादिति । सामान्येनोपक्रमात्स्त्रीप्रत्ययाऽभावः । उच्चरितेति । क्रमोत्पन्ना

उ.] घोषविच्छेदादिति । असत्त्वादेव विच्छेदः । भाष्ये—पचतीत्यस्य—'तत्र कथ'मिति शेषः । 'कुक्कट' इत्यादौ कृतशङ्कः 'पचती'त्यत्र परिहरति—एकः पूर्वेति । तन्न्यायेन कुक्कुटादावपि समाधत्ते—एकेनेत्यादिना । वर्णान्तरेति । वर्णान्तरोच्चारणे नाऽन्तरीयकाऽर्द्धमात्राकालादन्येनाऽधिकेनेत्यर्थः । ननु पूर्वः पूर्वकालः परश्च परकाल इति कथं पूर्वाऽपरभावोऽत आह—युगपदिति । अयं भावः—यदि कालिकं पौर्वापर्यं तदैको यणचीत्यादिसंहिताकार्याऽसंभवः,पूर्वपरयोर्युगपत्स्थित्यभावादत एव न दैशिकमपीति । अनेकश इति । भिन्नकाले इत्यर्थः । 'एकैकश' इति पाठान्तरम् । तत्राऽपूपौ द्वावितिवद्यतिलुनत इतिवच्च द्विर्वचनशसोर्यौगपद्यं बोध्यम् । तद्धितमात्रेण तु न वीप्साप्रतीतिः, अल्पश इत्यर्थस्याऽपि प्रतीतेः । नन्वेकैकवर्णवर्तिनीत्वादित्युचितम्, अगुणवचनत्वेन पुंवत्त्वा-

१ 'पूर्वापर' । २ भाष्यमिदमित्यन्ये । ३ लुप्तं स्यात् । ४ 'क्रियते' । ५ 'व्यपेत' । ६ 'पूर्वपरा' । ७ 'एकैकवर्ण' । ८ 'परम्' ।

प्रध्वंसित्वाच्च वर्णानाम् ॥*॥ एकैकवर्णवर्तिनी वाङ्न द्वौ युगपदुच्चारयति। 'गौ'रिति याव[1]द्गकारे वाग्वर्तते, नौकारे, न विसर्जनीये, यावदौकारे,न गकारे, न विसर्जनीये। यावद्विसर्जनीये, न गकारे, नौकारे॥'उच्चरितप्र[2]ध्वंसित्वात्'। उच्चरितप्रध्वंसिनः खल्वपि वर्णाः। उच्चरितः प्रध्वस्तः। अथाऽपरः प्रयुज्यते, न वर्णो वर्णस्य सहायः॥ एवं तर्हि—

'बुद्धौ कृत्वा सर्वाश्चेष्टाः कर्ता धीरस्तत्वन्नीतिः।
शब्देनाऽर्थान्वाच्यान्दृष्ट्वा बुद्धौ कुर्यात्पौर्वापर्यम्॥'

बुद्धिविषयमेव शब्दानां पौर्वापर्यम्। इह य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यत्यस्मिन्नर्थेऽयं शब्दः प्रयोक्तव्यः, अस्मिंस्तावच्छब्देऽयं

प्र.]अपि वर्णा यद्यवतिष्ठेरंस्तदा स्यात्पूर्वाऽपरव्यपदेशो,ज्येष्ठम[3]ध्यमकनिष्ठव्यपदेशवत्। अनवस्थानात्तु नास्ति तात्त्विकः पूर्वाऽपरभाव इत्यर्थः। व्यञ्जकध्वन्यपेक्षया चैतदुक्तम्। ध्वनिस्फोटभेदस्त्वन्यत्र निर्णीतत्वान्नेहोपन्यस्यते। न द्वौ युगपदिति। युगपद्द्वयोरुच्चारणे स्यादेवाऽव्यवधानम्। कालेन पौर्वापर्यं तु मा भूदिति भाव[4]ः। वागिति। वागिन्द्रियमित्यर्थः। एतेन युगपदनवस्थानात्सन्निकर्षोऽप्याक्षिप्त इति विज्ञेयम्। एवं तर्हीति। बुद्धिप्रकल्पितः सर्वः पौर्वापर्यसन्निकर्षादिव्यवहार इत्यर्थः। धीरः—पण्डितः। तत्वन्नीतिरिति। तननं तत्,साऽस्ति यस्याः सा'तत्वती'—सकलविषय-

उ.]ऽप्राप्तेरत आह—सामान्येनेति। तेनोपक्रमे च नपुंसकत्वमेवेति भावः। अनेन युगपदुलम्भं निरस्य युगपद्वास्तवीं सत्तामपि निरसितुमाह भाष्ये—उच्चरितेति। उच्चरितप्रध्वंसित्वम्। उच्चारणाधिकरणकालोत्तरकालवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वरूपम्। उच्चारणाऽधिकरणकालोऽपि क्षणसमूहरूपः प्रत्यक्षयोग्यः,क्षणिकस्य प्रत्यक्षाऽयोगात्। यद्यवतिष्ठेरन्निति। कालिकपौर्वापर्यमपि युगपदवस्थितेष्वेव ग्रहीतुं शक्यं न तु नष्टविद्यमानयोस्तदाह—ज्येष्ठेत्यादि। 'अयं ज्येष्ठोऽयं कनिष्ठ'इति व्यवहारवदयं पूर्वोऽयं पर इति व्यवहारस्य नष्टविद्यमानयोरसंभवः, नष्टविद्यमानयोः संबन्धस्य निरूपयितुमशक्यत्वादिति भावः। वर्णानां स्फोटरूपाणां नित्यत्वादिदमयुक्तमत आह—व्यञ्जकेति।स्फोटस्य तु सर्वसाधारण्येनैकत्वात्तमादाय पौर्वापर्यस्योक्तिसंभवोऽपि नास्तीति भावः। अन्यत्र—तपरसूत्रे। स्यादेवेति। कालकृतमव्यवधानं स्यादेवेत्यर्थः। एवं च युगपदुच्चारणाऽभावान्न संनिकर्षो, नापि पौर्वापर्यमिति भावस्तदाह भाष्ये—अथाऽपर इति। तद्वर्णध्वंसाऽनन्तरमपरो वर्णः प्रयुज्यते तावतापि स पौर्वापर्यादिव्यवहारे न वर्णान्तरस्य सहाय इत्यर्थः। बुद्धौ कृत्वेति। बुद्धावन्तःकरणे,चेष्टाः कण्ठताल्वाद्यभिघातव्यापारजन्यान् ,शब्दान् कृत्वा—प्रतिबिम्बि-

तावद्वर्णस्ततोऽयं ततोऽयमिति ॥ [परः सन्निकर्षः] ॥

विरामोऽवसानम् ॥१।४।११० ॥

इदं विचार्यते—अभावो वाऽवसानलक्षणं स्याद्विरामो वेति ?॥ कश्चात्र-विशेषः ? ॥ ॥*॥ अभावेऽवसानलक्षणे उपर्यभाववचनम् ॥*॥ अभावेऽवसानलक्षणे उपर्यभावग्रहणं कर्तव्यम् । उपरि योऽभाव इति वक्तव्यम् । पुरस्तादपि हि शब्दस्याऽभावस्तत्र मा भूदिति ॥ किं च स्यात् ? ॥ रसः, रथः । 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' इति विसर्जनीयः प्रसज्येत ॥

प्र.]व्यापिनी,नीतिर्बुद्धिर्यस्य स 'तत्त्वन्नीतिरि'ति।अन्ये तु तन्वन्नीतिरिति पठन्ति। तन्वती विषयान्व्याप्नुवती बुद्धिर्यस्येति[2] स एवार्थः। [परः संनिकर्षः] ।

विरामः । इदं विचार्यत इति । विचरति नाना गच्छति यद्वस्तु तद्विचार्यते परीक्ष्यत इत्यर्थः । अभावो वेति । केचिदभावोऽवसानमिति पठन्ति, अन्ये तु विरामोऽवसानमिति, तत्र युक्ताऽयुक्तविचारः क्रियते। उपरीति । वर्णोच्चारणादूर्ध्वं योऽभावस्तदुपलक्षितो वर्णोऽवसानमिति वक्तव्यं प्रागभावस्योपलक्षणत्वनिवृत्त्यर्थम् । रस इति । परवत्पूर्वस्याऽपि रेफस्याऽभावविषयत्वाद्विसर्जनीय-

---

उ.]तान्कृत्वा,शब्देन—वाच्यानर्थान् बुद्धौ—बुद्धिरूपे देशे दृष्ट्वा—तत्रैव पौर्वापर्यव्यवहारं कुर्यादित्यर्थः । 'बुद्धिविषय'मित्यस्य बुद्धिस्थशब्दविषयमित्यर्थः। तत्र वक्तुर्[3]बुद्धिस्थत्वमुपपादयति—य इति। तदर्थमेव शास्त्रप्रवृत्तेस्तस्यैव शास्त्रफलतयोक्तेः। अस्मिन्नर्थे इति । एतदर्थमेव बुद्धावर्थदर्शनमप्युक्तं । श्लोके पौर्वापर्यमित्युपलक्षणम् ।

अयमिति बुद्ध्युपारूढस्वमात्रश्रव्यसूक्ष्मोच्चारणव्यङ्ग्यशब्दपरामर्शः । अन्यथेदमः प्रत्यक्षपरामर्शकत्वादेतदनुपपत्तिः।प्रयोक्तव्यः—परप्रत्यययोग्यस्थूलोच्चारणरूपेण प्रयोगेणाऽभिव्यक्तव्याः । अस्मिन्छब्दे—इत्यस्य 'व्यञ्जनीये' इति शेषस्तदाह—बुद्धिप्रकल्पित इति । बुद्धिस्थप्रकल्पितशब्दविषय इत्यर्थः। 'प्रकल्पिते'त्यस्य प्रतिबिम्बेन तत्तद्रूपतया प्रकल्पितेत्यर्थः । [परः संनिकर्षः] ॥

विरामो । नाना प्रकारं गच्छति प्राप्नोति यत्तन्नानाप्रकारं गम्यते तथा प्रापय्य किं युक्तमिति परीक्ष्यत इत्यर्थः । अत्र लक्षणे सन्देहाऽभावादाह—केचिदिति । प्रागभावस्येति । प्राग्वर्तिनः शब्दाऽभावस्येत्यर्थः । भाष्ये—रसः रथ इत्यत्र खरवसानयोरिति विसर्जनीयः प्रसज्येतेति। पदावयवस्याऽवसाने रेफस्य विसर्ग इति सूत्रार्थ इति भावः। 'खरी'ति वाक्ये तु रेफान्तस्य पदस्येत्यर्थ इति बोध्यम्। अदर्शनमिति । यद्यपि तद्दर्शनाऽभावः, अभावश्च वर्णस्य, तथाप्यभावपदेन

---

१ क्वचिन्न । २ स्येति । ३ 'वक्तृ' ।

अस्तु तर्हि—'विरामः[2]॥*॥विरामे विरामवचनम्॥*॥यस्य विरामो,विरामग्रहणं तेन कर्त्तव्यम् ॥ ननु च यस्याऽप्यभावस्तेना[3]ऽप्यभावग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥ परार्थं मम भविष्यति—'अभावो लोपः' ततो'ऽवसानं चे'ति ॥

ममापि तर्हि विराम[1]ग्रहणं परार्थं भविष्यति 'विरामो लोपः' 'अवसानं चे'ति ॥[*॥ उपरि वि[2]रामवचनम् ॥*]॥ उपरि यो विराम इति वक्तव्यम् । पुरस्तादपि हि[3] शब्दस्य विरामस्तत्र मा भूत् ॥ किं च स्यात् ? ॥ रसः रथः । खरवसानयोर्वि[4]सर्जनीय इति विसर्जनीयः प्रसज्येत ॥ नैष[5] दोषः । आरम्भपूर्वको मम विरामः ॥ अथ वा नेदमवसानलक्षणं विचार्यते ॥ किं तर्हि ? ॥ संज्ञी[2] । अभावोऽवसानसंज्ञी स्याद्विरामो वेति॥कश्चात्र विशेषः?॥ ॥*॥ अभावेऽवसानसंज्ञिन्युपर्यभाववचनम्॥*॥अभावेऽवसानसंज्ञिन्युपर्यभावग्रहणं कर्तव्यम् । उपरि योऽभाव इति वक्तव्यम् । पुरस्तादपि हि शब्दस्याऽभावस्तत्र मा भूदिति ॥ किं च स्यात् ? । रसः रथः । 'खरवसानयोर्विसर्जनीय' इति विसर्जनीयः प्रसज्येत ॥ अस्तु तर्हि—'विरामोऽवसानम्'॥*॥विरामे विरामवचनम्॥*॥ यस्य विरामस्तेन विरामग्रहणं कर्तव्यम्। ननु च यस्याप्यभावस्तेनाप्यभावग्रहणं कर्तव्यम् । परार्थं मम भविष्यति—अभावो लोपस्ततोऽवसानं चेति । ममापि तर्हि विरामग्रहणं परार्थं भविष्यति—'विरामो लोपोऽवसानं चे'ति । उपरि यो विराम इति वक्तव्यम् ।

प्र.]प्रसङ्गः । विरामे विरामवचनमिति । अधिकं कर्तव्यमित्यर्थः। ततोऽवसानं चेति । अदर्शनमभाव इत्येक एवाऽर्थः । तेन पुनरभावग्रहणं न कर्तव्यमित्यर्थः । तत्र लोपसंज्ञायामभावः संज्ञित्वेनाऽऽश्रीयते, अवसानसंज्ञायां तूपलक्षणत्वेन । तेन वर्णान्तराऽभावोपलक्षितो वर्णोऽवसानसंज्ञ इत्यर्थः । उत्तरत्र त्वभावस्यैव लोपावसानसंज्ञे व्याख्यास्येते।अस्मिन्पक्षे 'खरवसानयो'रिति षष्ठी।खरः समीपस्य रेफस्याऽवसानस्य च रेफस्येत्यर्थः । अथवैकाऽपि सप्तमी विषयभेदाद्भिद्यते—खरि परतो रेफस्य विसर्जनीयोऽवसाने च रेफे स्थानिनि विसर्जनीय इत्यादेशस्य विषयत्वेन

उ.]तस्यापि लाभः।वर्णदर्शनाऽभाववर्णाऽभावयोः समनियतत्वादिति भावः।अस्मिन् पक्षे इति । वर्णान्तराऽभावोपलक्षितवर्णस्याऽवसानत्वपक्षे इत्यर्थः । स च प्रवृत्तस्येति । एवं च पुरस्तान्न विरामव्यवहार इति भावः । भाष्ये—नेदमवसानलक्षणमिति । अवसानव्यवहारविषयस्य वर्णस्योपलक्षणभूतं वस्तु न विचार्यते इत्यर्थः । प्रसक्ताऽभाव इति । प्रसक्तोच्चारणाऽभाव इत्यर्थः । प्रवृत्तौ

१ क्वचिन्न । २ इदं वार्त्तिकमित्यन्ये । ३ 'स्तस्या' । ४ इदमेतत्समानाकारं वा वार्त्तिकमुत स्यात् । ५ 'खरवसानयो'रिति ।

ननु चोक्तम्–'आरम्भपूर्वको [विराम'] इति । नावश्यमयं रसिः प्रवृत्तावेव वर्तते ॥ किं तर्हि ? ॥ अप्रवृत्तावपि । तद्यथा–'उपरतान्यस्मिन्कुले व्रतानि 'उपरतः स्वाध्याय' इति । न च तत्र स्वाध्यायो भूतपूर्वो भवति, नापि व्रतानि ॥*॥ भावाऽविरामभावित्वाच्छब्दस्याऽवसानलक्षणं न ॥*॥ भावाऽविरामभावित्वाच्छब्दस्याऽवसानलक्षणं नोपपद्यते ॥ किमिदं 'भावाऽविरामभावित्वा'दिति? ॥ भावस्याऽविरामो भावाऽविरामः,भावाऽविरामेण भवतीति भावाऽविरामभावी । भावाऽविरामभाविनो भावो भावाऽविरामभावित्वम् ॥

अपर आह–'भावभावित्वादविरामभावित्वाच्च शब्दस्याऽवसानलक्षणं नोपपद्यते' इति॥*॥ तत्पर इति वा वर्णस्याऽवसानम्॥*॥ विरामपरो वर्णोऽवसानसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् ॥*॥ वर्णोऽन्त्यो वाऽवसानम् ॥*॥ अथ वा

प्र.]स्थानी विवक्ष्यते। समापीति । अभावो विराम इति पर्यायत्वं मन्यते।आरम्भपूर्वक इति । निवृत्तिर्विरामः, स च प्रवृत्तस्य भवतीति भावः। अवसानलक्षणमिति । अभावोपलक्षितो वर्णोऽवसानं, विरामोपलक्षितो वेति पूर्वं विचारितम् । इदानीं तु तावेव संज्ञित्वेन विचार्येते । 'अभावो लोप' इत्येकस्य संज्ञाद्वयविधानसामर्थ्याद्विषयविभाग आश्रीयते। प्रसक्ताऽभावो लोपसंज्ञः, अभावमवसानसंज्ञमिति ।

नावश्यमिति।प्रवृत्तौ सत्यां या निवृत्तिस्तस्यामित्यर्थः।उपरतान्यस्मिन्निति । न प्रवृत्त्य निवृत्तानि । किं तर्हि ? । पूर्वमेवाऽप्राप्तानीत्यर्थः । नियतविषयत्वाच्च शब्दप्रयोगस्य 'शशविषाणमुपरत'मिति प्रयोगाऽभावः । क्वचिद्वनानीति पाठः ।

भावाविरामभावित्वादिति । इह शब्दस्य स्वसंबन्धी ह्यभावोऽवसानलक्षणं स्यात्, शब्दान्तरस्य संबन्धी वा । न तावत्स्वसंबन्धी, विरोधात् । नहि यस्य सत्ता तस्य तदानीमेवाऽसत्ता युज्यते। नाऽपि शब्दान्तरसंबन्धी । नहि घटाऽभावः पटस्याऽभावो भवति। भावस्य सत्ताया अविच्छेदेन भवत्यवश्यमिति भावाऽविरामभावी–शब्दः । नहि शब्दस्य भवनकाले सत्ता विच्छिद्यते इत्यर्थः । अपर आहेति।भावाऽविरामशब्दयोर्द्वन्द्व इत्यर्थः। इदानीं लक्षणद्वयस्याऽप्यनुपपत्तिः प्रति-

उ.]रमेः प्रयोगस्य क्वाप्यभावादाह—प्रवृत्तौ सत्यामिति। न प्रवृत्य निवृत्तानीति पाठः।उपरतविरतौ च पर्यायौ।क्वचिद्वनानीति पाठ इति।व्रतानीत्यस्य स्थाने तथा पाठ इत्यर्थः।तत्र वनपदं वानप्रस्थाश्रमोपलक्षणम्।एतदन्तेन लक्षणयोः साम्यमुपपादितम् । अथोभयत्रापि दोषं शङ्कते–भावाऽविरामेति । नापि शब्दान्तरेति । 'वावसाने' इत्यादाववसाने स्थितस्येत्यर्थः प्रत्यासत्त्योचितः।एवञ्चतद्वर्णसम्बन्ध्यवसाने इत्यर्थ इति भावः । अविच्छेदेनेति । अविच्छेदाऽविरामौ पर्यायौ, तत्प्रतियोगिनौ

१ क्वचिन्न । २ 'तानि ह्यस्मिन्कुले' । ४ 'वाऽविरामेण भवितुं शीलमस्येति भावाऽविरामी' । ५ 'तत्परो वा वर्णस्या' । ६ 'विरामे' । ७ 'वर्णोऽन्त्योऽवसानम्' । ८ 'प्रवृत्ता' । ९ 'द्वनानीति' ।

व्यक्तमेव पठितव्यम्–'अन्त्यो वर्णोऽवसानसंज्ञो भवती'ति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् ॥*॥ संहिताऽवसानयोर्लोकविदितत्वात्सिद्धम् ॥*॥ 'संहिताऽवसान'मिति लोकविदितावेतावर्थौ । एवं हि कश्चित्कंचिदधीयानमाह–'शन्नोदेवीयं संहितयाऽधीष्वे'ति । स तत्र परमंसन्निकर्षमधीते । अपरं आह–'केनाऽवस्यसी'ति । सं आह–अकारेणेकारेणोकारेणेति । एवमेतौ लोकविदितावर्थौ, तयोर्लोकविदितत्वात्सिद्धमिति ॥ [विरामोऽवसानम्] ॥ ॥*॥इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥*॥ पादोऽध्यायश्च समाप्तः ॥

प्र.]पाद्यते। भावेन सत्तयाऽविरामेण अविच्छेदेन भवतीत्यर्थः। उपाधिरहितस्याऽभावस्य प्रतीतिर्नास्ति। तत्पर इति वेति। इदानीं शब्दान्तराऽभावपरो वर्णोऽवसानसंज्ञो भवतीति प्रतिपाद्यते। अभावेनापि बुद्धिपरिकल्पितं पौर्वापर्यमाश्रीयते।

अथ वेति। यद्यपि विरामशब्दे करणसाधने आश्रीयमाणेऽयमर्थो लभ्यते,तथापि भावसाधनस्याऽपि संभवात्करणसाधनत्वं संदिग्धमिति 'व्यक्तमेव पठितव्य'मित्युक्तम्। संहितयाधीष्वेति । यथा पदनैरन्तर्ये संहिताव्यवहारस्तथैकपद्येऽपि वर्णनैरन्तर्ये। अवसानशब्दोऽपि विधिप्रदेशेषु भावसाधनः,करणसाधनो वाऽऽश्रयिष्यते इतिनार्थः संज्ञाद्वयविधानेन । तेन विनापीष्टस्य सिद्धत्वात् । इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चतुर्थमाह्निकम्। पादोऽध्यायश्च समाप्तः ।

उ.]विच्छेदविरामौ च क्रियाविशेषरूपौ भावपदार्थौ। एतेनाऽभावस्य भावप्रतियोगिकत्वादिदं चिन्त्यमिति परास्तम् । अन्याऽभावपरो वर्ण इत्यादि त्वग्रे वक्ष्यत्येव । इदानीम्–'अपर आहे'ति व्याख्यानकाले । अन्ये तु 'वर्णानामभाव' इत्युक्ते वर्णत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभाव इत्यर्थः । स च न वर्णसत्त्वे इति भाष्यार्थ इत्याहुः ।

ननु शब्दस्य भावाऽविरामभावित्वेप्यभावोऽवसानमिति लक्षणे को दोषस्तत्र शब्दस्याऽनिवेशादित्यत आह–उपाधिरहितस्येति।प्रतियोगिरहितस्येत्यर्थः। शब्दशास्त्रत्वाच्च शब्द एव प्रतियोगीति भावः। विरामोऽभावपदार्थोपि संबन्धादिवदभावसमानाधिकरणत्वाच्च प्रतियोगिसापेक्ष इति भावः । बुद्धिकल्पितेति । बुद्धिदेशेऽग्रेऽभावं दृष्ट्वा तत्र कल्पितं पौर्वापर्यमित्यर्थः । ननु लोके संहिताशब्दः पदनैरन्तर्ये एव प्रसिद्धो न वर्णनैरन्तर्ये इत्यत आह–यथेति । ऐकपद्ये इति । एकपदे इत्यर्थः । भावसाधन इति । अत्र पक्षे खरवसानयोरित्यत्र बौद्धं पौर्यापर्यमाश्रयणीयमिति शिवम्। इति श्रीकालोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्द्योते प्रथमस्य चतुर्थे चतुर्थमाह्निकम् । * इति प्रथमोऽध्यायः । *

---

१ 'लोकविहितत्वात्सिद्धम्'।२ 'परं संनिकर्षं'।३ 'अपरश्चाह'।४ 'कारेण वेतिसिद्धम्'।

महाभाष्यप्रथमाध्यायस्य (द्वितीय-तृतीय-तुरीयपादस्थानां)

सूत्राणां सूची

MMYVV, Karoundi
* 2430 *

महर्षि महेश योगी वैदिक विश्वविद्यालय ग्रंथालय
क्र. 2430
करौंदी, कटनी (म.प्र.)

स्वप्रकाशितः ग्रन्थाः

प्रौढ़मनोरमा (अव्ययो-भावान्ता)—लघुशब्दरत्नेन, शब्दरत्नप्रकाशिकया (भैरवी-व्याख्यया) तथा च पं० रामचन्द्र उपाध्याय विरचितया रत्नप्रभाख्यटिप्पण्या च विलसिता — १००.००

व्युत्पत्तिवादः—महामहोपाध्यायविद्वद्वरश्रीमद्गदाधर भट्टाचार्यप्रणीतः पञ्चनदीयपण्डितसुदर्शनाचार्यशास्त्रिप्रणीतया आदर्शाख्यव्याख्यया समन्वितः (द्वितीयाकारकं यावत्) द्वितीयावृत्तिः — ५०.००

सिद्धान्तलक्षणम्—दीधित्या, जागदीश्या, श्रीवामाचरणभट्टाचार्यकृतया विवृत्या श्रीगुरुप्रसादशास्त्रिकृतया दीपिकया च समन्वितम्, तेनैव सम्पादितं च। — ४०.००

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी—तत्त्वबोधिनी-बालमनोरमाभ्यां, लघुशब्देन्दुशेखरेण, स्वरवैदिकभागे सुबोधिन्या लिङ्गानुशासनभागे चन्द्रकलाख्यटीकया चालङ्कृताऽतीवमनोहरा विद्वच्छात्रोपकारिणी आचार्यवर्य्यश्रीगुरुप्रसादशास्त्रिभिः संस्कृता सिद्धान्तकौमुदीयं सत्वरं संमुद्र्यते। (यन्त्रस्थः)

लघुशब्देन्दुशेखरः—म० म० नागेशभट्टविरचितः षट्टीकोपेतः न्याय-दर्शन-व्याकरणाद्याचार्यश्रीगुरुप्रसादशास्त्रिसंस्कृतः (यन्त्रस्थः)

प्राप्ति स्थानम् :-

वाणी-विलास प्रकाशन

कचौड़ी गली, वाराणसी